

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА ИСТОРИЈУ

**СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ ИСТОРИЈСКЕ
ТЕМЕ У ПЕРИОДИЦИ ЦРНЕ ГОРЕ
ОД 1835. ДО 1941. ГОДИНЕ**
ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор: Проф. др Снежана Божанић   Кандидат: мр Васиљ Јововић

Нови Сад, 2015.

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Vasilj Jovović
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Dr Snežana Božanić, vanredni profesor
Naslov rada: NR	Srednjovjekovne istorijske teme u periodici Crne Gore od 1835. do 1941. godine
Jezik publikacije: JP	srpski
Jezik izvoda: JI	srp. / eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Vojvodina, Novi Sad
Godina: GO	2015
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Novi Sad, dr Zorana Đinđića 2, Filozofski fakultet, Novi Sad

Fizički opis rada: FO	Broj poglavlja: 7; strana: 609; referenci: 520
Naučna oblast: NO	Istorija
Naučna disciplina: ND	Nacionalna istorija, medijevistika
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Srednji vijek, periodika, Crna Gora, istorijske teme
UDK	
Čuva se: ČU	Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	
Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP	8. 02. 2013.
Datum odbrane: DO	
Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO	<ol style="list-style-type: none"> 1. Snežana Božanić, dr, vanredni profesor, Filozofski fakultet Novi Sad, mentor 2. Nenad Lemajić, dr, redovni profesor, Filozofski fakultet Novi Sad, član 3. Đura Hardi, dr, vanredni profesor, Filozofski fakultet Novi Sad, član 4. Katarina Mitrović, dr, naučni saradnik, Centar za istorijsku geografiju i istorijsku demografiju, Filozofski fakultet u Beogradu

University of Novi Sad
Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	
Author: AU	Vasilj Jovović, MSc
Mentor: MN	Snežana Božanić, Associate Professor, PhD
Title: TI	The medieval historical topics in the periodicals of Montenegro from 1835 to 1941
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	Serb./eng.
Country of publication: CP	Serbia
Locality of publication: LP	Novi Sad
Publication year: PY	2015
Publisher: PU	Authors reprint
Publication place: PP	Novi Sad

Physical description: PD	Chapters: 7; pages: 609; references: 520
Scientific field SF	History
Scientific discipline SD	Serbian history, Medievalistics
Subject, Key words SKW	The Middle Ages, periodicals, Montenegro, historical topics
UC	
Holding data: HD	University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Note: N	
Abstract: AB	
Accepted on Scientific Board on: AS	8th February 2013
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	<ol style="list-style-type: none"> 1. Associate Professor, Snežana Božanić, PhD, Faculty of Philosophy Novi Sad, mentor 2. Full Professor, Nenad Lemajić, PhD, Faculty of Philosophy Novi Sad, Member of Commission 3. Associate Professor, Đura Hardi, PhD, Faculty of Philosophy Novi Sad, Member of Commission 4. Research Associate, Katarina Mitrović, PhD, Center for the historical geography and historical demography, Faculty of Philosophy in Belgrade, Member of Commission

СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ ИСТОРИЈСКЕ ТЕМЕ У ПЕРИОДИЦИ ЦРНЕ ГОРЕ ОД 1835. ДО 1941. ГОДИНЕ

Апстракт

Ова дисертација се бави проучавањем средњовјековних историјских тема у периодици која је излазила на подручју данашње Црне Горе у периоду од 1835. године до 1941. године. Циљ нашег истраживања био је сакупљање и анализа разнородне грађе о темама из средњовјековља јужнословенског простора, које су третиране и објављене у периодици на простору Црне Горе у посматраном периоду, њихово груписање у тематске цјелине, хронолошко излагање, као и састављање једног потпуног и вјеродостојног историјског прегледа развоја медијевистике у периодици на простору Црне Горе у поменутом периоду. У раду је обрађено 458 текстова у којима је заступљена средњовјековна тематика, од којих је највећи број објављен у часописима: *Гласу Црногорца*, *Зетском гласнику*, *Записима*, *Просвјети*, *Гласу Боке*, *Гласнику Народног универзитета Боке Которске* и *Зети*. Такође, кроз систематизовани преглед, углавном дескриптивног карактера, жељели смо да дамо потпунију слику и што свестраније изложимо све радове из средњовјековне историје јужнословенског простора објављене у периодици на простору Црне Горе у посматраном периоду. Намјера је била да изложимо сваку помена вреднију активност на овом пољу, што би могло представљати допринос изучавању и заокруживању слике заступљености медијавистике у историографији Црне Горе.

Значај дисертације огледа се у томе што овој проблематици, до сада, није поклоњена пуна пажња у радовима који су се бавили периодиком на простору данашње Црне Горе у посматраном периоду. Такође, чланцима који се односе на средњовјековни период јачала се национална свијест, утврђивао идентитет, његовала културна баштина и фолклор.

Кључне ријечи: средњовјековне историјске теме, периодика, Црне Гора, средњи вијек.

THE MEDIEVAL HISTORICAL THEMES IN MONTENEGRIN PERIODICALS FROM 1835.TO 1941.

Abstract

This dissertation deals in with the study of medieval historical themes in Montenegrin periodicals which coming out on the territory of Montenegro in the period from 1835 to 1941. The aim of our study was the collection and analysis of diverse materials on topics from medieval on area of the South Slavic, which treated and published in Montenegrin periodicals on area of Montenegro in the observed period, their grouping into thematic units, chronological presentation, as well as the drafting of a comprehensive and credible historical overview development medieval history in Montenegrin periodicals on area of Montenegro during this period. The study included 458 articles in which he represented a medieval theme, of which the largest number was published in magazines: *Glas Crnogorca*, *Zetski glasnik*, *Zapisi*, *Prosvjeta*, *Glas Boke*, *Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske* and *Zeta*. Also, through the systematic review, mainly descriptive character, we wanted to give a more complete picture and most comprehensive expose all the works of the medieval history about area of the South Slavic published in Montenegrin periodicals on the area of Montenegro in observed period. The intention was to expose every noteworthy activity in this field, which could represent a contribution to the study and completing the image representation medieval history in the historiography of Montenegro. The importance of the dissertation is reflected in the fact that this issue does not give full attention until now in papres which dealt with periodical on the area of present-day Montenegro in the observed period. Also, the articles which refers to the medieval period by strengthening the national consciousness, determined the identity, cherished cultural heritage and folklore.

Keywords: medieval historical themes, Montenegrin periodicals, mediaeval period.

САДРЖАЈ:

УВОД.....	8
I ПЕРИОДИКА НА ПРОСТОРУ ЦРНЕ ГОРЕ 1835 – 1941.....	13
- ПЕРИОДИЧНЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ НА ПРОСТОРУ ДАНАШЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ КОЈЕ СУ ИЗЛАЗИЛЕ У ПЕРИОДУ ОД 1835. ДО 1941. ГОДИНЕ.....	14
- АЛМАНАСИ И КАЛЕНДАРИ.....	23
- КЊИЖЕВНИ И СТРУЧНИ ЧАСОПИСИ.....	35
- ПУБЛИЦИСТИКА.....	53
- АУТОРИ СРЕДЊОВЈЕКОВНИХ ТЕМА.....	64
II СРЕДЊОВЈЕКОВНА ЗЕТА И СРПСКЕ ДИНАСТИЈЕ.....	93
- ДУКЉА – ЗЕТА У СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ.....	94
- ВОЈИСЛАВЉЕВИЋИ.....	110
- НЕМАЊИЋИ.....	119
- БАЛШИЋИ.....	127
- ЗЕТА У ДЕСПОТОВИНИ.....	146
- БРАНКОВИЋИ.....	148
- КОСАЧЕ.....	154
- ЦРНОЈЕВИЋИ.....	156
III ИСТОРИЈСКЕ ЛИЧНОСТИ.....	174
IV ЗЕМЉЕ И ЉУДИ.....	230
- ИСТОРИЈА СРПСКОГ НАРОДА.....	231
- ИСТОРИЈСКА ГЕОГРАФИЈА.....	240
- ИСТОРИЈСКА ДЕМОГЕОГРАФИЈА.....	258
- СРЕДЊОВЈЕКОВНИ ГРАДОВИ.....	263
- СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ ЗОНЕ И ЛОКАЛИТЕТИ.....	286
- ПРИВРЕДНА ИСТОРИЈА.....	293
- ПРАВНА ИСТОРИЈА.....	295
- ИСТОРИЈСКЕ БИТКЕ.....	306
- ЕТНОГРАФСКЕ ТЕМЕ.....	322
- ИСТОРИЈА СУСЈЕДНИХ НАРОДА И ДРЖАВА.....	336

V ЦРКВЕНА ИСТОРИЈА.....	359
- ЦРКВЕНЕ ПРИЛИКЕ У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА ТОКОМ СРЕДЊЕГ ВИЈЕКА.....	360
- СТАРЕ ЦРКВЕ И МАНАСТИРИ.....	390
- ЦРКВЕНЕ РЕЛИКВИЈЕ И ДРАГОЦЈЕНОСТИ.....	437
VI КУЛТУРНА ИСТОРИЈА.....	441
- ИСТОРИЈА ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ.....	443
- СТАРИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ.....	457
- СТАРЕ ПОВЕЉЕ, ПИСМА, ЛЈЕТОПИСИ, РУКОПИСИ И КЊИГЕ.....	465
- ОБОДСКА ШТАМПАРИЈА.....	483
- СТАРЕ ГРАЂЕВИНЕ И СПОМЕНИЦИ.....	491
- ГЕНЕАЛОГИЈА – РОДОСЛОВИ.....	494
- ХЕРАЛДИКА.....	501
- НУМИЗМАТИКА.....	503
- СФРАГИСТИКА.....	506
VII ИСТОРИОГРАФИЈА.....	508
- ИСТОРИОГРАФСКЕ ТЕМЕ И ИСТОРИОГРАФИ.....	509
- ИСТОРИЈСКЕ РАСПРАВЕ.....	526
- СТРАНЦИ О ЦРНОЈ ГОРИ.....	556
- НАСТАВА ИСТОРИЈЕ.....	560
ЗАКЉУЧАК.....	562
СПИСАК ТЕКСТОВА ИЗ ПЕРИОДИКЕ СА СРЕДЊОВЈЕКОВНОМ ТЕМАТИКОМ.....	574
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	593

УВОД

Прва периодична публикација која је почела да излази у Црној Гори био је календар *Грлица*, чији је први број штампан на Цетињу 1835. године. Штампана је у Његошевој штампарији, на иницијативу самог Његоша, и излазила је до 1839. године. Од тада па до 1916. године када је капитулирала и самим тим престала да постоји Краљевина Црна Гора, на простору Црне Горе излазио је велики број тематски разноврсних периодичних публикација. И након уједињења и стварања Краљевине СХС 1918. године дошло је до покретања бројних нових часописа у Зетској бановини, која је обухватала и простор који је до 1918. године припадао Краљевини Црној Гори.

Основни предмет нашег истраживања представља заступљеност и обрађеност средњовјековних историјских тема у периодици на простору данашње Републике Црне Горе у временском периоду од 1835. до 1941. године. Зашто баш наречени период? У том раздобљу долази до интензивног развоја, културног, просвјетног и уопште интелектуалног живота у Црној Гори, па је самим тим било природно и логично да се покрећу и почињу да излазе периодичне публикације које су биле у функцији унапређивања просвјете и културе. Важно је напоменути да је и на простору Боке Которске, која је све до 1918. године била у саставу Аустро – Угарске монархије, излазио један број периодичних публикација које су идејно и тематски биле сродне публикацијама издаваним на простору тадашње Црне Горе. У датом периоду, на посматраном простору, излазило је око 130 наслова периодичних издања (дневне новине - публицистика, књижевни листови, алманаси, календари, годишњаци) разноврсних по својој тематици. У њима су обрађиване теме и из средњег вијека - неке озбиљније а друге пак површније и у мањем обиму.

Наведене средњовјековне теме су пописане и регистроване у обрађеним и објављеним библиографијама на простору Црне Горе, али се до сада нико није бавио корпусом наведених средњовјековних тема као посебном цјелином. У литератури је обрађена периодика овог периода, али нијесу обједињени и анализирани текстови из средњовјековне историје као засебна цјелина.

Попис текстова из периодике која је излазила на простору данашње Црне Горе у периоду од 1835. до 1941. године налази се у библиографијама Црне Горе (*Црногорска*

библиографија, серијске публикације, II-1, Цетиње 1985; *Црногорска библиографија, 1835-1885* III-1, Цетиње 1992; *Црногорска библиографија 1886-1905* III-2, Цетиње 1993; *Црногорска библиографија 1906-1918* III-3, Цетиње 1993; *Црногорска библиографија 1919-1929* III-4, Цетиње 1993; *Црногорска библиографија, 1930-1935* III-5, Цетиње 1996. и *Црногорска библиографија 1936-1944* III-6, Цетиње 2000).

Консултоване су и библиографије појединих часописа: Василије Јововић – Нада Драшковић, *Записи – Историјски записи 1927-2007, библиографија*, Подгорица 2007; Мирослав Лукетић, *Црногорски књижевни часописи, 1871-1891, библиографија*, Цетиње 1978; Соња Лединек Мунда – Мирослав Лукетић, *Библиографија: Луче (1895-1900), Књижевног листа (1901-1902) и Дана (1911-1912)*, Цетиње 1979; Душан Ј. Мартиновић, *Просвјета 1889-1901, библиографија*, Цетиње 1979 и др.

Ипак, прегледом наведених библиографија није се могла добити потпуна слика о заступљености средњовјековних тема, јер се о средњовјековљу писало и у оквиру других тема које се хронолошки не уклапају у период средњег вијека, па је било потребно прегледати појединачно публикације. Увидом у материјал констатовано је да садржаје из средњовјековне историје има око тридесетак публикација. У посматраном периоду (1835-1941) средњовјековне теме највише су заступљене у алманасима и календарима, публицистици, књижевним и стручним часописима.

Прегледом периодике установили смо да неки бројеви часописа недостају, чак нема читавих годишта, што значи да су изгубљени или уништени.

Највећи број периодичних публикација пронашли смо у Централној народној библиотеци Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“ на Цетињу, Библиотеци Митрополије црногорско – приморске, Библиотеци богословије „Свети Петар Цетињски“ на Цетињу, Библиотеци Историјског института Црне Горе у Подгорици, Библиотеци Филозофског факултета у Никшићу, Градској библиотеци и читаоници - Херцег Нови, Библиотеци Матице српске у Новом Саду, Народној библиотеци Србије у Београду и др. Један број часописа представљен је у дигиталном облику.

Пошто ова тема није обрађивана појединачно већ у ширем контексту, мало је радова у историографији који се ње тичу директно.

О периодици на простору данашње Црне Горе писали су: Радивоје Шуковић,¹ Душан Ј. Мартиновић,² Душан Д. Вуксан,³ Нико Мартиновић,⁴ Вук Драговић,⁵ Драгица Војиновић,⁶ Мирослав Лукетић⁷ и др.

Циљ нашег истраживања је сакупљање и анализа разнородне грађе о темама из средњовјековља јужнословенског простора, које су третиране и објављене у периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године, њихово груписање у тематске цјелине, хронолошко излагање, као и састављање једног потпуног и вјеродостојног историјског прегледа развоја медијевистике у периодици на простору Црне Горе у поменутом периоду.

Такође, кроз систематизовани преглед, углавном дескриптивног карактера, жељели смо да дамо потпунију слику и што свестраније изложимо све радове из средњовјековне историје јужнословенског простора објављене у периодици на простору Црне Горе у периоду од 1835. до 1941. године. Намјера је била да изложимо сваку помена вреднију активност на овом пољу, што би могло представљати допринос изучавању и заокруживању слике заступљености медијавистике у историографији Црне Горе.

Ово је потребно тим прије што овој проблематици, до сада, није поклоњена пуна пажња у радовима који су се бавили периодиком на простору данашње Црне Горе у посматраном периоду.

У оквиру овог нашег прегледа нијесмо вршили упоређивање са средњовјековним историјским темама у периодичним публикацијама издаваним на српско-хрватском језичком подручју, јер би обим и материја коју би требало проучити превазилазили обим и разноврсност материје ове теме. Такође нијесу обрађене све средњовјековне историјске теме, већ само оне које се тичу јужнословенског подручја. У оквиру поглавља смо систематизовали и изложили сав примарни материјал прикупљен увидом у периодичне публикације објављене на територији данашње Црне Горе у обухваћеном периоду. Обрађене су и теме из часописа који нијесу цијело вријеме током свога излагања

---

¹ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори (1835-1914)*, Титоград 1986; исти, *Црногорски алманаси и календари (1835-1914)*, Цетиње, 1980.

² Д. Ј. Мартиновић, *Луча тамом обузета, библиолошки есеји*, Цетиње 1995; исти, *Наука о књизи у Црној Гори*, Подгорица, 2006.

³ Д. Д. Вуксан, *Преглед штампе у Црној Гори, 1834-1934*, Цетиње, 1934.

⁴ Н. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори 1493-1945*.

⁵ В. Драговић, *Српска штампа између два рата. Основи за библиографију српске периодике*, САН, књ. 8, (1956).

⁶ Д. Војиновић, *Црногорске средњошколске споменице и годишњаци*, Цетиње 1981.

⁷ М. Лукетић, *Периодика Боке Которске 1844-1984, Казивања о прошлости*, Будва 1988.

излазили на простору данашње Црне Горе и чији је садржај уско везан за данашњу територију Црне Горе.

Наше излагање усредсређено је на фактографску и дескриптивну, а дијелом на аналитичку и критичку оцјену проматраног материјала. Поред изворних текстова који су се директно бавили средњовјековним историјским темама, обрађена је средњовјековна изворна грађа (повеље, натписи, записи) као и они текстови у којима је спорадично писано о средњовјековним историјским темама.

Приликом обраде прикупљеног материјала, с обзиром на период од преко сто година у којем су се, након дужих и краћих пауза, појављивала различита периодична гласила, наметао се хронолошки систематизован преглед средњовјековних историјских тема. Међутим, с обзиром на велики број средњовјековних историјских тема и њихову разноврсност, одредили смо се за тематски систематизован преглед средњовјековних историјских тема. Оваква тематска систематизација средњовјековних историјских тема учинила нам се најпримјеренијом за постизање кохерентније слике онога што је у средњовјековним историјским темама присутно и о чему је писано на страницама периодике у Црној Гори.

Тема је обрађена на основу примарног материјала и постојеће литературе о овој проблематици. Основна концепција рада условила је распоред материјала по поглављима.

У првом поглављу обрадили смо периодичне публикације које су излазиле на простору данашње Црне Горе у посматраном периоду и у којима су заступљене средњовјековне историјске теме. Детаљније је било ријечи само о оним ауторима оригиналних текстова чији је рад био од већег значаја за развој историографије у Црној Гори и шире.

Друго поглавље посвећено је династијама (Војислављевима, Немањима, Балшима, Бранковима, Косачама и Црнојевићима) са простора средњовјековне Зете и других српских земаља, док су у наредном, трећем поглављу, обрађене познате историјске личности из српске средњовјековне историје. Четврто поглавље обрађује теме из историје српског народа, историјске географије, историјске демографије, средњовјековне градове, зоне и локалитете, теме из привредне историје, правне историје, етнографије, обрађене су и теме које се тичу значајних историјских битака, као и теме из историје сусједних земаља и народа. У петом поглављу приказане су теме из црквене историје (црквене прилике у

српским земљама током средњег вијека, старе цркве и манастири, црквене реликвије и драгоцености). Шесто поглавље односи се на теме из културне историје (историја језика и књижевности, старе повеље и писма, љетописи, рукописи и књиге, стари записи и натписи, Ободска штампарија, старе грађевине и споменици, обрађене су и теме из помоћних историјских наука: нумизматике, сфрагистике, хералдике и генеалогije). Историографске теме и историографи, историјске расправе, текстови које су странци писали о Црној Гори, као и теме које се односе на наставу историје, анализирани су у седмом поглављу.

У закључном поглављу истакли смо основне резултате истраживања и изнијели битне карактеристике присутности средњовјековних историјских тема у периодици на простору данашње Црне Горе од 1835. до 1941. године.

На крају, као прилог, дата је библиографија средњовјековних историјских текстова из периодике на простору данашње Црне Горе од 1835. до 1941. године по азбучном реду, извори и литература.

Велики број анализираних текстова потписан је иницијалима, које смо већином дешифровали, или уопште није потписан. Постоје мишљења да већина таквих текстова потиче из пера уредника. Разјашњени иницијали преузети су из радова Радивоја Шуковића као и из библиографија изведених за поједине часописе.⁸

---

⁸ Р. Шуковић, *Псеудоними и шифре сарадника књижевног часописа Луча*, Библиографски вјесник, Цетиње, VI/1977, бр. 2-3, 167-181; исти, *Још о псеудонимима у књижевном часопису Луча и Нова Зета*, Библиографски вјесник, Цетиње, VIII/1979, бр. 2, 169-177.

I ПЕРИОДИКА НА ПРОСТОРУ ЦРНЕ ГОРЕ 1835-1941

1. ПЕРИОДИЧНЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ НА ПРОСТОРУ ДАНАШЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ КОЈЕ СУ ИЗЛАЗИЛЕ У ПЕРИОДУ ОД 1835. ДО 1941. ГОДИНЕ

Периодика, или серијске публикације, термин који се среће у међународним комуникацијама, обухвата све врсте листова, билтена и ревија, обједињених под називом штампа, затим часописе, годишњаке, зборнике, алманахе, календаре, односно публикације које се појављују у низу, са одређеном периодичношћу излажења и нумерацијом.

У временски дугом периоду од 1835. до 1941. године (106 година) на простору данашње Црне Горе излазио је велики број периодичних публикација, од књижевних и стручних часописа, алманаха и календара, до публицистике.

Периодика је излазила у више различитих државно - правних формација и система, почевши од теократске заједнице Његошевог времена, преко Књажевине и Краљевине Црне Горе, Аустроугарске окупације, Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Југославије, до италијанске окупације Црне Горе 1941. године. Историографија је у том периоду пролазила кроз своје етапе, а на темама из средњовјековне историје је калила и градила своју критичку црту.

У Књажевини и Краљевини Црној Гори, у њеним ондашњим границама, и у Боки Которској, која је у то вријеме била под влашћу Аустроугарске монархије, излазио је већи број периодичних публикација. До 1918. године на Цетињу је излазила 41 периодична публикација, у Никшићу шест, а у Подгорици двије. Од региона који су се налазили под туђинском влашћу, само је Бока Которска имала организовану публицистичку дјелатност. Почев од 1844. године у Боки Которској редовно излази периодика, и закључно са 1918. годином регистровано је 14 разних наслова периодике.⁹

Такође, један број листова, који се сврставају у црногорску публицистику излазио је у мјестима ван Црне Горе: у Београду три, у Неију код Париза три и у Женеви два. У Београду су излазили листови које је издавала опозиција према режиму краља Николе, а у иностранству они које су издавали црногорска влада у избјеглиштву и Одбор за уједињење.¹⁰

---

⁹ М. Лукетић, *Прошлост Црне Горе у публицистици до 1918. године*, Казивања о прошлости, Будва 1988, 69-70.

¹⁰ *Исто*, 70.

Реални услови за почетак издавања периодичне публикације створени су на Цетињу, благодареди Његошу, који је 1834. године набавио штампарију из Русије. Након ослободилачких ратова 1876-1878. Црна Гора знатно проширује границе, па Никшић и Подгорица, уз Цетиње, постепено постају економски и културни центри у којима се организује и издавачка дјелатност. На покретање периодичних публикација и њихову програмску оријентацију шездесетих и седамдесетих година XIX вијека од особите важности је био углед Црне Горе у ослободилачким јужнословенским покретима, нарочито у крајевима под турском и аустроугарском влашћу. У опредјелењу да буде у служби ослободилачке борбе протицао је у много чему драматичан живот црногорских публикација, поготову што је њихово излажење било тијесно везано за публику изван Црне Горе, те је кратак вијек многих публикација условљен и одлукама изван Црне Горе.

У периоду од 1835. до 1885. године на простору Књажевине Црне Горе излазиле су публикације: алманах *Грлица* (1835-1839), алманах *Орлић* (1865-1870. и 1885), политички лист *Црногорац* (1871-1873), књижевни часопис *Црногорка* (1871), политички лист *Глас Црногорца* (1873-1922, није излазио само 1878. и 1916. године), *Шематизам православне јепархије захолмско-расијске* (1881-1886), стручни часопис *Здравље* (1882), књижевни часописи *Црногорка* (1884-1885) и *Зета* (1885). На подручју Боке Которске излазиле су публикације: *Catalogus Cleri in diocesi catharensi existentis ineute anno biss MDCCXLIV* (1884-1895), *Програм С. К. Реалног и великог гимназија у Котору* (1872-1914), *Programma dell scuola nautical in Koataro publicato alla fine dell scolastico* (1881-1912), *Бока Которска* (1882-1883), *Први извјештај о српској закладној школи Бошковић-Ђуровић-Лакетићке у Србини крај Херцег Новог школске 1884-1885* (1885). У овим публикацијама, поред извјештајног дијела, објављивани су и прилози историографског карактера.¹¹

Релативно динамичан развој публицистике у Црној Гори који је услиједио последије 70-тих година прошлог вијека везује се за долазак и боравак у Црној Гори групе „извањаца“, међу којима су се истицали Симо Поповић, Јован Павловић, Јован Сундечић, Лаза Костић, Симо Матавуљ, а од странаца Павле Аполонович Ровински. Црна Гора није имала образованих стваралаца и своје интелигенције, па тек крајем XIX вијека, након школовања једног вроја људи, домаћи кадар постепено преузима уређивање листова и

---

¹¹ *Расправе, чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1835-1885*, Црногорска библиографија, том III, књ. 1, Цетиње 1992, 5.

часописа, а тада почиње и њихов рад на обради политичке и културне историје. Прилози историографске садржине објављивани су у листовима, часописима, календарима и годишњацима. Највише је објављено мањих прилога из културне, правне и политичке историје. Поједини часописи имали су и сталне рубрике кроз које су приказиване нове књиге о историји Црне Горе, објављене у земљи и иностранству.¹²

У Црној Гори почетком двадесетог вијека није било услова за било какав организован научноистраживачки рад. Институције таквог карактера није било. Било је, међутим, неколико појединаца који су се бавили истраживачким радом. Међу њима се истиче Марко Драговић, који је објавио око стотину прилога из политичке и културне историје. Више радова објавио је о Црнојевићима.¹³ Поред Драговића, проучавањем црногорске историје бавио се и Лазар Томановић. Међутим, њих двојица, као и неколико других, мање запажених стваралаца, који су такође објављивали прилоге из историје, били су у државној служби, те их је то спутавало да се свестраније и критичкије посвете истраживањима. Но, док је домаћих снага у то вријеме било мало, у Црној Гори је више од двадесет година боравио и научно проучавао цјелокупну њену прошлост Павле Аполонович Ровински, руски научник револуционарно-демократских опредјељења. Његов опус раван је истраживањима једног института.¹⁴

У Црној Гори, без обзира на њену неразвијеност у друштвено-економском и културном погледу, постојала је изграђена свијест Црногорца о својој прошлости, о својој етничкој припадности и циљевима борбе за слободу. Свијест о прошлости и њеној величини везивала се за традицију српске средњовјековне државе и у том континуитету државе Црнојевића, и закључно са династијом Петровића. Узалудно је у то вријеме тражити било које друге погледе, јер у науци они нијесу познати. Свијест о етничкој припадности црногорског народа је испољавана кроз стваралаштво, усмену и писану ријеч. За временски период који је предмет нашег истраживања, у црногорској периодици нема прилога који етничку припадност не везују за српски народ. Зато је и разумљиво што је циљеве своје ослободилачке борбе Црна Гора увијек повезивала са борбом за

---

¹² М. Лукетић, *Прошлост Црне Горе у публицистици*, 70-71.

¹³ Ђ. Пејовић, *Личност и дјело Марка Драговића*, Историјски записи, XXI/1968, књ. XXV, св. 3, 425-453.

¹⁴ Ђ. Пејовић, *О личности и дјелу П. А. Ровинског 1831-1916*, Историјски записи, XX/1967, књ. XXIV, св. 1, 147-170.

ослобађење српства и шире, свих јужнословенских народа, који су се налазили под туђинском окупацијом.

Национални и државотворни покрети балканских народа, током XVIII и XIX вијека, често су у средњовјековној државној традицији тражили идеолошка упоришта за своје политичке циљеве или изворишта свог политичког легитимитета. Чињено је то због тога што је свака политичка идеја XVIII и XIX вијека, за коју се могла пронаћи историјска основа у средњовјековној државној традицији, доживљавана утемељеном и оправданом, док је њено прихватање и слијеђење, добијало понекад значење националне обавезе. Један примјер таквог коришћења средњовјековне државне традиције, односи се на употребу традиције српске средњовјековне државе, Светога Саве, династије Немањића, Душановог Царства и династије Црнојевића у Црној Гори током XIX вијека, што се увелико одразило на писање у периодици.

Крајњи циљ државне политике Црне Горе у вријеме књаза Николе није био стварање увећане и међународно признате црногорске државе, већ стварање „велике“ Црне Горе која ће њеном владару обезбиједити престо обновљеног Душановог царства. Што су у црногорској државној идеологији значили Немањићи, а што Црнојевићи, добро илуструје позната пјесма „Аманет с неба“, која је 1874. године објављена у званичном листу *Глас Црногорца*, а затим је, због свог политичког значења, унијета и у читанке за основне школе у Црној Гори (1897). Два анђела, која је на Цетињу послао Бог, доносе пред књаза Николу два дара: „Један носи златну круну цара Душана

Други носи оштру сабљу бега Ивана“.

Када је примио дарове, књаз Никола је обећао:

„ Ја ћу бранит Црну Гору сабљом Ивана

А тражићу наше земље круном Душана.“¹⁵

Периодика у Боки Которској, у границама дозвољеним аустроугарском цензуром, његовала је и развијала истовјетне идеје. Тако у периодици Боке доминирају прилози историјског значаја који народ овог краја третирају као дио српског народа. Већина народа овога краја сматра себе Србима, и то се манифестује у свим јавним гласилима, кроз народне обичаје, народну епiku, вјеру и друго. Може се без претјеривања констатовати да је мало крајева у којима се толико „србовало“ као у Боки Которској. У то вријеме значајну

---

¹⁵ Љ. Ненадовић, *Аманет с неба*, Глас Црногорца, II/1874, бр. 49, 4.

улогу у буђењу и формирању националне свијести одиграли су бокелски прваци С. М. Љубиша, Лазар Томановић и други. Подједнако је важно и формирање Бокоторско-дубровачке православне епархије на челу са владиком Герасимом Петрановићем.¹⁶ Први планови о покретању периодичних књижевних публикација у Боки Которској везани су за рад которских културно-умјетничких друштава *Јединство* и *Славијанска читаоница*.¹⁷ Прва покренута периодична издања морала су се штампати ван Боке. У почетку је то најчешће рађено у Задру, Дубровнику, Новом Саду. И поред тога што је у другој половини 19. вијека на Цетињу постојала Државна штампарија, ни једно издање из Боке није у њој штампано. То није било случајно, радило се о другој држави, а штампање у Цетињској штампарији могло је изазвати сумњу код аустријских власти и зато се штампар морао тражити на другој страни. Међутим, друштвено-економске и културне потребе Боке захтијевале су да се приступи оснивању своје штампарије. Тако је група виђенијих и добростојећих Бокелја основала конзорциј и набавила штампарију која је од 1908. године почела радити под називом Бокелска штампарија.¹⁸

Деведесетих година XIX вијека оснивају се у Црној Гори разна културно-умјетничка друштва, између којих и Друштво „Горски вијенац“ (1894), што је много допринијело културном развоју. Међу културним манифестацијама у Црној Гори овога времена изузетно мјесто припада обиљежавању четиристогодишњице Црнојевића штампарије, средином 1893. године. О овој свесловенској културно - просвјетној манифестацији, оновремена штампа је много писала.

У периоду од 1886. до 1905. године повећан је број публикација које су излазиле на простору ондашње Црне Горе и Боке Которске. У овом периоду покренути су часописи: *Нова Зета* (1889-1891), *Просвјета* (1889-1901), *Луча* (1895-1900), *Књижевни лист* (1901-1902) и новина *Учитељски лист* (1905). Осим часописа и листова у црногорској престоници на Цетињу, у Никшићу су излазили: *Невесиње* (1898-1899) и *Оногошт* (1899-1900), а у Боки Которској: *Catalogus cleri in dioecesi Catharensi existentis ineunte anno biss MDCCXLIV* (почео са излажењем 1844. године, а од 1896. године излазио је под насловом *Schematismus seu status perolalis et localis Dioecesis Catharensis*), *Програм Ц. К. Реалног и*

¹⁶ М. Лукетић, *Периодика Боке Которске 1844-1984*, Бока, Херцег-Нови 1984, бр. 15-16, 327-407.

¹⁷ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори (1835-1914)*, књижевноисторијска монографија, Титоград 1986, 225.

¹⁸ М. Лукетић, *Периодика Боке Которске*, 153.

великог гимназија у Котору (1872-1913), *Programma dell Scuola Nautica in Cattaro pubblicato alla fine dell anno scolastico 1881-1882*, Шематизам Православне епархије бококоторско дубровачке (почело са излажењем 1874. године) и Српски магазин (1896-1897). Такође су излазили календари и шематизми: Грлица (Цетиње 1889-1893. и 1896-1897), народни календар *Ловћен* (Цетиње 1902), хумористички лист *Тинар* (издање пљеваљске омладине у Београду, 1893, 1895) и средњошколски лист за књижевност *Цетињски богословац* (1891).¹⁹

Дужи период мира, међународно признање и добитак нових области са варошима (Никшић, Подгорица, Бар и Улцињ), отворило је Црној Гори пут за бржи привредни развој, за ширење просвјете и културе, за усавршавање државне управе и законодавства. Такође крупни политички и ратни догађаји: доношење Устава (1905), анексија Босне и Херцеговине (1908), проглашење Црне Горе за Краљевину (1910), Балкански ратови (1912-1913), Први свјетски рат, одразили су се на писање у публикацијама на простору ондашње Црне Горе и Боке Которске.

У периоду од 1906. до 1918. године на простору ондашње Црне Горе и Боке Которске излазили су листови политичке орјентације: *Глас Црногорца* (наставља са излажењем, као полуванични лист, који у недостатку службених новина се користи и као службени лист), *Уставност* (Цетиње, 1906), *Народна мисао* (Никшић, 1906-1907), *Слободна ријеч* (Подгорица, 1907-1908), *Цетињски вјесник* (Цетиње, 1908-1915, од октобра 1913. године излази под именом *Вјесник*) и *Бока* (Котор, 1908-1909). Црногорска политичка емиграција и универзитетска омладина у Београду издавали су листове: *Црна Гора* (Београд, 1908) и *Напријед* (Београд, 1911). Остали политички листови излазили су врло кратко, неки од њих су, у ствари, били ратни билтени, то су: *Дневни вјесник* (Котор, 1912), *Дневне новости* (Цетиње, 1914), *Најновије телеграфске вијести* (Цетиње, 1914-1915), *Телеграфске вијести* (1914-1915) и *Дневни лист* (Цетиње, 1914-1915). Од књижевних публикација у периоду од 1906. до 19118. године излазили су: *Дан* (Цетиње, 1911-1912), *Прољеће* (Котор, 1912) и *Домаћи лист* (Цетиње, 1912). У посматраном периоду излазили су календари: *Бока* (Цетиње, 1908-1914), *Захумље* (Никшић, 1908-1909), *Зета* (Подгорица, 1908-1914), *Пољопривредни календар за просту 1910. годину* и *Ђачки*

---

¹⁹ *Расправе, чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1886-1905*, Црногорска библиографија, том III, књ. 2, Цетиње 1993, 7.

календар (Цетиње, 1909), а од стручних публикација: *Трговачки лист* (Никшић, 1907) и *Земљорадник* (Никшић, 1907). Службене публикације су биле: *Државни календар Књажевине (Краљевине) Црне Горе* (1906-1914. и 1918), *Службени лист поштанско-телеграфског одјељења Министарства унутрашњих дјела* (1911-1915) и *Општински гласник* (Цетиње, 1915-1918, три последње године излазио под окупацијом). Православна и католичка црква наставиле су са издавањем својих шематизама: *Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке* (до 1912) и *Schematismus seu status personalis et localis dioecesis catharensis* (до 1911). Наутичка школа у Котору наставила је да издаје свој *Програм* (до школске 1912/1913. школске године), Велика гимназија у Котору *Извјештај* (до школске 1912/1913. школске године) а Приватна дјевојачка трговачка школа у Котору издавала је свој *Извјештај* (1908-1909).²⁰

За вријеме аустроугарске окупације на Цетињу су излазиле публикације: *Cetinjske novine* (1916-1918) и *Ilustrovane cetinjske novine* (1916-1918) у латиничном издању.²¹

Избјегличка влада у Нејиу издавала је гласила: *Глас Црногорца* (1917-1922), *Српски лист* (Женева, 1917-1918), *Црногорски гласник* (Детроит, 1917-1918). Црногорски одбор за народно уједињење публиковао је: *Уједињење* (Женева, 1917-1918), *Ле Булетин Монтенегрин* (Женева, 1917-1918). При крају Првог свјетског рата појављује се на Цетињу дневни лист *Ново доба* (1918-1919).²²

Сводећи резултате истраживачког рада на проучавању Црне Горе објављене у публицистици до 1918. године, може се констатовати да организоване дјелатности у овој области није било, да се рад одвијао спонтано, захваљујући ангажовању појединаца. Публиковани радови обрађивали су само фрагменте или личности из црногорске историје. Синтетичких радова, ослобођених романтичарских гледања на прошлост, нема. Зато и није случајно што је појава Руварчеве књиге „Монтенегрина – прилошци за историју Црне Горе“ (Сремски Карловци, 1897), која са критичких позиција разматра прошлост Црне Горе, наишла на негодовање и осуду.

Улазак Црне Горе у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, силазак са историјске позорнице династије Петровић Његош, страначке борбе између два свјетска

²⁰ *Расправе, чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1906-1918*, Црногорска библиографија, том III, књ. 3, Цетиње 1993, 7-10.

²¹ *Исто*, 10.

²² *Исто*, 11.

рата, увођење шестојануарске диктатуре (1929), стварање Зетске бановине, убиство краља Александра Карађорђевића (1934), сукоб између фашизма и марксизма у идеологији, обиљежили су политички живот у Црној Гори, што се одразило и на писање у периодичним публикацијама у међуратном периоду.

Године мира омогућиле су да се приступи сакупљању сазнања из историје и историје културе. Основано је „Друштво за проучавање историје Црне Горе“ у Београду (1933), са секцијом на Цетињу, и „Народни универзитет Боке Которске“ у Котору (1933). Сабира се грађа о културним и умјетничким старинама и фолклору. У овом периоду обиљежавају се и значајни датуми из историје, као што је пестопедесетогодишњица Битке на Косову (1939).

У периоду између два свјетска рата расте број периодичних публикација. Од 1918. до 1941. године у Црној Гори је излазило близу 170 наслова периодичних публикација од којих је тек неколико саставило деценију редовног излажења. Највећи број се гасио после неколико бројева (настали су као краткорочни пројекти интелектуалног или политичког ентузијазма појединаца). Најважније публикације у међуратном периоду су: орган независне демократске омладине *Народна ријеч* (Цетиње, 1919-1929), лист Народне радикалне странке за Црну Гору *Радикал* (Цетиње, 1920-1929), календар *Бока* (Херцег-Нови, 1922), независни недељни лист за Црну Гору *Слободна мисао* (Никшић, 1922-1941), бокешки пригодни лист *Јадранска стража* (Херцег-Нови, 1924), научно-белетристички часопис *Ловћенски одјек* (Цетиње, 1925), часопис за науку и књижевност *Записи* (Цетиње, 1927-1933. и 1935-1941), омладински часопис *Млада Зета* (Подгорица, 1929), званични орган Зетске области Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца *Зетски гласник* (Цетиње, 1924-1929), званични орган Зетске бановине Краљевине Југославије *Зетски гласник* (Цетиње, 1929-1931), информативни лист *Епоха* (Цетиње, 1930-1931), *Годишњак наставника подгоричке гимназије* (Подгорица, 1930-1934), недељни лист *Зета* (Подгорица 1930-1941), информативни и службени лист *Зетски гласник* (Цетиње, 1931-1941), недељни лист за привредна и просвјетна питања *Глас Боке* (Котор, 1932-1941), стручни часопис *Правни часопис* (Подгорица, 1933-1940), *Гласник Народног универзитета Боке Которске* (Котор, 1934-1940), орган свештеничког удружења Православне епархије Црногорско-приморске *Пастир* (Цетиње, 1936-1939) и др.²³

---

²³ *Серијске публикације 1835-1984*, Црногорска библиографија, том II, књ. 1, Цетиње 1985, 41-57.

У периоду од 1918. до 1941. године на подручју Боке Которске излазило је 15 наслова периодичних публикација. Претежни дио бокешке периодике чине листови. Страначка подијељеност и предизборне кампање утицале су да су у више наврата чињени покушаји са издавањем публикација, али је вијек њиховог трајања био веома кратак. Укупно се појавило петнаест наслова, од тога 12 листова.²⁴

Примјерци најстарије бокелске периодике чувају се у Фрањевачкој библиотеци у Котору, а комплет *Шематизма* посједује библиотека Српске православне цркве у Котору. *Извјештај Которске гимназије* има Централна народна библиотека, а у Боки га нема. Ту треба истаћи да је после рата дошло до неоправданог пресељења фонда богате библиотеке Которске гимназије и његовог сливања у фондове Централне библиотеке на Цетињу. Библиотеке Поморског музеја у Котору и Историјског архива имају поједине примјерке старе периодике, али су они у веома лошем стању и нијесу комплетни. Слична је ситуација и са примјерцима штампе из периода између два рата. Тако на примјер, у Боки нема комплета *Гласа Боке*, нема ни других издања која се могу сматрати као раритети, с обзиром да су се појавили само појединачни бројеви. Вјероватно се нека издања налазе код појединаца, који имају своје приватне библиотеке, али то је у јавности мало познато.²⁵

Периодичне публикације које су излазиле у посматраном периоду (1835-1941) могу се, по садржају и форми, сврстати у три групе: аламанахе и календаре, књижевне и стручне публикације и публицистику. У њима је писао велики број аутора, како домаћих, тако и странаца.

---

²⁴ М. Лукетић, *Периодика Боке Которске*, 150-151.

²⁵ *Исто*, 154.

2. АЛМАНАСИ И КАЛЕНДАРИ

Годишње публикације – алманаси и календари – значајан су дио црногорске часописне периодике у XIX и почетком XX вијека. Годишњак – алманах као првјенац црногорске периодичне штампе појавио се тридесетих година XIX вијека. Периферни облици часописне периодике, алманаси и календари, најчешће су покретани у тренутку када часописа није било.

Полазећи од суштинских програмских одређења сваке годишње публикације посебно, осам је црногорских годишњих публикација са часописним обиљежјем. Алманаси су: *Грлица* (1835-1839), *Орлић*, *Бока Которска*, *Српски магазин* и *Бока*, а календари: *Грлица* (1889-1893 и 1896-1897), *Зета* и *Захумље*.

У Боки Которској, региону под аустријском влашћу, редовно су од седамдесетих година XIX вијека до Првог свјетског рата излазили годишњаци просвјетних и црквених институција. Од почетка осамдесетих година XIX вијека до првог свјетског рата у овом региону издавана су и три годишњака који припадају часописној периодици. То су: *Бока Которска* (1882-1883), *Српски магазин* (1896-1897) и *Бока* (1909-1914).

Од прегледане грађе у алманасима и календарима средњовјековне теме присутне су у: *Грлици*, *Орлићу*, *Catalogus Cleri in diocesi catharensi existentis ineute anno biss MDCCXLIV*, односно *Schematismus seu status perolalis et localis Dioecesis Catharensis*, *Шематизму Православне епархије бококоторско- дубровачке*, *Боки*, *Зети* и *Годишњаку наставника подгоричке гимназије*.

Грлица

Први литерарни алманах *Грлица* (1835-1839), покренут је на Цетињу у четвртој деценији XIX вијека, веома је значајан документ књижевне и културне историје Црне Горе, важно свједочанство о животу и дјелу његових сарадника, истакнутих личности књижевног и јавног живота, међу којима је и млади Петар II Петровић Његош (1830-1851), иницијатор за њено покретање и активан сарадник. Алманах *Грлица* покренут је „по врховној заповиједи“, наредбом младог Његоша из 1834. године, која према обавјештењу уредника у првом броју гласи: „У овдашњој штампарији да се наштампа календар за

годину 1835²⁶. Својом садржином ова прва периодична публикација одсликава друштвене и културне прилике у средини гдје је поникла. У њој се преламају књижевна струјања једног времена, а особито борба прогресивних снага друштва, на челу са Вуком Караџићем, за препород културе и реформу књижевног језика.

Црна Гора је прву своју периодичну публикацију добила три године послје покретања првог листа у Србији *Новине сербске*, и готово истовремено када је Људевит Гај почео 6. јануара 1835. године у Загребу да издаје *Novine horvatske*.²⁷

Први литерарни алманах – *Грлица* за 1835. годину, припреман је у јубиларној години црногорске штампе, 340 година послје оснивања Ободске штампарије. Отуда се 30-те године могу сматрати преломним у погледу културно-просвјетног напретка у Црној Гори.²⁸

Грлица је саставни дио Његошевог концепта о развоју Цетиња као културног средишта, али и животних и књижевних погледа уредника који је њену физиономију прилагодио периодичним публикацијама календарско-алманашког типа. По свом програмском усмјерењу *Грлица* је сродна Вуковој *Даници*.²⁹ Садржина *Грлице* идејно-политички је интонирана у духу друштвених стремљења у Црној Гори тридесетих година XIX вијека.

Са *Грлицом* је заправо отпочео посао приказивања епских догађаја из новије црногорске историје. У обради историје провијава дух романтизма, идеализује се прошлост, али се трага и за истином, за историјским документом, писмима, повељама и сентанцама, документима који су у годишњаку објављивани и у изворном облику. Од особитог су значаја текстови „Кратка историја Црне Горе“ Петра I, чију је обраду продужио уредник *Грлице*, захватајући историју Црне Горе од 1711. све до 1830. године. И у историјским прилозима и у географско-историјским описима саопштено је мноштво

---

²⁶ Предговор у *Грлице* за 1835 (Д. Милаковић).

²⁷ Д. Мартиновић, *Грлица 1835-1839 – у свом времену и данас*, „Луча тамом обузета“, библиолошки есеји, Цетиње 1995, 327.

²⁸ Д. Мартиновић, *Грлица 1835-1839 – у свом времену и данас*, 327-328.

²⁹ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори*, 47; По Караџићу „Календар је књига, која народу највише ползе (користи, добитка) може учинити: једно за то, што се сваке године издаје; друго, што га готово сви људи купују, који читати знаду; а треће, што се цијелу годину по рукама непрестано премеће“ В. С. Караџић, *Даница 1826, 1827, 1828, 1829, 1834*, Београд 1939, 239; То је врста књижевности, пише Новаковић, која „допире и до онога читаоца у народу, до кога иначе никоја друга књиге не допире“ и стога „се највише шири и најдаље иде“. С. Новаковић, *Наши календари за 1870. годину*, Млада Србадија, бр. 5, год. I, 15. август 1870, Нови Сад, 231.

података о историји и традицији српског народа у Црној Гори, више него у било којем другом издању ове врсте из доба самосталности црногорске државе.

Календар *Грлицу*, књижевно-научни алманах уређивао је Димитрије Милаковић, Његошев секретар.³⁰ *Грлица* је излазила од 1835. до 1839. године под Милаковићевим уредништвом, који се потписивао и као „издаваљ“ (издавач). За годину 1837. уредник овог гласила био је архимандрит Петроније Лујановић, који је замијенио главног уредника Д. Милаковића, због његовог службеног одсуствовања у 1836. године у Русију.³¹

Грлица је једини црногорски алманах који је својом основном садржином потпуно везан за Црну Гору, њену историју и традицију. И у једној оштрој критици алманаха, објављеној у страниој штампи, која осуђује његову садржајну везаност за домаће тле, а особито његове национално ослободилачке идеје, уважавана је садржина годишњака која је страном свијету, у новом свјетлу, открила малу ратничку земљу, доносећи „начертаније историје, географије и статистике земаљске“.³² Појаву *Грлице* поздравила је готово цјелокупна културна јавност свих јужнословенских народа.

Грлица је имала устаљене рубрике. Послије календарског дијела долази родословље царева и краљева европских, што се понавља кроз сва годишта. Остале рубрике су за научну прозу, народну епску поезију, писану поезију и прозу забавног карактера. Такав профил годишњака требало је да надомјести недостатак гласила друге врсте, политичких и књижевних. Због тако конципиране физиономије *Грлице* и садржаја који су у њој објављивани, с правом се може рећи да је била и књижевни часопис и научни годишњак.

Научна проза објављена у *Грлицу*, коју сачињавају превасходно текстови из историје, географије и етнографије, представља значајне научне изворе.³³

Научну прозу у *Грлицу*, све географско-статистичке списе и прилоге из историје (изузимајући текст Петра I у првом годишту алманаха), писао је уредник Димитрије Милаковић. То су: *Кратки поглед на географическо-статистическо описаније Црне Горе (Грлица 1835)*, *Кратка историја Црне Горе (Грлица за 1836, 1837 и 1838)* и *Кратко*

---

³⁰ Црногорске календаре по правилу уређују „народни секретари“, први људи уз владику или главару. То је, према мишљењу М. Матицког, условљено „променом издавачког центра“. Наиме, прве деценије календарске књижевности везане су за Цетиње, а касније примат преузима Подгорица. М. Матицки, *Библиографија српских алманаха и календара I*, Београд 1986, 16.

³¹ Д. Мартиновић, *Грлица 1835-1839 – у свом времену и данас*, 328.

³² *Црна Гора*, Новине србске, 1840, бр. 22, 175.

³³ Д. Мартиновић, *Грлица 1835-1839 – у свом времену и данас*, 330-331.

географическо-статистическо описаније Боке которске, (Грлица за 1838). У Предговору Грлице за 1838. годину Милаковић је објаснио, да је тај прилог настао зато што се „при описиванију новијих црногорских бојева често... спомињу многа мјеста Боко-каторска“, и као допуна текста историји Црне Горе. То „описаније“ извађено је нешто из књиге Бродманове, нешто из књиге професора Петера, а нешто из саопштења једног младог Србина из Боке, стоји у Предговору.³⁴

Грлица се налазила у реду оних публикација које су шириле словенску и јужнословенску идеју. Георгије Николајевић (свештеник, уредник Српског далматинског магазина) је, у једном пригодном тексту, цетињски алманах сврстао у ред гласила илирске и словенске оријентације, заједно са словачком *Зором*, српском *Голубицом* и далматинским *Љубитељем просвештенија*. Са тугом је далматински просветитељ Георгије Николајевић у стиху споменуо и неповољну климу гдје је *Грлица* заблистала и усахла, ту гдје се огласио и прославио „Пустињак цетињски“, она је морала да угине јер је „тешко црногорска брда прелетети без особна труда“.³⁵ По Трифуну Ђукићу, *Грлица* „обележава почетак просветне делатности у Црној Гори“.³⁶

Средњовековне теме у *Грлици* писао је Димитрије Милаковић.

Орлић

Годишњак *Орлић* излазио је на Цетињу од 1865. до 1870. године. Замисао његовог уредника да ову публикацију 1870. године замјени двомјесечним часописом није остварена. *Орлић* је престао да излази 1870. године, а као његова замјена појавио се недељни политичко-књижевни лист *Црногорац* (1871-1873). Објављени годишњак *Орлић* из 1885. године изашао је само једанпут.

Орлић је поднасловом означен као „црногорски годишњак“, а не као *Грлица* – „календар црногорски“. У тој ознаци изражена је тежња да се новопокренута публикација развије као зборник радова од ширег друштвеног значаја.

---

³⁴ Предговор у Грлици за 1838.

³⁵ Г. Николајевић, *Списатељи дубровачки који су 1700 цвјетали (продуженије) Љубитељ просвештенија*, Магазин српско-далматински за лето 1844, 42.

³⁶ Т. Ђукић, *Календари у књижевном раду Црне Горе (Одломак из једне студије)*, Нова Зора, Београд 1925, 44-46.

Годишњак *Орлић* покренуо је на Цетињу секретар књаза Николе Јован Сундечић (1825-1900), православни свештеник, истакнута политичка личност и слављени пјесник. Дотадашња плодна политичка активност и књижевна дјелатност Јована Сундечића везана је за Задар - мјесто гдје је овај Србин из Босне (рођен у Голињеву у близини Ливна), у току свог двадесетогодишњег боравка, испољавао многоструку дјелатност и као наставник Задарске богословије, уредник неколико издања и аутор више пјесничких дјела.³⁷

У јавном животу Далмације крајем педесетих и почетком шездесетих година XIX вијека Јован Сундечић је био један од водећих поборника народног препорода, огорчени противник „талијанштине“ и националистичких тежњи, проповједник слоге католичког и православног становништва, један од инспиратора и твораца програма народног препорода у којему је ангажовано судјеловало ниже свештенство, православно и католичко. Сундечић се налазио на челу тог покрета, заједно са католичким свештеником, идеологом народног препорода, Миховилом Павлиновићем. Припадници тог народног препорода називали су се и „словинцима“.

Програм *Орлића* саопштен је у свечаном тону, као почетак књижевног живота и културног препорода ратничког народа. Такав почетак означен је и именом годишњака које симболизује почетни, ситни лет. Годишњак *Орлић* у београдском часопису *Вила* поздрављен је као вјесник културног живота на Цетињу, као „дивна залога, која не да посумњати, како рука што зна бранит слободу на разбојишту није слаба ни кад се за просвјетом маши“,³⁸ гласник са „црногорског стења“ који тежи да помогне „зближавању растављене браће“.³⁹

Стојан Новаковић уредник *Виле* појаву цетињског *Орлића* је означио као тежњу у зближавању „растављене браће“. Том идејом одише и његов кратки уводник и поједине строфе изабране из поезије штампане на његовом почетку као мото и програмска платформа. И у уводнику годишњака наглашено је да се он појављује као цетињски гласник који служи „укупној нашој домовини од Триглава до Балкана“. Црна Гора је означена као плодно тле за јужнословенску мисао, простор гдје се може ухватити и развити снажно коло. Из те земље, која је била „одјеком свега што брата к брату веже“,

³⁷ Д. Мартиновић, *Орлић-црногорски годишњак за 1885-1870, 1885-*, „Луча тамом обузета“, библиолошки есеји, Цетиње 1995, 333.

³⁸ *Орлић*, Вила, Београд 1865, 17, 215.

³⁹ Ј. Сундечић, *Предговор Орлићу за 1865*, 5.

Сундечић је послао у свијет сивога птића који је „зеноу на бијели свијет у тврдом црногорском тимору“, још нејаког и слабашног, с надом да ће њему убрзо порасти крила за снажан орловски лет.⁴⁰

„Словинци“ су готово све своје радове објавили у прва три броја *Орлића*. Касније је смањен број њихових прилога – у последњим годиштима превагу су имали радови београдских писаца.

Миодраг Матицки констатује да је у Орлићу „обележен не само почетак, него и идејна основа књижевног покрета у Црној Гори од шездесетих година на овамо“.⁴¹

Благ заокрет у програмској оријентацији годишњака запажа се послије његовог четвртог годишта. Све мање је у њему било словинских призова на братство и слогу. Распламсала се у њему идеја ратничких похода, одласка у старе крајеве на обнову царских и краљевских дворова, у духу познате пјесме Николе I *Онамо, онамо*, објављене у годишњаку за 1867. године. Изузевши Павлиновићев преглед историје Црне Горе, објављиван у наставцима, у годишту за 1870. годину, није било прилога словинских сарадника. Упоредо са Павлиновићевим историјским текстом, који није излазио редовно, појавило се друго историјско штиво, узето из *Српске историје* професора Панте Срећковића, научна расправа у којој се приказује средњовјековна историја и последњи дани пропасти српске државе у доба Бранковића и Јакшића, одломак одабран да се покажу историјски догађаји у којима се преплиће црногорска и српска историја, са нагласком на родбинским везама између Црнојевића и Бранковића.⁴²

Идеја заједништва је исказана у цетињском годишњаку и у језику и у писму. *Орлић* је једина публикација у којој има и прилога штампаних латиницом.

Орлић је по спољном изгледу сасвим сличан *Народном календару*, који је у Задру покренуо и уређивао Јован Сундечић.

За разлику од *Грлице*, која је изражавала политичке и културне тежње средине у којој је настала, *Орлић* је програмски усмјерен политичким тежњама које су се са широких простора преламале у Црној Гори. Југословенску идеју Сундечић је у годишњаку *Орлић* готово сасвим свео на словинску.⁴³

⁴⁰ Ј. Сундечић, *Предговор Орлићу за 1865*, 5.

⁴¹ М. Матицки, *Библиографија српских алманаха и календара I*, 17.

⁴² Одломак из *Српске историје* Пантелије Срећковића објавила је 1868. године и београдска *Вила*.

⁴³ Ј. Сундечић, *Моја биографија*, Црногорка, 1871, 7, 25.

Прве штампане билешке и приказе о цетињском годишњаку срећу се код задарског *Народног листа (Il nazionale)*⁴⁴ и *Народног календара*, у новосадској периодици налазимо их у *Даници*,⁴⁵ *Матици*⁴⁶ и *Застави*,⁴⁷ затим у сплитском *Драшковом рабошу*, београдској *Вили*⁴⁸ и *Јединству*, потом у *Панчевцу*.⁴⁹

Исцрпну анализу цетињског годишњака за 1869. годину дао је у *Народном листу (Il nazionale)* Стјепан Бузолић, између осталог и о чланку „повјестничком“ Пантелије Срећковића, у коме описује ону „знамениту добу“ владавине Ђурђа Смедеревца, проклете Јерине и синова јој, иако му „кратки овај преглед“ не допушта да се удуби у опширнија разматрања назначеног чланка у којему се говори о тој „по српски народ злокобне доби“ аутор приказа запажа да је поменути списатељ „врстан и способан у разлагању повјесничких предмета“.⁵⁰

Без *Грлице* и *Орлића* проучавање књижевног рада у Црној Гори се не може замислити. Средњовјековне теме у *Орлићу* писали су: Миховил Павлиновић, Пантелија Срећковић и Нићифор Дучић.

Catalogus cleri in dioecesi catharensi existensis ineunte anno MDCCCXLI

Најстарије серијске публикације у Боки Которској, у виду годишњих извјештаја, издавале су католичка и православна црква. То је и разумљиво када се узму у обзир прилике које су средином XIX вијека доминирале у овом крају. Католичанство је уживало повлашћени положај, а которска бискупија са великим бројем образованих свештених лица била је утицајна на подручју образовања и културе. У цркви и администрацији био је тада у употреби италијански и латински језик, те се зато и прва публикација *Catalogus cleri in dioecesi catharensi axistentis...*, у издању Которске бискупије, појавила 1844. године на латинском језику. Публикација је у виду извјештаја излазила редовно једном годишње, доносећи податке о црквеном свештенству, а понекад и прилоге везане за историју цркве на овом подручју. *Catalogus* се штампао у Венецији, Сплиту и Задру, а од 1896. мијења

⁴⁴ *Орлић*, *Il nazionale*, Задар, IV/1865, 21, 83-84; 22, 87-88.

⁴⁵ *Орлић*, Подлистак, Даница, Нови Сад, 1867, бр. 11, 264.

⁴⁶ *Књижевне белешке*, Матица, Нови Сад, V/1870, бр. 6, 143.

⁴⁷ *Орлић*, *Књижевност*, Застава, Нови Сад, I/1867, бр. 14, 3-4.

⁴⁸ *Орлић*, *Књижевност*, Вила, Београд, I/1865, бр. 17, 215-216.

⁴⁹ Д. Мартиновић, *Орлић-црногорски годишњак*, 336-339.

⁵⁰ *Орлић*, *Il nazionale*, Задар, IX/1869, 24, 28.

наслов и излази као *Shematismus seu status personalis et localis dioecesis catharensis*, задржавајући пређашњу концепцију, али доносећи чешће прилоге историјског значаја. Од 1908. године штампа се у Котору.⁵¹

Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке

У оквиру борбе за национални препород, увођење народног језика у школама и администрацији, на чему су бокељски прваци на челу са Стефаном Митровим Љубишом толико инсистирали, улазила је и активност за добијање посебне бокељске православне епархије. Разлози су били оправдани, јер је већина становништва Боке била православне вјероисповјести. Тако је послје формирања Бококоторско-дубровачке православне епархије ова институција отпочела од 1874. године са издавањем свог *Шематизма*, који се редовно појављивао једном годишње, доносећи поред извјештајног дијела о стању црквених објеката, свештенству, доста података о становништву овог краја и прилоге значајне за проучавање културне прошлости, нарочито старе ћириличке књиге. Уредник ове вриједне публикације био је владика Герасим Петрановић. *Шематизам* се штампао у Задру и Дубровнику, а од 1908. године у Котору. Последње издање *Шематизма* изашло је 1912. године.⁵²

Комплети ових двију црквених публикација су ријетки и чувају се само у Котору. Градска библиотека и читаоница Херцег - Нови представила је ова два часописа у оквиру Дигиталне колекције периодике Боке Которске.⁵³

У *Шематизму* средњовјековне теме писали су: Герасим Петрановић, Петар Рафаиловић, Ђорђе Стратимировић, Младен Црногорчевић (под иницијалима М. Ц.), Нићифор Дучић, Л. Костић. Писали су о православној цркви у Боки Которској, зетској епископији, сакралним грађевинама (цркве: св. Лука и св. Никола у Котору, св. Лука у Гошићу, св. Георгије у Ораховцу, црква св. Срђа и Вакха на Подима, манастири: Прасквица и Дуљево), оснивању појединих манастира (Прасквице), о појединим локалитетима (Сушћепан), старим књигама - србуљама, појединим црквеним личностима (јереј Игњатије Злоковић), властеоским породицама (Балшићи).

⁵¹ М. Лукетић, *Периодика Боке Которске*, 156-157.

⁵² *Исто*, 157.

⁵³ <http://scc.digital.bkp.nb.rs/collection/hn-periodika>

Бока

Велики илустровани календар *Бока* је слиједио литерарно-научни смјер означен покретањем *Данице* Вука Караџића у трећој деценији XIX вијека. Календар *Бока* покренуо је и до краја излажења уређивао Дионисије Миковић, игуман манастира Бања код Рисна у Боки Которској, подручју у оквиру аустријске државе, пограничном према слободном дијелу Црне Горе, земље која је заједно са Србијом представљала „живу инспиративну снагу за ослобођење још неослобођених и неуједињених јужнословенских регија и народа било да су се налазили под Аустријом или Турском“.⁵⁴ Доследан својим политичким и литерарним убјеђењима, која су га сврставали у најогорченије противнике Аустрије, Дионисије Миковић покрене *Боку*, који редовно излази једном годишње од 1909. до 1914. године. Шест књига нареченог календара, који је уређивао а, од трећег годишта и издавао Миковић, представља значајну публикацију како по богатству садржине, тако и по сарадницима који се око овог календара окупљају. Календар се штампао у Котору.

Бока је припремана и излазила је у средини коју су потресала и у њој све јачег одјека имала крупна збивања: анексија Босне и Херцеговине, ослободилачки балкански ратови Србије и Црне Горе, убиство аустријског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву, и с тим у вези почетак Првог свјетског рата. Годишњак *Бока* настао је као резултат дјеловања развијеног грађанског слоја Боке Которске, као вид окупљања и организованог рада њених помораца, трговаца, посебно интелигенције, у чијим редовима поред свештеника и учитеља, почетком XX вијека дјелују и неколико истакнутих научних радника и књижевника. То је истовремено и продужетак књижевне активности овога краја у служби национално-ослободилачких тежњи и покрета XIX вијека: националног и културног препорода у Далмацији, покрета Уједињена омладина српска и национално-романтичарске књижевности која је Црну Гору уздизала као јужнословенски Пијемонт.

Календар *Бока* уређиван је под немилосрдном пратњом цензуре, уз сталну полицијску присмотру уредника Дионисија Миковића, који је 1914. године конфиниран и спријечена му је слобода кретања, чиме је било спријечено даље издавање годишњака. Велики илустровани календар *Бока* саставни је дио календарске литературе свога доба. Он је програмски везан за двије предходне периодичне публикације овога краја: забавник

---

⁵⁴ В. Радовић, *Ријечи и дјела (Бока на почетку XX вијека)*, Бока, Херцег-Нови, 6-7/1975, 251.

Бока Которска, покренут 1882. године и књижевни годишњи часопис *Српски магазин*, који је крајем XIX вијека 1896. и 1897. године издавао уредник *Боке* Дионисије Миковић.⁵⁵ Заправо у садржајима овога годишњака осјећа се она програмска линија која је повучена у *Српско-далматинском магазину*, првом часопису на народном језику у Приморју, покренутом 1836. а угашеном 1873. године.⁵⁶

Бока се налази негдје на средини између календара са изразито забавно-поучном и календара са наглашеном литерарном садржином, између сарајевске *Просвјете* и мостарског *Неретљанина*, на примјер. Она је један од оних календара који су „окупљали наше најбоље писце желећи да календар буде не само добра књига за народ, него и књига од стварне књижевне вриједности“.⁵⁷ Садржину *Боке* чине: поетски и прозни састави писане књижевности, народне умотворине, пригодни-поучни текстови, расправе и чланци научног и стручног карактера, оригинални историјски документи, слике знаменитих личности, слике мјеста и предјела (са исцрпним подацима о свакој објављеној илустрацији појединачно).⁵⁸ У шест годишта календара објављено је више од 120 илустрација. Вриједност *Боке* је и у томе што је поред научних студија, расправа и чланака, објављивала и стара документа из прошлости овог краја.⁵⁹

У календарској литератури намијењеној најширој публици врло ријетко су објављивани историјски документи или пак радови засновани на изворима и научној документацији. Међу календарима – алманасима у Црној Гори *Бока* у том погледу представља изузетак. Овдје је објављено више историјских докумената, писама познатих личности из Црне Горе и Боке. Последњих година, са повећавањем броја историјских изворних докумената, у *Боки* су се јављале и научне расправе и студије. Све изразитије публикација је попримала научно- литерарни смјер.⁶⁰

У *Боки* су прикупљени сви важнији подаци о стварању и ширењу писане ријечи на народном језику у Боки Которској, Дубровнику и Далмацији. На њеним страницама нашли су мјесто Стево В. Врчевић, уредник листа *Дубровник* и никшићких листова *Оногошт* и *Невесинје*, Сава Бјелановић и др Александар Митровић, уредници *Српског*

---

⁵⁵ Р. Шуковић, *Црногорски алманаси и календари (1835-1914)*, Цетиње 1980, 187.

⁵⁶ *Исто*, 191.

⁵⁷ В. Ћоровић, *Наши календари*, Босанска вила, XXVIII/1913, бр. 23, 321.

⁵⁸ Р. Шуковић, *Црногорски алманаси и календари*, 190.

⁵⁹ М. Лукетић, *Периодика Боке Которске*, 159-160.

⁶⁰ Р. Шуковић, *Црногорски алманаси и календари*, 199.

гласа, Герасим Петрановић, уредник *Српско-далматинског магазина*, Марко Цар, уредник задарског књижевног часописа *Вук*, Антоније Вучетић, уредник *Срђа*.⁶¹ Поред њих за Боку су писали: Ђуро Шпадијер, Филип Радичевић, Алекса Шантић, Сава Накићеновић, Стеван Самарцић и други.

Последњих година у *Боки*, са повећавањем броја историјских изворних докумената, јављали су се и прилози стручне природе, као и научне расправе и студије. У календару *Бока* је и око десетак радова са тематиком из средњег вијека. У своје доба Бока је припадала реду ријетких календара „озбиљних и солидних тенденција“.⁶²

Између два рата неуморни Дионисије Миковић уредио је још један календар *Бока*, који је 1921. године издала у Херцег Новом књижара Јова Секуловића.⁶³

У календару *Бока* писано је о: српским светитељима, о српским владарима (Стефан Немања - св. Симеон Мироточиви), ратовању Дубровника са Котором, которским бискупима, манастиру Морачи, Ратачком манастиру, писмима деспота Ђурђа Бранковића и Ђурђа Црнојевића.

Средњовјековне теме су писали: Митрофан Бан, Илија Ђикановић, Дионисије Миковић, Лазар Богдановић и Петар Рафаиловић.

Зета

Зета је прва периодична публикација часописног типа у Подгорици, покренута 1908. године. Годину дана раније у овом мјесту излазила је *Слободна ријеч*, први политички лист (изашло је током 1907. године четрдесет бројева), а после његовог обустављања, у Подгорици до Првог свјетског рата *Зета* је излазила као једина повремена публикација. Издања овог годишњака покренутог крајем прве деценије XX вијека библиотечки су раритет, а годиште за 1912. није ни сачувано. Народна библиотека Србије у Београду у евиденцији има *Зету* за 1912. годину, међутим, то издање није пронађено у комплету годишњака.⁶⁴

⁶¹ Р. Шуковић, *Црногорски алманаси и календари*, 198.

⁶² В. Ђоровић, *Наши календари*, 321.

⁶³ В. Ивошевић, *Архимандрит Дионисије Миковић*, Котор 1968, 81.

⁶⁴ Р. Шуковић, *Црногорски алманаси и календари*, 111.

Зета је за разлику од осталих црногорских годишњака, концепцијски и садржајно веома неуједначена. Појавила се као један од видова културно-просвјетног дјеловања у Подгорици крајем прве деценије XX вијека. Њена појава везана је за тридесету годишњицу ослобођења ове вароши од Турака. Полазећи од књижевних прилика и стања у новинској и часописној периодици, у појединим радовима о књижевном животу у Црној Гори, истицано је да је *Зета* покренута да попуни празнину у књижевној периодици. *Зета* је једини црногорски годишњак који се појавио без икаквог програма.⁶⁵ У Подгорици није било развијеније културне институције која би могла покренути и издавати књижевно-научни годишњак зборничког типа. Већина сарадника *Зете*, заједно са уредником Глигоријем Н. Пејановићем, били су у то вријеме окупљени око сомборског омладинског часописа *Голуб* (1879-1913).⁶⁶ Садржина годишњака знатно је мање од садржине *Боке* везана за историју и традицију. *Зета* је први и једини црногорски годишњак тематски окренут савременом политичком и културном животу Црне Горе. У последњим њеним годиштима, као и у часопису *Дан*, нестало је сасвим историје и традиције.⁶⁷ У календару *Зета* Стеван Дучић писао је о Зетској епископији, а непознати аутор о саборној цркви пећких патријарха.⁶⁸

Годишњак наставника Подгоричке гимназије

Подгоричка гимназија издала је под насловом *Годишњак наставника Подгоричке гимназије*, пет својих свезака од 1930. до 1934. године. *Годишњак* је био озбиљна публикација са вриједним научно-популарним и научним прилозима. Уређивао га је др Никола Шкерковић, који је у то вријеме био директор гимназије. У *Годишњаку* су сарађивали, уз Шкерковића, професори Антун Мајер, Јован Б. Вукчевић, Драгољуб Мајић, Петар Божовић, Андрија В. Лаиновић, Нико Ј. Мартиновић, Благоје Тупоња, Илија Радуловић и др. *Годишњак* садржи прилоге из разних области, почев од књижевне историје и филологије, политичке историје до археологије.⁶⁹

Средњовјековне теме у *Годишњаку* писао је Илија Радуловић.

⁶⁵ Р. Шуковић, *Црногорски алманаси и календари*, 112-113, 114.

⁶⁶ *Исто*, 115.

⁶⁷ *Исто*, 124.

⁶⁸ *Исто*, 248.

⁶⁹ Н. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори 1493-1945*, Београд 1965, 203.

3. КЊИЖЕВНИ И СТРУЧНИ ЧАСОПИСИ

У вријеме Књажевине, односно Краљевине Црне Горе излазило је седам књижевних часописа: *Црногорка* (1871), *Црногорка* (1884-1885), *Зета* (1885), *Нова Зета* (1889-1891), *Луча* (1895-1900), *Књижевни лист* (1901-1902) и *Дан* (1911-1912). Свих седам часописа излазило је на Цетињу.

На територији данашње Црне Горе у периоду 1871-1891. године излазила су четири књижевна часописа, и то сва четири на Цетињу. То су, уједно, први и најстарији црногорски часописи. *Црногорка*, под уредништвом Сима Поповића, појавила се 1871. године и угасила исте године са двадесет трећим бројем. Послије дванаест година Јован Павловић обнавља *Црногорку* и она излази 1884. и у првој половини 1885. године, да би се претворила у *Зету*, и под уредништвом Филипа Ј. Ковачевића излазила до краја 1885. године. Лазар Томановић након три године, покреће *Нову Зету* и она излази 1889, 1890. и 1891. године - изашла су само четири броја. Сви часописи заједно излазили су шест година што значи да у овом периоду четрнаест година није било књижевних гласила.

Крајем XIX и почетком XX вијека књижевни прилози су публиковани и у политичким листовима и у првом црногорском педагошком часопису *Просвјета*, који је објављивао књижевне прилоге у периоду од укидања *Нове Зете* (1891) до покретања *Луче* (1895). Поред цетињских мјесечних књижевних гласила, у Рисну је двије године излазио годишњи часопис *Српски магазин* као покушај обнављања задарског *Српско-далматинског магазина* (1836-1873), најстаријег часописа на нашем језику, на Јадранском приморју.

Између два рата излазили су сљедећи књижевни часописи: *Ловћенски одјек* (Цетиње, 1925), *Записи*, (Цетиње, 1927-1933 и 1935-1941), *Разврије* (Никшић 1932), *Ваљци* (Никшић, 1933-1934) и *Гранит* (Подгорица 1934). Излазио је и већи број стручних часописа, од којих је већина била кратког вијека.

Од прегледаних књижевних и стручних часописа средњовјековне теме присутне су у: *Црногорки*, *Зети*, *Новој Зети*, *Просвјети*, *Лучи*, *Дану*, *Ловћенском одјеку*, *Записима*, *Гласнику Народног универзитета Боке Которске* и *Пастиру*.

Црногорка

Први број *Црногорке* изашао је 10. јула 1871. године са поднасловом „Прилог Црногорцу за забаву, књижевност и поуку“, под уредништвом књижевника и новинара Сима Поповића. По правилу излазио је недељно на свега четири стране текста и четири пута се појавио у виду двоброја. *Црногорка* је настала из књижевне рубрике политичко-књижевног листа *Црногорац*, последице његовог полугодишњег излажења и уредничког сазнања да је простор листа тијесан за политичку и књижевну материју.⁷⁰ Укупно је у *Црногорки* нотирано 66 библиографских јединица на 86 страна текста.⁷¹

Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ у Београду има од првог до двадесетог броја листа, Централна народна библиотека Црне Горе „Бурђе Црнојевић“ на Цетињу посједује један примјерак са 22 броја, али су двије последње странице 87 и 88 доста оштећене. Трећи примјерак са комплетна 22 броја налази се у Библиотеци Матице српске у Новом Саду (легат др Георгија Михаиловића, истакнутог библиофила и библиографа из Инђија). Сачуваног 23. броја нема. Тврдња Марка Драговића „Од њега изидоше само 23 броја“, може се сматрати тачном. Марко Драговић је био сарадник *Црногорке* још као богословац на Цетињу. У 21. и 22 броју листа објавио је превод „Животописи славних људи“ који би се и даље у наставцима продужио да *Црногорка* није престала да излази.⁷²

Црногорка се појавила у новој редакцији, као новопокренути лист, 12. јануара 1884. године. Излазила је до 1885. године. Тада је излажење обустављено, јер јој је тираж јако опао због тога што је забрањено њено растурање на територији Аустро-Угарске. Ову серију *Црногорке* уређивао је Јован Павловић (1843-1892), који је шест година раније дошао на Цетиње као „чувени новинар из Војводине“.⁷³ Јован Павловић се појавио у јавном животу шездесетих година XIX вијека као један од првака покрета Уједињена омладина српска, ватрени поборник и присталица Милетићеве Народне странке. Павловић за *Црногорку* (1884-1885) каже да она „ниче на земљишту онога дијела нашега

⁷⁰ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори*, 91.

⁷¹ М. Лукетић, *Црногорски књижевни часописи 1871-1891, библиографија*, Цетиње 1978, 10.

⁷² *Један приложак за књижевно-просвјетну историју Црне Горе*, Књижевни лист, Цетиње 1/1901, бр. 9/10, 316.

⁷³ С. Матавуљ, *Биљешке једног писца*, Цетиње 1975, 70.

народа, који је до данас Српству много привриједио својом јуначком борбом, но који још није пружио сав свој таленат у састав културнога живота српског народа“.⁷⁴

Црногорка је часопис програмски усмјерен на регион гдје је требало ширити књигу и на тај начин стварати читалачку публику. И она је израз основног гесла Омладинског покрета о унапређивању народности помоћу истине, а на основу науке. Концепција часописа прилагођена је широкој публици. Концепција регионалног часописа, укупним својим програмом више окренутог књижевној публици него ствараоцима у Црној Гори, настала је у ширем оквиру књижевне периодике, у тренутку када у јужним српским областима није било књижевног гласила, ту гдје је и годишњак *Дубровник* (1867, 1868-1879, 1876) привремено престао са излажењем. Те исте године обустављено је и издавање годишњака *Магазин српско-далматински*, који је на простору гдје је требало да се шири цетињски часопис био књига која је, заједно са Вуковим књигама, „прокрчила пут и остваривала и оно мало воље што је има у нашем онамошњем народу за читање књига“.⁷⁵

У књижевноисторијским прилозима *Црногорка* је добила третман какав имају и други књижевни прилози политичких листова, као рецимо *Седмица*, која је недељно, као додатак политичког листа *Србски дневник*, излазила у Новом Саду⁷⁶; *Подунавка* (1843-1848), додатак београдских *Новина српских* и књижевни додатак *Јужне пчеле*, прилог темишварског политичког листа *Јужна пчела* (1852).⁷⁷

Црногорка се јавила као последњи у реду часописа распјеваног романтичарског доба. Часописи из полетног доба политичке и поетске романтике били су најпоузданије трибине за популарисање програма национално-романтичарских ослободилачких покрета.⁷⁸

Црногорка је довођена у најтјешњу везу са новосадском *Матицом*, часописом који је угашен непосредно прије њеног покретања. Душан Вуксан је писао: „Како је Поповић био Војвођанин, мени се чини, да је његова *Црногорка* копија Хаџићеве *Матице*, која је престала излазити прошле (1870) године и која је по свем одговарала *Црногорки*“.⁷⁹

⁷⁴ Д. Вуксан, *Преглед штампе у Црној Гори 1834-1934*, Цетиње 1934, 86.

⁷⁵ Н. Дучић, *Српско-далматински магазин за годину 1870-71*, Млада Србадија, бр, 14, 223.

⁷⁶ Први број листа *Србски дневник* изашао је 21. јуна 1852. године, а последњи 24. јула 1864. Ј. Скерлић, *Историјски преглед српске штампе 1791-1911*, Београд 1911, 21.

⁷⁷ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори*, 92.

⁷⁸ *Исто*, 94.

⁷⁹ Д. Вуксан, *Преглед штампе у Црној Гори*, 85.

У *Црногорки* је изношена идеја црногорства као најчистијег дијела српског рода.⁸⁰ Од југословенства и словинства (присутног у *Орлићу*) је остао само блијед траг. И пјесник Сундечић, поклоник словинског имена, пјевао је како је и он Срб-Србенда, да је „српског соја и по срцу и по крви“.⁸¹

Марко Драговић наводи да је *Црногорка* престала да излази јер је Аустрија забранила њено растурање на својој територији због пјесме „Манита мајка“ (у броју 21) и да је то други случај да Аустрија забрањује улазак црногорским листовима у своје земље, први је случај са *Црногорцем* (1883), који је био забрањен ради оштрих политичких чланака, а други с *Црногорком*, која је забрањена ради једне пјесме.⁸²

Средњовјековне теме у *Црногорки* писали су Марко Драговић, Лазар Томановић, Максим Шобајић. У оквиру рубрика „Црногорске старине“ и „Књижевни преглед“ заступљене су историјске теме. У „Старинама“ су се штампала стара писма и стара документа. Историјска приповјетка Марка Драговића „Сеоба Ивана Црнојевића на Цетиње“, започета у *Црногорки* а завршена у часопису *Зета*, написана је поводом четиристогодишњице пресељења црногорске престонице са Ријеке Црнојевића на Цетиње. Драговићев је и текст „Границе црногорске, државне и црквене, које утврди господар црногорски Иван Црнојевић и друге границе по Крусовољу цетињском“, са дијелом оригиналног текста љетописа Црнојевића. Шобајић је написао етнографски текст о Бјелопавлићима. Излазећи у доба екстремних српских и хрватских схватања, која су се и на страницама периодике граничила са национализмом, *Црногорка* није остала сасвим по страни од таквих тенденција. У часопису се на видном мјесту појавио текст Лазара Томановића, идеолога *Црногорке*, „Живе ли Срби или каква друга безимена словенска смјеса на Приморју од Неретве до Бојане“. У вријеме вјерског прозелитизма и националног шовинизма Томановић је у тој расправи полазио од тезе да на подручју од Неретве до Бојане „код црногорских и албанских Словјена“ постоји чист етнички, српски елеменат, и тиме се приближавао националним схватањима испољаваним и у приморским публикацијама.⁸³

⁸⁰ Ј. Сундечић, *Моја биографија*, Црногорка, 1871, бр. 3, 7.

⁸¹ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори*, 98.

⁸² М. Драговић, *Један приложак за књижевно-просвјетну историју Црне Горе*, Књижевни лист, бр. 1, 377; Д. Вуксан, *Преглед штампе у Црној Гори*, 94-95.

⁸³ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори*, 133.

Зета

Умјесто *Црногорке*, 11. јула 1885. године појавио се нови књижевни лист *Зета*, под уредништвом Филипа Ј. Ковачевића. У јесен 1885. године након двадесет бројева престало је излажење часописа. Стварни уредник *Зете* остао је Јован Павловић, али су политичке прилике диктирале да се он, као изразити противник Аустро-Угарске, не потписује. Филип Ј. Ковачевић (1860-1922) у својству уредника и главног сарадника часописа, иначе је радио и у редакцији *Црногорке*, био је човјек широког образовања и културе, коју је стекао као студент филозофије и класичне филологије у Бечу, гдје је и дипломирао 1883. године. У својој бокелској средини истицао се не само као познавалац класичних језика већ и као зналац њемачког, италијанског и француског.⁸⁴

Зета је, особито у првим бројевима доносила необјављивано градиво *Црногорке*. У њеном првом броју нашли су се наставци текстова из претпоследњег броја *Црногорке*, између осталог и наставак историјске приповјетке Марка Драговића „Сеоба Ивана Црнојевића на Цетиње“.

Прилоге из историје за *Зету* је давао само Марко Драговић. *Зета* није у потпуности остварила онај дио програма који се односи на прошлост српског народа у Црној Гори, а који је требало да се представи прилозима из црногорске историје.

Нова Зета

Књижевни часопис *Нова Зета* се појавио на Цетињу, у јануару 1889. године. Иако је имао претежно књижевни карактер, бавио се и проблемима из свих области знања, почев од библиографије, филозофије, друштвено-политичких наука и права до филологије, природних наука, примјењених наука, географије и историје. *Нова Зета* излазила је под уредништвом Лазара Томановића у мјесечним свескама, до априла 1891. године. Био је то солидан часопис, који се по својим прилозима може уврстити међу најбоље српске часописе онога доба.⁸⁵

⁸⁴ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори*, 140.

⁸⁵ Н. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори 1493-1945*, 143.

У црногорској књижевној периодици *Нова Зета* означава нов тип књижевне публикације. За разлику од претходна три књижевна часописа, који у свом поднаслову имају одреднице књижевност, забава и поука, *Нова Зета* је излазила као мјесечни књижевни лист.⁸⁶

Садржину часописа чини не само изворно белетристичко штиво већ и историјско-етнографска и фолклорна материја, па би се и одредница „књижевни лист“ могла подвести само под појам књижевност у ширем смислу, којим је тада често означавана писана ријеч у цјелини. Програм часописа *Нова Зета* снажно је прожет и личним погледима на улогу књижевности у друштвеном животу уредника Лазара Томановића, Бокелја, који се 1888. године поново нашао у Црној Гори, одабравши Цетиње, гдје је раније два пута боравио, за мјесто трајног пребивалишта. Томановић је вјеровао да ће ту, у слободној земљи, имати прилике да оствари своје концепције о унапређивању националне мисли путем јавних гласила.⁸⁷

У својим аутобиографским записима Томановић је нагласио основни мотив преласка из Херцег Новог на Цетиње: да настави рад „за српску мисао“, увјерен да у књижевном животу Црне Горе има простора за „чисти народни правац“.⁸⁸

Нова Зета оформљена је по угледу на београдски часопис *Отаџбина*, али садржина *Отаџбине* није могла да послужи за узор уреднику цетињског часописа, који је излазио са програмом знатно ужим од програма овог београдског гласника за књижевност, науку и друштвени живот.⁸⁹ *Нова Зета* је часопис програмски оприједијељен за стварање књижевног јединства на подручју српскохрватског језика. Њена основна концепција је схватање, раширено у круговима интелектуалаца, о Србима и Хрватима као једном народу са два имена. Становиште „са којег се сматра народ хрватски и српски једним и истим народом“ била је полазна тачка за програм цетињског часописа.⁹⁰

Иако је у часопису много говорено о јединству, често уопштено, у његовој садржини провијавала је тенденција везивања далматинских Срба за званично Цетиње, чувања и његовања раније створеног култа Црне Горе у приморском региону.⁹¹

---

⁸⁶ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори*, 145.

⁸⁷ *Исто*, 146.

⁸⁸ Л. Томановић, *Из мојих успомена*, Записи, 1930, књ. VII, св. 1, 35.

⁸⁹ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори*, 149.

⁹⁰ *Читаоцима*, *Нова Зета*, 1889, бр. 1, 13.

⁹¹ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори*, 165.

Сарадници *Нове Зете* били су Сава Бјелановић, идеолог српства на Приморју и уредник *Српског гласа*, Марко Цар покретач часописа *Вук*, дубровачки пјесник Вид Вулетић Вукасовић и бокелски пјесник и револуционар Владимир Тројановић.⁹²

У рубрици „Научни чланци“ (за историју и језик) и „Старине“ обрађиване су историјске теме.⁹³ Средњовјековне теме у *Новој Зети* писали су Лазар Томановић, Павао Буторац и др. Писано је о старим градовима (Дукљи, Дубровнику), јубилејима (500 година Косовске битке), старим повељама (Светостефанска хрисовуља), а у оквиру путописа описани су стари градови и сакралне грађевине.

Просвјета

На Цетињу се 1889. године појавио први црногорски педагошки часопис *Просвјета*. Излазила је од почетка 1889. до краја 1901. године. У току тринаестогодишњег излажења *Просвјета* је имала три редакције: Јована Павловића (1889-1891), Јована Сундечића (1892-1894) и Јована Љепаве (1895-1901).⁹⁴ Програм часописа је објављен у виду књижевног огласа у *Гласу Црногорца* – званичном органу црногорске државе.⁹⁵ У програму часописа стоји да ће *Просвјета* бити службени лист Митрополије црногорске и књ. Министарства просвјете, а биће подијељен на двоје: на службени дио, у којем ће се доносити закони, наредбе, правила, упуства, расписи и уопште сва заванична саопштења Митрополије црногорске и књ. Министарства просвјете; и на несљужбени дио, који ће доносити поучне, популарно писане чланке из свих струка просвјете, нарочито пак из предмета који се тичу цркве и религиозног морала, школе, наставе и васпитања.⁹⁶

Знатну пажњу *Просвјета* је посвећивала описима и сакупљању грађе о црквама и манастирима. У једном од првих бројева појавио се чланак под псеудонимом „Некадашњи

⁹² Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори*, 155.

⁹³ Н. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори*, 145.

⁹⁴ Д. Мартиновић, *Просвјета 1889-1901, библиографија*, Цетиње 1979, 5.

⁹⁵ „Потреба је Митрополији Црногорској као и Министарству Просвјете и свештенству и учитељству нашем да имају у земљи свој лист...Просвјета ће бити службени лист Митрополије Црногорске и књ. Министарства Просвјете, а биће подијељен на двоје: на службени дио, у којем ће се доносити закони, наредбе, правила, упуства, расписи и уопште сва заванична саопштења Митрополије Црногорске и књ. Министарства Просвјете; и на несљужбени дио, који ће доносити поучне, популарно писане чланке из свијех струка просвјете, нарочито пак из предмета који се тичу цркве и религиозног морала, школе, наставе и васпитања “, *Просвјета лист за цркву и школу, Глас Црногорца*, XVIII/ 1889, бр. 9, 3-4; бр. 10, 3; бр. 11, 3-4.

⁹⁶ Д. Мартиновић, *Просвјета*, 7.

учитељ“ (претпостављамо да се ради о главном уреднику Јовану Павловићу), у којему су дописници из унутрашњости позивани на сарадњу. У истом чланку су им дата упутства за сакупљање материјала о сакралним споменицима на тлу Црне Горе. Апел је уродио плодом. Јавио се велики број сарадника. Из пера свештеника и учитеља часопис се, из броја у број, пунио описима појединих цркава и манастира и другим занимљивим подацима и грађом везаном за ове објекте (архитектура, ризнице). Највише сарадничке продуктивности у том погледу испољили су Младен Црногорчевић, Филип Радичевић и Андрија Јовићевић. Посебно се издвајају својим квалитетом Црногорчевићеви прилози о црквама на Црногорском приморју. Већина објављених прилога, ма колико да се карактеришу дескриптивном компонентом, пружају повољне могућности за научно коришћење и неће се моћи заобићи када се буде писала историја архитектуре сакралних објеката у Црној Гори. У том смислу истарживачи ће понеки занимљив податак наћи и у оквиру подгрупе „Приложници...“.⁹⁷

Средњовјековне теме у *Просвјети* писали су: Л. Богдановић, Н. Богословац, Шћепан Војводић, Мираш Вукић, Ж. Драговић, Илија Ђурашковић, Андрија Јовићевић, Јово Љепава, јеромонах Никифор, Леонтије Нинковић, Лазар Т. Перовић, Филип Радичевић, Павле Аполонович Ровински, Иларион Руварац, Младен Црногорчевић и Миљанић Петар и др.⁹⁸

Писало се о: српским архијерејима (архиепископ Арсеније), старим сакралним објектима (цркве у Морачкој нахији, цркве св. Текле и св. Јована на Цеклину, цркве у Љубомиру, манастир св. Петра и Павла у Бијовима код Требиња, манастир Добрићево, манастир Косијерево, манастир Ћелија у Добрском селу, манастир Добриловина, манастир Морача, манастир Врањина, Успенски манастир на Кому, манастир Бешка - Горица, манастир Морачник, манастири у скадарском језеру, манастир Старчева Горица, цркве у Србији, цркве у Луштици, манастир Рођења св. Богородице у Грбљу, црква Риза Богородице у Бијелој, црква св. Николе у Пелинову Грбаљском), наставним програмима и раду школских комисија, историји српске књижевности, истакнутим историјским личностима (цар Константин и царица Јелена, Јован Владимир, Ћирило и Методије), пропасти босанског краљевства, темама из црквене историје (зетске и црногорске владике,

---

⁹⁷ Д. Мартиновић, *Просвјета*, 17-18.

⁹⁸ Разрјешење псеудонима Др. М., Р-ц, Х. и М. Ц. преузето из Д. Мартиновић, *Просвјета*, 22, 316.

о даривању неке земље од стране Стефана Владислава и Ђурађа Страцимировића Балшића манастиру Врањина), старим књигама (Барски псалтир Вићенца Вуковића, Осмогласник Ђурђа Црнојевића), старим печатима (печат подгоричке цркве), некролози (Иван Стјепанович Јастребов), старим натписима (натпис на цркви Успења Богородице и св. Николе у манастиру Морача), значајним биткама у историји српског народа (Косовска битка), смислу и значењу теократске владавине у Црној Гори а објављени су и прикази књига (Света Гора, приказ књиге Нићифора Дучића „Историја српске православне цркве“, Богишићеве „Le Statut de Raguse“, приказ књиге Ђорђа Стратимировића о Балшићима).

Луча

Крајем 1894. године друштво „Горски вијенац“ покренуло је књижевни часопис, који је званично носио назив *Луча, књижевни лист друштва Горски вијенац*.⁹⁹ Излазио је у мјесечним свескама, почев од 1. јануара 1895. године до 1. децембра 1900. године. Главни уредник му је био професор Лазар Т. Перовић. Његови представници за Херцеговину били су Алекса Шантић, Јован Дучић и Светозар Ђоровић, а на Казанском универзитету у Русији професор Александар Александров.¹⁰⁰ *Луча* је први црногорски књижевни часопис у издању друштвене институције, тј. друштва „Горски вијенац“, чији је предсједник био министар војни Илија Пламенац.¹⁰¹ *Луча* је у посветним, програмским пјесмама означена као национални симбол слободе и вјере у освету Косова. Млади мостарски пјесник Алекса Шантић у свечаној пјесми поручивао је цетињској *Лучи*: „Простри зраке кроз српске облаке“, она је риједак трачак свијетлости који се пружа „са Ловћена про Косова равног“.¹⁰² Као уредник *Луче* Лазар Т. Перовић је изражавао увјерење да је писање историчара нове школе, који су рушили мит о Црној Гори, настало као израз њихове зависти, те да је достојно оповргнуто у радовима црногорских научника, посебно у књизи Лазара Томановића „Руварац и Монтенегрина“, која је разбила „наивну, јадну, а тенденциозну заблуду великог српског критичара – историка Руварца“.¹⁰³

⁹⁹ Циљ Друштва „Горски вијенац“ био је просвјета, коју ће постизати његовањем пјевања, музике и гимнастике, приређивањем бесједа и забава.

¹⁰⁰ Н. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори*, 145.

¹⁰¹ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори*, 169.

¹⁰² А. Шантић, *Лучи*, *Луча* 1895, бр. 1, 21-22.

¹⁰³ Л. Т. Перовић, *Руварац и Монтенегрина*, *Луча*, 1900, бр. 1, 53.

У програмским посвјетним пјесмама цетињских књижевних публикација никада раније није било толико ријечи о Црној Гори као чувару српске државне мисли. У прогласу одбора за прославу 200-те годишњице династије Петровића посебно је наглашено: „Српска државна мисао нашла је уточиште у Црној Гори, за њу су се и Црногорци кроз толике вјекове јуначки борили и све своје за њу жртвовали, те тако је дохранили и данашњем нараштају предали“.¹⁰⁴

У вријеме покретања *Луче* уплив руских славенофила био је све изразитији на школску и студентску омладину у Црној Гори. Млади црногорски интелектуалци најчешће су стицали највише образовање на руским универзитетским центрима. И у програмима цетињских културних свечаности јако је био наглашен удио православља и свесловенске солидарности у очувању српског и црногорског имена. Црнојевића штампарија означена је као жариште свесловенске и све српске мисли. На прослави 400-то годишњице Црнојевића штампарије Лазар Томановић је изјавио да је ова штампарија дала почетак православно-словенској просвјети и књижевности.¹⁰⁵

Иако му је основна намјена била да се бави књижевношћу, у првом реду, часопис је третирао и пратио питања из свих области знања: филозофије и психологије, религије, права (приказ књиге Јована Авакумовића о старој српској пороти, овај текст је изашао и у *Гласу Црногорца*), социологије и из области војне науке. У часопису је добро праћена издавачка дјелатност црногорских уџбеника.

Средњовјековним темама у *Лучи* бавили су се: Љубомир А. Булатовић, Рад. Космајац, Богдан – Краишник, Лазар Томановић и др. Писало се о историји појединих племена (Ровчани), познатим биткама српске прошлости (битка код Плочника), о Дукљи, нашим старим писцима (Сима Милутиновић Сарајлија), о страним научницима који су имали допринос за проучавање историје српског народа (Павле Јосиф Шафарик), дати су прикази књига (Зета у доба Балшића- *La Zedda e la dinastia dei Balšidi*, Срби и Турци XIV и XV века), као и текстови о српским светитељима (Свети Сава).

---

¹⁰⁴ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори*, 170.

¹⁰⁵ *Предавања д-ра Лазара Томановића о 500 годишњици Гутенберговој на ученом скупу у Мајнцу*, Бранково коло, 1900, бр. 35, 1112.

Дан

Часопис *Дан* је најквалитетнији од свих часописа који су излазили у Црној Гори. Уређивали су га Никола Шкеровић и Душан Ђукић. Шкеровић је био научни радник, а Ђукић књижевник.¹⁰⁶ Србин из Славоније Душан С. Ђукић (1883-1927) дошао је на Цетиње из Бјеловара 1909. године и ту остао све до краја самосталности црногорске државе. Према свједочењу његовог савременика и блиског сарадника Душана Вуксана, Ђукић је био „даровит, интеллигентан, зналац неколико европских језика, у правом смислу идеалан националиста“.¹⁰⁷ Ђукић је био покретач акције за оснивање српског академског друштва „Његош“ у Загребу и предсједник Конгреса свесрпске омладине у Карловцима 1906. године.¹⁰⁸

Часопис *Дан* је према уводном програмском тексту, покренут с циљем да служи унапређењу просвјете „врлетне отаџбине“ и културном зближавању „Словенског Југа“.¹⁰⁹ Програм *Дана* произишао је из концепције културне обнове и прожет је тежњама интелигенције ка културном зближавању југословенских народа. Часопис је покренут да служи идеји „словенског Југа“,¹¹⁰ ширењу савремене мисли, сузбијању традиционализма у науци и у књижевности. У тежњи да буде „архив за све гране“, *Дан* је одступао од свог књижевно-научног програма тако што је захватао актуелна друштвена питања, појаве и у привредном и у просвјетном животу.¹¹¹ У *Дану* је запажен историографски текст о историчару и државнику Стојану Новаковићу.

Ловћенски одјек

Група цетињских професора са Душаном Д. Вуксаном на челу, који је у то вријеме био просвјетни инспектор Зетске области, покренула је на Цетињу 1925. године научно-белетристички часопис *Ловћенски одјек*. За кратко вријеме часопис је стекао лијепу репутацију у круговима који су се бавили науком и књижевношћу. Часопис је излазио

¹⁰⁶ Н. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори*, 151.

¹⁰⁷ Д. Вуксан, *Душан С. Ђукић*, Записи, 1927, св. IV, 256.

¹⁰⁸ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори*, 209-210.

¹⁰⁹ *Од уредништва*, Дан, 1911, бр. 1-2, 2.

¹¹⁰ *Исто*, 2.

¹¹¹ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори*, 214.

свега годину дана. У ствари, он је био предходница *Записа*. Садржај бројева *Ловћенског одјека* је разнолик, јер је обрађивао теме из области етнографије и фолклора, историје, археологије, права, књижевности, психологије, позоришта, школства, народног здравља, биологије и других научних дисциплина. Осим тога доносио је оригиналне пјесме и приповјетке, књижевне приказе и биљешке и сталну библиографску рубрику. *Ловћенски одјек* је био часопис научне иницијативе.¹¹² Љубомир А. Булатовић писао је о прошлости Улциња до 1571. године, обраћајући пажњу на средњовјековни период.

Записи

Годину ипо дана после престанка излажења *Ловћенског одјека*, група професора Цетињске гимназије покренула је књижевни и научни часопис *Записе*. Тај нови часопис имао је двије редакције.¹¹³

У првој, док је часопис био научни и књижевни, редакцијски колегијум су сачињавали професори Душан Д. Вуксан, Илија Зорић, Радосав Меденица, Милан Вукићевић и Видо Латковић. Часопис је излазио у мјесечним свескама од 1. јула 1927. до 1. априла 1933. године. Укупно је изашло 70 свезака ове серије. Главни уредник био је Душан Д. Вуксан.

У другој редакцији часопис је излазио као гласник Цетињског историјског друштва у мјесечним свескама, почев од 1. јануара 1935. године до 1. априла 1941. године. Уредник је био Душан Д. Вуксан, мада се у то вријеме као пензионер преселио у Београд. Одговорни уредник је био Ристо Ј. Драгићевић, професор са Цетиња. Укупно ова серија има 76 свезака.

Активност државе у области културе у Зетској бановини била је усмјерена преваходно на главне институције културе (Државни музеј, Државни архив, Позориште Зетске бановине, Соколи), као и на главно информативно гласило *Зетски гласник*. Приватном иницијативом није се могао надомјестити претежно оскудан званични информативни простор, како због материјалних околности тако и због ограничења која је правио Закон о штампи. Са становишта учешћа приватне иницијативе у креирању

---

¹¹² Н. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори*, 154.

¹¹³ *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, 79-80 (М. Маловић-Ђукић).

културног живота Бановине, у врло тешким економским и социјалним условима, врхунац је достигнут покретањем часописа *Записи* на Цетињу.¹¹⁴

Часопис *Записи* покренут је јула мјесеца 1927. на иницијативу културних и јавних радника са Цетиња: Душана Вуксана, Гаврила Дожића, Илије Зорића, Радослава Меденице, Милана Вукићевића и Вида Латковића. Све до априла 1933. године *Записи* су излазили као часопис за науку и књижевност. Посебну озбиљност часопису је давало објављивање чланака, мемоара и других текстова у вези са црногорском културом и политичком историјом. Редовно је уређивана рубрика „Грађа за историју и фолклор“, која је била изузетно значајна јер је пред читаоце износила много докумената из Цетињског архива, која су преко *Записа* први пут јавно публикована, а и многа сачувана до данас. У овој рубрици објављивано је много грађе из политичке историје Црне Горе. Поред ових, врло су биле значајне странице *Записа* преко којих су давани: преглед научних збивања, књижевни преглед, преглед позоришног и политичког живота. Идеји покретања *Записа* погодовала је околност организовања архива на Цетињу, те је овај часопис на неки начин био и орган ове установе.

Часопис *Записи* представљао је издање које је по свом квалитету превазилазило ниво локалне публикације. Штампан је у 500 примјерака. Научна и културна јавност високо је оцјењивала и подржавала издавање часописа, без обзира што је он по свом карактеру првенствено био везан за Црну Гору. Позитивне оцјене које су о њему стизале давале су додатну енергију уређивачком одбору да у тешким економским приликама одржи његово редовно излажење.

Но и поред преовлађујућих позитивних оцјена, излажење овог часописа било је изложено „омањем броју оштрих, темпераментних и заједљивих напада“, који су долазили „од неколицине најмлађих црногорских представника лепе књижевности“. Уредништво је сматрало да су напади на *Записе* долазили из два принципијелна разлога: „Због тога што нијесу искључиво трибина млађих или што они не пропагирају довољно млађе и њихове погледе на књижевност“.¹¹⁵ Чини се ипак да ова тврдња није била довољно утемељена, будући да су *Записи* били отворени и за млађе књижевне ствараоце чији су први књижевни текстови и објављени управо у овом часопису. Међутим, концепција *Записа*

¹¹⁴ С. Бабовић-Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини 1929-1941*, Подгорица 2002, 176.

¹¹⁵ Ђ. Пејовић, *Записи, часопис за науку и књижевност, (1927-1941.)*, Историјски записи XXIV, 391-403.

проишћала је из става уредништва да они „имају читав један омањи комплекс књижевних, научних и културних жеља, које су нам скоро подједнако драге...“¹¹⁶

Према уређивачкој концепцији часописа превасходно се тежило објављивању богате историјске грађе, чиме се желио подстаћи рад на проучавању историје Црне Горе. То је опредјелило и основу концепције часописа, тако да су *Записи* били претежно историјског карактера. Међутим, ни за овакав, у извјесном смислу и најјефтинији образац рада, с обзиром на повезаност *Записа* и новооснованог Државног архива на Цетињу, није било материјалних средстава. Финансијска основа рада била је један од од крупних проблема са којима се уредништво стално суочавало. Уређивање и сарадња у *Записима* били су бесплатни. Рад на припреми часописа за штампу уредништво је називало „књижевним кулуком“. Да би часопис могао редовно да излази, било му је потребно око двије хиљаде сталних претплатника. На жалост, *Записи* су имали око 600-700 претплатника и то веома неуредних у погледу измиривања својих обавеза у погледу претплате. Часопис је забиљежио да су најуреднији претплатници били из среза беранског, на челу са Љубомиром Недићем. У овај срез одлазило је тридесетак примјерака часописа.¹¹⁷

Записи су услед недостатка одговарајуће шире сарадње и материјалне потпоре запали у кризу. То је условило да током 1933. године, након седам година излажења, часопис буде обустављен.

Поводом престанка излажења *Записа* њихов дотадашњи уредник Душан Вуксан је записао: „Њих је убио немар наших људи, који су не водећи много рачуна о образу годинама примали часопис не плаћајући га. Ја нарочито кажем примали, а не читали, јер да су га читали, вјерујем да би им било теже допустити да пропадне“.¹¹⁸

Рад часописа је обновљен послје двогодишње паузе. Године 1935. *Записи* почињу да излазе као орган Цетињског историјског друштва. Под пресједништвом митрополита црногорско-приморског др Гаврила Дожића, одржана је оснивачка сједница Цетињског историјског друштва на којој је митрополит образложио потребу за оснивањем друштва, подвалачећи нарочито „слабо познавање прошлости Црне Горе“, али и то да „многобројна

¹¹⁶ Ђ. Пејовић, *Записи, часопис за науку и књижевност*, 391-403.

¹¹⁷ С. Бабовић-Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини*, 177.

¹¹⁸ Ђ. Пејовић, *Записи, часопис за науку и књижевност*, 391-403.

драгоцјена изворна грађа пропада те је треба што прије сачувати за науку“.¹¹⁹ По конституисању Историјског друштва, на сједници од 7. марта 1935. године која је била посвећена часопису, одлучено је да *Записи* „који су досадашњим излагањем и уређивањем стекли добар глас да буду орган Друштва“. У току излагања од јануара 1935. до априла 1941. године, *Записи* су на 4864 стране објавили око три хиљаде нових архивских докумената. Сви чланци, расправе, па и коментари рађени су углавном на основу до тада непознате архивске грађе. И многи прикази књига и чланака попуњавани су подацима из архивских докумената.¹²⁰

Почетком Другог свјетског рата и италијанске окупације Црне Горе, уредник *Записа* Ристо Драгићевић није се одазвао позиву Привременог црногорског комитета и италијанских окупационих власти да настави издавање часописа. Овим чином ускратио је могућност стварања привада нормалног културног и научног живота у Црној Гори под италијанском окупацијом, а са друге стране, очувао је високо мјесто које је овај часопис у културној баштини Црне Горе заузимао.

У првој серији 1927-1933, у часопису су његоване књижевност и наука о књижевности напоредо са историјом, етнографијом и фолклором. Што касније чини главну карактеристику часописа. Археолошка истраживања и резултате саопштавао је Душан Вуксан. У овом неоспорно угледном часопису објављене су хиљаде докумената драгоцјене грађе, највише из Државног музеја и архива на Цетињу, од Ивана Црнојевића до краља Николе Петровића Његоша.

У новој редакцији *Записи* су се морали ограничити на историју, етнографију и фолклор. Основни задатак нове серије *Записа* била је обрада историје Црне Горе. Часопис није заобишао ни неке помоћне научне дисциплине, као етнографију и право. Сем тога, имао је и сталну рубрику у којој је доносио у преводу, карактеристичне расправе, запажања и утиске странаца о Црној Гори. Исто тако, имао је и сталну рубрику за приказивање нових дијела и појава првенствено у историјској науци. Ту рубрику уређивао је и писао за њу, углавном Ристо Драгићевић. Он је у њој на врло смио начин демаскирао фалсификаторе историје и разне шовинистичке написе о Црној Гори.

---

¹¹⁹ Р. Драгићевић, *Записи – гласник цетињског Историјског друштва (1935-1941.)*, XX/1967, књ. XXIV, св. 3, 405-421.

¹²⁰ С. Бабовић-Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини*, 179.

Средњовјековне теме на страницама *Записа* писали су: Андрија Арменко, Никола Банашевић, Балтазар Богишић, Саво П. Вулетић, Душан Вуксан, Р. Вешовић, Јосип Голомбек, Ристо Драгићевић, В. Дентон, др Димитрије Ђуровић, Бранислав Ђурђев, И. Зорић, Андрија Јовићевић, Михалаки Каламбури, Андрија Лубурић, Ђ. Мрваљевић, Петар I Петровић, Радмила С. Петровић, Томо К. Поповић, Митар Радовић, Никола Радојчић, Лазар Томановић, Петар Шобајић, Савић Марковић Штедимлија и др.

Од средњовјековних тема писано је о: историји Црне Горе; односу Црне Горе и Скадра; Црној Гори и Црногорцима; црквеној историји (зетски и црногорско-приморски епископи и митрополити, српске цркве у Скадру и околини, о примасу Србије); старим документима и књигама (србуље цетињског манастира, списи Светога Саве и Стефана Првовјенчаног, Пећарски псалтир, дефтери Скендер-бега Црнојевића, документи из епохе Црнојевића, хрисовуљ краљице Јелене, повеља Балше II); о Боко-которским архивима; генеаложским темама (родослов Црнојевића); старим властеоским породицама (Војновићи, Властелиновићи); племенима (Кричи); знаменитим личностима српске историје (св. Јован Владимир); историјским локалитетима (Прапратна); црквеним реликвијама (чудотворна икона Богородице у Пећкој патријаршији); путописи (странци о Црној Гори). Обрађиване су: везе Зете - Црне Горе са Јадранским Приморјем; теме из правне историје (улога жене у Грбаљском законнику, титулама црногорских господара); историјска географија („Црвена Хрватска“); друштвена историја (Теодосијеви погледи на друштвено и државно уређење средњовјековне Србије); културна историја (Ободска штампарија, црногорске штампарије у XV вијеку); историографске теме (стари српски часописи о Црној Гори и Црногорцима); књижевне теме (легенда о зидању Скадра), као и прикази књига са средњовјековном тематиком. *Записи* доносе текстове из часописа *Сербске пчеле*, који је излазио у Будиму.

Гласник Народног универзитета Боке которске

Прилози из научне и стручне публицистике у бокешким гласилима први пут се појављују у *Програму Которске гимназије*, а из пера професора, тако да се ова публикација може сматрати једним дијелом као зачетник ове врсте периодике. Међутим, први часопис научно-стручног карактера покрене група професора и вриједних истраживача културне прошлости. Они су били окупљени око Народног универзитета

Боке которске са сједиштем у Котору, који је издавао повремено од 1934. до 1940. године свој *Гласник* који је имао форму часописа. Уређивао га је професор Предраг Ковачевић, а сарадници су му били: Антон Милошевић, Нико Луковић, Петар Шеровић, Иво Стјепчевић, Павао Буторац, Дионисије Миковић, Душан Вуксан, Игњатије Злоковић, Миховил Абрамич, Марко Зец, Ђ. Орлов, Ђ. Мазалић, Ђурђе Бошковић, Ђорђе Самарцић, Јеврем Јововић, Т. Доловски, А. Роси и др.

Гласник је доносио краће научне прилоге и грађу из историје, археологије, историје умјетности, архивистике, етнографије и сл. Поред тога пратио је развитак пољопривреде, рударства и других привредних грана. Биљежио је живот Народног универзитета Боке которске и освртао се пригодно на годишњице из националне прошлости.

Народни универзитет основан је априла 1934. године. Током октобра 1934. године организовао је изложбу старина Боке Которске, које се чувају у појединим установама и приватним кућама. За изложбу је штампао и каталог. Изложба је показала да су били сазрели сви услови за отварање музеја у Котору, за који су се заинтересовали, поред Народног универзитета, Старинарско друштво, Јадранска стража, Бокелска морнарица и Зетска пловидба. О том питању је писао у *Гласнику* Петар Шеровић. Народни универзитет је дао подстрека да се и у Перасту оснује музеј. Антон Милошевић је у *Гласнику* дао обавјештења о старом Которском архиву, који је 1883. године, по наређењу аустријских власти, привремено пренесен из Котора у Задар. Милошевић је дао глобални опис тог архивског фонда и скренуо пажњу на неке задарске библиотеке које чувају документацију о Боки Которској од 1188. до 1796. године. Нико Луковић је својим чланцима упозорио на многе историјске драгоцености, везане за историју Боке Которске. Тако је, у једном чланку, навео библиотеке у којима се чува Которски статут, штампан у Млецима 1616. године и указао на два рукописа Статута, који се чувају у породици Капор на Корчули и Библиотеци св. Марка у Венецији. Луковић је дао и занимљиве податке о непознатом препису Гундулићевог „Османа“ који се чува у Прчњу. Занимљив прилог о археолошким открићима у Будви донео је 1937. године Миховил Абрамовић. Ријеч је о објектима који су откривени приликом копања темеља за хотел „Авалу“ у Будви. Укратко, часопис скромних могућности, но у основи користан, нарочито за историју, етнографију и археологију Боке Которске.¹²¹

---

¹²¹ Н. Маргиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори*, 162.

Средњовјековне теме у *Гласнику* писали су: Ђурђе Бошковић, Павао Буторац, Предраг В. Ковачевић, Нико Луковић, Дионисије Миковић, Антун Милошевић, Иво Стјепчевић, Петар Д. Шеровић. Из средњовјековне историје пише се о: старим записима и натписима (у црквама св. Луке и св. Спиридона у Котору, црква св. Ђорђа у Доњем Ораховцу); односу Немањића и Боке; старим установама (которско находиште); локалитетима (Вериге); познатим личностима из српске историје (живот и рад Светога Саве, спаљивање моштију Светога Саве, слике Светога Саве); црквеним драгоценостима (честице мошти св. Ђорђа у манастиру Бањи у Рисну); старим рукописима и документима (стари документ из Паштровића, катастик Грбља из 1430. године, повеља краљице Јелене селу Затори, лажна повеља цара Душана кир Датајку Медину, паштровске исправе); о старим градовима (Котор, Херцег - Нови); старим црквама (црква св. Томе у Прчњу, црква *S. Maria de Castello* у Будви, црква св. Ђорђа у Доњем Ораховцу); каштелу Св. Ивана изнад Котора, а присутни су и некролози (Љубомир Јовановић). Текстови у *Гласнику* су излазили на ћирилици и латиници. У *Гласнику Народног универзитета* објављен је текст из *Споменика СКА*.

Пастир

У јануару 1936. године на Цетињу је Удружење православне епархије црногорско-приморске покренуло свој орган – *Пастир*, у којем је свештенство третирало стручна питања. Часопис је доносио и понеки прилог из правне историје, који су писали Никола Марковић и Душан Вуксан. У вријеме борбе против конкордата од стране црквених власти анатемисани су посланици Југословенске радикалне заједнице који су гласали за конкордат са Светом столицом. Та анатема је саопштена у једном броју часописа, који је полиција због тога заплијенила, мада је већи дио тиража тога броја ипак илегално растурен.¹²²

Од средњовјековних тема у *Пастору* је Михаило Вујисић написао текст о Светом Сави као симболу српског народа.

---

¹²² Н. Маргиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори*, 174-175.

4. ПУБЛИЦИСТИКА

Од прегледане грађе средњовјековне теме објављиване су у следећим публицистичким листовима: *Црногорцу - Гласу Црногорца* (1871-1922), *Уставности* (1906), *Цетињском вјеснику* (1908-1913), *Црној Гори* (1920-1929), *Слободној мисли* (1922-1941), *Младој Зети* (1929), *Епохи* (1930-1931), *Зети* (1930-1941), *Зетском гласнику* (1931-1941) и *Гласу Боке* (1932-1941).

Црногорац - Глас Црногорца

Црногорска журналистика почиње недељним листом *Црногорац*, који се бавио политичком и културном проблематиком. Излазио је на Цетињу од 23. јануара 1871. до 15. фебруара 1873. године. Уредник му је био Симо Поповић, а власник Јован Сундечић. Иако није носио никакав званични поднаслов, лист је био, у ствари, орган ондашње црногорске државне управе и један од органа Уједињене српске омладине. *Црногорац* је без резерве пропагирао идеје Уједињене српске омладине, а посебно идеје Светозара Марковића. Због Марковићевих идеја дошло је до полемике са неким присталицама Уједињене омладине, између осталих са Миховилом Павлиновићем, који је веома замјерио *Црногорцу* што напада Ватикан и папу.¹²³

Због антитурског и антиаустројског писања *Црногорац* је био забрањен на турској и аустројској територији. Не одричући се подстрекавања српског народа на устанак против Турске, нити антиаустројске пропаганде, *Црногорац* је промјенио име и појавио се 21. априла 1873. године под именом *Глас Црногорца* и излазио до 1. октобра 1877. године (бр. 62) када прави прекид због ратне ситуације. Од 6. јануара 1879. године продужује редовно излажење до 20. децембра 1915. године. Тада опет због ратних прилика, престаје да излази, али га црногорска влада обнавља од 22. јануара 1917. до 18. јуна 1922. године, у Неју код Париза, а затим у Риму. *Глас Црногорца* је црногорски лист с најдужим излажењем. У периоду самосталне црногорске државе лист је излазио на Цетињу. Цетињско издање (2277 бројева) излазило је једанпут седмично, а бројеви изашли у иностранству (96 бројева) објављивани су према службеној потреби. Наслов листа се није

¹²³ Н. Маргиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори*, 64.

мијењао, сем што је од 1917. године носио упоредни назив на француском језику. Поднаслов је до почетка 1879. године био „Неђељни лист за политику и књижевност“, а од тада до краја 1915. године „Лист за политику и књижевност“ (на првој страници има рубрику „Службени дио“).¹²⁴ За педесет година излажења *Гласа Црногорца* четворица уредника били су са простора Црне Горе (Лазар Томановић, Живко Драговић, Алекса В. Мартиновић, Иво Јовићевић), а остали су били из разних других јужнословенских крајева (Симо Поповић, Стево Чутурило, Јован Павловић, Божо Новаковић, Лаза Костић, Милош Живковић, Филип Јерговић, Милан Рамадановић, Славо Рамадановић, Иво Јовићевић, Милан Павловић, Вељко Милићевић, Перо Богдановић, Борислав Сл. Минић).¹²⁵

Глас Црногорца није био само званични орган црногорске владе. Он садржи изванредан материјал за проучавање политичких, културних, просвјетних, научних и књижевних прилика друге половине XIX и прве двије деценије XX вијека. Овај лист је први у Црној Гори почео да систематски објављује ретроспективну библиографију (1886. и 1913. године). Без овог листа се у цјелини не би могла, за овај период, писати политичка и културна историја Црне Горе, јер је велики дио архивске документације пропао у ратовима. Лист доноси интересантне податке о тадашњој политичкој ситуацији: малисорском устанку у сјеверној Албанији и балканским ратовима. У ствари, све важније покрете и друштвена гигања у Босни и Херцеговини, Далмацији, Србији, Војводини, Бугарској пратио је својим коментарима. Лист је отворено позивао на борбу против анексије Босне и Херцеговине 1908. године. И за многе друге облике друштвене свијести и живота Црногораца датог периода *Глас Црногорца* представља драгоцену ризницу података.

Осим црногорске интелигенције која се бавила књижевношћу и журналистиком, а која је започињала бављење научно-истраживачким радом и оглашавала се у *Гласу Црногорца*, странице овога листа биле су доступне и другим сарадницима и људима од пера из свих јужнословенских крајева. Лист је доносио и преводе познатих свјетских класика.

---

¹²⁴ Д. Мартиновић, *Глас Црногорца (1873-1922) - црногорски лист са најдужим излажењем*, „Луча тамом обузета“ - библиолошки есеји, 379.

¹²⁵ *Исто*, 381-382.

Због недостатка или помањкања архивске грађе и других докумената *Глас Црногорца* је често главни, понекад једини извор за проучавање прошлости Црне Горе са разних аспеката.

Средњовјековне теме у *Гласу Црногорца* писали су: Митрофан Бан, Е. Барбарић, Павао Буторац, Миленко Вукићевић, Мираш Вукић, Андра Гавриловић, Сава Дечанац, калуђер Дионисије, Марко Драговић, Милош Живковић, Митар Ивелић, Андрија Јовићевић, Н. Мајков, Томо Маретић, Никодим Милаш, И. Миљавић, Стојан Новаковић, Павле Аполонович Ровински, Лазар Томановић, Ј. Томић, Јован Цвијић, Младен Црногорчевић, Дезидер Чанки, Максим М. Шобајић, К. Шћепански и др.

На средњовековни период односе се чланци о: историји Црне Горе; историји српског народа; Србима у Хрватској; македонском питању; историји Босне; историји Јевреја, Албанаца и Мађара; црквеној историји (примас Србије, српска православна црква); старим градовима (Дубровник, Скадар, Облон, Иван-бегов и Јеринин град, Брсково, Стон, Дукља, Подгорица, Скопље, Серез, Оногошт-Никшић); локалитетима (Прапратна, Трсат); старим споменицима; старим црквама и манастирима (манастир Морача, манастир Дуљево, црква на Космачи, манастир Ком, манастир Дечани, манастир Хиландар, манастир Жупа никшићка, манастир Грачаница, манастири Жича и Студеница); историји ратовања и историјским биткама (опсада Скадра, Косовска битка); српским властеоским и владарским породицама (Мрњавчевићи, Војислављевићи, Балшићи, Лазаревићи, Црнојевићи); старим породицама (Гундулићи); етнографији (Црна Гора, Албанија); племенима (Дробњаци); историјским личностима (Марко Краљевић, Свети Методије, Свети Сава, Свети Арсеније, Јелена Анжујска, Ђорђе Скендербег, цар Душан, Хрвоје Хрватинић, Мара Бранковић, Сибињин Јанко, Иван Црнојевић, Ђурђе Црнојевић); привредној историји (лов и надстрелјавање код Срба); правна историја (порота код Срба); Михољском збору; културној историји (Ободско-цетињска штампарија); старим повељама и писмима (повеља Ивана Црнојевића о оснивању Цетињског манастира); старим записима и натписима (натпис у манастиру Врањина, натпис Богородичне цркве на Бешки); старим црквеним књигама (типик из времена Стефана Душана, Мирослављево јеванђеље); старим летописима (Македонски летопис); историји књижевности; историји језика (муслимани и ћирилица, ћирилица и глагољица); нумизматици (српски новац); историјским расправама (хрватској академској младежи, Црна Гора пред судом *Народног*

Листа, П. А. Ровински *D-ru Petrinjeusis-u*, Ровински Гласу Црногорца); српским историографима (Стојан Новаковић); приказима књига са средњовјековном тематиком и путописима.

Глас Црногорца доносио је многе текстове из страних часописа: бечког *Парламентера*, италијанског *Rivista Militare Italiana*, *Петроградских Вједомости*, петроградског *Свијета*, петроградског *Херолда*, прашког *Народног листа*, *Кијевског слова*, *Бугарског журнала*, берлинског часописа *Der Orient*, лондонског *Тајмса*, пољског часописа *Diritto crovato*, *Летописа Матице Српске*, новосадског *Стражилова*, новосадске *Заставе*, новосадског *Браника*, *Српске заставе*, *Народа*, *Народности*, задарског *Српског Гласа*, задарског *Narodnog Lista*, *Новог Србобрана*, часописа *Dubrovnik*, календара *Dubrovnik*, *Narodih Novina*, *Годишњице Николе Чупића*, *Вечерњих новости*, *Одјека*, *Гајрета*, *Народнијех новина*, *Вардара*, београдског *Одјека*, *Новог Времена*, *Србобрана*, великокикинског *Банаћанина*, београдске *Велике Србије*, панчевачког *Весника*, *Вриачког Гласника*, смедеревског *Подунаваца*, *Воложског Вјесника*, *Српског гласа*, нишке *Славе*.

Уставност

Један од првих листова који је бранио Октроисани устав (1905), била је *Уставност*. Излазила је на Цетињу од 4. јануара до 2. новембра 1906. године. Иако је то био правашки лист, настојао је да званично не буде означен као владин лист. Основна намјера му је била да брани устав и политику владе. Уредници су били: Божо Новаковић, Милисав Дедовић и професор Јован Николић. Осим политичке, имао је и других рубрика, али су оне биле узгредне.¹²⁶ Од средњовјековних текстова у *Уставности* је текст о Мирослављевом јеванђељу.

Цетињски вјесник

Цетињски вјесник је покренут као полуванични орган црногорске владе с циљем да сузбија кампању иностране штампе, а посебно србијанске штампе, против тзв. Бомбашке афере. Основна политичка линија била му је оправдање процеса учесницима

---

¹²⁶ Н. Маргиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори*, 73.

бомбашке афере који су хтијели да промјене владу Црне Горе и шефа државе краља Николу. Појавио се на Цетињу 28. јуна 1908. године. Излазио је два пута недељно. У јесен 1908. године, поводом анексије Босне и Херцеговине изашао је са црним оквиром, а сви чланци су му мирисали на ратну ситуацију. Главне уводнике који су ишли без потписа, давао му је министар спољних послова Лазар Томановић. У то вријеме, лист је био забрањен на територији Босне и Херцеговине. Непрекидно је водио политику против Аустрије. Зато је од броја 80, који је изашао 16. октобра 1913. године, промијенио своје име и излазио као *Вјесник*, да би лакше продирао на територију Аустрије. Излазио је до 27. децембра 1915. године. *Цетињски вјесник* је занимљив и по својој културној рубрици.¹²⁷

Средњовјековне прилоге доносио је Марко Драговић (два писма Скендер-бега Црнојевића). Писано је о Миланском едикту и дат је приказ Јиречекове књиге „Историја Срба“.

Црна Гора

Народна радикална странка имала је неколико својих листова у Црној Гори, али се најдуже одржао недељни лист *Црна Гора*, који је излазио на Цетињу од краја октобра 1920. до јануара 1929. године. Главни дио политичке борбе коју је водио овај лист своди се на полемику са *Народном ријечју*, органом Демократске странке за Црну Гору. Осим политичких чланака *Црна Гора* је доносила чланке из историје писане већином по народној традицији. Лист је повремено писао о позоришту, а било је и литерарних прилога, међу којима треба поменути путописне биљешке Дионисија Миковића.¹²⁸

Средњовјековне теме у *Црној Гори* писали су: Марко Бошковић (Цетињски манастир), Лазар Томановић (Иванбеговина, о примасу Србије) и др. Писано је о Косовској битци и етнографији Зете и Љешкопоља.

---

¹²⁷ Н. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори*, 71.

¹²⁸ *Исто*, 84-85.

Слободна мисао

Лист Земљорадничке странке, *Слободна мисао*, појавила се у Никшићу 18. септембра 1922. године, а излазила је до почетка рата 1941. године. Уредник је био Стојан Церовић. Посебну пажњу покљонио је сакупљању и проучавању црногорског фолклора. Лист је имао и прилоге из историје.

Посебан значај међу листовима који су излазили на подручју Зетске бановине, односно раније Зетске области, био је лист *Слободна мисао*. Излазио је у Никшићу, на традицијама Црногорског омладинског покрета. Лист је покренуо професор никшићке гимназије Стојан Церовић, тада већ познати културни и јавни радник.¹²⁹ *Слободна мисао* је био независни недељни лист, мада је уредник припадао Земљорадничкој странци у Црној Гори. У уводнику листа у првом броју наведени су основни принципи уређивачке политике којих се, према уводном тексту, лист требало да се држи. Као најбитније за интересе „културног, економског и уопште друштвеног напретка наше отаџбине“ наведена је борба „против свих племенских заблуда, које страховито разорно дјелују на стварање и изграђивање нормалног стања у нашој земљи“.¹³⁰

За готово двадесет година излажења *Слободна мисао* је углавном подржавала концепције које су изнијете у уводнику првог броја. До краја свог излажења лист је остао на позицијама југословенске унитарне заједнице, због чега је на његовим страницама вођена „беспштедна полемика“ са оним снагама које су биле за другачије политичке опције, а чије ставове је углавном преносио подгорички лист *Зета*. *Слободна мисао* је била добро уређиван провинцијски лист, а начин на који је то чињено, према мишљењу Душана Вуксана, „могао је да послужи као образац и тзв. великој штампи.“¹³¹ Осим редовних текстова аналитичког карактера постојале су и рубрике: Политички дневник, Црна Горе прије и после уједињења, Наша хроника, Књижевни живот и књижевни преглед, Борба за културну и социјалну обнову, Црна Гора у причама и анегдотама итд. Сарадници листа били су различитих политичких опредељења и убјеђења, што је и његов садржај чинило богатијим. *Слободна мисао* била је лист који је доста читан у Црној Гори,

¹²⁹ П. Крстајић, *Стојан Церовић, живот и дјело*, Никшић 1973.

¹³⁰ *Предговор*, *Слободна мисао*, Никшић 1930, бр. 1.

¹³¹ Д. Вуксан, *Преглед штампе у Црној Гори*, 69.

о чему свједоче дописи и прилози из разних средина, укључујући и села. Излазио је у пет до шест хиљада примјерака, а 1938. године у хиљаду.¹³²

Бивши предсједник владе Краљевине Црне Горе и министар спољних послова Лазар Томановић је у својим текстовима објављеним у *Слободној мисли* доказивао историјску оправданост распрострањања југословенске идеологије.¹³³

Средњовјековне теме у *Слободној мисли* писали су: Мирко М. Драговић, Јован Ердељановић, Мило П. Иванишевић, Никица Јововић, Илија Кадовић, Андрија Лубурић, Мил. Ђ. Маликовић, Радомир Митриновић, Боривоје Н. Николић, Рајко Радовић, др Лазар Томановић и др.

Писано је о средњовјековним темама: историји Зете; историји Срба и Хрвата; зонама и локалитетима (Зетско приморје); етнографији (име Црне Горе); старим црквама и манастирима (Влашка црква на Цетињу, манастир Косијерево), историјским личностима (Свети Сава, Свети Арсеније); старим градовима (Никшић, Пирлитор); косовским манифестацијама; историјској демографији (становништво Дробњака); археологији и старим споменицима (надгробна плоча цара Душана, дворца краља Драгутина у Никшићу, ископине у Моштаници); историји ратовања и историјским биткама (Косовске битке).

Млада Зета

Године 1929. Василије Лековић је покренуо у Подгорици омладински часопис *Млада Зета*. Овај Лековићев покушај имао је нешто другачију и бољу физиономију него његов први часопис *Препорођај* (1924, Подгорица). Прије свега, повећао се број млађих и старијих сарадника. Млада Зета је настојала да се уздигне изнад регионалне књижевности (црногорске и србијанске), истичући потребу југословенске књижевности.¹³⁴

У *Младој Зети* написао је запажен текст који се својој тематиком односи на средњовјековље Никола Шкерковић „Стара српска државна средишта“.

¹³² С. Бабовић - Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини*, 169.

¹³³ Л. Томановић, *Интегрално југословенство*, Слободна мисао, бр. 1/1930.

¹³⁴ Н. Маргиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори*, 166-167.

Епоха

У Цетињу је од 7. јула 1930. до 9. маја 1931. године излазио недељни информативни лист *Епоха*, који су уређивали директор Црногорске банке Љубомир Косијер, новинар Марко Каваја и службеник исте банке Светозар Ковачевић. Иако се потписивао као уредник Светозар Ковачевић, лист је уређивао најприје Љубомир Косијер, публициста који се бавио привредним питањима, а затим професор Михаило Кнежевић који се бавио историјом. *Епоха* се углавном бавила привредним проблемима Црне Горе. Лист *Епоха* уређиван је у духу нових тенденција у културном и политичком животу Зетске бановине. Излазио је у тиражу од 3000 примјерака. *Епоха* није оставила дубље трагове у културном животу Бановине, јер је убрзо била обустављена.¹³⁵ Од текстова који се односе на средњи вијек у *Епохи* је текст Лазара Томановића о острву Ластову.

Зета

Маја мјесеца 1930. године појавио се под уредништвом Јована П. Вукчевића недељни лист *Зета* који је излазио до 24. јуна 1941. године.¹³⁶ *Зета* је доносила политичке чланке, третирала економске и културне проблеме, доносила историјске и књижевне прилоге. Услед слабог уређивања лист није успио да добије већи број читалаца. Растурао се у малом броју примјерака по варошима, док се нешто више читао у Подгорици и подгоричком срезу.¹³⁷ Недељни лист *Зета* имао је и посебне осврте на културни и просвјетни живот у Бановини. Странице *Зете* биле су отворене за све припаднике бивших политичких странака које се укинуте 6. јануара 1929. године. *Зету* је уређивао Јован Вукчевић, који је истовремено био и власник штампарије у којој је лист штампан. Мали тираж омогућавао је излажење листа у дужем периоду. Иако се није радило о „великој новини“, која се углавном читала у Подгорици, на њеним страницама промовисане су идеје КПЈ и Федералистичке странке.¹³⁸

---

¹³⁵ С. Бабовић - Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини*, 167.

¹³⁶ У литератури је забиљежено да је лист *Зета* престао да излази 6. априла 1941. године. Његово поновно излажење, када се отворено ставио у службу италијанских окупационих власти, прећутано је, в. Н. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства*, 80.

¹³⁷ С. Бабовић - Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини*, 172.

¹³⁸ *Исто*, 172-173.

Средњовјековне теме у *Зети* писали су: Саво Ђ. Бакчевић, Звонимир Бјеловучић, Илија Браковић, Владо Бошковић, Саво П. Вулетић, Блажо Ђуровић, Василије П. Лукић, Миливоје Матовић, Фран Милобар, Блажо Радовић, Илија Радуловић, Д. Трајковић, Савић Марковић Штедимлија и др.

Од средњовјековних тема писано је о: историји Дукље, Зете, Црне Горе, Македоније; етнографији (поријекло Црногораца); историјским личностима (Војислав Војислављевић, Михаило Војислављевић, Свети Сава, Вукашин, Угљеша и Гојко Мрњавчевићи, Божидар Вуковић); старим градовима (Дукља, Подгорица, Котор, Пљевља); историјској географији („Црвена Хрватска“); старим црквама и манастирима (манастир Љубостиња); историјским локалитетима (љетовалишта српских средњовјековних владара, Скадарска Крајина); такође су приказане и књиге са средњовјековном тематиком (Константин Јиречек о главним путевима Балканског полуострва, „Црногорске штампарије у XV вијеку“ од Савића М. Штедимлије).

Зетски гласник

Зетски гласник доносио је политичке чланке, репортаже, књижевне, историјске и етнографске прилоге. Био је званични орган Зетске бановине. Након конституисања органа Банске управе приступило се и прилагођавању *Службеног листа* потребама увођења југословенске идеологије у унутрашњи простор Зетске бановине. Рјешењем и одобрењем бана, *Службени гласник* је априла 1931. године промјенио назив у *Зетски гласник*. Садржај листа је проширен дијелом који је био информативног карактера. За уредника *Зетског гласника* умјесто Милана Рамадановића постављен је дописник Централног прес-бироа из Зетске бановине Вуко Митровић.¹³⁹ У *Зетском гласнику* редовно је објављивана грађа Државног архива на Цетињу, коју је сређивао и објављивао Душан Вуксан, као и прилози из историје и етнографије. Андрија Јовићевић је у периоду 1933-1939. објавио серију прилога „Манастири у Црној Гори“. *Зетски гласник* је био добро уређиван лист и имао је препознатљиву југословенску концепцију коју је задржао до краја 1941. године.¹⁴⁰

¹³⁹ С. Бабовић - Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини*, 165.

¹⁴⁰ *Исто*, 165-166.

Средњовјековне теме у *Зетском гласнику* писали су: Антун Бартуловић, Љубомир А. Булатовић, Војин Вуковић, Јован Вулевић, Сав. М. Делевић, Никола Дориомедов, Вас. Ђелевић, Максим С. Злоковић, Андрија Јовићевић, Андрија Лубурић, др Мартин Малнерић, Миладин Мијовић, Милорад Јел. Милошевић, Душан Мустур, Томо Ораховац, Илија Радуловић, Радомир Радовић, Глигорије Самарцић, Иво Стјепчевић, др Перо Шоћ, Савић Марковић Штедимлија и др.

Средњовјековне теме односиле су се на: историју Дукље и Црне Горе; друштвену историју (каторско племство); историјску демографију (становништво Скадра); историјске личности (Свети Јован Владимир, Војислављевићи: Михаило и Бодин, Свети Сава, Божидар Вуковић); старе градове (Дукља, Дубровник, Медун, Пљевља, Бар, Улцињ, Подгорица, Будимље, Рас, Брсково, Спилан и Градац); старе цркве и манастире (Високи Дечани, Заступ, Косијерево, Свети Никола на Врањини, Милешево, Ђурђеви Ступови код Берана, Ђурђеви Ступови код Новог Пазара, Аранђел, Бања код Рисна, Бања на Лиму, Бијела, Брчели, Врањина, Градиште, Добрићево, Дуљево, Завала, Ждробаник, Жупа Никшићка, Ком, Косијерево, Подластва, Сопоћани, Света Тројица код Пљеваља, Студеница, Режевић, Прасквица, Цетињски манастир, Жича, манастирске рушевине на Скадарском језеру, Влашка црква на Цетињу, цркве у Бијелој, катедрала Светог Трипуна у Котору); старе грађевине (Кукањ - замак херцега Стефана, замак Јелене Анжујске); историјске локалитете (Превлака, Дежева, Копаонички крај, Јадранско море); археологију (гроб српског хумског властелина у селу Хумском код Фоче, околина Скадарског језера); етнографију (племе Никшићи); као и на путописе.

Глас Боке

Истакнуто мјесто у предратној бокешкој публицистици припада листу *Глас Боке*. Покренула га је група которских интелектуалаца са намјером да то буде демократски, ванстраначки лист. У 1932. години, када је лист покренут, његов власник је био Антун Б. Бартуловић, 1933. и 1934. године власници су Антон Шмидт и Саво Чучак, а до краја излажења, Конзорциј за издавање *Гласа Боке*. Први уредник листа је Душан Ј. Секуловић, а затим су се као уредници смјењивали: Анте Словинић, Алексеј Миљајев, Крсто Данчуловић, Рудолф Ђунио, Стијепо Вукасовић и Антон Бартуловић. Први број листа

појавио се 29. новембра 1932, а последњи, 414, уочи рата 29. марта 1941. године. Излазио је редовно сваке суботе десет година и на својим страницама, забиљежио сва значајнија збивања на овом подручју. Као лист за привредна и просвјетна питања (како стоји у његовом поднаслову), објављивао је и тематске чланке из привреде, подстицао развој туризма, а бавио се и разматрањима појединих историјских догађаја. Објављивао је и полемике из области културног живота.¹⁴¹

Глас Боке је наслиједио дио традиција листа *Бока* који је излазио 1908-1909. године у Котору. Концепцијски је слиједио програм државног и народног јединства. Заступао је шестојануарски програм и доносио текстове у духу интегралног југословенства и унитаризма.¹⁴²

Средњовјековне теме у *Гласу Боке* писали су: Павао Буторац, Грбљанин, Антун Дабиновић, Б. Зец, Игњатије Злоковић, Максим Злоковић, Ристо Ковијанић, Јован Липовац, Нико Луковић, Антун Милошевић, Иво Стјепчевић, Н. Цвјетковић, Петар Д. Шеровић и др.

Од средњовјековних тема писано је о: старим црквама и манастирима (манастир Свете Богородице у Грбљу, Хиландар, жупска црква у Бијелој, старе цркве у Прчању, манастир Градац, манастир Прасквица); историјским личностима (Свети Сава, Милош Белмужевић, Иван Црнојевић); локалитетима (бријег и каштел Св. Ивана, Бијела, Ластва); архивима и библиотекама на Прчању; старим градовима (Котор); хералдици (грб и барјак Котора); сфрагистици (печат града Котора); привредној историји (трговина Которана - Бокелја); историјским расправама (одговор Антуна С. Дабиновића професору Александру Соловјеву);

У *Гласу Боке* су објављени текстови из *Гласника скопског научног друштва* и београдског *Светосавља*.

---

¹⁴¹ М. Лукетић, *Периодика Боке Которске*, 166-167; С. Бабовић-Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини*, 173.

¹⁴² С. Бабовић - Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини*, 173.

5. АУТОРИ СРЕДЊОВЈЕКОВНИХ ТЕМА

У дугом временском периоду од 1835. до 1941. године смијењивали су се многобројни писци средњовјековних историјских тема у периодици која је излазила на простору данашње Црне Горе. Са становишта различитих историографских мишљења писци су писали о темама из средњег вијека.

Све до пред крај XIX вијека српску историографију не унапређују личности које су студирале историју и биле припремљене за позив историчара какав је био обичајен тада у европским земљама. Друга половина XIX вијека, све до појаве генерације историчара школованих на страни, је дилетантски период у развоју српске историографије.¹⁴³ Са гледишта укупног развоја српске историографије важна је околност да су сви ови људи без специфичне спреме историчара усвајали начела, методе, поступке, облике излагања, који су сматрани за уобичајене и нормалне у њима савременој историјској науци. У тадашњој Црној Гори није било центра или високошколске институције у којој би се образовали стручњаци за српску историју, те је стручњаке требало формирати на страни па су као и у многим другим областима млади људи слани на студије историје. Свијест о потреби скупљања и чувања споменика (у најширем смислу ријечи) врло развијена у предходном периоду потпуно је прожела српску културу у другој половини XIX вијека. Такав је био случај и са периодиком на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године у којој се највећи број тема односи на проучавање старих српских споменика (старе цркве и манастире, старе повеље и писма).

Међу ауторима средњовјековних тема било је писаца различитих професија: свештеника, учитеља, професора факултета, публициста, трговаца и др. Један број аутора су извањци, људи који су дошли и радили у тадашњој Црној Гори и Бокикаторској. Међу најпознатијим извањцима који су писали и објављивали средњовјековне теме у периодици на простору данашње Црне Горе у посматраном периоду су: Димитрије Милаковић, Нићифор Дучић, Балтазар Богишић, Павел Аполонович Ровински, Јово Љепава, Душан Д. Вуксан, Антун Дабиновић и Ђорђе Стратимировић.

---

¹⁴³ С. Ђирковић, *Дилетанти у развоју српске историографије*, Браћа Руварац у српској историографији и култури, Нови Сад-Сремска Митровица 1997, 22.

Димитрије Милаковић (1805-1858), Мостарац, последије завршене гимназије у Новом Саду, студирао је филологију у Пешти и право у Бечу. Године 1831. заједно са Иваном Вукотићем, тада истакнутом црногорском политичком личношћу, касније и предсједником црногорског Сената, Милаковић долази на Цетиње, гдје је остао више од двадесет година вршећи најодговорније послове у црногорској државној администрацији.¹⁴⁴ У Новом Саду Милаковић се упознао са латинским и њемачким језиком, и ту је „клицу спољашњег уљудног и унутрашњег душевног изображења у своје срце засадио“, а такође се ту и „српско књижевство омилило, па ваљда и жеља потајна у прсима зачала, да сам с временом српским списатељем постане“.¹⁴⁵

Научну прозу у *Грлицу*, све географско-статистичке списе и прилоге из историје (изузимајући текст Петра I у првом годишту Алманаха), писао је уредник Димитрије Милаковић. Несумњиво је да је и личност уредника Милаковића значајна не само за освјетљавање књижевно-историјског профила алманаха, већ и за сва збивања у културном и књижевном животу Црне Горе тридесетих и четрдесетих година XIX вијека. Од 1842. године Милаковић је био дописни члан Друштва србске словесности, основаног у Београду 1841. године.¹⁴⁶

Марљиво сабирајући историјску грађу, и у Црној Гори и у млетачким архивима, успио је да створи за своје вријеме значајно дјело, „Историју Црне Горе“, коју је 1856. године издао у Задру.¹⁴⁷ О овоме извањцу, који се на Цетињу задржао двије деценије „из чистог родољубља“, ¹⁴⁸ остала су важна и свједочанства савременика. Поводом његове смрти приређена је спомен-књига, угледни годишњак *Српско-далматински магазин* за 1860. годину посвећен је његовом животу и раду, гдје је дата и његова биографија.¹⁴⁹

Милаковићеви етнографско-географски и историјски списи, по интерпретацији материје слични радовима Вука Караџића у *Даници*, имају сва својства добрих научних прилога. Иако су писани као прегледи, у виду кратких осврта, понеки у стилу уџбеника, у њима су испољене све одлике научног истраживања: смисао за коришћење литературе и објективног интрепретирања материје, тежња за проналажењем нових историјских

---

¹⁴⁴ Р. Шуковић, *О алманahu Грлица, њеним сарадницима и уреднику*, Библиографски вјесник, год. V, Цетиње 1976, бр. 1-2, 16.

¹⁴⁵ Г. Николајевић, *Живот Димитрија Милаковића*, Магазин српско-далматински, 1860, књ. 19, 15-16.

¹⁴⁶ *Кореспонденти изабрани 11. јуна 1842.*, Гласник Друштва србске словесности, св. 1, Београд 1847, 223.

¹⁴⁷ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори*, 44.

¹⁴⁸ Л. Томановић, Предговор у *Грлицу* за 1889, 3.

¹⁴⁹ Г. Николајевић, *Живот Димитрија Милаковића*, 13.

докумената, пажљив однос према радовима који служе као извор, а изнад свега осјећање историчности у интерпретацији материје.¹⁵⁰

Нићифор Дучић (1832, Луг на Требишњици – 1900, Београд). Међу истакнутим културним и просвећеним извањцима из прошлог вијека, почевши од Сима Милутиновића –Сарајлије, Димитрија Милаковића, Милорада Медаковића, Љубомира Ненадовића, Милана Костића, Сима Поповића, Јована Павловића, Илије Беаре, Боже Новаковића, Стева Чутурила, Сима Матавуља, Лаза Костића, др Милана Јовановића – Морског, др Милана Јовановића – Батуга, др Балтазара Богишића, др Луја Војновића, др Светислава Симоновића, др Ђорђа Радића, Пера Богдановића и низа других, који су из разних југословенских крајева у Црну Гору долазили и дали свој значајни удио у њеном културно - просвјетном и општем напретку, налази се и Нићифор Дучић.

У манастиру Дужи стекао је основно образовање, замонашио се 1849. године, да би четири године потом уписао београдску Семинарију, коју је, као државни питомац, завршио 1857. године. По завршетку богословије Дучић се вратио у манастир Дужи гдје је обављао дужност калуђера, свештеника и просвјетног радника. Након црногорско – турског рата (1860-1862) емигрирао је у Црну Гору, гдје је наименован за управника Државне штампарије, а убрзо је добио ресор црногорских школа; био је управитељ свих основних школа све до одласка из Црне Горе 1867. године. Чин архимандрита добио је 1863. године. Његовим залагањем отворена је на Цетињу 1863. године „привремена богословија“ ради школовања свештеника и учитељског кадра за црногорске потребе. Био је њезин први управитељ и професор. Нићифор Дучић је за живота веома уважаван, ма колико да је његов стручни и научни рад трпио и озбиљну критику. Био је редовни члан Српског ученог друштва (од 1869), Српске академије наука (од 1899), дописни члан Југословенске академије знаности и умјетности (од 1890) и почасни члан Царске руске академије (од 1899). Током четири деценије објавио је преко 180 радова. Међутим у његовим радовима релативно је мало оригиналнога и трајне вриједности. Већином његови радови су реферати, прикази разних расправа, бесједе и некролози. Написао је и неколико радова монографског карактера. Од укупног његовог опуса за науку је значајније што је објављивао грађу и писане споменике из старе историје. Написао је и историју српске цркве. Прибирао је и усмено народно стваралаштво (пјесме, приповјетке, поскочице,

---

¹⁵⁰ Р. Шуковић, *О алманаху Грлица, њеним сарадницима и уреднику*, 36.

загонетке и пословице). Бавио се етнографијом и лексикографијом (скупио је збирку мање познатих ријечи у нашем језику и уступио је ЈАЗУ за Рјечник). Треба истаћи да је, од целокупног његовог опуса, највриједнији материјал што га је прибранио о Црној Гори. Његова монографија „Црна Гора“, објављена 1874. године, значајна је с тога што садржи библиографију о Црној Гори од 1614. до 1874. године (садржи преко седамдесет наслова монографских и периодичних публикација). Према томе и Дучић се уврстио у ред првих библиографа о Црној Гори. Један дио његових радова преведен је на руски, италијански и француски језик. У науци је остао прилично површан и непоуздан. Па, ипак, спада међу оним даровитим самоуцима којима је недостајала научна методологија и темељитост, али који су у XIX вијеку, скупа узети, доста урадили за нашу науку.¹⁵¹ Нићифор Дучић је писао о старим црквама у *Орлићу*, а о србуљама у *Шематизму православне епархије бококоторско-дубровачке*.

Балтазар Богишић (1834, Цавтат – 1908, Ријека), правник, професор историје словенског права. Докторат из филологије стекао је у Гисену (1862), а докторат из правних наука у Бечу (1864). Крајем 1872. године руска влада га је ангажовала да изradi имовински законик за Књажевину Црну Гору, те он долази 1873. године у Црну Гору. Писање законика окончано је 1886. године, а ступио је на снагу 1888. године. Од 1893. до 1899. године Богишић је био министар правде у влади Црне Горе.¹⁵² Балтазар Богишић је у својим политичким схватањима био један од оних научника, нимало ријетких у другој половини XIX вијека, поготово међу Југословенима, како каже Радован Самарцић, који су усвојивши основна либерална начела све више нагињали конзервативизму. Истраживање и изналажење историјских коријена појавама били су код њих главни захтијев научног метода и средство за сузбијање свакојаког дилетантизма и превласти идеологије. Богишић је као правник и социолог припадао оној историјско-правној школи која га је задржала на истинским изворима европског романтизма. Богишић је је умиио бити сасвим модеран истраживач и теоретичар права и друштва, иако се радије ослањао на предходне него на најновије правце и методе у науци. Богишић је најдубље проникао у историју

---

¹⁵¹ Д. Мартиновић, *Нићифор Дучић (1832-1900)*, Портрети II, Цетиње 1987, 33-61; *Енциклопедија српске историографије*, 362-363 (Т. Суботин - Голубовић).

¹⁵² *Богишић Балтазар*, Историјски лексикон Црне Горе, књ. 1, Подгорица 2006, 134-135.

својим историјско-правним и социолошким расправама.¹⁵³ Богишић је у *Гласу Црногорца* писао о титулама црногорских господара.

Павле Аполонович Ровински (1831, Гусевка – 1916, Петроград). Након завршетка Филолошког факултета на Казанском универзитету, био је неко вријеме, предавач историје књижевности. Због револуционарних идеја протјеран је у Сибир, али је успио да побјегне и преко Монголије, стигао је 1867. године у Србију, гдје је остао до 1870. године. Око пола године 1878. је био у Босни и Херцеговини, али је и одатле прогнан. Маја 1879. године доспио је у црногорску престоницу Цетиње, и у њој, с мањим прекидима, провео је око 27 година. Павле А. Ровински се преко тридесет година (све до краја живота) интензивно бавио научно-истраживачким радом о Црној Гори. Његова научна радозналост и преокупација задиру у више научних грана: археологију, географију, историју, етнографију, фолклористику, филозофију, филологију, историју књижевности, спелеологију, ботанику и др. Овај неуморни истраживач написао је више о Црној Гори него ико прије и послје њега. У циљу прибирања нужне грађе и ради неопходних теренских истраживања, Ровински је прокрстарио Црном Гором уздуж и попрјекно што му је омогућило да проучи разне видове њеног живота. Ровински се бавио комплексним проучавањем Црне Горе. Написао је више студија, мноштво чланака и прилога о природи, прошлости и људима црногорског простора и објавио их у разним црногорским, српским и руским периодичним публикацијама. Неке прилоге у црногорској периодици потписивао је псеудонимима и иницијалима (П. Р., Р, X, Р-ц). Највеће и најважније радове објављивао је на руском језику. Нарочит значај свакако имају његове посебне студије, поготову његово животно и вишетомно дјело: „Црна Гора у прошлости и садашњости“. Ово његово капитално дјело у три тома са шест свезака, на преко 3700 страница, објавила је Руска академија наука (I том је штампан у Петрограду 1888, четири свеске II тома објављене су 1897, 1901, 1905. и 1909., док је III том изашао 1915. године). У овом дјелу је након прилично исцрпног географског приказа, дат историјски преглед Зете и Црне Горе до почетка XIX вијека. Његов приступу оцјени историјских извора је у основи исправан и са доста критичког становишта. Ровински је дао оригиналну периодизацију историјског развитка Црне Горе. У посебним томовима обрадио је археологију Црне Горе и њен државни живот (1815-1907). П. А. Ровински активно је учествовао у културно-просвјетном

---

¹⁵³ Р. Самарцић, *Писци српске историје*, Београд 2009, 571-577.

и јавном животу црногорском. Умногоне је његовом заслугом успјешно прослављена 1893. године 400-то годишњица Ободске штампарије. Том приликом је написао и значајну расправу о Црнојевића штампарији. Ма колико да у дјелу Ровинског, ту и тамо, има површности и расплињавања, са данашњег степена развитка науке гледано: мање прихватљивих закључака или застарјелих судова, грађе коју треба провјеравати и критички користити, - његово дјело у цјелини представља непресушно врело за научно консултовање. Треба истаћи и допринос Ровинског ретроспективној библиографији Црне Горе. Од средњовјековних тема написао је чланке: „Значај битке косовске“ (*Просвјета*), полемику са Ј. Руварцем поводом текста „Владике зетске и црногорске“ (*Просвјета*), као и приказе књига: Ф. Миклошића „Die Serbischen Dynasten Crnojević“ (*Глас Црногорца*) и Ђ. Стратимировића „О Балшићима“ (*Просвјета*). Његова историја Црне Горе излазила је у наставцима у *Гласу Црногорца*.¹⁵⁴ Ровински је писао о Балшићима и Црнојевићима, као и о етнографији Црне Горе у *Гласу Црногорца*.

Јово Љепава (1850, Пољица у Херцеговини – 1916, Београд). Гимназију и Филозофски факултет је завршио у Русији. Био је неко вријеме учитељ у Мостару. Учествовао је као добровољац у црногорској војсци у борби против Турака 1876-1877. Затим је опет био учитељ у Мостару. У Црну Гору је дошао 1882. године као велики противник аустро-угарске политике на Балкану. Постављен је за професора Цетињске гимназије 1883. године. Касније је био и професор Богословско-учитељске школе и Дјевојачког института, затим директор гимназије и ректор Богословско-учитељске школе. Пензионисан је 1911. године и тада се преселио у Београд.¹⁵⁵ Љепава је у *Просвјети* написао текст из историје српске књижевности.

Душан Д. Вуксан (1881, Медак у Лици – 1944, Београд) завршио је у Загребу славистику и класичну филологију. Био је наставник гимназије у Бјеловару и Цетињу (1910-1913), у Пећи и Беранама је био директор гимназије, послје Првог свјетског отишао је на Цетиње за инспектора просвјете Зетске области. Затим је био директор Учитељске школе, па директор Гимназије и напослетку директор Државног музеја. Вуксан је 1932. године пензионисан као припадник Самосталне демократске странке, потом је прешао у Београд, гдје је продужио свој научни рад све до смрти 24. децембра 1944.

¹⁵⁴ Д. Мартиновић, *Павел Аполонович Ровински (1831-1916)*, Портрети, Цетиње 1983, 127-141.

¹⁵⁵ Н. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори*, 224.

године. Рано се почео бавити науком, а од 1910. се углавном посветио проучавању српског језика и књижевности, да би се, напослетку, одао историји, књижевности и фолклору Црне Горе. Сарађивао је у најугледнијим југословенским часописима и листовима. Његови радови износе око десет хиљада штампаних страна. У новинарству се забиљежио својим листом *Јединство*, Цетиње 1925. Историју наше штампе задужио је својом књигом „Преглед штампе у Црној Гори 1834-1934.“, Цетиње 1934. Највећи допринос Душана Вуксана историјској науци је у објављивању архивске грађе из различитих периода црногорске историје, од доба Немањића до Првог светског рата. Вуксан је само у *Записима* објавио 4450 архивских докумената.¹⁵⁶ Вуксан је у *Записима* објавио каталог зетских и црногорско-приморских епископа и митрополита, један до тада непознати родослов Црнојевића, писао је о боко-каторским архивима и србуљама Цетињског манастира.

Антун Дабиновић (1882, Трст – 1964, Трст), Правни факултет је завршио у Грацу, а докторирао је 1927. године у Београду. Радио је као средњошколски професор у Новом Врбасу, Котору и Загребу. Предавао је на правном факултету у Загребу хрватску правну историју. Писао је о Котору за вријеме млетачке власти и Котору у вријеме II скадарског рата.¹⁵⁷

Ђорђе Стратимировић (1858, Грац – 1936, Беч) студирао је техничке науке у Бечу (1877-1883). Научни рад Стратимировића кретао се у оквирима личних интересовања талентованог дилетанта. Истраживања за свој научни рад вршио је на локалитетима које му је одређивала државна служба, најприје у Сплиту, потом у Босни и најзад у Боки. Тематски круг у његовом научном опусу одређен је истраживањима која је вршио у Босни и Боки Которској. Касније је проширио круг својих интересовања на српску средњовјековну историју и хералдику. Писао је о Балшићима, оснивању зетске епископије, прошлости и неимарству Боке, црквама св. Луке и св. Николе у Котору, манастиру Прасквица.¹⁵⁸

У периодици на простору данашње Црне Горе у посматраном периоду објављивали су своје текстове, са тематиком из средњег вијека реномирана научна имена: Миховил Павлинович, Иларион Руварац, Пантелија Срећковић, Стојан Новаковић, Аполон

---

¹⁵⁶ *Енциклопедија српске историографије*, 317-318 (М. Војводић).

¹⁵⁷ *Исто*, 339 (Д. Синдик).

¹⁵⁸ *Исто*, 660-661 (М. Јовановић).

Александрович Мајков, Константин Јиречек, Јован Н. Томић, Јован Ердељановић, Миленко Вукићевић, Дане Грубер, Звонимир Бјеловучић, Фран Милобар, Гавриловић Андра, Никола Радоичић, Ђурђе Бошковић, Никола Банашевић.

Миховил Павлиновић, (1831, Подгора у Далмацији - 1887, Подгора) католички свештеник, један од првака и идејних вођа Народне странке у Далмацији и идеолог народног препорода.¹⁵⁹ Овај истакнути словинац дао је у годишњаку *Орлић* преглед црногорске историје. Словинском идејом одише и Павлиновићев текст „Из повијести црногорско-арбанашке“, у коме он илуструје добру сарадњу два сусједа различите вјере – Црногорце и Албанце у доба Стефана Црнојевића и Ђурђа Кастриота, њихове родбинске везе и одлично сусједско пријатељство, с нагласком на захвету Стефана Црнојевића који свом сусједу „пружа вјеру и десницу“ да ће му бити „у помоћ на ристијанскога злотвора“.¹⁶⁰

Иларион (Јован) Руварац (1832, Сремска Митровица – 1905, манастир Гргетег) је био први школовани српски историчар, побуњеник против романтичарских заблуда у историји и предводник критичког правца у историографији.¹⁶¹ Гимназију је учио у Сремским Карловцима и двије последње године у Бечу. Студирао је права у Бечу (1852-1865), упоредо се бавећи и историјом. Карловачку богословију завршио је 1859. године, поставши затим професор у гимназији у којој је и сам учио. Године 1861. Јован Руварац се замонашио у манастиру Крушедол узевши монашко име Иларион, под којим је објавио највећи број својих историјских расправа. Од 1872. године је професор Карловачке богословије, чије је, једно вријеме, био и ректор. Због неприлика са патријархом Германом Анђелићем остао је до своје смрти као настојатељ манастира Гргетега.¹⁶² Године 1869. Руварац је изабран за члана Српског ученог друштва, а почетком 1888. године међу првима је постао редовни члан Српске краљевске академије.¹⁶³

Руварац је неколико деценија водио најљућу битку против представника лажног романтизма у српској историографији, с Пантелијом Срећковићем на челу, око изворне вриједности пјесничког предања. Тобожњи романтичари су сматрали да много шта може бити подложно научној критици, али се у највиши ауторитет епског предања не смије

¹⁵⁹ *Повијест Хрвата, од краја 15 стољећа до краја Првога свјетског рата*, књ. 2, Загреб 2005, 588.

¹⁶⁰ М. Павлиновић, *Из Повјести Црногорске Арбанашке*, Орлић, 1866, 33.

¹⁶¹ Р. Самарцић, *Писци српске историје*, 563.

¹⁶² *Енциклопедија српске историографије*, 627-629 (А. Веселиновић).

¹⁶³ *Исто*, 628 (А. Веселиновић).

дирати како би се сачувале њене не само етичке већ и историјске поруке. Обрачун са романтичарима извршен је прије свега на подручју средњовјековне историје. Битка за метод између романтичког и критичког правца у српској историографији вођена је у виду препирке о томе да ли је краљ Вукашин убио цара Уроша, да ли је Вук Бранковић био косовски издајник итд. Критичка школа је управо на таквим примјерима доказивала, и најзад доказала, да је у предању много значајних појединости погрешно запамћено и протумачено. Ова борба заподјенута је због метода који је превазилазио критику извора и критику чињеница, али је бар у тим границама, битка добијена и то највише Руварчевом заслугом. Руварац је од 1867. године до своје смрти, готово четири деценије, проучавао сва раздобља српске историје. Био је непоколебљив у свом схватању да без критички испитане грађе нема историје и на првом мјесту је објављивао изворе.¹⁶⁴

У периодици која је излазила на простору данашње Црне Горе водила се борба и полемика између „критичких историка“ и бранилаца верзије коју преноси народна традиција. Критички правац предводио је Иларион Руварац, а супростављао му се Лазар Томановић. Главни предмет спора је била вјековна независност Црне Горе. Руварац је доказивао да штампарије на Ободу уопште није ни било. Никола Радојчић је запазио да је Руварац, на свој начин, писао о тим предањима у вријеме кад су у Српству слављене или припремане годишњице (један вијек или више) тих значајних догађаја и појава. Лажно родољубље му је сметало колико и погрешан податак. Велики полемичар, Руварац није оставио ниједно дјело које није аналитичка појава. Својом критичношћу Иларион Руварац је огромно допринио даљем развоју српске историографије. Он ничим није оштетио и окрњио, него је само у многим појединостима исправио историју свога народа, нарочито када је у питању средњи вијек.¹⁶⁵ Руварац је највише објављивао у *Просвјети* текстове о старим црквеним грађевинама, зетској епископији и њеним владикама и др.

Пантелија Срећковић (1834, Крчмари, Крагујевац – 1903, Београд) је најзначајнији представник романтичарске школе у нашој историографији. У Кијеву је завршио богословију и касније универзитет. Био је професор на Лицеју, касније Великој школи у Београду гдје је предавао општу историју, а касније српску историју. Био је члан СКА (од њеног оснивања 1887). Готово сви његови радови су својом тематиком везани за српску

---

¹⁶⁴ Р. Самарцић, *Писци српске историје*, 563-568.

¹⁶⁵ *Исто*, 567-568.

средњовјековну историју. Сви они су без довољно критичности, расплинути и са реторичким баластом. Срећковић увијек даје предност народној традицији и патриотизму над изворима и критиком. То је последица чињенице да се Срећковић није спремао и образовао за историчара, да је слабог знања језика и посебно историјске методологије. Он је историју користио као оруђе за буђење националне свијести. Отуда по сваку цијену брани народну традицију као историјски извор, до степена мистификације. Управо због тога је био жестоко нападан од представника критичке школе, прије свега Илариона Руварца и Љубомира Ковачевића. Сам Срећковић није имао много присталица међу интелегенцијом тога доба. Подржавали су га само неки политичари и књижевници мањег формата. Међутим, имао је доста присталица међу малограђанским патриотама тога времена, за које је народна традиција била светиња у коју се није смјело дирати. Срећковићеве радове данас немају скоро никакав научни значај, али зато су заузимали мјесто у образовању и подстицању националне свијести XIX вијека, као и у полемици између романтичарске и критичке историографије.¹⁶⁶ У *Орлићу* је објавио рад о Бранковићима.

Стојан Новаковић (1842, Шабац – 1915, Ниш) завршио је београдски Лицеј 1863. године. Од 1865. године био је професор гимназије у Београду, крајем 1869. премјештен је за библиотекара и кустоса Народног музеја. Био је професор Велике школе. Политичке функције Стојан Новаковић је извршавао предано и успјешно, али га оне нијесу одвајале од научног рада. У научном животу отпочела је 1879. године велика полемика између критичких историчара (И. Руварац и Љ. Ковачевић) и бранилаца народне традиције с Пантелијом Срећковићем на челу. Новаковић није улазио у расправљање о најпопуларнијим темама, наводном убиству цара Уроша и издајству Вука Бранковића, он је проблемима народне традиције пришао с начелног и методолошког становишта. Он је развио учење о три врсте историјских извора („споменици“, „писци“ и „народне традиције“) које међусобно конкуришу али се и допуњавају.¹⁶⁷

Стојан Новаковић, утемељитељ савремене српске историографије, у издавању историјске, историјско-правне, књижевно-историјске и језичке грађе у току пет деценија свог рада постигао је не само крупне, него и до данас трајне резултате. Новаковићев

---

¹⁶⁶ *Енциклопедија српске историографије*, 644-645 (А. Веселиновић).

¹⁶⁷ *Исто*, 540-542 (С. Ћирковић).

портрет царице Маре, компонован је од дјелова који су на изглед несразмијерни, наводи Радован Самарцић. Све је ту, у суштини, подређено њеној жртви: у највећем дијелу рада, Мара је на олтару трагичне заблуде њеног оца, деспота Ђурђа, да ће се њеним слањем у харем султана Мурата II ослободити турске опасности. Самарцић наводи да се Мара Бранковић „уздиже у глумом добу пропасти, над рушевинама, као неговатељица оног последњег пламичка слободе који је остао у манастирима“.¹⁶⁸ Иако се од свог првог до последњег рада највише бавио српским средњим вијеком, Стојан Новаковић се није заносио његовим сјајем и у њему није налазио ослонац будућности.¹⁶⁹ У *Просвјети* је дао приказ своје књиге „Срби и Турци XIV и XV века“, а у *Гласу Црногорца* је писао о Мари Бранковић.

Аполон Александрович Мајков (1826, Москва – 1902, Москва). Основно образовање стекао је у Московском племићком институту, а историјско – филолошке студије завршио је на Московском универзитету (1843-1847). Био је члан више високих научних установа, поред осталих: дописни члан Петроградске академије, редовни члан Друштва историје и старине руске у Москви, почасни члан СКА. Започео је свој рад 1847. године, стекавши интересовање за славистику, посебно за српски језик и историју, под утицајем О. М. Бођанског.¹⁷⁰ У *Гласу Црногорца* објављено је његово писмо хрватској академској младежи.

Константин Јиречек (1854, Беч – 1918, Беч) чешки историчар који је своје радове посветио прошлости балканских народа, посебно Срба. На Универзитету у Прагу студирао је историју, географију и филологију (1872-1875). Докторирао је 1876. године. У *Гласу Црногорца* дати су изводи из његове књиге, „Историја Срба“, који се тичу средњовјековне Дукље и Зете.

Јован Н. Томић (1869, Нова Варош - 1932, Београд). Основну школу и гимназију завршио је у Крагујевцу. Студирао је историју на Великој школи 1886-1890. Од 1903. до 1927. године био је директор Народне библиотеке, а његовим залагањем обogaћен је књижни фонд и рукописно одељење. Постао је дописни члан СКА 1903., а редовни 1906. године. Многи његови радови настали су на основу истраживања архивске грађе од друге половине XV до краја XVIII вијека, посебно из Млетачког архива. Томић је посебно радио

¹⁶⁸ Р. Самарцић, *Писци српске историје*, 616.

¹⁶⁹ *Исто*, 619.

¹⁷⁰ *Енциклопедија српске историографије*, 475 (Ђ. Бубало).

на студијама историје Црне Горе и положају српског народа под Турцима, истакнутим личностима и догађајима.¹⁷¹ Томић је имао у тим многобројним радовима и недостатака. „Оно што он пише - рекао је још 1910. године г. др Станоје Станојевић у једној полемици са Томићем - у већини случајева још није историја, оно је тек материјал за историју. Расправе г. Томића су у већини случајева - наставља г. Станојевић - само просто препричавање извора. Гледао је историју српског народа под Турцима само кроз наочари млетачких провидура тј. на основу млетачких извора“.¹⁷² У *Гласу Црногорца* објављен је Томићев текст „Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528“.

Јован Ердељановић (1874, Панчево – 1944, Београд) утемељивач модерне српске и југословенске етнологије. Дипломирао је на Историјско-филолошком одсеку Велике школе у Београду (1897). Докторирао је са темом из области етнологије са археологијом и словенском филологијом: „Кучи- племе у Црној Гори“ у Прагу (1905). Био је члан СКА. По обиму и дубини захвата, највећи и најоригиналнији допринос етнологији и етничкој историји Ердељановић је дао у проучавању српског племенског друштва у Црној Гори.¹⁷³ У *Слободној мисли* објавио је текст о имену Црна Гора.

Миленко Вукићевић (1867, Крагујевац – 1930, Београд) Завршио је Филозофски факултет у Београду, групу за општу и националну историју и земљопис и њемачки језик, на којој је 1892. године дипломирао. Радни вијек провео је као професор у Другој београдској гимназији.¹⁷⁴

Вукићевић је био један од оних историчара чија потреба за писањем превазилази његов истраживачки рад и стварне резултате њиховог трагања за непознатим. На разне начине, све до фељтонистичког, он се огледао на свим периодима српске историје, и у том огромном броју његових радова сувише велики проценат је оних у којима се говори о познатим стварима. И поред тога пажљивим посматрачима није требало дуго времена да у Вукићевићу уоче истраживача и писца историје знатних способности.¹⁷⁵ Његови радови из историје одликују се наглашеним патриотизмом, али такође и критичким приступом изворима. Вукићевић је био веома активан радник и на општем националном

---

¹⁷¹ *Енциклопедија српске историографије*, 678-679 (М. Јанковић).

¹⁷² Р. Драгићевић, *Јован Н. Томић*, Записи, VI/1932, књ. XI, св. 3, 147-150.

¹⁷³ *Енциклопедија српске историографије*, 379-381 (Н. Павковић).

¹⁷⁴ *Исто*, 316 (Љ. Алексић - Пејковић).

¹⁷⁵ Р. Самарџић, *Писци српске историје*, 667.

просвећивању, као и на националној пропаганди, посебно оној у Босни и у Русији.¹⁷⁶ У *Гласу Црногорца* објавио чланак о Дукљи у вријеме Војислава Војислављевића.

Дане Грубер (1856, Сењ – 1927, Загреб) завршио је историју и географију у Загребу (1878). За доктора филозофије промовисан је 1889. године. Предавао је историју Хрвата у средњем вијеку на универзитету у Загребу. Радови су му претежно из хрватске историје, више радова посветио је Далмацији у вријеме Лудовика I. Писао је о досељавању Хрвата, њиховој постојбини послје сеобе, „О дукљанско-барској и дубровачкој надбискупији до XIII стољећа“, о прошлости Босне, Дубровника, о знаменитим Хрватима, а 1924. године објављена му је студија „Повијест Истре“.¹⁷⁷ У *Гласу Црногорца* писао је о боравку Марка Мрњавчевића и Лазара Хребелановића у Дубровнику.

Звонимир Бјеловучић (1882, Јањина на Пељешцу - 1952) правне науке студирао је у Загребу и Бечу, докторирао је у Загребу (1907), гдје је апсолвирао историју и географију (1908-1910). Оснивач је недељника *Хрватска ријеч*. У историографским радовима није увјек био поуздан. Своје радове из области права, археологије, историје, етнографије, као и књижевне саставе објављивао је у разним публикацијама. У часопису *Зета* писао је о Црвеној Хрватској.¹⁷⁸

Фран Милобар (1869, Петриња - 1945, Загреб), доктор права и филозофије. Радио је као професор политичке економије на Правном факултету у Загребу. Аутор је бројних историјских, политичких и правних студија, прије свега о Босни и босанском питању. Објављивао је студије у црногорској штампи, а студију „Дукљанска краљевина“ објавио је у три свеске у *Гласнику земаљског музеја у Сарајеву*. Објавио је у *Зети* чланке из периода династије Војислављевића, о Војиславу и Михаилу Војислављевићу.

Гавриловић Андра (1864, Свилајнац – 1929, Београд) завршио је Филозофски факултет у Београду (1887). Објавио је неколико романа и збирки приповједака, махом са историјском тематиком, о Србији у доба Стефана Лазаревића, о Маричкој бици. Иако је био плодан писац, његова белетристика нема већу литерарну вриједност. Објавио је и неколико читанки и велики број расправа о српској историји и књижевности од којих су неке представљале користан књижевно-историјски допринос, понајвише монографија о

---

¹⁷⁶ Љ. Алексић-Пејковић, *Вукићевић Миленко*, 316.

¹⁷⁷ *Енциклопедија српске историографије*, 336 (Р. Михаљчић).

¹⁷⁸ *Исто*, 279-280 (Д. Синдик).

Светом Сави (1900). У *Гласу Црногорца* писао је о властели деспота Стефана Лазаревића.¹⁷⁹

Никола Радојчић (1882, Кузмин – 1964, Београд) студирао је на факултетима у Грацу, Загребу, Јени и Минхену. Студије је заокружио докторатом из историје Византије (1907). Бавио се историјом Византије. Ријетко се дешава да једна област науке буде у толикој мјери плод рада једног човјека као што се десило са историјом српске историографије коју је створио и развио Никола Радојчић. Писао је о Јовану Рајићу и Илариону Руварцу. У љубљанском периоду почиње систематски рад на историји српског права и државног уређења. Радојчић се бавио и историјом Босне.¹⁸⁰ У *Записима* је писао о Илариону Руварцу и Црвеној Хрватској.

Ђурђе Бошковић (1904, Београд – 1990, Београд). Школовао се у Београду, гдје је 1928. године дипломирао на Техничком факултету, на одејку архитектуре. Од 1930. до 1939. године. Радио је као кустос у Народном музеју. За доцента Техничког факултета био је изабран 1939. године, за ванредног професора 1946, за редовног 1950. године. Управник Археолошког института САНУ постао је 1954. године. Основно опредјељење била му је српска средњовјековна архитектура. Проучавајући архитектуру објавио је такође и своје налазе и опажања о средњовјековном зидном сликарству и натписима.¹⁸¹ У *Гласнику Народног универзитета Боке Которске* писао је о старим бокелским црквама.

Бранислав Ђурђев (1908, Сремски Карловци – 1993, Нови Сад) завршио је Филозофски факултет 1934. године у Београду, гдје је и докторирао 1952. године. Ђурђев заузима водеће мјесто међу специјалистима османског периода српске и југословенске историје. Своја истраживања је заснивао у првом реду на богатим подацима турске архивске грађе. Изучавао је разне теме и проблеме из историје Црне Горе, Србије, Војводине и Босне од XV до XVIII вијека, али и из шире јужнословенске и балканске историје. У *Записима* је објавио два дефтера црногорског санцака из времена Скендер бега Црнојевића.¹⁸²

Никола Банашевић (1895, Завала, Бока Которска – 1992, Београд). Завршио је студије француског језика и књижевности, а докторирао је из те области у Паризу 1923.

---

¹⁷⁹ *Енциклопедија српске историографије*, 324 (Ј. Ређеп).

¹⁸⁰ *Исто*, 607-608 (С. Ђирковић).

¹⁸¹ *Исто*, 292-294 (М. Шупут).

¹⁸² *Исто*, 371-372 (М. Васић).

године. Три основна поља научног интересовања Банашевића су романистика, српска књижевност и усмено пјесништво. И француску и јужнословенску књижевност разматрао је у распону од средњег вијека до наших дана. Писао је о косовској епици, Марку Краљевићу, Љетопису попа Дукљанина, а у *Записима* је његов рад „Легенда о зидању Скадра“.¹⁸³

У периодици су објављивали средњовјековне теме и домаћи људи, који су махом школовани у иностранству или су завршили школе које су тада постојале у Црној Гори. Најистакнутији међу њима су: Филип Радичевић, Митар Ивелић, Томо П. Ораовац, Бан Митрофан, Лазар Томановић, Младен Црногорчевић, Максим Шобајић, Саво П. Вулетић, Живко Драговић, Стеван Дучић, Марко Драговић, Дионисије Миковић, Лазар Т. Перовић, Андрија П. Јовићевић, Љубомир А. Булатовић – Ибријски, Петар Шобајић, Андрија Лубурић, Савић Марковић Штедимлија, Перо Шоћ, Никола Шкерковић, Антун Милошевић, Иво Стјепчевић, Павао Буторац, Нико Луковић, Игњатије Злоковић, Максим Злоковић, Ристо Драгићевић, Ристо Ковијанић, Петар Д. Шеровић.

Филип Радичевић (1839, Цетиње - 1917, Бар). Међу истакнутим сакупљачима народних умотворина из Црне Горе, признатим и познатим просвјетним и културним посленицима Цетиња и Црне Горе друге половине XIX и почетком XX вијека, спада и Филип Радичевић. Потомак је старе зетске породице Радичевића из села Бериславаца, коју крајем 15. вијека помиње господар Зете Иван Црнојевић у свом „Крусовољу“, познатом у историографији још и под именом „Цетињски љетопис“. Круг Радичевићевих интересовања био је прилично широк. Истакао се као сакупљач усменог народног стваралаштва и историјске грађе (записа, натписа, старих писама и др.). Пописивао је и описивао ријетке рукописне и штампане књиге, сакралне објекте и црквене знаменитости). Посебно значајно тематско подручје Радичевићевог рада су археографска истраживања, бављење старом рукописном и штампаном књигом, те описивањем старина уопште. Иако су његова тумачења често некритички интонирана, карактер васколиког материјала који је приредио није за потцјењивање.¹⁸⁴ Написао је неколико текстова, махом у *Просвјети*, о манастирима Врањини, Кому и Морачи, старим записима и натписима, старим књигама:

¹⁸³ *Енциклопедија српске историографије*, 271-272 (А. Фотић).

¹⁸⁴ Д. Мартиновић, *Филип Радичевић (1839-1917)*, Портрети II, 69-90.

Осмогласнику Ђурђа Црнојевића и Барском Псалтиру Вићенца Вуковића, описао је и печат подгоричке цркве.

Митар Ивелић (1865, Рисан – 1892, Улцињ) ушао је у историју уџбеничке литературе као први писац уџбеника географије у Црној Гори. Бавио се књижевношћу и лексикографијом. Митар Ивелић је први црногорски лексикограф. Завршио је пет разреда гимназије у Котору и два разреда у Задру. У Црној Гори радио је као учитељ.¹⁸⁵ Водио је полемику с Марком Царом, Стојаном Новаковићем, Константином Јиречеком и Чедом Мијатовићем око локације старог Брскова. У *Гласу Црногорца* је писао о средњовјековном граду Брскову.¹⁸⁶

Томо П. Ораовац (1853, Кучи - 1939, Београд) учитељ, књижевник и народњак. Припадао је првој генерацији цетињских богословаца (1869-1872). У односу на апсолутистички режим књаза – краља Николе, Ораовац је био у опозицији, протјеран из Црне Горе 1883. године. У међуратном периоду Томо Ораовац је у Друштву за проучавање историје Црне Горе као његов предсједник и предавач. Ораовац се бавио књижевношћу и публицистиком. У међуратном периоду био је члан радикалне странке Стојана Протића.¹⁸⁷ Писао је о Цетињском манастиру и о вјековној независности Црне Горе у *Зетском гласнику*.

Бан Митрофан (1841, Грбаљ – 1920, Цетиње) школовао се у приватним парохијским и манастирским школама у Боки Которској. Замонашио се 1866. године у манастиру Савина. Постао је 1877. године архимандрит манастира Морача, а митрополит црногорско-приморски постао је 1884. године. Био је и министар просвјете 1885. године.¹⁸⁸ Писао је у *Гласу Црногорца* и календару *Бока* о манастиру Морачи.

Лазар Томановић, (1845, Лепетани у Боки Которској – 1932, Лепетани). Завршио је гимназију у Новом Саду а правни факултет у Пешти и Грацу. Докторирао је на правним наукама у Грацу. Имао је низ високих функција у Црној Гори, од секретара Сената 1874. године до министра правде, министра спољних послова и предсједника владе Црне Горе. Био је истакнути члан Уједињене српске омладине. Бавио се књижевношћу, историјом и политиком. Сарађивао је са најугледнијим југословенским листовима и часописима. Био је

---

¹⁸⁵ Д. Мартиновић, *Митар Ивелић*, Портрети, II, 21-22.

¹⁸⁶ *Исто*, 28.

¹⁸⁷ Д. Мартиновић, *Томо П. Ораовац*, Портрети, III, Цетиње 1990, 59-64.

¹⁸⁸ *Митрофан Бан*, Историјски лексикон Црне Горе, књ. 4, 887-888.

члан Књижевног одбора Матице српске у Новом Саду. Као политичар и публициста био је велики противник аустријске политике на Балкану.¹⁸⁹

У спољној политици Томановићев кабинет водио је оштру антиаустријску политику, а у унутрашњој је брутално иступао против напредног покрета који су тада повели млади и слободоумни људи Црне Горе. Историја му је била омиљени предмет рада и ту је дао у своје доба запажене радове о независности Црне Горе поводом Руварчеве књиге „*Montenegrina*“.¹⁹⁰ Значајна је његова расправа о Ивану Црнојевићу (1902) у којој је посебно мјесто дао Ободској штампарији за коју је рекао да припада култури „која је подигла Високе Дечане“.¹⁹¹

У новосадским публикацијама осамдесетих година Томановић је био најактивнији сарадник из Црне Горе и Приморја, у својим путописима и историјско-етнографским списима обрадио је више мотива из приморског и црногорског живота. У свом раду Томановић је покушавао да оспори схватања према којима се српство идентификује са православљем, позивајући се на Вука, Његоша и Доситеја Обрадовића „који су за Србе признавали све оне, који српскијем језиком говоре“.¹⁹²

Томановић је био приврженик идеје о једном српско-хрватском народу са два имена, и у литератури је остао идеалиста, романтичар који је осамдесетих година тврдио да је „идеализам у лијепој књижевности користан“,¹⁹³ да га мора прихватити сваки родољуб којему „срце није погашено угљевље“.¹⁹⁴

Као уредник *Гласа Црногорца*, Томановић се све више испољавао као тумач династичке идеологије и поборник православно - словенске књижевне идеје, традиционалист, човјек који је у књижевни рад преносио политичке идеје средине, увјерен да и на тај начин може стварати чврсту основу књижевности изоловане од њених савременијих токова.¹⁹⁵

Упоредо са развијањем теорије о „чисто српском елементу“, о српству које се не може поистовјетити са православљем, Томановић је тежио да тим поставкама подреди и концепцију периодичних публикација, поготово приморских. Томановић је тражио

¹⁸⁹ Н. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори*, 232-233.

¹⁹⁰ Ц., *Смрт д-ра Лаза Томановића*, Записи, VI/1932, књ. XI, св. 6, 359-360.

¹⁹¹ *Енциклопедија српске историографије*, 675-676 (М. Војводић).

¹⁹² Л. Томановић, *Српство и православље послје Бранкове славе*, Отаџбина, 1883, књ. 14, 481.

¹⁹³ Л. Томановић, *Послије Вукова неуспјеха*, Црногорка, 1885, 17, 139.

¹⁹⁴ *Исто*, 139.

¹⁹⁵ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори*, 148.

етнички чисто српство, па програм дубровачког *Словинца*, који је приповједао словинство као заједничку ознаку за српство и хрватство, није одобравао, нити је жалио што је часопис угашен, увјерен да је служио нереалној идеји, словинству које није могло ухватити корјена у Приморју.¹⁹⁶

Томановић је стварао планове за афирмацију својих политичких идеја и својих књижевних концепција које је требало да потврди у јавном и политичком животу, да се нађе у средини гдје је у својим настојањима неће бити спречаван. Сима Матавуљ је бодрио Томановића у раду на афирмацији идеје јужног српства, упућивао му савјете да настави са истраживањима која ће учврстити тезу да се етничко чисто српство налази од Раба до Будве, увјеравајући га да је и руски научник Павле А. Ровински дошао до закључка да све оно што је добро у српском народу, „то је на југу“.¹⁹⁷ Томановић је објавио велики број текстова са средњовјековном тематиком у *Гласу Црногорца*, *Записима*, *Црногорки*, *Новој Зети*, *Епохи*, *Црној Гори*, *Слободној мисли*. Највише је писао о Црнојевићима и Ободској штампарији.

Младен Црногорчевић (1863, Пераст – 1902, Баошићи) потиче из поморске породице. Завршио је учитељску школу у Арбанасима код Задра. Од 1883. до 1884. године радио је као учитељ у Пријерадима у Грбљу и Радовићима. Положивши испит о учитељској оспособљености за грађанске школе постављен је за учитеља српског језика, географије и историје у Грађанској школи у Шибенику.¹⁹⁸ Црногорчевић се бавио прошлошћу манастира у Боки Которској и Паштровићима у средњем вијеку. Изучавао је надгробне споменике и натписе, како ћирилске тако и оне писане латиницом, од средњег до XIX вијека.¹⁹⁹ Црногорчевић је објављивао своје радове у *Просвјети*, *Гласу Црногорца* и *Шематизму православне епархије бококоторско-дубровачке*.

Максим Шобајић (1836, Никшић – 1917, Никшић) био је учитељ, књижевник, самоуки етнограф, трговац и културни посленик. Максим Шобајић је био плодан писац, написао је седам књига поезије, мемоарских и историјско-етнографских радова. Етнографско-историјски спис Максима Шобајић „Старине у Зети“ (Београд 1882) био је запажен и изван Црне Горе. Он описује остатке древних насеља, којих се до њега нико

---

¹⁹⁶ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори*, 148.

¹⁹⁷ *Исто*, 153.

¹⁹⁸ Н. Митровић, *Младен Црногорчевић (1863-1902), прилог библиографији*, Бока, бр. 24, Херцег-Нови 2004, 369-384.

¹⁹⁹ *Енциклопедија српске историографије*, 709 (М. Маловић -Ђукић).

није дотицао, као на примјер, Курила, Градина и др. у околини Спужа, Златице и Подгорице. Врсни истраживач старина и познавалац етнографско-историјских прилика Црне Горе П. А. Ровински о неким „спорним“ питањима полемише са Максимом М. Шобајићем оспоравајући га у његовим закључцима као примјер, о првој Зетској епископији, локацији Брскова, који Шобајић погрешно лоцира на Златици, односно у Брскуту.²⁰⁰ Шобајић је писао о Бјелопавлићима у *Црногорки* и Оногошту у средњем вијеку у *Гласу Црногорца*.

Саво П. Вулетић (1871, Голубовци - 1945) просвјетни радник, књижевник, политичар и један од најистакнутијих црногорских економских мислилаца. Гимназијско и стручно-педагошко образовање (учитељску школу) стекао је у Београду. Пројеран је из Београда 1898. године послје ивањданског атентата на краља Милана Обреновића. У Црној Гори бавио се просвјетно - образовним радом. Између два рата био је члан Црногорске федералистичке странке. Вулетић је писао и из области педагошке теорије и праксе, методике наставе, из историје, фолклористике, права и нарочито из области економике.²⁰¹ Писао је о Скадру у српској историји и односу Црне Горе према њему у *Записима*, о Божидару Вуковићу Подгоричанину у *Зети* и о наставним плановима за основну школу у *Гласу Црногорца*.

Живко Драговић (1856-1928), професор Цетињске гимназије, Богословско-учитељске школе и Дјевојачког института, ректор Богословско-учитељске школе, писац школских уџбеника, члан Државног савјета Књажевине Црне Горе од 1909. до 1915. године, посланик Црногорске народне скупштине, уредник *Гласа Црногорца* од 1903. до 1905. године. Завршио је духовну академију у Петрограду. Написао је „Кратку историју Црне Горе“ (Цетиње 1910) која је била школски уџбеник.²⁰² У *Просвјети* је објавио наставни план и програм историје и географије за Гимназију.

Стеван Дучић (1874, Подгорица - 1918, Подгорица) етнограф. Од 1904. године по упуствима Јована Цвијића, испитивао је народни живот Куча. У својим истраживањима понајвише се ослањао на недовољно поуздане - усмене изворе. Аутор је књиге „Живот и обичаји племена Куча“. У календару *Зети* писао је о зетској епископији.²⁰³

²⁰⁰ Д. Мартиновић, *Максим М. Шобајић*, Портрети V, Цетиње 1995, 89.

²⁰¹ Д. Мартиновић, *Саво П. Вулетић*, Портрети, III, 1990, 195-199.

²⁰² *Драговић Живко*, Историјски лексикон Црне Горе, књ. 3, 571.

²⁰³ *Дучић Стеван*, Историјски лексикон Црне Горе, књ. 3, 582.

Марко Драговић (1852, Велестово – 1918, Цетиње) је први црногорски домаћи библиограф, завршио је петроградску Духовну академију 1882. године. Био је секретар Министарства просвјете и црквених послова Црне Горе, а затим професор гимназије у Подгорици. Објавио је преко 120 стручних и научних радова. Сарађивао је у преко 30 домаћих и руских серијских публикација.²⁰⁴ Недостатак историјског образовања није омео Марка Драговића да се са преданошћу посвети овом позиву, уздижући пионирским захватом у многе области ниво историографије у Црној Гори. Највише се истиче његов рад на издавању извора, до којих је дошао истражујући руске и домаће архиве. Објављена архивска грађа, самостално или уз монографије и расправе, није без недостатака својствених недовољном познавању принципа издавања извора и непостојању критеријума у одабиру докумената. Изворни материјал обухвата широк временски распон од доба Црнојевића до половине XIX вијека. Године 1885. изабран је за почасног члана СУД.²⁰⁵ У црногорском новинарству је забиљежен као уредник *Вјесника* 1915. и *Општинских новина* 1915-1916.²⁰⁶ Марко Драговић је издао „Упутства за сакупљање материјала за историју и ђеографију Црне Горе“ (1884).²⁰⁷ Од средњовјековних тема Драговић је писао о старим градовима и црквама (Облон, Иван-бегов град, Јеринин град, црква на Космачи). Објављивао је повеље из периода Црнојевића (повеља Ивана Црнојевића о грађењу Цетињског манастира, о државним и црквеним границама по Крисовуљу Ивана Црнојевића), као и два писма Скендер-бега Црнојевића. Писао је о старим натписима (манастир Врањина), старим књигама, сједишту зетске епископије, штампарији Црнојевића, а писао је и о сеоби Ивана Црнојевића на Цетиње. Своје радове са средњовјековном тематиком Марко Драговић је највише објављивао у *Гласу Црногорца* и *Цетињском вјеснику*.

Дионисије Миковић (1861, Паштровићи - 1942, манастир Дуљево код). Основно теолошко образовање стекао је у манастирској школи у Режевићима. Са 18 година се замонашио у манастиру Прасквица, гдје је и сахрањен. Два пута је покушавао да оде у Русију ради школовања али без успјеха. У чин игумана произведен је 1891., а за

---

²⁰⁴ Д. Мартиновић, *Наука о књизи у Црној Гори*, Подгорица 2006, 442-443.

²⁰⁵ *Енциклопедија српске историографије*, 358 (Ћ. Бубало).

²⁰⁶ Н. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори*, 219.

²⁰⁷ *Енциклопедија српске историографије*, 358 (Ћ. Бубало).

архимандрита 1921. године. Као свештено лице службовао је у манастиру: Дуљево, Прасквици, Градишту и Бањи код Рисна гдје се највише задржао.²⁰⁸

Миковић се истицао се борбеним патриотизмом ради чега је једно вријеме прогоњен од аустријских власти, а у другом бокелском устанку 1881. године био је приморан да емигрира у Црну Гору. Након смиривања политичке ситуације вратио се у Рисан гдје је развио научни и патриотски рад. Осуђиван је од аустријских власти на робију а 1941. године италијански окупатор га је принудио да опет напусти Рисан. Поред богословских радова писао је пјесме, објављивао историјску грађу, популарне монографије и бавио се сакупљањем народног стваралаштва. Био је уредник књижевно-научног годишњака *Српски магазин*. Издао је неколико посебних књига религиозног, националног и историјског значаја, од којих му је „*Боко-которско владичанство*“ наградила Српска академија наука.²⁰⁹ Секција друштва историчара у Котору поставила је 1966. године спомен-плочу Дионисију Миковићу у манастиру Бања.²¹⁰ Миковић је у *Гласнику Народног универзитета Боке которске* писао о св. Стефану Штиљановићу, а у календару *Бока* дао је испис писма Ђурђа Црнојевића.

Лазар Т. Перовић (1869, Цетиње - 1928), професор, педагошко-белетристички и теолошки писац, критичар и преводилац, завршио је Богословско-учитељску школу 1890. године на Цетињу, а 1894. године дипломирао је на Одсјеку за литературу на Духовној семинарији у Петровграду. Спада међу најстарије црногорске књижевне критичаре.²¹¹ У часопису *Просвјета* је написао текст о животу и просветитељском раду словенских апостола, Свете браће Ћирила и Методија.

Андрија П. Јовићевић (1870, Ријечки град, Ободу - 1939, Ријека Црнојевића). Основну школу је завршио у мјесту рођења, а нижу гимназију на Цетињу 1886. године. Требало је да као стипендиста иде у Петровград да настави школовање, али је у томе онемогућен јер му надлежне власти нијесу одобриле одлазак из земље. Године 1886, као шеснаестогодишњак, у недостатку просветног кадра, постављен је на дужност учитеља у манастиру Морачи. Као учитељ, односно управитељ основне школе на Ријечи Црнојевића, радио до пензионисања 1924. године. Андрија Јовићевић је систематским и упорним

²⁰⁸ *Енциклопедија српске историографије*, 500 (М. Маловић - Ђукић).

²⁰⁹ Н. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори*, 226.

²¹⁰ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори*, 234-235.

²¹¹ Д. Мартиновић, *Лазар Т. Перовић (1869-1928)*, Библиографски вјесник, год. XI, Цетиње 1982, бр. 2, 115-116.

радом на личном усавршавању надокнадио оно што редовним школовањем није постигао. Таквим радом Јовићевић је успио да се уврсти у круг најугледнијих и најобразованијих црногорских просвјетних радника и у ред наших најплоднијих стваралаца на пољу етнологије. Из његовог неуморног сакупљачког рада и научно-истраживачке активности резултира велики број штампаних радова, чиме је задужио више научних дисциплина, првенствено етнологију, антропогеографију, историју и филологију. Касније познанство са Цвијићем биће од пресудног утицаја на његово правилно схватање друштвених појава и процеса, као и даљу научну усмјереност. Био је сарадника ЈАЗУ у Загребу (од 1903) и САН у Београду (од 1909). У публикацијама „Српски етнографски зборник“ Српске академије наука у Београду и „Зборнику за живот и обичаје Јужних Словена“ ЈАЗУ у Загребу, Јовићевић је објавио око 1800 страница штампаног текста. Своје радове Јовићевић је објављивао и у едицију „Насеља српских земаља“, у периоду од 1909-1926, објавио шест монографија са 1460 страна штампаног текста, „... док имамо универзитетских професора који држе на Београдском универзитету преко тридесет година катедру, а нијесу у академијиним издањима за цијело вријеме објавили ни неколико десетина страна својих научних радова!“.²¹² Јовићевић је објавио богату етнолошко-антропогеографску грађу о поменутих племенима и нахијама. Проучио је велики број насеља, око 300 села и 6 вароши. Када је ријеч о његовим прилозима историјској науци, треба истаћи да Јовићевић, прилично аргументовано и убједљиво доказује да се Прапратна резиденција зетског кнеза Стевана Војислава, налазила на обали Скадарског језера (у доњим Мурићима). Самим тим он негира мишљење Константина Лиречека, да је Прапратна била негдје у близини Бара, на приморским падинама Румије, а исто тако полемише и са Павлом А. Ровинским који сматра да је ова стара зетска престоница била у Црмници. Узимајући у обзир политичке прилике, стратегијски положај и економске услове, Јовићевићево мишљење је несумњиво најприхватљивије. У последњем периоду стваралаштва Јовићевић је сакупљао грађу за обимно дјело „Манастири у Црној Гори“, од чега је објавио серију прилога у *Зетском гласнику* (1933-1939) у рубрици: Споменици наше старе славе и величине. То су му последњи објављени радови, који носе отисак једне озбиљне студије (описано је око 40 манастира). Поред посебних научних радова Јовићевић је био сарадник познате едиције Љубомира

---

²¹² Р. Драгићевић, *Андрија П. Јовићевић, Ин мемориам*, Записи, XII/1939, XXII, 3, 190.

Стојановића „Стари српски записи и натписи“, за коју је послао 40-50 разних записа и натписа. „Уколико временски и даље одмичемо од његовог дјела, макар је оно емпиријски, дедуктивно сачињено, утолико оно добија на вриједности, јер наука непрестано преправљајући и градећи своји зграду почиње од темеља, као што је један од њих у Црној Гори – обимно дјело Андрије Јовићевића.²¹³

Јовићевић је своје радове објављивао потписујући их пуним именом и презименом, разним псеудонимима, иницијалима и шифрама, као на примјер: А. Ј. Обођанин, Ан. Ј. Обођанин, Андрејски, Затарјанин, Затарац, А. Ј. учитељ, употребљавао је и шифре Ћ, ћ, и О-н (иницијали псеудонима Обођанин).²¹⁴

Љубомир А. Булатовић - Ибријски (1878, Андријевица – 1942), је истакнути просвјетни радник и писац са краја XIX и прве половине XX вијека. Основну школу завршио је у Андријевици, завршио је седми разред Књажевске црногорске државне гимназије на Цетињу, а затим је завршио православну српску Богословско - Учитељску школу у Призрену и опредјелио се за учитељски позив. Двдесетак чланака и прилога из историје и географије расути су му по часописима и листовима. У оставштини код његовог унука Мишка Булатовића у Подгорици чува се прегршт необјављених рукописа о зетском кнезу Јовану Владимиру, Мркојевићима, улцињским поморцима и Улцињу, Прапратници, заузећу Бара и Улциња, улцињским „арапима“ (црнцима), о појединим сакралним објектима на Барском и Улцињском приморју, легендарном војводи Вуксану Булатовићу с краја XVI и почетка XVII вијека и др.²¹⁵ Од средњовјековних тема Булатовић је писао о племену Ровчани у *Лучи*, о старом граду Улцињу у *Ловћенском одјеку* и о Чаславу Клоникировићу у *Зетском гласнику*.

Петар Шобајић (1891, Никшић – 1957, Београд), познати антропогеограф и етнограф. Завршио је географију с геологијом на Филозофском факултету у Београду. Радио је неколико година у Никшићкој гимназији, а од 1923. године премјештен је у Четврту мушку гимназију у Београду, у којој је остао до пензионисања 1951. године. Био је хонорарни научни сарадник у Етнографском институту САНУ у Београду.²¹⁶ Станоје

---

²¹³ П. Радусиновић, *Учитељ - истакнути истраживач Црне Горе – Огледи*, Билтен Завода за унапређивање школства Ср Црне Горе, Титоград 1964, 126.

²¹⁴ Д. Мартиновић, *Андрија П. Јовићевић – живот и рад*, Зборник радова поводом педесетогодишњице смрти Андрије П. Јовићевића, Цетиње 1989, 15.

²¹⁵ Д. Мартиновић, *Љубомир Булатовић-Ибријски*, Портрети, књ. VII, Цетиње 2000, 71-84.

²¹⁶ Д. Мартиновић, *Петар Шобајић (1891-1957)*, Портрети V, Цетиње 1995, 134.

Станојевић га је као врсног познаваоца патријархалних заједница, племена и племенских организација и уопште насеобинских агломерација, ангажовао за сарадника „Народне енциклопедије СХС“ (Загреб, 1928). Етнолошко-антрополошко-географски радови Петра Шобајића, иако по оцјени стручњацима не представљају потпуне монографије, поглавито због његове наклоности ка историјским разматрањима, по исцрпности и поузданој грађи, значајни су прилог за познавање насеобинских агломерација и етногенезе црногорског становништва.²¹⁷ У *Записима* је написао рад о братству Властелиновића.

Андрија Лубурић (1891, Никшић – 1944), сакупљач народног стваралаштва. По избијању априлског рата 1941. године завјештао је Архиву Србије своју збирку разноврсне, првенствено етнографске грађе и докумената, међу којима је значајан број писама писаних на турском језику – око 700, као и своју огромну рукописну збирку народних пјесама, преко 800 са преко двијеста хиљада стихова, што премашује збирку коју је сакупио и објавио Вук Стефановић Караџић. Написао је монографију „Дробњаци-племе у Херцеговини“ (1930).²¹⁸ У црногорској периодици писао је о поријеклу и прошлости становништва племена Дробњаци, племену Никшићи, старом народу Кричима, објављујући своје радове у *Записима*, *Зетском гласнику* и *Слободној мисли*.

Савић Марковић Штедимлија (1906, Подгорица – 1971, Загреб), публициста. Гимназију је завршио у Лесковцу (1930). У Загребу започиње плодну новинарску, публицистичку и књижевну каријеру. До 1941. године објавио је преко 500 текстова и сарађивао у преко 80 листова, часописа и посебних публикација. Као страстан полемичар водио је бројне полемике и расправе у штампи и стручним публикацијама.²¹⁹ Објављивао је у *Зетском гласнику*, *Зети*, *Записима*, текстове о средњовјековној Дукљи, црногорским штампаријама, Божидару Вуковићу, Светом Сави.

Перо Шоћ (1884, Цетиње – 1966, Београд) био је политичар (министар у влади краља Николе у егзилу), аутор низа текстова из културне историје Црне Горе и публицистике, а уз то је био и истакнути црногорски библиограф. Докторирао је 1916. у Француској, на универзитету у Дижону. Објављивао је у разним часописима прилоге из историје Црне Горе, из економске, политичке, дипломатске и културне историје.²²⁰ Перо

²¹⁷ Д. Мартиновић, *Петар Шобајић*, 134-135.

²¹⁸ *Лубурић Андрија*, Историјски лексикон Црне Горе, књ. 4, 834.

²¹⁹ *Марковић Савић Штедимлија*, Историјски лексикон Црне Горе, књ. 4, 854-856.

²²⁰ М. Војводић, *Шоћ Перо*, Енциклопедија српске историографије, 729.

Шоћ је један од оснивача Друштва за проучавање историје Црне Горе у Београду, на чијој је трибини одржао неколико предавања.²²¹ У *Зетском гласнику* писао је о археологији Скадарског басена.

Никола Шкеровић (1884, Даниловград – 1972, Београд). Гимназију је почео 1898. године на Цетињу а завршио у Русији. Филозофски факултет, студије историје и географије, на Карловом универзитету у Прагу завршио је 1910. године. Радио је као професор гимназије у Подгорици, од 1922. до 1924. године био је просвјетни инспектор на Цетињу. Једно вријеме је радио на сређивању пронађеног Државног архива на Цетињу (јер је у рату био закопан). Од 1931. до 1935. године био је директор гимназије у Подгорици.²²² Шкеровић је биран и за посланика црногорске народне скупштине. У свом посланичком програму прокламовао је „унију са Србијом и ослонац на Русију“.²²³ Шкеровић је био један од предводника Демократске странке у Црној Гори.²²⁴ У *Младој Зети* објавио је текст о старим српским државним средиштима.

Антун Милошевић (1872, Доброта, 1960, Доброта). Класичну гимназију је завршио у Сплиту (1891), вишу богословију у Задру (1895). Као католички свештеник службовао је у Перасту, Доброти и Котору. Године 1906. био је оснивач Бокешког старинарског друштва, које је дјеловало до 1941. године. Антун Милошевић је објавио већи број расправа из историје, археологије и нумизматике. Сарађивао је у великом броју листова и часописа. Вриједност његових радова је у томе што су засновани на познавању архивских извора.²²⁵ Радове са средњовјековном тематиком: о катастику Грбља из 1430. године, печату и грбу града Котора, Херцег-Новом, објављивао је у *Гласнику Народног универзитета Боке Которске и Гласу Боке*.

Иво Стјепчевић (1876, Доња Ластва – 1957, Котор). Каноник Столног каптола у Котору. Богословију је завршио у Задру (1889). Проучавао је архивску грађу која се чувала у архиву Которског суда и у Историјском архиву. Стјепчевић је аутор знатног броја мањих и већих радова из разних области историје Боке Которске (поморство, трговина, социјалне прилике, црква, привреда). Значај Стјепчевићевих радова је у томе

---

²²¹ Д. Мартиновић, *Др Перо Шоћ (поводом 100-годишњице рођења)*, Библиографски вјесник, год. III, Цетиње 1984, бр. 3, 48.

²²² Н. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори*, 232.

²²³ Б. Кркељић, *Др Никола Шкеровић, In memoriam*, Годишњак Цетињске гимназије, 1973, 170.

²²⁴ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори*, 211.

²²⁵ *Енциклопедија српске историографије*, 508-509 (Д. Синдик).

што су засновани на необјављеним архивским документима.²²⁶ Стјепчевић је писао о катедрали св. Трипуна у Котору, локалитетима Ластви и Веригама у Боки Которској у *Гласнику Народног универзитета Боке Которске, Гласу Боке и Зетском гласнику*.

Павао Буторац (1888, Пераст-1966, Дубровник). Основну школу је завршио у Перасту, гимназију у Котору (1905), вишу теологију у Задру (1910). До Првог свјетског рата био је жупник у Доброти, а катихета гимназије, професор поморске и трговачке школе до 1938, осим за вријеме рата када је био катихета у гимназији у Задру и Сплиту. Од 1918. до 1920. године био је ректор сјеменишта у Котору. Которски бискуп постао је 1938. године, а администратор Дубровачке бискупије 1940, дубровачки бискуп од 1950. године. Бавио се историјом, филозофијом, историјом умјетности, социологијом, хагиографијом, али највише прошлошћу Боке Которске. Главна одлика његових радова је коришћење необјављених архивских извора.²²⁷ Од средњовјековних тема писао је о бријегу Св. Ивана и Светостефанском хрисовуљу краља Милутина. Радове са средњовјековним темама објављивао је у *Гласу Боке, Гласнику Народног универзитета Боке Которске, Новој Зети и Гласу Црногорца*.

Нико Луковић (1887, Прчањ - 1970, Прчањ). Био је свештеник, жупник прчањски (од 1910), катихета Наутичке школе у Котору (1928), каноник Столног каптола у Котору (од 1934), културни и јавни радник. Луковић је био љубитељ и одличан зналац прошлости родног краја. Написао је велики број радова из историје, пољопривреде, поморства и хагиографије Боке, увјек заснованих на веома добром познавању, претежно необјављених извора и одговарајуће литературе.²²⁸ У седмичном листу *Глас Боке* (Котор, 1932-1941), Нико Луковић је био стални сарадник и аутор највећег броја чланака из културе, умјетности и поморства. Био је један од организатора, културно-историјске изложбе, дотада највеће културне манифестације овог краја, која је била постављена у октобру 1934. године у Гргуриној палати (данас Поморски музеј) у Котору, у организацији Народног универзитета Боке Которске.²²⁹ Дон Нико Луковић је читао на латинском, италијанском, француском, њемачком, енглеском и старогрчком. Луковић је са страху колекционара истраживао, упоређивао и на свјетло дана износио откривена умјетничка

---

²²⁶ *Енциклопедија српске историографије*, 653 (Д. Синдик).

²²⁷ *Исто*, 296-297 (Д. Синдик).

²²⁸ *Исто*, 470 (Д. Синдик).

²²⁹ И. Злоковић, *Дон Нико Луковић*, Споменица дон Ника Луковића, Котор 1980, 145.

блага, која је још од давнина анонимно чувала Бока. Из ових проучавања настала је његова запажена студија „Котор у доба хуманизма и ренесансе“.²³⁰ Писао је и о монументалном Богородичном прчањском храму, старим црквама на Прчању (св. Ивана, св. Ане, св. Томе) архивима и библиотекама на Прчању, гдје је између осталог исказао и љубав за свој родни крај. О Прчању је написао и историјско-естетски приказ који је у наставцима објављен у *Гласу Боке*.

Игњатије Злоковић (1897, Бијела – 1997, Бијела) дипломирао је историју и географију на Филозофском факултету у Београду (1923). Основно подручје истраживања била му је историја поморства, а написао је и велики број портрета о истакнутим личностима Боке Которске.²³¹ У *Гласу Боке* написао је текст о Светом Сави. Између два рата био је члан Радикалне странке, послје 1931. године повлачи се из политичког живота.

Максим Злоковић (1910, Бијела – 1996, Котор) српскохрватски језик и историју студирао је на Вишој педагошкој школи на Цетињу. Објавио је више десетина прилога о историји поморства Боке Которске. Корисне су његове биографске скице о истакнутим личностима овог краја. За своје радове користио је необјављену изворну грађу.²³² Написао је естетско-историјски приказ о Бијелој у *Гласу Боке*, а поново је писао о старим црквама у Бијелој у *Зетском гласнику*.

Ристо Драгићевић (1901, Потпеће, Пипери – 1980, Цетиње) завршио је гимназију на Цетињу, а Филозофски факултет у Београду (1922-1928). Неко вријеме је специјализовао историјске науке на Универзитету у Варшаву. Био је професор историје и књижевности у Богословији и Гимназији на Цетињу, затим директор Државног музеја на Цетињу.²³³ Драгићевић се бавио изучавањем прошлости Црне Горе од средњег вијека до новијег доба. Запажени су његови радови о црногорским штампаријама. Написао је велики број расправа, чланака и прилога, претежно из политичке и културне историје, као и из историје здравства у Црној Гори. Поред тога бавио се проучавањем у области етнографије и фолклористике. Од средњовјековних тема писао је о Грбаљском законнику, везама Зете -

---

²³⁰ М. Злоковић, *Дон Нико Луковић као културни и научни радник*, Споменица дон Ника Луковића, 153-154.

²³¹ *Енциклопедија српске историографије*, 391 (Р. Михаљчић).

²³² *Исто*, 391-392 (Р. Михаљчић).

²³³ Н. Маргиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори*, 218.

Црне Горе са Јадранским приморјем, написао је и некрологе за Андрију Јовићевића и Јована Н. Томића. Средњовјековне теме највише је објављивао у *Записима*.

Ристо Ковијанић (1895, Ђурђевина код манастира Морача – 1990, Котор) студирао је југословенску и упоредну књижевност на Београдском универзитету (1919-1923). Ковијанић се бавио изучавањем прошлости Котора и Боке Которске у средњем вијеку. Бавио се и изучавањем поморства Боке Которске.²³⁴ У *Гласу Боке* објавио је рад о Милошу Белмужевићу, бокелском војводи.

Петар Д. Шеровић (1887, Бијела – 1968) истраживач бокелске културне прошлости. Шеровићеви научни радови су у већини били истраживачки у чију је грађу уносио одлично познавање класичних и живих језика, наслеђа и менталитета овога краја. Студирао је у Загребу, Бечу и Грацу. Дипломирао је 1913. године правне науке у Грацу. Објавио је око 200 радова из скоро свих области културне и политичке историје Боке Которске.²³⁵ Проучавао је важне догађаје и улоге појединих личности у њима, истраживао је архивске фондове и тумачио детаље дотле непроучене. Поред изучавања црквене прошлости описом сакралних објеката, проучавао је иконографију и епиграфику. По завршетку Првог свјетског рата једно кратко вријеме Ковијанић је провео у Котору, у својству судског приправника, потом одлази у Нови Сад, гдје у заједници познатих научника С. Станојевића, А. Ивића, Н. Радојчића, В. Стајића, Д. Поповића и Д. Руварца учествује у оснивању Историјског друштва Војводине и покретању Гласника овог друштва, познате научне публикације у којој је објавио и неколико запажених радова. По доласку у Котор (1933) уз помоћ домаћих интелектуалаца оснива универзитет Боке Которске и идуће године покреће *Гласник Народног универзитета Боке Которске*.²³⁶ Шеровић је „тако постао претеча и путовођа у даљем истраживачком раду и формирању научних установа у Котору и Херцег-Новоме“.²³⁷ У научном раду Шеровић је био врло студиозан. Објављивао је у *Гласнику Народног универзитета Боке Которске* и *Гласу Боке* о старим црквама (св. Ђорђа у Доњем Ораховцу, св. Луке у Котору, св. Антуна у Тивту, *S. Maria de Castello* у Будви), манастиру Прасквици, објављивао је старе записе и натписе из

---

²³⁴ *Енциклопедија српске историографије*, 443 (М. Маловић-Ђукић).

²³⁵ В. Ивошевић, *Бокелске теме Петра Шеровића*, Бока, 1988, бр. 20, 294.

²³⁶ *Исто*, 294.

²³⁷ И. Злоковић, *Петар Шеровић*, Историјски записи, Титоград 1968, 328.

Боке Которске, писао је о Паштровским исправама, о двору Ивана Црнојевића, о односу Немањића и Боке, писао је о лажној повељи цара Душана Датајку Медину.

Својим текстовима, такође, се истичу: архимандрит манастира Дечана Леонтије Нинковић (1873 – 1946), жички епископ Сава Дечанац (1831 – 1913), протојереј Јован Липовац, протојереј Михаило Вујисић, учитељ Илија Радуловић, Јован Пламенац, публициста Миливоје Матовић (који је тридесетих година XX вијека развијао тезу о црногорској нацији и био један од идеолога црногорског сепаратизма), словеначки етнолог Мартин Малнерић, хрватски језикословац и лексикограф Томислав Маретић (1854, Вировитица – 1938, Загреб), Никола Дориомедов (професор Богословије и гимназије на Цетињу, Рус избјеглица од последица бољшевичке револуције, убијен 1944. године од стране партизана на Цетињу, међу 28 угледних грађана Цетиња),²³⁸ Илија М. Браковић (1883, Брскути – 1964, Подгорица; судија, адвокат, писац; критиковао је писање Миливоја Матовића; сарађивао је у подгоричкој *Зети*),²³⁹ Антун Бартуловић (један од власника и уредника *Гласа Боке*), Марко Бошковић (писао о Цетињском манастиру), Јосип Голомбек и др.

---

²³⁸ А. Стаматовић, *Историја митрополије црногорско-приморске 1918-2009*, Цетиње 2014, 202.

²³⁹ Ј. Чађеновић, *Илија М. Браковић, судија, адвокат, писац (1883-1964)*, Дан, 17-24. март 2007.

II СРЕДЊОВЈЕКОВНА ЗЕТА И СРПСКЕ ДИНАСТИЈЕ

1. ДУКЉА - ЗЕТА У СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ

О средњовјековној историји Зете писано је у периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године, како у текстовима који се директно односе на дату тематику, тако и у оквиру других текстова.

По својој важности издваја се неколико текстова. У првом црногорском периодичном часопису *Грлица* објављена је „Кратка историја Црне Горе“ митрополита Петра I Петровића, коју је приредио Димитрија Милаковић.²⁴⁰ Историју Црне Горе митрополита Петра I Петровића доносе касније и *Записи* у којима се напомиње да је један дио црногорске историје митрополит Петар I обрадио у десетерачким пјесмама, а да је у прози остао рукопис „Историја Црне Горе“. Како је *Грлица* 30-тих година XX вијека била врло ријетка књига и како Историја владике Петра I није прештампавана, редакција *Записа* је одлучила да је поново прештампа.²⁴¹ Један од првих текстова о средњовјековној Зети је текст Миховила Павлиновића са идеолошком компонентом, који своје дјело почиње са реченицом „Црна – Гора ти си колијевка Србске слободе“.²⁴² *Глас Црногорца* објављује дјелове књиге Павла Аполоновича Ровинског о Црној Гори и то поглавља „Зета под управом Балшића“ и „Зета под управом Црнојевића“.²⁴³ Преводацац Марко Драговић (8 под иницијалима Д-ћ.), каже да књига П. А. Ровинског о Црној Гори даје много података којих нећемо наћи ни код једног нашег историчара и да ћемо у њој наћи критичка расуђивања самог писца, која су врло важна за нас да видимо како „брат Рус мисли о догађајима који се догодише у животу нашега народа.“²⁴⁴ Марко Драговић истиче да књига П. А. Ровинског треба да буде сва преведена на српски језик, али да ће он за сада превести само ова два поменућа поглавља: „Зета под Управом Балшића“ и „Зета под управом Црнојевића“ и да ће овај превод прочитати свако ко воли нашу народну историју, као и да ће бити од користи како нашим учитељима, тако и ученицима наших школа.²⁴⁵ У тексту идеолошко публицистичког карактера под насловом „Нешто из историје“ аутор

²⁴⁰ *Кратка историја Црне Горе*, Грлица, календар црногорски за годину 1835, 55-87.

²⁴¹ Петар I Петровић- Његош, *Кратка историја Црне Горе*, Записи, VIII/1935, књ. XIII, св. 3, 140-152; Д. Вуксан, *Почетак Историје Црне Горе митрополита Петра I*, Записи, XVIII/1937, св. 2, 121-122.

²⁴² М. Павлиновић, *Црна Гора*, Орлић црногорски, 1867, бр. 3, 62-74.

²⁴³ П. А. Ровински, *Црна Гора*, Глас Црногорца, XX/1891, бр. 6, 1-3; бр. 7, 1-3; бр. 8, 1-3; бр. 9, 1-3; бр. 10, 1-3; бр. 11, 1-3; бр. 12, 1-3; бр. 14, 1-3; бр. 15, 1-3; бр. 16, 1-2; бр. 17, 1-2.

²⁴⁴ *Исто*, бр. 6, 1.

²⁴⁵ *Исто*, 1.

Мираш Вукић износи историју средњовјековне Зете.²⁴⁶ Уредник часописа (Лазар Томановић) напомиње да *Глас Црногорца* доноси овај Вукићев „преглед историјских догађаја, који се одликује брзином тока, премда господин писац није узимао у обзир резултате историјских истраживања новијих наших стручњака те у овом прегледу има више нетачности, које у осталом још споре неки наши конзервативци“.²⁴⁷ *Глас Црногорца* доноси одјељак из „Историје Српскога Народа у слици и ријечи“ од Миленка Вукићевића.²⁴⁸ О Дукљи и држави Војислављевића писао је Константин Јиречек. Дјелове из његове књиге „Историја Срба“ доноси *Глас Црногорца*.²⁴⁹ Један од текстова о средњовјековној Зети је текст Блажа Радовића, публицистичког карактера са идеолошком компонентом, у коме се истиче да је Зета постала прва српска краљевина.²⁵⁰ О држави Црнојевића писао је Лазар Томановић.²⁵¹ Томо Ораовац у свом тексту о вјековној независности Црне Горе истиче да је Зета под Балшићима и Црнојевићима била потпуно своја и слободна, да је очувала своје државно биће и своје име.²⁵² У оквиру „Споменице о проглашењу Црне Горе за краљевину“, Балтазар Богишић је написао текст стручног карактера о владарским титулама у средњовјековној Дукљи - Зети.²⁵³ Ристо Драгићевић доноси текст стручног карактера у којима је представио везе Зете - Црне Горе са Јадранским Приморјем.²⁵⁴ У једном тексту стручног карактера Петар Д. Шеровић описао је однос Немањића и Боке.²⁵⁵ О црногорском феудализму написао је Савић Марковић Штедимлија текст публицистичког карактера у коме се каже да је у немањићкој држави Црна Гора (Зета) била једна самоуправна јединица.²⁵⁶ О континуитету Дукља – Зета - Црна Гора и њиховом историјском развоју и формирању написао је Миливоје Матовић у часопису *Зета* текст идеолошког карактера.²⁵⁷

²⁴⁶ М. Вукић, *Нешто из историје*, Глас Црногорца, XXIV/1895, бр. 2, 2-3; бр. 9, 2-3.

²⁴⁷ *Исто*, бр. 2, 2.

²⁴⁸ М. Вукићевић, *Како се тече слобода*, Глас Црногорца, XL/1911, бр. 49, 2-3.

²⁴⁹ *Из Јиречкове Историје Срба*, Глас Црногорца, XL/1911, бр. 20, 2-3; бр. 21, 2-4.

²⁵⁰ Б. Радовић, *Зета је постала прва српска краљевина*, Зета, 2/1931, бр. 1, 7-8.

²⁵¹ Л. Томановић, *Иванбеговина*, Црна Гора, VII/1926, бр. 6, 1.

²⁵² Т. Ораовац, *О вјековној независности Црне Горе*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 1-4, 4-5.

²⁵³ Б. Богишић, *Споменица о повишењу цијеле државне титуларе црногорских Господара*, Записи, VII/1935, књ. XIII, св. I, 86-95.

²⁵⁴ Р. Драгићевић, *Везе Зете - Црне Горе са Јадранским Приморјем*, Записи, VII/1935, књ. XIII, св. 3, 129-136; св. 4, 193-200; св. 5, 267-273.

²⁵⁵ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, II/1935, бр. 1-3, 7-10.

²⁵⁶ С. М. Штедимлија, *Црногорски феудализам*, Зета, VIII/1937, бр. 9, 2.

²⁵⁷ М. Матовић, *Дукља-Зета-Црна Гора, историјски развој и формирање*, Зета, XI/1940, бр. 15, 16 и 17, 11.

Аутори текстова истичу српско поријекло владарских династија у Дукљи и Зети, наводе Дукљу и Зету као српске државе, сем М. Матовића који наводи да су Словени који су населили Дукљу посебан народ.

Име и границе средњовјековне Зете

По митрополиту Петру I Петровићу Његошу провинција „Зента“, или „Зетта“, у древна времена звала се „Превала“ и по ријеци Зети је названа „Зентоју“ и била подијељена на Горњу и Доњу Зету, које је дијелила ријека Морача, која са сјеверне стране од Херцеговине тече кроз ову провинцију и улива се у Зетско или Скутарско језеро. Под именом Горња Зета била је тада и Црна Гора. Горња и Доња Зета имале су увјек и нераздвојено своје владарске кнезове, раније су владали српски цареви из Немањике линије,²⁵⁸ а послје, будући да нијесу хтјели признати Вукашина Мрњавчевића, „цареубицу“ за свог краља, имали су за владоце своје кнежеве од дома Балшића.²⁵⁹ Петар I Петровић заступао је мишљење романтичарске историографије да је краљ Вукашин убио цара Уроша.

Миховил Павлиновић даје границе старе Зете, од Јаворја до Котора, од Захумља до Дрине и Бојане,²⁶⁰ истичући да је Зета дала „десет Немањића и два пуна вијека србског величја“.²⁶¹ Таквог је мишљења и Мираш Вукић који свој текст започиње одређивањем граница средњовјековне Зете, па каже: „стара Зета, у накрст од Јавора до Дубровника, па од Захумља до Дрине и Бојане, све што је стекла јуначке славе, то је наследство Црне Горе“.²⁶²

Миленко Вукићевић наводи границе средњовјековне Зете и Требиња. Око ријеке Зете и Мораче између Скадарског језера, извора ријеке Пиве и Јадранског мора до Котора била је стара српска покрајина која се звала Зета, а између Котора и Дубровника, од Јадранског мора до Пиве и до Дурмитора била је друга покрајина која се звала Требиње.²⁶³

---

²⁵⁸ *Кратка историја Црне Горе*, 55.

²⁵⁹ *Исто*, 56.

²⁶⁰ М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 62.

²⁶¹ *Исто*, 63.

²⁶² М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 2.

²⁶³ М. Вукићевић, *Како се тече слобода*, бр. 49, 2.

Лиречек наводи да је српски кнез Стефан Војислав након бијега из Византије овладао земљом од Скадра до извише Стона: Дукљом, Требињем и Захумљем.²⁶⁴

Ристо Драгићевић наводи да је држава кнеза Војиславова послје Барске битке 1042. године, по Дукљаниновој хроници ишла од ријеке Војуше до иза Стона у Захумљу, а Хум, Босна и Рашка су признавале Војислављеву врховну власт, тако да је, истиче Драгићевић, Војислав владао готово свим српским земљама.²⁶⁵ Дукља је у тренутку смрти Стефана Војислава обухватала Травунију и Зету, као и приобални појас од Будве, преко Бара до Скадра.²⁶⁶

Балтазар Богишић износи податак да је кнез Михаило Војислављевић сјединио са Зетом Травунију, Захумље, а донекле и Рашку.²⁶⁷ Бодин (1081-1101) је искористио борбу између Византије и Нормана и проширио своју власт, између осталог и на Травунију с Конавлима и Хум, тако се сва јадранска обала од више Драча до близу Цетине, осим Котора и Дубровника, налазила у политичкој власти зетског господара.²⁶⁸

Говорећи о „Иванбеговини“ (земљи Ивана Црнојевића) Лазар Томановић наводи да се под „Иванбеговином“ у народу звао онај склоп зетских планина између Скадарског блата и Которског залива, независан од цијелог Душановог царства и једина слободна стопа земље на Балкану, и да „онај Косијер Иванбегов ђак“, у запису на једној црквеној књизи, данашњу Црну Гору назива „Богостајема Зета“.²⁶⁹

Томо Ораовац наводи да је Зета под Иван Црнојевићем промјенила своје име и назвала се Црном Гором.²⁷⁰

Миливоје Матовић, који истиче да је кроз историју постојао државотворни континуитет на просторима Црне Горе, наводи да је географско подручје данашње Црне Горе у доба римске империје имало назив *Provincia Prevalis* и *Res publica Dokleatium*, а од доласка Словена на Балканско полуострво добија назив *Doclea* и *Docleum Sclavorum regnum*, под Балшићима добија назив Зета - *Zenta* и најзад под Црнојевићима добија

---

²⁶⁴ Из *Лиречкове Историје Срба*, бр. 20, 3. Војислављево заточеништво у Цариграду трајало је три или четири године, приближно до 1039. године. Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, Београд 2006, 82.

²⁶⁵ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 130.

²⁶⁶ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 86.

²⁶⁷ Б. Богишић, *Споменица о повишењу цијеле државне титуларе црногорских Господара*, књ. XIII, св. I, 88.

²⁶⁸ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 131.

²⁶⁹ Л. Томановић, *Иванбеговина*, бр. 6, 1.

²⁷⁰ Т. Ораовац, *О вјековној независности Црне Горе*, бр. 1-4, 4-5.

данашњи назив Црна Гора. Матовић наводи да *Dioklitia* – Дукља не мијења своје име ни по доласку Словена у ове крајеве.²⁷¹ Он заступа мишљење да су Дукљански Словени посебан народ и да су се као посебно већ формирано словенско племе доселили на Балканско полуострво. Матовић истиче да је словенска држава Михаила Вишевића (912-928) званог: „Господар Дукље, Захумља и Приморских крајева“ обухватала и данашњу Црну Гору, Приморје од Драча до Дубровника и стари Илирик, на сјевер до Хума и Требиња, а на исток до Дрине, Рашких Гора и ријеке Ибра. Ту територију обухвата и Дукљанско Краљевство, основано 1077. године, па све до почетка XII вијека и до пресељавања Бодинове престонице у Скадар и Драч (1101), од када су Рашани (Срби) почели потискивати Дукљанске Словене из Источног Илирика ка Зети и Приморју. Од тога доба, наводи Матовић, дукљанско словенско краљевство сужава се на равницу око Скадарског језера (Зету), Драчку област и Приморје, те губи своје старо име и назива се Зета.²⁷²

Зета се спомиње у историји све до XV вијека, када опет под притиском Турске инвазије сужава своје географско подручје на брдовити терен подловћенске Црне Горе, те под Црнојевићима добија ново име Црна Гора.²⁷³ У уговору о миру између деспота Ђурађа Бранковића (1427-1456) и Млечана 1435. године, по коме је Млечанима деспот уступио „катуне Црне Горе“, појављује се први писани помен Црне Горе, које је ускоро потпуно

---

²⁷¹ М. Матовић, *Дукља-Зета-Црна Гора, историјски развитак и формирање*, бр. 15, 16 и 17, 11.

²⁷² Исто, 11; Константин Порфиригенит за становнике Захумља изричито каже да су Срби који су се ту населили за вријеме цара Ираклија, а за род Михаила Вишевића каже да потиче од некрштених становника на ријечи Висли, који су названи и Литцики и који су се населили на ријечи названој Захума. К. Порфиригенит, *Спис о народима*, Византијски извори за историју народа Југославије, II, Београд 1959, 59-60. Не можемо бити сигурни да су Травуњани, Захумљани и Неретљани у вријеме сеобе на Балканско полуострво заиста били Срби или словенска племена која су у савезу са Србима или Хрватима приспјела на Балканско полуострво. Порфиригенит за све ове кнежевине каже да их настањују Срби и то је поглед из времена када је он живио и када је процес етногенезе средином X вијека већ досегао такву фазу да је српско име услед политичке доминације Србије постало раширено и општеприхваћено на широком простору, јер је царев информатор прикупио податке из свог окружења и пренио до Цариграда племенско осјећање припадности самих становника ових архонтија, в. Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 60; Пошто Константин Порфиригенит у 35 глави свога дјела у којем пише о Дукљанима нигдје изричито не каже да су Дукљани Срби, то је дало многим писцима могућност манипулације. Графенауер истиче да Дукљани према начину насељавања припадају Србима, а Б. Ферјанчић сматра да је Порфиригенит вјероватно пропустио да каже за Дукљане да припадају Србима, што истиче за сва племена насељена у јужном Приморју. К. Порфиригенит, *Спис о народима*, 63.

²⁷³ М. Матовић, *Дукља-Зета-Црна Гора, историјски развитак и формирање*, бр. 15, 16 и 17, 11; Име Зета први пут се јавља у оснивачкој повељи Стефана Немање Хиландару од 1198/99. године. *Gesta regum Sclavorum*, I-II, ед. Т. Живковић, Београд 2009, 252.

потиснуло назив Зета. Ови уступљени „*Catuni Cernagore*“ лежали су под планином у топлом приморју код Котора.²⁷⁴

У савременој историографији се наводи да је назив Зета до средине XIII вијека далеко прешао оквир некадашње словенске жупе која се простирала око истоимене ријеке. Име Зета проширило се на пространију територију, захваљујући политичком оквиру дукљанске или зетске државе. Услед гашења политичких традиција дукљанске државе име Диоклитија, које је до тада било у широј употреби, замијењено је називом Зета. Од тада се име Зете раширило тако да је покрило сву територију од Боке Которске, Котора и Острога на западу и сјеверу, до Бојане, Дриваста и Дања на југу и истоку.²⁷⁵ Пред крај XIV вијека у савременим изворима почињу се разликовати Горња и Доња Зета. Горња Зета је била Зета Црнојевића, а Доња Зета се простирала око Скадарског језера и дуж морске обале од Боке Которске до Бојане. Подјела на Горњу и Доњу Зету била је последица ширења имена Зете.²⁷⁶

Унутрашњи политички и друштвени односи у средњовјековној Зети

Када је после смрти Часлава Клонимировића (око 960.) Византија освојила његову земљу рашки жупан је побјегао у Приморје, а са њим исто тако и многа рашка властела. Тада је Приморје постало за српски народ оно што је од почетка IX вијека до краја X вијека било Полимље и ту је био најјачи политички и културни живот. „У Приморју је тежиште српског живота, приморске су области представник српског народа“.²⁷⁷ Међу тим приморским областима од почетка XI вијека нарочито се истиче Зета, у којој се почело стварати ново средиште националног и државног српског живота.²⁷⁸

---

²⁷⁴ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 136; И. Божић каже да „*Catuni Cernagore*“ наведени у смедеревском уговору из 1435. године не означавају никакво ни шире ни уже подручје потоње Црне Горе, већ једноставно приморску област Паштровића. И. Божић, „*Катуни Црне Горе*“, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 155.

²⁷⁵ *Историја Црне Горе*, II-1, Титоград 1970, 47-48. (С. Ћирковић)

²⁷⁶ *Исто*, 47. (С. Ћирковић)

²⁷⁷ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 129.

²⁷⁸ *Исто*, 129-130.

Богишић наводи да се не зна, да ли је зетски владар Владимир (о. 990-1000.) био „Велики Жупан“, или је носио само наслов „Жупана“. Пошто га Поп Дукљанин зове *rex*, као и све „Велике Жупане“. Богишић сматра да је свакако оно прво вјероватније.²⁷⁹

Стефан Војислав (Доброслав), који је о. 1050. године даровао Дубровчанима приморје од Цавтата до Орашца, био је каже Богишић, прави опште признати „Велики Жупан“.²⁸⁰ Војислав је владао готово свим српским земљама, у његовој држави је био готово цио српски народ и први пут је српски народ имао своју државу, која је била потпуно слободна и независна.²⁸¹

Богишић помиње Гојислава, најстаријег Војислављевог сина, који је наслиједио од оца, уједно са владањем Зете и велико-жупанску титулу.²⁸²

Послије Гојислава на престо у Дукљи долази Михаило који је помишљао чак и на краљевску круну и који се о. 1077. године обраћа Риму тражећи знакове краљевске части. Папа Гргур VII у свом писму од 9. маја 1078. године јавља да је вољан под неким условима испунити ту жељу (коју уосталом никад није ни испунио, тврди Богишић), а у натпису истог писма изрично каже: „*Michaeli Sclavorum regi*“.²⁸³ Драгићевић истиче да је Михаило 1077. године добио знаке краљевског достојанства и био први крунисани српски краљ.²⁸⁴ Радовић такође истиче да је Зета ушла први пут у ред европских држава са насловом краљевине 1077. године.²⁸⁵ Краљевску титулу Михаилу спомиње и Жиречек.²⁸⁶

Михаилов наследник, Константин Бодин, још за вријеме очевог живота, био је позван у Бугарску за цара. Али није царевао дуго већ је допао на бојном пољу сузањства. Осим те ефемерне „царске“ Бодинове титуле и наслијеђене „Великожупанске“, постоји исправа у којој му страни писци дају „краљевски“ наслов. Један француски путник на Исток *Raimundus de Agilis*, који је лично видио Бодина у његовој престоници Скадру, у свом путопису га изрично назива „краљем“ (*pervenit ad regem Sclavorum*).²⁸⁷

---

²⁷⁹ Б. Богишић, *Споменица о повишењу цијеле државне титуларе црногорских Господара*, књ. XIII, св. I, 87.

²⁸⁰ Исто, 87.

²⁸¹ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 130.

²⁸² Б. Богишић, *Споменица о повишењу цијеле државне титуларе црногорских Господара*, књ. XIII, св. I, 87.

²⁸³ Исто, 88.

²⁸⁴ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 130.

²⁸⁵ Б. Радовић, *Зета је постала прва српска краљевина*, бр. 1, 8; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 93.

²⁸⁶ *Из Жиречкове Историје Срба*, бр. 21, 3.

²⁸⁷ Б. Богишић, *Споменица о повишењу цијеле државне титуларе црногорских Господара*, књ. XIII, св. I, 88; о сусрету крсташа са Бодином в. Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 101-102.

Бодинов стриц Радослав и син Ђорђе као „Великожупани Зетски“ спомињу се у двије исправе, које се тичу непокретних дарова бенедиктинском манастиру на Локруму код Дубровника. Исправе су од 1115. године и у њима се оба владара називају *reges*, али је истинитост ових исправа доста сумњива, наводи Богишић.²⁸⁸

Овим се низ Зетских владара „Великожупана“ прекида, те ово владарско достојанство прелази опет у Рашку. Већ је Бодин послао као жупана у Расу свог поузданог помоћника Зећанина Вукана.²⁸⁹

Богишић утврђује степен Великожупанске титуле ондашњих зетских владара и напомиње кад би требало доказа о томе, колико је од „кнеза“ био виши „Велики жупан“, доста би било напоменути оно што Поп Дукљанин свједочи о синовима Стефана Војислава као његовим наследницима. Он каже: „једино најстарији син Гојислав узео очин наслов, остали се зваху само кнезови“, а такође наводи Богишић да је свакоме познат сличан случај и у Немањином дому, Немања је као владар носио титулу „Великог жупана“, док му се брат Мирослав потписивао као „кнез“.²⁹⁰

Богишић поклања пажњу и Зети у доба Немањића, наводећи да је оснивач ове краљевске и царске српске династије Велики жупан Немања (1159-1195) родом из Зете и да је он због тога као и сви његови потомци називао и сматрао Зету „својом дједовином“. Управо зато истиче Богишић налазимо на управи у Зети поједине чланове краљевске породице.²⁹¹

Немања је из Дукље, завладао Рашком, „а Зета му је сватове спремила 1159. године“, наводи Мираш Вукић и каже да је Стефан Првовјенчани „зецком китом окупио Србију, Арбанију, додао руку Босни, Македонији и Приморју“ и да се последице 36 година владања замонашио.²⁹²

Још за живота Немањиног при крају XII вијека наводи Богишић у Зети срећемо Вукана, Немањиног сина са титулом „Великог Кнеза“, а неки га називају и „краљем“..²⁹³ Драгићевић наводи да је Немања када се одрекао престола дао старијем сину Вукану на управу Зету. Вукан узима титулу ранијих зетских владара и потписује се као „Зетски

²⁸⁸ Б. Богишић, *Споменица о повишењу цијеле државне титуларе црногорских Господара*, књ. XIII, св. I, 88; Б. Шекуларац, *Дукљанско – зетске повеље*, Титоград 1987, 33.

²⁸⁹ Б. Богишић, *Споменица о повишењу цијеле државне титуларе црногорских Господара*, књ. XIII, св. I, 88.

²⁹⁰ *Исто*, 88, нап. 8.

²⁹¹ *Исто*, 89.

²⁹² М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 2.

²⁹³ Б. Богишић, *Споменица о повишењу цијеле државне титуларе црногорских Господара*, књ. XIII, св. I, 89.

краљ“.²⁹⁴ Послије Вуканове смрти јавља се у Зети као краљ његов син Ђорђе, а касније у њој влада краљица Јелена (1280-1314), која је код Бара подигла манастир Ратац.²⁹⁵ Стефан Урош Дечански док је био „краљевић“ владао је Зетом, а у Зети је пребивао и други син краља Милутина, Константин.²⁹⁶

У Зети је 1314. године дигао устанак Стефан против свога оца Милутина, а последице Јеленине смрти и угушења овог устанка у Зети влада Милутинов син Константин, који је ковао свој новац и прогласио се за краља Зете. Иза Константинове погибије у борби за престо (1322) Зету је добио млади Душан.²⁹⁷ Стефан Душан је за вријеме владавине свога оца Стефана Дечанског управљао Зетом носећи титулу „младога краља“.²⁹⁸ Године 1331. Душан је устао на свог оца и докопао се престола, а у Зети се идуће 1332. године опет дигао један устанак против Душана.²⁹⁹

Богишић закључује да у Старој Зети - Црној Гори историја је још за преднемањино доба сачувала „тврду успомену“ бар петине српских владара са неспорном „Великожупанском“ титулом, које су странци називали „Краљевима“, а један од њих Бодин био је за кратко изван Зете и „цар“. Од Немањића срећемо једног правога „Великога Књаза“ кога зову и „краљем“ и два „Краљевића“, од којих је један постао касније српски краљ - Стефан Дечански, а други цар Срба и Грка - Душан Силни.³⁰⁰

Драгићевић истиче да је Зета за вријеме Немањића самостална земља, њом владају обично престолонаследници који су у управи били самостални. Драгићевић цитира Чедомиља Мијатовића који каже да је Зета као самостална држава често долазила у опреку са државом, и да је она од Вукана па до Душана вођа опозиције. Такође цитира и Станоја Станојевића који каже да се Зета била навикла да сама ријешава своју судбину, да

---

²⁹⁴ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 131; Вукан се називао и „краљем Дукље и Далмације“. *Историја српског народа*, I, Београд 1994, 266 (С. Ћирковић).

²⁹⁵ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 131.

²⁹⁶ *Исто*, 131.

²⁹⁷ *Исто*, 131; Ниједан од сачуваних извора не говори о Константиновом дјеловању у Зети, али ни атрибуција новца са натписом „*dominus rex Constantinus*“ није сасвим поуздана. Нема сачуваних савремених извора у којима се Константин Балшић помиње са краљевском титулом, в. *Историја српског народа*, I, 496; Ако новац са натписом „*dominus rex Constantinus*“ нумизматичари могу, на основу његових спољних обиљежја, да смјесте у вријеме у коме је живио и дјеловао Константин Балшић (крај XIV в.-1402), оскудни историјски подаци дозволи би много лакше могућност да је он кратко вријеме владао Скадром него претпоставку да је Скадром некада владао Милитинов син Константин као „млади краља“, јер о томе сви извори ћуте. И. Божић, *Dominus Rex Constantinus*, Немирно Поморје XV века, 205.

²⁹⁸ Б. Богишић, *Споменица о повишењу цијеле државне титуларе црногорских Господара*, књ. XIII, св. I, 90.

²⁹⁹ Р. Драгићевић, *Везе Зете - Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 131.

³⁰⁰ Б. Богишић, *Споменица о повишењу цијеле државне титуларе црногорских Господара*, књ. XIII, св. I, 90.

не слуша заповијести са српског двора и да се не поводи за политичким струјама, које су у Рашкој утицале на развитак догађаја. Драгићевић цитира и А. Мајкова који каже да је Зета од свог почетка била више или мање самостална, као и Ђоровића који каже да је Зета послје Вукана и његових синова давана на управу наследнику или неком угледном члану династије због њене значајне државне традиције.³⁰¹ И у титулари Немањића улазило је приморје, Милутин се звао „господаром земље од Јадранског мора до Ријеке Дунава“, а Душан се потписивао: „Стефан у Христа Бога благовјерни цар Србљем, Грком, Приморију и западној страни“.³⁰²

У једном тексту идеолошког карактера наводи се мишљење руског историчара Мајкова који каже да је за дуго прије Немањића језгро Србије била Зета, која се у ужем смислу звала Далмација и Дукља. Зета је била колијевка рода Немањића и у њој су одрастали готово сви Немањићи. Све до Душановог времена Зета је била одвојена и самостална, а истовремено је била тврдо везана са осталим српским земљама истом вјером и влашћу.³⁰³

Говорећи о периоду Балшића и Црнојевића Ровински наводи да су како политички, тако и друштвени односи тог периода били готово исти као и у периоду Немањића, али мора се примјетити, истиче Ровински, да су учињене многе промјене у законима, који су важали за цијелу српску царевину, те се они у Зети нијесу вршили у потпуној њиховој цјелини и строгости.³⁰⁴

Ровински примјећује да се међу Зећанима и Србима увијек правила разлика. У једној грамати спомиње се стара зетска властела. У једном судбеноме дјелу у писму деспоту Ђурђу Бранковићу српска властела потписује се одвојено од зетске властеле. По свој прилици осим Душановог законика, истиче Ровински Зета је имала свој особити законик, којим су се одређивали грађански и у опште правни односи њених грађана, који су били основа на мјесноме праву и обичајима. У списку књига које су се некад налазиле

---

³⁰¹ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 131; О владавини Балшића погледати: Ч. Мијатовић, *Балшићи, скице за историју Зете*, Гласник СУД, XLIX, Београд 1881, 125-264; С. Станојевић, *Борба о наследство Баошино (1421-1426 год.)*, Сремски Карловци 1902.

³⁰² Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 132.

³⁰³ *Слава зетскијем господарима Ивану и Ђурђу Црнојевићима!*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 28, 1, детаљно о статусу Дукље и Зете у држави Немањића. М. Благојевић, *Немањићи и државност Дукље – Зете – Црне Горе*, Зборник Матице српске за историју, бр. 83 (2011), 7-24 и И. Божић, *О положају Зете у држави Немањића*, ИГ 1-2 (1950), 97-121.

³⁰⁴ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 17, 2.

при Цетињском манастиру Ровински наводи да се спомињу два велика законика и претпоставља да су то можда били ти зборници закона, на којима је живјела и управљала Зета.³⁰⁵

У Зети су сасвим други односи били међу господарима и простим народом, а такође Ровински налази разлику и у казнама за криминалне преступе.³⁰⁶

У Црној Гори дио земаља припадао је господару као властелинска земља, а у исто вријеме налазе се баштиници у потпуном смислу те ријечи, тј. људи који владају својим земљама по наследству од својих отаца и дједова и који имају право мијењати или продавати своју земљу, а да за то не питају никога.³⁰⁷ Ровински наводи примјер да су у давији међу Бјелоша и Баица запитани били под заклетвом 24 Бјелоша с њиховим женама.³⁰⁸

Ровински наводи да је Иван Црнојевић од својих имања даривао манастире и да се у његово вријеме спомиње властела која такође посједује своју земљу и има своје кметове и каже да је Иван-бег (Иван Црнојевић) имао своје земље у Бјелопавлићима и у Озринићима (Кчево). Све је каже Ровински било господарево и црквено, иако се не спомињу у ово вријеме ни серби, ни меропси, али у самој Црној Гори, истиче Ровински, постојале су и слободне земље и слободни земљорадници.³⁰⁹

На двору Балшића, као ни на двору Црнојевића, није било онаквог господства и „великољепља“ какво је било при двору српских краљева, а они нијесу имали ни постојане престонице, час су били у Скадру, час у Жабљаку, а час на Ободу, док је Балша III имао свој дворцац и у Брчелима. Живот зетских господара био је скроман, а њихова „жилишта“ била су веома тијесна.³¹⁰

Ровински сматра да из општег политичког положаја Зете видимо да се политички центар (средиште) помицао ка југу и истиче да, као Немањићи, тако су послије Балшићи и Црнојевићи тежили да оснују своју престоницу у Скадру при чему су долазили у сукоб са

---

³⁰⁵ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 17, 3.

³⁰⁶ *Исто*, 3.

³⁰⁷ *Исто*, 3.

³⁰⁸ *Исто*, 17, 3.

³⁰⁹ *Исто*, бр. 14, 3.

³¹⁰ *Исто*, 3.

Млечанима, све док Скадром нијесу завладали Турци.³¹¹ Пошто су Млечани, а потом и Турци заузели Скадар, зетски су господари пренијели престоницу у Жабљак.³¹²

Миливоје Матовић у свом публицистичком тексту писаном са становишта државотворности, не поткрепљујући чињеницама своје мишљење, истиче да се: „кроз своје хиљадугодишње национално развијање и формирање, Словенска Диоклитија – Зета - Црна Гора, сужавала се и проширивала, услед навале освајача и борбом њеног народа против страних освајача, али никада у својој хиљадугодишњој историји није престала бити јединственом и непрекидном територијом Дукљанских Словена – Зећана - Црногораца“.³¹³

Томо Ораовац у свом тексту о вјековној независности Црне Горе истиче да је Зета под Балшићима и Црнојевићима била потпуно своја и слободна, да је очувала своје државно биће и своје име.³¹⁴

Савић Марковић Штедимлија у свом публицистичком тексту истиче да је феудална властела са владаром ишла за тим да утврди централизам служећи се свим средњовјековним насилним средствима у сужавању права и власти свих самоуправних јединица на том подручју. Настојања крутог централизма, подржаваног од властеле и свештенства, уродила су по државну цјелину катастрофалним последицама, јер као што је то правило, централизам рађа сепаратизам те су се поједине земље у настојању да очувају своју самосталност и независност одупирале оружјем носиоцима власти и феудалцима. Штедимлија наводи примјер владавине Црнојевића: „Чињеница да је последњи Црнојевић отишао из Црне Горе не оставивши наследника, а иза њега је настављена борба са Турцима – показује да народ није био одушевљен да се бори за одбрану свога од туђег феудализма. Рушење овог последњег свјетовног господара из феудалне епохе Црногорци су заправо срушили задње остатке феудализма“.³¹⁵

---

³¹¹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 12, 2.

³¹² *Исто*, 3.

³¹³ М. Матовић, *Дукља-Зета-Црна Гора, историјски развитак и формирање*, бр. 15, 16 и 17, 11.

³¹⁴ Т. Ораовац, *О вјековној независности Црне Горе*, бр. 1-4, 4-5.

³¹⁵ С. М. Штедимлија, *Црногорски феудализам*, Зета, VIII/1937, бр. 9, 2.

Жупе и градови

За ријеч „жупа“ Ровински каже да означава ниско мјесто које није на горама, са меким климатом, гдје је развијена земљорадња, у противности са планинским мјестима која су више за сточарство. Али у старо вријеме, каже Ровински тај назив су носиле општине које су биле састављене из неколико села.³¹⁶ На основу одредби Душановог законика Ровински закључује да су се жупе дијелиле међу собом по земљи и да нијесу имале ничега општег међу собом, такође се види да села једне исте жупе имају једно опште пасиште. У то вријеме жупе су биле царске, црквене и властелске, зато се и говори у параграфу 88: „ако се у жупи роди жир то се једна половина мора дати цару, а друга властелину чија је држава (својина).“³¹⁷

Градови су каже Ровински били политичка средишта, то су биле тврђаве са бедемима од камена, на којима су биле куле, на кулама мјеста одакле се могао „бој бити“, унутра су биле касарне и тамница, а под земљом магацин за џебану и друге војничке потребе, и за „таин“. На градовима су била гвоздена врата, а пред њима мостови. Такви су били Дукља, Медун, Скадар, Улцињ, Бар и др. Унутра су биле куће за живљење које су биле ограђене са улице с пјацама, пазарима, водопроводима и малим вртovima, који су били унутра кућних ограда. У градовима је било и цркава и манастира. Такви су градови Бар и Улцињ, каже Ровински, који су сачували свој изглед какав су имали прије него што су их заузели Турци половином XVI вијека. Већи дио тамошњих грађевина је из времена млетачког господства, дакле из XIV вијека, али их има које су и из старијег времена. Пошто се народ умножавао, а трговина ширила све више, градови нијесу могли сав тај народ да приме у своје зидине, те се због тога почело насељавати и изван градских зидина.³¹⁸

У градовима су наводи Ровински већином биле куће знатнијих људи, српске властеле и млетачких племића, али и ови су имали у околини града своје љетњиковце са земљом, маслиницима, виноградима, вртovima (башчама) и њивама које су обрађивали

---

³¹⁶ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 15, 1; Код Срба у средњем вијеку жупа је територијално-друштвена формација, мања или већа географска цјелина, котлинска или долињска формација у рјечном сливу, заштићена висинским рељефом и развођем по ободу, која је, захваљујући повољним климатским условима, добро настањена и култивисана. Г. Томовић, *Жупа*, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 195.

³¹⁷ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 15, 2.

³¹⁸ *Исто*, 2.

кметови. Ровински наводи да се у Душановом закону (члан 62) спомињу градови или опште градски људи који без сумње нијесу произишли из више властелске или племићке класе, али опет то нијесу били ни кметови, они су имали своје особите, градске земље и зато су били дужни да поправљају град кад би се што развалило или оштетило - бедем или кула. Ровински их назива градским кметовима, као што су били кметови властелски и црквени. Трговци, занатлије и други људи те врсте живјели су унутра у граду, али нијесу имали никаквога односа на градској земљи.³¹⁹

Трговина, трговачки путеви и царина

Трговци су били Дубровчани и Млечани и они се у Душановом закону спомињу под називом „гости“. И дубровачки и млетачки трговци, каже Ровински користили су се правом да воде трговину без плаћања царине, а ова права давали су им како српски краљеви, тако и зетски господари. Али и ако трговци нијесу плаћали царину, опет су без сумње, владари имали користи од трговаца на неки други начин, у то нас увјерава, наводи Ровински, то што су владари давали трговцима врло драговољно таква права која су често била нарушавана и од страних трговаца узимали су својевољно царину какви год чиновници. Често пута су страни трговци били подвргнути грабежу, те су због тога бивале жалбе и давије. Због тога у трговачким договорима осигуравала се трговцима безбиједност како лична тако и њиховог имања и морало им се намирити све што би штетовали. То се морало намирити на рачун кривца при помоћи владе ове земље гдје би трговци претрпјели штету.³²⁰ У пограничним мјестима догађала се „својевољштина“, када су нападани страни трговци и отимана им роба.³²¹

Дубровник такође није узимао царину на производе из оне земље са којом је склопио уговор.³²² Осим тога владари су се обраћали Дубровнику да узимају новац у зајам и добијали су од Дубровчана дарове, често пута, редовно сваке године.³²³

Постојала је и царина која се узимала од трговаца који су били из оних земаља с којима није било „дружбе“, ни трговачког договора, као што је био Котор. Ровински

---

³¹⁹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 15, 2.

³²⁰ *Исто*, 2.

³²¹ *Исто*, 1.

³²² *Исто*, 2.

³²³ *Исто*, 3.

мисли да од царина није била ослобођена ни транзитна трговина. Зетске царине постојале су међу Котором и данашњим Његушима, гдје се и сада наводи Ровински налази мјесто које се зове Царине. Затим на пут који иде кроз долину ријеке Дрима, од Призрена, у Дању (близу Скадра) и у самоме Скадру. У близини Зете водили су трговину инострани трговци у Оногшту (Никшићу) гдје се налазила застава краљева или банова босанских и херцеговачких. Царине су биле на ријеци Тари, Морачи и на Лиму. Због тога су каже Ровински још у то вријеме отуда пролазили важни трговачки путеви.³²⁴

Привреда у средњовјековној Зети

Страни трговци увозили су у српске земље различите тканине, гвожђе и ствари које су се израђивале од стакла, а такође и друге ствари тадашње раскоши, а извозили су с почетка само коже, восак и сирење, а после за вријеме деспота Стефана Лазаревића почели су извозити сребро и злато. Без сумње из Зете су извозили то исто сем сребра и злата. Из Зете су се извозиле и велике количине жита, а у Бару и Улцињу се производило много уља. Не зна се, је ли се водила трговина вином, али се зна да је Зета имала још у најстарије вријеме много винограда, о чему је биљешке оставио Марин Барлеци када је описивао Улцињ, наводи Ровински. У Доњој Зети, у Плавници, сачувало се предање да је тамо рађало у изобињу грожђа. У Дољанима близу Подгорице, познају се остаци канала помоћу којих се земља вјештачки натапала. Са особитом вјештином ови канали су проведени из Цијевне. Жито у Зети рађало је не само за домаће потребе него и за извоз. Када је Балша III био у рату са Венецијом 1411. године, Венеција је наредила свом поморском капетану да учини мир са Балшом, јер је млетачка држава била у нужди без жита, које су извозили из његових земаља. Ово благостање каже Ровински почело је опадати одмах последице првих сукоба с Турцима, а готово сасвим је пало пошто су Турци покорили Зету.³²⁵

Мање грађевине градили су домаћи мајстори, па и градњи већих грађевина, гдје су се добављали мајстори из иностранства морали су примати учешће и домаћи мајстори,

³²⁴ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 15, 3.

³²⁵ *Исто*, бр. 16, 1; О рударству у српским земљама током средњег вијека в. С. Ћирковић–К. Ковачевић Којић–Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд–Нови Сад 2002; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I–II*, Београд 1955–1962.

особито је то морало бити када се градила каква грађевина у смислу православне архитектуре (грађење цркава) или при унутрашњем обрађивању храмова и иконопису.³²⁶

Краљ Владислав добављао је Саксонце да обрађују руде у његовој држави. У српским земљама копало се гвожђе, олово, сребро, злато. Зета није била богата минералима, али и у њој се по неким мјестима обрађивала гвоздена руда: под Дурмитором, у Бањанима. У Црмници, у Буковику и данас се познају остаци некакве грађевине, која свједочи о некаквим подземним радовима, при томе ту се налази и слаби извор нафте. Со се каже Ровински добијала још у вријеме Немањића и то не само на мору, него и у Брдима.³²⁷

Становници Улциња, као вјечни поморци, били су вјешти у грађењу бродова, код њих су се израђивали и други дрвенарски радови. У зетској држави и то баш у Улцињу била је ковница новца, из те ковачнице налази се неколико примјерака новаца код Шиме Љубића, каже Ровински, а неколико их је нашао у потоње вријеме улцињски војвода Симо Поповић. За те радове добављали су се људи из Дубровника и њима је давано не само да рукују ковницама него и царином.³²⁸

Ровински наводи да је медицина била слабо позната нашим људима, па су Дубровчани добављали лекаре из иностранства.³²⁹

---

³²⁶ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 16, 2.

³²⁷ *Исто*, 2.

³²⁸ *Исто*, 2.

³²⁹ *Исто*, 2.

2. ВОЈИСЛАВЉЕВИЋИ

О Војислављевићима је такође писано у периодици Црне Горе од 1835. до 1941. године. По важности се издвајају текстови Миленка Вукићевића,³³⁰ Константина Лиречека,³³¹ Блажа Радовића,³³² Балтазара Богишића,³³³ Риста Драгићевића,³³⁴ Илије Радуловића³³⁵ и Франа Милобара.³³⁶ Аутори ових текстова су највише обраћали пажњу на поријекло династије Војислављевића, на осамостаљење Дукље од византијске власти, на ратовање са Византијом, на границе Дукљанске државе, владаре и титуле које у носили чланови владарске породице Војислављевића, на стварање самосталне црквене организације (Барска надбискупија), уздизање Дукље на ранг краљевине, као и на везе са Апулијом и Норманима. Аутори текстова се не слажу око година владања и смрти појединих чланова династије Војислављевића. Највише пажње поклањају Војиславу, Михаилу и Бодину, а остале чланове династије спорадично спомињу. За дукљанске владаре користе назив и зетски владари.

Вукићевић наводи да су за вријеме цара Самуила у Зети и Требињу били старјешине два рођака, који су послје смрти цара Самуила (1014.) за вријеме борбе око престола погинули. Један од њих имао је сина Војислава, чија је мајка била кћи рашког жупана, ваљда унука Часлава Клониумовића. Војислав је одрастао и васпитавао се у Дубровнику и ту се оженио унуком цара Самуила. Послје тога је отишао да прими старјешинство у земљи „отаца својих“ које су тада биле под грчком (византијском) влашћу. Године 1034. народ је подигао устанак против Грка коме се придружио Војислав са својом војском, али се није могао дуго одржати, јер је велика грчка војска савладала

---

³³⁰ М. Вукићевић, *Како се тече слобода*, бр. 49, 2-3.

³³¹ *Из Лиречкове Историје Срба*, бр. 20, 2-3; бр. 21, 2-4.

³³² Б. Радовић, *Зета је постала прва српска краљевина*, бр. 1, 7-8.

³³³ Б. Богишић, *Споменица о повишењу цијеле државне титуларе црногорских Господара*, књ. XIII, св. I, 86-95.

³³⁴ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 129- 136; св. 4, 193-200; св. 5, 267-273.

³³⁵ И. Радуловић, *Михаило Војислављевић, први српски краљ*, *Зетски гласник*, 12/1940, бр. 838, 4; бр. 841, 4; И. Радуловић, *Краљ Бодин*, *Зетски гласник*, 11/1939, бр. 807, 4.

³³⁶ Ф. Милобар, *Значај кнеза Војислава за дукљанску државу*, *Зета*, VIII/1937, бр. 1, 1; Ф. Милобар, *За што се први црногорски (дукљански) краљ Михајло дао крунисати од римског папе око 1080. године*, *Зета*, X/1939, бр. 13-14, 1, 5.

устанак.³³⁷ Након смрти византијског цара Романа III Агрира, када је евнух Јован довео на византијски престо Михаила IV Пафлагонца (1034-1041), Срби су се поново почели одупирати Византији. Користећи грчке летописце (Кедреноса, Кекавмена, Скилицу, Ану Комнену) Јиречек наводи да се Србија послје Романове смрти одметнула, а 1036. године поново је склопила уговор са Византијом. Тада су одвели српског кнеза Стефана Војислава у Цариград, по свој прилици као таоца, а у његовој земљи поставили надзорника, војсковођу Теофила Еротика.³³⁸ Војислав је у Цариграду провео двије године, одакле је побјегао у домовину и склонио се у планине. Војислав је побунио Србе, прогнао неке грчке старјешине (међу којима и византијског надзорника), а неке побио. Тако је Војислав збацио грчки јарам и постао самосталан.³³⁹ Војислав је тада завладао земљом од Скадра до извише Стона: Дукљом, Требињем и Захумљем. Ускоро је заплијенио и брод са 10 товара злата (400 ока злата) који се 1040. године разбио о обале Илирика, а кога је евнух Јован (царев брат) послао цару Михаилу. Пошто Војислав није хтио да врати плијен цар је наредио евнуху Ђорђију (Георгију) Проватасу, који је прије тога ишао као посланик Арапима на Сицилију, да казни Војислава. Византија је због побуне и узетог злата послала на Војислава и на Србе велику војску.³⁴⁰ Поп Дукљанин такође пише о овом византијском походу, називајући византијског војсковођу Арменопол.³⁴¹

Грци су претрпјели страховит пораз у бици код Скадарског језера 1040. године, гдје је велики дио грчке војске изгинуо.³⁴² Послије ове побједи Војислав је ратовао у сусједним крајевима, припајајући их својој држави и продро је чак до Дрине, па се његова држава проширила и оснажила. На глас о Војислављевој побједи код Скадарског језера, устали су на оружје Срби у Моравској и Вардарској долини, али међу њима није било

---

³³⁷ М. Вукићевић, *Како се тече слобода*, бр. 49, 2; Податак да је Драгимирова друга жена била кћерка рашког жупана Љутомира указује на то да је дошло до приближавања Рашке, Босне и Травуније путем родбинских веза, што би најприје могла бити последица политичког и војног опадања Бугарске послје Самуилове смрти. Тако је Стефан Војислав, Драгимиров син из првог брака у Дубровник доспио око 1009/1010. године. Стефан Војислав је рођен у Травунији, по свој прилици у Требињу, почетком последње деценије X вијека. Родитељи су га током боравка у Дубровнику оженили кћерком Романа Гаврила Радомира (1015/16) и ту је остао под византијском заштитом до коначног слома Бугарског царства 1018. године. Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, Београд 2006, 79-80.

³³⁸ *Из Јиречкове Историје Срба*, бр. 20, 3; Ф. Милобар, *Значај кнеза Војислава за дукљанску државу*, бр. 1, 1; *Историја Црне Горе*, I, 387. (Ј. Ковачевић)

³³⁹ *Из Јиречкове Историје Срба*, бр. 20, 3.

³⁴⁰ *Исто*, 3; М. Вукићевић, *Како се тече слобода*, бр. 49, 2; *Историја Црне Горе*, I, 388. (Ј. Ковачевић)

³⁴¹ *Gesta regum Sclavorum*, 1-I, 144.

³⁴² М. Вукићевић, *Како се тече слобода*, бр. 49, 2.

слоге, те су их Грци савладали и угушили устанак.³⁴³ Лиречек наводи да је у исто вријеме плануо велики устанак у Бугарској (1040-1041) под вођством Петра Дељана, који је за себе говорио да је син цара Радомира.³⁴⁴ У новијој историографији се наводи да тек када је угушен устанак Петра Одељана 1041. године Византија је могла да се посвети приликама у Дукљи.³⁴⁵

Срби су, међутим, пречесто упадали на византијску територију и четовали и због тога су очекивали да ће их Грци поново напасти. Грци су се плашили да Војислав и остале српске земље не отргне од царевине и придружи својој држави, те су спремали рат против њега, али је Војислав предузео кораке и од задобијеног блага и плијена спремио и уредио своју војску. Када је на власт дошао цар Константин IX Мономах, заповиједио је намјеснику Драча Патрикију Михајлу, сину Анастасија Логотета, да са четама своје области (теме) и са четама из околних области (четрдесет до шездесет хиљада војника) упадне у Србију, с јесени 1042. године.³⁴⁶ Према Дукљанину, заповједник византијске војске био је топарх Драча, извијесни Хрисилије.³⁴⁷ Византијски цар је подмитио српске кнежеве Рашке, Босне и Хума да стану на његову страну. Босански и рашки господар скупили су војску и послали је захумском кнезу Љутовиду, да је споји са својом и поведе против Војислава.³⁴⁸ Михајло је са војском упао у Дукљу и оплијенио долине у планинама, на повратку враћао се истим путем, иако је било бољег и сигурнијег пута којим се војска могла вратити. У планинама су га напали Срби са висова „стријелама и кршевима“. Изгубио је двије трећине војске и седам стратега, а сам је једва побјегао. Судаћи по опису, наводи Лиречек, поприште тога лома било је у „црногорским планинама: ходећи ждријелима од Скадарског језера, па долином Зете пут Херцеговине“.³⁴⁹ По попу Дукљанину, Доброслав (како Дукљанин зове Војислава) је побиједио двојицу грчких војсковођа: Арменопола у „*planities Zentae*“ (равница Зете), а Курзилија између Бара и Улциња, напавши га ноћу.³⁵⁰

---

³⁴³ М. Вукићевић, *Како се тече слобода*, бр. 49, 2.

³⁴⁴ *Из Лиречкове Историје Срба*, бр. 20, 3.

³⁴⁵ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 82.

³⁴⁶ *Из Лиречкове Историје Срба*, бр. 20, 3.

³⁴⁷ *Gesta regum Sclavorum*, 1-I, 147.

³⁴⁸ М. Вукићевић, *Како се тече слобода*, бр. 49, 3.

³⁴⁹ *Из Лиречкове Историје Срба*, бр. 21, 2; Р. Драгићевић, *Везе Зете - Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 130.

³⁵⁰ *Из Лиречкове Историје Срба*, бр. 21, 2, нап. 9.

Драгићевић истиче да устанци кнеза Војислава против Византије 1035. и 1040. године нијесу успјели, али је трећи у јесен 1042. године успјешно завршен.³⁵¹

У Барској бици Војислав је поразио византијску војску, као и војску њених савезница Рашке, Босне и Хума.³⁵² Овим ратом Војислав је извојевао своје народу слободу и самосталност, увећао српску државу, „прославио себе и српски народ, да га се сјећају потомци докле траје Србина и српскога имена“. За вријеме Војислављеве владавине, Византији није падало на памет да опет ратује са њиме или да га узнемирава.³⁵³

Јиречек износи и причу Кекавмена о томе како је Катакалон, стратег Дубровника хтио на превару да ухватити српског кнеза, али се сам нашао заробљен, а дромоне (ратне бродове) Срби су узели и окованог Катакалона и пратиоце укрцали те су се сви скупа упутили пут Стона. Сасвим је вјероватно да је послвије Барске битке погранична област са Скадром и Баром остала у српским рукама.³⁵⁴ Барска битка је била први већи сукоб зетског владара о посјед јадранског приморја, Војиславова држава је после тога ишла од ријеке Војуше до иза Стона у Захумљу, а Хум, Босна и Рашка су признале Војислављеву врховну власт.³⁵⁵ Под влашћу кнеза Војислава нашле су се поред Дукље, Травунија и Захумље, па се послвије више деценија центар српске државности премјестио из унутрашњости у Приморје и то према југоистоку у Дукљу.³⁵⁶

Богишић помиње Гојислава, најстаријег Војиславовог сина, који је наслиједио од оца владавину у Зети. Гојислав је погинуо у рату у Требињској жупи, негдје између 1055. и 1060. године.³⁵⁷ Нинковић наводи да је „краљ“ Војислав је имао пет синова: Гоислава, Михаила, Радослава, Жеговца и Предимира. Војислав је умро у свом двору у Прапратни 1051. године. Наследио га је син Михаило. Неда удовица кнеза Војислава сазидала је манастир св. Маргарите у Дубровнику и у њему је сахрањена као монахиња „Маргарита“.³⁵⁸ Једну или двије године након Барске битке Стефан Војислав се, послвије 25 година владавине, разболио и умро у свом двору у Прапратни. Власт су наследили

³⁵¹ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 130.

³⁵² *Исто*, књ. XIII, св. 3, 130; *Историја Црне Горе*, I, 388-389. (Ј. Ковачевић)

³⁵³ М. Вукићевић, *Како се тече слобода*, бр. 49, 3.

³⁵⁴ *Из Јиречкове Историје Срба*, бр. 21, 2.

³⁵⁵ Р. Драгићевић, *Везе Зете - Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 130.

³⁵⁶ М. Благојевић - Дејан Медаковић, *Историја српске државности*, I, Нови Сад 2000, 64.

³⁵⁷ Б. Богишић, *Споменица о повишењу цијеле државне титуларе црногорских Господара*, књ. XIII, св. I, 87.

³⁵⁸ Л. Нинковић, *Рушевине манастира св. Петра и Павла у Бијовима код Требиња*, Просвјета, XI/1900, св. III, 144; У Летопису мјесто Жеговца наводи се Саганек. *Gesta regum Sclavorum*, I-I, 142.

његови синови који су се покоравали својој мајци, Стефановој удовици. Тај период заједничке управе трајао је једну или двије године (1044-1046).³⁵⁹

Војислављев наследник Михаило постао је пријатељ Византије и добио титулу протоспатара (око 1052) и тада је уследио двадесетогодишњи мир. Сигурно је тада Михаило примио краљевску круну.³⁶⁰ Византијски пораз код Манцикерта (1071) гдје је селџучки султан Алп Арслан заробио цара Романа IV Диогена, одјекнула је и на западу. У Бугарској је избио устанак против цара Михајла VII Дуке (1073). Покретачи су били бољари из Скопља на челу са Ђорђем Војтехом. По Јовану Скилици бугарске старјешине замолиле су Михаила, који је столовао у Котору и Папратни и који је имао „много земље под собом, да им помогне и ступи у савезо са њима, као и да им да свог сина да би га они прогласили царем Бугарске“.³⁶¹ Краљ Срба, Михаило, послао им је свога сина Константина Бодина, а са њим је послао и војсковођу Петрила са малом четом од 300 Срба. У Призрену, на сабору, прогласили су бољари Бодина за цара Бугара и прозвали га Петар. Сматра се да су му дали то име по Симеуновом сину, бугарском цару Петру. Побуњеници су поразили поглавара (*dux*) Скопља Дамјана Даласена. Срби су ту заробили и неког византијског официра Лонгибардопула (вјероватно Лангобарда из јужне Италије), који је пришао Србима и постао Михаилу зет, а Бодину шурак. Војске су се тада подијелиле, Бодин је пошао на сјевер пут Ниша, а Петрило у јужну Македонију. Михаилове чете су дотад нападале драчку област и византијске градове у приморју, које су и Хрвати узнемиравали. На сјеверу је покрет текао са успјехом, сви што су се у тим земљама осјећали Словенима стали су уз побуњенике, као и град Сирмијум и вароши низ Дунав напрема Видину. Петрило је лако добио Охрид и Девол па се са војском појавио пред Касторијом гдје су се склонили византијски намјесник и „потомци бугарских племена“ који су били против овог покрета (један од тих познат је под именом Борис Давид). Петрило и побуњеници су потучени под Касторијом па је Петрило морао бјежати своме господару Михаилу кроз планине. Велика византијска војска заузела је Скопље. Кад је Бодин у децембру, по снијегу, марширао био код Таониона потучен и заробљен.

---

³⁵⁹ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 85.

³⁶⁰ *Из Јиречкове Историје Срба*, бр. 21, 3.

³⁶¹ И. Радуловић, *Михаило Војислављевић, први српски краљ*, бр. 838, 4.

Устанички покрет угушен је послије неколико мјесеци.³⁶² Радуловић наводи да је Бодин поражен код Пауна на Косову пољу.³⁶³

Заробљени Бодин доста се напутовао, прво су га држали у Цариграду, у манастиру светог Срђа и Вакха, близу царског двора. Када је Исак Комнин, брат потоњег цара Алексија, дошао у Антиохију, стару престоницу Сирије, повео је и Бодина са собом. Али је Михаило уз помоћ млетачких морнара, које је потплатио, избавио сина из тамнице и вратио у домовину. Бодин је владао уз оца, Ана Комнина их обојицу помиње скупа као „егзархе Далмаћана“³⁶⁴

По Драгићевићу Михаило, који је владао од 1051. до 1081. године, је поклањао нарочиту пажњу не само политичкој, већ и духовној вези своје земље са јадранским приморјем. Римокатолици на Михаиловом државном подручју били су под сплитском надбискупијом и он је настојао да добије самосталну црквену управу. У томе је успио, папа Александар II 1067. године основао је Барску независну архиепископију, којој је подложио све цркве у српској држави.³⁶⁵ Драгићевић напомиње да ако се прими као основана данашња сумња у аутентичност папске повеље од 1067. године, онда је Михаило само припремио издејствовање црквене самосталности на свом подручју.³⁶⁶

Зета је постала прва српска краљевина, наиме Михаило Војислављевић је добио од папе Гргура VII краљевску круну 1077. године и тим чином постигао крупан успјех за српску државу.³⁶⁷ Милобар наводи да је Михаилово крунисање било око 1080/1081. године.³⁶⁸ Византија, доскорашња господарица Зете, није предузела ништа против Михаиловог проглашења за краља, јер је била поражена од Турака Селцука, а због унутрашњих нереда била је јако изнурена.³⁶⁹

За вријеме краља Михаила напредовале су и везе с Апулијом (Пуљом). Аргирица, отмени грађанин из Барија, првак норманске партије, која је постојала послије пропасти

---

³⁶² *Из Јиречкове Историје Срба*, бр. 21, 3.

³⁶³ И. Радуловић, *Михаило Војислављевић, први српски краљ*, бр. 838, 4.

³⁶⁴ *Из Јиречкове Историје Срба*, бр. 21, 3.

³⁶⁵ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 130; И. Радуловић, *Михаило Војислављевић, први српски краљ*, бр. 838, 4.

³⁶⁶ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 130-131.

³⁶⁷ Б. Радовић, *Зета је постала прва српска краљевина*, бр. 1, 7; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 93.

³⁶⁸ Ф. Милобар, *Зашто се први црногорски (дукљански) краљ Михајло дао крунисати од римског папе око 1080. године*, бр. 13-14, 1.

³⁶⁹ Б. Радовић, *Зета је постала прва српска краљевина*, бр. 1, 8.

византијске власти у Италији, дошао је код краља Михаила и дао своју кћер Бодину за жену (октобра 1080). Та племенита госпођица из Барија, каже Дукљанин, звала се Јаквинта. Међутим, томе се успротивио византијски намјесник Драча Нићифор Вријеније и послао је војску да казни Србе. Он је поразио Михаила и Бодина, узео таоце, поставио у свакој области посаду, заповиједио становницима да крче шуме како би проширили путеве кроз планине и удесио је да све вароши (свакако далматинске приморске вароши), буду покорне Византији, као прије што су биле, па се побједоносно вратио у Драч.³⁷⁰

Када је Нићифор Вријеније кренуо да заузме Цариград и узме царску круну (1077-1081) византијски архонти тражили су уточиште у двору српског краља Михаила.³⁷¹

Лиречек наводи да је Бодин умро 1082. године.³⁷² Савремена историографија наводи да је Михаило владао Дукљом од 1046. до 1081. године.³⁷³ Михаило је подигао манастир св. Срђа и Вакха на ријеци Бојани, гдје је и сахрањен.³⁷⁴

Када је цар Алексије Комнин освојио Цариград (на Велики четвртак 1081) и тим завршио грађански рат у држави, Византија се налазила у опасном положају. Нормани под вођством Роберта Гвискарда и његовог сина Боемунда припремали су поход на Балкан. Градови по Далмацији, а понајвише Дубровник и Сплит, слали су своје бродове у Робертову флоту и он је ускоро почео опсаду Драча. Уз Византију је била велика млетачка флота (1081). Када је цар Алексије лично стигао на бојиште у његовој војсци био је Бодин са српском војском. У главној бици која је 18. октобра 1081. године била пред Драчем, Бодин је био у византијским бојним редовима, али се држао сасвим по страни. Ана Комнина га описује као човјека „веома ратоборног и пуног злоће“. Скрштених руку Бодин је чекао исход битке и када је видио да Грци бјеже, он се са својим Србима вратио кући.³⁷⁵

Када му је умро отац Бодин је сам преузео власт. За све вријеме док су Нормани држали Македонију, Епир и Тесалију, нема о њему помена, али по ономе што се иза тога догађало, јасно је да се он држао савеза са Норманима. Лиречек наводи Дукљанина који каже да је у то вријеме Бодин ставио под своју власт Босну и Рашку, те да је у Рашкој

---

³⁷⁰ *Из Лиречкове Историје Срба*, бр. 21, 3; И. Радуловић, *Краљ Бодин*, 807, 4.

³⁷¹ *Из Лиречкове Историје Срба*, бр. 21, 4.

³⁷² *Исто*, 4

³⁷³ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 85.

³⁷⁴ Л. Нинковић, *Рушевине манастира св. Петра и Павла у Бијовима код Требиња*, св. III, 144; И. Радуловић, *Михаило Војислављевић, први српски краљ*, бр. 838, 4.

³⁷⁵ *Из Лиречкове Историје Срба*, бр. 21, 4; И. Радуловић, *Михаило Војислављевић, први српски краљ*, бр. 838, 4; исти, *Краљ Бодин*, бр. 807, 4; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 96.

поставио двојицу жупана са свог двора, Вукана и Марка, који су се Бодину заклели на вјерност, како за себе тако и за своје потомке. Али се ускоро видјело да су те кнежевине везане лабаво са Дукљом.³⁷⁶ Бодин који је имао дуги рат са Дубровником знатно је раширио границе своје наслеђене области.³⁷⁷ Бодин, за кога Драгићевић каже да је владао од 1081. до 1101. године, је искористио борбу између Византије и Нормана и проширио своју власт, између осталог и на Травунију с Конавлима и Хумом, тако да се сва јадранска обала од више Драча до близу Цетине, осим Котора и Дубровника, налазила у политичкој власти зетског господара.³⁷⁸

Код аутора текстова се примјеђују различите године владавине Константина Бодина, који је рођен око 1050. године као најмлађи од седморо синова из првог брака Михаила Војислављевића и који је самостално владао Дукљом од 1081. до 1099. године.³⁷⁹

Папа Климент III Виберт у Риму (8. јануара 1089.) на молбу „*filiu nostri Bodini, regis Sclavorum gloriosissimi*“ цркви у Бару поново је потврдио повластице.³⁸⁰ Бодин је добио коначно папско одобрење о оснивању Барске, или боље обнављању старе дукљанске надбискупије, 8. јануара 1089. године. На тај начин, каже Драгићевић, за Барску надбискупију били су духовно везани сви становници јадранског приморја од Цетине до Бојане и даље на копну од Саве до Дрима. Поред десет бискупија новој надбискупији били су потчињени и сви манастири „Далматинаца Грка и Словена“.³⁸¹

Када је послѣ смрти Роберта Гвискарда (1085.) Византија поново заузела Драч, настало је непријатељство према Србима. Намјесници Драча били су од тада све цареви рођаци, прво Јован Дука, царичин брат (до 1091), који се за вријеме печенешког рата без престанка борио са Србима, протјерао их је из заузетих градова и доста заробљеника послао цару. Најпослије му је пошло за руком и то да у великом боју порази Бодина и да га зароби. Шта је са Бодином било у овом другом заточењу, то не знамо, истиче Јиречек. Поуздано се зна то да му је послѣ ослобођења значај почео опадати. Први човјек је од тада Вукан, врховни жупан источних Срба, који ће ускоро као самосталан владар склапати

³⁷⁶ *Из Јиречкове Историје Срба*, бр. 21, 4; И. Радуловић, *Краљ Бодин*, бр. 807, 4.

³⁷⁷ Б. Богишић, *Споменица о повишењу цијеле државне титуларе црногорских Господара*, књ. XIII, св. I, 88; када је краљ Бодин опсједао Дубровник в. Т. Живковић, *Два питања из времена владавине краља Бодина*, Зборник радова Византолошког института, бр. 42, Београд 2005, 50-57.

³⁷⁸ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 131.

³⁷⁹ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 95.

³⁸⁰ *Из Јиречкове Историје Срба*, бр. 21, 4; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 99.

³⁸¹ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 130-131.

уговоре са византијским царем. Дукља губи значај. „Бојиште је одсад Косово“, истиче Лиречек.³⁸²

Дукља је крајем XI вијека под краљем Бодином била на врхунцу моћи. Окосницу државе чинила је Дукља под врховном влашћу самог краља, други прстен земаља чиниле су Травунија и Захумље, под непосредном влашћу краљевих сродника, а док су Босна и Рашка чиниле трећи вијенац територија под влашћу вазалних господара.³⁸³ Бодиновом смрћу Дукља је престала да игра ону крупну политичку улогу коју је имала током друге половине XI вијека. На развалинама Бодиновог система вазалних држава: Рашке, Босне, Травуније и Захумља, уздигнуће се нове снаге.³⁸⁴

---

³⁸² Из *Лиречкове Историје Срба*, бр. 21, 4; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 99.

³⁸³ Т. Живковић, *Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века*, Зборник радова Византолошког института, бр. 43, Београд 2006, 454.

³⁸⁴ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 103.

3. НЕМАЊИЋИ

Највише је о Немањићима у посматраној периодици писано у склопу других тема, али постоји одређени број текстова у којима се директно говори о њима. Писано је о Српском царству и о односу Немањића и Боке. О Немањићима је писао бечки часопис *Парламентер* у (бр. 42) који доноси збијени историјски преглед српске прошлости, а чији текст преноси *Глас Црногорца*.³⁸⁵ О српском царству писао је П. А. Ровински у оквиру своје Историје о Црној Гори која је излазила у *Гласу Црногорца*.³⁸⁶ Петар Д. Шеровић написао је текст о Немањићима и Боки.³⁸⁷

Српско царство

Часопис *Парламентер* наводи, да Срби са оскудицом сваког државотворног елемента да оснују независну државу признавали су власт византијског цара, не рачунајући дуже и краће прекиде, све до Стефана Немање. Кроз 500 година поједини жупани успијевали су не само да себи потчине друге жупане, него су и стицали независност од Цариграда. Појавом великог жупана Стефана Немање ослободили су се заувјек Срби власти Цариграда. Под влашћу Стефана Немање и под његовим мудрим и ратничким наследницима Немањићима, уједињена српска држава у историји позната под именом „уједињене Србије“, развила се до такве силе и величине да су се пређашњи односи између српских жупана и византијских царева измјенили. Византија је морала уступити Србима неке од својих најбољих покрајина. Човјек који је чврстом руком сабрао све српске области у једну државу био је Стефан Немања, чија је „колијевка“ била у Зети, а који се родио у жупанској кући која је дуго времена владала овом области.³⁸⁸ Павлиновић наводи да је Немања владао 36 година и да се тада повукао у своју задужбину, а да су му кости покопане у Студеници 1200. године.³⁸⁹ Претпоставља се да је

---

³⁸⁵ *Из историје Црне Горе*, Глас Црногорца, XXXI/1902, бр. 42, 2-3.

³⁸⁶ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 8, 1-3; бр. 9, 1-3

³⁸⁷ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 7-10.

³⁸⁸ *Из историје Црне Горе*, бр. 42, 2.

³⁸⁹ М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 63.

Немања постао велики жупан 1166. године,³⁹⁰ а упокојио се 13. фебруара 1199. године у манастиру Хиландар.³⁹¹

Немању је на престолу наследио син Стефан Првовјенчани, који је помакао границе према сусједној грчкој царевини – Византији, и који се као неограничени господар такве државе није задовољавао насловом великог жупана, него се хтио крунисати краљевском круном. У *Парламентеру* се истиче да се и Стефан као и други владари средњовјековне Европе „који су као мјесец од римског сунца сјај добивали“ обратио папи Хонорију III у Риму. Папа му је поклатио краљевску круну, којом га је 1222. године Свети Сава, његов брат, као првог краља из Немањићке куће свечано крунисао.³⁹² По савременој историографији папа Хонорије III послао је Стефану Немањићу 1217. године по посебном легату краљевски вијенац. Стефаново крунисање од стране архиепископа Саве, свога брата (кога описује Теодосије у своме спису о Савином животу), говори да су нове политичке потребе (ослањање на Византију) налагале да се Стефаново крунисање прикаже као чин изведен у домаћим условима.³⁹³

Под његовим наследницима наводи се даље у *Парламентеру*, Србија је добијала све више угледа и снаге тако да је под Душаном Силним (1336-1356) достигла свој врхунац. Наводи се да је Душан водио тринаест ратова против Грка, одузео им цијелу Македонију, Тесалију и Акарнанију, дошавши до врата Солуна, али је и на другим странама помјерио границе своје државе освојивши сву Бугарску. Грци су због немоћи према Душану позвали Турке из Азије у помоћ, али је Душанова војска односила побједу над турском војском и тада су се Турци окренули против Грка. Турци су освојили Андријанопољ, ту се одомаћили и отада се више нијесу враћали у Азију. У тексту се наводи да је Душан имао план да са својом војском крене на Цариград, с једне стране да већ у распадању византијској држави учини крај, а са друге стране да удаљи Турке из Европе.³⁹⁴

У сред ових ратних припрема Душан је у Скопљу 1347. године сазвао сабор који га је прогласио „Царем Срба, Бугара и Грка“, а српска државна црква прогласена је

---

³⁹⁰ *Историја српског народа*, I, 209 (Ј. Калић).

³⁹¹ *Исто*, I, 265 (С. Ћирковић).

³⁹² *Из историје Црне Горе*, бр. 42, 2.

³⁹³ *Историја српског народа*, I, 300 (Б. Ферјанчић).

³⁹⁴ *Из историје Црне Горе*, бр. 42, 2; Стефан Душан је владао од 1331. до 1355. године. *Историја српског народа*, I, 526, 556 (М. Благојевић, С. Ћирковић - Р. Михаљчић).

независном од цариградског патријарха и установљена је самостална српска патријаршија. Том приликом објављен је и „Душанов Законик“. У тексту се истиче да је српска држава у доба Душана не само у погледу снаге него и културе имала све атрибуте правне државе ондашњег доба, а да су у унутрашњој управи уведене знатне новине угледајући се на грчки државни живот. Наводи се да се Душан осјетио довољно јаким да освоји Цариград и у ту сврху, по историчарима Душановог доба, сакупио је војску од сто хиљада ратника и с њом кренуо пут византијске престонице. Тек што је ушао у Византију последице пар дана изненада се разболио и на „очи своје храбре војске“ умро.³⁹⁵

Послије Душанове смрти, мјесто да се његови намјесници окупе око његовог младог и нејаког сина Уроша на престолу, они су Урошеву младост и слабост користили да присвоје повјерене земље. За Вукашина Мрњавчевића се каже да је хтио да влада цијелом државом. Међутим, Вукашин није био у могућности да се бори са царем и осталим ривалима, па се морао задовољити са једним дијелом царевине. На Вукашина се ослонио млади цар Урош, али га је, каже се у тексту, Вукашин убио и прогласио се краљем.³⁹⁶

Неки јачи намјесници прогласили су своје области сасвим независним од узурпатора Вукашина, али су услед тога у унутрашњости наступили немири који су се појачали када су Турци 1357. године освојили Галипоље и често узнемиравали државу. Испочетка се Вукашин снажно опирао Турцима, али када су Турци са јачом силом прешли границе његове државе 1367. године, предстојала је одлучна битка коју је Вукашин изгубио, а затим је и сам изгубио главу. Упражњени престо допао је намјеснику Мачве Лазару Грбљановићу (Хребелановићу) који је узео скромни наслов кнеза. Лазар је више но Вукашин, каже се у тексту, имао посла са Турцима, као и да је битка на Косову одлучила судбину Србије. Кнез Лазар и Мурат I су у бици погинули, а Србија је постала вазална држава турске царевине.³⁹⁷

Говорећи о српском царству Ровински истиче да је оно носило само у себе зачетке свог распада. Оно је било још младо и како наводи Ровински састављено од разнородних и

---

³⁹⁵ *Из историје Црне Горе*, бр. 42, 2; Душаново крунисање било је 16. априла 1346. године у Скопљу. *Историја српског народа I*, 523 (Б. Ферјанчић).

³⁹⁶ *Из историје Црне Горе*, бр. 42, 3; Краљ Вукашин је погинуо у бици на Марици 26. септембра 1371. године, а цар Урош је умро почетком децембра 1371. године. *Историја српског народа, I*, 599, 601 (Р. Михаљчић).

³⁹⁷ *Из историје Црне Горе*, бр. 42, 3; Турци су освојили Галипоље 1354. године, в. Р. Радић, *Страх у позној Византији 1180-1453*, II, Београд 2000, 38-40.

разнокарактерних „комада“ и држало се само великим умом и силном вољом цара Душана. Ровински наводи да је постојао велики антагонизам између појединих дјелова царства, као и да је у оквиру тих дјелова постојала сталешка раскомаданост и да је због тога српско царство слабило. Виша класа стајала је далеко од народа, а при том српско племство, наводи Ровински, није освјежавало своје силе прирастом из других сталежа, па је губило своју физичку и духовну снагу. Придворни живот српских краљева васпитавао је себичњаке, бескарактерне пузавце, подле лицемјере и лукаве сплеткарe.³⁹⁸ Када су великаши постали самостални господари у својим областима, међу њима се није нашао ниједан који би се одликовао умом или карактером. Ровински наводи да су се најгорим себичњаштвом одликовали они који су били на челу државе, не само према држави, већ и у својим породицама, наводећи као примјере: Вукашина (убиство цара Уроша); Лазарево наређење да се ослијепи Никола Алтомановић; Лазар, син Ђурађа Бранковића отровао је мајку да би прије сјео на престо, а затим је хтио убити и браћу коју је султан ослијепио. Ровински истиче да је све то последица васпитања које су примили од Византије и да је то био главни узрок пропасти свих држава које су никле на развалинама Источне Римске Царевине „то иситњено покољење истрошило је само себе, а Турци су дошли да га без превеликијех тешкоћа прогутају.“³⁹⁹

Немањићи и Бока

Током дугог периода своје владавине подручјем Боке Которске Немањићи су оставили свој траг, како у политичком, тако и у културном смислу. О традицији Немањића у Боки говоре многи извори. Највише је писано о Светом Сави, краљевима Урошу и Милутину, Милутиновој мајци, краљици Јелени, као и о цару Душану. Немањићи се јављају као ктитори многих цркава и манастира, њихова имена се спомињу у натписима, за њих се везује подизање многих објеката. Са друге стране многи мајстори из Боке – Котора били су у служби Немањића.⁴⁰⁰

---

³⁹⁸ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 8, 2.

³⁹⁹ *Исто*, 3.

⁴⁰⁰ Доба Немањића у Боки Которској обиљежава мноштво православних храмова, има их више него и у једном предјелу „Српства“ на једнакој територији. Православни храмови не дају само вјерско него и национално обиљежје крају. Ј. М. Костић, *О српском карактеру Боке Которске*, Цирих 1961, 69.

О култу Светог Саве у Боки има доста свједочанстава: у манастиру Савина крај Херцегновог чува се крст Светог Саве; недалеко од манастира Бање код Пераста налази се извор и у стијени над њим отисак руке Светог Саве; на путу између Грахова и Кривошија налази се отисак стопе Светог Саве; у селу Луштици народ приповиједа да је Свети Сава осветио њихову старинску цркву св. Николе као и старинске цркве св. Сергија и Вакха на Подима и Светог Саве на Савини, те се каже да је код ове цркве извео и живу воду. Постанак имена Дврсна у Кривошијама приписује се такође Светом Сави, као и настанак плићака између Будве и острва Св. Никола.⁴⁰¹

Краљ Стефан Урош I спомиње се у натпису на некадашњој цркви св. Павла у Котору, која је 1814. године претворена у касарну. Супруга краља Уроша I, краљица Јелена, саградила је у Котору изван градских зидина у Шурању, католички манастир св. Франа.⁴⁰²

Године 1305. налазила се краљица Јелена са својим сином Милутином у Котору. Милутин је том приликом потврдио све што је његова мајка даровала Ратачком манастиру. У краљевој пратњи тада су били надбискуп Бара, бискуп которски, православни епископи зетски и хумски и „дјед“ цркве босанске. Краљ Милутин је тада которску властелу богато даровао и потврдио им раније повластице.⁴⁰³ Године 1319. дао је краљ Милутин да се сагради у цркви св. Николе у Барију у Италији један олтар, а велику сребрну икону повише олтара израдио је Обрад Десиславов, умјетник из Котора. При градњи цркве у Дечанима прославио се опет умјетник Которанин „фра Вита, мали брат протомајстор из Котора, града краљева“. Овај католички монах започео је градњу дечанске цркве, величанствене грађевине из доба Немањића, 1327. године, а довршио је 1335. године.⁴⁰⁴

Предање у Грбљу каже да је цар Душан зидао манастир Подластву као своју задужбину, пошто је туда пролазио 1350. године. За манастир Дуљево у Паштровићима држи се такође да је задужбина цара Душана. Име цара Стефана Душана спомиње се на натпису са надгробне плоче Ђураша Вранчића за којег се каже да је био у цара Стефана

⁴⁰¹ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 9.

⁴⁰² *Исто*, 9.

⁴⁰³ *Исто*, 9; Повеља којом је краљ Милутин потврдио даровницу своје мајке Јелене самостану св. Марије Ратачке издата је у Котору и у њој се спомињу которски бискуп Домније, барски надбискуп Марин, епископ хумски Јован, зетски епископ Михаило, дјед Мирослав (богумил) и још неки челници. Л. Б. Челебић, *Хришћанство у Боки 1200-1500, Которски дистрикт*, Подгорица 2006, 46.

⁴⁰⁴ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 7; Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, Београд 1976, 73-76.

„трећи витез“. Плоча се налази на старом гробљу код рушевина манастира св. Арханђела на Превлаци. У Данчуловини на Брдима, недалеко од Превлаке, налази се један старински дворцац, у којем је сачувана слика цара Душана са царевим именом. По предању, у селу Крушевицама код Херцег Новог требало је да цар Душан прави дворцац.⁴⁰⁵ У селу Бијелој постоји традиција да је „цар Шћепан“ дао новац да се на мјесту ондашње парохијалне цркве подигне велика црква, по неким манастир.⁴⁰⁶ За стару цркву св. Димитрија у Брајићима, у општини будванској, каже се такође да је саградио „цар Шћепан“ и да је у исто вријеме саграђено крај цркве и гумно и млин на Студенцу, који још и данас постоје. Чак и постанак града Котора се приписује у причи цару Стефану. На сјеверној страни Котора је брдо Пестинград на коме је шупља стијена као велика врата. За ту се шупљину каже да је тамо цар Стефан почео да зида град, али да му је вила рекла да ту нема ни „броду пристаништа“ ни „коњу поигришта“, већ да сагради град крај мора. Душан је послушао вилу, те је саградио данашњи Котор поред мора. Симо Матавуљ у свом дјелу „Бока и Бокељи“, каже да сваки Которанин са поносом показује Душанов грб на јужним градским вратима, мислећи на један стари грб у облику вијенца, који нешто подсјећа на грб Црнојевића, који је и до данас сачуван на апсиди цетињског манастира.⁴⁰⁷ Манастир и цркву св. Бенедикта саградио је првих година владања Душана Силног которски архитекта Петар Радославов.⁴⁰⁸

Међу неким рушевинама близу Херцег-Новог гдје се каже да је био манастир св. Димитрија нађен је један одломак плоче са латинским натписом, на којем је сачувано име *Rex Uroxi* (Краљ Урош), свакако један од Немањића. Приповиједа се да су и разне сеоске цркве биле саграђене у доба Немањића као нпр. данашња католичка црква св. Ане код Херцег Новог, за коју се каже да је била у доба Немањића посвећена св. Петки.⁴⁰⁹ Каже се да је у доба Немањића био ограђен манастир у Пелинову у Грбљу, који је био у братској вези са манастиром на Превлаци.⁴¹⁰

---

⁴⁰⁵ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 9; о Ђурашу Вранчићу и надгробној плочи. Г. Томовић, *Ђураш-трећи витез у цара Стјепана*, Бока, 24, Херцег Нови 2004, 106.

⁴⁰⁶ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 10.

⁴⁰⁷ *Исто*, 10.

⁴⁰⁸ *Исто*, 7; Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, 78.

⁴⁰⁹ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 9.

⁴¹⁰ *Исто*, 9-10.

Приповиједа се да су Немањићи основали и манастир св. Стефана у Врановићима. На мјестима гдје су манастири Режевић и Градиште каже се да су биле у доба Немањића гостионице за путнике.⁴¹¹

Код парохијалне цркве св. Ђорђа у Ораховцу све до бокелског устанка 1881. године налазила се једна плоча са старосрпским натписом, у којем се спомињао један од владара Немањића. Плочу су аустријски војници међутим разбили и потпуно уништили. Међутим, у цркви су сачуване фреске из доба Немањића, а црква се спомиње у једном акту из прве половине XV вијека у старом судском архиву у Котору.⁴¹²

У сачуваној малој апсиди старе цркве у селу Бијела виде се фреске које су радили грчки сликари првих година XIV вијека, а међу њима је и фреска са именом хумског епископа Данила, јер је село Бијела као дио области Травуније тада припадало хумској епископији са сједиштем у Стону. Парохијална црква села Бијеле посвећена је Полагању ризе Пресвете Богородице (2. јула), а слави и празник Полагања појаса Богородице (31. август) те има везе са чувеном „појасном“ црквом св. Богородице захумске, у чији је спомен ћесар Гргур (1361) саградио манастир Наум на Охридском језеру и посветио га св. Богородици захумској. Данас је овај манастир у рушевинама каже Шеровић.⁴¹³

На крају Шеровић закључује да нам преостали историјски споменици јасно свједоче о напретку Боке Которске у доба Немањића, а врло обилна народна традиција пружа нам доказ, како је у народу „снажна свијест на најсјајнији период наше прошлости, те је није могло ослабити ни дуго робовање туђину, које је све могуће предузимао да ту свијест избрише из народне душе“.⁴¹⁴

Немањићи и Паштровићи

Паштровићи доказују да су имали разне повластице од Немањића, особито од Стефана Дечанског и цара Душана, што су им касније и Млечани потврдили. Кажу да им је цар Душан даровао двије куле у Паштровићима, наиме Челобрдо и кулу према Дољанима, те да им је одобрио да им суде домаћи судови, ваљда само у грађанским

---

⁴¹¹ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 10.

⁴¹² *Исто*, 9.

⁴¹³ *Исто*, 10.

⁴¹⁴ *Исто*, 10.

парницама. По једној листини из 1355. године цар Душан је даровао кнезу Датајку из старе породице Медин из данашњег Петровца неколико села у близини Бара и у Паштровићима, да буде тамо кнез и да буде само зависан од цара. Исто тако и Миковићи истичу свог претка Радича Миковића који је био у служби Немањића и од њих одликован великим почастима.⁴¹⁵

---

⁴¹⁵ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 8.

4. БАЛШИЋИ

О властеоској породици Балшића, која је од 1360. до 1421. године владала Зетом написан је велики број текстова у периодици која је излазила на простору данашње Црне Горе у периоду од 1835. до 1941. године. Један број текстова односи се директно на Балшиће, у другима су Балшићи обрађени у оквиру историје Црне Горе, као и у оквиру других тема и приказа. Један број текстова писан је намјенски за дате часописе, а други текстови су одломци из монографских публикација или преузети текстови из других часописа.

По важности и стручности издвајају се текстови Павла А. Ровинског, Ђорђа Стратимировића и Риста Ј. Драгићевића. *Глас Црногорца* доноси превод дјелова књиге Павла Аполоновича Ровинског о Црној Гори и то поглавље “Зета под управом Балшића”. Ровински је период владавине Балшића у Зети (од 1356. до 1427. године) сврстао у шест поглавља: „Опће стање српских земаља по смрти цара Душана“, „Балша I и његови синови“, „Ђорђе II Балшић“, „Одношаји к Венецији“, „Балша III и дјела с Венецијом“ и „Главни догађаји у овоме периоду“.⁴¹⁶ Ђорђе Стратимировић је писао о Балшићима у *Шематизму православне епархије Бококоторско, Дубровачке и Спичанске*.⁴¹⁷ У прилозима за библиографију Црне Горе писано је у оквиру приказа о књизи Ђорђа Стратимировића: „О Балшићима“ (*Годишњица Николе Чупића*, књ. XV, 1895, стр. 173-205).⁴¹⁸ Ристо Драгићевић у тексту стручног карактера у којем је представио везе Зете - Црне Горе са Јадранским приморјем говори о Балшићима.⁴¹⁹ О Балшићима је писано и у оквиру разних историја Црне Горе. У првом црногорском периодичном часопису *Грлица* објављена је „Кратка историја Црне Горе“ митрополита Петра I Петровића, коју је приредио Димитрије Милаковић и која почиње од владавине Балшића у Зети.⁴²⁰ Пишући историју Црне Горе

---

⁴¹⁶ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 6, 1-3; бр. 7, 1-3; бр. 8, 1-3.

⁴¹⁷ Ђ. Стратимировић, *Нешто о Балшићима*, Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1896, 39-41.

⁴¹⁸ Х. (П. А. Ровински), *Ђорђе Стратимировић-О Балшићима*, Просвјета, IX/1898, св. VI, 397-400; св. VIII, 448-449.

⁴¹⁹ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 129- 136; св. 4, 193-200; св. 5, 267-273.

⁴²⁰ *Кратка историја Црне Горе*, 55-87.

Миховил Павлиновић је писао и о Балшићима.⁴²¹ О Балшићима је писао и Мираш Вукић.⁴²²

Ровински наводи да је Балша у вријеме цара Душана био племић и да је посједовао једно село. Ровински сматра да Балшићи потичу од провансалске породице *de Bauh*; један предак ове фамилије доселио се овамо у вријеме кад је једним дијелом арбанашког Приморја владао принц (кнез) Анжујски. Ровински наводи да се Балша по народном предању зове „Зећанином“, због тога што се родио, одрастао, васпитавао и имао своје „владавине“ у Зети.⁴²³ Стратимировић наводи да су Балшићи изводили своје поријекло од Стефана Немање; Страцимир, Ђурађ I и Балша II били су браћа, а синови старог Балше. Најприје су се називали жупанима, а послије господом Зете.⁴²⁴ Павлиновић наводи да су по смрти цара Душана, великаши подијелили Српско Царство и да се у Зети појавио „јак Зећанин, племенити Баоша који се дигао са брда са три своја сина и могућом породицом, који је држао Доњу Зету са Скадром и називао се зетским војводом“.⁴²⁵ Таквог је мишљења и Мираш Вукић, који је у писању свог чланка у великој мјери користио Милаковићеву Историју Црне Горе и Историју Симе Милутиновића Сарајлије.⁴²⁶ Петар I Петровић Његош каже да је фамилија Балшића била прва међу властелом једне и друге Зете.⁴²⁷ Ристо Драгићевић наводи да се у Зети око 1360. године јављају три брата Балшића - Страцимир, Ђурађ и Балша, који су још за живота цара Уроша створили самосталну државу и проширили своју власт ван граница Зете.⁴²⁸

Стратимировић говори о грбу Балшића, који по хроници Скорија представља „сребрну звијезду на црвеном пољу, а врх шљема је вучја глава“.⁴²⁹ Стратимировић тврди да је Балша лично име и да овај грб припада наполитанској фамилији *del Balzo*.⁴³⁰ Наводећи Орбинија који каже да је стари Балша произашао из домаће властеле у Албанији, Стратимировић сматра да то није много невјероватно, јер земље које су се после рачунале у Албанију, прије су припадале Зети, која се пружала од Љеша до

⁴²¹ М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 62-74.

⁴²² М. Вукић, бр. 2, 2-3.

⁴²³ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 6, 3.

⁴²⁴ Ђ. Стратимировић, *Нешто о Балшићима*, 40.

⁴²⁵ М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 63.

⁴²⁶ М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 2.

⁴²⁷ *Кратка историја Црне Горе*, 56.

⁴²⁸ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, св. 3, 134.

⁴²⁹ Х., *Ђорђе Стратимировић-О Балшићима*, св. VI, 397.

⁴³⁰ *Исто*, 398.

албанског Биограда (Берата). Скадранин Барлеције у животу Скендербега међу његовим војводама спомиње „*Georgum Stresium nepotem, Balsae filium*“ и браћу Јована и Бошка, које држи за Арбанасе и још додаје за њих: „*horum sedes intra Crbiam et Lyssum*“ (*De vita, moribus etc. G. Castridi, II, p. 38*). Дакле они су живјели између Кроје и Љеша, иза којих је „таман досезала српска граница и још мало даље“, истиче Стратимировић.⁴³¹

Ф. Миклошић добија мишљење да је породица Балшића родом из Провансе у јужној Француској, што су заступали француски научник Ленорман и српски Чедомиљ Мијатовић.⁴³²

У савременој историографији преовладава мишљење да су Балшићи вјероватно потицали од славизираних Владаха који су као ратници – промијари имали прилике да се пробију у редове племства, па чак и великаша. Основа имена Балшићи је романска, а наставак је словенски као што су и словенска лична имена чланова ове породице.⁴³³

Стратимиров син Ђурађ II се титулисао: „Христа Бога благовјерни и самодржавни господин свој Зетској и Поморској Земљи“. Балша III је био син Ђурђа II и госпође Јелене који је себе називао: „Ја самодржавни господин Баоша, по милости Божјој дука велики, и господар Земљи Зетској и свему Западном Поморју“.⁴³⁴

Као почетак владавине Балшића, неки аутори су узимали годину када се они први пут јављају у историјским изворима (1360), а други су претпостављали почетак њихове владавине смрћу цара Душана (децембра 1355), а као крај владавине смрт Балше III (1421) и смрт његовог ујака деспота Стефана Лазаревића (1427). Стратимировић и Ристо Драгићевић наводе да су Балшићи владали Зетом од 1360. до 1421. године, што потврђује и савремена историографија.⁴³⁵ Ровински владавину Балшића ставља у период од 1356. године до 1427. године, Матовић од 1355. до 1427. године.⁴³⁶ Павлиновић почетак владавине Балшића у Зети ставља у 1356. годину и везује са смрт цар Душана.⁴³⁷ Петар I

⁴³¹ Х., *Ђорђе Стратимировић-О Балшићима*, св. VI, 398.

⁴³² Поводом брошуре Ф. Миклошића „*Die Serbischen Dynasten Crnojević*“, Глас Црногорца, XVI/1887, бр.12, 3.

⁴³³ *Историја Црне Горе*, II-2, 7 (С. Ћирковић).

⁴³⁴ Ђ. Стратимировић, *Нешто о Балшићима*, 40.

⁴³⁵ *исто*, 39; Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, св. 3, 134; *Историја Црне Горе*, II-2, 3-133. (С. Ћирковић- И. Божић)

⁴³⁶ Ђ. Стратимировић, *Нешто о Балшићима*, 39; П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 6, 1; Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, св. 3, 134; М. Матовић, *Дукља-Зета-Црна Гора, историјски развитак и формирање*, бр. 15, 16 и 17, 11.

⁴³⁷ М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 63.

Петровић везује појаву Балшића за Вукашина Мрњавчевића и његово наводно убиство цара Уроша Немањића.⁴³⁸

Ровински истиче да је још за вријеме цара Уроша, Душановог сина, следећи примјер других намјесника, Балша помоћу своја три сина, завладао Скадром и Приморјем до Котора.⁴³⁹ Браћа Балшићи послје Балшине смрти 1360. године убрзо постају господари зетског дијела јадранског приморја и проширују своју „очевину на Горњу Зету, пријеком Брда до Грахова и до Раше“.⁴⁴⁰ Од 1360. до 1385. године Балшићи распростиру своју власт и прелазе на југ мимо Авлоне (Валоне), Балшићи су својој „српској земљи“ придружили за неко вријеме и цијелу Албанију све до Химаре.⁴⁴¹

Након Маричке битке и смрти краља Вукашина, при крају 1371. године заузели су Пећ и Призрен са областима које су држали до 1379. године.⁴⁴² Ровински наводи да је српски кнез Лазар дио земаља које је отео од краља Вукашина након његове смрти 26. септембра 1371. године, морао уступити двојници „силних војвода“: Николи Алтомановићу и Балши.⁴⁴³ Балша је био у сродству са Вукашином, јер је његов син Ђурађ био ожењен са Вукашиновом кћерком Милицом, са којом се Ђурађ након Вукашинове смрти развео и по други пут оженио са Теодором, кћерком Жарка Дејановића, који је био Душанов севастократор, а послје намјесник у једном дијелу Македоније.⁴⁴⁴

Од 1373. до 1377. године имали су Балшићи у својој власти Драчевицу (државу Новску), Конавле и Требиње.⁴⁴⁵ На врхунцу своје моћи, били су господари „свега приморја од Залива Которскога до Отоке Отрантске“. Године 1385. имао је Балша II у својој власти Будву, Бар, Улцињ, Драч и Авлону, Дриваст, Скадар, Дањ, Св. Срђ, Љеш и арбанашки Београд (Берат).⁴⁴⁶

До 1367. године Балшићи су управљали Зетом као жупани и клеветници српског цара Стефана Уроша. Област Зете обухватала је тада Црну Гору (Горњу Зету), Подримље

---

⁴³⁸ *Кратка историја Црне Горе*, 57.

⁴³⁹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 6, 3.

⁴⁴⁰ *Исто*, 3; Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, св. 3, 134; М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 64.

⁴⁴¹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 8, 1; Ђ. Стратимировић, *Нешто о Балшићима*, 39; О власти Балшића у јужној Албанији: М. Антоновић, *Област Валоне и Канине под српском влашћу (1343-1417)*, Зборник Филозофског факултета у Београду, А, XVIII, Београд 1994, 149-178.

⁴⁴² Ђ. Стратимировић, *Нешто о Балшићима*, 39.

⁴⁴³ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 6, 2.

⁴⁴⁴ *Исто*, 2-3.

⁴⁴⁵ Ђ. Стратимировић, *Нешто о Балшићима*, 39.

⁴⁴⁶ *Исто*, 39.

и приморје од Будве до Љеша, са Скадром као главним градом, наводи Стратимировић. Послије 1367. године Балшићи су самодржавни господари земље.⁴⁴⁷ Ђорђе Стратимировић, Миховил Павлиновић и Мираш Вукић су мишљења да је краљ Вукашин на вјеру погубио цара Уроша 1367. године,⁴⁴⁸ те су ту годину узимали као граничну у односу на централну власт у Српском царству. Ровински истиче да се опажа разлика у међусобним односима чланова владалачког дома Балшића. Уз најстаријег брата Страцимира који је наслиједио власт, спомињу се у грамати и два његова млађа брата Ђорђе и Балша, као његови „сауправитељи“. Послије најстаријег брата Страцимира није дошао на власт његов син, него брат, а при томе опет се потписују два брата и синовац, а овај последњи ступа на власт тек послје смрти свог најстаријег стрица. Овога је наслиједио његов син Балша III, будући да су његова браћа Гојко и Иваниш умрли прије тога. Ровински констатује да ово противурјечи оном поретку наследства који је постојао у владалачком дому Немањића.⁴⁴⁹

Марко Драговић наводи Ровинског који сматра да мајка Балше III Деспа, продаје град Авлону (Валону), што свједочи да је то била нека њена својина, у коју се не мијеша њен син „господар зетски“. Такође Ровински погрешно тумачи, истиче преводилац М. Драговић, да се у Дубровачким писмима Балши готово увијек пише и име његове жене Јелене, и то пред његовим именом, наводећи: „У свему многопоштованој госпођи Јели и господину Балши од владајућега града Дубровника многопоштовани поздраве“, или: „Славној и велеможној госпођи Јели и господину Балши.“⁴⁵⁰ У питању није његова жена већ његова мајка Јелена Балшић.⁴⁵¹

Павлиновић наводи да се „Жупа Балшића“ простирала до Котора са којима су били у непријатељству,⁴⁵² али им је которска жупа била вјерна.⁴⁵³ Балшићи су жељели заузети и Котор али су се Которани томе противили и ријешили су да ће „прије сви погинути него

---

⁴⁴⁷ Ђ. Стратимировић, *Нешто о Балшићима*, 39.

⁴⁴⁸ М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 63; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 2.

⁴⁴⁹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 17, 2.

⁴⁵⁰ *Исто*, 2; Послије смрти Балше II 1385. године, власт у Валони преузима његова удовица Комнина, коју од 1391. године потискује зет Мркша Жарковић ожењен њеном и Балшином кћерком Руђином. Послије Комнинине смрти 1396. Мркша ју је и формално наслиједио, а како није имао потомства, 1414. године власт у Валони преузела је сама Руђина, до 1417. године када Валону заузимају Турци, а она бјежи на млетачки Крф. М. Антоновић, *Област Валоне и Канине под српском влашћу*, 152-153, 170.

⁴⁵¹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 17, 3.

⁴⁵² М. Павлиновић, *Црна Гора*, 64.

⁴⁵³ М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 2.

признати власт Балшину над собом.“ Ровински истиче да Котор никада није био тијесно везан ни са Зетом ни са Српским царством. Будући да је био краљевски град он је задржао своју аутономију (самоуправу) и стојао је под личним протекторатом Немањића, налазећи се само као у неком личном савезу (унији) са осталим дјеловима њихове државе. Такви односи између Котора и Зете остали су за свагда.⁴⁵⁴ Такође и Стратимировић истиче да Балшићи једино нијесу могли покорити град Котор, који су више пута нападали и са копна и са мора, и да су се заузећу Котора противили Млечани.⁴⁵⁵

У сукоба између Котора и Дубровника Балшићи су били на страни Дубровника, те су већ од 1361. године Балшићи постали дубровачки грађани, а идуће године и млетачки.⁴⁵⁶ Услед напада Балшића, град Котор отпада сасвим од српске државе, те се предаје 1370. године угарском краљу Лудовику I. Послије 1385. године „подложио“ се Котор српско-босанском краљу Стефану Твртку I и најзад 1420. године прелази под врховну власт Млечана.⁴⁵⁷

Са Дубровчанима су Балшићи били у пријатељским односима, Дубровчани су их даривали и дубровачка трговина је текла несметано кроз обје Зете.⁴⁵⁸ У XIV вијеку, наводи Драгићевић, био је приличан број новопримљених дубровачких грађана са подручја браће Балшића, нарочито из приморских градова Будве, Бара и Улциња.⁴⁵⁹ Зетски господари везали су се најискренијим пријатељством са Дубровником, који се налазио у непрестаној свађи са Захумљем и његовим господарима, истиче Ровински. Земље захумске и дубровачке државе дотицале су се у Требињу, Конавлима и Драчевици. Године 1361. дошло је до рата између Дубровника и захумског кнеза Војислава. Дубровчани су молили Которане да им дају помоћ и да забране извоз соли у Војиславову државу, међутим када Которани нијесу пристали на то, дубровчани су порушили которске солане.⁴⁶⁰ Дубровчани су Которанима „завалили“ солила, како каже Павлиновић.⁴⁶¹ Которани ступају у савез са Војиславом, али Балшићи прискачу у помоћ Дубровнику и крећу са војском на Котор те ометају Которане да помогну Војислава. Због тога су обје

---

⁴⁵⁴ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 6, 3.

⁴⁵⁵ Ђ. Стратимировић, *Нешто о Балшићима*, 39.

⁴⁵⁶ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 134.

⁴⁵⁷ Ђ. Стратимировић, *Нешто о Балшићима*, 39.

⁴⁵⁸ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 64; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 2.

⁴⁵⁹ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 134.

⁴⁶⁰ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 6, 3.

⁴⁶¹ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 64.

зарађене стране изјављивале да желе мир, који је био учињен посредовањем цара Уроша у Оногшту 1362. године.⁴⁶²

Од тога времена Зета је остала у непријатељским односима са Которанима, а са друге стране ступила је у тијесно пријатељство и савез са Дубровником. Дубровчани 1368. године добијају право да могу без плаћања царине превозити трговину кроз Дањ у Доњој Зети и за то им синови Балшини: Страцимир, Ђурађ и Балша, издају повељу „ниже Широког Брода у Љешу, када дођоше на ријеку Мати, и кад су кренули у поход на Карла Топију“.⁴⁶³ Ровински наводи да су они предузели рат против арбанашког кнеза Карла Топије због Драча, који су хтјели за себе, али су се последије измирили са Карлом и ступили са њим у пријатељске односе дајући му своју сестру за жену.⁴⁶⁴

Због босанског бана Твртка који је хтио да заузме Котор, Ђурађ Балшић ствара савез са Николом Алтомановићем, господаром територије између Котора и Рудника, који ће му, истиче Драгићевић, баш оне године када је умро Страцимир Балшић (1373) уступити требињску област са Конавлима. Поставши тако дубровачки сусјед Ђурађ је од Дубровника неко вријеме примао тзв. Светодимитарски доходак за те крајеве, али то није дуго трајало, јер је убрзо последије смрти Ђурђа Балшића (1378) Твртко узео поменуте крајеве између Дубровника и Котора.⁴⁶⁵ Наиме, Ђурађ Балшић мјесеца новембра 1372. године уговара са Дубровчанима: „... ако буду господар овојзи земљи приморској која је окол Дубровника, да ми дају властеле дубровачки доходак...“ Ђурађ је дао Дубровчанима и разне трговачке повластице, које ће им 1379. године потврдити, нарочито повељом и Балша II.⁴⁶⁶

Последије смрти Страцимирове, прије 1373. године, Ђурађ је још у већој мјери него до тада водио главну ријеч. Иако је још увјек био у заједници са братом и синовцем, сам је издавао повеље, као нпр. Дубровчанима из новембра 1373. године, којом се обавезао да неће уводити нове царине „ни у мене, ни у мога брата Балше, ни у мога синовца младога Ђурђа“, што би говорило да сваки има своју посебну област.⁴⁶⁷

---

⁴⁶² П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 6, 3.

⁴⁶³ *Исто*, 3.

⁴⁶⁴ *Исто*, 3.

⁴⁶⁵ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 134.

⁴⁶⁶ *Исто*, 135-136.

⁴⁶⁷ *Историја Црне Горе*, II-2, 33 (С. Ћирковић).

Павлиновић истиче да је након смрти краља Вукашина 1371. године Балшиће запао дио од Вукашинове „пустоши“ и „њим бје на ухар“ и наводи да је Никола Алтомановић био незадовољан и да је почео „закидивати кнеза Лазара србског и краља Твртка босанског“.⁴⁶⁸

Никола Алтомановић је нападао земље босанског бана Твртка, а српски кнез Лазар као врховни поглавар свих српских земаља, истиче Ровински, држао је за своју дужност да својом влашћу прекине ове свађе.⁴⁶⁹ Ровински наводи да су се сукобљене стране на подстицај Дубровчана који су на све начине покушавали да их помире, састали у Дубровнику, али се нијесу могли погодити међу собом, те су се растали у свађи.⁴⁷⁰ Кнез Лазар и босански бан Твртко кренули су заједно са војском против Николе Алтомановића. Рат је почео и завршио се 1374. године потпуном побједом над Алтомановићем, који је по Лазаревој наредби ослијепљен. Алтомановићу „стукосе и живе му очи ископаше“, али је успио да побјегне и спаси живот.⁴⁷¹ Алтомановић је нашао уточиште код браће Балшића, Ђурађа I и Балше II и њиховог синовца Ђурађа II, који су га држали код себе све до његове смрти 1376. године. То је Балшићима дало повода, тврди Ровински, да онда кад су српски кнез Лазар и босански бан Твртко дијелили међу собом Алтомановићеве земље, да и они узму дио његових земаља: Требиње, Конавле и Драчевицу.⁴⁷² Мираш Вукић наводи да је Никола Алтомановић је побјегао код Балшића 1367. године, као и да су Балшићима припале многе његове земље.⁴⁷³

Као годину крунисања босанског бана Твртка за краља, Ровински наводи 1376., као и да су те године „три мјеста око којих су се препирали“ устали против Балшића и припојили се Твртку. Тада је Ђурађ Балшић ступио у савез са Карлом Топијом и напао на земље краља Твртка од стране Оногошта „предајући све огњу и мачу стигао до Невесиња, па се одатле са великим плијеном вратио кући“.⁴⁷⁴ Павлиновић наводи да су Балшићи, пошто су омоћали, кренули да се са босанским баном преотимају за српску круну.⁴⁷⁵

---

⁴⁶⁸ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 64.

⁴⁶⁹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 6, 3.

⁴⁷⁰ *Исто*, бр. 7, 1.

⁴⁷¹ *Исто*, бр. 6, 3; М. Павлиновић, *Црна Гора*, 64.

⁴⁷² П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 1; М. Павлиновић, *Црна Гора*, 65; изгледа да је Никола Алтомановић био жив још 1395. године. М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, СКА, књ. 40, Београд 1932, 29.

⁴⁷³ М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 2.

⁴⁷⁴ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 1.

⁴⁷⁵ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 65.

Дубровчани су их савјетовали да једни другима не ломе крила говорећи им: „наша краљевства и војводства пожељети ћете“.⁴⁷⁶ Крунисање босанског бана Твртка Котроманића за краља обављено је у јесен, највјероватније на Митровдан (26. октобра) 1377. године у „српској земљи“, можда у манастиру Милешеви, мјесту особитог култа Светог Саве, оснивача српске цркве.⁴⁷⁷

Которани који су били у рату са Дубровником обраћају се Твртку за помоћ и он не гледајући на сва добра која му је учинио Дубровник, излази у помоћ Котору и под пријетњом смртне казне забрањује својим поданицима трговину са Дубровчанима. Балшићи прискачу у помоћ Дубровнику, нападају Котор и принуђавају га да учини мир са Дубровником. Те године 1379. умире Ђурађ Балшић у престоници Скадру, „јунак и наметник кога у Зети није било“, а зетски господар постаје његов најмлађи брат Балша II.⁴⁷⁸ Ђурађ Балшић је умро 13. јануара 1378. године.⁴⁷⁹

Балша II (1378-1385) од Карла Топије успио је да узме град Драч, а није се могао помирити ни са господством Твртка I над Котором, па је са њим дошао у сукоб. Балша II је женидбом добио Валону, Берат и Химару, те је његова држава обухватала јадранско приморје од Валоне до Дубровника.⁴⁸⁰

Смутње које су настале у Напуљу пошто је тамо дошао на власт кнез Анжујски 1383. године, дале су по Ровинском, Балши могућност да завлада Драчем, који се све до тога времена налазио у италијанским рукама. Те године је он још једном помогао Дубровнику против Котора, и због тога је, истиче Ровински, добио дубровачко племство и постао великаш у сенату Републике.⁴⁸¹ Балша II је успио да загосподари Драчом негдје до прољећа 1385. године.⁴⁸²

Владајући великим дијелом Албаније, тј. цијелом „бреговином до Авлоне“, заузевши Канину и Биоград (Берат) браћа Балшићи су одузела од Вукашинових наследника и град Костур, али када су „прегли да збаце са себе турско господарство“ вратили су дио територије најмлађем Вукашиновом наследнику Иванишу.⁴⁸³ Зетски

---

⁴⁷⁶ М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 2.

⁴⁷⁷ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 137.

⁴⁷⁸ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 1; М. Павлиновић, *Црна Гора*, 65.

⁴⁷⁹ *Историја Црне Горе*, II-2, 36. (С. Ћирковић)

⁴⁸⁰ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 134.

⁴⁸¹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 1.

⁴⁸² *Историја Црне Горе*, II-2, 47 (С. Ћирковић).

⁴⁸³ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 6, 3.

господари добро су разумијели, уочава Ровински, одакле пријети општа опасност те су уређивали домаће ствари и предузимали барем нешто против турске силе. Ровински истиче да се то не види код кнеза Лазара, иако он стоји као глава свих српских земаља, већ се Лазар уплиће у домаће међусобице у западној половини српских земаља.⁴⁸⁴

Балша II је дао Дубровчанима војнике да присиле Которане на мир, а на њега су навалили Турци. Крајем 1385. године наводи Ровински, Турци су напали на земље Балшине државе, близу арбанашког Биограда (Берата) и попалили их. Не чекајући да скупи велику војску Балша је похитао из Драча и са хиљаду коњаника ступио у бој са Турцима код ријеке Бојане (Војуше), од овога су га одвраћале његове војводе, али их он није послушао, и погинуо је у том боју. Заједно са њим погинули су војвода Ђорђе Хрвавчић и син краља Вукашина Иваниш.⁴⁸⁵ Битка на Саурском пољу код Берата у којој је Балша II изгубио живот била је 18. септембра 1385. године.⁴⁸⁶

Послије погибије Балше II, Турци продиру до „врхова зетске долине“ (до граница Оногошта) и руше околине Скадра, Улциња, али закључују мир и удаљавају се.⁴⁸⁷ М. Вукић наводи да су Балшину мртву главу Турци „ујагмили“ 1385. године и да је по предању у том боју погинуо турски цар Селим са својим сином.⁴⁸⁸

По Балшиној смрти из драчке тамнице се ослободио његов братанић Ђурађ Страцимировић, који је постао господар Зете као Ђурађ II.⁴⁸⁹ Ђурађ је то тога времена живио у Драчу под надзором, јер је био немирне нарави и није слушао свог стрица.⁴⁹⁰ Ђурађ је како наводи Вукић говорио: „мој се стриц бојао моје хитрине, а ја се бојим наше неслоге: стриц се мој бојао е ћу му се отимати о војводство а нама се треба о главе отимати са Турцима“.⁴⁹¹

Ђурађ II Страцимировић (1385-1403) „господин всюј Зети и приморју“, како је потписивао, зет кнеза Лазара, имао је моћне непријатеље у сусјетству и незадовољне великаше у земљи.⁴⁹² Петар I Петровић наводи да, када су Срби крунисали Лазара

---

⁴⁸⁴ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 6, 3.

⁴⁸⁵ *Исто*, бр. 7, 1; М. Павлиновић, *Црна Гора*, 65-66; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 2.

⁴⁸⁶ *Историја Црне Горе*, II-2, 48 (С. Ћирковић).

⁴⁸⁷ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 8, 1-2.

⁴⁸⁸ М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 2.

⁴⁸⁹ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 66.

⁴⁹⁰ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 1.

⁴⁹¹ М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 2-3.

⁴⁹² Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 134-135.

Хребелјановића великим и самодржавним кнезом српским, тада су Балшићи пристали уз њега, али на тај начин да њима управљају своји кнежеви.⁴⁹³ Балс или Баош имао је за жену кћерку српског кнеза Лазара, именом Деспину.⁴⁹⁴ Павлиновић наводи да се Ђурађ оженио Деспом, удовицом бугарског краља и кћерком српског кнеза Лазара, што тврди и Мираш Вукић.⁴⁹⁵ Ровински истиче да се Ђурађ Балшић, да би умирио своје личне непријатеље, а без сумње да би добио више значаја, оженио Деспом, кћерком кнеза Лазара, а удовицом бугарског цара Шишмана.⁴⁹⁶ Јелена је била трећа по реду кћерка кнеза Лазара. Родила се између 1366. и 1371. године и око 1386. или 1387. године се удала за Ђурађа II Страцимировића Балшића.⁴⁹⁷

Неки великаши Горње Зете међу којима и Црнојевићи, каже Ровински, нијесу с почетка хтјели да се покоре Ђурађу II Страцимировићу, изговарајући се са тим да за свога господара признају босанског краља Твртка, али је Ђурађ брзо угушио њихову непокорност, а главне кривце казнио.⁴⁹⁸ Павлиновић и Вукић наводе да се Ђурађ II Страцимировић ородио са Црнојевићима.⁴⁹⁹

Турци су у то вријеме опустошили земље у Зети, а прекинули су ратовање, тек онда када су им били уступљени Берат и Костур.⁵⁰⁰ Павлиновић наводи да је овај турски продор у земље Балшића био 1386. године,⁵⁰¹ а Вукић констатује да је Ђурађ „инокосан“ подмитио Турке предајући им градове Берат и Костур.⁵⁰² Ровински закључује да то што су Турци тако олако учинили мир, свиједочи да они у то вријеме нијесу били још доста јаки, зато и нијесу смјели остати у Зети, него су се повукли, пошто су пљачкали и задовољили су се са малим плијеном. Такође, да није било забуне због промјене господара у Зети, и да је ико дошао Зети у помоћ, констатује Ровински, турска војска не само да би била побијеђена, већ би била и уништена.⁵⁰³

---

⁴⁹³ *Кратка историја Црне Горе*, 56; Д. Вуксан, *Почетак Историје Црне Горе митрополита Петра I*, св. 2, 121.

⁴⁹⁴ *Кратка историја Црне Горе*, 56.

⁴⁹⁵ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 66; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 3.

⁴⁹⁶ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 1.

⁴⁹⁷ М. Ал. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, Београд 1996, 73.

⁴⁹⁸ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 1.

⁴⁹⁹ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 66; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 3.

⁵⁰⁰ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 1.

⁵⁰¹ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 66.

⁵⁰² М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 3.

⁵⁰³ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 1; Послије пада Ниша у јесен 1386. године турске акинције су први пут упале у Босну и прошириле „страх турски“ све до Јадрана, турски поход завршио се у области Хума и у

Млетачка Република је нарочито настојала да од Ђурађа II Страцимировића узме приморске крајеве. За вријеме Ђурађа приспјели су у Улцињ уз Дубровчане и млетачки трговци, којима је Ђурађ дао јемство за сваку одштету по доњој Зети: „даде лукаву кључе на доњу Зету“.⁵⁰⁴

Доста је у периодици писано и о учешћу Ђурађа II Страцимировић у бици на Плочнику 1387. Године. Павлиновић наводи да су Турци напали Србију када им је кнез Лазар отказао данак и војну помоћ 1387. године.⁵⁰⁵ Наиме, Мурат је био принудио Лазара Хребелјановића да му плаћа данак и да му у ратовима даје војску у помоћ. Раније, године 1376., наводи нетачно Ровински, Лазар је пренио своју престоницу у Призрен и ступио на „Душанов престо“, Лазар је себе прогласио српским царем и ако на новцу задржава скромну титулу кнеза. Ровински такође нетачно констатује да Лазар враћа своме Царству Срем и Београд, које су били заузели Мађари, а после тога наређује да се разруши тврђава Београда како се опет не би могли Мађари утврдити у тим тврђавама.⁵⁰⁶ Напослетку, наводи Ровински, Лазар се одрекао плаћања данка Турцима и давања војске за помоћ, те је тада 1387. године султан Мурат дигао против њега војску, али га је Лазар победио у боју на ријечи Ситници, близу Топлице и Плочника, недалеко од Новог Пазара.⁵⁰⁷ Павлиновић и Вукић наводе да је Ђурађ је окупио Зећане и помогао Лазара на Поље Бијело, гдје су поразили Турке.⁵⁰⁸ Овај турски напад кнез Лазар је зауставио код Плочника, између данашњег Прокупља и Куршумлије.⁵⁰⁹

Главна дебата у периодици се водила око тога да ли је Ђурађ II Страцимировић учествовао у Косовском боју или није, као и о питању „невјерства“ Вука Бранковића.

Двије године послје битке код Плочника 1389. године била је Косовска битка која је донијела пропаст Српског царства, истиче Ровински, и наводи да према мишљењима

региону ријеке Неретве. Провала акинџијских одреда одиграла се на таласу сукоба између босанског краља Твртка I Котроманића и зетског господара Ђурађа II Страцимировића Балшића у октобру 1386. године. Упад је предузео највјероватније један огранак османлијске војске, румелијске акинџије, у договору или на позив Ђурађа II Страцимировића, који су прешавши преко косовске земље или сјеверне Албаније узнемирили читав регион дубровачког залеђа и Босне сијући страх и терор, што је остало забиљежено и у дубровачким изворима. М. Шуица, *Приповести о српско-турским окршајима и „страх од Турака“ 1386. године*, ИЧ 53 (2006), 116-117.

⁵⁰⁴ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 66; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 3.

⁵⁰⁵ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 66.

⁵⁰⁶ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 1.

⁵⁰⁷ *Исто*, 1-2.

⁵⁰⁸ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 67; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 3.

⁵⁰⁹ Р. Михаљчић, *Лазар Хребелјановић, историја, култ, предање*, Београд 1984, 115.

историчара на Косовски бој није приспио Ђурађ Балшић и да се томе може вјеровати, јер је Ђурађ знао како се тешко борити са Турцима, јер је и прије тога ратовао са њима. Није Ђурађ имао ништа против кнеза Лазара, истиче Ровински, тим прије што се спријатељио са њим узевши за жену његову кћерку.⁵¹⁰

Петар I Петровић Његош наводи да је Баош (Ђурађа II) скупио сву своју војску и пошао у помоћ своме тасту, против турског цара Амурата, али на пола пута стигла му је несрећна вијест о погибији „српског војинства“ и самог кнеза Лазара на Косову, „принужден бист с плачем и са сузама поврати се назад проклињајући издајника Бранковића“.⁵¹¹

Павлиновић каже да је „Видов дан видио Вука Бранковића невјеру, а српског народа пропаст“. Ђурађ II се са војском упутио пут Косова али га је на пола пута стигао лош глас о српској погибији.⁵¹² Вукић такође истиче невјерство Вука Бранковића, као и да је Ђурађ, иако се спремио на Косово, закаснио и да су га у путу стигли први гласови о исходу битке.⁵¹³ Стратимировић наводи да је Ђурађ II учествовао са својим Зећанима у боју на Косову 15. јуна 1389. године.⁵¹⁴ Иако се уочи Косовске битке Ђурађ II измирио са краљем Твртком, та чињеница не свједочи да се Ђурађ II Страцимировић Балшић нашао 15. јуна (по новом календару 28. јуна) 1389. године на Косову пољу са својим тастом кнезом Лазаром Хребелјановићем против султана Мурата I и његових снага. Турцима су се на Косову супротставили они чије су области ранијих година биле изложене њиховом пустошењу.⁵¹⁵

Последице ове несреће одмах су се показале у Ђурађевој држави.⁵¹⁶ Влатко Хранић (Вуковић) је на повратку са Косова ударио из Херцеговине на Балшиће.⁵¹⁷ Градови Љеш и Драч видјећи да се Турци примичу њиховим границама предали су се у заштиту Венеције.⁵¹⁸

---

⁵¹⁰ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 2.

⁵¹¹ *Кратка историја Црне Горе*, 57; Д. Вуксан, *Почетак Историје Црне Горе митрополита Петра I*, св. 2, 121-122.

⁵¹² М. Павлиновић, *Црна Гора*, 67.

⁵¹³ М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 3.

⁵¹⁴ Ђ. Стратимировић, *Нешто о Балшићима*, 40.

⁵¹⁵ *Историја Црне Горе*, II-2, 53-54 (И. Божић).

⁵¹⁶ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 2.

⁵¹⁷ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 67.

⁵¹⁸ *Исто*, 67; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 3.

Турци су Ђурађа II Страцимировића Балшића често нападали, те је 1392. године био од њих чак и заробљен, а ропства се ослободио тек пошто им је уступио градове Скадар, Дриваст и пристаниште Св. Срђ. Касније им је отео Скадар и Дриваст, али увјерен да та мјеста неће моћи трајно задржати дошао је на замисао да између себе и Турака начини једну „ограду“, те је 1396. године градове Дриваст и Скадар, као и територију од Скадра до Јадранског мора уступио Млечанима, који су му Љеш одузели још 1393. године.⁵¹⁹ Ровински сматра да Ђурађ предаје Венецији своју престоницу Скадар 1394. године, а да је за себе оставио град Дриваст, којег је касније дао Млечанима.⁵²⁰ Ђурађу су Млечани одредили награду од хиљаду дуката годишње за уступљена мјеста.⁵²¹ Ђурађу су од градова на морској обали остали само Бар и Улцињ, у коме му је била и престоница и сва Забојану до Ђевојачке стијене. У то вријеме у Будви, њеној околини и дјеловима горње Зете владао је као одметник Радич Црнојевић кога је Ђурађ успио 1396. године да потуче и поврати те територије.⁵²²

Страцимировић наводи да је 1395. године држава Балшића обухватала: Будву, Бар, Улцињ, Авлону с Канином (уз то острво Сасен) и Химару, а у унутрашњости: Дриваст, Скадар, Љеш, Дањ, Пирг и Биоград (Берат). Једино је Кроја била у рукама Карла Топије. Било је много арбанашких крајева којима су владали Балшићи и то показује њихову посебну везу са њима.⁵²³

Има напомена, каже Ровински, да је Ђурађ хтио још раније уступити Венецији сву Доњу Зету, а сам се са својом фамилијом преселити у Млетке. Ђурађ је до смрти остао у пријатељским односима са Венецијом.⁵²⁴ Ровински наводи да су се сви Балшићи старали да буду у пријатељству са Венецијом, давали су јој потпуну трговачку слободу и обавезивали су се намирити све штете које би млетачки трговци претрпјели од њихових поданика, што су и испуњавали. Са своје стране Венеција их је убрајала у своје грађане и давала им помоћ против Турака, уточиште њиховим фамилијама, али се са тим користила само удовица Балше II. Но поред свега тога пријатељства Венеција се бојала Балшића и

---

⁵¹⁹ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 134-135.

⁵²⁰ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 2; М. Павлиновић, *Црна Гора*, 67.

⁵²¹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 2; Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 134-135; М. Павлиновић, *Црна Гора*, 67.

⁵²² Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 134-135; Павле А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 2.

⁵²³ Х., *Ђорђе Страцимировић-О Балшићима*, св. VI, 399.

⁵²⁴ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 2.

није им допуштала да држе војничку флоту. Са тим се може објаснити, тврди Ровински, то што зетски господари нијесу имали, нити су могли имати своју војничку флоту.⁵²⁵

Вукић наводи да је Ђурађ II преминуо 1405. године, а да је њега наследио син Балша III.⁵²⁶ Ровински такође наводи 1405. годину као годину смрти Ђурађа II Страцимировића Балшића,⁵²⁷ док Драгићевић наводи 1403. годину.⁵²⁸ Ђурађ II Страцимировић Балшић умро је у првој половини априла 1403. године у Улцињу.⁵²⁹

Балша III (1403-1421) последњи Балшић у Зети, кроз цио период своје владавине имао је борбе са Млетачком Републиком од које је покушао да поврати све земље које им је уступио његов отац, али је у почетку борбе изгубио и један дио приморја који је од оца наслиједио. „Ал златни млетачки дукати, јачи од млетачке војске, на скоро преотеше Балши сву доњу Зету, и с матером га поћераше у брда“.⁵³⁰ Уз помоћ брђана Балша је повратио од Млечана Улцињ и Будву.⁵³¹ Наводећи Макушева, Ровински износи податак да је Венеција расписала награду ко ухвати живе Балшу III и његову мајку Јелену.⁵³² Млетачкој Републици у рату против Балше доста је помагао Сандаљ Хранић, који је ради Котора био у непријатељству са Балшом, али када је Сандаљ узео за жену Балшину мајку, удовицу Јелену, онда је промјенио политику према Балши. Његовим посредовањем дошло је до мира 1412. године по коме је Балша добио земље које је наслиједио од оца. Неколико година Балша је углавном провео у миру са Млечанима, али је 1419. године намјерио да им отме Скадар и Дриваст. Дриваст ће успјети да заузме, али су му Млечани отели Будву.⁵³³

Павлиновић погрешно износи податак да су Млечани од Ђурђево удовице купили за златне дукате зетски град Авлон (Валону) 1416. године.⁵³⁴ Почетком 1415. године

---

⁵²⁵ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 2.

⁵²⁶ М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 3.

⁵²⁷ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 1, 3.

⁵²⁸ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 135.

⁵²⁹ *Историја Црне Горе*, II-2, 85. (И. Божић)

⁵³⁰ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 135; М. Павлиновић, *Црна Гора*, 67.

⁵³¹ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 67.

⁵³² П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 3.

⁵³³ Р. Драгићевић, *Везе Зете - Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 135.

⁵³⁴ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 67.

Руђина, је угрожена од Турака понудила своје посједе Венецији у замјену за новчану накнаду.⁵³⁵

Балша III добивши обећање помоћи од свога рођака по женској линији Стефана Црнојевића (*Maramonte*), како сматра Ровински, скупио је војску и 1419. године кренуо на Скадар и заузео га.⁵³⁶ Павлиновић такође наводи да је Стефан Црнојевић по „дјеви Балшин рођак“ дошао Балши и казао му: „не дај рођаче да зетску старину жена продаје у туђина јер ће те Зета равна и брда остала проклињати до вијека“. Истог је мишљења и Вукић.⁵³⁷ По Петру I Петровићу, жена кнеза Баоше родила је црно дијете, које је на крштењу добило име Страцимир, али име „црни“ које се одомаћило у народу је остало, па по том надимку и његов син Стефан би прозван Црнојевић, владалац обје Зете, и тако су се и његови потомци прозвали Црнојевићима.⁵³⁸

Године 1420. млетачка влада отпремила је јаку флоту од 15 наоружаних галија и више другог бродовља, под заповједништвом Петра Лоредана, која је прво од Мађара отела у Далмацији тврђаву Омиш, острва Брач, Хвар и Корчулу и градове Трогир и Сплит. Которани су добровољно признали млетачку власт и обећали им дати помоћ против Балше, који је такође сакупио војску и у првом боју победио непријатеља. Приспјевши са новом војском Млечани су са Балшом закључили мир 1421. године. Послије тога Балша је „грозничав“ отишао у Србију да се састане са својим ујаком деспотом Стефаном Лазаревићем, а оставио је за свог намјесника у Зети Стефана Црнојевића.⁵³⁹ Предузимајући овај пут у Србију Балша је без сумње, тврди Ровински, имао намјеру да се споразумије с деспотом Стефаном ради даље заједничке борбе против против „непријатеља српског народа“ (мисли на Млечане). Ровински каже да је ово „у цијелом периоду који овдје описујемо први покушај да се уједине силе српске за заједничку радњу против душмана.“⁵⁴⁰ Али Балшина смрт уништила је планове. Балша је био болестан од грознице док је још био у Зети па му је у Србији позлило, умро је у мјесецу априлу, убрзо пошто је дошао у Србију.⁵⁴¹

---

⁵³⁵ *Историја српског народа*, II, Београд 1994, 96 (Ј. Калић).

⁵³⁶ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 3.

⁵³⁷ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 67-68; М. Вукић, *Нешто из историје*, 2, 3.

⁵³⁸ *Кратка историја Црне Горе*, 57.

⁵³⁹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 3; М. Павлиновић, *Црна Гора*, 68; М. Вукић, *Нешто из историје*, 2, 3.

⁵⁴⁰ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 3.

⁵⁴¹ *Исто*, бр. 8, 1.

Наком Балшине смрти 1421. године, како није имао мушке дјеце, Млечани су то одмах искористили и заузели његове приморске градове, које је морао да им отима Балшин ујак и наследник деспот Стефан Лазаревић.⁵⁴² Ровински такође наводи да Балша није имао мушке дјеце и да је послје њега остала само кћерка Јелена, која је била удата за херцега Стефана. Тако се на њему „прекратила“ мушка лоза Балшића, а изашла је на површину нова династија Црнојевића, која је била у сродству са Балшићима. Али не гледајући на то Стефан Црнојевић је отишао у Напуљ чим је чуо за Балшину смрт.⁵⁴³ По Балшиној смрти Млечани су одмах заузели Дриваст, Бар, Улцињ, Љеш, Будву, а мало касније Скадар и сву Доњу Зету.⁵⁴⁴ Након сестрићеве смрти, Стефан Лазаревић кренуо је из Србије да узме Балшићеве земље.⁵⁴⁵

Неки аутори (Петровић, Ровински, Павлиновић, Вукић) наводе крвну везу између Балшића и Црнојевића, мијешајући каснијег Стефаницу Црнојевића са Стефаном Балшићем Марамонтем, који је био син Константина Балшића и Јелене Топије, и који је из Јужне Италије дошао у Зету, гдје се први пут спомиње у марту 1419. године, да помогне свом рођаку Балши III у сукобу са Млечанима. Балша III није ни намјеравао да Зету препусти Стефану Балшићу Марамонте, јер иако је двије године са њим дјелио власт није могао да га приближи и веже за зетску средину.⁵⁴⁶ Једино Ристо Драгићевић не наводи ту крвну везу између Балшића и Црнојевића и истиче да је Балшин наследник у Зети био његов ујак деспот Стефан Лазаревић.⁵⁴⁷

Балшићи су били ктитори бројних цркава и манастира у Зети. Балша III основао је 1413. године православни манастир св. Николе у Прасквици у Паштровићима. Има помена да је 1420. године приложио неке земље (село Каручи) цркви св. Николе на острву Врањини у Скадарском језеру. Истом храму св. Николе на Врањини учинио је и Ђурађ II неку даровштину (половину села Раке) још 1404. године.⁵⁴⁸ И мајка Балше III, госпођа Јелена или Јела, оставила је задужбину у Зети, саградивши цркву св. Богородице на острву Брезавици или Бешкој горици Скадарског језера 1440. године, а кажу да је она градила

---

⁵⁴² Р. Ј. Драгићевић, *Везе Зете - Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 135.

⁵⁴³ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 8, 1; М. Павлиновић, *Црна Гора*, 68.

⁵⁴⁴ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 8, 1.

⁵⁴⁵ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 68.

⁵⁴⁶ *Историја Црне Горе*, II-2, 119, 129 (И. Божић).

⁵⁴⁷ Р. Ј. Драгићевић, *Везе Зете - Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 135.

⁵⁴⁸ Ђ. Стратимировић, *Нешто о Балшићима*, 40.

цркву у Врањи (близу Хума) и св. Николе у Гостиљу у Зети.⁵⁴⁹ Ровински истиче да зетски господари нијесу били толико богати, нити су располагали таквим средствима каквима су располагали српски краљеви и цареви, па су зато мање земаља даривали црквама и манастирима, а грађевине им нијесу богате и величанствене као Немањићима.⁵⁵⁰

Балшићи су боравили често у манастиру св. Михаила на Превлаци, гдје је, каже Стратимировић, била столица српско - православног митрополита Зетског. Превлака је била под Балшићима већ 1366. године. Балшићи су љетовали и у Бијелој, а спомен на њих остао је у имену села Баошића. По народном предању, наводи Стратимировић, Балшићи су саградили „Оријенску Локву“ у Кривошијама, која се и данас у народу зове „Балшина локва“.⁵⁵¹

Стратимировић наводи да је „столица“ зетског жупана могуће била у Брчелима, гдје су Балшићи и после радо боравили, а док аутор приказа Стратимировићеве књиге сматра да су Балшићи у Брчелима живјели само привремено, док је права престоница Балшића био Улцињ, гдје је била и њихова ковница новца.⁵⁵² Балшићи су претпостављали арбанашки Улцињ српском Бару, а Улцињ је једно вријеме служио и као привремена резиденција арбанашком вођи Скендер бегу, те Стратимировић сматра да су Балшићи у овим крајевима били некако своји.⁵⁵³

Стратимировић даје податке за генеалогiju Балшића, о њиховим крвним везама са другим родовима и потомству, цијели именик старијих Балшића, затим о потомству Балшина племена и именик млађих Балшића. Стратимировић говори и о односима Балшића према Риму.⁵⁵⁴

У вези са намјером Балшића да придобију град Котор стоји и њихов привидни прелаз на католичанство, истиче Стратимировић, рекавши да је посредник између Балшића и папе био свачки бискуп Петар. Стратимировић каже да је морал средњег вијека допуштао овакво играње са конверзијом, а касније се извињава и ограничава: „За Балшиће, као господаре зетских градова, у којима православне цркве није ни било, не бијаше ни разлога да своје православље особито истичу – и то им бијаше тим лакше, што

---

⁵⁴⁹ Ђ. Стратимировић, *Нешто о Балшићима*, 40-41; П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 14, 2.

⁵⁵⁰ П. А. Ровински, *Црна Гора*., бр. 14, 2.

⁵⁵¹ Ђ. Стратимировић, *Нешто о Балшићима*, 41.

⁵⁵² Х., *Ђорђе Стратимировић - О Балшићима*, св. VI, 398.

⁵⁵³ *Исто*, 399.

⁵⁵⁴ *Исто*, 400.

тада не би ни календарске разлике; али историјски споменици свједоче да су они били ревно заштитници православља у Зети (позива се на „Јелу Балшићку“ од Чед. Мијатовића); о то нам је довољан доказ, да су они остали вјерници источне цркве“.⁵⁵⁵

Аутор приказа, Стратимировићеве књиге, П. А. Ровински наводи да је православље у доба Балшића било било много јаче и обухватало је простор много виши него сада, њему је припадао и дио Албаније, гдје су сада само католици. Али у самим Балшићима, може бити православље није било дубоко, каже аутор приказа, па су стога политички интереси надвладала црквено - религиозне, а Јелена Балшић представљала је искључиви правац на двору, народно - религиозни, српски, у којем је била васпитавана у својој рођеној кући. Ровински, на крају приказа, закључује да су Балшићи међу српским династијама јако били наклоњени западној култури, услед тога што су били више изложени утицају Запада, а у исто вријеме да то није било у њима по крви, иако су били рођени и васпитавани у Зети.⁵⁵⁶

---

⁵⁵⁵ Х., *Ђорђе Стратимировић - О Балшићима*, 400.

⁵⁵⁶ *Исто*, 449.

5. ЗЕТА У ДЕСПОТОВИНИ

Након смрти Балше III (1421), његов ујак српски деспот Стефан Лазаревић кренуо је из Србије да преузме Балшине земље, али су га претекли Млечани, са којима се деспот сукобио. Деспот је истјерао Млечане из свих мјеста осим Скадра, Улциња и Будве, напао је и на Скадар, али су Млечани новцем поткупили многе људе из Зете и Србије, а такође и племе Паштровиће, па су са њиховом помоћи одбили деспотову војску од Скадра. То је наводи Ровински било у децембру 1422. године. Идуће 1423. године деспот је послао нову војску под заповједништвом свога рођака Ђурађа Бранковића, али је Млечанима дошла у помоћ нова војска и Паштровићи.⁵⁵⁷ Драгићевић наводи да су борбе деспота Стефана са Млечанима за посједе земаља Балшића завршене миром од 12. августа 1423. године по коме су деспоту, између осталог припали Дриваст, Бар и Будва, а Млечанима Скадар, Љеш, Улцињ и Паштровићи. Али се на томе није завршио сукоб са Млечанима. Априла 1426. године дошло је до другог уговора по коме је деспот изгубио и раније уговорених хиљаду дуката годишње које је добијао од Млечана. У новембру исте године Ђурађ је пристао на поновни уговор, по коме су од зетског приморја, од бококоторског залива до Бојане, Млечанима припали само Паштровићи и Улцињ, а „митрополиту српском признато је с млетачке стране право власти над свима православним црквама у земљама, којима су негда владали Ђурађ и Балша ... Бискупије, опатије и цркве, које су биле под Ђурђем и Балшом, а сада су под Млечанима, имају иста права, која су имале под Ђурђем и Балшом...“. Деспот Ђурађ Бранковић (1427-1456) имао је такође много муке од стране Млечана, па ће послје дугих преговора са њима склопити мир 1435. године.⁵⁵⁸

Деспот Стефан је увидио да не може ништа учинити и оставио је у Зети за управитеља свог сестрића Ђурађа Бранковића, са којим су Млечани закључили мир. Стефан Лазаревић такође није имао мушке дјече па је за свога наследника оставио Ђурађа Бранковића и када је умро 1427. године Ђурађ Бранковић се вратио из Зете у Србију да

⁵⁵⁷ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 8, 1; М. Павлиновић, *Црна Гора*, 69.

⁵⁵⁸ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 136; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006, 137; М. Спремић, *Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године*, Прекинут успон, Београд 2005, 195-203.

заузе српски престо, а Зећани су позвали из Напуља Стефана Црнојевића, каже Ровински, који је најприје дошао у Дубровник, а потом у Зету.⁵⁵⁹

Павлиновић наводи да када се Ђурађ Бранковић вратио са својом породицом затекао је у Зети Стефана Црнојевића. Зећани су Стефана позвали из Пуље да буде господар Зете и како наводи Павлиновић говорили: „Ђурађ Смедеревац он је у Србији Стефана Лазаревича наследник, он је Турком поданик. Ми Зећани нећемо господара турскога поданика“. На позив Дубровчана, Ђурађ је отишао у посјету Дубровнику, те се после преко Улциња вратио у Србију. Тада је сва Зета пристала уз Стефана и „славила свога независног господара Црнојевића“, истиче Павлиновић.⁵⁶⁰

По мишљењу старије романтичарске школе Балшићи су били у крвном сродству са Црнојевићима који су директно наследили Балшиће на власти у Зети. У старијој историографији се мијеша Стефан Црнојевић са Стефаном Балшићем Марамонте.⁵⁶¹

---

⁵⁵⁹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 8, 1.

⁵⁶⁰ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 69; Такође и савременик Нићифор Дучић наводи да Зећани нијесу хтијели признати за свог господара Ђурађа Бранковића из разлога тога што је он по косовском уговору морао бити турски вазал и „што је име Бранковић онда као и сада мрско српском народу“. Упоредити: Н. Дучић, *Бока и Зета*, ГСУД ХЛП (1875), 162-163.

⁵⁶¹ Стефан Балшић Марамонте био је син Константина Балшића и Јелене Топије. Када су Млечани 1402. године смакнули у Драчу Константина, његова је удовица отишла у Млетке, а затим се повукла код своје рођаке Марије Топија, удате за Филипа Марамонте, чији су се посједи налазили око Отранта и Лећеа. Тамо је узрастао и Стефан, па су га због блискости са кућом апулијског барона Дубровчани и Млечани често називали Стефан Марамонте. *Историја Црне Горе*, II-2, 119. (И. Божић) О његовом боравку у Зети погледати: И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, Немирно Поморје XV века, 176.

6. БРАНКОВИЋИ

И о средњовјековној српској династији Бранковићима писано је у периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године. Највише је о њима писано у оквиру других тема, али има и текстова који се директно односе на Бранковиће. Својом стручношћу издвајају се: текст у *Орлићу*, у оквиру одломка из „Српске историје“ Пантелије. С. Срећковића,⁵⁶² као и текст о Бранковићима који је написао Стојан Новаковић у *Летопису Матице Српске*, а чији текст преноси *Глас Црногорца*.⁵⁶³

У текстовима је приказана породица Ђурађа Бранковића, њихова борба за српски престо, задњи дани Деспотовине и последњи Бранковићи у јужној Угарској.

Пантелија Срећковић описује ликовни приказ повеље Ђурађа Бранковића из 1430. године манастиру Есфигмена у којем је представљена његова породица. На слици су насликани Ђурађ са супругом Јерином и дјецом: Гргуром, Маром, Стефаном, Катарином и Лазарем.⁵⁶⁴ Срећковић истиче да се та слика потпуно промјенила 1456. године када Ђурађ и његова породица представљају жалосну слику упропашћене Деспотовине: „измождени и истрошени старац Ђурађ, окорела и стара Јерина, два слијепа сина - Гргур и Стефан, Мара у турском, а Катарина у мађарском одијелу и Лазар, који је једва чекао да се докопа власти, на кога је отац гледао са надањем, а сви остали са страхом“. Срећковић наводи да је Ђурађа Бранковића народ прозвао „Ђурђем Смедеревцом“ и да је издавао повеље својој властели, Дубровчанима и манастиру Есфигмену.⁵⁶⁵

Срећковић описује жену деспота Ђурађа, Јерину као Гркињу која је са собом довела „читав чопор покварених цариградлија и подавала им најбоља државна звања“. По народном предању она је живјела на Авали, а у Островици јој је било пребивалиште. Јерина је удала је своју кћерку Мару за турског султана, а са њом у мираз дала је српску

---

⁵⁶² П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, Орлић, Цетиње 1867, 27-38.

⁵⁶³ С. Новаковић, *Царица Мара*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 35, 2-3; бр. 36, 2-3; бр. 38, 1-3; бр. 39, 2-3, О Бранковићима консултовати: С. Новаковић, *Последњи Бранковићи у историји и у народном певању*, 1456-1502. III (свршетак), ЛМС 148 (1886), 1-70; Ђ. Сп. Радојичић, *Хагиолошки прилози о последњим Бранковићима*, ГИД у Новом Саду, свеска 35-38, књига XII (1939), 285-312; D. Dinić-Knežević, *Sremski Branковиći*, *Istraživanja* (1975), 5-47; М. Спремић, *Српски деспоти у Угарској*, Срем кроз векове, Слојеви култура Фрушке горе и Срема, Зборник радова, Београд-Беоцин 2007, 45-73; М. Бошков, *Јелена Бранковић у књижевној традицији*, Зборник МС за књижевност и језик 43/1 (1995), 17-62; исти, *Ка деконструкцији једне легенде: о „владавини“ Јелене Бранковић*, in Мит –Зборник радова, Нови Сад 1996, 325-334; М. Ст. Поповић, *Мара Бранковић, Жена између хришћанског и исламског културног круга у 15. веку*, Нови Сад 2014.

⁵⁶⁴ П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 27-28.

⁵⁶⁵ *Исто*, 28-29.

земљу и градове. Срећковић наводи да је Јерина заповиједила да се убију најпознатије војводе Бијелић и Златокосић који су чували Србију од Турака на Тимоку. Он такође истиче да је Јерина морала починити „много зала“ кад јој је народ дао име „проклета Јерина“.⁵⁶⁶

Ђурађ Бранковић је умро 24. децембра 1456. године.⁵⁶⁷ Јерина је имала намјеру да за српског деспота постави најстаријег сина Гргура, иако је био слијеп, али га је најмлађи брат Лазар протјерао. Јерина је за деспота затим прогласила Стефана, али пошто се Лазар помирио са турским султаном Мехмедом II 15. јануара 1457. године, Јерина је са својом породицом и осталим рођацима побјегла у Рудник.⁵⁶⁸ Срећковић наводи да је Лазар отровао мајку.⁵⁶⁹ Новаковић наводи да је Јерина умрла 3. маја 1457. године, за коју каже љетописац да је умрла у Руднику, а једна познија љетописна биљешка наводи да Јерина није умрла природном смрћу већ да је отрована.⁵⁷⁰

Послије Ђурађеове смрти деспот Лазар је у почетку своје владавине држао помирљив став према Турцима, а резервисан према Угарској, у којој се српски двор налазио у затегнутим односима са најјачом странком Хуњадијевцима. Са таквом политиком су се слагали Јерина, њен брат Тома, царица Мара и Гргур.⁵⁷¹

Исте ноћи кад је отрована Јерина побјегли су Гргур и Мара султану у Једрене, а са њима и Јеринин брат Тома Кантакузин, који је у Србији имао високи војнички положај. „Некакве велике политичке разлике бијаху отровале мир у породици Бранковић“, истиче Новаковић. Срећковић наводи да је слијепи деспот Стефан са женом Ангелином и са своја два сина: Ђорђем (Максимом) и Јованом и са братом од стрица Вуком отишао у Срем у Мађарску.⁵⁷²

Срећковић назива Лазара „новим Нероном“ и каже да је владао деспотовином једва годину и пет дана, од 15. јануара 1457. до 20. јануара 1458. године. Од њега је остала признаница у Дубровнику како је 12. августа 1457. године примио дио своје очевине од 200 литара злата. У признаници он се наводи као српски деспот који своје родитеље

---

⁵⁶⁶ П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 29.

⁵⁶⁷ *Исто*, 30-3; С. Новаковић, *Царица Мара*, бр. 35, 2-3; *Историја српског народа II*, 302 (М. Спремић – Ј. Калић).

⁵⁶⁸ П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 30-3; *Историја српског народа II*, 303 (М. Спремић).

⁵⁶⁹ П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 30-3.

⁵⁷⁰ С. Новаковић, *Царица Мара*, бр. 35, 2-3; *Историја српског народа II*, 305 (М. Спремић).

⁵⁷¹ С. Новаковић, *Царица Мара*, бр. 36, 2-3.

⁵⁷² *Исто*, бр. 35, 2-3; С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 30-31.

назива „светопочившима“. Лазар је умро, не зна се од чега, без мушког порода и презрен од свих 20. јануара 1458. године.⁵⁷³

Послије Лазареве смрти на власт у Деспотовини је дошао војвода Михаило Анђеловић, који је владао заједно са Лазаревом удовицом Јеленом, 28. фебруара 1458. године.⁵⁷⁴ Срећковић не наводи да је у намјесништво улазио и Јеленин дјевер, слијепи Стефан.⁵⁷⁵

Стефан Слијепи који је био ожењен са Ангелином кћерком Арванита зетског владара (брата Ивана Црнојевића) опет је из Срема дошао у Смедерево, наводи Срећковић. Међутим, Стефанова жена Ангелина била је кћерка Аријанита Комнина из Албаније, који је господарио предјелом Коњуха (Елбасана).⁵⁷⁶ Како су већ и слијепи постајали српски владари, може се мислити како је било жалосно стање Србије, истиче Срећковић и наводи да се Стефановим интригама може приписати убиство Михаила Анђеловића (31. марта 1358. године), као и то што је деспотица Јелена позвала на превару Махмуд пашу, заробила га и везаног послала на дар угарском краљу Матији и Владиславу. Издаја Махмуд – паше и смрт Михаила Анђелића озлоједила је султана Мехмеда II који је планирао да сасвим потчини Србију.⁵⁷⁷

Срећковић наводећи љетописца каже да је Стефан преузео власт у Деспотовини у јесен (октобар) 1458. године. То потврђује и Стефанова признаница Дубровчанима којом он признаје да је примио 200 литара злата, што су у дубровачкој комуни оставили њима тројици браће „светопочивши“ родитељи Ђурађ и Јерина. У признаници се назива господин Стефан, а писана је 14. децембра 1457. године.⁵⁷⁸

Јеринина снаха, деспотица Јелена, водила је политику наслањања на Угарску. Срећковић наводи да она са Лазаром није имала мушке дјеце него само једну кћер Јелену, а бојала се оба Лазарева брата Гргура и Стефана, нарочито да јој Гргур не поквари планове, јер је он имао сина Вука, потоњег српског деспота у јужној Угарској. Јелена је у

---

⁵⁷³ П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 31; С. Новаковић, *Царица Мара*, бр. 36, 2; *Историја српског народа II*, 306 (М. Спремић); А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 87.

⁵⁷⁴ П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 31.

⁵⁷⁵ *Историја српског народа II*, 306 (М. Спремић).

⁵⁷⁶ *Исто II*, 375 (С. Ћирковић).

⁵⁷⁷ П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 31-32; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 90.

⁵⁷⁸ П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 32; *Историја српског народа II*, 306 (М. Спремић); А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 87; М. Спремић, *Два податка о Мари Бранковић*, Прекинут успон, 353.

договору са угарским двором удесила да се њена кћерка уда за Стефана Томашевића, сина босанског краља Стефана Томаша.⁵⁷⁹

Деспотица Јелена је због себе и своје кћери извукла земљу из тадашње неутралности и привукла је на агресивну политику Угарске. Неутрални положај био је једино средство да се земља обезбиједи, а угарска политика иако је била добра по идејама, била је убитачна по опстанак Србије. Након Лазареве смрти Гргур је почео са турском војском отворено да ради против деспотице Јелене и против још у Србији заосталог Стефана Бранковића. Деспотица Јелена тада је отворено пришла Угарској, пристајући да Угарска збаци са престола Бранковиће и да уступи Угрима Смедерево. Деспотица је удала своју кћер Јелену за Стефана Томашевића, босанског краљевића, прогласивши га господаром Србије.⁵⁸⁰ Позивајући се на љетопис Срећковић наводи да је деспот Стефан прогнан из деспотовине у априлу 1459. године и да је тада била протјерана и Јелена.⁵⁸¹ У савременој историографији се наводи да је послје збацивања са власти од стране Стефана Томашевића (21. марта 1459), који је примио „начелство српско“, и одмах затим се оженио Лазаревом кћерком (1. априла) слијепи Стефан протјеран из отаџбине 8. априла 1459. године, и тиме је мушка лоза породице Бранковић престала да влада Србијом.⁵⁸²

Новаковић истиче да са чисто конзервативног гледишта, на које је тада била упућена свака боље смисленија српска политика, царица Мара и брат јој Гргур, су имали потпуно право. Још су биле свијеже несреће које је препатио деспот Ђурађ, када се сличном политиком пошло 1437. године и када је Србија била много јача. Држање царице Маре у овим приликама показује да је народ очекивао више од Турака него од Мађара. Не одобравајући политику њеног поводљивог брата, деспота Лазара и снахе деспотице Јелене, Мара је у мају 1457. године оставила Србију. Последице Јеленине политике биле су те да су Смедеревци више вољели да без борбе предају свој град Турцима, него да га бране за угарски рачун. Српски државни живот старога времена тим се коначно угасио. Србија се претворила у обичан турски пашалук.⁵⁸³

---

⁵⁷⁹ С. Новаковић, *Царица Мара*, бр. 36, 2-3.

⁵⁸⁰ *Исто*, 2; *Историја српског народа* II, 307, 310 (М. Спремић).

⁵⁸¹ П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 32-33.

⁵⁸² А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 90; *Историја српског народа* II, 310 (М. Спремић).

⁵⁸³ С. Новаковић, *Царица Мара*, бр. 36, 3; Први пад Деспотовине био је 18. августа 1439. године када су Турци заузели Смедерево. *Историја српског народа* II, 246 (М. Спремић).

Срећковић наводи да је народ више мрзио Мађаре и оне који су са њима сарађивали него Турке. Народ је радији хтио плаћати данак Турцима и живјети у миру у својој домовини, него водити празне договоре са онима, који им нити хоће, нити могу помоћи. Због „злог поступања мађарског Срби су више волели дати Смедерево Турцима, него ли Мацарима“.⁵⁸⁴

Цар Мехмед II заузео је Смедерево 20. јуна 1459. године.⁵⁸⁵ Сви богатији људи побјегли су преко Дунава. Мехмед II је начинио од Деспотовине смедеревски санџак и поставио је за пашу Бегибега (Али-бега). Са падом Смедерева побјегли су Бранковићи на своја добра у Угарску, а за њима „по несрећи је нагрнуо и остали народ“, наводи Срећковић.⁵⁸⁶ За деспотицу Јелену Срећковић каже да се „скитала“ по Далмацији и Италији и да је умрла као калуђерица 1474. године. Од Јелене је остала једна повеља манастиру Хиландару којом му обећава годишње 100 дуката и у њој је потписана као српска деспотица.⁵⁸⁷

Слијепи Стефан Бранковић безуспјешно је покушавао да се у задеспоти у Срему, али без успијеха и пошао је преко Зете у Италију, одакле је пред смрт 1476. године писао Дубровчанима. Из писма се види да је осим жене Ангелине имао синове Ђорђа и Јована и кћерку Мару, као и да живе од милостиње, па препоручује своју жену и дјецу Дубровчанима.⁵⁸⁸

Док је Слијепи Стефан лутао по свијету, дотле је његов синовац Вук називајући се деспотом, у служби Угарске стално нападао на Турке. Године 1476. краљ Матија и деспот Вук заузели су град Шабац и поплијенили Сребрницу. Срећковић по љетопису наводи да је Вук умро 1485. године и да није имао порода.⁵⁸⁹ Тада су у Срем дошли Ђорђе и Јован, синови Стефана Бранковића, али нијесу могли имати важности док је био жив Дмитар Јакшић који је „нишанио“ да постане српски деспот у јужној Угарској.⁵⁹⁰ Дмитар Јакшић је погинуо 1486. године у Смедереву.⁵⁹¹ Тада су Ђорђе и Јован донијели тијело свог оца Стефана и сахранили га у Купинову. Наслиједили су и добра свога дједе Ђурађа

---

⁵⁸⁴ П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 31.

⁵⁸⁵ *Исто*, 33; *Историја српског народа II*, 313 (М. Спремић).

⁵⁸⁶ П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 33.

⁵⁸⁷ *Исто*, 33, нап. 2.

⁵⁸⁸ *Исто*, 34; П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 9, 1-2.

⁵⁸⁹ П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 35; *Историја српског народа II*, 389 (С. Ђирковић).

⁵⁹⁰ П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 35.

⁵⁹¹ *Исто*, 36; *Историја српског народа II*, 445 (С. Ђирковић).

Бранковића 1486. године, истиче Срећковић и наводи да они нијесу имали никакву власт. Ђорђе се касније закалуђерио и добио име Максим, касније је постао митрополит, а Јован и ако се писао деспотом није имао деспотске власти јер 1499. године он каже „ако благоволи Бог... и створи ме господином српским“.⁵⁹² Савремена историографија наводи да је Угарски краљ Матија Корвин додијелио Ђорђу Бранковићу деспотско достојанство и препустио му дио посједа које је имао Вук Гргуревих.⁵⁹³ Ђорђе Бранковић се између јула 1497. и јула 1499. године тајно замонашио у манастиру који је сам основао вјероватно Купинику и добио је монашко име Максим.⁵⁹⁴

Јован је био ожењен кћерком Стефана Јакшића, који је не зна се од чега умро у Бечу 1489. године. Не имајући никаквог политичког значаја Јован је живио у миру, а са мајком Ангелином поклонио је манастиру Крушедолу неколико села од свога имања. Постао је деспотом 1500. године, а умро је 10. децембра 1502. године.⁵⁹⁵ Ангелина, која се замонашила, у дубокој старости писала је руском великом кнезу писмо у коме га моли за помоћ да сазида цркву коју би посветила св. Јовану Златоустом и у којој би сахранила свога мужа светог деспота Стефана и сина, светог Јована.⁵⁹⁶ У другом писму моли истог руског кнеза да помогне манастир св. Пантелије на Светој Гори. Народ је називао „мајка Анђелија“, каже Јован Рајић. Сазидала је цркву близу Крушедола и сахрањена је близу свог мужа.⁵⁹⁷ Ангелина је надживјела оба сина и умрла је око 1520. године.⁵⁹⁸

На крају Срећковић наводи да се последњи Бранковић, владика Максим, брат деспота Јована, упокојио у љето 1516. године и да је са њим изумрло „племе“ Бранковића.⁵⁹⁹

---

⁵⁹² П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 36.

⁵⁹³ *Историја српског народа* II, 447 (С. Ћирковић).

⁵⁹⁴ *Исто*, II, 455. (С. Ћирковић)

⁵⁹⁵ П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 36; *Историја српског народа* II, 460 (С. Ћирковић).

⁵⁹⁶ П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 37.

⁵⁹⁷ *Исто*, 37; О помоћи Бранковића светогорским манастирима в. К. Митровић, *Повеља деспота Ђорђа, Јована и Ангелине Бранковић манастиру Светог Павла*, ССА 6 (2007), 209-217; исти, *Повеља деспота Ђорђа о прихватању ктиторства над Хиландаром*, Стари српски архив 5 (2006), 229-239.

⁵⁹⁸ *Историја српског народа* II, 464 (С. Ћирковић).

⁵⁹⁹ П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 38; *Историја српског народа* II, 464 (С. Ћирковић).

7. КОСАЧЕ

И о средњовјековној српској властеоској и владарској породици Косача писано је у периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године. Највише података о њима нам саопштава Павле А. Ровински, а о њима је писано и у историјама Црне Горе од Петра I, М. Павлиновића и М. Вукића.

Косаче су родом су из Рудина, наводи Ровински. Влатко Хранић је учествовао у Косовској бици и отуда се вратио са малим дијелом своје војске. Ратовао је са Мађарима бранећи државу босанског краља Твртка. Када су Турци напали на Босну поразио их је у Рудинама и код Билеће. За те заслуге добио је од босанског краља земље које су се касније назвале Херцеговином. Ровински је мишљења да је његов син Сандаљ Хранић ратовао против Мађара и од њих отео Требиње, Попово поље и Конавле. Косаче касније нијесу долазиле у сукоб са Турцима, осим више поменутих случајева, али више пута долазили су у судар са Дубровником, држећи страну Которанима, због којих су се сукобљавали и са Балшићима, а потом и са Стефаном Црнојевићем. Ровински сматра да је Стефан Косача био синовац Сандаља Хранића.⁶⁰⁰ Родоначелник средњовјековне породице Косача је кнез Рудина (Хум у Херцеговини) Вук Храна, успон породице почео је са његовим сином Влатком Вуковићем, кога наслеђује син његовог брата Храње, Сандаљ Хранић, а Сандаља наслеђује син његовог брата Вукца, Стефан Вукчић Косача.⁶⁰¹

Ровински наводи да је Стефан Косача раширио своју владавину на рачун својих слабих сусједа. Од Радосава Павловића је узео Требиње и присвојио Попово поље. Постао је вазал императора Фридриха III и добио титулу херцега 1441. године, те је некадашња Захумска земља добила назив Херцеговина. Стефан Косача је напао Дубровник, опустошио његову околину, заузео Конавле, разрушио утврђења града Оциња на ушћу Неретве и опљачкао сусједне земље. Ровински истиче да је све то било због препирке око соли и да је сукоб добродошао Млечанима којима је на сваки начин било у користи да се поткопа важност Дубровника.⁶⁰² Стефан Вукчић Косача од 1448. године носи наслов „херцега од Светога Саве“, остало је још увјек загонетно како је Стефан дошао до титуле,

---

⁶⁰⁰ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 9, 2.

⁶⁰¹ С. Рудић, *Властела илирског грбовника*, Београд 2006, 166-167.

⁶⁰² П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 10, 2.

али је смисао тога чина јасан, требало је да се моћни војвода уздигне у рангу и изједнаћи са европским феудалцима сличне снаге и угледа.⁶⁰³

Син херцега Стефана, Владислав, побунио се против оца и заузео градове: Мостар, Благај, Почитељ, Вргорац и Љубушко, али је послје био „умирен“. Грамата херцега Стефана којом враћа милост сину дата је у Пиви, на планини Пишче гдје се и сада налазе рушевине некакве старе грађевине, истиче Ровински и каже да је грамата потписана 1453. године. Пријетње султана Мехмеда II и мађарског краља Владислава IV принудиле су херцега Стефана да учини мир са Дубровником 1452. године. Ровински сматра да споразум султана са мађарским краљем свиједочи да је херцег Стефан био далеко зашао у својим освајачким намјерама.⁶⁰⁴ Мир са Дубровником херцег Стефан Вукчић је склопио 1454. године.⁶⁰⁵

У „Краткој историји Црне Горе“, објављеној у *Грлици* стоји да је: „у вријеме Ивана Црнојевића владао неким мјестом Херцеговачким у сусједству црногорском херцег Стефан, или Шћепан који је саградио у Коренићима близу Требиња на једној утврђеној гори град Клобук. Како је турски цар Мехмед освајач Грчке Империје, након десет година од смрти Ђорђа Кастриота, завладао Епиром и свом Албанијом, окренуо се против Ивана Црнојевића и херцега Стефана, чију је државу за мало времена освојио“.⁶⁰⁶

Ровински наводи да је херцег Стефан умро 1466. године, а двадесет година касније његовом земљом су завладали Турци.⁶⁰⁷ Турци су из Херцеговине отјерали херцегове синове Владислава и Влатка и припојили њихове земље Попово, Требиње, Нови и Рисан 1483. године.⁶⁰⁸ Турци су заузели град Нови 14. децембра 1481. године.⁶⁰⁹

---

⁶⁰³ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 290.

⁶⁰⁴ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 10, 2.

⁶⁰⁵ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 306.

⁶⁰⁶ *Кратка историја Црне Горе*, 58.

⁶⁰⁷ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 9, 2.

⁶⁰⁸ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 71; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 9, 2; Нови је био центар области херцега Влатка и он је сам боравио у њему; од почетка 1481. па најдаље до краја 1486. године херцег Влатко се налазио у дијелу Хумске земље у којем су некада живјели Косаче и Влатковићи. Ђ. Тошић, *Фрагменти из живота херцега Влатка Косаче*, ИЧ 56 (2008), 158, 166.

⁶⁰⁹ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 341.

8. ЦРНОЈЕВИЋИ

О Црнојевићима, средњовјековној властеоској и владарској породици написан је велики број текстова у периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године. Један број текстова односи се директно на Црнојевиће, у другим су Црнојевићи обрађени у оквиру историје Црне Горе, у оквиру других тема, као и у оквиру приказа књига писаних о њима. Један број текстова писан је намјенски за дате часописе, а други текстови су одломци из монографских публикација или преузети текстови из других часописа.

По свом значају и стручности издваја се неколико текстова. У првом црногорском периодичном часопису *Грлица* објављена је „Кратка историја Црне Горе“ митрополита Петра I Петровића, коју је приредио Димитрије Милаковић у којој је детаљно описана владавина Црнојевића у Зети - Црној Гори.⁶¹⁰ Историја Црне Горе митрополита Петра I Петровића објављена је касније и у *Записима*.⁶¹¹ О Црнојевићима су писали у својим историјама Црне Горе Миховил Павлиновић⁶¹² и Мираш Вукић.⁶¹³ О држави Црнојевића написали су текстове Лазар Томановић,⁶¹⁴ Томо Ораовац⁶¹⁵ и Ристо Ј. Драгићевић.⁶¹⁶ *Глас Црногорца* је објавио дјелове књиге Павла Аполоновича Ровинског о Црној Гори и то поглавље „Зета под управом Црнојевића“ (1427-1516) подијељено је на више дјелова: Стање српских земаља послје Косовске битке, Значај Косовског боја, Ђурђе Бранковић, Босна и Ерцеговина, Стефан Црнојевић, Ђорђе Кастриот или Скендербег, Венеција и Дубровник, Рат са ерцегом Стефаном, Последње године Стефана Црнојевића, Иван-бег Црнојевић, Питање о Стефану Станиши Црнојевићу, Односи са Турском, Односи са Венецијом, Ђорђе Црнојевић.⁶¹⁷

Глас Црногорца доноси чланак из италијанског часописа *Rivista Militare Italiana* под насловом „Црнојевићи у Млечима“.⁶¹⁸ Текст је писан поводом женидбе италијанског

⁶¹⁰ *Кратка историја Црне Горе*, 55-87.

⁶¹¹ П. I Петровић- Његош, *Кратка историја Црне Горе*, књ. XIII, св. 3, 140-152.

⁶¹² М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 62-74.

⁶¹³ М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 2-3; бр. 9, 2-3.

⁶¹⁴ Л. Томановић, *Иванбеговина*, бр. 6, 1.

⁶¹⁵ Т. Ораовац, *О вјековној независности Црне Горе*, бр. 1-4, 4-5.

⁶¹⁶ Р. Драгићевић, *Везе Зете - Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 129- 136; св. 4, 193-200; св. 5, 267-273.

⁶¹⁷ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 6, 1-3; бр. 7, 1-3; бр. 8, 1-3; бр. 9, 1-3; бр. 10, 1-3; бр. 11, 1-3; бр. 12, 1-3; бр. 14, 1-3; бр. 15, 1-3; бр. 16, 1-2; бр. 17, 1-2.

⁶¹⁸ *Црнојевићи у Млечима*, *Глас Црногорца*, XXV/1896, бр. 48, 2-3; бр. 49, 2-3.

престолонаследника Виктора Емануела са црногорском кнегињом Јеленом Петровић (1896. године). Текст је рађен по млетачким летописцима (Марин Санудо, Малипјеро) врло помно, који новом свијетлости обасјавају потоњег несрећног владара куће Црнојевића, како се каже у уводу.⁶¹⁹ Такође у оквиру наслова „Црнојевићи у Млечима“ у *Гласу Црногорца* доносе се неке историјске биљешке које се односе на Ђурђа Црнојевића из књиге Маркотија.⁶²⁰ *Глас Црногорца* преноси из италијанског часописа *Rivista Militare Italiana* текст Е. Барбарића под насловом „Опсада Скадра“. У тексту стручног карактера описана је турска опсада Скадра из 1474. године.⁶²¹

О Црнојевићима је такође писано у оквиру приказа књига. Један такав приказ дао је проф. Александар Сандић о књизи свог професора Франца Миклошића „*Die serbischen dynasten Crnojević*“, Wien 1886, објављеном у новосадском „*Стражилову*“, а који преноси *Глас Црногорца*.⁶²² Сандић наводи да је Миклошић изнио врло важне биљешке о поријеклу и лози Црнојевића - Ђурашевића, дао историју Црне Горе у вријеме Црнојевића, и писао о Стефану Марамонту.⁶²³ Опширан приказ књиге Ф. Миклошића „*Die Serbischen Dynasten Crnojević*“ дао је Павле А. Ровински.⁶²⁴ У *Гласу Црногорца* изашао је критички приказ Лазара Томановића о прилозима за историју Црне Горе од Миклошића, Ровинског и Јастребова.⁶²⁵ Томановић наводи да је чувени слависта и пријатељ српски Ф. Миклошић објавио неколико писама Скендербега Црнојевића по млетачким летописима у књизи „*Die Serbischen Dynasten Cernojević*“, Wien 1886. Павле А. Ровински је објелоданио друга два врло важна историјска документа из доба Црнојевића која су објављена у *Гласу Црногорца* бр. 11 и 12. Такође су и два документа у књизи И. С. Јастребова „Податци за историју српске цркве“, Београд 1879.⁶²⁶ *Глас Црногорца* доноси текст Јована Томића „Црнојевићи и Црна Гора (од 1479-1528)“.⁶²⁷ Редакција напомиње да је Јован Томић писао ову историјску расправу на основу грађе из млетачких архива и да је за њу примио награду од Српске Краљевске Академије. У *Гласу СКА* LVIII изашао је први дио те

⁶¹⁹ *Црнојевићи у Млечима*, бр. 48, 2.

⁶²⁰ *Исто*, бр. 49, 2-3.

⁶²¹ Е. Барбарић, *Опсада Скадра*, *Глас Црногорца*, XXV-1896, бр. 50, 2, бр. 52, 2-3.

⁶²² *Die Serbischen dynasten Crnojević*, *Глас Црногорца*, XV/1886, бр. 30, 4; бр. 31, 3-4 ; бр.32, 2-3.

⁶²³ *Исто*, бр. 32, 3.

⁶²⁴ *Поводом брошуре Ф. Миклошића „Die Serbischen Dynasten Crnojević“*, бр.11, 1-2; бр. 12, 1-3.

⁶²⁵ Л. Томановић, *Поводом новијех прилига к историји Црне Горе*, *Глас Црногорца*, XVI/1887, бр. 15, 1-3.

⁶²⁶ *Исто*, 1.

⁶²⁷ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, *Глас Црногорца*, XXIX/1900, бр. 31, 1-2; бр. 32, 1-2; бр. 33, 2-3; бр. 34, 2-3; бр. 35, 2-3, бр. 36, 2-3; бр. 37, 2-3; бр. 38, 2-3; бр. 39, 2-3.

историјске расправе, који обухвата читаво доба Ивана Црнојевића. Редакција *Гласа Црногорца* (главни уредник Лазар Томановић) даје један критички приступ Томићевом дјелу, пошто га је, како сама каже, добро проучила и резултате опажања саопштила својим читаоцима.⁶²⁸ О Црнојевићима је писано и у оквиру расправа.⁶²⁹

О поријеклу Црнојевића владало је мишљење да су они у крвном сродству са Балшићима. Петар I Петровић износи мишљење да је жена кнеза Баоше родила црно дијете, које је на крштењу добило име Страцимир, који кад је порастао „бјеше човјек горостасан и храбар“, али име „црни“ које се одомаћило у народу је остало, па је по том надимку и његов син Стефан који је био владар обје Зете, прозван Црнојевић, а његови потомци су се прозвали Црнојевићима.⁶³⁰ Павлиновић истиче да је Стефан Црнојевић по „дјеви“ Балшин рођак,⁶³¹ а истог је мишљења и Вукић.⁶³²

Миклошић раздваја Стефана Црнојевића од Стефана *Maramonte*, за које су неки аутори из Црне Горе мислили да је једно исто лице.⁶³³

У зетском приморју и Горњој Зети истицали су се још за вријеме Балшића великаши Црнојевићи или Ђурашевићи. Један од њих био је присутан као „војвода господина Балше“ када је 1413. године Балша III ударио темељ манастиру св. Николе у Прасквици, области Паштровића, а раније су Балшићи са њим водили борбе по приморју.⁶³⁴

Већина аутора (Петровић, Ровински, Павлиновић, Вукић) почетак владавине Црнојевића стављају у период после смрти српског деспота Стефана Лазаревића 1427. године.⁶³⁵

Ровински владавину Црнојевића смјешта у период од 1427. до 1516. године. Пошто је Стефан Црнојевић након смрти Балше III отишао у Италију 1421. године Млечани су завладали читавом Доњом Зетом. Када се Стефан Црнојевић, након смрти деспота Стефана Лазаревића, вратио из Италије 1427. године, мишљења је Ровински, њега је

---

⁶²⁸ *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, Глас Црногорца, XXX/1901, бр. 33, 3.

⁶²⁹ П. А. Ровински, *Отворено писмо „Гласу Црногорца“ приликом превођења у истоме моје књиге о Црној Гори*, Глас Црногорца, XX/1891, бр. 13, 1-3.

⁶³⁰ *Кратка историја Црне Горе*, 57.

⁶³¹ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 67-68.

⁶³² М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 3.

⁶³³ *Поводом брошуре Ф.Миклошића „Die Serbischen Dynasten Crnojević“*, бр. 12, 3.

⁶³⁴ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 4, 193.

⁶³⁵ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 8, 1; М. Павлиновић, *Црна Гора*, 68; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 3.

признала сва Зета, али је постао фактичким господаром само у Горњој Зети, са Црном Гором, јер су у Доњој Зети господарили Млечани и ако је Приморје од Улциња и заједно са њим, па до Котора признавало власт Црнојевића.⁶³⁶ У једном тексту који преноси писање новосадске *Заставе* се наводи да су Срби у Зети изабрали још за живота деспота Стефана Лазаревића себи за владара 1423. године Стефана Црнојевића и да су Црнојевићи владали Зетом од 1423. до 1516. године.⁶³⁷ Миливоје Матовић сматра да су Црнојевићи владали од 1427. до 1516. године.⁶³⁸ По мишљењима савремене историографије Црнојевићи су владали као господари Црном Гором од 1455. до 1496. године.⁶³⁹

Када је Стефан Црнојевић приспио у Зету, „поклони му се Зета“.⁶⁴⁰ По Павлиновићу и Вукићу, Стефан Црнојевић је владао на подручју које је обухватало простор 4 нахије и 4 брда (стара Црне Гора), и да су у састав његове државе улазили: Подгорица, Спуж и Жабљак, острва у Скадарском језеру: Врањина, Ком, Старчево и др., Бар са околином, Подборје, Приморје, Паштровићи, Браићи, Маине, Побори, земља Грбаљска, Крајина, простирући се десном обалом Скадарског језера, од Црмнице до Скадра.⁶⁴¹

Стефан или Стефаница Црнојевић, који се помиње од 1426. године, заузима од средине XV вијека видно мјесто и тада је већ био утврдио своју често мијењану политику ослањањем на Млетачку Републику. Поред старих граница Стефану су Млечани 1451. године признали солане на мору и царину у Котору, а ту је добио и једну кућу. Као млетачки војсковођа успио је по тим крајевима да за неколико дана покори околину Котора, Паштровиће, Грбаљ, Богдашиће, Љешевиће и Луштицу. Његова се област простирала од Скадарског језера до Которског залива, у коме је имао своја солила, а на грбаљској граници и свој утврђени замак. Он се често борио са Которанима, а и са војсковођама деспота Ђурђа Бранковића које је успјешно сузбијао.⁶⁴²

Ровински истиче да је главна борба против Турака била у Зети и Албанији, а главни учесници у њој Стефан Црнојевић и Арбанас Ђорђе Кастриот, којега су Турци прозвали Скендербегом. Ровински истиче да, иако је Стефан Црнојевић поклатио велику пажњу

⁶³⁶ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 9, 2.

⁶³⁷ *Пред славу*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 28, 2.

⁶³⁸ М. Матовић, *Дукља-Зета-Црна Гора, историјски развитак и формирање*, бр. 15, 16 и 17, 11.

⁶³⁹ *Историја Црне Горе*, II/2, 282. (И. Божић)

⁶⁴⁰ М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 69-70.

⁶⁴¹ *Исто*, 69-70; Миrash Вукић, *Нешто из историје*, бр. 9, 2.

⁶⁴² Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 4, 193.

Скендербеговом послу, није заборављао ни послове своје државе Зете, која је била изложена даљим турским нападима и освајањима. За сво вријеме ове борбе Венеција се непријатељски држала и према Зети и према Албанији, одузевши од Зете Скадар, протјеравши његовог господара дубоко у унутрашњост државе, те је Стефан Црнојевић морао пренијети своју престоницу у Жабљак.⁶⁴³ Стефан Црнојевић је помажућу Скендербега излагао себе опасностима. За сво вријеме за које су се Зета и Албанија бориле против Турака, Венеција је стојала у најбољим односима са Турцима, истиче Ровински.⁶⁴⁴ Супротно Млечанима поступали су Дубровчани, истиче Ровински, као што су прије притицали у помоћ Балшићима, тако су помагали Црнојевићима и Скендербегу, позамљивали су им новац, слали оружје и друге војничке потребе. Међутим са обзиром да Дубровчани нијесу имали јаку флоту, као Млечани, клонили су се рата са Турцима, каже Ровински, јер би од таквих ратова настрадала њихова трговина од које су живјели. Али је, истиче Ровински, њихова љубав била увијек за српску, и уопште хришћанску страну.⁶⁴⁵

Херцег Стефан Вукчић Косача ратовао је против Стефана Црнојевића, који је био побијеђен, а његов син заробљен, наводи Ровински и истиче да је Стефан Црнојевић морао бити побјеђен јер је један дио своје војске послао против Турака, а други је остао у земљи да је чува од Млечана. Млечани су се овим поразом окористили и принудили Стефана Црнојевића да са њима склопи мир 1451. године.⁶⁴⁶ Павлиновић и Вукић наводе да је на наговор Млечана Херцег Стефан напао Црнојевиће и заробио сина Стефана Црнојевића, а за откуп синове главе Стефан је понудио мир Млечанима који су то једва дочекали јер су га се бојали. Тим миром Стефан Црнојевић је морао Млечанима предати приморске градове и Доњу Зету, али Грбаљ није напустио као приступ мору.⁶⁴⁷ Вукић ова дешавања смјешта послје уговора Стефана Црнојевића и Млечана на Врањини.⁶⁴⁸ Послије уобичајених титула и увода, истиче Ровински тај мировни уговор гласи: „Велможни (*Magnifico*) војвода Стефан Црнојевић нека буде и нека се назива нашим управитељем (*capitano*) над Горњом Зетом... и ми му потврђујемо право нашљедства како у првим, тако

---

⁶⁴³ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 10, 1.

⁶⁴⁴ *Исто*, 2.

⁶⁴⁵ *Исто*, 2.

⁶⁴⁶ *Исто*, 2; *Историја Црне Горе* II/2, 224 (И. Божић).

⁶⁴⁷ М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 70; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 9, 2.

⁶⁴⁸ М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 9, 2.

и у садањим његовим владавинама; но под условом да не тиче владавине града Котора; ни других сусједних градова, ни земаља, које припадају нашим поданицима.⁶⁴⁹

Почетком септембра 1455. године Стефан је закључио са Млечанима уговор по коме је признао њихову врховну власт и обавезао се да им даје војничку помоћ јадранском обалом до Љеша, а они су му за те услуге давали плату. Поред тога уговорено је да православно становништво у приморској млетачкој области остане под зетским митрополитом.⁶⁵⁰ Вукић спомиње да је уговор који су Млечани склопили са Стефаном Црнојевићем и Зећанима био код св. Николе на острву Врањини 1456. године.⁶⁵¹ По том уговору Зећани су обећали Млечанима да ће се борити против Турака докле допиру границе Задрима и Љеша, а Млечани да ће њима давати онолико новца - дуката колико су давали и Балшићима.⁶⁵² Споразум о предаји Горње Зете Млечанима склопљен је 6. септембра 1455. године.⁶⁵³

Павлиновић такође наводи да је Стефан Црнојевић 24 године ратовао против Турака и давао помоћ свом шураку Ђорђу Скендербегу. Павлиновић и Вукић наводе да за живота Стефановог Турци нијесу узнемиравали Зету, али су је узнемиравали сусједи Млечани.⁶⁵⁴

Павлиновић, Вукић и Ровински наводе да је Стефан Црнојевић умро у свом престоном граду Жабљаку 1471. године.⁶⁵⁵ Ровински наводи да је владао четрдесет и четири године Зетом.⁶⁵⁶ Стефан Црнојевић је умро крајем 1464. или почетком 1465. године.⁶⁵⁷

Павлиновић и Вукић су мишљења да је Стефан Црнојевић имао два сина Ивана и Ђурђа, а да га је на зетском престолу наследио старији син Иван 1471. године.⁶⁵⁸

---

⁶⁴⁹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 10, 2.

⁶⁵⁰ Р. Драгићевић, *Везе Зете - Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 4, 193; *Историја Црне Горе II-2*, 232 (И. Божић).

⁶⁵¹ М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 9, 2.

⁶⁵² *Исто*, 2; М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 70.

⁶⁵³ *Историја Црне Горе II/2*, 232 (И. Божић).

⁶⁵⁴ М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 70; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 9, 2.

⁶⁵⁵ М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 70; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 9, 2; П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 9, 2.

⁶⁵⁶ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 10, 2.

⁶⁵⁷ *Историја Црне Горе II-2*, 286 (И. Божић).

⁶⁵⁸ М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 70; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 9, 2; *Кратка историја Црне Горе*, 58.

Митрополит Петар I наводи да је Стефан Црнојевић имао три сина: Ивана, Божидара и Андрију, названог Арванит Храбри. Стефан је послао свом савезнику Ђорђу Кастриоту-Скендербегу у помоћ против Турака свог сина Божидара, кога је „вјероломни“ Лека Дукађин, заједно са Захаријом Амнисфером, кнезом једног дјела Албаније и савезником Скендербеговим дочекао са војском на неком мјесту и убио.⁶⁵⁹ Истог је мишљења и Ровински који наводећи Марина Барлеција каже да је Стефан имао два сина: Ђорђа и Ивана. Ђорђе је у историји Петра I назван Андријом, који се још називао Арванит Храбри.⁶⁶⁰ Владика Петар II у „Горском Вијенцу“ назива Иванбеговог брата који је погинуо Урошем. Ровински сматра да је владика можда занијенио једно име другим ради стиха.⁶⁶¹ Ово мијешање имена чланова породице Црнојевића са Арванитима (Аријанитима) потиче одатле што је Иван Црнојевић био први пут ожењен са Гојсавом, кћерком арбанашког великаша Ђорђа Аријанита Комнина.⁶⁶²

Наком смрти Стефан је покопан у манастиру Успења Богородице на острву Кому у Скадарском језеру који је био његова задужбина, близу Жабљака који је био престоница зетских и црногорских кнежева.⁶⁶³ Ровински наводи да је у тој цркви сахрањен Стефан Црнојевић заједно са својом женом Маром и да је умро у осамдесетој години.⁶⁶⁴

Иван Црнојевић (1465-1490) наследник Стефанов, у почетку своје владавине био је у непријатељству са Млечанима и ратовао је са њима по приморју између Котора и Бара. Касније је из страха од Турака пристао уз Републику и са платом од 12000 дуката годишње и титулом млетачког племића столовао у Жабљаку. Борбе турског султана Мехмеда II са Млечанима учиниле су да Иван изгуби и своју престоницу и земљу.⁶⁶⁵

Године 1474. румелијски беглербег Сулејман-паша са седамдесет хиљада турских војника напао је Скадар којим су у то вријеме владали Млечани.⁶⁶⁶ Млетачки Сенат је том приликом молио за помоћ римског папу, угарског и пољског краља, али му се одазвао једино Иван Црнојевић.⁶⁶⁷ Сједињена српска и млетачка војска не само да је одбила Турке,

⁶⁵⁹ *Кратка историја Црне Горе*, 57-58.

⁶⁶⁰ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 10, 2-3; *Историја Црне Горе II-2*, 286 (И. Божић).

⁶⁶¹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 10, нап. 3.

⁶⁶² *Историја Црне Горе II-2*, 287 (И. Божић).

⁶⁶³ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 10, 3; *Кратка историја Црне Горе*, 58.

⁶⁶⁴ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 10, 3.

⁶⁶⁵ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 4, 193-194.

⁶⁶⁶ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 11, 1; М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 70; Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, бр. 31, 1; Е. Барбарић, *Опсада Скадра*, бр. 50, 2.

⁶⁶⁷ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, бр. 31, 1.

него је однијела над њима и велику побједу. Ровински наводи да је погинуло седам хиљада турских војника. Турци су послѣје тога прекинули опсаду Скадра и повукли се натраг. За услуге које је том приликом учинио Млечанима, Иван Црнојевић је од Млечана добио племићку титулу: „*Magnificus et potens Dominus Joanus Cernoevich dominus in partibus Xentae Superioris ac Vojvoda noster.*“⁶⁶⁸ Барбарић наводи да су током турске опсаде Скадра становници града клонули духом због неуспјеха млетачке помоћи. Међутим, није попустила смјелост и вјерност Зећана. Он такође каже да је у турском логору завладала болест- маларија.⁶⁶⁹

Вукић наводи да је Иван Црнојевић добио повељу од Млечана 24. фебруара 1473. године која гласи: „Великодични и моћни господин Иван Црнојевић, господар у странама Горње Зете и наш војвода“.⁶⁷⁰ Барбарић наводи да је Сенат дао кнезу Ивану „златну књигу, са наслѣднијем правом његовим наслѣдницима“.⁶⁷¹

У јуну 1478. године Турци су освојили Кроју, а затим предвођени самим султаном Мехмедом II опет опсјели Скадар. Иван Црнојевић је том приликом дошао Млечанима у помоћ и вјештим маневрисањем одијелио турску војску, тим је расрдио Турке који су заобишли Скадар, упутили се право на град Жабљак и заузели га. У то вријеме Млечани су без икакве нужде предали Турцима Скадар и закључили мир, оставивши свог савезника да се сам бори.⁶⁷² За сво вријеме опсаде Скадра Иван Црнојевић је ревносно вршио своју савезничку дужност према Млечанима за одређену плату.⁶⁷³

Томановић наводи да Млетачки Сенат, који упућује адмирала Малипјера са Бојане да тражи помоћ у одбрану Скадра код Ивана Црнојевића, назива Ивана: „*il Potente Signore sul lago di Scuttari.*“ Малипјеро је нашао изнад Жабљака, престонице Ивана Црнојевића, тврђаву са четрдесет топова, осам хиљада пјешака, а на Блату (Скадарском језеру) велику флоту већих и мањих лађа. При другој опсади Скадра султан је једно одељење своје војске упутио против Жабљака, па је Скадар лако освојио и потписао мир са Млетачком Републиком.⁶⁷⁴ Скадар се у децембру 1478. године предао непријатељу под условом који

---

⁶⁶⁸ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 11, 1; М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 70.

⁶⁶⁹ Е. Барбарић, *Опсада Скадра*, бр. 52, 2.

⁶⁷⁰ М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 9, 2.

⁶⁷¹ Е. Барбарић, *Опсада Скадра*, бр. 50, 2.

⁶⁷² М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 71; П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 11, 1; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 9, 2; Е. Барбарић, *Опсада Скадра*, бр. 52, 3.

⁶⁷³ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, бр. 31, 2.

⁶⁷⁴ Л. Томановић, *Иванбеговина*, бр. 6, 1.

је осигуравао живот грађанима и браниоцима.⁶⁷⁵ Следеће године султан пише Млетачком Сенату да је „Божјом помоћу“ освојио Скадар.⁶⁷⁶ Република није могла одржати Скадар и у јануару 1479. године закључује мир са Мехмедом II којим му уступа Скадар, али у том уговору нема ни помена о Ивану Црнојевићу млетачком савезнику.⁶⁷⁷

Иван Црнојевић је 1481. године повратио Жабљак, који су опет идуће године опколили Турци, али га нијесу могли заузети. У вријеме овога турског напада Иван Црнојевић је молио Млечане за помоћ, који су му одговорили да не могу нарушавати мир и трговачки договор којег су учинили са султаном Бајазитом II.⁶⁷⁸

Послије тога Иван Црнојевић је наредио да се спали Жабљак, па се склонио у „тврде горе и утврдио се у уску долину Ободске ријеке“ и „засјекао је границе својој Црној Гори од Бара до Херцеговине“.⁶⁷⁹ Иван Црнојевић је на граници у Хотским горама поставио многе страже и отишао у Италију да тражи помоћ, остављајући свог брата Ђорђа Арванита да се брани од Турака до његовог повратка. Ђорђе Арванит је убрзо умро не оставивши за собом мушке дјеце.⁶⁸⁰ Не нашавши никакве помоћи у Италији, Иван Црнојевић се вратио у Црну Гору и склопио мир са Турцима.⁶⁸¹

Томић наводи да је последице одласка Ивана Црнојевића у Италију Млетачка Република хтјела заузети земље Црнојевића у Боки гдје су се налазила солила зетских господара. Међутим, на то заузимање Млечана, да се изврше одредбе уговора и да се удари стална граница између Турске и Млетачке Републике, Порта није обраћала пажњу.⁶⁸² Томић каже да је Иван Црнојевић тражио по Италији помоћ да се врати у Црну Гору, али му Млетачка Република није могла и није смијела помоћи да се врати у своју земљу.⁶⁸³

---

⁶⁷⁵ Е. Барбарих, *Осада Скадра*, бр. 52, 3

⁶⁷⁶ Л. Томановић, *Иванбеговина*, бр. 6, 1.

⁶⁷⁷ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, бр. 32, 1; *Историја Црне Горе* II-2, 316, 324 (И. Божић).

⁶⁷⁸ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 11, 1; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 9, 2.

⁶⁷⁹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 11, 1; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 9, 2.

⁶⁸⁰ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 11, 1; *Кратка историја Црне Горе*, 58.

⁶⁸¹ М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 9, 2.

⁶⁸² Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, бр. 33, 2.

⁶⁸³ *Исто*, 2.

Већина аутора сматра да је Иван Црнојевић напустио Црну Гору 1481. године, сем Риста Драгићевића и Јована Томића који његов боравак у иностранству стављају од 1479. до 1481. године.⁶⁸⁴

Томић наводи да се Иван Црнојевић вратио из Италије у Црну Гору 3. маја 1481. године када је умро турски султан Мехмед II, а у Турској наступио грађански рат због наслеђа на престолу.⁶⁸⁵ Томић каже да је Иван Црнојевић окупио приличан број својих ратника и да је у Албанији 15. септембра 1481. године разбио турску војску од 1500 војника.⁶⁸⁶

Млетачка Република је склопила уговор са новим султаном Бајазитом 12. јануара 1482. године и у њему се не спомиње Иван Црнојевић. Томић сматра да је то из разлога што је Иван Црнојевић, ранији млетачки савезник, пришао Турцима, признао султанову власт и под том погодбом остао у Црној Гори да под султановом заштитом управља њоме. Млетачко посредовање у том случају је било непотребно.⁶⁸⁷ Иларион Руварац такође је мишљења да је Иван Црнојевић био турски „клеветник“.⁶⁸⁸

Боравећи неко вријеме на Ријечи (Ободу) Иван се премјестио у слабо приступачно Цетиње. Ту је подигао манастир за сједиште митрополита, као и свој двор, те је Цетиње учини престоницом.⁶⁸⁹

Томић наводи да је Иван Црнојевић био ограничен у активностима ван земље, па је више пажње посветио унутрашњим пословима и увећавању својих прихода. Такође је испунио свој завјет дат Богородици у Лорету (у Италији) и 1484. године отпочео је и довршио свој скромни манастир св. Богородице на Цетињу.⁶⁹⁰

Драгићевић наводи Јиречека који каже да је двор Ивана Црнојевића био последњи облијесак старосрпске државе, са војводама, ђефалијама, логофетом као канцеларом, двородржицом, а Иван је као средиште свега опкољен властелом и кнежевима. Повељом датираном на Ријечи 4. јануара 1485. године Иван је даровао Цетињском манастиру разна

---

⁶⁸⁴ Р. Драгићевић, *Везе Зете - Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 4, 193-194; Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, бр. 34, 2-3; *Историја Црне Горе II-2*, 322-321 (И. Божић).

⁶⁸⁵ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, бр. 33, 2.

⁶⁸⁶ *Исто*, 3.

⁶⁸⁷ *Исто*, бр. 34, 2; *Историја Црне Горе II-2*, 324 (И. Божић).

⁶⁸⁸ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, бр. 39, 2.

⁶⁸⁹ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 4, 194; М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 71; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 9, 2; П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 11, 2; *Кратка историја Црне Горе*, 61-62.

⁶⁹⁰ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, бр. 37, 2.

добра, млинове, винограде, па и „планину нашу баштинску Ловћен“.⁶⁹¹ Пошто је на Цетињу Иван Црнојевић саградио цркву митрополију, и уз цркву манастир, у њу је смјестио зетског митрополита са 25 калуђера.⁶⁹² Митрополит Петар I Петровић наводи да је Иван Црнојевић, видећи свој народ без духовног пастира саградио цркву Рождества Богородице и манастир на Цетињу у срцу Црне Горе. Заповиједио је да се саграђени манастир назове Зетском митрополијом и поставио је у њој митрополита Висариона.⁶⁹³ Ровински каже да је Иван Црнојевић наговорио зетског митрополита Висариона да се и он пресели на Цетиње што је овај и учинио 1484. године. Ровински спомиње грамату Ивана Црнојевића писану на пергаменту која се чува на Цетињу и односи се на пренос престонице зетског господара и митрополита на Цетиње.⁶⁹⁴

Ровински је мишљења да се Иван Црнојевић вратио у Црну Гору без икакве помоћи и да је тада саградио на Ободу мали градић и завео при њему штампарију.⁶⁹⁵ Павлиновић наводи да је Иван Црнојевић саградио град Соко и утврдио све кланце у Црној Гори, и да је заједно са сином Ђурађем владао и издавао штампане књиге у Црној Гори.⁶⁹⁶

Митрополит Петар I наводи да је Иван Црнојевић подигао град Обод, по истоименој ријечи, која се данас назива Црнојевића ријека. Такође је у Ободу саградио и штампарију.⁶⁹⁷ Ровински такође мисли да је Иван Црнојевић основао штампарију у Ободу, али су се књиге почеле штампати касније за вријеме његовог сина Ђурђа. Прва књига која је изишла из те штампарије била је „Осмогласник“, који је штампан 1494. године. Ровински каже да је Иван Црнојевић био „изображен и за то вријеме научен човјек и љубитељ просвјете“.⁶⁹⁸

Иван се није одрекао црногорског приморја, истиче Драгићевић, па је неко вријеме био запосио Грбаљ и Паштровиће, но ускоро их је уступио Млечанима за 600 дуката, а они су му дали поменуто солила Црнојевића на обали.⁶⁹⁹ У границама државе Ивана Црнојевића били су Маине, Брајићи, Побори и Грбаљ, као и дио Грбаљског поља са

---

⁶⁹¹ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 4, 194; *Историја Црне Горе*, II-2, 329. (И. Божић)

⁶⁹² М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 71; Вукић набраја 28 калуђера в. М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 9, 2.

⁶⁹³ *Кратка историја Црне Горе*, 59.

⁶⁹⁴ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 11, 2.

⁶⁹⁵ *Исто*, 2.

⁶⁹⁶ М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 72.

⁶⁹⁷ *Кратка историја Црне Горе*, 61-62.

⁶⁹⁸ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 12, 2.

⁶⁹⁹ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 4, 194.

солилима од којих је имао прихода, наводи Петар I на основу хрисовуље Ивана Црнојевића.⁷⁰⁰

Иван Црнојевић је тражио допуштење од турског султана за женидбу свога сина Ђурђа са Јелисаветом, кћерком млетачког властелина Антонија Ерица. Иван Црнојевић је женидбом свог наследника са млетачком властелинком уклонио непријатељство Млетачке Републике при крају свог живота.⁷⁰¹ Вјерио је свог старијег сина Ђурђа, али није дочекао да види своју снаху, већ је умро прије њеног доласка у Котор 1490. године.⁷⁰² Иван је покопан у цетињском манастиру, а иза њега су остала два сина: Ђурђе и Стефан, прозван Станиша. Ђурђе је наследио у Црној Гори свога оца.⁷⁰³ Ровински каже да је Иван Црнојевић сахрањен у својој цркви, али кад су Турци напали Цетиње његово тијело је извађено и негдје сакривено, а гдје, то је тајна за свакога до данашњих времена.⁷⁰⁴

Томић побија мишљење Илариона Руварца који пише да је Иван Црнојевић умро као монах Јов, следећим документима: сенатским писмом од 12. јула 1490. године које је било управљено *Domino Ivano Cernoevich* и другим писмом од истог дана провидуру которском у коме Сенат исто тако назива Ивана. Томић утврђује да се „у последњим вијестима пред смрт о Ивану говори као о свјетовном господару, као и сенатским писмом которском провидуру приликом Иванове смрти, у ком се Иван назива „*Signor Ivan Cernoevich*“; сенатским писмом баилу у Цариграду, из кога Томић наводи како Сенат јавља свом дипломатском представнику на Порти да је Иван Црнојевић умро „оставивши власт и господство (*dominio et Signoria*) Ђорђу, свом првородном сину“; повељом Ђурђа Црнојевића од 14. децембра 1493. године Голубовцима, у којој каже: „случис господину Ивану смрт а ја господин Ђорђе син Иванов милостију Божијеју остах на његово мјесто господствовати“.⁷⁰⁵ Овим документима је хтио Томић доказати да Иван Црнојевић није умро као монах Јов, него као „свјетовни господар“.⁷⁰⁶

---

⁷⁰⁰ *Кратка историја Црне Горе*, 62.

⁷⁰¹ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, бр. 37, 3; бр. 38, 3; *Историја Црне Горе II-2*, 336 (И. Божић).

⁷⁰² Р. Драгићевић, *Везе Зете - Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 4, 194; М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 72; П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 11, 2.

⁷⁰³ *Кратка историја Црне Горе*, 62; П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 11, 2; М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 72.

⁷⁰⁴ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 12, 2.

⁷⁰⁵ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, бр. 39, 2-3.

⁷⁰⁶ *Исто*, 3.

Митрополит Петар I наводи да је Иван имао двије синовике, кћери свог брата Арванита, Марију и Ангелину. Марију је удао за влашког војводу Радул бега, а Ангелину за Стефана Бранковића, сина Ђурђа Бранковића.⁷⁰⁷ Пантелија Срећковић такође истиче да је Ангелина кћерка Арванита зетског владара била удата за Стефана Слијепог.⁷⁰⁸

Ораовац истиче да је Зета под Црнојевићима била потпуно своја и слободна, да је очувала своје државно биће и своје име, а под Иваном Црнојевићем да је промјенила своје име и назвала се Црном Гором.⁷⁰⁹

У старијој историографији Иван Црнојевић је називан Иван-бегом. Назив бег, наводи Ровински, давао се с почетка владарским лицима или кнежевима, често пута се тај назив додавао и султанима, разумије се уз придавак другог имена: цар или емир. Иван Црнојевић могао је добити од Турака велике части, али он их није хтио тражити, нити примити. Ровински каже да му је само остао назив бега, којим су га називали и султан и Турци, а послѣје га је почео тако звати и народ и то је име предато далеком потомству.⁷¹⁰

Ђурађ Црнојевић, славан по штампарији у којој су штампане прве књиге ћирилицом, није дуго владао. Имајући непријатеље и споља и изнутра, јер су му брат Стефан и скадарски санцак Фериз-бег хтјели узети државу, морао је послѣје неколико година напустити земљу (1496).⁷¹¹

Барбарић наводи да је Иван Црнојевић био у браку са млетачком властелинком Катерином Орио.⁷¹² Миклошић исправно сматра да је Иван Црнојевић имао три сина: Ђурђа, Стефана и Скендербега. Томановић наводи да је Стефан Црнојевић владао заједно са братом Ђурђем до 1495. године и да је та заједница установљена била још за вријеме Ивана Црнојевића.⁷¹³ Тешко је утврдити колико је Ђурађ Црнојевић сарађивао са братом Стефаном, који се јавља у само двије повеље које су задирале у посједничка права која су заједнички баштинили од оца, а никако не када се Ђурађ јављао као господар Црне Горе.⁷¹⁴

---

⁷⁰⁷ *Кратка историја Црне Горе*, 62.

⁷⁰⁸ П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 31-32.

⁷⁰⁹ Т. Ораовац, *О вјековној независности Црне Горе*, бр. 1-4, 4-5.

⁷¹⁰ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 11, 1.

⁷¹¹ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 4, 194.

⁷¹² Е. Барбарић, *Опсада Скадра*, бр. 50, 2.

⁷¹³ *Поводом брошуре Ф.Миклошића „Die Serbischen Dynasten Crnojević“*, бр.11, 2; Ј. Томановић, *Поводом новијех прилига к историји Црне Горе*, бр. 15, 1.

⁷¹⁴ *Историја Црне Горе II-2*, 345 (И. Божић).

Марино Санудо је забиљежио у свом дневнику да је Стефан завладао сам земљом, отјеравши Ђурђа и да му је у томе помогао са Турцима његов трећи брат, који је још прије отишао код Турака, примио ислам и славно име Скендербег.⁷¹⁵ Миклошић сматра да је Скедер бег Црнојевић био трећи син Ивана Црнојевића (коме се не зна крштено име) и да се потурчио.⁷¹⁶

Ровински посебну пажњу поклања томе како се потурчио син Ивана Црнојевића Станиша износићи народна предања. По једном је Иван Црнојевић послао свог сина Станишу као таоца у Цариград, који се тамо потурчио, добио чин паше, па је по заповијести султана, дошао у Зету да се бори против свога брата. Битка је била у Љешкопољу. Станиша је био побијеђен и спасао се бјекством, а његови другови били су заробљени. Послије тога, Станишу у Скадру нијесу хтјели примити, те је био принуђен да се насели близу Скадра, у селу Бушати, по којем су се његови потомци прозвали Бушатлије. Ровински истиче да су све паше које су послје биле из тога рода, били највећи црногорски непријатељи. Заробљени Црногорци населили су се у Црну Гору, сваки у своје село, али су задржали мухамеданску вјеру, те су од њих постали потурчењаци у Црној Гори. А по другом предању Станиша је сам отишао султану из зависти или мржње према свом старијем брату, то мишљење заступа Димитрије Милаковић у својој „Историји Црне Горе“. Ровински наводи мишљење Петра I Петровића да се Станиша – Скендербег, услед гриже савјести и прекора од своје браће и од народа, вратио у православну вјеру и умро као монах, док су други потурчењаци остали код својих кућа, али су задржали мухамеданску вјеру.⁷¹⁷ На овај начин Петровић, Милаковић и Ровински објашњавају процес исламизације на простору државе Црнојевића. Иван Црнојевић је свог најмлађег сина Станишу послао још 1485. године турском султану, пружајући јемство своје оданости, како су то и раније чинили балкански господари.⁷¹⁸

Ровински истиче да је главно питање у томе да ли се Станиша потурчио против своје воље или је добровољно примио ислам и сматра да је у предању о Станиши измијешана историја Ђорђа Кастриота, која је била позната у Зети, као и у Албанији, па је

---

⁷¹⁵ Поводом брошуре Ф.Миклошића „Die Serbischen Dynasten Crnojević“, бр.11, 2.

⁷¹⁶ Die Serbischen dynasten Crnojević, бр. 31, 4.

⁷¹⁷ П. А. Ровински, Црна Гора, бр. 11, 2; Кратка историја Црне Горе, 63;

⁷¹⁸ Историја Црне Горе II-2, 335 (И. Божић).

послије ова историја изгубила мјесни, арбанашки карактер, те се врло лако могла приписати Станиши Црнојевићу.⁷¹⁹

Ровински је мишљења да је Станиша отишао султану послије очеве смрти на основу повеља које су дала браћа Ђурђе и Стефан заједно 1492. и 1495. године. Узрок његовог одласка могла бити свађа са братом, или је он сматрао да је способнији да управља Зетом, па је хтио да дође до тога уз помоћ Турака, па послије таквог поступка није му било повратка у домовину и немогуће му се било вратити у хришћанство. Ровински сматра да је Скендербег добио на управу од Турака 1527. године један мали дио Зете са средиштем на Жабљаку који је био окренут ка Црној Гори у чије је прилике могао имати уплива. Тај дио Зете у који спада Жабљачки округ имао је неку врсту аутономију и самоуправе. Султан је потурченом Црнојевићу дао назив управитеља Црне Горе због тога што је Црна Гора саставни дио Зете, каже Ровински.⁷²⁰

У тадашњој историографији једно од главних питања било је до кад је Црна Гора задржала независност и ко је наследио Ђурђа Црнојевића.

Послије Ивана Црнојевића на власт је дошао његов најстарији син Ђурђе, који је по Ровинском владао до 1516. године, када је отишао у Млетке, одакле му је родом била жена.⁷²¹ Такође и Ораовац наводи да је Ђурђе Црнојевић напустио 1516. године Црну Гору и пошао у Млетке да ужива добра која му је тамо оставио његов отац Иван Црнојевић.⁷²² Митрополит Петар I наводи да је Ђурађ са женом није имао порода и да су отишли у Венецију.⁷²³ Павлиновић каже да „гиздава млеткиња“ није могла да се навикне новом завичају, јер је Црна Гора каменита, а дани и ноћи страшни од Турака и наговарала је Ђурђа да се врате заједно у Млетке.⁷²⁴

Миклошић сматра да је Ђурђев брат Стефан могао управљати у Црној Гори до 1516. године, од када почиње управа владика.⁷²⁵ Ровински такође наводи да је до 1516. године у Црној Гори био господар из породице Црнојевића који се није потурчио, па није ни „подложио потпуно Турској“. Само смрт Ђурђа и Стефана дала је повода Турској да изјави да на Црну Гору има своја права, због тога, што је један од Црнојевића био санџак

⁷¹⁹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 11, 2-3.

⁷²⁰ *Исто*, 3.

⁷²¹ *Исто*, 2.

⁷²² Т. Ораовац, *О вјековној независности Црне Горе*, бр. 1-4, 4-5.

⁷²³ *Кратка историја Црне Горе*, 64.

⁷²⁴ М. Павлиновић, *Црна Гора*, бр. 3, 73.

⁷²⁵ *Поводом брошуре Ф. Миклошића „Die Serbischen Dynasten Crnojević“*, бр.11, 2.

бег турског цара који се звао „црногорскијем санџаком“.⁷²⁶ У једном приказу у *Гласу Црногорца* (за кога се сматра да га је највјероватније писао Лазар Томановић) стоји да су Црнојевићи владали од 1427. до 1499. године, а да је кућа Црнојевића престала да влада иселјењем Ђурђа Црнојевића у Млетке 1496. године, а не 1516. године.⁷²⁷ У једном тексту се наводи да је последњи из лозе Црнојевића која је владала до 1516. године био Максим Црнојевић.⁷²⁸

Миклошић је на основу Сануда дошао до закључка да је Стефан Црнојевић из Цариграда донио свом брату Ђурђу султанову поруку, да му се дође поклонити, или да кроз три дана остави државу. Ђурђе је изабрао ово последње.⁷²⁹ Томановић сматра да је Стефан с прољећа 1496. године пошао у Цариград договорно са Ђурђем да поради код султана у смислу очувања Црне Горе и наводи да су у Цариграду морали Стефану Црнојевићу изаћи радо у сусрет, јер су већ били искусили неприступност црногорских планина, али су захтијевали да у Цариград дође на поклоњење султану и Ђурђе Црнојевић, млетачки зет, који је због тога морао бити непоуздан на Босфору.⁷³⁰

Крајем 1496. године дошао је у Венецију, пише Марин Санудо, Ђурађ Црнојевић, господар неких предјела и планина близу Котора у Славонији, пошто га је брат Стефан помоћу Турака лишио господства и завладао Црном Гором. Стефану је помогао и трећи брат, Скендербег, који је живио у Турској.⁷³¹ Ристо Драгићевић такође као годину када је Ђурађ Црнојевић напустио Црну Гору наводи 1496.⁷³² Димитрије Милаковић наводи да је Ђурђе отишао из Црне Горе свршетком XV вијека.⁷³³ Томановић на основу Миклошића, извлачи закључак да је Скендербег дошао на власт тек осамнаест година послије Ђурђевог одласка и ако Санудо пише да је Стефан - Скендербег узео власт мјесто Ђурђа, јер из Миклошићевих биљежака произилази да је 1499. године био Ферисбег на „владу сједињене Црне Горе са скадарским санџаком“ и тек 1514. године долази на ту владу Стефан - Скендербег.⁷³⁴

---

⁷²⁶ Поводом брошуре Ф. Миклошића „*Die Serbischen Dynasten Crnojević*“, бр.12, 1.

⁷²⁷ *Црна Гора пред пријеким судом „Народног Листа“*, Глас Црногорца, XXX/1901, бр. 50, 2.

⁷²⁸ *Пред славу*, бр. 28, 2.

⁷²⁹ Л. Томановић, *Поводом новијех прилига к историји Црне Горе*, бр. 15, 1.

⁷³⁰ *Исто*, 1.

⁷³¹ *Црнојевићи у Млецима*, бр. 48, 2.

⁷³² Р. Драгићевић, *Везе Зете - Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 4, 194.

⁷³³ Поводом брошуре Ф. Миклошића „*Die Serbischen Dynasten Crnojević*“, бр. 12, 1.

⁷³⁴ Л. Томановић, *Поводом новијех прилига к историји Црне Горе*, бр. 15, 1.

Послије Ђурђевог напуштања Црне Горе, Ровински сматра да је настао период управљања Црном Гором митрополита или владика.⁷³⁵ Петар I Петровић, Павлиновић и Ораовац истичу да је пред одлазак из земље Ђурђе предао све знаке владарског достојанства као и Душанов грб са крсташем барјаком митрополиту Вавилу, који је прихватио на себе духовну и свјетовну власт. За ову своју одлуку он није питао никога, јер је био независни господар Црне Горе.⁷³⁶ Ово су мишљења романтичарске историографије о непрекидној независности Црне Горе.

Доласком у Венецију Ђурђе Црнојевић је постављен за заповједника града Бергама, затим је био *proveditor in campo* под Александријом.⁷³⁷ Једно вријеме је Ђурђе Црнојевић био затворен у тамници.⁷³⁸ Маркоти наводи да је Ђурђе Црнојевић био у затвору од 30. јуна до 25. октобра 1498.⁷³⁹ Након интервенције Ђурђе Црнојевића је пуштен из тамнице у новембру 1498. године.⁷⁴⁰

Крајем августа 1499. године скадарски санџак бег Фериз напао је Улцињ кога су бранили Арбанаси и Црногорци који су одбили Турке. Тај је успјех охрабрио Зећане и улио им нове наде. Ђурђе Црнојевић се вратио у Црну Гору и његова појава изгледала је као јемство побједе.⁷⁴¹ Ђурђева жеља да поново загосподари својом земљом није се испунила, јер није био подржан од Млечана.⁷⁴²

Ђурађ Црнојевић је оставио тестаменат написан 1499. године уочи његовог поласка за Котор у намјери да опет завлада Црном Гором.⁷⁴³ Те године престала је и власт његовог брата Стефана (1496-1499) који је био затворен у Скадру па је ту ускоро и умро.⁷⁴⁴

Ђурђе Црнојевић се потчинио Турцима и био је послан у Цариград, одатле је премјештен у Анадолију гдје је и умро.⁷⁴⁵ Султан му је дао да влада на Роду, па у Анадолији, и одредио му плату од двадесетпет хиљада аспри, што чини три хиљаде

---

⁷³⁵ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 11, 2.

⁷³⁶ *Кратка историја Црне Горе*, 64-67; М. Павлиновић, *Црна Гора*, 74; Т. Ораовац, *О вјековној независности Црне Горе*, бр. 1-4, 4-5.

⁷³⁷ *Црнојевићи у Млечима*, бр. 48, 2.

⁷³⁸ *Исто*, 3.

⁷³⁹ *Исто*, бр. 49, 2.

⁷⁴⁰ *Исто*, бр. 48, 3.

⁷⁴¹ *Црнојевићи у Млечима*, бр. 48, 3.

⁷⁴² *Исто*, бр. 49, 2.

⁷⁴³ *Поводом брошуре Ф. Миклошића „Die Serbischen Dynasten Crnojević“*, бр. 11, 2.

⁷⁴⁴ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 4, 194.

⁷⁴⁵ *Исто*, 194.

лира.⁷⁴⁶ Кнез Ђурђе Црнојевић умро је у прогонству у Малој Азији око 1520. године, а његовој жени и дјечи Сенат је одредио 60 дуката годишње, а касније „началство“ у Торенова.⁷⁴⁷ Ђурђеви потомци помињу се у Млецима све до 1636. године.⁷⁴⁸

Најмлађи од Иванових синова, Станиша био је неко вријеме (1514-1528) као турски намјесник, под именом Скендер - бег Црнојевић, господар земаља свога оца и браће. Његово сједиште било је у Жабљаку, али он ипак није напуштао тежњу да завлада и приморјем, те је због жеље да распростре своју власт све до испред которских капија дошао у сукоб са Млечанима, а потписивао се: „санџак црногорски, приморски и вој диоклитианској земљи господин“.⁷⁴⁹

---

⁷⁴⁶ Црнојевићи у Млецима, бр. 48, 3; Поводом брошуре Ф. Миклошића „Die Serbischen Dynasten Crnojević“, бр. 11, 2.

⁷⁴⁷ Црнојевићи у Млецима, бр. 48, 3.

⁷⁴⁸ Р. Драгићевић, Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем, књ. XIII, св. 4, 194.

⁷⁴⁹ Исто, 194.

III ИСТОРИЈСКЕ ЛИЧНОСТИ

У периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године написан је велики број текстова о личностима које су обиљежиле средњовјековну историју Јужних Словена. У тим текстовима доминирају личности из националне историје: Часлав Клоникировић, кнез Владимир, Стефан Војислав, Михаило Војислављевић, краљ Бодин, Стефан Немања, Свети Сава, Стефан Првовјенчани, архиепископ Арсеније, Јелена Анжујска, краљ Милутин, архиепископ Јевстатије, архиепископ Данило II, Стефан Дечански, цар Душан, патријарх Јоаникије, цар Урош, Марко Мрњавчевић, Јелена Балшић, Ђурађ Бранковић, Мара Бранковић, Стефан, Ангелина и Јован Бранковић, Стефан Црнојевић, Иван Црнојевић, Ђурђе Црнојевић, Стеван Штиљановић, Божидар Вуковић и Милош Белмужевић. Приказане су и личности које су својом дјелатношћу обиљежиле историју Јужних Словена: Ђирило и Методије, Свети Јован Рилски, Хрвоје Хрватинић, Скендербег Кастриот, Сибињанин Јанко, као и личности које временски припадају периоду старог вијека, а чија је дјелатност касније обиљежила средњовјековље: цар Константин и царица Јелена. Писано је и о српским светитељима. Највећи број текстова је о Светом Сави. Историјске личности су дате хронолошким редом.

Цар Константин и царица Јелена

О познатим историјским личностима писано је и у оквиру наставних програма који су се изводили у основним школама. Један такав текст је посвећен цару Константину и царици Јелени, у грађи за предавања за IV-ти разред основне школе, аутора јеромонаха Никифора Симоновића.⁷⁵⁰ Цар Константин и његова мајка Јелена, који су живјели у IV вијеку, обиљежили су својом дјелатношћу каснију епоху. У тексту стручног карактера обрађен је период од 306. до 336. године, у коме је изложен живот цара Константина, од времена када је постао цар па до краја његовог живота. Аутор наглашава да је Константин по савјету његове мајке Јелене 306. године издао Указ да хришћани у његовим земљама могу слободно живјети.⁷⁵¹ У борби против Максенција, Јелена савјетује Константина да се обрати молитвом за помоћ хришћанском Богу. Аутор истиче како се Константин и његовој војсци као знамење указао крст од звијезда са натписом „Овим ћеш побиједити“

---

⁷⁵⁰ Ј. Никифор (Симоновић), *О цару Константину и царици Јелени*, Просвјета, XI/1900, св. IX, 499-507.

⁷⁵¹ *Исто*, 503.

(то се, по аутору текста, десило у Француској), те је Константин узео крст којег су носили пред војском умјесто барјака. Симоновић истиче да је крст од тога дана постао први пут знак поштовања и знамења, а до тада је био знак најпозорније казне. Након побједи над Максенцијем 311. године, Константин се почео молити Господу Исусу Христу и подизати цркве, а 313. године у Милану, заједно са савладаром Лицинијем, Константин је донио Указ да сви хришћани могу слободно живјети и исповједати своју вјеру.⁷⁵² Послије Константинове побједи над Лицинијем 321. године, хришћанство је постало главна религија у римском царству, а Константин је забранио јавно приношење жртава идолима. Константин је у Азији основао нову престоницу и назвао је по себи Константинопољ, а на црквеном сабору у Никеји 325. године поразио је учење присталица Арија, који су оспоравали божанску природу Исуса Христа.⁷⁵³ Аутор наводи да је царица Јелена пронашла у Јерусалиму Христов гроб, над којим је Константин подигао велелепну цркву, као и да је царица Јелена умрла 328. године. На крају, Симоновић наводи да је Константин владао до 337. године и да га је пред саму смрт крстио Евсевије, архиепископ Николајевски, наглашавајући да цара Константина и царицу Јелену Света црква слави као светитеље и назива их „Равноапостолнима“.⁷⁵⁴ О Едикту цара Константина из 313. године писано је у *Цетињском вјеснику* поводом јубилеја Хиљаду и девесто година хришћанства, гдје се истиче његов значај за успостављање хришћанства.⁷⁵⁵

Ћирило и Методије

О творцима словенске писмености, такође је писано у периодици на простору Црне Горе. Један текст стручног карактера, настао уз коришћење бројних извора и литературе, излазио је у наставцима у *Просвјети*.⁷⁵⁶ Текст је писан поводом хиљадугодишњице смрти

---

⁷⁵² Ј. Никифор, *О цару Константину и царици Јелени*, 504; Р. Радић, *Милански едикт*, Београд 2010, 97-98.

⁷⁵³ *Исто*, 505.

⁷⁵⁴ *Исто*, 506; Крштење Константина је обавио на самртном одру аријански епископ Евсевије Никомедијски, што је била последица тога да је цар у последњим годинама своје владавине био окружен Аријевим следбеницима. На хришћанском истоку Константин Велики је проглашен за свеца и празнује се 21. маја по јулијанском, односно 3. јуна по грегоријанском календару. Западна црква која је врло често користила Константина Великог у својој црквенополитичкој аргументацији, није га уврстила у скуп својих светаца, в. Р. Радић, *Милански едикт*, 151, 155.

⁷⁵⁵ М. М., *Историски Едикт (указ) Цара Константина*, *Цетињски вјесник*, 6/1913, бр. 78, 1-2.

⁷⁵⁶ Л. Перовић, *Света браћа Кирил и Методије*, *Просвјета*, VI/1895, св. III, 123-132; св. IV, 185-190; св. V, 241-247; св. VI, 302-308; св. VII, 347-353; св. VIII, 397-403; св. IX, 462-469.

мученика-апостола и првих словенских учитеља. Аутор текста проф. Лазар Т. Перовић подијелио је свој рад на три поглавље: Живот св. браће до моравске мисије; Моравска мисија до почетка борбе са њемачким и латинским свештенством; Историја те борбе до њихове смрти. Перовић наводи да се Константин родио 827. године, а да је умро 14. фебруара 869. године. Методије је био десет година старији од њега, а умро је послуже млађег брата, тј. 6. априла 885. године. Њихов отац Лав је био Словен, а мајка Марија Гркиња.⁷⁵⁷ Описујући образовање младог Константина, аутор наглашава да је на позив Теоктиста, татора цара Михаила III, Константин дошао у Цариград око 842. године, ту продужава школовање на вишем заводу, гдје су му учитељи били Лав и Фотије. Аутор описује његово замонашење, повратак у Цариград, препирку са збаченим патријархом Анијем,⁷⁵⁸ расправу са Сараценима (851),⁷⁵⁹ одлазак на Олимп и састанак са својим братом кнезом Методијем.⁷⁶⁰ Детаљно је описана хазарска мисија браће Константина и Методија, наглашен је успјех ширења хришћанства међу Хазарима, које је постало њихова државна религија.⁷⁶¹ Највећу пажњу проф. Перовић је посветио моравској мисији браће Константина и Методија и ширењу хришћанства међу Словенима.⁷⁶² Константин и Методије су заслужни за проналазак писма којим је био положен темељ словенској писмености, „а заједно са тим и почетак самосталном умном и нарастивом развићу словинском, а пријевод свештених књига открио је за њих нови неисцрпни извор божанствених истина“.⁷⁶³ Даље се описује историја борбе свете браће са њемачким и латинским мисионарима.⁷⁶⁴ Константин и Методије одлазе у Рим (867),⁷⁶⁵ задржавајући се при томе у Панонију код кнеза Коцелја и у Венецији.⁷⁶⁶ Константин је пред смрт по

---

⁷⁵⁷ Л. Перовић, *Света браћа Кирил и Методије*, св. III, 124-125.

⁷⁵⁸ *Исто*, 127-128.

⁷⁵⁹ *Исто*, 128-131.

⁷⁶⁰ *Исто*, 131-132.

⁷⁶¹ *Исто*, св. IV, 185-189.

⁷⁶² *Исто*, св. V, 241-247; Браћа Константин и Методије су упућена у Моравску на тражење великоморавског кнеза Растислава 863. године, одлуку о томе донијели су византијски цар Михаило III и цариградски патријарх Фотије, в. *Историја српског народа*, I, 212 (Д. Богдановић). Острогорски такође наводи да заслугу за мисионарски рад код Словена Константин и Методије дијеле са патријархом Фотијем и цезаром Вардом. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, 227.

⁷⁶³ Л. Перовић, *Света браћа Кирил и Методије*, св. V, 243; Константин је изумио словенско писмо, глагољицу и утврдио основну граматичку норму словенског књижевног језика, в. *Историја српског народа*, I, 212. (Д. Богдановић)

⁷⁶⁴ Л. Перовић, *Света браћа Кирил и Методије*, св. V, 245-247;

⁷⁶⁵ *Исто*, св. VI, 302-306

⁷⁶⁶ *Исто*, 303-304.

мишљењу аутора овог текста, узео калуђерски чин и име Кирило (Ћирило).⁷⁶⁷ Тада сва тежина апостолског рада прелази на Методија, који је постао панонски архиепископ код кнеза Коцеља, а касније и моравски архиепископ, да би на крају био изгнан из Моравске.⁷⁶⁸ Методије долази у Цариград и умире 885. године именујући за свог наследника Горазда.⁷⁶⁹ Перовић се посебно бави односима папског двора са словенским првоучитељима, говори о њиховој борби против тројезичника (оних који су заступали да језици богослужења могу бити само хебрејски, латински и грчки), као и о стању христјанизације словенских народа прије и после појаве браће Константина и Методија.⁷⁷⁰ Посебно је обрађен значај браће у културним односима међу Словенима, прва словенска писма, ћирилица и глаголица, као и значај превода Библије и других богослужбених књига на словенски језик.⁷⁷¹

О браћи Ћирилу и Методију писао је и Јово Љепава у оквиру своје историје српске средњовјековне књижевности.⁷⁷² Љепава укратко износи живот и мисионарску дјелатност Ћирила и Методија, истичући да су Свето писмо и хришћанску науку на словенском језику они донијели међу Србе и Хрвате, а из Паноније и Моравске распростра се словенска служба и Свето писмо на словенском језику и међу свим осталим Словенима, те да се због тих заслуга браћа Ћирило и Методије сматрају за словенске апостоле.⁷⁷³

О св. Ћирилу и Методију писано је у оквиру јубилеја прославе хиљадугодишњице св. Методија,⁷⁷⁴ као и у оквиру приказа неких књига.⁷⁷⁵ За њих Стојан Новаковић каже да су најстарији светитељи Балканских Словена и да се у ово вријеме од свих српских земаља нова словенска просвјета морала највише раширити у Зети.⁷⁷⁶

---

⁷⁶⁷ Л. Перовић, *Света браћа Кирил и Методије*, св. VI, 305-306; Константин је умро у грчком манастиру у Риму, в. Г. Острогорски, *Историја Византије*, 227.

⁷⁶⁸ Л. Перовић, *Света браћа Кирил и Методије*, св. VI, 306-307.

⁷⁶⁹ *Исто*, 308; Године 870. Методије је постављен за архиепископа панонско-сремске дијецезе. Последњи пут је путовао у Цариград 881-882. године, а умро је у великоморавској држави кнеза Сватоплука 885. године, в. *Историја српског народа*, I, 213. (Д. Богдановић)

⁷⁷⁰ Л. Перовић, *Света браћа Кирил и Методије*, св. VII, 347-353.

⁷⁷¹ *Исто*, св. VIII, 397-403; св. IX, 462-469.

⁷⁷² Ј. Љепава, *Лекције из историје српске књижевности за своје ученике и ученице*, Просвјета, 7/1896, св. VIII, 417-420.

⁷⁷³ *Исто*, 419.

⁷⁷⁴ *Прослава хиљадугодишњице св. Методија на Цетињу*, Глас Црногорца, XIV/1885, бр. 13, 2; бр. 14, 2-3; бр. 15, 2-3.

⁷⁷⁵ Р. Ц., *Ст. Новаковић - Први основи словенске књижевности међу Балканским Словенима. Легенда о Владимиру и Косари*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 42, 3-4.

⁷⁷⁶ *Исто*, 3.

Часлав Клонириовић

Историјске личности обрађиване су и у оквиру обиљежавања јубилеја. Један такав текст стручног карактера објављен је поводом хиљадугодишњице старе српске државе Часлава Клонириовића.⁷⁷⁷ Аутор текста Љубомир Булатовић даје кратак увод од досељавања Срба на Балканско полуострво до почетка Часлављеве владавине, са идеолошком компонентом југословенства, истичући да су „југословенска племена“ која су се тада доселила у своју садашњу домовину била многобројна, да је свако племе било засебно, имајући своје старјешине и своје племенско име, тј. племена су била политички и етнички раздвојена, иако су били дјелови једне исте цјелине. Говорећи о првим српским кнежевима - жупанима Вишеславу, Властимиру, Мутимиру и његовим наследницима, наглашава да су њихови потомци међу собом били несложни и да су у борби за престо били оруђе Византије и Бугара. Наводећи српске жупане Петра Гојниковића, Павла Брановића, Захарију Прибислављевића и њихове односе са Бугарима, Булатовић истиче да је бугарски цар Симеон, против свог дојучерашњег вазала српског жупана Захарија послао са великом војском и претендента Часлава Клонириовића, 924. године, праунука Властимировог, који је живио у Бугарској гдје је и рођен. Бугари су позвали српске старјешине да дођу и прихвате Часлава за свога господара и том приликом су их заједно са Чаславом заробили и отпремили у Преславу у тамницу. Након смрти бугарског цара Симеона 927. године, Часлав је побјегао у Србију, гдје су га 931. године признали за владара. Часлав је успио да својој држави присаједини Зету, Хум, Требиње, Неретву, Босну до Врбаса и острва Брач, Хвар, Корчулу и Мљет. Булатовић наводи да је Часлављеве држава обухватала око 70000 km² и простирала се од Јадрана и Врбаса до Копаоника и водопаје Велике Мораве и од Саве до близу Дрима. Булатовић истиче да је ова велика и уједињена српска држава трајала само за живота њеног творца (до 960.) и да је уједињење свих српских племена у једну цјелину имало велики значај за касније развијање српске државе. Поткрепљујући овај став, Булатовић цитира Станоја Станојевића: „Од тога времена је тежња за самосталном државом и свијест о њој увијек снажна у српским областима, а српско је име остало доминантно као национално име у

---

⁷⁷⁷ Љ. Булатовић, *Хиљадугодишњица Чаславове државе*, Зетски гласник, 5/1933, бр. 26, 6.

свим српским покрајинама.⁷⁷⁸ Часлав је владао Србијом од 933. до 943. године, као владар који је потврђен у Цариграду, стекавши предност над осталим српским кнежевинама – Травунијом, Захумљем и Дукљом.⁷⁷⁹

На крају Булатовић наводи да „су таласи хладног Дунава однијели у неповрат тијело Часлављево. Нестао је баш онда, када је намјеравао да и сјеверне југословенске земље присаједини својој великој држави и спријечи напредовање новодошавших азијатских освајача Мађара.“ Пишући о јубилеју, Булатовић истиче да се „ове године навршује хиљада година од дана како је велики српски жупан Часлав развио заставу не само за ослобођење своје домовине већ за слободу и јединство скоро свих српских покрајина.“⁷⁸⁰

Кнез Владимир

О кнезу Владимиру, владару Дукље, који је касније проглашен за свеца под именом свети Јован Владимир, написано је више текстова. По важности се издвајају два текста стручног карактера. Један је објављен у *Записима*.⁷⁸¹ Његов аутор, Андрија Јовићевић, рад почиње ријечима да је Зета дала првог српског светитеља, св. Јована Владимира.⁷⁸² У другом тексту стручног карактера у *Зетском гласнику*, Илија Радуловић је писао о св. Јовану Владимиру, користећи изворе и литературу (К. Јиричека, С. Станојевића, М. Вукићевића, Ф. Шишића, Ђ. Поповића).⁷⁸³

Илија Радуловић наводи да је послје пада Рашке у византијске руке Зета устала да сачува самосталност и почела да ради на ослобођењу и окупљању српских земаља на чијем челу би она стајала. Владимир је рођен око 970. године у Дукљанској области, раније Превалитани, а каснијој Зети, од оца кнеза Петрислава, потомка требињског кнеза

---

⁷⁷⁸ Љ. Булатовић, *Хиљадугодишњица Чаславове државе*, бр. 26, 6.

⁷⁷⁹ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 55; К. Порфиригенит, *Спис о народима*, 57.

⁷⁸⁰ Љ. Булатовић, *Хиљадугодишњица Чаславове државе*, бр. 26, 6.

⁷⁸¹ А. Јовићевић, *Св. Јован Владимир у народној успомени*, Записи, I/1927, св. 6, 321-328.

⁷⁸² *Исто*, св. 6, 321.

⁷⁸³ И. Радуловић, *Зетски кнез Св. Јован Владимир*, *Зетски гласник*, 10/1938, бр. 31-32, 3.

Тугомира.⁷⁸⁴ Послије смрти кнеза Петрислава дошао за кнеза Зете и Подгорја његов син Владимир, док је Владимиров стриц Драгомир владао Хумом и Требињем.⁷⁸⁵

Цитирајући грчке писце, Кедрена и Јована Скилицу, Радуловић наводи да су за вријеме владавине кнеза Владимира односи између Зете и Византије били добри, Византија је сматрала Владимира својим пријатељем. Самуило, цар македонских Словена, је заробио Владимира 998. године и послао га у своју престоницу Преспу, гдје га је 999. године оженио својом кћерком Косаром (црквено Теодора). Самуило је вратио Владимиру на управу Зету и дао му још сјеверни дио драчке области, док је његовом стрицу Драгомиру вратио Требиње и Хум. Цар Јован Владислав, синовац цара Самуила, погубио је на превару кнеза Владимира 22. маја 1016. године у Преспи.⁷⁸⁶

Андрија Јовићевић сматра да је Владимирова престоница била у данашњој Крајини, област поред Скадарског језера, недалеко од Скадра и мора, а да се на једном бријегу у селу Коштани, које се данас зове Краљиц, налазио Владимиров двор. У близини двора налазио се манастир св. Марије (Пречисте Крајинске), гдје је био сахрањен Владимиров отац. Наводећи казивање Попа Дукљанина (средина XII в.) Јовићевић истиче да се на Владимировом гробу у Преспи видјела божанска свијетлост, да му тијело, пренешено из Преспе у св. Марију у Крајини, лежи у цјелости и да пушта од себе миро. Владимир у руци држи дрвени крст, који му је послао цар Владислав, који га је касније на вјеру посјекао, као и да се крај Владимировог ћивота у Крајини окупља силан свијет на дан када је погубљен (22. маја).⁷⁸⁷ Јовићевић наглашава да је казивање Попа Дукљанина вјеродостојно, да се његов историјски дио, који се односи на Владимира, слаже са грчким писцима, савременицима св. Владимира и да прича Дукљанинова о св. Владимиру није легенда, него историјски докуменат.⁷⁸⁸

Епирци су око 1215. године, након што су освојили Скадар, однијели мошти св. Владимира и смјестили их у манастир св. Јована код Елбасана, али крст који је цар Владислав послао Владимиру и који се по Дукљанину налазио на Владимировом ћивоту у

---

⁷⁸⁴ А. Јовићевић, *Св. Јован Владимир у народној успомени*, св. 6, 321.

⁷⁸⁵ И. Радуловић, *Зетски кнез Св. Јован Владимир*, бр. 31-32, 3; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 67.

⁷⁸⁶ И. Радуловић, *Зетски кнез Св. Јован Владимир*, бр. 31-32, 3; А. Јовићевић, *Св. Јован Владимир у народној успомени*, св. 6, 322-323; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 70-71.

⁷⁸⁷ А. Јовићевић, *Св. Јован Владимир у народној успомени*, св. 6, 322-323; *Gesta regum Sclavorum*, 1-I, 137.

⁷⁸⁸ А. Јовићевић, *Св. Јован Владимир у народној успомени*, св. 6, 323.

Крајини нијесу узели већ је он остао у манастиру Пречисте Крајинске.⁷⁸⁹ Карло Топија, господар Албаније је око 1381. године подигао на темељима неког старијег манастира нови манастир са црквом, у коме је смијестио ћивот са тијелом св. Јована Владимира, који је у Албанији као св. Јован (арбанашки Шин Ђон), признат за свеца од православне цркве. Становништво града Драча слави Јована Владимира као свог заштитника.⁷⁹⁰

Јовићевић истиче да се култ св. Владимира све више уздизао и да је манастир Пречисте Крајинске постао светиња Зете, а последице преноса моштију св. Јована Владимира у Елбасан и рушења манастира у Крајини, Владимиров крст је постао светиња.⁷⁹¹ На крају Јовићевић наводи да је жива успомена на „Светог Краља“, како у области Румије називају св. Јована Владимира, као и да је у Зети кроз многе вјекове остала успомена на првог српског светитеља. Сви народи коју су се измијенили у овој области наслиједили су једни од других дубоко поштовање према имену св. Владимира и свечано прослављање успомене на њега.⁷⁹² Владимиров значај лежи у томе што је први владар поштован као светац у некој српској кнежевини, уз чије се име везује мотив светости, односно хришћанских врлина које красе владара. Својства светости и честитости краља приписују се и Владимировом савременику, угарском краљу Стефану.⁷⁹³

Радуловић наводи Димитрија Руварца, који каже да је св. Јован Владимир ушао у ред српских православних светитеља, први пут тек 1861. године и да га је унио у *Србљак* српски митрополит Михаило.⁷⁹⁴

О кнезу Владимиру, каснијем св. Јовану Владимиру, писано је и у оквиру приказа. Један од тих приказа је и приказ на књигу Димитрија Руварца „*О св. Јовану Владимиру, исторично књижевна цртица*“, који је прештампан из *Новог Времена* за 1882. годину, гдје је укратко дат садржај књиге истичући да је аутор писао на критички и научан начин.⁷⁹⁵

Стојан Новаковић је такође писао о Владимиру и Косари, и каже да је легенда о њима по свему судећи производ прво осмишљеног хришћанско народног живота наших

---

⁷⁸⁹ А. Јовићевић, *Св. Јован Владимир у народној успомени* св. 6, 323.

⁷⁹⁰ И. Радуловић, *Зетски кнез Св. Јован Владимир*, бр. 31-32, 3; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 74.

⁷⁹¹ А. Јовићевић, *Св. Јован Владимир у народној успомени*, св. 6, 324-325.

⁷⁹² *Исто*, св. 6, 327-328.

⁷⁹³ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 72.

⁷⁹⁴ И. Радуловић, *Зетски кнез Св. Јован Владимир*, бр. 31-32, 3.

⁷⁹⁵ *О св. Јовану Владимиру, исторично књижевна цртица*, Просвјета, 1/1892, 219.

племена у новој отаџбини на Балканском Полуострву. За Попа Дукљанина Новаковић каже да оно што нам он прича не показује се као легенда него као историја.⁷⁹⁶

Стефан Војислав

У тексту стручног карактера, али са јаком идеолошком компонентом, писано је о дукљанском кнезу Стефану Војиславу родоначелнику династије Војислављевића.⁷⁹⁷ Фран Милобар упоређује Војислава, кога назива и Доброславом, са македонским краљем Филипом II, и наводи да, као што је Филип морао ићи у Тебу као талац да јамчи да ће Македонија мировати, тако је и Војислав ишао у Цариград у истој сврси. Милобар сматра да је Војислав умио за себе придобити не само Дукљане него и Србе „који су у толикој мјери приањали уз њега а остављали свога дојакошњег господара, великог жупана рашкога, да га грчки писци нити иначе не зову него господаром Срба“.⁷⁹⁸ Милобар упоређује ратовања кнеза Војислава и каже да су они по свом карактеру слични са ратовима руског цара Петра Великог, а без и једне ознаке што их носе ратови шведског краља Карла XII. Милобар истиче да је сврха ратовања кнеза Војислава била да уједини сав једнојезични народ, који је био под византијском влашћу у једну независну слободну државу, а када је на једној страни то и постигао, он је престао са ратом. Кнез Војислав је био практичан државник који је ка себи прибирао само оне Србе који су били под непосредним грчким ропством (у Македонији), и који су жељели да се ослободе грчке власти, док је рашке Србе оставио на миру када је увидио да они вјерно стоје уз своје велике жупане. Са сусједним хрватским краљевима није ни једном дошао у сукоб. Аутор истиче да политику кнеза Војислава карактерише обнова и ослобођење Владимирове државе. Дукља је, каже Милобар, још за вријеме кнеза Војислава носила име „Хрватска“ или „Црвена Хрватска“, а дукљанска црква је била у зависности од хрватске митрополије

---

⁷⁹⁶ Р. Ц., *Ст. Новаковић - Први основи словенске књижевности међу Балканским Словенима. Легенда о Владимиру и Косари*, бр. 42, 3; Погледи: Г. Острогорски, *Синајска икона Св. Јована Владимира*, Гласник СНД XIV, 99-106; Ђорђе Сп. Радојичић, *Легенда о Владимиру и Косари, њени видови од XI до XIX века*, Крушевац 1967; Ј. Ређеп, *О убиству дукљанског кнеза Владимира*, Убиство владара, студије и огледи, Нови Сад 1998, 311-319.

⁷⁹⁷ Ф. Милобар, *Значај кнеза Војислава за дукљанску државу*, бр. 1, 1.

⁷⁹⁸ *Исто*, 1.

(сплитске надбискупије). На крају каонстатује да је кнез Војислав без сумње тражио од папе круну и самосталну цркву за Дукљу.⁷⁹⁹

У публицистичком тексту о средњовјековној Зети, такође идеолошки обојеном, спомиње се кнез Војислав. Истиче се да је он у два устанка, првом 1036. у којем је био заробљен и другом 1040/42. у којем је успио да створи Зету потпуно самосталном државом, морао да води борбе са далеко надмоћнијом Византијом, која је тада полагала право на цијело Балканско полуострво.⁸⁰⁰

Михаило Војислављевић

О Михаилу Војислављевићу, владару Дукље из XI вијека, написано је више текстова, од којих се истичу радови стручног карактера Франа Милобара и Илије Радуловића.

О дукљанском владару Михаилу Војислављевићу писао је професор Универзитета у Загребу Фран Милобар у часопису *Зета*.⁸⁰¹ Милобар упоређује крунисање хрватског краља Звонимира са крунисањем дукљанског владара Михаила. У првом случају ради се о увођењу и легализацији нове династије у већ међународно постојећој и признатој држави, а у другом о стварању једног сувереног интернационално правног субјекта. Милобар такође пореди Михаилово тражење краљевске круне од римског папе са бугарским владарем Симеоном који је такође тражио круну у Риму и истиче да је Симеон то тражио из „чисто политичких разлога тј. интернационално правна еманципација Бугарске, а да је код дукљанског владара Михаила било осим овога политичког разлога још и вјерски разлог“. Милобар наводи податак да је римски папа Гргур VII додијелио краљевску круну дукљанском владару Михаилу, четири - пет година касније, након што је крунисао хрватског бана Димитрија Звонимира 1076. године.⁸⁰² Такође наводи да је дукљански владар Михаило увидио да је помоћу римског папе у стању да расчисти односе како са Норманима, тако и са краљем „Бијеле Хрватске“ Звонимиром и закључује да су традиције

---

⁷⁹⁹ Ф. Милобар, *Значај кнеза Војислава за дукљанску државу*, бр. 1, 1.

⁸⁰⁰ Б. Радовић, *Зета је постала прва српска краљевина*, бр. 1, 7.

⁸⁰¹ Ф. Милобар, *Зашто се први црногорски (дукљански) краљ Михајло дао крунисати од римског папе око 1080. године*, бр. 13-14, 1, 5.

⁸⁰² *Исто*, бр. 13-14, 1; Димитар Звонимир дошао је на хрватски престо 1075. године, в. *Повијест Хрвата*, књ. 1, Загреб 2003, 105. (Н. Будак)

и успомене на великог краља Томислава (који је био владар „Бијеле и Црвене Хрватске“) у једну руку, а слава, амбиције и Звонимирово крунисање били главни узроци, што се дукљански владар Михаило журио, да се што скорије крунише и ступи у круг суверено самосталних владара и да неће „никоме осим св. Петру, односно јединоме Богу подвргнути државу“.⁸⁰³

У тексту Илије Радуловића говори се о Михаилу Војислављевићу, као о првом српском краљу.⁸⁰⁴ Радуловић истиче да су послје смрти кнеза Стефана Војислава, у зетској држави настале династичке борбе и да је Војислављева жена, како каже Дукљанин, са синовима подијелила државу по жупама, као и да су се њени синови називали кнежевима. Михаило је том приликом 1050. године добио на управу Облик, Прапратну код Бара и Црмницу.⁸⁰⁵

Послије смрти своје мајке, Михаило је успио да од брата Радомира отме Зету и да је да на управу свом сину Владимиру. Након неуспијелог устанка Доманека у Травунији (област између Котора и Дубровника), ова област поново улази у састав зетске државе. Радуловић наводи да су у Травунији погубљена два Михаилова брата, као и да је Михаило имао седам синова. Михаило је, наводи Радуловић, око 1052. године склопио са Византијом неку врсту савеза, признао византијску врховну власт, оженио се једном царском рођаком и добио титулу протоспатара.⁸⁰⁶

Услед нереда у Византији након смрти цара Константина IX Мономаха, Михаило је искористио то стање и освојио Рашку од Византије, гдје је поставио за жупана свог сина Петрислава, који је управљао Рашком од 1060. до 1073. године. Радуловић наглашава да је Михаило радио на томе да католици у његовој држави добију самосталну црквену управу и истиче да је Михаило сматрао католицизам за државну вјеру, па је због тога одржавао добре односе са папом. Михаило је из чисто политичких разлога радио да његова држава добије самосталну католичку црквену управу, а исто тако је и папској курији из вјерског и политичког разлога ишло у рачун да испуне Михаилову молбу, јер се папска курија плашила да Михаило и у вјерском погледу не приђе Византији, као што је у политичком.

---

⁸⁰³ Ф. Милобар, *Зашто се први црногорски (дукљански) краљ Михајло дао крунисати од римског папе око 1080. године*, бр. 13-14, 5.

⁸⁰⁴ И. Радуловић, *Михаило Војислављевић, први српски краљ*, бр. 838, 4; бр. 841, 4.

⁸⁰⁵ *Исто*, бр. 838, 4; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 87.

⁸⁰⁶ И. Радуловић, *Михаило Војислављевић, први српски краљ*, бр. 838, 4; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 90.

По Михаиловој жељи, папа је 18. марта 1067. године издао булу којом је основана, односно тобоже обновљена дукљанско - барска архиепископија, која је постала, како каже Радуловић, расадник западне културе у овом крају. Овој архиепископији биле су подложне све земље од Саве и скоро од Цетине до Бојане и Дрима, изузимајући Дубровник. Радуловић наглашава да је добитак самосталне цркве био за Михаила велики политички успјех, јер је он тек сада био потпуни господар у својој држави.⁸⁰⁷ Старија литература махом је сматрала да је Барска надбискупија успостављена повељом папе Александра II из 1067. године, док је касније изражавано мишљење да је до тога дошло тек у вријеме краља Бодина повељом папе Климента III 1089. године.⁸⁰⁸ Радуловић наводи податак да је Михаило још 1072. године тражио од папе Гргура VII да му пошаље заставу (краљевску ознаку), али резултат тих преговора није познат.⁸⁰⁹ Касније је папа Гргур VII послао Михаилу знаке краљевске власти, те је тако Михаило постао први српски краљ. Радуловић наглашава да је то био догађај великог историјског значаја, и да је српска држава тада први пут призната за потпуно слободну и независну државу. Од зетских владара Михаило се први назвао краљем (*Sclavorum rex*) у преписци са папом Гргуром VII и код апулијског хроничара Лупа. Код краља Михаила се склонили и царски узурпатор, драчки војвода Георгије Мономахат. Наводећи мишљења Попа Дукљанина да је Михаилова престоница била у Скадру, а двор у жупи Прапратна код Бара, као и мишљење Јована Скилица (византијског хроничара) који помиње као престонице Котор и Папратну, Радуловић закључује да је Скадар био његова престоница, а да је у другим мјестима Михаило привремено боравио. Краљ Михаило је умро послје 1. априла 1081. године и сахрањен је у великој опатији Св. Срђа и Вакха на Бојани, код Скадра.⁸¹⁰ По мишљењу савремене историографије краљ Михаило је преминуо између априла/маја и октобра 1081. године.⁸¹¹

О дукљанском владару Михаилу и његовом крунисању за краља, писано је и у једном тексту публицистичког карактера.⁸¹² У том раду, чији је аутор Блажо Радовић, истичу се подаци да је кнез Михаило примио престо око 1052. године, да је у

⁸⁰⁷ И. Радуловић, *Михаило Војислављевић, први српски краљ*, бр. 838, 4.

⁸⁰⁸ Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, САНУ, VII-1. Београд 1979, 45-46.

⁸⁰⁹ И. Радуловић, *Михаило Војислављевић, први српски краљ*, бр. 838, 4.

⁸¹⁰ Исто, 4; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 91.

⁸¹¹ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 93.

⁸¹² Б. Радовић, *Зета је постала прва српска краљевина*, бр. 1, 7-8.

пријатељским односима био двадесет година са Византијом, и да је једна од главних творевина у том периоду била његово стварање Барске католичке архиепископије 1068. године. Радовић наглашава да и ако је та година спорна, несумњиво је да је Михаило створио Барску архиепископију и ако је рад на њеној организацији почео још кнез Војислав. Радовић поставља питање, какви су то интереси водили кнеза Михаила да створи католичку архиепископију у својој држави кад је „можда више његових држављана припадало православљу“ и закључује да се Михаило није руководио вјерским, већ само политичким разлозима. Радовић наводи да се Михаило укључио у антивизантијски покрет и на позив устаника у Бугарској послао свог сина Бодина са војском да им помогне 1073. године, али је ипак Византији на крају пошло за руком да угуши устанак, а Бодина зароби. Радовић износи податак да је Михаило умро 1083. године.⁸¹³ Тачна година Михаиловог доласка на власт није забиљежена, али је његова владавина почела послје једне или двије године заједничке владавине са браћом и мајком, по свој прилици 1046. године.⁸¹⁴ До Михаиловог крунисања краљевском круном могло је доћи после 1075. и прије 1078. године, највјероватније 1077. године.⁸¹⁵

Као највећи успјех дукљанског владара, Радовић наводи добијање краљевске круне од стране папе Гргура VII 1077. године, што је био велики успјех и добит за њега и његову државу, а краљ Михаило се убраја међу моћне владаре онога доба. На крају аутор закључује да је краљ Михаило политичар првог реда који је раскинуо везе са Византијом и успио да јој пркоси.⁸¹⁶

Краљ Бодин

О краљу Бодину учитељ Илија Радуловић је написао један стручни текст.⁸¹⁷ Наводи да је Бодин, син зетског краља Михаила, дошао на престо 1081. године и да су га тек уз посредовање дукљанско-барског архиепископа, признали за краља његов стриц Радослав са синовима, као и да су се у вријеме раздора у владарској породици од Зете одвојили Рашка и Босна. Радуловић пише да се Бодин оженио 1080. године са Јаквинтом, кћерком

---

⁸¹³ Б. Радовић, *Зета је постала прва српска краљевина*, бр. 1, 7.

⁸¹⁴ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 89.

⁸¹⁵ *Исто*, 93.

⁸¹⁶ Б. Радовић, *Зета је постала прва српска краљевина*, бр. 1, 8.

⁸¹⁷ И. Радуловић, *Краљ Бодин*, бр. 807, 4.

вође норманске странке у граду Барију. Бодина су хтијели да придобију и Византија и Нормани, док је папска курија гледала да организује норманско - српски савез против Византије, али је византијски цар Алексије Комнен, успио да за себе придобије Бодина и Млечане против Нормана. Радуловић наводи историчара Станоја Станојевића, који каже да је главна тачка за продирање Нормана на Балканско полуострво био Драч, те да је за Византију и Нормане било важно како ће се у том рату држати Бодин. Радуловић истиче да је по уговору са Византијом Бодин имао одријешене руке у другим српским земљама, а изгледа да су му то касније дали и Нормани, јер су се бојали да их Бодин приликом њиховог продирања на Балканско полуострво не удари са леђа. Бодин као византијски савезник није 1082. године узео учешћа у норманском освајању византијског Драча, јер је био у добрим односима са Норманима, под утицајем своје жене Јаквинте, већ је, како Радуловић наглашава, користећи византијско - нормански рат, продро око 1083. године са војском у Рашку, а око 1089. године у Босну, те ове двије српске покрајине поново вратио у састав српске државе. У Рашкој је поставио двојицу жупана са свога двора, Вукана и Марка, за које историчар Љубомир Ковачевић каже да су синови Петрислава, сина краља Михаила, а Бодиновог брата, док је у Босни поставио жупана Стефана. Радуловић наводи да је после смрти Роберта Гвискарда, норманског вође, Бодин освојио драчку област, али је 1085. године морао повратити Византији, која је после тешке петогодишње борбе потисла Нормане са Балканског полуострва, такође је поново 1089. године покушавао безуспјешно да заузме драчку област. Како није могао освојити драчку област, Бодин је, како наглашава Радуловић, почео нападати Византију из Рашке, те је рашки жупан Вукан по његовом наређењу, продро у богату и плодну Метохију и Косово Поље. Византијски цар је послао против жупана Вукана 1093. године војску под командом драчког војводе Јована, који је продро до Звечана али је доживио пораз од рашког жупана, те је идуће године лично цар Алексије Комнин са великом војском кренуо на Рашку и приморао Вукана на мир.⁸¹⁸

Радуловић истиче да је Бодин, да би осигурао престо својим синовима, затворио у Скадру 1095. године своје стричевиће: Бранислава са сином Предихном и Градислава, док је један дио његових рођака побјегао у Дубровник (који је Бодин због тога опсиједао), а

---

⁸¹⁸ И. Радуловић, *Краљ Бодин*, бр. 807, 4; Вукан је код Звечана поразио византијску војску под командом Јована Комнина, синовца цара Алексија Комнина. Изгледа да је од 1094. до 1106. године Вукан поштовао одредбе мировног уговора са Византијом, в. Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 110-111.

одатле су се склонили у Цариград. Радуловић наводи и да су француски крсташи (у вријеме Првог крсташког рата) прошли 1096/97. године кроз Бодинову државу и да су лијепо дочекани у Скадру. На крају Радуловић наводи да је краљ Бодин умро 1101. године и да је сахрањен у цркви св. Срђа и Вакха на ријеци Бојани.⁸¹⁹

За вријеме Бодинове (самосталне) владавине (1081-1099) Дукља је досегла врхунац политичке превласти међу српским кнежевинама и знатно проширила границе и зоне непосредног политичког утицаја.⁸²⁰ Стога је у праву историчар Тибор Живковић који о Бодину доноси следећи суд: „Бодиново држање под зидинама Драча, када је издао византијског цара; уклањање стрица Радослава са мјеста савладара; освајање Рашке и Босне 1083/1084. године; освајања на рачун драчке теме послје пропасти Нормана 1085. године; напади на ту територију 1085-1090. године; крвави обрачун са рођацима око очувања власти; склапање уговора са крсташима, а затим пљачкање његових одреда 1096. године – све то заокружује слику о владару који је своју политику водио крајње бескрупулозно, не бирајући средства да оствари своје циљеве“.⁸²¹

Свети Јован Рилски

Стојан Новаковић износи историју св. Јована Рилског у тексту о царици Мари објављеном у *Гласу Црногорца*.⁸²² Он говори о томе како Јевтимије, патријарх трновски, приповједа како је св. Јован Рилски постао светац у гори Рили, а како је послје посвећења пренешен у Средац (Софију) и ту положен у цркви св. Јеванђелисте Луке. Под византијским царем Андроником I (1183-1185) када су Мађари са својим краљем војевали на Средац, они су плијенећи византијску земљу однијели из Средца мошти св. Јована Рилског и положили у град Острогон, гдје су како каже легенда мошти одмах почеле чинити чуда. Мађари су 1187. године вратили мошти у Софију, обдаривши их сребром и бисерима. Када су Асени поново обновили бугарску државу, цар Асен је узео мошти из Софије и пренио у Трново 1195. године. Међутим у вријеме турског освајања манастир

⁸¹⁹ И. Радуловић, *Краљ Бодин*, бр. 807, 4; Бодин је преминуо фебруара или марта 1099. године, по свој прилици тада није имао ни 50 година, в. Т. Живковић, *Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века*, Зборник радова Византолошког института, бр. 43, Београд 2006, 454.

⁸²⁰ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 95.

⁸²¹ Исто, 102; о томе да ли је Бодин заузео 1085. године Драч в. исти, *Два питања из времена владавине краља Бодина*, Зборник радова Византолошког института, бр. 42, Београд 2005, 45-50.

⁸²² С. Новаковић, *Царица Мара*, бр. 38, 2-3.

Рила, који је подигао и украсио ћесар Хреља, опустео је и почео и пропадати. Неки хришћани из Ђустендила, три брата попа који су остали удовци, закалуђерили су се и настанили у пустињи око Риле, те својим трудом и старањем, и помоћу кир Ђурђа новог ктитора те породице, обновили су и поправили манастир Рилу. Касније уз помоћ и залагањем царице Маре пренијели су мошти св. Јована Рилског у манастир Рилу.⁸²³

Стефан Немања

У оквиру описа слика које су објављиване у календарима постоје текстови о знаменитим историјским личностима. Тако у календару *Бока* уз слику Стефана Немање је пропратни текст у коме је укратко изнијет живот Стефана Немање, као и његова ктиторска дјелатност. Наводи се да је он син жупана Завиде, рођен 1113. године у Рибници код Подгорице, да је владалачки престо замијенио монашким животом 1195. године, и да је умро 13. фебруара 1199. године. У тексту се наглашава да је он ујединио „Српство“ и да његове мошти почивају у манастиру Студеница.⁸²⁴ У другом тексту Лазара Томановића наводи се да, када се Стефан Немања закалуђерио у манастиру Ватопеду, настанио се у ћелијама свог сина Саве, али би се „радије осјећао у свом манастиру“. Византијски цар одобрио је да бивши самодржац подигне у Светој Гори српски манастир Хиландар.⁸²⁵

Свети Сава

Највећи број текстова у којима су обрађене историјске личности у часописима који су излазили на простору данашње Црне Горе, од појаве првог часописа *Грлице* 1835. до почетка Другог свјетског рата 1941. године, посвећен је Светом Сави.

Највећи број текстова о Светом Сави написан је поводом јубилеја везаних за његово име, и у оквиру других тема. По свом карактеру највише је публицистичких

---

⁸²³ С. Новаковић, *Царица Мара*, бр. 38, 2.

⁸²⁴ *Стефан Немања велики, св. о. Симеон Мироточиви*, Бока, календар за 1910. годину, 75; *Историја српског народа*, I, 265. (С. Ђирковић)

⁸²⁵ Л. Томановић, *Теодосијеви погледи на друштвено и државно уређење Србије*, Записи, 1931, књ. IX, св. 3, 179; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност светог Саве*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, 17.

текстова, али има и један број текстова стручног карактера. Заједничко свим текстовима је истицање значаја Светог Саве за српски народ и српску државу.

На страницама овдашње периодике вођена је чак и расправа да ли је Свети Сава спаљен или није. На ту тему написано је више чланака.⁸²⁶ У једном од њих у којем се приказује књига Мирка Драговића, каже се да Свети Сава није спаљен већ да су му мошти склоњене из манастира Милешева у манастир Довољу у Затарју, а да су затим чуване у једној пећини близу истог манастира, одакле су пренесене у манастир Морачу, али не под именом Светог Саве, већ под именом Светог Арсенија, његовог ученика, и да се данас налазе у манастиру Ждребаонику. Аутор приказа, наводи да је Драговић за своје тврдње навео многе разлоге, који се углавном свODE на то, да се у досадашњим тврђењима не слажу са годином кад је спаљен Свети Сава, у личности која га је спалила, мјесту одакле је однесен, као и то да је у Санџаку нађен ћивот Светог Саве и његов штап.⁸²⁷

У текстовима је детаљно описан живот и дјелатност Светог Саве, од његовог рођења (1174), бјекства на Свету Гору, замонашења, преко обнављања манастира Хиландара (заједно са његовим оцем – Стефаном Немањом, монахом Симеоном), писања манастирских типика, књижевног рада, издејствовања аутокефалности Српске православне цркве и њеног организовања у српским земљама. У текстовима се наглашава, да ако је српску државничку мисао Немањићке династије створио Стефан Немања и својом енергичном вољом сјединио расцјепкана српска племена, онда ју је интелектуално створио Сава Немањић, који је, везујући Цркву за државу, осигурао српску државну мисао и створио народну традицију.⁸²⁸ Сава Немањић је, стварајући једну народну црквену хијерархију и народну црквену организацију, дао српском народу један ред људи, који је посветио сву своју активност подизању народа у националном и просвјетном погледу, те су кроз цио средњи вијек, па и касније, свештенство и манастири били носиоци духовне културе и народне просвјете.⁸²⁹

---

⁸²⁶ М., *Св. Сава није спаљен већ се налази у ман. Ждребаонику!*, Слободна мисао, 9/1930, бр. 52, 1; Н. Јововић, *Историја и предање, О св. Сави и св. Арсенију*, Слободна мисао, 10/1931, бр. 8, 4.

⁸²⁷ М., *Св. Сава није спаљен већ се налази у ман. Ждребаонику!*, 1; М. Драговић, *Свети Сава није спаљен*, Пожаревац 1930.

⁸²⁸ *Раско Немањић-Свети Сава*, Зетски гласник, 6/1934, бр. 8, 1; *Свети Сава, Живот и рад*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, II/1935, бр. 1-3, 1-4; Љ. И., *Милешево*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 45, 1.

⁸²⁹ *Раско Немањић-Свети Сава*, 1.

У једном тексту писаном поводом јубилеја седамсто година од преноса његових моштију 1236. године у манастир Милешева наводе се следеће ријечи српског патријарха Варнаве: „Свети Сава нас је провео кроз све мрачне и тешке невоље од доба Немањићске државе од доба њихове моћи и славе, па кроз вјекове до данашњег дана. Толико вјекова напајао је дух Светог Саве све крајеве и сав наш народ. Његов дух надмашио је све владаре из доба Немањића и доцније“.⁸³⁰

У другом тексту, посвећеном манастиру Милешева, спомиње се да су у манастиру лежале мошти Светог Саве дуги низ година, и да се на његовом гробу крунисао за краља Босне и Србије један од најзнатнијих владара Босне - Твртко I 1377. године, те да је затим Стефан Вукчић Косача себе назвао „Херцегом од Светога Саве“.⁸³¹ Све нам то указује на јак култ и утицај оснивача Српске православне цркве - Саве Немањића.

У текстовима о Светом Сави истиче се да је он организовао српску Цркву на тако солидном темељу да је она остала чврста и непоколебљива од Савиних времена па све до данас и да је српска народна Црква помагала увијек државу, а и држава је када је год требало штитила Цркву и дизала углед црквених представника, те су тако интереси Цркве и државе ишли увијек упоредо. Ово идентификовање Цркве и државе у доба Немањића, главни је узрок што се у једном дијелу нашег народа очувала кроз све касније вјекове свијест о слободној народној држави.⁸³²

Један од аутора текстова о првом српском архиепископу цитира ријечи архиепископа Никодима који каже да је Свети Сава „небопарни орао“ и да је обновио сву земљу Светим Духом, да је као пчела сабирао мед са свих цвјетова и испунио њиме своју отаџбину, да је украсио самодржавним вијенцем, утврдио правом вјером и почастио архиепископским чином, те га даље назива „апостолом и учитељем своје отаџбине“.⁸³³ Наглашава се да је Свети Сава због свог богоугодног живота још као жив сматран свецем и да га је српска Црква одмах након смрти убројила међу светитеље.⁸³⁴

Анонимни аутор текста, родом из Боке Которске, наводи латинске писце који су писали о Светом Сави: Иван Томко Мрњавић, бискуп босански и викарни бискуп

---

⁸³⁰ *Слава Милешева*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 46, 1.

⁸³¹ Љ. И., *Милешево*, 1.

⁸³² *Свети Сава, Живот и рад*, 2; М. Благојевић, *Архиепископ Сава – вожд отачаства*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 109.

⁸³³ *Свети Сава, Живот и рад*, 3.

⁸³⁴ *Исто*, 3.

загребачки (1579-1630) штампао је животопис Светог Саве између двадесет и два римокатоличка свеца краљевске крви поријеклом из словенских области; дубровачки властелин Јакета Палмотић (1623-1680) у свом епу „Дубровник поновљен“ спомиње Светог Саву; Јероним Кавањин (1670-1714) властелин сплитски и трогирски у пјесми „Повиест Ванђелска“ пјева о Светом Сави; пјесник Андрија Качић Миошић (1702-1760) назива Светог Саву „ружом изабраном“; Тома Ивановић, дубровачки свештеник (1740-1808) написао је уз животе неколико светаца које слави римокатоличка црква и „Живот Светог Саве, калуђера и бискупа српскога и парца херцеговачкога“; у познатом дијелу „*Acta Sanctorum*“ које издају учени исусовци-боландисти, а које је у католичкој цркви у великој цијени, под датумом 14 (27) јануар уврштен је животопис Светог Саве који је написао учењак исусовац Иван Мартинов; исусовац Никола *Nilles*, у свом календару источне и западне цркве хвали животопис Светог Саве, који је написао Мартинов и узима га у своју књигу, гдје пише: „да је Свети Сава полетио у небо препун заслуга и славан чудесима за живот и по смрти“. На крају аутор закључује да је „Аманет Светог Саве: независност од туђина и братску љубав и слогу, коју је он проповједао, а којима се и наша Бока од вјекова одликовала, као и поштовање које је до данас цјелокупни наш народ без разлике вјере вјековима гајио према нашем великом светитељу и највећем сину нашега народа, нека буде и у будуће чврст темељ слободе и јединства наше нације и државе“.⁸³⁵

Протојереј Јован Липовац, каснији митрополит Црногорско-приморски (1940-1945) и потоњи свештеномученик, написао је интересантан и свеобухватан текст о Светом Сави, поводом седамстогодишњице његове смрти који је објавио у *Гласу Боке*. Он најприје истиче да се Сава постарао да Симеон у скором времену буде проглашен за светитеља, што је, како каже Липовац, „био акт топле синовске љубави и политичке мудрости. Тиме је Немањиним насљедницима било осигурано насљеђе пријестола“.⁸³⁶ Када је умро Стефан Првовјенчани, Сава га је канонизовао као и монаха Симеона, а крунисао је синове Стефанове: Радослава и Владислава. Липовац истиче Савине заслуге за подизање бугарске цркве у ранг патријаршије. Липовац наводи и Савине заслуге за српски народ: „Он је оснивач српске народне цркве, творац српског национализма, он је свим срцем и свом душом својом љубио свој народ, ..., ускоро послѣ смрти српска црква прогласила га је за

⁸³⁵ *Свети Сава, Живот и рад*, 4.

⁸³⁶ Ј. Липовац, *Свети Сава*, Глас Боке, 4/1935, бр. 110, 1.

светитеља“.⁸³⁷ Липовац пише да је још средином XIII вијека Савин ученик Доментијан написао његово житије, а почетком XIV вијека написао је Савино житије и Теодосије. Липовац на крају говори о значају Светог Саве у Боки Которској, наводећи да када је Сава основао српску народну цркву 1219. године, он је за сједиште зетске епископије одредио манастир св. Арханђела Михаила на Превлаци у Боки. Када је Свети Сава кренуо на своје друго кретање на Исток 1233. године, он се у Будви, коју српски извори онога времена зову Стари Град, укрцао у брод. Липовац наглашава да иако је стара епархија Бокоторска била скоро најмања у Српству, у њој је од свих српских епархија највећи број цркава посвећен Светом Сави, шест цркава, уз то је и Свети Сава био и покровитељ епархија.⁸³⁸

Јован Липовац је писао и о култу Светог Саве у Боки Которској.⁸³⁹ Он наводи да је култ Светог Саве осим у области његових манастира, распрострањен у Херцеговини до Неретве, у Црној Гори и Боки Которској, у цијелој Босни сем травничког округа, у Срему, у цијелој сјеверној Србији, у јужној Србији до Штипа и Кратова на истоку, и до Призрена на југу. Предања о Светом Сави има у православним насељима сјеверне Далмације, Лике и Баније.⁸⁴⁰ Липовац наводи да се у манастиру Бањи чувају епитрахил и наруквице, за које народно предање каже да су припадали Светом Сави. Исто тако за цркву св. Николе у селу Радованићу у Луштици, која је врло стара, предање каже да ју је осветио Свети Сава; по предању Свети Сава је осветио цркву св. Срђа и Вакха на Подима; предање каже да је Свети Сава на свом путу на Света мјеста био у Бигову у Грбљу, такође је и велики број пјесама и прича о Светом Сави.⁸⁴¹

У једном публицистичком тексту у *Зетском гласнику* каже се да је: „Савино дјело не само преживјело његово покољење, него и државу, у којој је ово постало и која је помогла да се оно створи“.⁸⁴² Сем рада на учвршћивању вјере и морала, Свети Сава је радио и на културном подизању народа и на његовом економском снажењу. Његови

---

⁸³⁷ Ј. Липовац, *Свети Сава*, 2; *Историја српског народа*, I, 308, 310 (Б. Ферјанчић).

⁸³⁸ Ј. Липовац, *Свети Сава*, 2; М. Јанковић, *Епископије Српске цркве 1220. године*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, 83.

⁸³⁹ Ј. Липовац, *Култ св. Саве у Боки Которској*, Глас Боке, 5/1936, бр. 163, 1-2; бр. 165, 1-2. Овај чланак је преузет из *Светосавља*, Београд, децембар 1935.

⁸⁴⁰ *Исто*, бр. 163, 1.

⁸⁴¹ Ј. Липовац, *Култ св. Саве у Боки Которској*, 1.

⁸⁴² *Свети Сава*, *Зетски гласник*, 8/1936, бр. 8, 1.

биографи причају како је Свети Сава засадио многе винограде, обрадио многе земље и научио људе како да раде.

У периодици је писано и о спаљивању моштију Светог Саве, његовом значају за српски народ, као и о томе гдје су се све налазили дјелови моштију Светог Саве и реликвије које су му припадале.⁸⁴³

О ликовним приказима Светог Саве написан је стручни прегледни текст у *Гласнику Народног универзитета Боке Которске*.⁸⁴⁴ Аутор истиче да ниједна знаменита личност у нашој историји није више сликана од Светог Саве. Најстарији до данас сачувани лик Светог Саве, наводи аутор, јесте фреска која се налази на источном зиду нартекса цркве манастира Милешева. Портрет Светог Саве је у пуној величини, на којем он десном руком благосиља, а у лијевој руци држи јеванђеље. Из XIII вијека сачуване су слике Светог Саве у цркви манастира Студенице и у Ариљу. У црквама манастира Грачанице, Пећи и Дечана, Свети Сава је насликан на истакнутом мјесту крај свога оца Немање, родоначелника династије. Аутор уочава да у оним црквама гдје нема довољно простора за све чланове породице Немањића, изостављени су неки владари, али лик Светог Саве не изоставља се никада. У манастиру Сопоћани насликан је Свети Сава гдје држи у руци чудотворну икону Богородице Тројеручице из Хиландара, а у Марковом манастиру лик Светог Саве је нарочито истакнут тако да је читав низ светаца окренут пут њега као главне личности.⁸⁴⁵

У публицистичком тексту о Светом Сави, аутор Игњатије Злоковић истиче да је српску државну мисао Немањићке династије створио физички Стефан Немања, а интелектуално Свети Сава, да је Свети Сава установио независну српску цркву и уско је везао са тадашњом државом, што стари летописи и родослови, а по њима и народна традиција, брижљиво биљеже и спомињу те дане старе славе „својих славних цара задужбине“ и предајући помен о њима „оживљавају и сву традицију историје и митску љепоту тих времена.“⁸⁴⁶ На крају Злоковић закључује да, по свом широком учешћу у

---

⁸⁴³ *О spaljivanju moštiju sv. Save*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, II/1935, бр. 1-3, 4-6; *Тристагодишњица спаљења моћи Светог Саве*, Глас Црногорца, XXIII/1894, бр. 17, 1.

⁸⁴⁴ III, *Слике св. Саве*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, II/1935, бр. 1-3, 6-7.

⁸⁴⁵ *Исто*, 6; Лик Светог Саве ријетко је сликан као самосталан портрет, далеко чешће је сликан у композицијама које тумаче различиту тематику, а најчешће уз Симеона Немању, о портретима Светог Саве в. Д. Милошевић, *Иконографија светог Саве у средњем веку*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, 279-318.

⁸⁴⁶ И. Злоковић, *Свети Сава*, Глас Боке, 6/1937, бр. 210, 1.

народном животу, духовном и политичком, Свети Сава је рано постао популарна личност и предмет дуге традиције и да је послуже његове смрти његов култ још више појачан.⁸⁴⁷

О Светом Сави су се писали и говори поводом разних јубилеја. Један такав говор ректора Богословије протојереја Михаила Вујисића, одржан у Народном позоришту на Цетињу 27. јануара 1939. године на прослави Светог Саве, објављен је у часопису *Пастир*.⁸⁴⁸ У тексту се истиче да је Сава Немањић прво створио Српску православну цркву, и да је то његово прво и основно дијело, наводећи да је „тај акт био од највећег замашаја за даљу историју Срба, њихов опстанак и крајњи тријумф“.⁸⁴⁹ Тим чином Српска православна црква временом је добила чисто национална обиљежја: „Цркве и манастири постадоше бедеми православља и народности српске, гдје се вјерске и националне светиње очуваше у пуном сјају и моћи“.⁸⁵⁰

Истиче се да је главна тежња свеколиког рада Светог Саве била народна Црква, народна просвјета и народна држава под управом народне династије, и да је српска Црква проповиједајући хришћанске врлине успјела да у народу формира јасне појмове о правди и праву, о честитости, о захвалности, о дужностима и обавезама. У својој умној далековидости „Сава Немањић Христову заповијед о међусобној љубави, тај основни мотив хришћанске филозофије, препоручио је као главни основ породичног и државног живота“.⁸⁵¹ У тексту се наводи да би морално препородио народну душу и у њу улио хришћанске врлине, Свети Сава је обратио пажњу на то да у школама умно развиће буде праћено моралним прогресом, а водио је свој народ не само духовном, него и материјалном добру, те је путујући по народу, учио га како треба да ради.⁸⁵²

Протојереј Михаило Вујисић истиче да је Свети Сава као „проповједник Христовог мира“ водио мирну политику са сусједним државама, са којима је правио мировне угоре.⁸⁵³ Вујисић тврди да се величина Светог Саве није задржала само код Срба, код његове духовне пастве, него се раширила код свих Словена, па не само православни Словени, него и римокатолици су га прослављали и култ Светог Саве није могао остати незапажен код њих. На крају Вујисић наглашава да је Свети Сава из религије, као највеће

⁸⁴⁷ И. Злоковић, *Свети Сава*, 1.

⁸⁴⁸ М. Вујисић, *Свети Сава као симбол српског народа*, *Пастир*, 4/1939, бр. 1, 2-7.

⁸⁴⁹ *Исто*, 2.

⁸⁵⁰ *Исто*, 3.

⁸⁵¹ *Исто*, 4.

⁸⁵² М. Вујисић, *Свети Сава као симбол српског народа*, 5.

⁸⁵³ *Исто*, 5.

душевне моћи, црпио добре особине и те особине преносио у народ и на њима зидао народну културу, породично, социјално и државно уређење.⁸⁵⁴

У једном тексту програмског карактера се каже: „док буде Србина, славиће се, јединствени примјер, који је дао својим потомцима. Свети Сава је оличени примјер величине ума, дубине схватања државних и народних потреба, самоодрицања и самопрегорења, пожрвовања за општу ствар, презирања личних расположења и навика кад је у питању општи интерес, запостављања сјаја, богатства, бљеска, па чак и краљевске круне у тренутку, кад је интерес народни и државни тражио да се тако уради“.⁸⁵⁵

У тексту о српским просветитељима се истиче просветитељска улога Светог Саве у српском народу, као и да је Српска православна црква, названа још Светосавском црквом, дала дух српском државном организму. Аутор текста наглашава да је Свети Сава проглашен за свеца одлуком Светог Карловачког Синода 1775. године, које је само санкционисало оно расположење, које је према успомени Савиној гајио наш народ још од његове смрти, а 2. јануара 1840. године Свети Сава је проглашен за школског свеца, због непроцијењивих својих заслуга за наше народно просвјетивање, које је у његовој личности имало свога прво - учитеља.⁸⁵⁶

Аутор једног чланка наглашава да је дјело Светог Саве положило солидне основе за будућност нашега народа, преживјело је не само династију Немањића, него чак и слом старе српске државе и успјело да се осјети чак и најновије доба, а у прослављању сваке године успомене на Светог Саву осјећа се не само пијетет према прошлости него и свијетли значај Савиног рада у садашњости. „То је најидеалнији култ који се могао развити код једног народа према једној личности“, закључује аутор своје разматрање култа Светог Саве.⁸⁵⁷

Овако велики број текстова свједочи да је Свети Сава и светосавље било опсесивна тема црногорске публицистике и периодике тога времена. Највећи број текстова који се односи на средњовјековне теме посвећен је управо Светом Сави. Сви текстови свједоче о снажној развијености култа Светог Саве на простору данашње Црне Горе. У текстовима је

---

⁸⁵⁴ М. Вујисић, *Свети Сава као симбол српског народа*, 6.

⁸⁵⁵ М. Живковић, *Свети Сава, српска слава*, Глас Црногорца, XXXV/1906, бр. 2, 1.

⁸⁵⁶ *Српски просвјетитељ свети Сава*, Зетски гласник, 12/1940, бр. 815, 1.

⁸⁵⁷ *Свети Сава*, Зетски гласник, 13/1941, бр. 867, 1.

нарочито истакнута улога Светог Саве као првог српског просветитеља и духовног оца наше историје.

Светосавље је током вјекова постајало богата ризница народног искуства и на свој начин схваћених хришћанских поука, без обзира на њихово поријекло из Светог писма или текстова житија.⁸⁵⁸

Стефан Првовјенчани

Стефан Првовјенчани је био средњи син Стефана Немање. Отац га је поставио на престо 1197. године, али старији брат Вукан уз помоћ мађарског краља коме је обећао подложност и увођење католичке вјере у Србији, отео му је 1202. године престо, али га је Стефан повратио 1204. године. Браћу је помирио Свети Сава над очевим моштима. Са братом Савом утврдио је православље у Српству. Описао је живот свог оца и написао многа научна питања српском охридског архиепископу Димитрију Хоментијану. Пролазио је и кроз Боку Которску. Паштровићима је потврдио повластице. На мјесту данашњег манастира Режевића, гдје је преноћио, основао је црквицу св. архиђакона Стефана, која више не постоји. Некадашњу римску тврђаву на шкољу пред Перастом претворио је у православни манастир у спомен св. Ђорђу. Главна његова задужбина је манастир седмовратна Жича код Ибра. Године 1227. напрасно се разболио и пред смрт закалуђерио.⁸⁵⁹ Стефан Првовјенчани је изненада преминуо септембра 1228. године.⁸⁶⁰

Архиепископ Арсеније

О другом српском архиепископу Арсенију такође је писано у периодици. Један број текстова односи се на преузете текстове из других часописа. Такав је текст о св. Арсенију преузет из *Србљака*.⁸⁶¹ Чланак је писан поводом преношења моштију св. Арсенија из манастира Ждребаоника код Даниловграда (Бјелопавлићи) у манастир Косијерево на ријечи Требишњици 1884. године. Аутор текста наводи да се не зна година и тачно мјесто

⁸⁵⁸ И. Божић, *Свети Сава у предању*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, 395.

⁸⁵⁹ Д. Миковић, *О српским свецима*, Бока, календар за 1909. годину, XXXI.

⁸⁶⁰ *Историја српског народа*, I, 308. (Б. Ферјанчић).

⁸⁶¹ *Нешто из живота св. Арсенија*, Просвјета, 1/1893, св. V, 161-165.

рођења архиепископа Арсенија, али се зна да је рођен у Срему.⁸⁶² Аутор веома детаљно прича о животу св. Арсенија наводећи начин његовог замонашења, долазак код Светог Саве у манастир Жичу, постављање за жичког игумана, одлазак у Хвосно и подизање саборне цркве св. Петра и Павла (касније је добио име Пећ, због пећина и високих стијена које се издижу са источне стране).⁸⁶³ На захтијев првог српског архиепископа Саве, игуман Арсеније је постављен за другог српског архиепископа у вријеме краља Владислава.⁸⁶⁴ Користећи Житије Светог Саве, аутор наводи да је архиепископ Арсеније заједно са краљем Владиславом, повратио мошти Светог Саве из Трнова,⁸⁶⁵ да је још за живота за свог наследника одредио Саву II и да се након тридесетогодишњег управљања српском црквом упокојио и био сахрањен у Пећи, у цркви св. Апостола Петра и Павла.⁸⁶⁶

О преносу моштију св. Арсенија из манастира Ждребаоника (почетком септембра 1884. године) у манастир Косијерево писано је у *Гласу Црногорца*.⁸⁶⁷ У тексту се наводи да је Свети Сава послје првог путовања у Јерусалим послао игумана Арсенија да тражи ново мјесто гдје би била смјештена архиепископија. Арсеније је пронашао у Хвосну погодно мјесто и саградио уз помоћ архиепископа Саве манастир св. Петра и Павла.⁸⁶⁸

О светом Арсенију писао је и Н. Богословац у тексту прегледног карактера, у којем је укратко изнесен живот и дјелатност св. Арсенија, као и то шта се све дешавало са његовим моштима и у којим манастирима су се све налазиле.⁸⁶⁹

У једном тексту публицистичког карактера писано је шта се дешавало са преносом мошти св. Арсенија, послје његове смрти у Пећкој патријаршији, његове канонозације у истом мјесту, полагања његових моштију у манастир Ђурђеви Ступови и како су оне доспјеле до манастира Ждребаоник.⁸⁷⁰

---

⁸⁶² *Нешто из живота св. Арсенија*, 161.

⁸⁶³ *Исто*, 162-163.

⁸⁶⁴ *Исто*, 163; Сава Немањић је обдицирао у корист јеромонах Арсенија, који ће као други архиепископ управљати српском црквом тридесет двије године (1243-1266). *Историја српског народа*, I, 321 (Д. Богдановић).

⁸⁶⁵ *Нешто из живота св. Арсенија*, св. V, 164.

⁸⁶⁶ *Исто*, 165.

⁸⁶⁷ Р. Д., *Пријенос св. Арсенија са Ждребанак у Косијерева*, Глас Црногорца, XIII/1884, бр. 38, 2-3.

⁸⁶⁸ *Исто*, 2.

⁸⁶⁹ Н. Богословац, *Св. Арсеније српски архиепископ*, Просвјета, XI/1895, св. VI, 581-583.

⁸⁷⁰ Н. Јововић, *Историја и предање, О св. Сави и св. Арсенију*, бр. 8, 4.

Јелена Анжујска

О краљици Јелени Анжујској, жени Уроша I, мајци краљева Драгутина и Милутина, поводом шест стотина година од њене смрти, написан је у *Гласу Црногорца* публицистички текст. Аутор текста укратко износи податке о њеном поријеклу и дјелатности од 1250. до 1314. године, истичући да је краљица Јелена водила велику бригу о цркви, просвети и култури, оснивајући школе и писарнице црквених књига.⁸⁷¹ О Јелени Анжујској писано је и у оквиру других тема. У једном од тих текстова говори се да је Јелена била Францускиња у сродству са француском владарском кућом Анжуа и да је као краљица мајка становала у Скадру, другој престоници српске државе и одређеном сједишту престолонаследника.⁸⁷² Краљица Јелена је до одступања са престола њеног мужа краља Уроша I, припадала католичкој вјери, а касније је на захтјев својих синова краљева Драгутина и Милутина и пошто су то политички интереси земље захтијевали, прешла на православље. Краљица Јелена је у свом двору у Брњацима отворила школу за сироте дјевојке и школу за преписивање црквених књига и до краја живота се посветила хуманом и културном раду.⁸⁷³ За вријеме свог боравка у Скадру краљица Јелена је одликовала за нарочите заслуге народу и краљевској кући господина Јунка, насловом грофа од Ливара (по истоименом селу) и првака свог племства у Крајини.⁸⁷⁴ Овај интересантан податак, који је прибиљежио аутор текста Мирко М. Драговић, говори о дубоко усађеној традицији у народу Крајине о Немањићима и српским коријенима.

У приказу текста о манастиру Градац, писано је о краљици Јелени која је била ктитор манастира. Тако је *Глас Боке* донио приказ текста Максима Злоковића о Градачкој цркви, који је објављен у *Гласнику скопског научног друштва*.⁸⁷⁵ У тексту се истиче да је српска краљица Јелена, жена краља Уроша I, мајка српских краљева Драгутина и Милутина, која је од 1276. године суверено владала Приморјем од Дубровника до Скадра, које се називало земљом краљице Јелене, даривала богатим поклонима манастир св. Марије Ратачке (*Sancta Maria de Rotezo*) близу Спича. Краљица Јелена је сазидала

---

⁸⁷¹ Ј. Р., *Јелена Анжујска, Краљица Јелена, Жена Уроша Првога*, Глас Црногорца, XLIII/1914, бр. 10, 2; краљица Јелена преминула је у Брњацима 8. фебруара 1314. године, в. М. Јанковић, *Данило, бањски и хумски епископ*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 84.

⁸⁷² М. Драговић, *Зетско приморје у прошлости*, Слободна мисао, 12/1933, бр. 21, 1.

⁸⁷³ *Исто*, 1.

⁸⁷⁴ *Исто*, 1-2.

⁸⁷⁵ Ш., *Градачка црква, задужбина краљице Јелене*, Глас Боке, 4/1935, бр. 157, 3.

фрањевачки манастир св. Николе близу Бара, као и фрањевачки манастир близу врата Гурдића у Котору (који је порушен 1657. године да не би пао Турцима у руке). Манастир Градац, Јеленина задужбина, подигнут је крајем XIII вијека. Злоковић истиче Јеленино страно поријекло и напомиње да Градац иако релативно позна грађевина, бар по времену када је завршен, не слаже се са већ тада потпуно утврђеним идеалом српског црквеног архитектонског типа. Из Јеленине преписке са папском куријом види се да су је папе много уважавале, те је ословљавале у дописима са „*Carissima in Christo filia nostra Helena, regina Russiae illustris*“, а једном: „*Carissimae in Christo filiae. Elenae ... lumini catholicae fidei.*“⁸⁷⁶ Злоковић истиче да њено поријекло и наводне родбинске везе са Анжујцима и другим француским племићким кућама свакако су знак да је краљица била угледна и подржавана од римских папа и западних држава као спона са српском краљевином, која је особито под краљем Милутином, силно напредовала. Злоковић наводи да је она тек пред смрт прешла у православље и да се замонашила, као и да је њена жеља била да у центру Рашке својом краљевском задужбином, манастиром Градац, прокрчи пут римокатоличкој цркви у тада већ изразито православној Србију.⁸⁷⁷

Краљ Милутин

У оквиру текста о старим црквама на прегледан начин описан је живот српског краља Милутина. Текст стручног карактера прештампан из *Народа* и објављен у *Гласу Црногорца* говори о поклонима краља Милутина католичкој цркви св. Николе у Барију. У тексту је дат осврт на политичку и ктиторску дјелатност краља Милутина након смрти његовог брата Драгутина 1316. године.⁸⁷⁸ Аутор текста истиче да савремени биографи и летописци биљеже да је Милутин подигао око четрдесет задужбина и да је многим црквама и манастирима слао богате краљевске прилоге. У тексту се такође истиче да су Милутинови успјеси на сјеверу и западу, заузимање Браничева са Мачвом и Београдом након смрти брата Драгутина, као и повраћај Драча (1319), учинили да се против њега

---

⁸⁷⁶ Ш., *Градачка црква, задужбина краљице Јелене*, 3; Владарска титула краљице Јелене спомиње да је била *regina Servie, Duoclie, Albanie, Dalmatie et maritime regionis*, в. Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју*, Историјски гласник, бр. 1-2, Београд 1958, 132.

⁸⁷⁷ Ш., *Градачка црква, задужбина краљице Јелене*, бр. 157, 3; У свом опису живота краљице Јелене архиепископ Данило каже да је она примила монашки образ у скадарској цркви св. Николе. Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју*, 144.

⁸⁷⁸ *Стари српски споменик у Италији*, Глас Црногорца, XXXI/1902, бр. 34, 2; бр. 35, 2-3.

склопи савез католичких држава под врховним вођством папе, који је био и иницијатор акције против краља Милутина. Аутор наглашава да о тим догађајима архиепископ Данило и други домаћи писци не говоре ништа, већ се о њима зна на основу страних, првенствено католичких извора и папиних писама. У папин савез су осим албанских кнежева, ушли Филип Тарентски, угарски краљ Карло Роберт, босански бан Младен. Аутор текста наводи на основу писања католичких писаца (Дифрен, Вилан, Казимир Фрескот, Рајналд, Прај) да је 1320. године угарски краљ Карло Роберт готово уништио сву Милутинову власт, који је задржао само приморску Македонију, прешавши тада у католичку вјеру и признавши суверенство Карла Роберта. Међутим Милутин је на југу и западу, првенствено у Албанији задржао превласт, док су на сјеверу Мађари заузели Мачву и Београд. Много мање основа, како каже аутор, има говор о Милутиновом католичењу, о коме поменути писци говоре првенствено на основу богатих прилога краља Милутина цркви св. Николе у Барију.⁸⁷⁹ Аутор користи изводе из књиге кардинала Бартолинија (*Cardinale Domenico Bartolino, Su l'antic Basilica di S.Nicola di Bari, etta Pudgia, osserazioni storiche, artistiche et archeologiche, Roma, 1882.*) који каже за краља Милутина, кога назива Урошем, да је владао Србијом заједно са братом Стефаном Драгутином, као и да је објавио писмо папи Бенедикту XI, да је пригрлио римску вјеру, али није држао своје обећање све до 1320. године, када је побјеђен од краља Карла Роберта постао његов трибутар, одрекао се шизме и постао католик. У тексту се наводи да је краљ Милутин умро у новембру 1323. године, што је погрешно.⁸⁸⁰ У савременој историографији као датум Милутинове смрти наводи се 29. октобар 1321. године.⁸⁸¹

Архиепископи Јевстатије и Данило II

У периодици се говори о архиепископима Јевстатију и Данилу II. Јевстатије је био рашки владика. По смрти архиепископа Јакова 3. фебруара 1292. године у Пећи изабран је за архиепископа и заузео је престо 1293. године. Дионисије Миковић наводи да је

---

⁸⁷⁹ *Стари српски споменик у Италији*, бр. 34, 2.

⁸⁸⁰ *Исто*, бр. 35, 3.

⁸⁸¹ *Историја српског народа*, I, 497. (С. Ђирковић); О животу и делатости краља Милутина погледати још: М. Динић, *Однос између краљева Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955), 49–81; В. Мошин, *Житије краља Милутина према архиепископу Данилу II и Милутиновој повељи-аутобиографији*, Зборник за ИК 10 (1976), 110–147; С. Станојевић, *Краљ Милутин*, ГНЧ XLVI (1937), 1–43.

крунисао св. краља Милутина и умро у Пећи 16. августа 1309. године.⁸⁸² Архиепископ Јевстатије II се помиње у биографији архиепископа Данила II, коју је писао Данилов ученик.⁸⁸³

Миковић наводи, да је Данило од ране младости био побожан и да је тежио калуђерском чину. Био је секретар краља Милутина, али је побјегао из краљевског двора у манастир Кончулу, гдје се закалуђерио. Преко своје воље, а по наредби архиепископа Саве III и краља Милутина постао је архиепископски секретар. Био је игуман манастира Хиландара и ту је почео састављати живот српских краљева и архиепископа.⁸⁸⁴ Игуман Данило одбранио је манастир од 1308. до 1312. године од каталонских напада. Написао је многе корисне књиге и васпитавао је калуђерске кандидате. Као игуман измирио је краља Милутина и брата му Драгутина, који је побунио Сремчане и хтио да отме Милутину престо у корист свог сина Владислава. Ово је учинио и по жељи краља Милутина којему „бјеше жао да се братска српска крв пролива“. Узоран по трудољубљу, строгости, посту и молитви, изабран је 1324. године најприје за бањског, а затим захумског епископа, а на црквено државном сабору у Пећи 14. септембра 1327. године за архиепископа на мјесту престрављеног Никодима. По једном другом извору постао је архиепископ 1318. године.⁸⁸⁵ Долазак Данила за игумана у Хиландар могао је бити у другој половини 1306. или почетком 1307. године, а каталански напади на Свету Гору трајали су од лета 1307. до прољећа 1309. године. Данило је био игуман манастира Хиландара до 1311. године, а 1324. године изабран је за српског архиепископа.⁸⁸⁶

Архиепископ Данило II преминуо је у дубокој старости 19. децембра 1338. године. Сахрањен је и у пећком храму Светог Спаса, који је обновио животописом и разним богаством украсио, наводи на крају излагања о њему Дионисије Миковић.⁸⁸⁷

---

⁸⁸² Д. Миковић, *О српским свецима*, XXXI.

⁸⁸³ С. Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II (1263-1326)*, Глас СКА, CLIII, други разред 77, Београд 1933, 66.

⁸⁸⁴ Д. Миковић, *О српским свецима*, XXXIII; М. Живојиновић, *Светогорски дани Данила II*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 75.

⁸⁸⁵ *Манастир Хиландар*, Глас Црногорца, XXIV/1895, бр. 4, 2; Архиепископ Никодим (1317-1326) умро је вјероватно доста млад 12. маја 1326. године, в. С. Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II (1263-1326)*, 77.

⁸⁸⁶ М. Живојиновић, *Светогорски дани Данила II*, Архиепископ Данило II и његово доба, 76, 80-81.

⁸⁸⁷ Д. Миковић, *О српским свецима*, XXXIII.

Стефан Дечански

О Светом Стефану Дечанском писао је у календару *Бока* Лазар Богдановић.⁸⁸⁸ Ту је укратко дао биографију Стефана Дечанског.⁸⁸⁹ Богдановић наводи да је Стефан био син краља Милутина од прве жене и да је у заточеништву у Цариграду, након сукоба са оцем, провео са породицом 7 година. Након измирења са оцем и његове смрти долази на српски престо.⁸⁹⁰ Богдановић наводи ријечи летописца Дечанског, који каже да је над њим св. Никола учинио чудо и повратио му вид пошто је већ 5 година био слијеп. Поразио је заједно са сином Душаном Бугаре, када је погинуо и бугарски краљ Михаило, а протјерао је и Грке из неколико пограничних градова на југу. У успомену на ове сјајне побједи подигао је велики манастир Дечане, јужно од Пећи, који својом љепотом надмашује све остале задужбине српских владара. Уз велелепну задужбину подигао је Стефан и прекрасну болницу. У тексту се даље наводи да је Дечански у својој држави истријебио многе јереси и подигао многе цркве. У италијанском граду Барију, у цркви гдје почива тијело св. Николе, овом светитељу је подигао сребрни олтар. Српски великаши незадовољни што се Стефан није знао користити побједама над Бугарима и Грцима, лишили су га престола, констатује Богдановић, и наводи да су, Стефана ухватили у његовом двору у Породимљу и затворили га у тврди град Звечан и ту га 11. новембра задавили. Његов син Душан прозвао је тада Породимље Неродимљем. Тијело му почива у задужбини Дечанима, наглашава на крају текста Лазар Богдановић.⁸⁹¹

---

⁸⁸⁸ Л. Богдановић, *Неколико Српских светитеља и владоца*, Бока, велики илустровани календар за 1913. годину, 104-105.

⁸⁸⁹ Погледати: И. Јастребов, *Хрисуља Дечанског краља од године 1326*, Гласник СУД XLIX (1881), 355–366; А. Соловјев, *Кад је Дечански проглашен за свеца? (Краља Душана повеља лимском манастиру)*, Богословље 4 (1929), 284–298; Ј. Магловски, *Дечанска скулптура–програм и смисао, Дечани и византијска уметност средином XIV века*, Београд 1989, 193–223.

⁸⁹⁰ Л. Богдановић, *Неколико Српских светитеља и владоца*, 104; Смиља Марјановић – Душанић, *Свети краљ, Култ Стефана Дечанског*, Београд 2007, 244.

⁸⁹¹ Л. Богдановић, *Неколико Српских светитеља и владоца*, 105; ријеч је о бици код Велбужда која се одиграла 28. јула 1330. године, в. *Историја српског народа*, I, 507. (С. Ћирковић); Стефан Дечански је под нејасним околностима изгубио живот у јесен (11. новембра) 1331. године, в. *Историја српског народа*, I, 510 (С. Ћирковић); С. Марјановић – Душанић, *Свети краљ, Култ Стефана Дечанског*, 308-321.

Цар Душан

У једном тексту у *Гласу Црногорца*, посвећеном српској прошлости, говори се о најзначајнијем владару средњовјековне Србије цару Душану. Савремени грчки историчари клањају се са поштовањем величини српског цара и упоређују га час са „пламеном који све прождире“, а час опет са „моћном ријеком која се разлила преко својих обала“.⁸⁹² Млетачки документи називају га *Graecorum Imperator Rasciae rex*. Историчар Бењамин Калај ставља у својој „Историји Срба“ Душана у исти ред с Филипом Македонским и каже: „Душанова Србија није надмашила најнапредније државе тадашње Европе, али није остала ни далеко иза њих“.⁸⁹³

Лазар Богдановић у свом тексту, о српским светитељима и владарима, наглашава да се Стефан Душан прогласио 8. септембра 1331. године краљем и да га је архиепископ Данило исти дан крунисао.⁸⁹⁴

О цару Душану писало се у оквиру текста из дјела Ивана Иванића „Маћедонија и Маћедонци“.⁸⁹⁵ Аутор текста каже за цара Душана да је осим горостасног изгледа био обдарен великим умом, присутношћу духа, у њему су Срби добили владара са свим својствима војводе, јунака, дипломате, државника и законодавца. Одмах по вјенчању са Јеленом, сестром бугарског цара Александра, Душан је кренуо у освајање српске Македоније, која је тада била у грчким рукама. Пошто је Душан заузео Сер, „потчинио је Србији сву Македонију“.⁸⁹⁶ У тексту се наводи мишљење Стојана Новаковића, који каже да се Душан прогласио за цара у Серу (Серезу) у новембру 1345. године, на Аранђеловдан, крсно име цара Душана. Послије тог чина Душан се потписивао: „Богом постављени... Стефан први цар все Србскије и Грчкије земље, Поморју западним странама“, или „Цар Србљем и Грком“, „Цар Самодржац Србљем, Грком, Бугаром и Арбанасом и Дисији, рекше западној страна“. Грчка титула му је гласила: „Стефан у Христу Богу вјерни, цар и

---

⁸⁹² *Српска прошлост*, Глас Црногорца, XX/1891, бр. 35, 2.

⁸⁹³ *Исто*, 2; Цар Душан је у доба турског и аустријског ропства сматран за представника српске националне и државне славе и снаге. Обновљење Душановог Царства постало је симбол националних жеља и идеала српског народа. С. Станојевић, *Цар Душан*, Браство, 16, Београд 1921, 3.

⁸⁹⁴ Л. Богдановић, *Неколико Српских светитеља и владоца*, 105; *Историја српског народа*, I, 510. (С. Ђирковић)

⁸⁹⁵ *Цар-Душанов град Серез*, Глас Црногорца, XXXV/1906, бр. 11, 2-3.

⁸⁹⁶ *Исто*, 2.

самодержац Србије и Грчке“.⁸⁹⁷ У част новог царства Душан је обдарио светогорске манастире, потврдио баштине, права и привилегије црквене и властеоске и уредио управу у заузетим и ослобођеним крајевима Македоније. Душан је установио Српску патријаршију, а духовни сабор архиепископа и епископа изабрао је у Скопљу на Цвијети 1346. године првог српског патријарха Јоаникија, „патријарха пећког и свјех српских земл, западнога Поморја и белог Подунавља“. На Васкрс 16. априла 1346. године у Скопљу је извршено црквено крунисање Душана за цара. У Душановој престоници скупили су се сви самодржавни властелини српски и грчки, „лик Св. Горе“, Душанови вазали: кнез Андрија II Мусаки и др. епископи српски и грчки, охридски архиепископ Никола, патријарх трновски Симон, више и ниже свештенство, дубровачки посланици и др. Душан је проглашен за цара свих српских, грчких и поморских земаља.⁸⁹⁸ О смрти цара Душана хроничар Лукаревић каже, да кад се цар приближио незнатном селу (*villa*) Димокла у Тракији, ухватила га је грозница од које је умро 15. децембра 1355. године. Мавро Орбини каже да је то било у Деволу пољу у Романији у 45 години.⁸⁹⁹

Патријарх Јоаникије

Првом српском патријарху Јоаникију, Дионисије Миковић је посветио један текст у календару *Бока*. Миковић наводи да је Јоаникије постао српски архиепископ 1339. године, а првим српским патријархом 1345. године. Крунисао је царском круном цара Душана. Био је секретар цара Душана и његов писар, који се тада звао Јован. Умро је 1354. године и сахрањен је у манастиру Светог Спаса у Пећи. У Српској православној цркви трећег

---

⁸⁹⁷ *Цар-Душанов град Серез*, 3; Душан се са титулом цара први пут јавља у хрисовуљи светогорском манастиру Ивируну, издатој јануара 1346. године, в. *Историја српског народа*, I, 523. (Б. Ферјанчић), о Душановој царској титулари в. Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титули*, Зборник радова Византолошког института, XII, Београд 1970, 61-78; М. Динић, *Српска владарска титула за време Царства*, Зборник радова Византолошког института, V, Београд 1958, 9-17.

⁸⁹⁸ *Цар-Душанов град Серез*, 3; *Историја српског народа*, I, 528. (М. Благојевић); облици Душанове царске титуле показују да се на првом мјесту налази српска компонента, али да поред византијске постоје и друге компоненте у његовој власти, најприје Бугарска. Душана су царском круном крунисала два патријарха, српски и бугарски, уз благослов других, „византијских“ чинилаца, в. С. Пириватрић, *Улазак Стефана Душана у Царство*, Зборник радова Византолошког института, XLIV, Београд 2007, 396, Службено цариградско признање Душанове царске титуле било је ограничено на Србију, в. Љ. Максимовић, *Србија и идеја универзалног Царства*, Зборник радова Византолошког института, бр. 44, Београд 2007, 375-376.

⁸⁹⁹ *Цар-Душанов град Серез*, 3.

септембра, по јулијанском календару, слави се Свети Јоаникије, наводи на крају Миковић.⁹⁰⁰

Цар Урош

У оквиру текста о српским светитељима, Дионисије Миковић је писао о цару Урошу за кога каже да је син цара Душана. Није био „сретан владар“. Главне су му задужбине храм пресвете Богородице у скопљанској Црној Гори и Тројеручице у Скопљу. У тексту се наводи да су га убили „државни зликовци и српске издајнице“ 1371. године. Са њим се искоријенила света „презаслужна“ кућа Немањића. Свете мошти почивале су у неродимском храму, а касније су пренесене у сремски манастир Јасак гдје и данас почивају, истиче на крају Миковић.⁹⁰¹ Мишљење старије историографије наводи да је цар Урош убијен, међутим он је умро природном смрћу 2. или 4. децембра 1371. године.⁹⁰²

Марко Мрњавчевић

У тексту који говори о познатим јунацима из народних епских пјесама, који су били стварне историјске личности, описан је и Марко Мрњавчевић, познатији као Краљевић Марко.⁹⁰³ Краља Вукашина Мрњавчевића након погибије 1371. године наслеђује син, дотадашњи краљевић, Марко Мрњавчевић са својом браћом Дмитријем и Андријом. Због тога што је био краљевић, односно краљев син, остао му је у народу надимак – Краљевић Марко. Али у историјској науци по очевој смрти познат је само као „краљ Марко“ и тако се и он сам звао и потписивао. Марко је крунисан одмах после

---

⁹⁰⁰ Д. Миковић, *О српским свецима*, XXXI; Душан је поставио Јоаникија, коме је непознато световно име, за патријарха Срба и Грка на Цвети 1346. године, в. М. Ал. Пурковић, *Српски патријарси средњег вијека*, Гласник Скопског Научног Друштва, 304.

⁹⁰¹ Д. Миковић, *О српским свецима*, XXXIII.

⁹⁰² Раде Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975, 165, 168; У старијој историографији сматрало се да је на 2. децембра 1367. године, на подмукао начин, великаш Вукашин Мрњавчевић убио младог цара Уроша и после овог крвавог чина прогласио се за српског краља, али је убрзо по том 1371. године и сам заслужено завршио у боју против Турака, на ријечи Марици, близу Једрена. Ово се учење усталило од времена Јована Рајића, као такво ушло у дјела западних и источних писаца, у научна дјела, у школске књиге, па чак и у позориште. Међу првима у другој половини XIX вијека Иларион Руварац и Љубомир Ковачевић оспоравају то мишљење и утврђују да Вукашин не само да није убио цара Уроша, већ да је овај Вукашина надживио и да се цијела прича о Урошевој погибији створила тек касније, у народним пјесмама и предањима, в. К. Јиречек, *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, Зборник Константина Јиречека, I, САН, СССXXVI-33, Београд 1959, 341-342.

⁹⁰³ 500. *Годишњица Марка Краљевића*, Глас Црногорца, XXIII/1894, бр. 50, 1.

битке на Марици. Балшићи су отцијепили од Маркове очевине Призрен и Хвосно (призренско-пећку област), а кад је 1379. године умро Ђурађ Балшић, сјеверни српски господари кнез Лазар Хребељановић и зет му Вук Бранковић, спојили су Призрен и Хвосно са својом „правом Србијом“. Годину дана касније 1380. године Балшићи су преотели од Марка и костурску област. Над остатком Вукашиновог краљевства владао је краљ Марко све до своје смрти 1395. године. Престоница му је била у Прилепу у Македонији.⁹⁰⁴

Не зна се да ли је Марко одмах потпао под турску врховну власт, или је од оца наследио слободну земљу, али се зна да је касније био турски штићеник (вазал). Отуда народно предање назива Марка „турском удворицом“. Али у истину, од свих турских вазала, једино Краљевић Марко није стварно признавао турску власт „него је сваку силу силом сузбијао и краљевао готово независно“. У тексту се истиче да Марко није помагао Турцима ни у једном њиховом рату против Срба и српских земаља.⁹⁰⁵

Маркова слава проноси се и данас „широм свег свијета“, каже аутор текста, а за њега знају и славе „све земље и сви народи“. За Марка се „отимају и својатају га шест сусједних народа: Срби, Хрвати, Словенци, Бугари, Румуни и Арбанаси“. Чак су и Турци хтијели да га потурче. И заиста, као што је Свети Сава Немањић, најзаслужнији Србин, тако је Краљевић Марко најомиљенији – најславнији Србин, закључује аутор текста.⁹⁰⁶

Јелена Балшић

О Јелени Балшић је написано неколико текстова, већином у оквиру радова који су се односили на црквено градитељство и књижевност.

---

⁹⁰⁴ 500. *Годишњица Марка Краљевића*, 1; Ђурађ Балшић је 1372. године освојио Призрен од Марка Мрњавчевића. По Мавру Орбину, Маркова жена Јелена издала је свог мужа отворивши капије града Костура четама Балше Балшића, за кога се касније и преудала. Да би повратио Костур, Марко је у помоћ позвао Турке. Опсједнутом Балши Балшићу притекао је у одбрану града брат Ђурађ, те је најстарији Вукашинов син изгубио и град и невјерну жену. Са овим Орбинијевим мишљењем слаже се и Сима Ћирковић. По Мусакијевој хроници Марку је Костур отео Андрија II Мусаки заједно са својим зетовима Балшом Балшићем и Андријом Гропом из Охрида, в. Р. Михаљчић, *Крај српског Царства*, 169-171. Краљ Марко погинуо је као турски вазал у бици на Ровинама 17. маја 1395. године, *Историја српског народа*, II, 54. (С. Ћирковић)

⁹⁰⁵ 500. *Годишњица Марка Краљевића*, бр. 50, 1.

⁹⁰⁶ *Исто*, 1.

Иларион Руварац критикује мишљење П. А. Ровинског да је Јелена, кћи кнеза Лазара била удата за угарског палатина, а послије за Сандаља Хранића, као и да је Ђурађ Страцимировић Балшић био ожењен кћерком кнеза Лазара по имену Деспа или Деспина, удовицом бугарског цара Шишмана, као и да се жена Балше III звала Јелена.⁹⁰⁷ Руварац детаљно објашњава годину када је подигнута Јеленина задужбина, црква св. Ђорђа на острву Бешка - Горица, закључујући да је у питању 1440. година.⁹⁰⁸ Руварац закључује да је Јелена Балшић у својој задужбини сачинила тестамент 1442. године, који је писао њен духовник старац Никон Јерусалимац, побијајући и оспоравајући мишљења неких „црногорских и зећанских“ писаца да Богородичина црква, коју спомиње Јелена у свом тестаменту од 25. новембра 1442. године, није она мала црква на острву Бешка - Горица, са које је натпис објелоданио Јастребов, већ да је то нека друга црква у другој Горици.⁹⁰⁹

Хрвоје Хрватинић

О Хрвоју Хрватинићу, сплитском војводи, написан је кратак текст у коме се истиче да је заузимао знатно мјесто у историји Хрватске, Босне и Далмације у периоду од 1386. до 1416. године, да је у почетку био присталица краља Ладислава Напуљског, а касније угарског краља Сигусмунда, након тога и присталица Турака, са којима је потукао војску краља Сигусмунда код Добоја и након пола године умро у априлу 1418. године.⁹¹⁰

⁹⁰⁷ И. Руварац, *Бешка Горица, Камичци-прилошци за други зетски дом*, Просвјета, II/1893, св. IX, 475-478.

⁹⁰⁸ Исто, 476-477; На натпису изнад врата цркве стоји да је подигнута 6948 (=1440), в. *Историја Црне Горе*, II-2, 189. (В. Кораћ)

⁹⁰⁹ И. Руварац, *Бешка Горица, Камичци-прилошци за други зетски дом*, св. IX, 477.

⁹¹⁰ Н. Н., *Хрвоје, војвода Спљетски*, Глас Црногорца, XXI/1892, бр. 5, 4; Хрватинићи су стара властеоска породица која је имала највише посједа у сјеверозападној Босни, у Доњим Крајевима на Врбасу, њен представник био је Хрвоје Вукчић, велики војвода „русага босанског“ још од времена краља Твртка I. Од његовог држања годинама је највише зависило како ће се развијати односи у самој Босни и каква ће бити њена спољна политика, в. *Историја народа Југославије*, књ. I, Београд 1953, 545. Напуштајући Далмацију Ладислав Напуљски је 19. октобра 1403. године именовоа војводу Хрвоја за „главног намјесника у Угарској, Хрватској, Далмацији и Босни“ и дао му наслов сплитског херцега, в. *Повијест Хрвата*, књ. I, 327. Прелазак Хрвоја Вукчића на страну краља Жигмунда (крајем 1408) допринио је да Угарска обнови своју власт над Босном, касније се окреће Турцима и по споразуму са Хрвојем скопски крајишник Исак – бег упао је у љето 1414. године у Босну, наредне године у љето 1415. Турци су изненадили и сатрли угарску војску у близини Добоја. Хрвоје умире 1416. године, в. *Историја народа Југославије*, књ. I, 550-551, 554.

Ђурађ Бранковић

У Ђурађу Бранковићу, како наводи Павле Ровински, налазимо последњег и готово најбољег представника „српског царства“, које већ свршава своје последње дане. Кад узмемо у обзир све што је Ђурађ чинио пошто је постао деспотом, често нам се чини као да је немогуће да је то чинио шездесетогодишњи старац, истиче Ровински, који је уз то издржао много тешкоћа, а још више личних и општих несрећа и удараца судбине. Ровински описује његов карактер и каже да је са једне стране тај човјек могао изгледати као непостојан и бескарактеран, јер га видимо час у друштву са Турцима, којима се по који пут сасвим потчињава, а час опет у савезу са Мађарима, а против Турака. Но кад погледамо са друге стране, наводи Ровински, видјећемо да су све те промјене у њему изазвале политичке прилике, радећи за домовину он је жртвовао своју личност и заборављао на своје самољубље, те је обијао туђе прагове, надајући се отуда добру за свој народ. Он је тражио помоћ код западних владара и код папа, жртвовао је своје синове и кћер, али му све то није помогло. Али, иако је тражио помоћ од запада није хтио послати своје посланике на Фераро-флорентијски сабор, па не само то, него није хтио ни одговорити ћесару на његов позив. Напротив, истиче Ровински, његов син Лазар хтио је пред своју смрт да потпише Србију у вазалство „ћесару“, па је у томе смислу и саставио последњу опоруку, али од свега Лазаревог преговарања са западом није било ништа „Бојари и народ, противно мишљењу свога кнеза, радије су били трпјети јарам турски, него латински, те је тијем метнут крај свима папским тражбинама“ (Голубински).⁹¹¹

Са Зетом, наводи Ровински, Ђурађ Бранковић није имао готово никаквих односа. Једном када је био од свих гоњен потражио је уточиште у Бару, али становници не само да га нијесу хтијели примити, него су хтијели и предати га Млечанима, те се он спасао тајним бјекством. Видећи да му се тешко одржавати у Србији своја богатства је пренио у Дубровник, умро је у Србији, својој престоници Смедереву 1456. године у осамдесетдеветој години живота. Прошло је само двије године након тога, наводи Ровински и Србија је постала турским пашалуком.⁹¹²

⁹¹¹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 9, 1; Српска православна црква била је једна од ријетких источнохришћанских заједница која није учествовала у раду унијатског сабора у Фиренци 1439. године, в. М. Спремић, *Ђурађ Бранковић 1427-1456*, Београд 2006, 87.

⁹¹² П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 9, 1; М. Спремић, *Ђурађ Бранковић 1427-1456*, 225.

Пантелија Срећковић описује Ђурађа Бранковића као саможивог човјека, који је варао сваког и на крају и сам од свих био преварен. Служио је непријатеље и борио се против „високог Стевана“ (деспота Стефана Лазаревића) и отаџбине. Под старост кад му је било 60 година постао је деспотом.⁹¹³

Скендер-бег Кастриот

Глас Црногорца преноси писање *Српске заставе* о поријеклу Скендербега Кастриота. У тексту стручног карактера, износи се мишљење Пизана да је Скендербег био Србин. Аутор текста износи податак из географско-историјског речника који је излазио у часопису *Ратник* 1882. и 1883. године, по коме је Ђурађ Скендербег Кастриот српског поријекла, што је доказао и њемачки научник професор Хопф у својој књизи „*Chroniques greco romanes*“. На основу тврдње Хопфа научници Макушев и Иричев су доказивали српство Скендербега. Аутор текста наводи да се у књизи „*Historia universal raccolta di Francesco Sansovino*“ из 1573. године, такође налазе подаци које је користио Хопф, као и други који потврђују српско поријекло Скендербега, истичући да се по том документу, Скендербегов дјед звао Павле, а не Константин.⁹¹⁴

О Скендербегу је писао и Павле Аполонович Ровински. У оквиру књиге о Црној Гори, у поглављу о Црнојевићима, чији превод доноси *Глас Црногорца*, писано је о Ђорђу Кастриоту - Скендербегу.⁹¹⁵ Српско предање назива Скендербега Црнојевићем, истиче Ровински, и каже да је то неправилно.⁹¹⁶

Године 1413. Турци су принудили господара Кроје Ивана Кастриота да им плати данак, а за потврду своје вјерности морао је послати своја четири сина као таоце у Цариград. Међу њима је био и Ђорђе, наводи Ровински, којему је тада било тек девет година. Противно уговору сва четворица су били потурчени. По смрти Јована Кастриота 1432. године Турци су заузели Кроју.⁹¹⁷ Најмлађи син Кастиотов, Ђорђе, како истиче

---

⁹¹³ П. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 27.

⁹¹⁴ *Још о Ђурђу Скендербегу*, *Глас Црногорца*, XX/1891, бр. 47, 4.

⁹¹⁵ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 9, 2-3.

⁹¹⁶ *Исти*, 3.

⁹¹⁷ П. А. Ровински, *Црна Гора*, 2; Сина Ивана (Јована) Кастриота, Ђурђа, младића узраста од 16 година, узели су 1426. године Турци као таоца, који је на двору Мурата II примио ислам и добио име Скендербег – по Искиндеру, тј. Александру Великом, кога су источњачке приче учиниле веома популарним међу

Ровински, добио је у мухамеданству име Скендербег, био је „врло даровит, имао је особите умне способности, а одликовао се и необичном физичком снагом и показао се да је у њему дух особитог јунаштва и прегнућа“. Скендербег је убрзо достигао високе државне службе, учествовао је у различитим бојевима и исказао јунаштво те је због тога постао војсковођа. Његов животописац Марин Барлеције Скадранин, католички свештеник, наводи Ровински, истиче да када је ратовао против хришћана гледао је само то да не буде побјеђен, али је увјек гледао да им да могућност да се спасу. Када је Јован Хуњади, који је у српској историји познат као Сибињин Јанко, побједио Турке у Бугарској 1443. године Скендербег је добио zgodnu прилику, вратио се кући и „мудрошћу“ ослободио своју домовину Кроју од Турака, коју је витешки бранио све до своје смрти двадесет и четири године. Ратовање против Скендербега започео је султан Мурат II, а довршио Мехмед II, четрнаест година послје освојења Цариграда. Опис Скендербеговог ратовања са Турцима оставио је каже Ровински, Барлеције на латинском језику, по причању очевидаца и помоћника Скендербегових, али у том опису има пуно преувеличавања, истиче Ровински, што је без сумње произашло из патриотизма оних који су причали.⁹¹⁸ Ровински каже да Барлеци даје врло истинит опис многих мјеста, која је и сам писац лично познавао и гледао и закључује да је књига врло важна због тога што се у њој садржи главни извор података који нас упознаје са познатим витезом и важним догађајима његовог времена. Ровински тврди да се ова књига некада тако радо читала исто као историја Александра Македонског, као и да су дјелови те књиге били штампани на српском језику убрзо пошто је књига угледала свијет.⁹¹⁹

Ровински спомиње и Скендербегово посланство у Дубровник, на челу којег је стајао драчки архиепископ Павле Анђело. Дубровник је дао Скендербегу стварну помоћ тим што му је дао своје бродове за превоз његове војске и војничке потребе, посебно хране. Због тога, истиче Ровински, Барлеције хвали не само мјесто, положај и грађевине Дубровника, него и његове уредбе и поштење и доброту грађана, па каже: „Дубровник – то је други Рим.“⁹²⁰

Турцима, в. И. Божић, *Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку*, Глас САНУ, СССXXXVIII, књ. 3, Београд 1983, 70, 72.

⁹¹⁸ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 9, 2.

⁹¹⁹ *Исто*, 3.

⁹²⁰ *Исто*, бр. 10, 2.

У једном другом тексту П. А. Ровинског који говори о Албанцима наводи се да је Марин Барлеци издао књигу о Скендербегу у Страсбургу 1537. године, као и да је она преведена на скоро све европске језике. Описујући прилике у Албанији и Зети, као и Скендербегов живот, Ровински истиче да је Скендербег умро 1467. године.⁹²¹ По Е. Барбарићу, Скендербег Кастриот је умро 1468. године.⁹²²

На Кроју су слали војске турски султани Мурат II и Мехмед II. Скендербег се још прије пада Кроје склонио у Љеш и ту умро од грознице. Његов син Јован, још врло млад и неочењен, са својим сродницима и другим Арбанасима, отишао је преко мора у Италију, гдје су се населили у њеном јужном дијелу, у Абруцима. Када су Турци заузели Љеш, извадили су тијело Скендербегово из гроба, каже Барлеци и дијелили су његове кости између себе као амајлије. Ровински истиче да је Скендербег и ако по рођењу арбанашки принц, по карактеру се приближавао тадашњим српским херојима Марку Краљевићу, Страхињићу Бану, Сибињанин Јанку и другим, с том разликом што је његов живот описан на туђем језику (латинском) и у књижевном облику, са јаком примјесом народне фантазије, а српски јунаци су овјековјечени народном пјесмом. Скендербегов животопис на српском језику саставио је и католички фратар из Далмације Качић Миошић у XVII вијеку. Ровински износи податак да Арбанаси немају пјесама о Скендербегу, него пјевају о њему по српској пјесми у врло скраћеном изводу и уопште је код њих врло оскудно предање о Скендербегу, док Срби не само изврсно приповиједају његову историју, него га уводе у своја народна предања.⁹²³

Ровински наводи да је у Скендербегу био знатан дио словенске крви јер је његова мајка је била бугарска кнегиња Војислава, а његове сестре и браћа носе имена која су понајвише раширена међу Србима: *Mara, Jella, Angelina, Vlaica, Mariza, Stanisa* и Константин. Сам Скендербег је био ожењен са кћерком војводе Голема по имену *Donica*, а његова сестра Мара била је удата за Стефана Црнојевића, господара Зете, који је кроз 24 године помагао са Зећанима Скендербегу против Турака. Осим тога, по Барлецију, већи

---

⁹²¹ *Арбанаси и улога им у историји и савременом животу балканском*, Глас Црногорца, XXVIII/1899, бр. 18, 2.

⁹²² Е. Барбарић, *Осада Скадра*, бр. 50, 2; М. Спремић наводи да је Скендербег преминуо 17. јануара 1468. године, в. М. Спремић, *Харач Скендербега*, Зборник Филозофског факултета, књ. X-1, Споменица Васе Чубриловића, Београд 1968, 256.

⁹²³ *Арбанаси и улога им у историји и савременом животу балканском*, бр. 18, 2; Скендербеговој удовици и сину склониште је понудио напуљски краљ Феранте, што су они и прихватили, в. И. Божић, *Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку*, 82.

дио Скендербегових војвода носе српска имена. Арбанашке писмености тада није било и до скоро су Арбанаси употребљавали грчка или словенска ћирилична слова, а Скендербег је сву преписку водио на српском језику и ћирилицом, истиче Ровински. На том језику он је водио преписку и са Дубровником, и ту се спомиње да је писао „Канжелијер“ или „дијак“ Вукосављевић. На крају Ровински закључује да овај једини сами момент у историји арбанашког народа - момент буђења националног духа - долази под јаким непосредним и посредним утицајем српскога народа и то преко Скендербега, који је био толико Србин колико и Арбанас, јер су његову главну силу, ратну и моралну састављале српске војводе са својим војскама почињући са Стефаном Црнојевићем.⁹²⁴

Према породици Кастриота сачувана је код Срба нека сентименталност због њихове близине српској традицији и Хиландару.⁹²⁵

У тексту о етнографији сјеверне Албаније за Скендербегову каријеру се каже да није била ништа друго до један војнички покрет извршен под управом вође од великог личног угледа и тај покрет се могао држати само док је било боја. „Мир би далеко прије упропастио Скендербегову државу него ли сав онај грдни рат што га је он водио“.⁹²⁶

Мара Бранковић

У *Гласу Црногорца* писано је и о познатим женским ликовима из српске историје. У једном броју публикован је дио текста Стојана Новаковића из *Летописа Матице Српске*, о царици Мари Бранковић.⁹²⁷

Новаковић наводи да се Мара, када јој је умро муж султан Мурат (по нашим летописцима 4. фебруара 1451. године), вратила у Србију, што је у своје вријеме чинила и њена ујна Оливера послје смрти Бајазитове. Константин Михаиловић из Остролице

---

⁹²⁴ Арбанаси и улога им у историји и савременом животу балканском, бр. 18, 2; Ослањајући се на Мусакијеву Хронику, Јохан Георг Хан наводи да је Скендербег српског поријекла, в. Ђ. Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи за време пропадања српске државе*, Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време, Минхен 1974, 46; О српској канцеларији Ђурђа Кастриота Скендербега в. Г. Јовановић, *Старосрпски језик у два писма Ђурђа Кастриота Дубровчанима*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1991, 179-183; Дубровачка влада извјештава 28. новембра 1434. године цара Сигисмунда о стању у Албанији и истиче да Андрији Топији треба писати српски, јер он нема писара за латински језик, в. Ј. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку*, Споменик СКА, ХСВ, други разред 74, Београд 1942, 87.

⁹²⁵ Ђ. Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи за време пропадања српске државе*, 51.

⁹²⁶ С. Н., *Етнографија сјеверне Арбаније и арбанско-црногорски спор*, Глас Црногорца, IX/1880, бр. 42, 2.

⁹²⁷ С. Новаковић, *Царица Мара*, бр. 35, 2-3; бр. 36, 2-3; бр. 38, 1-3; бр. 39, 2-3.

записао је да је Муратов син Мехмед II, освојивши Цариград, вратио Мару деспоту Ђурђу, отпремивши је са чашћу и давши јој на уживање двије области, од који се једна звала Топлица, а друга Дубочица. По савременим грчким писцима Дуки, Франци, Халкондилу, спомиње се како је Мехмед оштро поступио са својим родом када је после смрти свог оца узео власт у своје руке, као и да је Мехмед према Мари поступао благо јер је имао страх од Ђурђа. Ђурађ је чувши да је умро султан Мурат послао у Дренопољ своје људе, да изјаве саучешће и да се побрину за Мару, а без сумње и о другим пословима. Ови писци кажу да је султан Мехмед не само драговољно пристао да преда Мару, него је отпремио, обасувши је поклонима, са сјајном пратњом у Србију, одредио јој мјесто гдје ће живјети и наредио је да се са двора плаћа њено господско издржавање. Том приликом уговори са Ђурђем су обновљени. А ова пажња султана Мехмеда према царици Мари није имала за повод страх од Ђурђа, него другачија и важнија осјећања.⁹²⁸

Све ове биљешке о повратку царице Маре у Србију потврђују се у једном домаћем споменику што је издао Љубомир Стојановић под натписом „Тужбалица над Ђурђем Бранковићем“. У овој посмртној бесједи помињу се лица која су била присутна на сахрани деспота Ђурђа Бранковића: Јерина, Лазар, Гргур и Стефан. Ту се спомиње и Мара као „светојша“, као да се била покалуђерила, што нам с друге стране није било познато. Приписивало јој се у заслугу што је ради Ђурђевог политике пристала да се уда за Турчина, да би тим средством Ђурађ могао земљу, народ и вјеру одбранити, са неком разликом то се исто каже и за синове Гргура и Стефана који су заједно са Маром отишли у Турску. Друга кћи Ђурђевог Кантакузина, која је била удата за Урлиха Цељског не спомиње се, те извијесно да није била на сахрани.⁹²⁹

Има више биљежака и поузданих споменика да је царица Мара код султана Мехмеда имала велики утицај којим се она веома вјешто користила у тадашњим тешким приликама по хришћанство. Павао Јоније, италијански писац, који је писао педесет година након смрти султана Мехмеда и царице Маре, наводи податак да је Мара мајка султана Мехмеда и да га је у дјетињству учила хришћанској вјери, а пошто је одрастао пришао је муслиманској. Константин Мусакија, арбанашки племић, у својој опоруци потомству (XVI

⁹²⁸ С. Новаковић, *Царица Мара*, бр. 35, 2; након смрти султана Мурата II (3. Фебруар 1451. године) његов наследник и син Мехмед II, послао је султанију Мару у Србију, српски летописи свједоче само Топлицу као покрајину коју је Мехмед II вратио Ђурђу 1451. године, в. Р. Ђук, *Царица Мара*, Историјски часопис, књ. XXV-XXVI, Београд 1979, 66.

⁹²⁹ С. Новаковић, *Царица Мара*, бр. 35, 2.

вијек), јавља својим потомцима да је Мара (коју погрешно зове Јеленом) родила Мехмеда.⁹³⁰

Новаковић наводи шест Мариних писама сачуваних у дубровачкој архиви, који садрже доста података за објашњење овог новог положаја који је Мара себи створила пошто је 1457. године изашла из Србије. Најстарије од тих писама писано је 4. новембра 1470. године и нема на њему забиљежено на ком је мјесту писано. Њиме царица Мара тврди како је од дубровачке властеле Јока Бунића и Паладина Лукаревића примила 500 перпера стонског дохотка, који се по ранијем договору са српским царевима плаћао цркви св. арханђела Михаила у Јерусалиму. У писму се као свјedoци тога посла наводи властела госпође царице. На писму је печат деспота Ђурђа. Из овога писма се види да је царица Мара имала свој уредно састављен двор. Друго писмо је писано у Жежеву, њеној престоници 15. априла 1479. године. У том писму Мара говори као права царица, потписује се као царица и самодржица кира Марија. У писму је било ријечи о стонском дохотку чији приходи се дају манастирима на Светој Гори: Хиландару и манастиру св. Павла, јер је храм Арханђелов у Јерусалиму запустио. Дубровчани су сматрали царицу Мару у неку руку као наследницу старих српских владара.⁹³¹

Треће писмо царице Маре Дубровчанима је од 18. децембра 1473. године; још имају три писма без године и мјеста гдје су била писана. У једном од њих Дубровчани су се правдали царици Мари, што њихови посланици полазећи на Порту, нијесу по обичају и пред њу изашли, и на том је печат писму деспота Ђурђа, те се Новаковић пита да је занимљиво како је тај печат остао баш у рукама царице Маре.⁹³²

Колико је царица Мара свој утицај на двору употребљавала као права заштитница свега што се тиче вјере хришћанске, види се из једног дјела Владислава Граматика у ком је описано учешће Марино у преносу моштију св. Јована Рилског из Трнова у Рилу 1469. године.⁹³³

Царица Мара је боравила у околини Сера, од цара Мурата је испросила земљу у околини Солуна, која је постала манастирски читлук. И данас каже Новаковић, читав крај у Приморју јужно од Солуна, међу Солуном и полуострвом Касандром, зове се

---

⁹³⁰ С. Новаковић, *Царица Мара*, бр. 38, 1.

⁹³¹ *Исто*, 1.

⁹³² *Исто*, 2.

⁹³³ *Исто*, бр. 38, 2; Ружа Ћук, *Царица Мара*, 89.

Казамарија, ту су и данас светогорска имања. Светогорски калуђери кажу да је Казамарија главно хиландарско имање, дато Хиландару од царице Маре и да се ту сабира много жита и зејтина. Царицу Мару су светогорци називали Каза Марија (добра Марија).⁹³⁴

Новаковић наводи да се и данас један од спомена владања царице Маре задржао у имену „Султаница“, којим се зову висови сјеверозападно од Жејева, међу Струмом, Вардаром и Дојраном. Код Радослава се спомиње како је царица Мара живјела близу Свете Горе и да је била права мати светогорским калуђерима и осталим манастирима.⁹³⁵ Царица Мара је к себи дозвала из Пуље и своју сестру Кантакузину и њих су „двије довољно времена проживјеле заједно“.⁹³⁶

Наши летописци су забиљежили да је царица Мара умрла 1486. године.⁹³⁷

За Кантакузину се помиње да је сахрањена у манастиру Кончи више Струмице, а Мара у манастиру Косаница, за који Новаковић каже да је вјероватно негдје у околини Жејева, јер се каже да је Мара живјела и умрла у Жејеву.⁹³⁸

Стефан, Ангелина и Јован Бранковић

О Стефану, Ангелини и Јовану Бранковићу писао је Дионисије Миковић у оквиру свог текста о српским светитељима. Стефан је био син Ђурђа Бранковића. Отац га је послао као залог мира султану, који га је ослијепио. Без успјеха се трудио да поврати Србију од Турака, умро је у Италији 1477. године. Жена му је пренијела мошти у Купиново.⁹³⁹

За Ангелину Бранковић, Миковић наводи мишљење старије историографије по којој је она кћи храброг зетског војводе Ђорђа Арвјанита, сина Стефана Црнојевића, удата

⁹³⁴ С. Новаковић, *Царица Мара*, бр. 39, 2.

⁹³⁵ *Исто*, бр. 38, 2.

⁹³⁶ *Исто*, бр. 38, 2-3; Катарина Кантакузина, грофица цељска, 1469. године напустила је Запад и упутила се код сестре Маре на Исток, у Жејево. Катарина Кантакузина умрла је у дубокој старости, по А. Фотићу, умрла је 1490/91. године, а по Ђ. Сп. Радојичићу, М. Пурковићу и М. Спремићу, не прије новембра 1492. године, в. Ј. Ређеп, *Катарина Кантакузина, грофица Цељска*, Београд 2010, 75, 88.

⁹³⁷ С. Новаковић, *Царица Мара*, бр. 38, 2; Према летописним биљешкама Мара је умрла у петак 14. септембра 1487. године у Жејеву, млађи родослови наводе да је умрла у манастиру Косаница, в. Р. Тук, *Царица Мара*, 93.

⁹³⁸ С. Новаковић, *Царица Мара*, бр. 38, 3.

⁹³⁹ Д. Миковић, *О српским свецима, XXXI; Историја српског народа II*, 446 (С. Ћирковић); Најновији резултати: М. Ст. Поповић, *Мара Бранковић, Жена између хришћанског и исламског културног круга у 15. веку*, Нови Сад 2014.

за слијепог Стефана Бранковића, сина деспота Ђорђа Бранковића, који се последије пада Смедерева 1459. године склонио у Зету. Ангелија се сажалила што је турски султан ослијепио Стефана Бранковића и пристала је да се он ожени њоме. С њим је прешла у Италију у којој је он умро. По смрти дјевера Вука Ђ. Бранковића примила је деспотство. Деспотску власт предала је најстаријем сину Ђорђу, који се убрзо закалуђерио као владика Максим. Ангелија се такође закалуђерила у женском манастиру Крушедолу, који је саградила. По Миковићу Ангелина Бранковић је умрла у својој задужбини 1503. године. Манастир Крушедол су Турци разорили 1716. године. Од њених мошти спасила се, и чува у манастиру Крушедолу, само њена једна рука, истиче на крају Миковић.⁹⁴⁰

Дионисије Миковић наводи да је Јован Бранковић син Стефана Бранковића и Ангелине. Јуначки је бранио Срем од Турака. Помагао је цркве и манастире. Разореном Крушедолу даровао је 1496. године нека села у Срему. Мошти су му почивале у манастиру Крушедолу до 1716. године, када су их Турци уништили, истиче на крају текста Миковић.⁹⁴¹

Стефан Црнојевић

Марин Барлеци говори о Стефану Црнојевићу: „не много последије овијех дошао је и Стефан Црнојевић са својима синовима Јованом (Иваном) и Ђорђем. Стефан је држао

---

⁹⁴⁰ Д. Миковић, *О српским свецима*, XXXI; Мађарски краљ Матија Корвин позвао је Ђорђа Бранковића, Стефановог сина, да преузме достојанство српског деспота. На пут за Угарску браћа Бранковићи Ђорђе и Јован, са мајком Ангелином и моштима свога оца, кренули су крајем 1485. године, тако да су у Срем стигли у фебруару 1486. године. Деспот Ђорђе се замонашио у манастиру, вјероватно Купинику, између јула 1497. и јула 1499. године и добио име Максим, наследио га је брат деспот Јован, који је умро 10. децембра 1502. године. Максим и Ангелина су 1512. године подигли манастир Крушедол, гдје су смјештене мошти Стефана и Јована Бранковића. Максим је постао београдски митрополит и сахрањен је у Крушедолу уз оца и брата. Мајка Ангелина надживјела је оба сина и умрла око 1520. године, в. *Историја српског народа*, II, 446, 455, 462, 464. (С. Ћирковић); Погледати: D. Đinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, Istraživanja (1975), 5-47; K. Митровић, *Повеља деспота Ђорђа, Јована и Ангелине Бранковић манастиру Светог Павла*, Стари српски архив 6 (2007), 209-217; K. Митровић, *Повеља деспота Ђорђа о прихватању ктиторства над Хиландаром*, Стари српски архив 5 (2006), 229-239; С. Новаковић, *Последњи Бранковићи у историји и у народном певању*, 1456-1502. III (свршетак), ЛМС 148 (1886), 1-70; Ђ. Сп. Радојичић, *Хагиолошки прилози о последњим Бранковићима*, ГИД у Новом Саду, св. 35-38, књ. XII (1939), 285-312; М. Спремић, *Српски деспоти у Угарској*, Срем кроз векове, Слојеви култура Фрушке горе и Срема, Зборник радова, Београд-Беоцин 2007, 45-73.

⁹⁴¹ Д. Миковић, *О српским свецима*, XXXIII.

врло утврђене градове Жабљак и Соко (*Falconem*), на обали језера са пространим пољем.⁹⁴²

Милаковић у својој историји Црне Горе, како каже Ровински, не може да се сасвим сагласи са Барлецијем да је жена Стефана Црнојевића била Мара, сестра Скендербегова, али у комској цркви коју је саградио Стефан Црнојевић, гдје је упопан са својом женом, налазе се једна поред друге, двије гробнице, једна са натписом Стефановим, а друга са Мариним натписом. Тако то није била Воисава како каже Мавро Орбини, тврди Ровински, него она иста о којој говори Барлеције, а то је Мара, старија кћерка Јована Кастриота или сестра Скендербега.⁹⁴³

Иван Црнојевић

О Ивану Црнојевићу има велики број текстова, неки од њих се односе директно на њега, а у другима је писано о Ивану Црнојевићу у склопу других тема.

Један од текстова у коме се помиње Иван Црнојевић је одломак из још неиздатог дјела о Црној Гори, Павла Аполоновича Ровинског, који је објављен у *Просвјети*.⁹⁴⁴ Ровински назива Ивана Црнојевића, Иван-бегом и каже да је на Цетињу створио ново политичко средиште, поставивши га на „двје непоколебљиве тврђе: са материјалне стране на неприступачност планина, с моралне или духовне – на православну народну цркву“.⁹⁴⁵ Ровински наводи да је Иван Црнојевић продао Дубровчанима Конавоску област (*contrada di Canali*), како би са тим новцем подигао себе нову престоницу (након напуштања Жабљака 1482. године), те је на Цетињу подигао цркву посвећену Рођењу Богородице и манастир, а затим и за себе мали дворца. У Цетињски манастир Иван Црнојевић је пренио Зетску митрополију, која се у то доба налазила у манастиру св. Николе на острву Врањини, на што је радо пристао тадашњи митрополит Висарион.⁹⁴⁶ Ровински истиче значај владавине Ивана Црнојевића и оснивање Цетињског манастира истичући: „да ће митрополиту прије или послје бити суђено да прими управу не само цркве него и државе“, и наглашава да је Иван Црнојевић градио на Цетињу не свјетовну

---

⁹⁴² П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 10, 1, нап. 2.

⁹⁴³ *Исто*, 1.

⁹⁴⁴ П. А. Ровински, *Смисао и значење теократске владавине у Црној Гори*, *Просвјета*, 1/1889, св. I-II-III, 48-55.

⁹⁴⁵ *Исто*, 49.

⁹⁴⁶ *Исто*, 50.

државу, него цркву, која је имала да управља свим функцијама народно-религиозног живота и према томе он је обдарио манастир имањем којим у то вријеме ни сам није располагао.⁹⁴⁷

Ђурђе Црнојевић

Глас Црногорца доноси чланак из италијанског часописа *Rivista Mlitere Italiana* под насловом „Црнојевићи у Млецима“.⁹⁴⁸ Текст је рађен по млетачким љетописцима врло помно, који новом свијетлости обасјавају „потоњег несрећног владоца“ куће Црнојевића.⁹⁴⁹

Марин Санудо, описује Ђурђа Црнојевића као прелијепог и великог човјека, обученог у злато по грчком начину. Санудо наводи да је Ђурађ ишао више пута у млетачки Сенат, гдје му је обећано да ће му дати плату. Сврха посјета Ђурђа Црнојевића Сенату била је да побуди Републику да се заузме у његову корист у Цариграду, не били се вратио у Црну Гору. Сињорија је више нагињала миру него рату, видећи да је усамљена у рату са Турцима. Сињорија је ипак прихватила молбе црногорског кнеза и упутила је тајника Алвиза Сагудина, који је знао турски и грчки у Цариград да види били се могао „речени господин Црнојевић“ вратити у државу. На тај начин се хтјела Република одужити „оном јуначком роду“ који је помагао А. Лоредану у јуначкој одбрани Скадра. Ђурђа Црнојевића су у његовим тежњама помагале племићке куће Орио и Ерицо са којима је био у крвним везама.⁹⁵⁰

Сињорија је Ђурђу Црнојевићу одобрила да се се „удружи“ са Константином Арванитом, његовим рођаком, који је био француски гувернер у Монферату, осим тога дозволила му је да доведе из Црне Горе двије стотине коњаника, са мјесечном платом од четрдесет дуката њиховом заповједнику, са којима је Ђурађ пошао под Равену. Сенат је 5. јуна 1497. године добио вијести из Цариграда од Алвиза Сагудина, који у писму саопштава да га је лијепо дочекао султан, који ипак није прећутао своју срџбу што је Република лијепо примила црногорског кнеза, његовог роба. Султанова срџба тражила је

⁹⁴⁷ П. А. Ровински, *Смисао и значење теократске владавине у Црној Гори*, 52.

⁹⁴⁸ *Црнојевићи у Млецима*, бр. 48, 2-3; бр. 49, 2-3.

⁹⁴⁹ *Исто*, бр. 48, 2.

⁹⁵⁰ *Исто*, 2.

освете у нападима из Скадра на Његуше, док је турско бродовље вребало млетачке галије.⁹⁵¹ У то вријеме Ђурђе Црнојевић прешао је са својим коњаницима из Равене на бојно поље код Пизе, такође је упорно покушавао код Сената да напомене своју ствар и његово обећање, али му је Сенат неодлучно одговарао или га одбијао. У јулу 1498. године Ђурђе Црнојевић се вратио под Пизу и незадовољан ставом Сената упутио Републици неке „погане ријечи *bestial*“ што је одма достављено Сенату, те је Ђурђе Црнојевић био затворен у тамницу. Ђурађ и његови војници били су жртве млетачке покорности према султану, који је тражио као јемство добрих односа са Републиком. Како каже Санудо: „јер није било мило Господину Турчину, да овај, који је био његов роб и бунтовник, буде толико чашћен од републике, или због другог узрока, који је био тајан.“⁹⁵²

Послије два мјесеца од хапшења, кнез Ђурђе је покушао да побјегне из Торезеле и да пређе у Далмацију да види своју отаџбину. Овај бијег драматично је описао Санудо у својим „Дијарима“ и Малипјеро у својим „Аналима“. Тај неуспјели покушај погоршао је стање Ђурђа Црнојевића, а његова коњица је распуштена.⁹⁵³

На интервенцију француског краља Карла VIII, код кога се заузимао Константин Арванит, Сенат је ослободио Ђурђа Црнојевића тамнице. Ђурђе је добио допуштење, да пође у Александрију код свог рођака Константина Арванита. Сенат је одобрио да се црногорска чета престроји под вођством Црнојевића и умножи до триста војника. Сагудино који је дошао из Цариграда у Улцињ одатле је јавио Сенату да би било добро послати у Котор Ђурђа Црнојевића јер би он завладао у Црној Гори. Такође млетачки провидур у Котору Франо Кверини извјештава Сенат да су се Грбљани и Црногорци понудили да дођу под млетачку власт. Ђурђе Црнојевић се у то доба вратио у Црну Гору.⁹⁵⁴

У то доба Ђурђе Црнојевић изненада оставља Црну Гору и прелази у Турску. У новембру 1499. године дошао је глас Сенату: „како је Ђурђе Црнојевић, пробучен од калуђера, утекао к Турчину“, што Марин Санудо биљежи с овом меланхоличном примједбом: „и тако је пошао, пошто се није хтјело дати црногорцима начина помоћи“.

---

⁹⁵¹ *Црнојевићи у Млецима*, бр. 48, 2.

⁹⁵² *Исто*, 3.

⁹⁵³ *Исто*, 3.

⁹⁵⁴ *Исто*, 3.

Ђурђе Црнојевић прошао је кроз Албанију, задржао се мало у Скадру као гост Феризбега и 17. марта 1500. године стигао у Цариград „добро помилован од Турчина“.⁹⁵⁵

У оквиру текста „Црнојевићи у Млечима“ у *Гласу Црногорца* доносе се неке историјске биљешке које се односе на Ђурђа Црнојевића из књиге Маркотија.⁹⁵⁶ Маркоти наводи Помпеја Лита (*Pompeo Litta*) који без тачног датума око свршетка XV вијека говори о удаји једне кћерке Антоније Ерица, не именујући је: „Прошена свечано посланицима (*com sollenita di ambasciatori*), њезину удадбу одобри сенат; и удала се за Ђорђа Црнојевића господара Арбаније“.⁹⁵⁷ Описујући Ђурђеву активност у Италији, везе са Константином Аријанитом, његов одлазак за Турску, напомиње се да су Млечани све радили на томе да се Ђурђе Црнојевић врати из Турске.⁹⁵⁸

Марин Санудо биљежи прву помоћ што је млетачки Сенат дао Ђурђевој жени 1502. године, за час 24 дуката. Године 1505. одредио јој је 60 дуката на годину и писано је посланику у Риму да се једном од њених синова да које упражњено добротинство (*benefizio vacante*) за приход од 200 дуката. Касније им је дао посјед Теранове.⁹⁵⁹

Наследници Ђурђеви у Млечима живјели су угледно, што свједоче њихови бракови са угледним кућама: Контарини, Алберти, Валаресо, Калбо, Долфин. Године 1578. Петар Црнојевић називао се војводом Жабљака, Задрине и као такав „владалац“ издао је диплому витеза Св. Ђорђа професору права Тиберију Децијану из Удине, у којој изводи своје поријекло од цариградских царева, и титулише се „по милости Божјој војвода од Жабљака и господар Црне Горе“.⁹⁶⁰

Ристо Драгићевић такође наводи хроничара Марина Сануда, млетачког повјереника у Будви, који пише како је Ђурађ у Будву дошао у децембру 1496. године: „... Ђорђе Црнојевић, господар неких земаља и планина у близини Котора... Дошао је у ову земљу са својом женом, нашом властелинком, ћерком Антонија Ерице... Жена је на себи имала

---

⁹⁵⁵ *Црнојевићи у Млечима*, бр. 48, 3; Изгубивши сваку наду да ће уз помоћ Венеције и западних држава поново загосподарити својом облашћу, Ђурађ Црнојевић је покушао да то оствари уз помоћ Турака, почетком 1500. године кришом је напустио Италију и доспио код скадарског санџакбега Фериса, са којим је водио преговоре о свом преласку на султанову страну. Већ у марту исте године нашао се на Порти, али је, умјесто жељене области, од султана добио само један тимар у Анадолији, в. *Историја српског народа*, II, 429. (М. Благојевић-М. Спремић)

⁹⁵⁶ *Црнојевићи у Млечима*, бр. 49, 2-3.

⁹⁵⁷ *Исто*, 2.

⁹⁵⁸ *Исто*, 3.

⁹⁵⁹ *Исто*, 3.

⁹⁶⁰ *Исто*, бр. 49, 3.

велике драгоцености и обучена је у злато, а он је прелијеп човјек, високог стаса и обучен у злато...⁹⁶¹

Стефан Штиљановић

О Стефану Штиљановићу, Дионисије Миковић, у оквиру свог текста о српским светитељима, говори да је рођен у паштровском селу Бечићу. Он је последњи кнез паштровски и деспот српски.⁹⁶² У *Житију Стевана Штиљановића* за које се не зна ко га је и када писао стоји да је Стефан био из Захумља (Херцеговине) и да је рођен у жупи која се зове „Паштроковић“ (тј. Паштровић), наводи Дионисије Миковић у свом другом тексту о Стефану Штиљановићу објављеном у *Гласнику Народног универзитета Боке Которске*.⁹⁶³

Миковић пише о животу Стефана Штиљановића, наводећи да је у Паштровићима Стефан Штиљановић био ожењен, у априлу 1493. године, кћерком Марка Стјепчева Зеновића. Постао је удовац 1498. године и тада је повратио остатак женине прђије њеном роду. При одласку из Паштровића именовали су га Паштровићи за доживотног кнеза. Тада је Стефан неке своје земље даривао манастиру Прасквици св. Николе и цркви св. Николе под Бапцем у Паштровићима. Стефан је јуначки бранио земљу од Турака и сузбијао их. Од Турака се склонио из Моровића у Шиклош у Барањи, констатује Миковић.⁹⁶⁴ У *Житију* се каже да је Стефан био паметан и храбар и да је био у служби српских деспота који су му дали Срем да с њим управља. Ту се Стефан населио и оженио. Од 1504. године каже се за њега да је вршио деспотску власт.⁹⁶⁵ У разним записима он се спомиње као властелин, кнез, деспот, краљ, па чак и као цар, али га ипак најчешће називају деспотом. У житију се спомиње Стефанова жена Јелена. Када су Турци све жешће наваљивали на Срем, Стефан је пошао угарском краљу, који му је дао на уживање велико имање у Барањи. Стефан је

⁹⁶¹ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 4, 194.

⁹⁶² Д. Миковић, *О српским свецима*, XXXI.

⁹⁶³ Д. Миковић, *Св. Стеван Штиљановић*, *Glasnik Narodnog univerziteta Bokekotorske*, II/1935, br. 4-6, 4-5.

⁹⁶⁴ Д. Миковић, *О српским свецима*, XXXI.

⁹⁶⁵ Погледати опширније: М. Бошков, *Јелена Бранковић у књижевној традицији*, Зборник МС за књижевност и језик 43/1 (1995), 17-62; М. Бошков, *Ка деконструкцији једне легенде: о „владавини“ Јелене Бранковић*, in Мит –Зборник радова, Нови Сад 1996, 325-334; М. Бошков, *Теме и вести руских летописа у старој српској књижевности (на фону рукописне историје српских хронографа)*, Зборник МС за славистику 78 (2010), 1-49; М. Бошков, *Жанр српског родослова и Русија у XVI века*, Зборник МС за славистику 46-47 (1996), 45-70.

живио у граду Соколашу (Шиклошу) па је и одатле ратовао са Турцима.⁹⁶⁶ Стефан је умро 1515. године, а жена му је пошла у Чешку. Стефанове мошти налазе се у фрушкогорском манастиру Шишатовца, гдје је сахрањена и његова жена која се закалуђерила, закључује у својим текстовима Миковић.⁹⁶⁷

Сачувано је предање да је последњи „кнез“ у Паштровићима био Стефан Штиљановић, који се крајем XV вијека нашао у Срему и завршио као управник Валпова послије 1540. године, да би се касније почео славити као светац.⁹⁶⁸

За српског патријарха Пајсија каже се, у једном сачуваном запису, да је својеручно укратко написао историју св. Стефана Штиљановића, по свој прилици 1631. године када је скупа са београдским и сремским митрополитом Авесаломом био у манастиру Шишатовцу. Миковић наводи да ипак ово споменуто „Повијесно слово“ или житије није његово. Миковић наводи да је о св. Стефану Штиљановићу писано на више мјеста, а да је најопсежнију и најисцрпнију студију о њему написао Мита Костић (у 110 књизи *Гласа Српске краљевске академије*). Наречени аутор наводи да се Паштровићи не налазе у Захумљу (данашњој Херцеговини) како стоји у *Житију* већ на најјужнијем крају Боке Которске.⁹⁶⁹

Божидар Вуковић

У публицистичком тексту заснованом на историјским подацима, изнијето је јавно предавање министра у пензији Сава П. Вулетића, о војводи Божидару Вуковићу Подгоричанину, излагано поводом стварања Одбора за подизање споменика војводи Божидару Вуковићу у Подгорици. Како Вулетић истиче: „Врлом српском патриоти и у Европи истакнутом културном раднику из друге половине XV и прве половине XVI вијека“.⁹⁷⁰ На почетку текста, Вулетић износи значај открића Гутембергове штампарије и значај штампара Божидара Вуковића Подгоричанина, који је био међу првима штампарима у Европи. Вуковић се родио нешто иза 1450. године, у Подгорици, мјесту

⁹⁶⁶ Д. Миковић, *Св. Стеван Штиљановић*, бр. 4-6, 4.

⁹⁶⁷ Д. Миковић, *О српским свецима*, XXXI; Д. Миковић, *Св. Стеван Штиљановић*, бр. 4-6, 4.

⁹⁶⁸ *Историја Црне Горе*, II-2, 292 (И. Божић).

⁹⁶⁹ Д. Миковић, *Св. Стеван Штиљановић*, бр. 4-6, 4; М. Костић, *Стеван Штиљановић*, Глас СКА, СХ, Београд 1923.

⁹⁷⁰ С. Вулетић, *О животу и раду војводе Божидара Вуковића*, Зета, IX/1938, бр. 16, 4.

Ђулићима, гдје се како каже аутор, виде и данас остаци двора властеоске породице Вуковића. Вулетић наводи да је Божидар Вуковић као млад напустио Зету и отишао у Венецију, гдје је и умро 1538. године. Вулетић истиче да је трудом и трошком Божидара Вуковића, који се у Венецији бавио словенском типографијом и стекао знатно материјално богатство, настала у Зети штампарија којом је руководио калуђер Макарије и наглашава „да је Вуковић фактички отац те наше прве штампарије“.⁹⁷¹ Вулетић каже да се код Чепурака, са јужне стране старе подгоричке вароши и данас налази махала која носи име Вуков бријег, ту су се по његовом мишљењу налазили дворови племићке породице Вуковића, а да се њихово пољско имање налазило у Ђурићима, данашњим Ђулићима сјеверно од Подгорице. Вулетић износи претпоставку да је у родном мјесту Божидара Вуковића, постојала штампарија, јер су на том локалитету пронађена слова каква су се налазила на Ободу и то прије 1478. или 1479. године када је овај крај потпао под Турке, као и да је у времену прије него што је прорадила штампарија на Ободу, Божидар Вуковић у Венецији био до крајности и својом личношћу и својим иметком ангажован за словенску типографију.⁹⁷²

У публицистичком тексту програмског карактера, који је објављен приликом откривања споменика Божидару Вуковићу, истакнут је његов значај у „југословенским“ оквирима, дат је осврт на његов живот и рад, напомињући да је он на самртној постељи оставио у аманет свом сину Вићентију да га сахрани у домовини, који је испунио очеву жељу и сахранио га на острву Старчеву у Скадарском језеру.⁹⁷³

О Божидару Вуковићу и мјесту његовог рођења писано је у *Зетском гласнику*, поводом откривања његове спомен бисте у Подгорици.⁹⁷⁴ У тексту идеолошког карактера С. М. Штедимлија наводи да је Божидар Вуковић био логотет Ђурађа Црнојевића и да је заједно са њим напустио Црну Гору 1496. године пред најездом Турака и склонио се у Венецију. Штедимлија наводи ријечи Божидара Вуковића, који за себе каже да је „од земље Диоклетиске, која је у предјелима македонским, од града званог Подгорица, који је близу града Диоклитије, који је негда сазидао Диоклитијан ћесар у име своје“ и који се

⁹⁷¹ С. Вулетић, *О животу и раду војводе Божидара Вуковића*, 4.

⁹⁷² Исто, 4.

⁹⁷³ Б. Ђуровић, *Откривање споменика Божидару Вуковићу, црногорском просвјетару и штампару*, Зета, X/1939, бр. 25, 1; Божидар Вуковић је сахрањен у Богородичном манастиру на острву Старчеву, у јужној бочној капели, чије су мошти по његовој жељи, забиљеженој у тестаменту, биле ту пренесене из Венеције, в. *Историја Црне Горе*, II-2, 419. (В. Ђурић)

⁹⁷⁴ С. М. Штедимлија, *Ко је и одакле је био Божидар Вуковић*, Зетски гласник, 11/1939, бр. 784, 2.

потписивао „Божидар Вуковик' от' Гиурик' Подгоричанин“.⁹⁷⁵ Штедимлија наводи мишљење Андрије Јовићевића који на основу народног предања сматра да је Божидар Вуковић из села Ђулићи које се налази у Момишићима (с десне стране Мораче, према Везировом мосту, на један километар од Подгорице) и да је ту била Вуковићева штампарија, као и да је то мишљење усвојио Александар Соловљев тврдећи да се Божидар Вуковић родио у околини Момишића. Штедимлија истиче да о томе ко је био Божидар Вуковић постоји неколико претпоставки, али да се ниједно мишљење не може бранити вјеродостојним аргументима, наводећи Илариона Руварца који се пита да ли је Божидар Грк (који се помиње 1486. године као логотет) истовјетан са Божидаром Вуковићем који је штампао књиге. Штедимлија наводи Д. Поповића који сматра да је он могао бити заиста прави Грк, који је своје име Теодор, превео на српски и позивајући се на ријечи његовог сина Вићенца који као свог претка означава грчког цара Константина Великог. Штедимлија наводи и Ровинског који сматра да је тај логотет био Божидарев отац и сарадник Ивана Црнојевића и закључује да је Божидар Грк, логотет, истовјетан са штампаром Божидаром Вуковићем.⁹⁷⁶

Ровински наводи да је дјело штампања књига продужио Божидар Вуковић од Ђурића, Подгоричанин, који је отворио штампарију у Венецији, гдје су се штампале различите црквене књиге.⁹⁷⁷

Сибињанин Јанко

Из часописа *Народност* преузет је приказ студије „Податци ка поријеклу Јована Хуњадије“ (Сибињанин Јанка) од Јована Карачоњија и објављен у *Гласу Црногорца*. Аутор текста у кратким цртама даје приказ Карачоњеве студије и наглашава да Карачоњи не наводи српско поријекло Јована Хуњадија, али да то излази из самих података које је он сакупио и објавио.⁹⁷⁸

---

⁹⁷⁵ С. М. Штедимлија, *Ко је и одакле је био Божидар Вуковић*, 2.

⁹⁷⁶ *Исто*, 2.

⁹⁷⁷ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 17, 2.

⁹⁷⁸ *Поријекло Сибињанин Јанка*, Глас Црногорца, XXX/1901, бр. 16, 2; Јанко Хуљади, чувени Сибињанин Јанко из српских народних пјесама, био је мали ердељски племић румунског поријекла. Године 1409. , његов отац је од мађарског краља Жигмунда добио град Хуњад, по коме је породица касније и добила име, в. *Историја српског народа*, II, 254. (М. Спремић)

Милош Белмужевић

У путопису стручног карактера писано је о Милошу Белмужевићу српском властелину.⁹⁷⁹ Ристо Ковијанић, наводећи животни пут Милоша Белмужевића, истиче да је око 1452. године био заповједник зетског града Медуна и да се као војвода српског деспота Ђурђа Бранковића прочуо у борбама против Турака и млетачког приврженика Стефана Црнојевића, а након што је 1455. године морао предати Медун Турцима, налазимо га у бококторској Луштици.⁹⁸⁰ Ковијанић даље наводи и да је Милош Белмужевић у име српског деспота Лазара Бранковића био заповједник Сребрнице (о. 1457), након пада Деспотовине (1459) живио је у земљи Стефана Вукчића, одатле се склонио у Дубровник, а 1469. године прешао је у Угарску, гдје је од краља Матије Корвина добио на управу посједе и то највише у Бачкој, примљен је у ред племства и постао заповједник коњаника, прославио се у многим борбама и постао један од најугледнијих српских велможа и војсковођа у Угарској. Илија Радуловић истиче да је Милош Белмужевић као вазал угарског краља ратовао по Чешкој, Шлезији, да је од краља добио град Шашвар (Шаштин), те је од тада носио племићки придјев „од Шашвара“.⁹⁸¹ Ковијанић наводи да је Милош Белмужевић потукао римског краља и аустријског највојводу Максимилијана који је 1490. године продро у Угарску, а заједно са синовима Стевана и Дмитра Јакшића и са браћом Ђорђем и деспотом Јовом Бранковићем, учествовао је са хиљаду својих коњаника у великој бици код Кошица, против пољског краљевића Алберта. Ковијанић наглашава да се Милош Белмужевић 1498. године помиње као барон, као и да је имао сина Вука, који је рано погинуо и кћерку Милицу, удату за Стевана Јакшића млађег. Као годину смрти Милоша Белмужевића, Ковијанић наводи 1501.⁹⁸²

---

⁹⁷⁹ Р. Ковијанић, *Трагом Милоша Белмужевића, славног бокешког војводе*, Глас Боке, 10/1941, бр. 404, 2, 4.

⁹⁸⁰ *Исто*, 2.

⁹⁸¹ *Исто*, 4.

⁹⁸² Р. Ковијанић, *Трагом Милоша Белмужевића, славног бокешког војводе*, 4; О Милошу Белмужевићу погледати: Н. Лемајић, *О неким нејасним питањима из историје породице Белмужевић*, Српска елита на прелому епоха, Сремска Митровица - Источно Сарајево 2006, 195-206; Н. Лемајић, *Белмужевићи*, Истраживања XIII (1991), 73-80.

Српски светитељи

О великом значају познатих представника српског народа који су проглашени за светитеље говори текст у календару *Бока* у којем је укратко Дионисије Миковић дао животопис српских светитеља са датумима када се прослављају (по јулијанском календару).⁹⁸³

Међу српским народом јако је био раширен светитељски култ Свете Петке која се слави 14. октобра. Родила се при крају десетог стољећа. Од родитеља наслијеђено имање раздијелила је сиромасима, а сиротињски је живјела у пустињи. Највише је провела око ријеке Јордана у строгом посту и молитви. Престравила се у почетку једанаестог вијека. Цар Јован Асен 1238. године пренио је њене мошти из Цариграда у Трново, да их сачува од Латина. Из Трнова су њене мошти пренешене у Влашку да их спасу од Турака, а кад су Турци Влашку покорили, пренијела их је „дарица“ Милица у Србију. Из Србије су пренешене у молдавски Јаши.⁹⁸⁴

У календару *Боки* Дионисије Миковић је дао и датуме по јулијанском календару када се који српски светитељ слави.⁹⁸⁵ У мјесецу јануару се славе: 4. Св. архиепископ Јевстатије, 14. Свети Архиепископ Сава, први архиепископ и просветитељ, 15. Св. Прохор Пчињски и преподобни Гаврило Лесновски, 18. Свети Максим митрополит. У фебруару се славе: 8. Свети Сава II архиепископ, 13. Свети Симеон Мироточиви. У мјесецу априлу се славе: 26. Свети Јоаникије Црноријечки, 29. Свети Василије Острошки. У мјесецу мају: 11. Свети Кирило и Методије, 11. Свети Никодим архиепископ, 20. Свети Стефан игуман Пиперски, 22. Свети Јован-Владимир кнез Зете и Подгорја, 26. Свети Георгије Кратовац, мученик. У мјесецу јуну се славе: 15. Свети Цар Лазар и Свети Јеврем II патријарх. У мјесецу јулу: 27. Свети Климент епископ Велички, 30. Света мајка Ангелија, деспотица. У мјесецу августу се славе: 16. Свети Јевстатије архиепископ, 30. Сабор српских светитеља, учитеља и просвјетитеља: Саве I, Арсенија I, Саве II, Јевстатија I, Јакова, Никодима, Данила архиепископа и патријарха, Јоаникија II, Јеврема II, Спиридона (1382-1388), Макарија (1557-1574) и Гаврила. У септембру се славе: 3. Свети

⁹⁸³ Д. Миковић, *О српским свецима*, XXXI, XXXIII.

⁹⁸⁴ *Исто*, XXXI.

⁹⁸⁵ Д. Миковић, *Српски светитељи*, Бока календар за 1910. годину, 65; Испод ауторовог текста је напомена да је болешћу био спријечен да заврши животопис светаца, започет у календару *Боки* за 1909. годину.

Јоаникије патријарх, 14. Свети Симон (Стеван Првовјенчани). У октобру мјесецу се славе: 4. Свети Стефан Штиљановић, кнез паштровски, деспот, 9. Свети Стефан Бранковић деспот, 14. Света Петка- Параскева, 18. Свети Петар Петровић Његош митрополит, 21. Свети Иларион епископ, 28. Свети Арсеније епископ, 30. Свети Милутин- Стефан краљ и Света Јелена краљица. У мјесецу новембру: 11. Свети Краљ Стефан Дечански. У мјесецу децембру се славе: 2. Свети Стефан - Урош цар, 10. Свети Јован деспот, 20. Свети Данило II архиепископ.⁹⁸⁶

До XVI вијека слављени су као светитељи у цијелој Српској Цркви само Свети Симеон Мироточиви, Свети Сава, Свети Арсеније I и Свети Стефан Дечански, а остали су помињани тек у појединим крајевима. Од XVII вијека шири се слава српских светитеља постепено по цијелом Српству и почетком XX вијека Српска Црква броји преко 30 светитеља, од од којих се највише славе Свети Сава и Свети Кнез Лазар.⁹⁸⁷

---

⁹⁸⁶ Д. Миковић, *Српски светитељи*, 65.

⁹⁸⁷ Р. М. Грујић, *Православна српска црква*, Београд - Крагујевац 1995, 93-94.

IV ЗЕМЉЕ И ЉУДИ

1. ИСТОРИЈА СРПСКОГ НАРОДА

Текстови у којима је писано о српском народу у оквиру различитих тематика значајно су присутни у периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године. Својом стручношћу издвајају се текстови који говоре о досељавању Срба на Балканско полуострво, односу Срба и Њемаца, односу Срба и Хрвата, српском имену у Далмацији и западним крајевима српског народа, Србима у јужној Угарској, распаду Српског Царства.

Досељавање Срба на Балканско полуострво

Глас Црногорца доноси текст под истим насловом „Из историје Црне Горе“ из бечког часописа *Парламентер*, број 42.⁹⁸⁸ У историјски јасном тексту, напомиње приређивач проф. Ј. П., дата је „у главне вјерне слике велике српске прошлости“. Не обазирјући се на неке споредне нетачности, ова „слика заслужује да је и Срби имају пред очима посебно у овом тако мутном часу“, наводи приређивач а „ми је износимо и зато да се види и како добру потпору српска ствар има у вриједном *Парламентеру* у сред Беча“.⁹⁸⁹

У овом публицистичком тексту наводи се да се земља, коју су Срби заузели када су се доселили из свог завичаја, са простора иза Карпата, на Балканско полуострво, дијелила у седам засебних области, које су се звале: Србија, Босна, Неретва, Травунија, Захумље, Конавле и Дукља, касније Зета. На челу сваке од ових области налазио се жупан, који је самостално владао. Заједница свих ових области нашла је израза у признавању једног Великог Жупана, чија се врховна власт изнад свих осталих жупана простирала у случајевима спољне опасности. Односи између жупана и Великог Жупана нијесу увијек били исти, пошто достојанство Великог Жупана није увијек било наследно у једној области, него је током времена често прелазило на поглавара друге области, који је био у стању да задобије ово достојанство над осталим жупанима. Тако је оно прелазило с једне на другу област и коначно се утврдило у Србији, чиме је средином XII вијека ударен темељ српској Краљевини.⁹⁹⁰

⁹⁸⁸ *Из историје Црне Горе*, бр. 42, 2-3.

⁹⁸⁹ *Исто*, 2, напомена.

⁹⁹⁰ *Из историје Црне Горе*, бр. 42, 2; Византијски цар Ираклије Србима је препустио опустјеле простране области између Саве и динарског масива, гдје су живјели још средином X вијека. Населили су се у

Срби и Њемци

На средњовјековни период у српској историји укратко се осврнуо и др Карл Шварцлозе, протестантски дворски свештеник у Копенику код Берлина, држећи јавно предавање о додиру између Њемачке и Србије.⁹⁹¹ Шварцлозе је напоменуо да додир између двије земље трају још од средњег вијека. Шварцлозе истиче да је владавина Немањића била од велике користи за „Српство“, јер је њихова заслуга била, што су се Срби отцијепили од Рима и одржали своју народносну индивидуалност и постали независни од византијског патријарха. Срби су тада себи створили своју народну цркву. Та народна и црквена самосталност старе Србије, истиче Шварцлозе, умало што се није пореметила прије њеног уједињења и то баш једним додиром са Њемачком. То је било за вријеме Трећег крсташког рата, који је предузео цар Фридрих Барбароса 1189. године да ослободи Јерусалим из руку султана. Описујући тај пут и мотиве, којима се руководио њемачки цар да предузме тако далеки пут, Шварцлозе наводи да се Барбароса у јуну 1189. године састао са српским владаром у Нишу и да су том приликом између себе склопили пријатељство. Тим походом цара Барбаросе оживјеле су и трговачке везе између истока и запада. Шварцлозе је расправљао неке ствари из историје српског Дубровника, говорећи о привилегијама које су Дубровчани уживали у Босни, Херцеговини и Србији, а нарочито је споменуо заслуге краља Уроша и цара Душана у погледу развијања свјетске трговине. Србија је тада извозила највише восак, кожу, злато, сребро. Многе свијеће које су тада горјеле у њемачким црквама, многи лијепи бокали, накити и чаше, много крзно, које су носили њемачки племићи - сви ти производи били су производ српских земаља, истиче Шварцлозе.⁹⁹²

непосредном сусједству области насељене Хрватима. На планинској страни, дуж динарског масива, област насељена Србима граничила се с кнежевинама Неретљана (између Цетине и Неретве), Захумљана (између Неретве и Дубровника), Травуњана (између Дубровника и Боке), који су средином X вијека сви убрајани у Србе и Дукљана (у подручју око Скадарског језера и на потезу обале од Боке Которске до Бојане). У оквиру српске државе била је у првој половини X вијека и Босна, ограничена тада на долину истоимене ријеке. *Историја српског народа I*, 145, 162 (С. Ћирковић).

⁹⁹¹ *Предавање о српском народу*, Глас Црногорца, XXXIII/1903, бр. 13, 2-3.

⁹⁹² *Исто*, 2; Стефан Немања је тражећи савезника у борби против Византије одлучио да се приближи њемачком цару Фридрифу I Барбароси, с тим циљем српски посланици долазе на двор Фридриха I у Нирнбергу (децембра 1188. године) гдје су наишли на свечан пријем и са даровима за свога владара напустили су Њемачку. *Историја српског народа I*, 145, 256 (Ј. Калић).

Срби и Хрвати

О заједничкој историји Срба и Хрвата писано је у периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године. Један од таквих текстова је и текст Лазара Томановића у *Слободној мисли*.⁹⁹³ Томановић даје осврт на текст Столицина „Тежња балканских народа“ коју је донијело *Ново Вријеме* пред балканске ратове, у коме открива велику улогу Срба и Хрвата коју су они одиграли у Византији. Столицин пише: „Да није било Византије, не би било препорода (ренесансе) Западу, не би било Европске цивилизације“. Ето какву су часну улогу играли наши преци све до XI вијека, организовани у својим племенима, као вазали Византије, истиче Томановић и наводи да су Срби уз Византију напредовали. Томановић говори о независној држави кнеза Војислава, са престоницом у Скадру, као и да је црквени расцијеп био на штету Јужних Словена. Томановић се осврће на историју Срба и Хрвата и каже да је цар Душан био ометен турском најездом да постане наследник византијских императора, а Хрвати између Угарске и младочешке републике нијесу могли напредовати него су се морали борити за свој опстанак. Томановић наводи да је последњи борац за старословенски језик у цркви био је Гргур Нински.⁹⁹⁴

Помени српског имена у Далмацији и западним крајевима српског народа

О српском имену у Далмацији писано је у *Гласу Црногорца*.⁹⁹⁵ Порицање Срба са извјесне стране (у тексту не пише са чије, али се мисли на Хрвате) потстакло је Василија Ђерића, професора Велике Школе у Београду, да сакупи старе споменике о српском имену по приморју и по западним крајевима нашег народа и изнесе их је у врло лијепој и корисној књизи, која је најбољи одговор оном неоснованом порицању српског имена у тим крајевима, истиче редакција задарског *Српског Гласа* која у изводу доноси те споменике, а текст преузима *Глас Црногорца*.⁹⁹⁶

Године 1434. потврђује Јурај Војисаљих, Хрвојев синовац и војвода Доњих Крајева, војводи Павлу и кнезу Николи и кнезу Влатку Јурјевићима и кнезу Вуку Вукићевићу

⁹⁹³ Л. Томановић, *Срби и Хрвати у прошлости*, Слободна мисао, 9/1930, бр. 40, 1.

⁹⁹⁴ *Исто*, 1.

⁹⁹⁵ *Српско име у Далмацији*, Глас Црногорца, XXX/1901, бр. 42, 2-3.

⁹⁹⁶ *Исто*, 2.

њихову стару имовину и још им додаје нека мјеста. Та је њихова стара имовина: Вратар, Нови и Крушевац. Он их потврђује: „у всем, у чем застасмо, у држању или Срблину или Влаху“. Градови Вратар, Нови и Крушевац стоје и данас на десној обали доње Неретве тј. у старој области Неретве. Ово је писмо писано икавски. Јурај Војисаљић био је католичке вјере.⁹⁹⁷

Године 1436. на Клису (више Сплита) кнез Франкопан, бан „Далмације и Хрватске“ даје и потврђује „Власима“ око ријеке Цетине законе, које су имали и за пријашњег господара бана Иваниша Ивановића. У тим законима стоји да над њима не буде војвода ниједан „Хрватин“, да им суд буде под Сињем „И да не море оддати Влаха на Влаха сто либар, ки сам нема сто либар... и Срблин да не море оддати на Влаха, ни Влаха на Срблина“.⁹⁹⁸

Задарски лист *Српски Глас* донио је текст о поменима српског имена по западним крајевима српског народа. У уводном дијелу се каже да како је познато новом папском бреветом „*Slavorum gentem*“ осим Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине, Славоније, Хрватске, Дубровника и Бока Которска је потпала у црквеном погледу под јурисдикцију Велике Хрватске. Аутори текста напомињу шта стари споменици кажу о српском имену по тим на силу „хрватским“ крајевима и наводе да неће наводити изворе, него само споменути име, односно аутора, јер у књизи професора Васа Ђерића је тачно и прецизно означен извор.⁹⁹⁹

Године 822. посавски владар Људевит чувши да против њега иде франачка војска из Италије побјегао је из града Сиска „к Србима, за који народ кажу да живи у великом дијелу Далмације“. Фрањо Рачки мисли да је Људевит побјегао ка Србима у Босну. Ова је биљешка франачкога љетописца Аинхарда из 822. године важна зато што се у њој први пут спомињу Срби у (римској) Далмацији, тј. у данашњој Босни, Херцеговини, Далмацији и др.¹⁰⁰⁰

---

⁹⁹⁷ *Српско име у Далмацији*, 2.

⁹⁹⁸ *Исто*, 2.

⁹⁹⁹ *Српско име по западним крајевима нашега народа*, Глас Црногорца, XXX/1901, бр. 38, 2; Ријеч је о папним декрету „*Slavorum gentem*“ од 1. августа 1901. године. М. Strecha, „*Collegium hieronymianum pro croatica gente*“ *Svetojeronimska afera*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, Vol. 28, Zagreb 1995, 158.

¹⁰⁰⁰ *Српско име по западним крајевима нашега народа*, бр. 38, 2; Људевит Посавски је 822. године био присиљен да се последије трогодишњег отпора Францима, склони из Сисције (Сиска) код Срба, вјероватно негдје у западном дјелу њихове територије. *Историја српског народа I*, 147 (С. Ђирковић).

Око 924. године дошли су у Сплит на католичку црквену скупштину папини посланици, „који су ишли по далматинским градовима и договарали се с хрватском и српском господом“ (*Dalmatiarum peragrantes civitates et cum Chroatorum atque Serborum proceribus convenientes*) – тако стоји у списима те скупштине. Фрањо Рачки наводи да је на сплитском сабору судјеловао не само хрватски краљ Томислав са својим великашима него и захумски кнез Михаило са српским великашима (*cum Chroatorum atque Serborum proceribus*). Рачки истиче да се сплитска митрополија, односно њене бискупије дијеле у два дијела: хрватски и захумски, тј. западни и источни, у првом је био владар хрватски краљ, у другом захумски кнез са српске великашима. У територијалном погледу, Рачки наводи да су бискупске столице хрватског дијела биле у Осору, Крку, Рабу, Задру, Сплиту, одраније у Скрадину, Дувну и Сиску; а у захумском дијелу у Стону, Дубровнику и Котору. Рачки каже да као што је *Stagnum* (Стон) био у Захумљу, Дубровник на међи Захумља и Требиња, Котор на међи Требиња и Дукље, и као што су у име државе ове бискупије на сабору заступали захумски кнез Михаило и *Serborum proceres*, тако се имао и хрватски краљ Томислав сматрати државном главом бискупија задарске, скрадинске и др.¹⁰⁰¹

Око 950. године Константин Порфирогенит каже да је под влашћу грчког цара била садашња Србија и Неретва и земља која се зове Захумска и Требињска, и Конавли, и пошто су те земље опустошили Авари, јер су прогнали одатле „Римљане“ који сада живе у Далмацији и Драчу, населио је цар Србе у те земље. За Неретљане каже: „Исти су Неретљани поријеклом од некрштених Срба“, за Захумљане: „А Захумљани, који сада тамо живе (од Неретве на југ до Дубровника) управо су Срби“. За Требињце и Конављане каже да су „поријеклом Срби“.¹⁰⁰²

Српско име у Боки Которској

Године 1454. спомиње се међу свједоцима у Котору: „Стиепко Калогуревић канжелиер и драгоман сарпски“. Котор је тада био под млетачком влашћу.¹⁰⁰³

¹⁰⁰¹ Српско име по западним крајевима нашега народа, бр. 38, 2-3.

¹⁰⁰² Исто, 3; К. Порфирогенит, *Спис о народима*, 59-65.

¹⁰⁰³ Српско име по западним крајевима нашега народа, бр. 38, 3.

Године 1412. дарива деспот Ђурађ властелину Медлу Анђеловићу село „Шушањ“ више Будве. Даровно је писмо писао Бокелъ Никола Мирошевић. На крају писма додаје он: „Ја Никола Мирошевић, канжелијер, писах сарпским језиком у Кастио од Будве у цркви свете Богородице“.¹⁰⁰⁴

Године 1520. Подгоричанин Божидар Вуковић у поговору књиге „Синаксар“ прича, кад је дошао у град Млетке и видио Нијемце и Грке и друге народе гдје састављају божанска „писања“ - зажели и он да и „наша српска“ састави.¹⁰⁰⁵

Срби у јужној Угарској

О прошлости Срба у Угарској држао је бесједу у хрватском сабору 1900. године протопоп Илија Машић. Изводе из његове бесједе доноси *Глас Црногорца*, од којих се један дио односи на средњовјековни период.¹⁰⁰⁶ Протопоп Машић обраћајући се сабору наводи да је угарски краљ Сигисмунд послѣ битке код Никопоља 1396. године, гдје је турски цар Бајазит до ногу потукао хришћанску војску, нарочито године 1397. године, када је Бајазит с великом силом упао у Срем плијенећи и палећи, увидио каква опасност пријети земљама угарске круне од најезде Турака. Зато је Сигисмунд радо прихватио савез који му је понудио српски деспот Стефан Лазаревић послѣ битке код Ангоре 1403. године. Овим савезом увјерио се краљ Сигисмунд у способност и храброст српских војника и за то је он дао привилегију 1428. године оним Србима, који су се у Угарској већ налазили и који су стекли велике заслуге за Угарску и зато што је њима намијењено било да чувају тамошње границе. Из државних разлога Сигисмунд је тежио да и оне Србе који су живјели у својој држави под својим владарима деспотима приволи да и они пређу у Угарску, јер наравно снага сваке државе почива на снази народа и што је народ у једној држави многобројнији и богатији, то је и држава и већа и јача, и обратно.¹⁰⁰⁷

---

¹⁰⁰⁴ *Српско име по западним крајевима нашега народа*, бр. 38, 3.

¹⁰⁰⁵ *Исто*, 3.

¹⁰⁰⁶ *Срби у Хрватској*, *Глас Црногорца*, XXIX/1900, бр. 14, 2-3; бр. 15, 2-3.

¹⁰⁰⁷ *Исто*, бр. 14, 2; Послѣ битке код Ангоре 1402. године Стефан Лазаревић раскида вазалне односе са Турском, приближава се Угарској и постаје вазал угарског краља Жигмунда. М. Благојевић, *Стефан Лазаревић и суверенитет српске државе*, Немањићи и Лазаревићи, 413-414; Признајући 1404. године врховну власт мађарског краља, деспот Стефан Лазаревић добио је у феуд Београд, Мачву и посједе у Угарској. *Историја Мађара*, Београд 2002, 131 (П. Рокаи).

Ову привилегију краља Сигисмунда потврдио је и његов унук краљ Владислав I 1440. године, и угарски краљ Матија Корвин 1458. и 1464. године. Да су ту привилегију и с том намјером угарски краљеви дали српском народу, најсјанији и најјачи доказ томе пружио је угарски сабор од 1481. године законским члановима III и IV, истиче Машић. По њима се каже да по примјеру ускока, који су већ прешли у Угарску и њихових повластица, да и други што су под турском влашћу буду привољени да прелазе у Угарску. Угарска државна политика са давањем ових привилегија није промашила свој циљ, јер је већ 1438. године велики дио Срба прешао у Угарску и настанио се у оним мјестима по Срему, Бачкој и Банату, које је угарски краљ Сигисмунд дао српском деспоту Ђурађу Бранковићу у замјену за Београд.¹⁰⁰⁸

За вријеме владавине Матије Корвина прешли су српски деспоти у Угарску са великим бројем српског народа који се настанио по Срему, Бачкој и Банату. Ови деспоти не само да су били политички поглавари српског народа у тим крајевима, него су имали своју самосталну војску с којом су самостално управљали и војевали против унутрашњих бунтовника и спољашњих непријатеља Угарске у којој су због тога играли важну улогу. Тако су се отимали за пријатељство српског деспота Бранковића, Јован Запоља и краљ Фердинанд I.¹⁰⁰⁹

Бјегунци са Бранковићем који су прешли из Србије у јужну Угарску били су узети у војску краља Матије и под заповједништвом Дмитра Јакшића ратовали су за угарске интересе у Чешкој. Тада је Али-бег продро у Банат, попалио, оплијенио и повео шездесет хиљада заробљеника са собом, такође је заузео Темишвар и куће пребјеглих великаша Јакшића и Шевића. Тада Срби који су се борили за краља Матију код Прага, као што су се некада њихови очеви борили за Турке код Ангоре, оставили су Праг и похитали да бране своје куће. Прешавши Дунав Срби су поразили Турке, а Дмитар Јакшић је на мегдану убио Али-бега.¹⁰¹⁰

---

¹⁰⁰⁸ Срби у Хрватској, бр. 14, 2.

¹⁰⁰⁹ Исто, 2.

¹⁰¹⁰ П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 34; Мађарски краљ Матија Корвин (1458-1490) предузео је 1468. године чешки поход. *Историја Мађара*, 163-164 (П. Рокаи). У љето 1476. године потукли су Вук, Дмитар Јакшић, Петар Доци и др. на Дунаву смедеревског намјесника Али-бега Михалоглуа који је, двије године раније 1474, опустошио био подграђе Великог Варада, а овога пута враћао се са пљачкашког похода у околини Темишвара. К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1984, 411.

Распад српског царства

Глас Црногорца доноси превод дјелова књиге Павла Аполоновича Ровинског о Црној Гори у којој он говори о узроцима распада Душановог царства и политичким приликама које су наступиле по Душановој смрти.¹⁰¹¹

На почетку текста истиче се да је цар Душан био једини носилац мисли уједињења свега „југо-словенства“, под штитом силнога Српског царства, и да је једини он био у стању да оствари ту велику мисао, али није имао достојног наследника, и његова смрт је дала повод да су се провинцијални великаши дигли и почели радити свако на своју руку. Са Душановом смрћу почео је распад Српског царства, а пропаст Српског царства на Косову била је последица трулежи која је настала у животу српске државе. Намјесници нијесу хтјели да се труде у корист цијеле државе, него су учинили од својих области посебне државе и почели су ратовати међу собом.¹⁰¹²

Ровински наводи да су међу великашима најсилнији били: Вукашин Мрњавчевић, са престоницом у Приштини, Лазар Хребељановић који је владао Мачвом и Сремом, и Војислав Војиновић који је владао Захумском земљом (Херцеговином).¹⁰¹³ Босном је владао независни бан Твртко.¹⁰¹⁴

Ровински наводи такође мишљење старије историографије и каже да су осамнаестогодишњем цару Урошу намјесници одузели и царство и власт, те је он живио од њихове милостиње. Ровински истиче да је Вукашин држао Уроша близу себе, али када је дознао да Урош хоће да се удаљи од њега и склони у Дубровник, Вукашин је позвао Уроша у лов и убио га, то било 1367. године на Косову пољу.¹⁰¹⁵ Преводац Д-ћ. (Марко Драговић), истиче да неки наши историчари доказују да Вукашин није убио Уроша, него да је Урош преживио Вукашина.¹⁰¹⁶

Након убиства цара Уроша, Вукашин је себе прогласио царем, али након пораза у Маричкој бици Вукашин је убијен од стране свога слуге 26. септембра 1371. године.¹⁰¹⁷ Након тога на површину излази кнез Лазар Хребељановић који на себе прима знаке

¹⁰¹¹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 6, 1-3.

¹⁰¹² *Исто*, 1.

¹⁰¹³ *Исто*, 1.

¹⁰¹⁴ *Исто*, 2.

¹⁰¹⁵ *Исто*, 2.

¹⁰¹⁶ *Исто*, 2, нап.1.

¹⁰¹⁷ *Исто*, 2.

царског достојанства, што му признају и многи намјесници. Престоница му је била у Крушевцу, у јужној Србији. Као господар плодних и богатих земаља: Срема и Мачве, а при том имајући руднике у Мајданпеку и Копаонику, био је врло богат, истиче Ровински. Међутим, и на Лазара су гледали као на узурпатора, и у самом почетку свог царовања наишао је на унутрашње смутње. Ровински наводи да је по Вукашиновој смрти проглашен за краља његов син Марко, али да је већина великаша признала за цара Лазара. Турци, користећи се смутњама у српским земљама, заузели су дио Вукашинових и Угљешиних земаља, а Лазар као да се договорио са Турцима, истиче Ровински, заузео је земље краља Марка. Ровински наводи да је Лазар дио земаља које је отео од Вукашина морао уступити двојници силних војвода: Николи Алтомановићу и Балши.¹⁰¹⁸

Ровински истиче да је недостатак јединства у српским земљама, уско себичњаштво његових владара, који нијесу разумијели право стање ствари, нити су у свом себичњачком слијепилу видјели откуда им пријети ипасност, били узрок што су Турци без великих тешкоћа освајали земље и градове и утврђивали се на сваком кораку. Благодаревши таквом стању ствари Турци су лако освојили Романију, дио Македоније, Тесалију и западну Грчку, а Бугари су им плаћали данак.¹⁰¹⁹

Ровински наводи податке који немају упориште у историјским изворима, као то да је Мурат принудио Лазара Хребелјановића да му плаћа данак, и да му у ратовима даје војску у помоћ. Године 1376., наводи Ровински, Лазар је пренио своју престоницу у Призрен и ступио на Душанов престо, прогласивши себе српским царем, иако на новцу задржава скромну титулу кнеза. Такође Лазар повраћа своје Царству Срем и Београд, које су били заузели Мађари, а после тога наређује да се разруши тврђава Београда, како се опет не би могли Мађари утврдити у тим тврђавама.¹⁰²⁰

---

¹⁰¹⁸ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 6, 2.

¹⁰¹⁹ *Исто*, бр. 7, 1; Како је била прва на удару турским трупама Бугарска је већ 1364. године као вазална држава плаћала Турцима трибут који се састојао у давању помоћних војних одреда и плаћању харача, в. М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, Прекинут успон, српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 285.

¹⁰²⁰ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 1.

2. ИСТОРИЈСКА ГЕОГРАФИЈА

Извјестан број текстова у периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године бави се историјском географијом. Она изучава широк круг питања: физичко-географске предјеле (пејсаже) прошлих епоха, територију насељену народима, путеве и услове њихових миграција, развитак занаства и трговине у минулим раздобљима, економске везе међу народима и регијама, вијести о старим путевима, трговачком и другом саобраћају. Даје могућност да се установи оквир спољних и унутрашњих политичких граница земаља у прошлости и да се утврде географске тачке низа важних историјских догађаја, те локализује поједина збивања.¹⁰²¹

Текстови су разноврсни: од приказа граница (народа, држава, племена) и распореда српског народа на Балканском полуострву, његових политичких средишта, до средњовјековних путева. Писано је и о „Црвеној Хрватској“.

Границе

У средњем вијеку су границе између држава биле једно од главних обиљежја државности. Једна од одлика граница је њихова динамичност, јер су промјене граница у средњем вијеку биле много чешће због скоро сталних сукоба и ратова, као и етничких помјерања. У ранофеудалном периоду граница се углавном схватала као шири или ужи ненасељени појас, чија је ширина зависила од географских одлика терена.¹⁰²² Тај је појас ненасељен или слабо насељен због честих пограничних сукоба или пљачкашких упада сусједа. Што је интезивнији био успон српске државе у доба развијеног феудализма, то је изразитија била тежња за прецизнијим утврђивањем границе у свим њеним дјеловима.¹⁰²³

Један од текстова стручног карактера разматра питање размјештаја Срба или „неких других“ словенских племена на простору приморја од Неретве до Бојане.¹⁰²⁴ Томановић даје осврт на мишљење А. К. Матаса, управитеља дубровачке гимназије, који

---

¹⁰²¹ М. Дашић, *Увод у историју са основама помоћних историјских наука*, Титоград 1988, 176.

¹⁰²² О етимологији речи -граница и -међа погледати: С. Божанић, *ЧУВАЊЕ ПРОСТОРА: међе, границе и разграничења у српској држави од 13. до 15. века*, Нови Сад 2013, 27-34.

¹⁰²³ *ЛССВ*, 129 (А. Веселиновић).

¹⁰²⁴ Л. Томановић, *Живе ли Срби или каква друга безимена словенска смјеса на приморју од Неретве до Бојане?*, Црногорка, I/1884, бр. 17, 137-138; бр. 18, 145-147.

тумачећи познати дубровачки љетопис у латинским стиховима *Miletii Versus*, тврди да Епидаур нијесу разорили „ни Хрвати, ни Срби, ни Словенци, него Словинци, који су се туда налазили прије доласка Срба и Хрвата на приморје“. Они ту и данас живе и њихови трагови се налазе и „дан данас“ код црногорских и арбанашких Словена. Исто мишљење дијелио је и И. Кукуљевић.¹⁰²⁵ Томановић критикује такво мишљење. Сматра да је Матас хтио створити тзв. „неутрално земљиште“ између Неретве и Бојане, само да „Хрватима просто уклони Србе са пута на приморју“.¹⁰²⁶ Томановић, наводећи ставове Константина Николајевића, даје распоред словенских племена прије и послије насељавања на Балканском полуострву.¹⁰²⁷ На крају текста закључује „да мишљење Кукуљевића о заузимању византијског Илирика неким словенским племеном прије доласка Срба није у историји основано; да је чисто српско племе без икакве примјесе других племена коначно заузело Далмацију, Превалитану, Дарданију и горњу Мезију; као и да је систем Кукуљевић - Матасов о „безименој смјеси“ словенских племена између Неретве и Бојане без икаквог основа у историји“. Изнете ставове Томановић поткрепљује ријечима Константина Порфирогенита. Аутор такође истиче да то што се у дубровачкој књижевности највише сријеће „словенско“ име, и што се по приморју од Неретве до Бојане говори „нашки“, не може спасти мишљење Матаса, јер како су Срби у држави Немањића коначно били остали уз православље, граничећи се са католичким западом, овоме је српско име означавало не само држављанина српске државе, него и приврженика православне цркве. Зато дубровачки писци замјењују „српско“ са „словинскијем“ именом, и зато се у народу говори „нашки“ мјесто „српски“, истиче Томановић.¹⁰²⁸

У тексту преузетом из бечког часописа *Парламентер* наводи се да су границе српских земаља биле на истоку со ријеке Морава и Ибар, на југу Шар планина и ријека Бојана, на западу се земља простирала до планина између ријека Босне и Врбаса, а на сјеверу су границу затварале Сава и Дунав. Површина овог земљишта износила је око сто хиљада

---

¹⁰²⁵ Л. Томановић, *Живе ли Срби или каква друга безимена словенска смјеса на приморју од Неретве до Бојане?*, бр. 17, 137.

¹⁰²⁶ *Исто*, 138.

¹⁰²⁷ *Исто*, бр. 17, 138; бр. 18, 145-146.

¹⁰²⁸ *Исто*, бр. 18, 146.

квадратних километара, а број становника у самом почетку није могао прелазити један милион.¹⁰²⁹

И. Миљавић позивајући се на Лѐтопис попа Дукљанина лоцира поједина мјеста и жупе дукљанске државе.¹⁰³⁰ Поп Дукљанин који је живио у XII вијеку пише да Зета обухвата жупе и градове: *Lusca, Podlugiae, Gorska, Cupelnik, Obliquit, Papratna, Cremeniza, Budua cum Cuceva, Gripuli*. Миљавић наводи Ф. Рачког који је мислио да је *Lusca* данашње Љешкопоље, а сам каже да може бити Љешанска нахија или обоје заједно. *Podlugiae* може бити садашњи Бјелопавлићи, тим прије што су се по предању, прије Косовског боја Бјелопавлићи звали Лужани. *Cupelnik* је садашње село Копилик, које је цар Душан поклонио Аранђеловској цркви. *Obliquit* (Облика) је испод брда Тарабоша, који доминира над Скадром, на десној страни Бојане, ту имају два села тог имена. Папратна је село у Дупилима у Црмничкој нахији. *Cremeniza* је Црмница, затим долази Будва, Кчево (*Cuceva*) и Грбаљ (*Gripuli*). За жупу Горску аутор се позива на Стојана Новаковића који је смјешта у планинском дијелу сјеверноисточно од Скадарског језера, у коме су сада Хоти па до Подгорице.¹⁰³¹

Говорећи о средњовјековној „Дукљи – Зети – Црној Гори“ М. Матовић наводи да се њена територија простирала на истоку до Рашке, југу до Призрена и Драча (за вријеме Балшића Призрен је био под Зетом), западу до Јадранског мора а на сјеверу до Дубровника и Требиња (као што се и сужавала на подловћенску Црну Гору, за вријеме владавине Ђурђа Црнојевића са Ободом и Цетињем као средиштима).¹⁰³²

У тексту стручног карактера Андрија Лубурић даје границе племена Дробњаци, осврћући се укратко и на средњовјековни период историје племена.¹⁰³³ Пише да су Дробњаци племе које се налази у црногорској Херцеговини. Са сјевера се граниче ријеком Таром, а са југа Никшићким пољем и Никшићком Жупом, на западу га планина Дурмитор са својим огранцима одваја од племена Пива, а на истоку планина Сињајевина и Јаворје. У старије доба, наводи Лубурић, дробњачке границе биле су много шире и тада Дробњак

¹⁰²⁹ Из историје Црне Горе, бр. 42, 2; Око 600. године Балкан је имао 1, 8 милиона становника, око 800. године 3 милиона, а око 1340. године Балканско полуострво има 2 милиона становника. Р. Радић – Р. Петковић, *Средњовековни путовођа*, Београд 2011, 88.

¹⁰³⁰ И. Миљавић, *Dioclea-Подгорица-Миркова варош*, Глас Црногорца, год. XV/1886, бр. 43, 1.

¹⁰³¹ Исто, 43, 1.

¹⁰³² М. Матовић, *Дукља - Зета - Црна Гора, историјски развитак и формирање*, бр. 15, 16 и 17, 11.

¹⁰³³ А. Лубурић, *Порекло и прошлост становништва у Дробњаку*, Слободна мисао, 7/1928, бр. 302, 3; бр. 303, 3.

није имао природне географске границе. На основу предања и докумената, наречени аутор истиче да се Дробњак према Никшићу простирао до града Оногошта, који се налазио у средини Никшићког поља. Граница према југу тог дијела Дробњака ишла је линијом: ријека Грачаница - брдо Требјеса - олтар Петрове цркве - варошки поток до у ријеку Зету; према истоку граница до линије: Дажник - Тачевско Брдо – Градац – Грачаница - Требјеса; а на западу до линије: врх Војника - Опретине- Шипачко Ждуло - село Границе - Перај До - ријека Зета.¹⁰³⁴ Дobar дио данашњег горњо-морачког земљишта припадао је раније Дробњаку и његова граница се кретала трасом: Гацкове Гредe - извор ријеке Мораче - село Границе - Малешевски Поток - брдо Врмац и даље на сјевер, али како каже Лубурић, ово земљиште изгубили су Дробњаци у току XIII вијека. Граница према Никшићу почела се сужавати још при крају XIV вијека и то сужавање ишло је вјековима.¹⁰³⁵ На крају излагања о племенским границама, Лубурић закључује, да ниједно од племена: Дробњаци, Оногошт, Риђани, Бањани и Горња Морача, нијесу имали прије доласка Турака природне географске границе, те да географски моменат није утицао на формирање првих српских племена у области старог дукљаниновог Подгорја.¹⁰³⁶

Средишта српског народа

У оквиру Цвијићевог текста о излазу Србије на Јадранско море у *Гласу Црногорца* споменут је и средњовјековни период. Дат је један историјски преглед дешавања на том простору упућујући на јединство простора Сјеверне Албаније и Србије.¹⁰³⁷

Као што Сјеверна Албанија са Србијом чини географску цјелину, исто тако је и историјски била често и тијесно везана с њом. У првим годинама средњег вијека ту је образована прва српска држава Зета која је обухватала велики дио садашње Сјеверне Албаније. Престоница те државе била је Скадар. Касније је преовладала српска држава Рашка, чије је средиште било у околини данашњег Новог Пазара, која је под Немањићима (од XII до XIV вијека) заузела и Приморје јужно од Скадра.¹⁰³⁸

---

¹⁰³⁴ А. Лубурић, *Порекло и прошлост становништва у Дробњаку*, бр. 302, 3.

¹⁰³⁵ *Исто*, 3.

¹⁰³⁶ *Исто*, 3.

¹⁰³⁷ Ј. Цвијић, *Излаз Србије на Адрију*, *Глас Црногорца*, XLII/1913, бр. 1, 2-3; бр. 2, 2-3.

¹⁰³⁸ *Исто*, бр. 1, 3.

О старим српским државним средиштима писао је Никола Шкеровић у *Младој Зети*.¹⁰³⁹ Он наводи да су се Срби населили углавном у оним земљама које и данас насељавају. Они су ударили један снажан клин између Истока и Запада на Балкану, између западне и источне културе које су се и прије тога и послије тога сукобљавале. Срби су морали водити борбу са аутохтоним становништвом – Илирима, упркос господара тога земљишта, Византије, и на граници сукоба Истока и Запада стварати државу. Требало је доста борбе и напада, жртава и стваралачке способности, односно смисла за стварање једне велике друштвене организације као што је држава, истиче Шеровић.¹⁰⁴⁰

Надаље, констатује да је српско племе успјело врло рано да створи своју „народну“ државу у VIII вијеку и природно је да је средиште прве „народне“ српске државе било тамо гдје је одбрана од напада била најлакша, а одакле су напади на противника били најуспјешнији.¹⁰⁴¹ Прва српска држава настала је на подручју висије око ријека Лима, Ибра, Таре, Пиве и Мораче, чувана планинама Дурмитором, Комовима, Златибором и Ловћеном, покривена прашумама и богата пашњацима. Сродна племена су у том правцу већ била утрла пут и стварала мања средишта у Зетском приморју и Зети. Када је државно средиште постала Зета са својим приморјем српска држава је дошла у непосредан додир са западним свијетом и упознала се са другим државним, друштвеним и црквеним уређењем, сем византијског.¹⁰⁴² Државно средиште тога времена налазило се на простору између Сутормана и Бојане. Кнез Владимир је имао свој двор у Крајини, гдје је основан и први познати српски манастир Пречиста Крајинска. Мноштво грађевина, нарочито црква острвима у Скадарском језеру поред јужне обале, свједоче да је Крајина била у то вријеме врло важно политичко, културно и црквено средиште. Крајина, Скадар, Улцињ са околином и Бар представљали су од XI до XII вијека српско државно средиште. Зета са својим приморјем извршила је у то вријеме организаторску улогу српске државе, довела је у културну, економску и политичку везу са најснажнијим политичким, црквеним и економским силама онога времена. Српска држава XI и XII вијека, преко Зете је ступила први пут на међународну сцену и створила широке могућности за један снажан државни живот. Тим временом, истиче Шкеровић, српска држава постаје важан међународни

---

¹⁰³⁹ Н. Шкеровић, *Стара српска државна средишта*, Млада Зета, 1/1929, бр. 2, 48-52.

¹⁰⁴⁰ *Исто*, 48.

¹⁰⁴¹ *Исто*, 48.

¹⁰⁴² *Исто*, 49.

политички фактор без чијег се учешћа није више могло ријешити „ни једно важно питање на Балканском Полуострву“.¹⁰⁴³

Пошто је себи осигурала снажне позиције у Зети и Зетском приморју, српска држава је могла поклонити озбиљну и сталну пажњу на своје ширење у правцу Истока. Првенствено на рачун Византије те отпочети велику акцију ослобођења и прибирања српских племена која су била под туђом влашћу. Та акција је била руководећа мисао српске државне политике, која испуњава најславнији период наше средњовјековне историје – период од 200 година – познато доба Немањића, истиче Шкерковић.¹⁰⁴⁴

Средиште српске државе се почетком XIII вијека преноси у Рашку, која сву експазивну снагу српске државе упућује на исток, сјеверо-исток и југ. У доба опадања државне моћи Рашка губи своју руководећу улогу и државни центар се преноси на Сјевер, све даље од језгра, од средишта на периферију националног посједа. Тамо се коначно и гаси под снажним ударцима азијског освајача – Турака Османлија.¹⁰⁴⁵ Шкерковић истиче да је Рашка заузета на Истоку, преузимајући руководећу улогу потпуно занемарила српски сјеверо-запад и тако омогућила да се у Босни утврди посебан државни живот, који се развијао потпуно независно и изван круга интереса српске државе из рашке епохе.¹⁰⁴⁶

На крају Шкерковић закључује да је српска државна мисао из средњег вијека имала за своја главна средишта: 1) Зету, у периоду организовања српске државе и њеног увођења у међународни живот; 2) Рашку, у доба најјаче државне експанзије и прибирања српских племена на Истоку и Југу; 3) Сјеверне крајеве, према Дунаву, у доба опадања; и 4) Босну, као посебни државни организам који се развијао под сасвим другим упливима и условима. Континуитет између Зетске, Рашке и Моравско-дунавске епохе је потпун и никада није прекидан.¹⁰⁴⁷

Јиречек наводи да је најстарија и најсталнија отаџбина српског народа у крајевима између кршевитих црногорских планина са околином и слива Мораве. Држава српских деспота у XV вијеку помјера своју основу поново на сјевер, на Дунав, Београд и

---

¹⁰⁴³ Н. Шкерковић, *Стара српска државна средишта*, бр. 2, 50.

¹⁰⁴⁴ *Исто*, 51.

¹⁰⁴⁵ Погледати: Д. Динић-Кнежевић, *Српска деспотовина од пада Цариграда до опсаде Београда (1453–1456)*, ГФФ у Новом Саду VI (1961), 126–142.

¹⁰⁴⁶ Н. Шкерковић, *Стара српска државна средишта*, бр. 2, 51.

¹⁰⁴⁷ *Исто*, 51.

Смедерево. Од домаћих владара најдуже су се одржали против моћи Османлија Црнојевићи у високим планинама изнад Бококоторског залива и Скадарског језера.¹⁰⁴⁸

У својој „Историји о Црној Гори“ Ровински наводи да из општег политичког положаја Зете видимо да се политички центар (средиште) помицао ка југу. Попут Немањића, тако су послје Балшићи и Црнојевићи тежили да оснују своју престоницу у Скадру, при чему су долазили у сукоб са Млечанима, све док Скадром нијесу завладали Турци. Пошто су Млечани, а потом и Турци заузели Скадар, зетски су господари пренијели престоницу у Жабљак, а касније је Иван Црнојевић преноси на Цетиње.¹⁰⁴⁹ О значају Скадра у средњовјековној српској државо говоре ријечи Мираша Вукића који истиче: „Што ће кићена ђевојка без вијенца? Што ће Зета без Скадра?“¹⁰⁵⁰

Средњовјековни путеви

Балканско полуострво је због свог географског положаја било главна саобраћајница између Европе и Азије и на њему су постојали како сувоземни тако и водени путеви.¹⁰⁵¹ Конфигурација Балканског полуострва умногоме је одредила и врсту сувоземних путева којима је било премрежено. Испресијецано планинско земљиште на Балканском полуострву условило је да се у већој мјери развио саобраћај на уским планинским путевима са товарном стоком, претежно коњима. Средњовјековни пут по којем се одвијао каравански саобраћај је понекад заправо представљао читав сноп путева који се стичу у извјесној области или центру. Највећи дио путне мреже представљао је дјелове општих римских саобраћајница дуж којих су ишла освајања најмоћније државе античког свијета и експлоатација рудних богатава Балканског полуострва.

О средњовјековним путевима писано је у бројним текстовима, како оним који се дитектно односе на тему, тако и у склопу других тема. Највише се писало о средњовјековним путевима на Балканском полуострву и српским земљама. У тексту стручног карактера дат је приказ и одломци из текста Константина Јиречека у коме су

---

¹⁰⁴⁸ Л. Д., *Константин Јиречек о главним путевима са запада на исток преко Балканског полуострва и о српској земљи*, Зета, 6/1935, бр. 26, 2.

¹⁰⁴⁹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 12, 3.

¹⁰⁵⁰ М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 3.

¹⁰⁵¹ Погледати: Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.

описани главни путеви у средњем вијеку на Балканском полуострву.¹⁰⁵² Ровински у својој историји о Црној Гори описује, између осталог, главне путеве који су водили кроз њу током средњег вијека.¹⁰⁵³ Говорећи о боју на Плочнику, Р. Космајац наводи путеве који су везивали сјеверне српске области. Они су спајали трговачка и војничка мјеста.¹⁰⁵⁴ Цвијић је у оквиру текста о излазу Србије на Јадранско море писао и о средњовјековним караванским путевима.¹⁰⁵⁵ Илија Радуловић је у *Зетском гласнику* укратко описао средњовјековне путеве на Балкану, истичући да су сви народи који су живјели у Приморју тежили да имају везе са пределима у унутрашњости, те је у старом и средњем вијеку постојало неколико путева који су од Јадранског мора ишли у унутрашњост.¹⁰⁵⁶

Стрми и коси планински вијенци Динарских планина на Балканском полуострву затварају, често као какав зид, унутрашњост од мора, путеви се често спуштају са високих коса у дубоке и уске ријечне долине, те се опет пењу у планину. Такве су путеви од Сплита, преко Книна у долину Врбаса и Босне за Саву; пут од ушћа Неретве преко Иван планине (1010м) у долину Босне и даље на исток; пут од Дубровника кроз планине Херцеговине преко брда Чемерно (1373м) на Дрину, као и његов наставак преко Пљеваља и Новог Пазара, око јужног подножја Копаоника, долином Топлице за Ниш; пут који је ишао долином Западне Мораве у долину Велике Мораве; пут од Котора за Оногшт и стари српски трг Брсково, на горњој Тари, са наставком на пут дубровачких каравана. Тек јужно од Дрима брда су нижа и мање стрма. сразмијерно најлакши пут води из покрајине око Скадарског језера преко планина сјеверне Албаније (Ћафа Малит 1107м) у котлину Бијелог Дрима и даље преко брежуљкастог ланца на сусједно Косово Поље. Јиречек наводи да од Скадра до Призрена има 33 часа.¹⁰⁵⁷ Скадарско-Призренски друм¹⁰⁵⁸ водио је

---

¹⁰⁵² Л. Д., *Константин Јиречек о главним путевима са запада на исток преко Балканског полуострва и о српској земљи*, бр. 26, 2; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 275–303. Аутор наводи главне путеве којима су се кретали средњовековни трговци: 1.) Трговачки друм са ушћа Бојане и Дрима преко Призрена и Новог Брда у Софију; 2.) Пут из Бара, Будве и Котора у Брсково и Пећ; 3.) Пут из Котора у Пљевље; 4.) Пут из Дубровника у Ниш; 5.) Пут са ушћа Неретве кроз Босну у Угарску; 6.) Пут из Сплита у Босну; 7.) Приморски друм и његове паралеле; 8.) Пут из Хрватске кроз Босну на Косово; 9.) Пут са Саве на југ.

¹⁰⁵³ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 16, 1.

¹⁰⁵⁴ Р. Космајац, *Нешто о борби на Плочнику, војно-историјски приложак*, *Луча*, VI/1900, св. IX, 568-569.

¹⁰⁵⁵ Ј. Цвијић, *Излаз Србије на Адрију*, бр. 1, 2-3; бр. 2, 2-3.

¹⁰⁵⁶ И. Радуловић, *Јадранско море*, *Зетски гласник*, 5/1933, бр. 60, 4.

¹⁰⁵⁷ Л. Д., *Константин Јиречек о главним путевима са запада на исток преко Балканског полуострва и о српској земљи*, бр. 26, 2; И. Радуловић, *Јадранско море*, бр. 60, 4.

¹⁰⁵⁸ Према Караџићу, то је „велики пут” или „*via regis*”. В. С. Караџић, *Српски рјечник*, 142.

од Светог Срђа на Бојани, преко Скадра, Дања, Спаса на Дриму до Призрена. Скадарско-Призренски друм повезивао је Косово са државом Балшића.¹⁰⁵⁹

Дубровачки друм који је водио од Дубровника спајао је Требиње, Љубомир, Билећу, Гацко, Сућеску, Фочу, Пљевља, Сјеницу, Трговиште, долину Ибра и Топлице и завршавао се у Нишу.¹⁰⁶⁰ Важни су били путеви из Шибеника преко Книна у долину Врбаса, Уне и Саве и пут из Ријеке у долину Купе и Саве.¹⁰⁶¹

Римски пут *Via Egnatia* је ишао од Драча, преко Охрида, Битоља и Солуна у Цариград. То је у византијском периоду био најкраћи пут од Цариграда за доњу Италију. Није био тежак ни пут од Авлоне кроз крај горњег Девола за Костур и околне крајеве Македоније и Тесалије.¹⁰⁶²

Веома су битни били и уздужни путеви од сјевера ка југу на Балканском полуострву. Најважнији је ишао правцем од доњег Дунава за Македонију, куда су се кретале инвазије Гота и Словена у Византијско Царство. Најважнија линија водила је од Дунава, и то од ушћа Мораве уз долину ове ријеке, преко Косовог поља кроз Качанички кланац (634 m) између Шаре и Скопске Црне Горе, или преко нижег Прешевског седла код Врања (430 m) у долину горњег Вардара код Скопља, те низ долину ове ријеке до Солуна.¹⁰⁶³

Ниш је био важно мјесто укрштања путева. Поред моравске, имао је и тимочком долином везу са доњим Дунавом. Код Ниша се пут који везује Дунав са Солунским заливом одвајао, те кроз котлину Софије ишао за Пловдив (Филипопољ), Једрене, Босфор и Дарданеле. То је у историји добро познати велики Војни пут - главна веза између западне Европе и ближег Истока.¹⁰⁶⁴ Називао се и Цариградским друмом. Пролазио је кроз

---

¹⁰⁵⁹ Р. Космајац, *Нешто о борби на Плочнику, војно-историјски приложак*, св. IX, 568-569.

¹⁰⁶⁰ *Исто*, 568-569; Из Дубровника су водила два главна пута у Полимље. Један је био Требиње-Билећа-Гацко-Чемерно-Тјентиште-Фоча, даље или уз Њехотину преко Пљеваља или Дрином до Лима. Тај пут је био познат под именом *via Drine* или ређе *via Bosne*. Други пут је ишао преко Никшића и Језера, *via Jesera* или *via Anagasti*. М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ЈИЧ III, 1-4, Београд 1937, 125.

¹⁰⁶¹ И. Радуловић, *Јадранско море*, бр. 60, 4.

¹⁰⁶² Л. Д., *Константин Јиречек о главним путевима са запада на исток преко Балканског полуострва и о српској земљи*, бр. 26, 2.

¹⁰⁶³ *Исто*, 2.

¹⁰⁶⁴ *Исто*, 2.

Београд, Гроцку, Смедерево, Браничево, Ражањ, Бован, Липовац, Ниш, Мокро, Пирот, Драгома, Софију и др.¹⁰⁶⁵

Београдски друм ишао је од Београда, Рудника, Борача, Жиче, Маглича, Студенице, долине Рашке, Пећи, Дечана, Таковице до Призрена. Београдски друм у долини Рашке пресецао је Дубровачки друм. Смедеревски друм ишао је од Смедерева, Некудима, Крушевца до Приштине. Смедеревски друм је у долини Топлице, близу Плочника пресецао главни Дубровачки друм.¹⁰⁶⁶

Босански друм повезивао је Љубљану, Метлику, Кључ, Прусац, Сарајево, Вишеград, Добрун, Нови Пазар, Приштину и Скопље.¹⁰⁶⁷

Ријечне долине Ибра и Дрине сувише су уске и извијугане тако да нијесу могле послужити као веће комуникационе линије, док је долина Босне већ погоднија. Важан попречни војни пут водио је дијелом од Софије, а дијелом од Сера за Скопље, а одатле кроз Косово Поље, преко данашњег Новог Пазара у Босну.¹⁰⁶⁸ Постојао је и пут који је везивао Косово са Једреном, којим су се Турци користили при наступању на Косово и који је ишао трасом Косово - Врањско Поморавље - Софија. Моравско-Вардарски друм водио је од Ниша, Лесковца, Врања, Куманова, Капланској, Велеса, Тиквеша до Солуна. Овај друм је имао још један крак преко Овчег Поља и то преко села Горобинца. Босанско - Ужички друм водио је од Ниша, Крушевца, Чачка, Пожеге, Ужица, Мокре Горе до Сарајева.¹⁰⁶⁹

Од паралелних путева са јадранском обалом најважнији пут је водио од Скадра уз долину Зете за Никшић, па даље, преко Гацка и Невесиња у долину Неретве. То је познати *Via de Zenta* или Зетски пут, за који Радуловић наводи да креће из Драча.¹⁰⁷⁰ Кроз предио Пилот (Пулати), западно од Призрена, водио је зетски друм у Скадар и Љеш.¹⁰⁷¹ По

---

¹⁰⁶⁵ Р. Космајац, *Нешто о борби на Плочнику, војно-историјски приложак*, св. IX, 568-569; *Via militaris* или Царски друм био је један од најважнијих путева у старом и средњем вијеку. Р. Радић – Р. Петковић, *Средњовековни путовођа*, 44.

¹⁰⁶⁶ Р. Космајац, *Нешто о борби на Плочнику, војно-историјски приложак*, св. IX, 568-569.

¹⁰⁶⁷ *Исто*, 568-569.

¹⁰⁶⁸ Л. Д., *Константин Јиречек о главним путевима са запада на исток преко Балканског полуострва и о српској земљи*, бр. 26, 2.

¹⁰⁶⁹ Р. Космајац, *Нешто о борби на Плочнику, војно-историјски приложак*, св. IX, 568-569.

¹⁰⁷⁰ Л. Д., *Константин Јиречек о главним путевима са запада на исток преко Балканског полуострва и о српској земљи*, бр. 26, 2; И. Радуловић, *Јадранско море*, бр. 60, 4.

¹⁰⁷¹ Ј. Цвијић, *Излаз Србије на Адрију*, бр. 1, 3.

Лиречеку, још од Римљана зетски пут је био употребљаван, и касније сви њихови наследници: Византинци, Срби, Турци служили су се овим знаменитим путем.¹⁰⁷²

Водени путеви на Балканском полуострву су били од мањег значаја због наглог пада водостаја велике већине ријека, поред Дунава и Саве, вршила се већа пловидба само на Бојани и доњој Неретви, а чамци и сплавови пловили су на доњој Дрини, доњем Дриму, Вардару, Струмици и Марици.¹⁰⁷³

На подручју средњовјековне Зете из Оногшта водио је један пут у Боку, а други кроз Бјелопавлиће. Ово је била грана онога пута који је ишао из средње Европе кроз Београд на Ваљево, кроз Пожегу и Ужице излазио на Пљевља, а отуда у Тару под Пирлитором. Од Пирлitora пут је пролазио кроз Језера, а послјије кроз Ивицу на Превиш, с којег се спуштао у Шавничку долину, а одатле преко Мокрога, Вучја, кроз Луково, или преко Жупе, долазио је до Оногшта, поред данашње никшићке равнице. На свом овом путу од Пирлitora познају се и данас каже Ровински трагови, мостови преко ријека и насипи на неким мјестима гдје је земљиште било ниско и меко. Такође се познају и трагови некадашњих насељених мјеста. Један пут је ишао уз Лим, па се састављао са моравском долином у Србији, кроз Нови Пазар, долином ријеке Ибра. С врхова Лима пут је водио под Комом долином ријеке Цијевне, при томе су биле двије гране тога пута: једна је ишла од Плава и Гусиња, а друга од Берана, кроз Андријевицу, и крајем долине ријеке Перућице, кроз такозване Царине, под врховима Кучког Кома, последња се могла сјединити са првом у долини ријеке Цијевне или отићи кроз Куче. Трговина на Морачи водила се је по овој грани пута, која се одвајала од Бијелога Поља, са средине тока ријеке Лима и кроз Колашин.¹⁰⁷⁴

Од Јадранског мора водило је у средњем вијеку неколико караванских друмова у срце Балканског полуострва и то од Дубровника, Котора и Бара. У вријеме српске средњовјековне државе за области Косова, Метохије и Скопља био је зетски друм од највеће важности. Туда је извожена на запад понајвише стока и руде, а увожени су производи западног културног круга. Увоз и извоз из српске средњовјековне државе највише су обављали Млечани, затим Дубровник и други далматински приморски

---

¹⁰⁷² Л. Д., *Константин Лиречек о главним путевима са запада на исток преко Балканског полуострва и о српској земљи*, бр. 26, 2.

¹⁰⁷³ *Исто*, 2.

¹⁰⁷⁴ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 16, 1.

градови. Са Византијом се много мање трговало. Солун није играо скоро никакву улогу.¹⁰⁷⁵

У другој половини средњег вијека за вријеме напретка Дубровника, Млечана и италијанских градова порасла је важност ових путева, они су добили значај који више никада нијесу имали.¹⁰⁷⁶

„Црвена Хрватска“

О „Црвеној Хрватској“ у периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године написано је неколико текстова. Звонимир Бјеловучић је објавио рад 1936. године у Зети.¹⁰⁷⁷ У једном критичком приказу Николе Радојчића у *Записима* писано је о „Црвеној Хрватској“.¹⁰⁷⁸ Лист *Зета* у оквиру рубрике *Документа о нашој прошлости*, доноси свједочанство Фловиуса Блондуса који говори о „Црвеној Хрватској“.¹⁰⁷⁹ Прилог за историјску географију Хрвата у раном средњем вијеку, гдје се спомиње и „Црвена Хрватска“, дат је у тексту Франа Милобара.¹⁰⁸⁰ Он пише о кнезу Војиславу и „Црвеној Хрватској“.¹⁰⁸¹ О поријеклу Црногораца од „Црвених Хрвата“ писао је Миливоје Матовић у часопису *Зета*.¹⁰⁸²

Бјеловучић почиње текст са констатацијом да се сваком мора признати она народност, коју он исповиједа. Црногорци се признају дијелом српског народа. Напомиње да лист *Зета* спомиње хрватске писце који су писали о „Црвеној Хрватској“: Милана Шуфлаја, Вјекослава Клаића и њега,, па стога, јер су прва два научника умрла, бићу слободан“ каже Бјеловучић, „да изнесем неке историјске податке о бившој Црвеној Хрватској *sine ira et studio*, да потакнем историчаре и језикословце Црне Горе, да се научно задубе у прошлост своје часне и поносне домовине“.¹⁰⁸³

¹⁰⁷⁵ Ј. Цвијић, *Излаз Србије на Адрију*, бр. 2, 2.

¹⁰⁷⁶ И. Радуловић, *Јадранско море*, бр. 60, 4.

¹⁰⁷⁷ З. Бјеловучић, *Црвена Хрватска*, *Зета*, 7/1936, бр. 37, 1-2.

¹⁰⁷⁸ Н. Радојчић, *Иларион Руварац и Црвена Хрватска*, *Записи*, XII/1933, св. 1, 31-34.

¹⁰⁷⁹ *Свједочанство Фловиуса Блондуса*, *Документа о нашој прошлости*, *Зета*, 7/1936, бр. 51, 4.

¹⁰⁸⁰ Ф. Милобар, *Зашто се први црногорски (дукљански) краљ Михајло дао крунисати од римског папе око 1080. године*, бр. 13-14, 1-5.

¹⁰⁸¹ Ф. Милобар, *Значај кнеза Војислава за дукљанску државу*, бр. 1, 1.

¹⁰⁸² М. Матовић, *Поријекло Црногораца*, бр. 9, 2-3.

¹⁰⁸³ З. Бјеловучић, *Црвена Хрватска*, бр. 37, 1-2; Према казивању попа Дукљанина постојале су на Јадрану двије Хрватске. Бијела Хрватска се простирала од Винодола до Дувна и звала се и Доњом Далмацијом.

Бјеловучић наводи да се хрватски народ населио у VII вијеку преко све Истре до самих италијанских градова на јужној и западној обали, те уздуж јадранске морске обале до источне стране Бара, гдје је задња хрватска општина Добра вода између Бара и Улциња, обухватала племе Мркојевиће, који су сад муслимани. Одатле полази старохрватска народоносна граница преко Скадарског језера долином ријеке Мораче и Зете према извору Неретве. Подручје градова Будве, Бара, Цетиња, Подгорице код старе Дукље, Даниловграда и Никшића са околином до испод планина Комова и Дурмитора сачињавало је од VII вијека, од прве насеобине Хрвата Дукљанску област. Њој су на западу биле области Требињска (Травунија) и Захумље. Ове три области од VII до XII вијека звале су се „Црвена Хрватска“, истиче Бјеловучић.¹⁰⁸⁴

Бјеловучић наводи да је „Црвена Хрватска“ била саставни дио хрватске државе и као таква остала је и у доба хрватског краљевства за вријеме краљева Томислава (910-928), Крешимира I (928-945), Стјепана I, Мирослава (945-949), Миховила Крешимира II (949-969), као и Стјепана II Држислава (969-997) за вријеме којег је отцијепљена Црвена Хрватска од хрватског краљевства. Године 990. прогласио се „дукљански бан Иван Владимир дукљанским владаром и протегаво је своју власт преко цијеле Црвене Хрватске, преко требињске области и Захумља, до Неретве“. Тако је престала крајем X вијека власт хрватских краљева над Црвеном Хрватском, чије се име сачувало до краја XII вијека. Године 996. освојио је бугарски цар Самуило дукљанску државу до Неретве. У то доба, крајем X вијека почеле су прве насеобине Срба у данашњу Црну Гору, истиче аутор.¹⁰⁸⁵

Позива се потом на дубровачког историографа који каже да је Дукља била главни град Црвене Хрватске у доба бугарског цара Самуила (*Dioclea metropolis Croatine Rubearum temporis Samuelis Bulgarorum imperatore*). Године 1018. освојио је грчки цар Василије II

Друга, Црвена Хрватска или Горња Далмација, простирала се од Дувна до Драча, в. *Gesta Regum Sclavorum*, I-1, 54-57, 54a-57a; М. Шуфлај сматра да је Црвена Хрватска попа Дукљанина без сумње постојала и обухватала је далматинско приморје јужно од Неретве, околину Дубровника, Боку Которску и Црну Гору. Словенски прасједиоци ових земаља били су углавном Хрвати, измијешани са људима који су се називали „Словјенима“, па с Арбанасима и Морлацима или Црним Власима (Румунима). Српско име долази у ове крајеве упоредо са политиком моћи и са ширењем православља почев од почетка XIII вијека, в. М. Šufflay, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*, *Hrvatska revija*, III/1930, br. 1, 67-69. Своје тумачење Црвене Хрватске Шуфлај износи у тексту *Crvena i Bijela Hrvatska*, *Obzor*, LXVI/1925, br. 138, 6, у којем наводи да „није ласно одлучити“ да ли је „снена“ слика о Црвеној Хрватској имала утицаја на постанак древне жупе Црмница и сусједног краја Кучева, а посредно и на постанак племенског имена Кучи (албански куч „црвен“).

¹⁰⁸⁴ З. Бјеловучић, *Црвена Хрватска*, бр. 37, 1.

¹⁰⁸⁵ Исто, 1.

Бугароубица Дукљанску државу, „Црвену Хрватску“. За то вријеме борби са Грцима опет се насељавају Срби по данашњој Црној Гори.¹⁰⁸⁶

Године 1035. прогласио се у Скадру Стефан Војислав дукљанским кнезом, ослободивши дукљанску област од Византије. Задњи дукљански краљ у Црвеној Хрватској био је Радослав II половином XII вијека. Године 1168. велики рашки жупан Стефан Немања освојио је дукљанско краљевство до Неретве. Крајем XII вијека око 1180. године пише у Бару поп Дукљанин свој познати Љетопис, у коме зове своју земљу именом Црвена Хрватска.¹⁰⁸⁷

Данашња Црна Гора, истиче Бјеловучић била је насељена у VII вијеку Хрватима. Срби се почињу насељавати у X, XI, а поготово касније крајем XIV вијека иза пропасти српског царства на Косову, те током XV вијека. Стога је ту уз прастаросједилачки хрватски народ, насељен и српски народ, који је превагнуо, тако да је данашња Црна Гора српска земља.¹⁰⁸⁸

Да би покријепио своју тезу Бјеловучић наводи старе писце који су писали о Црвеној Хрватској. На првом мјесту наводи Попа Дукљанина из Бара који више пута своју земљу назива именом Црвена Хрватска. Затим набраја да грчки писци: Скилица (1060), Бриениј (1100), Кедрон, Зонара (1110), Кониатес, пишу о Хрватима у X, XI и XII вијеку у Дукљи, данашњој Црној Гори, те изричито кажу да су ти становници Хрвати и да се зову Хрвати. Млетачки дужд Андрија Дандоле (XIV вијек) пише да је хрватска држава сезала преко Дукље по Црвеној Хрватској. Флавиј Блондус (XV вијек) спомиње Црвену Хрватску до Бојане. Јаков Лукаревић, дубровачки историчар (1551-1615) пише о Црвеној Хрватској - *Croazia Rossa*. Мавро Орбини, дубровачки историчар, пише 1601. године да је Дукља била главни град Црвене Хрватске *Dioclea metropoli della Croatia Rubea*. Текстове о Црвеној Хрватској доносе Павле Витезовић (1652-1713), Јурај Растић (1671-1735) и Серафим Цријевић.¹⁰⁸⁹

---

¹⁰⁸⁶ З. Бјеловучић, *Црвена Хрватска*, бр. 37, 1.

¹⁰⁸⁷ *Исто*, бр. 37, 1.

¹⁰⁸⁸ *Исто*, 1.

¹⁰⁸⁹ *Исто*, 1; Т. Живковић наводи да Поп Дукљанин пишући своје првобитно дјело, за некога ко је очигледно имао аспирације на Босну (Павле Шубић) и који је већ тада помишљао да прошири своје аспирације јужније од Сплита, Поп Дукљанин је на основу извора којим се користио извршио територијалну подјелу на Бијелу Хрватску и Горњу Далмацију. Одлуку да Горњу Далмацију замијени појмом Црвена Хрватска, донио је онда када је писао коначну редакцију у Бару и када је на располагању имао неки извор који му је дозвољавао овакво тумачење. Због нараслих апетита хрватског великаша Павла Шубића (XIII в.), Поп Дукљанин је у коначној редакцији увео термин Црвена Хрватска, како би је спојио са Бијелом Хрватском и тиме Шубићу

Бјеловучић наводи и остатке старих цркава, наводећи професора Павића („Цар Константин Порфирогенит *De administrando imperio*“ 1906) који каже да се Црна Гора у X вијеку звала Чрмна Гора, по адјективу Чермен, који је старији облик Чрвен - црвен. Од чрмна постала је црна. Чрмна је дериватив од пријашњег назива Црвена Црмница. Цераменица у старословенском језику значи црвена земља. Тако је настало и име Црмница код Ријеке Црнојевића. Бјеловучић наводи и Милана Шуфлаја који износи да име познатог племена у Црној Гори Кучи значи црвени. Оно потиче од бивших Црвених Хрвата. Такође разни називи и имена по Црној Гори као Хрватске ливаде, Хрвати у околини Цетиња и др. потичу од бивше „Црвене Хрватске“. Бјеловучић напомиње да је познати језикословац и писац Фран Курелац у половини XIX вијека обишао Црну Гору и утврдио да су Црногорци по језику, наријечју и акценту прави Хрвати. Бјеловучић наводи да су остатак хрваštине у Црној Гори старохрватски чакавски нагласак, који се чује по свој Црној Гори, примили овдје Срби од прастаросједилаца Хрвата, који су одавно постали такође Срби православне вјере.¹⁰⁹⁰

Бјеловучић наводи да је инжињер Дероко изнио у *Народној Старини* остатке старохрватске цркве у Црној Гори са сликама. То значи, тврди он, да су ове цркве грађене прије краја X вијека када је престала власт хрватских краљева над „Црвеном Хрватском“ и ове цркве су, наводно, доказ да је власт хрватских владара сезала над дукљанском облашћу, над бившом „Црвеном Хрватском“. Такође, наводи да је католичка црква била доминантна у бившој Дукљи у „Црвеној Хрватској“. Њој су припадали и неки дукљански краљеви. Она се одржала још из доба „Црвене Хрватске“ па до данашњих дана на Приморју, како нам то показује историја дукљанске и барске надбискупије, наглашава Бјеловучић. Наводи, да када је Дукља потпала под Рашку државу половином XII вијека у доба Немањића, почело се ширити православље по данашњој Црној Гори. Није историјски

дао додатни легитимитет. Сама веза између Хрватске и Далмације, односно Горње и Доње Далмације, направљена је вјештачки и заправо је траг идеолошке и политичке намјене *Gesta Regum Sclavorum*. Замјена термина Горња Далмација са Црвена Хрватска, показује да је писац у старости, пишући коначну редакцију свога дјела, следио нарасле политичке амбиције онога за кога је то дјело и писао, а који је очигледно имао сједиште у Хрватској, в. *Gesta Regum Sclavorum*, књ. 1, том II, 150-152, 154; Позивајући се на 35 главу „Списа о народима“ К. Порфирогенита, у којој се нигдје изричито не каже да су Дукљани Срби и казивања Јована Скилице који мијеша Србе и Хрвате, неки хрватски писци (Хауптман, Поријекло становништва) доказују да је Дукља била насељена хрватским становништвом, међутим Б. Графенауер (B. Grafenauer, *Sklaborhontes*, „*gospodarji Slovanov*“ ali „*slovanski knazi*“, *Zgodovinski časopis*, leto 1955, št. 1-4, 206-208) одбацује наведену хипотезу, истичући да Дукљани према начину насељавања припадају Србима, а да се област Далматинских Хрвата према југу није простирала даље од ријеке Цетине.

¹⁰⁹⁰ З. Бјеловучић, *Црвена Хрватска*, бр. 37, 1.

утврђено, истиче Бјеловучић, када су поједини крајеви Црне Горе примили православље, са којима се утврдила и српска свијест и народност у Црној Гори. Иза косовског пораза бјегунци из Србије који су у XIV вијеку населили Црну Гору били су православне вјере. Почетак православља почиње крајем XII вијека и у XIII вијеку, истиче Бјеловучић.¹⁰⁹¹

На крају Бјеловучић истиче и антропогене сличности између Црногораца и Хрвата. Мотрећи црногорске типове, стас, боју лица, косу и главу, по аналогiji налазе се код неких многе сличности са Хрватима на Приморју и у далматинској Загори, тј. потпуна једнакост.¹⁰⁹²

Канцелар папе Еугена IV, његов министар спољних послова, Флавиус Блондус, написао је једно историјско дјело о Римском Царству (око 1450. године *Decadis* II књ. II издање *Basileae*, 1559), у којој је на страни 177 написао: „У оно вријеме (око 950.) раздијељено је краљевство Далмације у дјелове, чија се имена још и дан данас употребљавају. ...По новој дакле раздиоби доби земља од Далматинског поља овамо до Истре име „Бијела Хрватска“, од реченога поља онамо до Драча „Црвена Хрватска“; земља с оне стране ријеке Дрина према горју све до Маћедоније доби име Раша, а с овог краја Дрина, Босна. Па је још и данас у обичају, да се све земље некадање Далмације, што уз море леже, називају Далмацијом, а што год је спадало некад горској страни или средоземној Далмацији, па се Хрватском назива, те се Раша и Босна сматрају покрајинама краљевства Хрватске“. Исто то наводе и млетачки дужд Андрија Дандоло и поп Дукљанин. Тома архиђакон слаже се са свима њима у својој историји сплитске цркве.¹⁰⁹³

Флавиус Блондус у свом дијелу изричито каже да су се дјелови краљевства Далмације, а то значи државе у римској провинцији Далмацији, раздијелили у доба папе Хадријана II на два дијела, на „Бијелу и Црвену Хрватску“, те да се та имена још и данас употребљавају тј. средином XV-ог вијека (1450). Он одређује мјесто „Црвеној Хрватској“ између Дувањског (Далматинског) поља и Драча, па каже да је још тада у његово вријеме био обичај да се сви ови крајеви који леже уз море називају Далмацијом. Додуше прије њега, али у доба највеће снаге српске краљевине, Стефан Првовјенчани у свом спису о Немањи изричито каже да се Скадар налази у „правој Далмацији“. Кад се ово свједочанство папиног канцелара Флавиуса Блондуса доведе у везу са другим познатим и

¹⁰⁹¹ З. Бјеловучић, *Црвена Хрватска*, бр. 37, 1.

¹⁰⁹² Исто, 1.

¹⁰⁹³ *Свједочанство Флавиуса Блондуса*, Документа о нашој прошлости, бр. 51, 4.

објављеним изворима, постаје јасно да су имена, „Бијела и Црвена Хрватска“, била у употреби још и у години 1450. кад је он писао своје дјело, јер у њему изричито наглашава да се ти називи практикују још и у вријеме кад је он писао своје дјело.¹⁰⁹⁴

Ф. Милобар наводи византијског цара Константина Порфирогенита, који каже да су византијску тему Далмацију освојили од Авара и населили Хрвати, и да се цијела тадашња Далмација која се простирала сјеверно од Истре и Саве до Драчке провинције прозвала Хрватском. Милобар каже да, како се некада Далмација дијелила на Доњу и Горњу Далмацију, подијелила се и Хрватска на „Бијелу Хрватску“ (од Истре до Дубровника) и „Црвену Хрватску“ (од Дубровника до Скадра), као и да се послје убиства хрватског краља Мирослава 949. године „Црвена Хрватска“ (Дукља или Зета), отцијепила од „Бијеле Хрватске“, чији је раније био ујединитељ краљ Томислав.¹⁰⁹⁵ Након што је изумрла династија Трпимировића у „Бијелој Хрватској“, и доласка Звонимира на власт, те његовог крунисања за краља, положај Михаилове државе није био повољан, а наспрам „Бијеле Хрватске“ и њеног краља доста нејасан, па Милобар закључује да су традиција и успомене на великог краља Томислава, са једне стране, а слава, амбиције и крунисање Звонимирово, са друге стране, били главни узроци што је и дукљански кнез Михаило журио са се крунише краљевском круном од папе.¹⁰⁹⁶ У поткријепљење свога мишљења Милобар наводи и попа Дукљанина, који је своју хронику (љетопис) писао нешто више од једног вијека касније и који своју домовину Дукљу назива „Црвеном Хрватском“.¹⁰⁹⁷

Дукља, каже Милобар, још за вријеме кнеза Војислава носила је име „Хрватска“ или „Црвена Хрватска“, а дукљанска црква је била у зависности од хрватске митрополије (сплитске надбискупије). Милобар на крају износи да је кнез Војислав без сумње тражио од папе круну и самосталну цркву за Дукљу.¹⁰⁹⁸

У тексту о поријеклу Црногораца Миливоје Матовић наводи се да су почетком VI вијека извјесна словенска племена прешла из своје старе постојбине Закарпатске Русије и населили су земље сјеверозападног дијела Балканског полуострва. Управо су заузели стари Илирик, са сјевера од ријеке Раше у Истри, до преко Дрине на исток и југ до Дрима.

---

¹⁰⁹⁴ *Свједочанство Фловиуса Блондуса*, Документа о нашој прошлости, бр. 51, 4.

¹⁰⁹⁵ Ф. Милобар, *Зашто се први црногорски (дукљански) краљ Михајло дао крунисати од римског папе око 1080. године*, бр. 13-14, 1.

¹⁰⁹⁶ *Исто*, 5.

¹⁰⁹⁷ *Исто*, 1.

¹⁰⁹⁸ Ф. Милобар, *Значај кнеза Војислава за дукљанску државу*, бр. 1, 1.

Ови Словени звали су се својим племенским именима: 1. Бужани, са насељем у Истри и сјеверној Далмацији, 2. Бијели Хрвати, са насељем око Задра, Солина, Трогира и Книна, 3. Црвени Хрвати, са насељем Јужне Далмације, једним дјелом Херцеговине (око Требиња) и на југ око Дукље - Зете – Црне Горе све до Дрима; 4. Бошњаци, око ријеке Босне, Подриња и Мачве. Црвени Хрвати који су се населили у Дукљи као и остала сродна словенска племена динарског карста, нашли су у овим земљама старосједиоце Илире. Словени као надмоћнији потискују Илире који се селе на југ преко Дрима у данашњу јужну Албанију, или се претапају у Словене и са овима дијеле земљу.¹⁰⁹⁹

Матовић на крају констатује да што су Црногорци изгубили своје хрватско име има се највише приписати њиховом преласку у православље за вријеме Немање, затим јачању Млетачке Републике и Угарске, које су својом влашћу пресјекле хрватски утицај на југу и Хрвате потисли на сјевер у Горњу Панонију, данашњу Хрватску и Словенију, а затим и навали Турака на Балкан чија сила је приморала тадашње Зећане и Рашане да се стопе у једну политичку државну заједницу. Зећани као мање бројни примили су и назив Срби, исто онако као што су се својевремено и остаци Илира стопили са Дукљанима – Зећанима, у Црногорце.¹¹⁰⁰

„Црвена Хрватска“ је била веома згодан предмет српских и хрватских препирки, јер како каже Никола Радојчић, малобројни, нејасни и недовољно поуздани извори остављају довољно широко поље маштању и надмудривању, омиљеним занимањима многих наших историчара. Страсни Великохрвати тврдили су да је цијела јужна Далмација заједно са Црном Гором хрватска земља, права „Црвена Хрватска“. Према томе, њима су Црногорци били Хрвати, док су Срби у њима гледали најчистији српски сој.¹¹⁰¹ Вјекослав Клаић је о „Црвеној Хрватској“ написао чланак „Crvena Hrvatska i Crvena Rusija“ (Hrvatsko kolo, izd. Matice Hrvatske, VII, 1925/6, 112-134) и у њему је тражио и наравно, налазио успомене на „Црвену Хрватску“ у самом имену имену Црне (Црмен) Горе, у имену Црмница, чак и у имену Куч, јер и то значи црвен. Када се у оваквим пословима, само хоће да машта, онда се много може, закључује историчар Никола Радојчић.¹¹⁰²

---

¹⁰⁹⁹ М. Матовић, *Поријекло Црногораца*, бр. 9, 2.

¹¹⁰⁰ *Исто*, 3.

¹¹⁰¹ Н. Радојчић, *Иларион Руварац и Црвена Хрватска*, 33.

¹¹⁰² *Исто*, 33.

3. ИСТОРИЈСКА ДЕМОГЕОГРАФИЈА

О становништву на Балканском полуострву током средњег вијека написано је неколико текстова. Својом стручношћу издвајају се текстови о становништву средњовјековне Зете, сјеверне Албаније, Скадра и околине, становништву племена Дробњаци.

У оквиру „Историје о Црној Гори“ Павле А. Ровински је писао о становништву средњовјековне Зете. Ровински истиче да су сва мјеста насељена чисто српским народом, само је на југоистоку било нешто Арбанаса. То се види по неким називима који нијесу српски: Касалкут, Роксинт, Шотевић (и данас се налазе на Љуботињу Шоти), Драгаш вогнит (од арбанашке ријечи вогел-мали). Он истиче да је у вријеме Скендербега Кастриота био силан српски елеменат у Албанији. Тада су Срби насељавали и она мјеста гдје су сад арбанашка племена: Кастрати, Хоти, Груде, Клименти, Плав.¹¹⁰³

Ровински наводи да су мјеста од Подгорице па на југ до Скадарског језера била у то вријеме густо насељена и истиче да се у то вријеме сусрећемо са именима која и данас постоје: Гостиљ, Бериславци, Матагузи, Голубовци, Грли, Дајбабе, Тузи. Нека имена „може бити и да су покварена“. У Крајини се издваја Шестанска Крајина (данас Шестани), затим ближе ка Црмници - Крњице и Годиње и готово сва села и племена Црмничка: Лимљани, Глуви-до, Сотонићи, Брчеле, Опточићи, Орахово, Дупило. Спомињу се такође, наводи Ровински, Грађани, Љуботињ, Цеклин, Обод, Добрско село или просто Добро, тј. Имање, доње и горње, и сва околина Ловћенска: Бостур, Баице, Угњи, Врела, Хум. Спомињу се и племена која постоје и данас, каже Ровински: Пјешивци, Бјелопавлићи, Пипери, Кучи, Озринићи; око Подгорице: Хоти и Груде и сва скадарска околина. У Приморју се спомињу: Паштровићи, Побори, Маине, Грбаљ, Браићи и градови: Улцињ, Бар, Будва. Катунска нахија мање је расвијетљена од других, констатује Ровински али и њено име налазимо у документима XV вијека. Када се спомиње Цеклин, морали су у то вријеме постојати и Ђеклићи који су му дали то име, а сами су га донијели овамо од св. Ђекле из Бјелопавлића, гдје је сад Даниловград истиче Ровински.¹¹⁰⁴

¹¹⁰³ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 15, 1.

¹¹⁰⁴ *Исто*, 1.

Говорећи о становницима Црне Горе Ровински наводи да они уопште припадају једном главном типу Срба јужнога говора, чијим се обрасцем сматра херцеговачко нарјечје. Не само по језику него и по поријеклу већи дио становника Црне Горе су Херцеговци. Катунска нахија сва је насељена Херцеговцима. Остале области Црне Горе насељене су ако не из Херцеговине, а оно из Босне, Старе Србије и Приморја. Има мјеста гдје је становништво измијешано: у Кучима има арбанашког елемента, у Црмничкој и Ријечкој нахији има трагова арбанашког елемента у географским именима. Истиче се да свуда има по која кућа старосједиоца из доба прије новог насељавања, које досељеници сматрају као инородце и називају их разним именима: чивути, латини, шпањи, власи, лужани, вукомири, за које су сматрали да су под проклетством и да се не могу умножавати. Ровински констатује да су нови насељеници надвладали старосједиоце, а старосједиоци су били не потпуно слободни људи, него већим дјелом кметови који су служили господару, као нпр. Црнојевиће, који су били власници једног дјела Црне Горе и Приморја.¹¹⁰⁵

Јован Цвијић у оквиру текста који се односи на излаз Србије на Јадранско море говори о становништву сјеверне Албаније. Ово Цвијић излаже да би оправдао јадранске тежње Краљевине Србије и потврдио да су оне и историјским предањем обиљежене.¹¹⁰⁶ Албанска приморска равница била је густо насељена, просвијећена и напредна. Јадранско Приморје од Дубровника до Драча била је трговачка и културна обала средњовјековне Србије. Приморски градови уживали су велику аутономију, имали су тачно одређено земљиште, своје законице и слободне биране судије, које су сваке године мијењали (К. Лиречек: Држава и друштво средњовјековне Србије). Док је садашња сјеверна Албанија са својом обалом до турске најезде припадала Србији, биле су средња и јужна Албанија (са Валоном) као и Епир и Акарнанија само за вријеме највеће српске експанзије под царем Душаном.¹¹⁰⁷ Сјеверна Албанија припада оним земљама Балканског Полуострва, гдје су се обављали опсежни процеси претапања, највише између Срба и Арбанаса. У средњем вијеку ту је било измијешано српско и арбанаско становништво, али у планинама су Арбанаси били у јачем броју. Они су били подложни процесу посрбљавања, утврђено је да су албански племенски главари, вазали српских краљева, говорили и дописивали се на

¹¹⁰⁵ *Етнографија Црне Горе*, Глас Црногорца, XXVII/1898, бр. 6, 2.

¹¹⁰⁶ Ј. Цвијић, *Излаз Србије на Адрију*, бр. 1, 2-3; бр. 2, 2-3.

¹¹⁰⁷ *Исто*, бр. 1, 3.

српском језику. Од краја XIII вијека отпочела је сеоба сјеверних Арбанаса у Тесалију и Епир коју је цар Душан својим освајањима подупирао.¹¹⁰⁸

Један од текстова стручног карактера односи се на становништво Скадра и његове околине.¹¹⁰⁹ Аутор овог текста професор Илија Радуловић истиче да је плодност скадарске равнице и богаство Скадарског језера рибом, привлачило становништво од најстаријих времена, те је ова равница била увијек насељена. Радуловић непорوماњене Илире насељене у Скадарској области, назива Арбанасима и каже да они осим илирске, имају доста и трачке крви. Пред српском инвазијом, каже Радуловић Арбанаси су се повукли јужно од Скадра и задржали у крају између Дрима, Епира и Јадранског мора. Уласком подручја сјеверне и средње Албаније у састав српске средњовјековне државе у Скадру и његовој околини доминира српско становништво, те је Скадар, како каже Радуловић, могао бити престоница зетских краљева Војислава, Михаила и Бодина. Осим етничке структуре, Радуловић говори и о вјерској структури становништва у овом подручју. Радуловић наводи да је најстарије српско становништво припадало католичкој вјери и одржало се за вријеме Војислава, Михаила и Бодина који су и сами били католици. Радуловић наводи да је касније за вријеме владавине Немањића на овим подручјима православље продрло у ове крајеве о чему свједоче многе православне цркве и црквике из овог доба.¹¹¹⁰ Касније за вријеме млетачке владавине у Скадру и његовој околини (XV вијек) папска курија је радила на ширењу католицизма у Скадру и његовој околини. Ипак, како каже Радуловић, трагови српске управе одржали су се до данас у становништву и географској номенклатури.¹¹¹¹

Писано је и о поријеклу и прошлости становништва појединих племена.

---

¹¹⁰⁸ Ј. Цвијић, *Излаз Србије на Адрију*, бр. 2, 2; На српском језику су писали и каснији арбанашки великаши, у Архиву манастира Хиландара међу српским документима чувају се двије повеље, једну је издао арбанашки великаш Иван Кастриот манастиру Хиландару (из 1425/26. године), а другу је издао манастир Хиландар Ивану Кастриоту (између 1426. и 1431. године), писане су српским језиком, ћириличним писмом, рашким правописом и канцеларијским брзописом. Д. Синдик, *Две повеље у Хиландару о Ивану Кастриоту и синовима*, Становништво словенског поријекла у Албанији, 171; О миграцијама Арбанаса за вријеме цара Душана погледати: Б. Храбак, *Ширење арбанашких сточара по равницама и словенски ратари средњовековне Албаније*, Становништво словенског поријекла у Албанији, 110-111.

¹¹⁰⁹ И. Р., *Раније становништво Скадра и његове околине*, Зетски гласник, 5/1933, бр. 40, 3; бр. 42, 2.

¹¹¹⁰ *Исто*, бр. 40, 3.

¹¹¹¹ *Исто*, бр. 42, 2; Велики број српских цркава и манастира на скадарском подручју свједочи о густо насељеном становништву и о његовом вјерском животу. Скадар је имао значајну културно-историјску улогу у српском државном животу, нарочито у доба Немањића и касније Балшића. У маси православног свијета незнатну мањину су чинили католици. Ј. Вукмановић, *Етнички и културни трагови Срба у сјеверној Албанији*, Становништво словенског поријекла у Албанији, 236.

Један текст стручног карактера доноси предавање Андрије Лубурића у Географском Друштву на Универзитету у Београду о поријеклу и прошлости становништва племена Дробњака.¹¹¹² Лубурић истиче да се племе Дробњаци први пут спомиње 1354. године. Лубурић користећи предања и традицију спомиње српско племе Новљане, који су се из околине Травника населили на подручје доње Херцеговине, потискујући старо становништво Матаруге ка сјеверу и истоку. Послије побједи Новљана, наводи Лубурић, над матарушким краљем у Невесињу, они су освојили земљиште до линије: Чемерно - Маглић – Дурмитор - Одраг у Сињајевини, а на исток до линије: Одраг – Журим - Прекорница, и тада су се Новљани населили на пространој бањској висоравни и освојено земљиште су подијелили са осталим српским племенима. По народном предању, наводи Лубурић, Новљани су добили пространо земљиште ријеке Пиве и извора Мораче, а на сјевер и југ до поменутих линија, неко вријеме су становали на бањској висоравни, а земљиште данашњег Дробњака им је служило за испашу, касније у VIII вијеку, већи дио Новљана населио се у дотадашња Катуншта, а мањи дио је остао на бањској висоравни, те се касније по неком бану прозвало Бањанима. На простору данашњег Дробњака, Новљани долазе у сукоб са старосједилачким племеном Кричи, и последије дугих борби потискују их преко Таре, наводи Лубурић, који наводи по предању и име новљанског војводе Лапца Косовчића и кричког војводе Калока, и закључује да је из тих борби настало племе Дробњаци, а касније се по њима прозвало и мјесто гдје станују.¹¹¹³ Наводећи породице у Дробњаку, Лубурић истиче да се Десимировићи огранак Косорића, тако названи по војводи Деси, спомињу у дубровачким књигама још 1376. године, као и да се десетак дробњачких породица спомиње у дубровачким споменицима из XIV и XV вијека.¹¹¹⁴ На крају излагања средњовјековног периода племена Дробњаци, Лубурић наводи да је приликом турског продора (1482) на преостали слободни дио Херцеговине: Требиње, Рисан, Нови и Оногшт, Дробњаке предводио неки Тома Балотић који се у заједници са главарима околних племена покорио турском султану Бајазиту, под условом широке аутономије за племена: Дробњака, Никшића, Бањана, Пивљана, Морачана, Риђана, Ровчана и Зупца, сви порези састојали су се у данку од по 30 пара по кући.¹¹¹⁵ На

---

¹¹¹² А. Лубурић, *Порекло и прошлост становништва у Дробњаку*, бр. 302, 3; бр. 303, 3.

¹¹¹³ *Исто*, 3.

¹¹¹⁴ *Исто*, 3.

¹¹¹⁵ *Исто*, бр. 303, 3.

крају опширног излагања Лубурић констатује да су Дробњаци наш најраснији и етнички најчистији српски крај, а да се на његовом земљишту са Пивом и Никшићем формирала прва српска држава.¹¹¹⁶

---

¹¹¹⁶ А. Лубурић, *Порекло и прошлост становништва у Дробњаку*, бр. 303, 3.

4. СРЕДЊОВЈЕКОВНИ ГРАДОВИ

У периодици на простору Црне Горе у посматраном периоду доста текстова је посвећено старим средњовјековним градовима. Писано је највише о градовима у средњовјековној Дукљи - Зети: у првом реду Котору, Дукљи, Подгорици, Скадру, Оногошту, Медуну, Ободу, Улцињу, Бару, Росама; средњовјековној Рашкој: Расу, Брскову, Будимљу, Пљевљима, Пирлитуру; Травунији: Перасту, Херцег Новом. Обрађени су и поједини градови, који су имали велики значај и утицај на дешавања на Балканском полуострву, у првом реду Дубровник, Сер, Скопље, Трново. О градовима је писано како у оквиру текстова који су се директно односили на њих, тако и у оквиру текстова који су обрађивали друге тематике, као и у оквиру приказа. Градови су дати по азбучном реду.

Бар

Илија Радуловић је аутор текста посвећен историји старог града Бара.¹¹¹⁷ Он даје локацију старог града Бара, детаљно приказује политичку историју града до придруживања Црној Гори 1878. године, највише истичући средњовјековни период.¹¹¹⁸ Радуловић наглашава његов романски карактер током средњег вијека, значај Бара као привредног центра, ковнице новца, а нарочито његов значај као црквеног средишта – Барске надбискупије, за коју каже да је основана 1067. године. Саставио је текст ослањајући се на Јиречекову „Историју Срба“.¹¹¹⁹

Брсково

О средњовјековном граду и руднику Брскову објављен је текст у *Зетском гласнику*.¹¹²⁰ Аутор Радомир Радовић даје локацију старог Брскова. Наводи да се на сјеверозападним падинама планине Бјеласице, између ријечица Бјелојевићке и Руднице

¹¹¹⁷ И. Радуловић, *Прошлост Бара*, Зетски гласник, 11/1939, бр. 799, 3; бр. 800, 2.

¹¹¹⁸ *Исто*, бр. 799, 3.

¹¹¹⁹ *Исто*, бр. 800, 2; Погледати: С. Ћирковић, *Средњи вијек*, Бар, град под Румијом, Бар 1984, 9-34; Б. Храбак, *Привреда Бара у XIV и XV веку*, Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања, Подгорица 1999, 167-197; *Лексикон градова и тргова*, 24-27 (К. Митровић).

¹¹²⁰ Р. Радовић, *Брсково*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 38, 2; бр. 41, 2.

које се уливају у ријеку Тару налазе рушевине, за које се сматра да су остаци старог Брскова.¹¹²¹ Радовић наводи да се не зна када је Брсково основано, али да се спомиње у вријеме Стефана Првовјенчаног. За вријеме краља Уроша I Брсково је важно трговачко мјесто и у њему подигнута прва српска ковница новца.¹¹²² Радовић истиче значај Брскова као рударског центра, наводећи да се у топонимији сачувало сјећање на тадашњу дјелатност становника Брскова (Медено гумно, Мучница), те да је у XIII и XIV вијеку у њему било око 15 000 радника, рудара и осталих.¹¹²³ Радовић такође истиче јаке трговачке везе између Брскова и Дубровника, у Брскову су Дубровчани имали и своју колонију и на крају закључује да је Брсково као трговачки центар, своју трговачку и рударску улогу завршило крајем XIV вијека, последњи пут се као трговачко мјесто помиње 1399. године, а Дубровчани га нијесу посјећивали од 1433. године.¹¹²⁴

Бошковић је у оквиру путописа публицистичког карактера описао средњовјековни град Брсково.¹¹²⁵ Аутор истиче да је у Брскову ископан први српски сребрни динар у доба краља Милутина.¹¹²⁶ Истиче важност Брскова као рударског центра. Говорећи о називу Брскова, наводи да име потиче од њемачких рудара Саса који су дошли из њемачког краја Брајсгау, који се у средњем вијеку звао Брискове, те су ти њемачки досељеници својој новој колонији дали назив свог њемачког завичаја.¹¹²⁷ У једном публицистичком тексту наводи се да је Брсково стара српска варош.¹¹²⁸

---

¹¹²¹ У науци су изнијета до данашњих дана различита мишљења о убицији Брскова. Прихваћено је мишљење Љ. Ковачевића да се први средњовјековни рудник налазио у близини Мојковца. Постоји и тумачење К. Јиречека да је „Брсково лежало на горњем Лиму, односно на ушћу реке Брзаве у Лим“. С. Ђирковић - Д. Ковачевић Којић - Р. Ђук, *Старо српско рударство*, Београд - Нови Сад 2002, 21-22.

¹¹²² Брсковски сребрни динар или грош (denarius, grossus de Brescoa) помиње се први пут 1276. у време краља Драгутина. Ковање је сигурно почело пред крај владавине краља Уроша I. Од тога времена па током неколико наредних деценија у брсковској ковници је ископан већи број емисија динара, неколико врста и варијанти. У документима се 1281-1283. помињу три врсте брсковског новца.

¹¹²³ Р. Радовић, *Брсково*, бр. 38, 2.

¹¹²⁴ *Исто*, бр. 41, 2; По сачуваној одлуци Градског вијећа у Котору Брсково се први пут спомиње у историјским изворима 22. августа 1243. године, в. Д. Синдик, *О првом помену Брскова*, ИЧ LVI (2008), 305; Иако нотарске и канцеларијске књиге Дубровачког архива до краја XIII вијека нијесу у цјелини сачуване, Брсково је највише проучавано на основу грађе с краја XIII и почетка XIV вијека. Од средине XV вијека надаље, података о Брскову у дубровачкој архивској грађи све је мање, па се због тога дошло у нашој науци до закључка да је Брсково од средине XIV пропало и посве изгубило свој значај. И. Воје, *Фрагменти о Брскову*, ИЧ XXIX-XXX (1983), 94.

¹¹²⁵ В. Бошковић, *Гдје су некад љетовали наши средњевјековни владари*, Зета, 7/1936, бр. 20, 2; бр. 21, 3-4.

¹¹²⁶ Сребро брсковских рудника омогућило је краљу Урошу, а затим Драгутину и Милутину да у Брскову уреде ковницу, из које су излазили познати брсковски грошеви. *Историја Црне Горе II-1*, 52 (И. Божић).

¹¹²⁷ В. Бошковић, *Гдје су некад љетовали наши средњевјековни владари*, бр. 21, 3; Грегор Чremoшник сматра да је једнакост између немачког Briscowe и српског Брсково толика да не може бити сумње да се ради о једном те истом имену, и да су немачки досељеници своје ново насеље, према опште познатој навици,

Будимље

О старом граду Будимљу, чије се рушевине налазе у близини Берана, објављен је 1938. године текст публицистичког карактера. Истиче се да је овај град, у средњем вијеку, био центар Беранске котлине, већ и великог дијела плодног Полимља. Наглашава се да Будимље као град датира још од првих Немањића, да је био епископско и митрополитско сједиште са манастиром Ђурђеви Ступови, и да је једно вријеме био под управом Балшића.¹¹²⁹

Дубровник

Један од првих текстова у периодичности на простору Црне Горе, који се бави географско-статистичким описом Дубровачког округа је рад Димитрија Милаковића, који осим географских података доноси историју града од оснивања, историју трговине и поморства, културну историју града, описана су и мјеста у Дубровачком округу, са кратким прегледом њихове историје.¹¹³⁰

Стручног карактера је текст о старом Дубровнику и односима Дубровачке Републике са српским земљама и владарима током средњег вијека.¹¹³¹ Преузет је из часописа „*Dubrovnik*“. Редакција *Гласа Црногорца* каже: „црпљени су из докумената који најбоље освјетљавају те односе и тумачени су савјесно по правилима здравог разума“.¹¹³² Илија Радуловић је такође написао прегледни стручни текст о Дубровнику, бавећи се

крстили именом свога старогавичаја а Срби то име преузели готово непромењено. Г. Чremoшник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд 1933, 8-9.

¹¹²⁸ М. Ивелић, *Нешто о старој српској вароши Брсковоу*, Глас Црногорца, XV/1886, бр. 38,

¹¹²⁹ Будимље, Зетски гласник, 10/1938, бр. 751, 3; Уклањање жупана Николе Алтомановића са историјске позорнице (1373) изазвало је крупне промјене у Полимљу. Горње Полимље је било под влашћу кнеза Лазара Хребелановића. М. Благојевић наводи да је бан Твртко препустио жупу Будимљу свом савезнику кнезу Лазару, а не Балшићима са којима је био у сукобу. М. Благојевић, *Територија кнеза Лазара на Косову и Метохији*, Косово и Метохија – прошлост, садашњост и будућност, Београд 2007, 16-18. Погледати: С. Мишић, *Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)*, МЗ 7 (2007), 119-125; *Лексикон градова и тргова*, 24-27 (С. Мишић - П. Лутовац).

¹¹³⁰ Д. Милаковић, *Кратко географическо – статистическо описаније Дубровачког окружја*, Грлица, календар црногорски за годину 1839, 41-92.

¹¹³¹ А., *Пабирци по староме Дубровнику*, Глас Црногорца, год. XXVIII/1899, бр. 41, 2-3; бр. 42, 2-3; бр. 43, 2-3.

¹¹³² Исто, бр. 41, 2.

његовим настанком, архитектуром, политичком историјом, правним уређењем, као и односима са сусједима, посебно са српским владарима.¹¹³³

Милаковић истиче да су Дубровник населили Срби у VII вијеку, а да је име добио по мјесту свог положаја у дубрави.¹¹³⁴ Говорећи о насељима у дубровачком округу, Милаковић наводи да Цавтат лежи на мјесту античког града Епидаура,¹¹³⁵ а да су Стон и полуострво Пељешац, Дубровчани добили 1333. године од српског краља Стефана Дечанског уз годишњи данак и да су их у периоду од 1333. до 1357. године утврдили јаким бедемима.¹¹³⁶

У тексту који освјетљава дубровачко – српске везе чињенично и на документован начин објашњавају се добри односи између Дубровника и српских владара и напомиње да је за четири вијека заједничког суживота морало долазити и до повремених сукоба, којих је било релативно мало, да су српске државе знале цијенити самосталност Дубровника, а да је Дубровник са друге стране налазио у српским државама „врело живота“.¹¹³⁷ У једном публицистичком тексту који говори о томе када је саграђен Дубровник, истиче се да је он „српска Атина“ и да је по, мишљењу словенског историчара Ф. В. Сасинека, Дубровник саграђен између 404. и 449. године.¹¹³⁸

Дукља и Подгорица

Дукља је описана у више текстова. Један број радова има стручни карактер. Посебно ваља издвојити текстове професора Илије Радуловића: „Подгорица“, „Трагови старијих насеља у Зетској Котлини“, „Дукља“ и „Прошлост Дукље и Подгорице“. Аутор, користећи тада релевантну литературу (Жиречека, Руварца, Јастребова, Милаковића, Гебзера, Шкеровића) и изворе (Порфиригенита, Кинама, попа Дукљанина, Стефана Првовјенчаног), износи историју града Дукље - Подгорице од њеног оснивања до краја XV вијека, положај и постанак, типу вароши и ширење. Обрадио је саобраћају и трговачку

¹¹³³ И. Радуловић, *Дубровник*, Зетски гласник, 6/1934, бр. 33, 2; бр. 34, 2.

¹¹³⁴ Д. Милаковић, *Кратко географическо – статистическо описаније Дубровачког окружја*, 62-63. Ријеч „дубрава“ у средњовјековној терминологији означава храстову жирородну шуму, в. *Дубрава*, Лексикон српског средњег века, 171.

¹¹³⁵ Д. Милаковић, *Кратко географическо – статистическо описаније Дубровачког окружја*, 83.

¹¹³⁶ *Исто*, 86, 88.

¹¹³⁷ А., *Пабирци по староме Дубровнику*, бр. 41, 2.

¹¹³⁸ А., *Када је саграђен Дубровник*, Нова Зета, III/1891, бр. 3, 99-100.

улогу, а бави се и становништвом.¹¹³⁹ Стручног карактера је и текст о Подгорици Ника Миљавића, у коме он уз историју нововјековног града излаже и историју Дукље и Зете.¹¹⁴⁰ У оквиру путописа, о Дукљи и Подгорици пишу Лазар Томановић и архимандрит Нићифор Дучић.¹¹⁴¹

Радуловић сматра да су Дукљу опустошили удружени Словени и Авари 609. године, док неки историчари мисле да је Дукља опустјела у бурним временима VII вијека. Епископ Дукље, Бара и Улциња јавља се у списку епископа драчке митрополије, састављеном око 900. године. Радуловић истиче, да ако Дукља има свог епископа, онда је и сам град постојао. Он потврђује мишљење И. Руварца да наведено мјесто Дукља код Јована Кинама не доказује да је град Дукља постојао у XII вијеку.¹¹⁴² Кинам наводи Дукљу међу 57 далматинских градова које је заузео византијски цар Манојло Комнин побиједивши Рашане и Мађаре 1165. године.¹¹⁴³ Радуловић сматра да је Дукља опустјела у првој половини X вијека у вези са нападом бугарског цара Симеона на Рашку 924. године, када је са војском ударио и на крајеве Дукље,¹¹⁴⁴ те су становници Дукље да би се заштитили од напада Бугара разорили мост преко Мораче, јер већ Константин Порфирогенит који је писао око 950. године каже да је Дукља пушта.¹¹⁴⁵ Радуловић указује на чињеницу да се римски цар Диоклецијан родио у Салони, а не у Дукљи и да он није основао Дукљу како су мислили византијски писци: цар Константин Порфирогенит и историчар Јован Кинам.¹¹⁴⁶ Миљавић, наводећи попа Дукљанина, лоцира поједина мјеста и жупе дукљанске државе.¹¹⁴⁷ У једном тексту који доноси историјски преглед дукљанско-барске надбискупије за град Дукљу (*Dioclea*) тврди се да је 927. године био разрушен и тада је престала постојати и дукљанска надбискупија.¹¹⁴⁸

---

¹¹³⁹ И. Радуловић, *Подгорица*, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, Подгорица 1930, бр. 1, 52-63; И. Радуловић, *Трагови старијих насеља у Зетској Котлини*, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, Подгорица 1932, бр. 2, 66; И. Радуловић, *Дукља*, Зетски гласник, V/1933, бр. 26, 4; И. Радуловић, *Прошлост Дукље и Подгорице*, Зета, VI/1935, бр. 26, 3; бр. 27, 2.

¹¹⁴⁰ И. Миљавић, *Dioclea - Подгорица - Миркова варош*, Глас Црногорца, год. XV/1886, бр. 43, 1-3.

¹¹⁴¹ Т., *О Дукљи (Dioclea)*, Нова Зета, II/1890, бр. 2, 75.

¹¹⁴² И. Радуловић, *Прошлост Дукље и Подгорице*, бр. 26, 3.

¹¹⁴³ Исто, 3.

¹¹⁴⁴ Исто, 2.

¹¹⁴⁵ Исто, 2.

¹¹⁴⁶ И. Р., *Дукља*, бр. 26, 4.

¹¹⁴⁷ И. Миљавић, *Dioclea - Подгорица - Миркова варош*, бр. 43, 1.

¹¹⁴⁸ *Primas Serbiae*, Глас Црногорца, XXX/1901, бр. 41, 3.

Радуловић наводи да је на мјесто данашње Подгорице било римско насеље *Berzumno*, а да Константин Порфирогенит у свом дијелу *De administrando imperio* међу градовима у зетској равници набраја град Лонтодоло, за који се мисли да је био на мјесту данашње Подгорице.¹¹⁴⁹ Није нађен ниједан од три велика срушена града које помиње Константин Порфирогенит у „Спису о народима“: Градац, Новиград и Лонтодокла.¹¹⁵⁰ Лазар Томановић наводи да се надомак Дукље 1113. године родио Стефан Немања гдје је било српско „велико краљевство от прва“ и који је обновио титулу за себе и своје наследнике „по првому отачеству краљевства их“.¹¹⁵¹ Нићифор Дучић наводи да је у граду Рибници рођен Стефан Немања 1114. године пошто му се отац Градиња ту доселио из Требиња.¹¹⁵² Радуловић истиче да се Подгорица под именом Рибница помиње 1123. године и да је сачуван запис Стефана Првовјенчаног у коме се каже да се Немања родио у граду Рибници те године. Назив Подгорица јавља се први пут у најстаријој нотарској књизи судског архива у Котору, гдје се око 1330. године помињу трговци с кожом и обућом из Подгорице.¹¹⁵³ Миљавић наводи да је за вријеме владавине Балшића Подгорица улазила у састав њихове државе.¹¹⁵⁴ Радуловић говори о томе да је Подгорица више пута била сједиште српских намјесника у Зети у доба Деспотовине. Радуловић истиче да је нетачно мишљење Стојана Новаковића да су град Подгорицу подигли Турци 1405. године и да су Турци владали Подгорицом и овим крајевима много касније, што се види из извјештаја Ивана Црнојевића млетачкој влади 1472. и 1474. године у коме се каже да су

---

¹¹⁴⁹ И. Радуловић, *Подгорица*, бр. 1, 52; Богумил Храбак не прихвата мишљење географа И. Радуловића који сматра да је насеље на ушћу Рибнице примило у VII вијеку латинско-романско становништво Дукље, које је било прво у том насељу уређеном као урбано (И. Радуловић, *Прошлост Дукље и Подгорице*, бр. 26, 3). Радуловић има и резервну варијанту: Берзумно је било мјесто близу Медуна за анонимног географа из Равене (X вијек), што би значило да се антички предходник Подгорице одржао до X вијека, в. И. Радуловић, *О становништву Подгорице*, Гласник географског друштва, XVI, Београд 1930, 156 (Радуловић цитира *Anonymus Ravenatus de geographia*, Paris 1688). Храбак такође не прихвата мишљење Радуловића да је Лонтодокла била на мјесту касније Подгорице и да је прихватила бјегунце из Дукље. Б. Храбак, *Подгорица до почетка XIX вијека*, Подгорица 2000, 23.

¹¹⁵⁰ П. Мијовић - М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд - Улцињ 1975, 63; К. Порфирогенит, *Спис о народима*, гл. 29, 30, 35.

¹¹⁵¹ Т., *О Дукљи (Dioclea)*, бр. 2, 72.

¹¹⁵² Н. Дучић, *Путописне црте од Нићифора Дучића*, *Арх. у септембру 1865*, 55.

¹¹⁵³ И. Радуловић, *Трагови старијих насеља у Зетској Котлини*, бр. 2, 68; исти, *Подгорица*, бр. 1, 53; Најстарије вијести о становницима Подгорице потичу из првих очуваних књига которског архива, августа 1326. године Јован из Подгорице, зет Венча, обавезује се да врати 300 перпера за три мјесеца, в. М. Динић, *Настанак два наша средњовековна града*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXXI, св. 3-4, Београд 1965, 202; Б. Храбак наводи да је нађен један запис у Морачком манастиру у коме се Подгорица помиње у вези са 1326. годином. Погледати: Богумил Храбак, *Подгорица до почетка XIX вијека*, 30.

¹¹⁵⁴ И. Миљавић, *Dioclea - Подгорица - Миркова варош*, бр. 43, 1.

Турци хтијели да утврде Подгорицу.¹¹⁵⁵ Један анонимни аутор наводи да је 1477. године султан Мехмед подигао зид око града.¹¹⁵⁶ Миљавић износи податак да су Подгорицу заузели Турци дванаест година прије Цариграда (1453) тј. 1441. године.¹¹⁵⁷ Радуловић оспорава мишљење Димитрија Милаковића да је тврђаву која је постојала на мјесту старог града Подгорице, на ушћу ријеке Рибнице у ријеку Морачу, подигао далматински краљ Тугомир у X вијеку и да није историјски доказано да је краљ Тугомир постојао.¹¹⁵⁸

Котор

У оквиру текста „Кратко географическо – статистическо описание Боке Которске“ Димитрија Милаковића, објављеног у *Грлицы*, писано је о прошлости Боке и града Котора.¹¹⁵⁹ Текст Антуна Милошевића „Из прошлости града Котора“ бави се историјом града Котора у XV вијеку и периодом након прихватања млетачке власти 1420. године. Описан је рад Великог и Малог вијећа, функција ректора и провидура, управна и судска власт на основу которског Статута.¹¹⁶⁰ У тексту Сава Ђ. Бакочевића „Котор у прошлости“ износи се кроз неколико наставака историја града Котора од оснивања до краја XV вијека.¹¹⁶¹ Текст дон Ника Луковића „Котор у доба хуманизма и ренесансе“ састоји се из три дијела. У првом, аутор доноси кратку историју града од оснивања до краја XVI вијека, износи политичке, социјалне и економске прилике, у другом дијелу износи културне прилике, а у трећем говори о каснијем периоду и несрећама и недаћама које су задесиле Котор у XVI и XVII вијеку.¹¹⁶² У једном публицистичком тексту описује се живот которског племства, њихова права и обавезе, рад Великог вијећа.¹¹⁶³ Петра Д. Шеровић у раду „Немањићи и Бока“ наводи се да је најважнији приморски град у држави Немањића

¹¹⁵⁵ И. Радуловић, *Подгорица*, бр. 1, 53.

¹¹⁵⁶ А., *Стари град у Подгорици*, Зета, II/1931, бр. 14-15, 12.

¹¹⁵⁷ И. Миљавић, *Dioslea - Подгорица - Миркова варош*, бр. 43, 1; Турци су се први пут стално појавили у Подгорици 1466. године, а њихово непрестано присуство у том граду може се пратити тек од 80-тих година XV вијека. Б. Храбак, *Подгорица до почетка XIX вијека*, 44.

¹¹⁵⁸ И. Радуловић, *Прошлост Дукље и Подгорице*, бр. 27, 2; А., *Стари град у Подгорици*, бр. 14-15, 12.

¹¹⁵⁹ Д. Милаковић, *Кратко географическо – статистическо описание Боке Которске*, Грлица за годину 1838, 63-90.

¹¹⁶⁰ А. Милошевић, *Из прошлости града Котора*, Гласник народног Универзитета Боке Которске, III/1936, бр. 2-3, 3-8.

¹¹⁶¹ С. Бакочевић, *Котор у прошлости*, Зета, II/1931, бр. 39, 1-2; бр. 40, 1; бр. 41, 2; бр. 42, 4.

¹¹⁶² Н. Луковић, *Котор у доба ренесансе*, Глас Боке, III/1934, бр. 75, 4-5; бр. 77, 2-3; бр. 79, 2.

¹¹⁶³ А. Баргуловић, *Како је живјело и пропало которско племство*, Зетски гласник, 8/1936, бр. 1-4, 6.

био Котор.¹¹⁶⁴ Петар Рафаиловић писао је о односима Дубровника са Котором и Војиславом Војиновићем.¹¹⁶⁵ Иво Стјепчевић писао је о которским находиштима,¹¹⁶⁶ а Антун Милошевић о Катастику Грбља.¹¹⁶⁷

Године 535. византијски цар Јустинијан отео је Боку Которску Источним Готима и на мјесту разрушеног античког града *Askriviuma* подигао нову тврђавицу и дао јој име *Decatera*.¹¹⁶⁸ Милаковић износи предање о оснивању града Котора. Наиме, након сараценског пустошења Акрувијума, преостали житељи обновили су град са неким Босанцима које су протјерали Мађари из њиховог отачаства. Предање каже да су три брата: „Недар, Мирослав и Вуксан добјегли из неког града поред Бања Луке, који се звао Котор и да је обновљени Акрувијум добио по њему име“.¹¹⁶⁹ Бартуловић наводи да је Котор добио име по једној старој грчкој насеобини, као и да се цијела средњовјековна историја Котора, па и Боке Которске одиграла и била у тијесној вези са црквама св. Трипуна и св. Луке.¹¹⁷⁰

Милаковић наводи да су афрички Сарацени разорили 860. године Акрувијум (антички Котор), Будву, Рисан и Росе.¹¹⁷¹

Луковић истиче да је током средњег вијека Котор, од VII вијека до 1185. године, припадао византијској Далмацији, а да је, од те године дошао под власт српске државе Рашке и остао под њом све док нијесу изумрли Немањићи.¹¹⁷² Приповиједајући историју града, Бакочевић истиче да је Котор био једна од престоница Војислављевића, да је у њему имао двор Стефан Немања и краљ Вукан.¹¹⁷³

---

¹¹⁶⁴ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 7-10.

¹¹⁶⁵ П. Рафаиловић, *Ратовање Дубровника са Котором*, Бока, велики илустровани календар за годину 1911, Котор 1910, 24-27.

¹¹⁶⁶ I. Stjepčević, *Kotorsko nahodište*, Гласник Народног универзитета Бокекаторске, III/1936, бр. 2-3, 10-11.

¹¹⁶⁷ А. Милошевић, *Катастик Грбља од године 1430*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, V/1938, бр. 1-4, 20-21.

¹¹⁶⁸ С. Бакочевић, *Котор у прошлости*, бр. 39, 1.

¹¹⁶⁹ Д. Милаковић, *Кратко географическо – статистическо описаније Боке Которске*, 76.

¹¹⁷⁰ А. Бартуловић, *Како је живјело и пропало которско племство*, бр. 1-4, 6.

¹¹⁷¹ Д. Милаковић, *Кратко географическо-статистическо описаније Боке Которске*, 76.

¹¹⁷² Н. Луковић, *Котор у доба ренесансе*, бр. 75, 4; Котор је Немања заузео између 1181. и 1186. године, јер је 1186. године донијет један закључак которског вијећа „за владе нашег гопсодара Немање, великог жупана Рашке“ К. Лиречек, *Историја Срба I*, 153; *Историја Црне Горе I*, 410 (Ј. Ковачевић).

¹¹⁷³ С. Бакочевић, *Котор у прошлости*, бр. 39, 2.

Петар Д. Шеровић и Ристо Драгићевић истичу да оснивач династије Немањића, Стефан Немања, заузима након дужег опсиједања Котор који ће све од 1185. до 1370. године припадати члановима Немањине династије.¹¹⁷⁴

Милаковић наводи да је до 1178. године Котор био „република под покровитељством српских краљева“, послје тога потпада под власт источних или грчких императора, а 1215. године опет се повратио под српску власт.¹¹⁷⁵

А. Милошевић пише да је краљ Урош II Немањић (1281-1321) поконио почетком XIV вијека, наиме 1307. године, жупу Грбаљ граду Котору, којему је она била житница и извор благостања.¹¹⁷⁶ По овој даровници Грбаљ је дошао у посјед града Котора и которски грађани су постали уживаоци тамошњих земаља, а њихови сељаци кметови. Стари Которани много су „тлачили“ Грбљане и „крв им сисали“, па су се због тога да би се ослободили Которана предали својевољно Турцима 1497. године.¹¹⁷⁷ Краљ Душан издао је Которанима повељу и успуио им је на поклон: Луштицу, Кртоле, острва Страдиоти, Бијелу и Крушевице, поред Грбља који је већ од старина био дио которске области.¹¹⁷⁸ Милаковић наводи да су Которани тада од Душана добили Доброту и Леденице.¹¹⁷⁹

Већ у XIII вијеку спомињу се заступници српских краљева у Котору, а у XIV вијеку краљев заступник није више пребивао у граду, већ је од тада Котором управљало Мало Вијеће, са три судије које су се мијењале сваке године.¹¹⁸⁰ Краљев намјесник у Котору - кнез (*conte*) полагао је на главном тргу пред народом свечану заклетву да ће градом управљати по градским статутима и да ће чувати градске привилегије. Као први Немањин намјесник у Котору спомиње се 1186. године Ђура сатник. Осим Малог вијећа у Котору је било и Велико вијеће чији су чланови били градски патрицији и које је касније било организовано на аристократски начин.¹¹⁸¹

---

¹¹⁷⁴ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 7; Р. Драгићевић, *Везе Зете - Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 131.

¹¹⁷⁵ Д. Милаковић, *Кратко географическо – статистическо описаније Боке Которске*, 77.

¹¹⁷⁶ А. Милошевић, *Катастик Грбља од године 1430*, бр. 1-4, 20.

¹¹⁷⁷ *Исти*, 21.

¹¹⁷⁸ П. Рафаиловић, *Ратовање Дубровника са Котором*, 24.

¹¹⁷⁹ Д. Милаковић, *Кратко географическо – статистическо описаније Боке Которске*, 77; Вуканов син Ђорђе „краљ Зете“ подложио је Котору: Луштицу, Кртоле, Превлаку и Пасиглав (1215). Краљ Милутин је касније (1307) приложио Котору: Грбаљ и Лединац (Његуше). Цар Душан је те посједе потврдио и проширио (1351). Потврдио их је и цар Урош (1371), в. Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, Београд 1976, 26.

¹¹⁸⁰ С. Бакочевић, *Котор у прошлости*, бр. 39, 2.

¹¹⁸¹ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 7.

Своју аутономију Котор је задржао за вријеме свих Немањића. Под Млечанима су права била мања. По Которском статуту није било слободно ниједном которском грађанину да се на которској територији служи привилегијама српских краљева. Пријетило се казном сваком которском грађанину који би на штету повластица града Котора ступио у службу српске државе. Ако би ко од српске господе учинио општини которској или било којем Которанину какву штету или квар, докле се на српском двору налазе неки угледни Которани, били су дужни да потпуно надокнаде сву штету оштећеним лицима. Которани у служби при српском двору уживали су велики углед и имали велику власт. Врло висока казна од 1 000 перпера била је одређена оним Которанима који би неког од својих суграђана предали људима српскога краља.¹¹⁸²

Како се из статута види, Котор је вршио потпуно независно цивилно и кривично правосуђе на својој територији. Котор са овако потпуно слободном унутрашњом управом, а према спољњем свијету заштићен моћном заштитом српских владара, био је на високом степену благостања.¹¹⁸³

Луковић истиче да је под српском влашћу Котор просперирао како економски тако и културно, да су Которани уживали велики углед на српском двору и вршили високе државне службе.¹¹⁸⁴ Они су на српском двору заузимали врло угледна и повјерљива мјеста: код цара Душана Гвидба као главни камерхер; чувен је протовестијар цара Душана Никола Бућа из Котора и његов синовац Трифун Михајлов Бућа, властелин царске ризнице за вријеме цара Уроша. Ове протовестијаре српски владари бирали су из редова закупника царине, јер су већином Которани као закупци убирали царину у српској држави и с тога се старали да државни приходи буду што већи. Колику су моћ имали ови протовестијари, најбоље нам свједочи реченица, која се до данас сачувала, а гласи: „Цар даје – ал Бућа не даје“.¹¹⁸⁵

Которане су Немањићи слали и као посланике страним владарима и повјеравали им деликатне задатке. Тако је међу посланицима које је краљ Милутин упутио Карлу од Валоа био и Которанин Трифун Михаилов. Цар Душан је 1350. године упутио у Млетке

---

¹¹⁸² П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 7.

¹¹⁸³ *Исти*, 7.

¹¹⁸⁴ Н. Луковић, *Котор у доба ренесансе*, бр. 75, 4.

¹¹⁸⁵ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 8; Д. Милаковић, *Кратко географическо – статистическо описание Боке Которске*, 81-82; О Николи, Михаилу и Трифуну Бући в. Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, 37-40.

свог посланика Михаила Бућу, да би дуждем склопио савез против Византије, а међу посланицима које је исти цар послао 1351. године папи био је и Дамјан из Котора. Никола Бућа је био најпоузданији царев савјетник, он је 1350. године пратио цара Душана, када је са царицом Јеленом и сином краљем Урошем походио Дубровник и Котор.¹¹⁸⁶ Душан је у Котору саградио и двије цркве: Успења Богородице и Саборну цркву св. великомученика Димитрија, које су касније латини отели од Срба. За вријеме цара Душана и Уроша Котор је напредовао у благостању и било му је дозвољено да кује и свој новац. Котор као и сва Бока поносили су се протекторатом Немањића све до смрти цара Уроша.¹¹⁸⁷

У Котору су цвјетале посебно златарска и грађевна умјетност, као и занати конопара, кожара, ципелара, шаваца, оружничара, воскара, рибара, лађара, који су имали своје братовштине и еснафе.¹¹⁸⁸

Трговина Которана у унутрашњости српских земаља била је веома разграната, па су се Которани свуда тамо такмичили са Дубровчанима и имали своје насеобине. У Призрену се нпр. спомиње „кућа воштана“ коју су подигли Которани. Свештеници католичких парохијалних цркава у унутрашњости Србије, посебно у рударским мјестима, били су понајвише Которани и те су парохије биле потчињене которском бискупу. Которани који су у Дубровнику куповали робу за извоз у српске земље били су ослобођени плаћања царине. Трговина сољу у Котору била је подијељена између града и српског краља. Осим са српским земљама, Которани су трговали и изван српске државе, у првом реду са Млечанима, који су у Котору имали свог конзула.¹¹⁸⁹

Послије смрти цара Уроша услед неслоге међу српским великашима, Котор је уживао за кратко вријеме слободу и на крају се одлучио да призна угарског краља Лудовика Анжујског 1370. године који му потврђује све привилегије 5. јануара 1382. године. У рату који су водили Млечани против Ђенове, млетачка флота под заповједништвом Веторија Пизанија (*Vetton Pisani*) је 14. августа 1378. године уз помоћ Паштровића, послије тродневне опсаде освојила и опљачкала Котор. Послије мира 1381. године остаје угарски протекторат над Котором, затим су Которани били под

---

¹¹⁸⁶ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 8; Да су Трифун Михаилов и Трипе Бућић иста личност доказује М. Накић. Погледати: М. Накић, *Трипе Бућић, которски властелин и дипломата средњовековне Србије*, ИГ б 4 (1954), 8-10.

¹¹⁸⁷ П. Рафаиловић, *Ратовање Дубровника са Котором*, 24.

¹¹⁸⁸ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 7.

¹¹⁸⁹ *Исто*, 8.

протекторатом босанских краљева од 1385. до 1419. године, док 1420. године Котор прелази коначно под власт Млечана. Послије смрти цара Душана Боком су загосподарили Балшићи (1360-1421), како каже Рафаиловић „најчеднија владалачка српска породица“, али Котор нијесу могли да освоје. Балшићи су већ од 1366. године држали манастир св. Михаила на Превлаци – столицу зетског српско-православног митрополита, и ту често боравили.¹¹⁹⁰ Милаковић наводи да су Которани 1367. године признали Лудовика I мађарског краља за свог покровитеља, а увидјевши да им нема помоћи од Мађара својевољно су се предали Млечанима под условима: да Котор задржи своју стару конституцију; да се од прихода Републике даје плата чиновницима и одржавају зидине; да их Млетачка Република не може уступити другој држави и ако их не буде кадра бранити, него да народ остане независан и сам себи одреди покровитеља.¹¹⁹¹

Милаковић наводи да су кнежине у Грбаљској Жупи уживале под Млетачком владом привилегије због тога што су се својевољно предале Млетачкој Републици 15. маја 1424. године.¹¹⁹²

Бартуловић истиче да је међу најпознатије которске племиће био Андрија Сараценис, који је купио тијело св. Трипуна и основао први манастир у Котору у IX вијеку.¹¹⁹³ Када пише о освајању Котора од стране Млечана 1378. године, Бакочевећ исцрпно цитира Николу Ћорића, односно податке из његове књиге „Котор до 1421., са особитим освртом на босанску превласт“. Бакочевећ пише и о которској епископији,¹¹⁹⁴ босанској врховној власти над Котором, непријатељству са Балшићима, которским понудама Венецији.¹¹⁹⁵

---

¹¹⁹⁰ П. Рафаиловић, *Ратовање Дубровника са Котором*, 24; Д. Милаковић, *Кратко географическо – статистическо описаније Боке Которске*, 77-78; П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 8; Которани су признали врховну власт Угарске током 1370. године или почетком 1371. године, што значи прије смрти цара Уроша, в. *Историја Црне Горе*, II-2, 28; Хроничар млетачко-ђеновљанског рата (1378-1381) Данијел ди Кинацо, подвлачи да је Котор 1378. године био град пун сребра и богатих људи, в. И. Божић, *Которско-млетачки спорови око црквених драгоцености*, Немирно Поморје XV века, 28.

¹¹⁹¹ Д. Милаковић, *Кратко географическо – статистическо описаније Боке Которске*, 77-78; Милаковић заступа мишљење да је цар Урош убијен 1367. године и да су након тог догађаја Которани признали власт Угарске, истог мишљења је и Рафаиловић да је Котор био под протекторатом Немањића до смрти цара Уроша 1367. године, в. П. Рафаиловић, *Ратовање Дубровника са Котором*, 24; о условима предаје Котора Млечанима в. С. Мијушковић, *Statuta civitatis Cathari*, Годишњак Поморског музеја у Котору, III/1955, 19; М. Милошевић, *Которске понуде Венецији за преузимање власти (1396-1420)*, Гласник Цетињских музеја, књ. VI, том VI, Цетиње 1973, 5-21.

¹¹⁹² Д. Милаковић, *Кратко географическо – статистическо описаније Боке Которске*, 86-87.

¹¹⁹³ А. Бартуловић, *Како је живјело и пропало которско племство*, бр. 1-4, 6.

¹¹⁹⁴ С. Бакочевећ, *Котор у прошлости*, бр. 40, 1.

¹¹⁹⁵ *Исти*, бр. 41, 2; бр. 42, 4.

Луковић наводи да је средњовјековно бродоградилиште у Котору било у близини кафане „Дојми“ и да је постојала „*Confraternitas nautarum*“ данашња Бокелска морнарица, која има Статут писан 1463. године.¹¹⁹⁶

Колекција свих которских закона била је штампана у Венецији 1616. године под насловом: „*Statuta civitatis Cathari*“. Износећи одредбе которског Статута Милошевић осликава друштвени живот Котора током позног средњег вијека. Милошевић на крају износи гдје се налазе штампани примјерци овог Статута, као и два рукописа которског Статута.¹¹⁹⁷

У Котору, који је у старијој прошлости представљао културно средиште Боке, постојале су под окриљем Цркве и неке хуманитарне установе. У исправама XV вијека спомињу се склоништа за сиромаше: склониште сиромаша св. Крижа – *hospitale pauperum s. Crucis* - и склониште св. Духа - *hostipale s. Spiritus* или *Salvatoris*. За њихово издржавање бринуле су се односне братовштине, св. Крижа и Св. Духа. Склоништа су се налазила у близини истоимених цркава, прво у близини данашње цркве св. Јосипа, друго цркве св. Духа. У њима су вјероватно били смјештени и обични сиромашни болесници. Посебно мјесто било је одређено за губавце – *hospitale lepresorum* - и налазио се изван града на Шурању, на мјесту званом Шипачје. По постојању посебног склоништа може се закључити да је ова болест била доста честа, уносила се вјероватно са истока, куда су которске лађе од најранијих времена пловиле у свом трговачком послу.¹¹⁹⁸

Медун

Преглед историје старог града Медуна доноси Илија Радуловић, истичући да се као тврђава помиње 1455. године када Стефан Вукчић Косача, господар Херцеговине, предаје српском деспоту Ђурђу Бранковићу Горњу Зету и тврђаву Медун.¹¹⁹⁹

¹¹⁹⁶ Н. Луковић, *Котор у доба ренесансе*, бр. 75,5.

¹¹⁹⁷ А. Милошевић, *Из прошлости града Котора*, бр. 2-3, 7-8, Братовштина св. Духа основана је 1350. године, М. Милошевић, *Братовштина св. Духа у Котору и њени чланови поморци (XIV-XVI) стољеће*, Годишњак Поморског музеја у Котору, XI/1963, 115.

¹¹⁹⁸ I. Stjerčević, *Kotorsko nahodište*, бр. 2-3, 10-11.

¹¹⁹⁹ И. Р., *Медун*, Зетски гласник, V/1933, бр. 26, 2; У другој половини октобра 1444. године Стефан Вукчић (не зна се гдје) посјетио је деспота Ђурђа Бранковића и са њиме склопио савез против босанског краља и Млетачке Републике. Вратио је деспоту Горњу Зету са Медуном, Пиперима и Васојевићима, док је Подгорицу привремено задржао (до 1445). Град Медун чији је заповједник био Милош Белмужевић, налазио се под управом војводе у Подгорици од 1445. године. Према неким вијестима у Медуну се турски субаша

Облун, Обод и Сусјед

Драговић је 1886. објавио рад о граду Облону.¹²⁰⁰ Оболон или Облун налази се поред источне обале Малог блата Скадарског језера и контролисао је велики дио басена Скадарског језера и Ђемовског поља.¹²⁰¹ Први пут помиње се у Лџетопису попа Дукљанина када се говори о догађајима у Дукљи половином XII вијека: „*intravit in castellum, qui Obolon dicitur*“.¹²⁰² Дукљански краљ Ђорђе бјежећи кроз планине утврдио се у кастелу који се звао Оболон, гдје су га Византинци опсиједали, а затим по заузећу тврђаве и заробили.¹²⁰³

Под Иван-беговим градом мисли се на Обод или Ријечки град.¹²⁰⁴ О њему је писао М. Драговић у *Гласу Црногорца*.¹²⁰⁵ Иван Црнојевић је 4. јануара 1485. године написао једну повељу у Ријечи, у којој се помиње једна воденица у Ободу.¹²⁰⁶ Архимандрит Нићифор Дучић у оквиру путописа наводи да су Обод, престоницу Црнојевића, у његово вријеме називали „Ријечки - град“ или „Црнојевића-град“, чије су се зидине, прекривене ниском зеленом шумом налазиле са десне стране ријеке Црнојевића, наспрам истоимене варошице. Нићифор Дучић истиче да је град подигао Иван Црнојевић крајем XV вијека и да је у њему штампана код Срба прва црквена књига „Осмогласник“ 1491. године, по заповјести Ђурђа Црнојевића и тадашњег зетског митрополита Вавиле.¹²⁰⁷

Под Јерининим градом подразумијева се стари град Сусјед, који се налази у Никшићкој жупи, око 17 km источно од Никшића. Помиње се 1444. године у првој повељи краља Алфонса Херцегу Стефану, а такође и у повељама из 1448. као и 1454. године.¹²⁰⁸ Народни назив Јеринин град свједочи да се код мјесног становништва одржала традиција српске средњовјековне државе и да је било живо сјећање на Јерину, жену деспота Ђурђа Бранковића.

смјестио већ у јуну 1455. године, истог мјесеца у ком је пало Ново Брдо. Б. Храбак, *Подгорица до почетка XIX вијека*, 40-42; Погледати: К. Јиречек, *Историја Срба I*, 12, 77, 273, 370, 381, 401; С. Ђирковић, *Херцег Стефан Вучић Косача*, 80, 89, 240; *Лексикон градова и тргова*, 179-180 (К. Митровић).

¹²⁰⁰ М. Драговић, *Град Облон и црква на Космачи*, Глас Црногорца, XV/1886, бр. 28,

¹²⁰¹ П. Мијовић-М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 120.

¹²⁰² Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд-Загреб 1928, 331.

¹²⁰³ М. Драговић, *Град Облон и црква на Космачи*, бр. 28,

¹²⁰⁴ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 377, 403; *Лексикон градова и тргова*, 203 (К. Митровић).

¹²⁰⁵ М. Драговић, *Иван-бегов и Јеринин град*, Глас Црногорца, XV/1886, бр. 33,

¹²⁰⁶ Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*, Титоград 1959, 84, 92.

¹²⁰⁷ Н. Дучић, *Путописне црте од Нићифора Дучића*, *Арх. у септембру 1865*, 41-42.

¹²⁰⁸ М. Динић, *Земље Херцег Светога Саве*, Глас СКА СХХХII, Београд 1940, 178.

Оногошт – Никшић

У наставцима је у *Гласу Црногорца* излазио текст Максима Шобајића о „Оногошту-Никшићу од старина до 1887. године“. Шобајић је описао никшићко окружје, историју града, знатнија мјеста у никшићком округу с обзиром на њихове старине и споменике, писао је о именима Оногошта и Никшића, црквеним грађевинама и споменицима.¹²⁰⁹ Шобајић причајући о постанку и историји средњовјековног Оногошта наводи и цитира чињенице из историјске студије Стојана Новаковића „Српске области X и XII века“ (Гласник српског ученог друштва, бр. 48, 1880), као и радове Пантелије Срећковића.¹²¹⁰

О старом Никшићу - Оногошту постоји један публицистички текст у *Слободној мисли*. За Оногошт се каже да је имао велики значај још прије Немањића, што наводи и поп Дукљанин. Жупа Оногошт се налази у покрајини Подгорју. Управо је Оногошт био једно вријеме (X вијек) средиште цијеле државе коју су тада сачињавали Зета, Требиње, Хум и Подгорје. Када је у ово вријеме грчки цар заузео Рашку, рашки жупан је побјегао у Оногошт, гдје је нашао краља Премислава. За вријеме Немањића Оногошт је био центар једне простране области Радилова. У Оногошту је 1362. године боравио српски цар Урош. У XV вијеку Оногошт је припадао босанском војводи Сандаљу Хранићу, а затим његовом нећаку херцегу Стефану, који су имали у Оногошту царину. Развалине у Нерику и Херцеговој градини (Будош) су из тога времена.¹²¹¹ Важни путеви су се укрштали у

¹²⁰⁹ М. Шобајић, *Опис Оногошта-Никшића од старина до 1887. г.*, Глас Црногорца, XVI /1887. бр. 48, 1-3; бр. 49, 1-3; бр. 50, 1-3; бр. 51, 1-3; XVII / 1888, бр. 1, 1-3; бр. 2, 1-3; бр. 4, 1-3; бр. 5, 1-3.

¹²¹⁰ Исто, 1-2.

¹²¹¹ *Никшић у прошлости*, Слободна мисао, 1/1922, бр. 12, 1; Први најстарији помен средњовјековног Оногошта налазимо у љетопису попа Дукљанина. О Оногошту се говори на три мјеста. Оногошт се у хроници појављује као средиште жупе које су улазиле у подручје означено као Подгорје (*Submontana*), које је постојало уз Зету, Хум, Травунију и друге области. Подгорје је било смјештено између Рашке и приморског појаса и обухватало је брдску регију од планине Комова до ријеке Неретве. Други помен Оногошта везује се за стање настало послје смрти бугарског цара Петра (969) када су Византинци заузели Рашку. Рашки жупан је са два сина и кћерком Прехвалом побјегао дукљанском краљу Предимиру, кога је жупан нашао у Оногошту. Краљ се оженио Прехвалом, а жупановом сину Радиграду дао је на управу жупанију Оногошт. Трећи помен Оногошта односи се на борбу између краља Грубеше и Ђорђа и на упад Грубешиног брата Драгила из Требиња у Подгорје и о његовом заузимању Оногошта и других жупанија, в. *Gesta Regum Sclavorum*, I-1, 116-119, 174-175. Дукљанин биљежи да се област Предимира (Зета, Травунија, Захумље и Подгорје са Оногоштем) звала Тетрархија јер је обухватала четири цјелине, гдје се мислило на врсту власти, а не на четири државе, в. *Gesta Regum Sclavorum*, I-2, 247, нап. 1171; Г. Шкриванић не помиње назив Радилово већ само жупу Оногошт, мјеста под називом Радилово нема ни у именику топонима, в. исти, *Именик географских назива средњовековне Зете*, 31; У Оногошту је боравио цар Урош приликом склапања мира између Дубровника и кнеза Војислава Војиновића и 22. августа 1362. године цар Урош је у Оногошту издао повељу Дубровчанима. Сандаљ Хранић је посио Оногошт 1406. године и наметнуо царину од 10 посто

Оногошту који је имао велики стратегијски значај. Стари пут који је везивао Рисан са Дунавом ишао је преко Оногошта, из Дубровника и Требиња за Зету, из Оногошта кроз Дугу за Гацко, и даље.¹²¹² У дубровачкој архиви често се спомиње име Оногошт, али га они зову Анагаст. На крају аутор наводи да један стари запис из тога времена каже да се град налазио у сред Поља ограђен четвртастим зидом.¹²¹³

О средњовековној прошлости Никшића-Оногошта писао је укратко приликом Светосавске школске прославе у Никшићу учитељ Илија Кадовић.¹²¹⁴

Пераст

У старим списима и архиви града Пераста има спомена, како су Пераштани учествовали са Немањићима у разним ратовима које су они водили, те да су пратили и цара Душана на његовим војним походима у Македонији, Албанији и Епиру. Шкеровић наводи да колико је истине у овоме тешко је рећи, „али чини ми се“, наставља, да су на темељу овог причања добили Пераштани, када су се касније предали у заштиту Млетачкој републици, од Млечана право, да држе почасну стражу ратне заставе на адмиралској лађи млетачке флоте.¹²¹⁵

Пирлитор

Према тексту публицистичког карактера, на лијевој страни Таре, на путу који води Језерима налази се Момчилов град – Пирлитор. Од остатака града налази се рушевна кула и крши помијешани са малтером. У једној од пећина Пирлитора пронађен је оклоп, који је

од кожа (1411) коју је држао неки Угрин, в. Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX вијека*, Београд 1997, 21, 24; П. Мијовић - М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 51-53, 123; *Лексикон градова и тргова*, 187-188 (К. Митровић)

¹²¹² Пут „via Jesera“ или „via Anagasti“ ишао је из Дубровника. Код Требиња се одвајао од пута „via Drine“ или „via Bosne“ скренуо на Оногошт, затим у изворну област Пиве, на данашњи Шавник па одатле на Дробњаке и преко Таре на Лим. М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ЈИЧ 1-4 (1937), 119-145

¹²¹³ *Никшић у прошлости*, бр. 12, 2.

¹²¹⁴ И. Кадовић, *Никшић у прошлости*, Слободна мисао, 12/1933, бр. 4, 2.

¹²¹⁵ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 8.

нашао Милан Жугић двадесетих година XX вијека и који је понешен на Цетиње. Момчилова браћа су Болаш и Петар.¹²¹⁶

У другом тексту о Пирлатору говори се о посјети кустоса музеја у Загребу професора Већеслава Хенеберга старим градовима на Шћепан пољу и Пирлатору. Хенеберг каже за стари град Пирлатор да то није обична тврђава средњег вијека (бург, пирг) краља Вукашина као што то бележи Караџић, већ да је то по свом читавом изгледу градина која припада времену прије сеобе Срба на југ, и смјешта је још раније у праисторијски период. У једној гомили у близини Пирлатора пронађена је копча - фибула што је дало основа господину Хенебергу да може приближно одредити вријеме када су ове гомиле настале.¹²¹⁷

Пљевља

Стручни прегледни текст о прошлости Пљеваља написао је Илија Радуловић. У раду је обрађена и средњовјековна историја града, који се послије 1200. године помиње под именом Брезница, а да се у XV вијеку спомиње под именом Плевља.¹²¹⁸ Браковић се 1939. године у Зети огласио са текстом који говори о постанку града.¹²¹⁹ Турски назив Таслица у преводу значи камењар.

Рас

Текст који је писан у облику путописа са идеолошком компонентом објављен је 1935. године.¹²²⁰ Аутор сматра да је Стефан Немања подигао стари Рас, у њему смијестио свој двор и нагалашава да је одатле кренуло, под вођством Стефана Немање, уједињење „раздијелене браће, расуте по долинама и шумама пространог Балкана“.¹²²¹ Писцу који се потписује иницијалима М. М. очито да нијесу били познати писани извори, јер је Рас први пут споменут под својим српским именом у спису *De administrando imperio* Константина

¹²¹⁶ Р. Радовић, *Град војводе Момчила*, Слободна мисао, 9/1930, бр. 1, 6.

¹²¹⁷ Р. Радовић, *Постанак Пирлатора и гомила у близини њега*, Наши градови, Слободна мисао, 9/1930, бр. 49, 4.

¹²¹⁸ И. Р., *Прошлост Плеваља*, Зетски гласник, 12/1940, бр. 840, 2.

¹²¹⁹ И. Браковић, *Пљевље у прошлости и садашњости*, Зета, X/1939, бр. 20, 3.

¹²²⁰ М. М., *Рас-Будимље*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 83, 4.

¹²²¹ *Исто*, 4.

VII Порфирогенита, када су између 852. и 867. године синови српског кнеза Мутимира, Бран и Стефан, допратили до Раса Владимира, сина бугарског кана Бориса, заробљеног у предходним борбама.¹²²²

Росе

У тексту о црквама у Луштици, помиње се да је у Росама постојао стари град, који су порушили Сарацени у IX вијеку. Град је изнова подигнут у XIV вијеку (*ad Rosam in Culfo Cathari*) али у мањем обиму. Аутор наводи да постоје његове развалине, као и да се Росе спомињу у једној хрисовуљи из 1351. године „који је сматран као фалсификат“.¹²²³

Серез - Сер

О граду Серезу - Серу у Грчкој писано је у *Гласу Црногорца*, који доноси текст из дјела Ивана Иванића „Маћедонија и Маћедонци“.¹²²⁴ У Серу је већина становништва била грчка. Послије битке код Клокотнице, Серез је пао у руке бугарских Асена, али су га поново заузели Грци. Краљ Милутин заузео је „све крајеве до Сереза и иза Сереза до мора“. Симонида, жена краља Милутина, враћајући се из Цариграда хтјела је у Серезу да се закалуђери, али јој то није пошло за руком. Тек после Хрељине смрти приступили су Срби живљем заузимању Сереза.¹²²⁵ Српски владар краљ Душан освојио Сер у јесен 1345. године. По Кантакузину, Душан је заузео Сер у августу, најдаље у септембру 1345. године, а по Новаковићу први дан по Митровдану 1345. године. Душан је био и у октобру у Серу, што се види из његове повеље манастиру св. Јована Претече од октобра 1345. године. Под Сером су потписана и два Душанова писма Дубровчанима (26. октобра 1345). Пошто је Душан заузео Сер, потчинио је Србији сву Македонију.¹²²⁶ По Новаковићу, Душан се прогласио за цара у Серу у новембру 1345. године. У Серу је цар Душан више пута становао. Године 1354. у Серу је сазван српски сабор који је попунио недостатак

¹²²² *Спис о народима*, 52; *Лексикон градова и тргова*, 235-238 (М. Антоновић).

¹²²³ *Цркве у Луштици*, Просвјета, IX/1898, св. IV, 293.

¹²²⁴ *Цар-Душанов град Серез*, Глас Црногорца, XXXV/1906, бр. 11, 2-3.

¹²²⁵ *Исто*, 2; Битка код Клокотнице на Марици била је у прољеће 1230. године када су Бугари сатрли војску солунског цара Теодора Анђела, в. Г. Острогорски, *Историја Византије*, 409.

¹²²⁶ *Цар-Душанов град Серез*, бр. 11, 2; Град Сер се предао Душану у суботу 24. септембра 1345. године, в. М. Динић, *За хронологију Душанових освајања византинских градова*, ЗРВИ IV (1956), 2.

првог издања Законика Душановог израђеног на сабору 21. маја 1354. у Скопљу. Сер је касније био престоница царице Јелене, Душанове удовице.¹²²⁷ Послије смрти српске царице Сер је још десет година остао у српским рукама док га турска војска није заузела 1382. године. На сереском граду побио је турски барјак Лала Шахин.¹²²⁸

Скадар

Уочи и за вријеме Балканских ратова (1912-1913) појавио се у периодици један број текстова о Скадру, који у себи садрже политичку компоненту, али су са стручног становишта релевантни. Такав је текст „Скадар у историји српског народа“¹²²⁹, као и текст Саве Дечанца, епископа жичког о Скадру.¹²³⁰ Текст „Скадар у историји српског народа“, бави се средњовјековном историјом Скадра, Дукље и Зете, и износи мишљења тадашњих историчара: Стојана Новаковића, Голубинског, Љ. Ковачевића, Љ. Јовановића, Ђелчића, Ч. Мијатовића наглашава српско историјско право на Скадар.¹²³¹ Сава Дечанац пише да је Скадар: „блистава круна на југу српских земаља, на обалама српског Сињег мора“.¹²³² Дечанац истиче да се подручје уз ријеку Дрим које је гравитирало Скадру, у средњем вијеку називало Горњим и Доњим Пилотом и да је било насељено Србима.¹²³³

У тексту „Црна Гора и Скадар“ који се односио на тада актуелну политичку ситуацију у уводном дијелу се даје кратка историја града Скадра и истиче да је он већ од друге половине XI вијека прва српска краљевска престоница за вријеме династије Војислављевића, да су сви наследници престола из династије Немањића живјели у Скадру и ту се припремали за владаре, као и да је за вријеме Балшића Скадар опет постао престоница зетске државе.¹²³⁴ Даље у тексту Саво Вулетић истиче да се спомен на цара

¹²²⁷ *Цар-Душанов град Серез*, бр., 11, 3.

¹²²⁸ *Исто*, 3; Сер је пао у турске руке 1383. године, в. Г. Острогорски, *Историја Византије*, 506.

¹²²⁹ *Скадар у историји српског народа*, Глас Црногорца, ХЛ/1912, бр. 49, 3-4.

¹²³⁰ С. Дечанац, *Скадар*, Глас Црногорца, ХЛ/1913, бр. 19, 3-4.

¹²³¹ *Скадар у историји српског народа*, 4.

¹²³² С. Дечанац, *Скадар*, 3.

¹²³³ *Исто*, 4; О насељима у Горњем и Доњем Пилоту, као и о становништву које их је насељавало в. М. Маловић-Ђукић, *Пилот у средњем веку*, Становништво словенског поријекла у Албанији, 207-220.

¹²³⁴ С. Вулетић, *Црна Гора и Скадар*, Записи, 1931. V/1931, књ., VIII, 90-101; О Скадру као престоници српских владара в. К. Јиречек, *Скадар и његово земљиште у средњем веку*, Гласник Српског географског друштва, год. III, св. 3 и 4, Београд 1914, 157.

Душана који је као краљевић-наследник боравио у Скадру задржала у топониму „Душанов виноград“, једно мјесто испод брда Бардањола до самог Скадра.¹²³⁵

Скопље

У једном публицистичком тексту износи се укратко историја града Скопља. *Глас Црногорца* доноси скраћену верзију текста из нишке *Славе*. Наводи се да је Скопље „примило на своје груди“ српског краља Уроша I (1257-1259), а касније и краља Милутина, „најсилнијег српског краља“.¹²³⁶ Такође, наглашава се да је у Скопљу проглашено српско царство и донешен Душанов законик.¹²³⁷

Трново

Текст о Трнову, старој престоници бугарских царева има публицистички карактер и у њему се истиче да српски народ веже за Трново посебна успомена, јер је у њему преминуо први српски архиепископ и просветитељ Свети Сава.¹²³⁸

Улцињ

У прегледном стручном тексту Љубомира А. Булатовића о прошлости Улциња до 1571. године, поред историје града износи се и историја средњовјековне Зете.¹²³⁹ Булатовић истиче да се Улцињ у средњем вијеку називао *Ulcinium*, *Dolcinium*, *Dolchin*, *Dulcigno* и да се први пут у историји Зете помиње при крају X вијека у борби између цара Самуила и Јована Владимира. Под српску власт доспео је одмах послје побједе кнеза Војислава над Грцима 1042. године.¹²⁴⁰ Булатовић наводи да је у Улцињу живио као *princeps Diokleae* Ђорђе, син Вукана Немањића. Улцињ је био престоница Ђурђа

¹²³⁵ С. Вулетић, *Црна Гора и Скадар*, 90.

¹²³⁶ Срби су 1258. године привремено освојили Скопље, Прилеп и Кичево. Краљ Милутин је успоставио српску власт у сјеверној Македонији освојивши 1282. године Горњи и Доњи Полог, Скопље, Овче Поље и Пијанец, в. *Историја народа Југославије*, 345-346.

¹²³⁷ *Скопље-некад и сада*, Глас Црногорца, XXVI/1897, бр. 5, 1.

¹²³⁸ *Трново, стара престолница бугарскијех царева и краљева*, Глас Црногораца, VII/1877, бр.38,

¹²³⁹ Љ. Булатовић, *Улцињ, његова прошлост до 1571. године*, Ловћенски одјек, 1/1925, 69-72.

¹²⁴⁰ *исто*, 69-70.

Страцимировића Балшића, који је у њему сахрањен. Надгробна плоча са његовог гроба била је сачувана до 1917. године.¹²⁴¹

На систематичан начин приказана је историја Улциња, дати подаци о становништву града у средњем вијеку, његовој трговачкој и привредној улози, значају луке и гусарског центра у тексту из 1939. године.¹²⁴² Лазар Томановић, је дао кратку историју града у оквиру путописа.¹²⁴³ Аутор је на стручан начин написао кратко историју Улциња. Томановић истиче значај Улциња у вријеме Војислављевића, Балшића, наводећи да је Ђурђе Бранковић, након смрти деспота Стефана Лазаревића 1428. године, оставио Зету на управу Стефану Црнојевићу што је било у складу са тадашњим историографским тумачењем.¹²⁴⁴ Текст анонима „Улцињ некад и сад“ публицистичког карактера писан је у сврху промовисања туризма и садржи у себи преглед историје града.¹²⁴⁵

Херцег Нови

А. Милошевић је објавио текст о Херцег Новом поводом ослобођења од Турака 30. IX 1687 - 30. IX 1937.¹²⁴⁶ У уводном дијелу А. Милошевић даје кратку историју града, истичући да је град основао босански краљ Твртко I (без навођења године оснивања), којег је намјеравао назвати Свети Стефан, али град би прозван Нови, а по титули његовог синовца Стефана Вукчића Косаче, који од 1448. године носи наслов „херцега од Св. Саве“, град је касније добио име Херцег - Нови.¹²⁴⁷ Милаковић као годину оснивања града Новог (итал. Каstellнуово) који је сазидао босански краљ Твртко наводи 1373. годину.¹²⁴⁸

---

¹²⁴¹ Љ. Булатовић, *Улцињ, његова прошлост до 1571. године*, 71-72; М. Ковачевић, *Улцињ I*, Београд 1981, 124.

¹²⁴² И., *Прошлост Улциња*, Зетски гласник, 11/1939, бр. 804, 2; бр. 805, 2.

¹²⁴³ С.К., (Лазар Томановић), *Писма с пута, побратиму А.Мародићу*, Нова Зета, III/1891, бр. 3, 96-97.

¹²⁴⁴ *Исто*, 97.

¹²⁴⁵ А., *Улцињ некад и сад*, Зетски гласник, III/1931, бр. 82, 3; Погледати: Лексикон градова и тргова, 304-308 (К. Митровић).

¹²⁴⁶ А. Milošević, *Hercegnovi u Voki Kotorskoj*, Glasnik narodnog Univerziteta Boke Kotorske. IV/1937, br. 1-3, 8-15.

¹²⁴⁷ *Исто*, 8; Град Нови установљен је повељом босанског и српског краља Твртка I 1382. године, под именом Свети Стефан, в. Т. Поповић, *Херцег – Нови, историјске биљешке 1382-1797*, књ. I, Херцег Нови 1924, 5-14.

¹²⁴⁸ Д. Милаковић, *Кратко географическо – статистическо описаније Боке Которске*, 88.

Текст стручног карактера који потенцира археолошка сазнања посвећен је малим средњовјековним градићима у Жупи Дубровачкој, Спилану и Градцу.¹²⁴⁹ Писан на основу архивске грађе, дела хроничара и извјештаја са археолошких истраживања. Све наречено послужило је одређивању локације ових средњовјековних градића.

Један број текстова односи се на приказе монографија о градовима. Својим квалитетом истичу се прикази књиге Петра Шобајића „Никшић - Оногошт“ у коме се између осталог говори о најстаријем помену Оногошта у Летопису попа Дукљанина из XII вијека,¹²⁵⁰ и приказ књиге Николе Ћорића „Град Котор до год. 1420“, у коме писац приказа Душан Вуксан истиче да је писац дао детаљну слику живота Котора од најстаријих времена до почетка XV вијека, али критикује књижевни језик којим је књига писана.¹²⁵¹ Такође, у приказу књиге Лаза Поповића „Цетиње (историјски преглед)“, Душан Вуксан истиче да осим што Поповић говори о постанку Цетиња, манастиру Ивана Црнојевића, заслужује пажњу тумачење Поповића о поријеклу назива „Типур“ мјесту гдје је био првобитни манастир Ивана Црнојевића. Међутим, Вуксан замјера Поповићу да није могло бити ријечи о „ободској“ штампарији у чланку о Цетињу, већ би то имало смисла само у случају кад би Поповић био присталица теорије, да се Црнојевића штампарија налазила на Цетињу.¹²⁵²

Са научног становишта интересантан је и приказ књиге епископа Никодима Милаша „Стон у средњим вјековима“, изашле 1914. године у Дубровнику.¹²⁵³ Аутор приказа укратко износи садржај књиге истичући сукоб између православне и римокатоличке цркве у подручју Стона након уступања Стона од стране српског краља Стефана Душана у баштину Дубровчанима 1331. године.¹²⁵⁴

Стручног карактера је приказ Николе Банашевића о књизи др Свет. Стефановића „Легенда о зидању Скадра“.¹²⁵⁵ Банашевић критикује историчност неких Стефановићевих тврдњи да умјетничка композиција легенде у вези са Скадром и традицијом Мрњавчевића

---

¹²⁴⁹ М. Малнерић, *Спилан и Градац*, Зетски гласник, 3/1931, бр. 28, 4; бр. 31, 4.

¹²⁵⁰ Р. Драгићевић, *П. Шобајић: Никшић-Оногошт*, Београд 1938, Записи, XII/1939, књ. XXI, 125-126.

¹²⁵¹ Д. В., Д-р Никола Ћорић: *Град Котор до год. 1420, с особитим обзиром на босанску превласт (1385-1420)*, Записи, I/1927, књ. I, 381-382.

¹²⁵² Д. В., *Лаза Поповић: Цетиње (историјски преглед)*, Записи, II/1928, књ. II, св. 1-6, 377.

¹²⁵³ Т., *Никодим Милаш: Стон у средњим вјековима*, Глас Црногорца, XLIII/1914, бр. 36,

¹²⁵⁴ *исто*, 4.

¹²⁵⁵ Н. Банашевић, *Легенда о зидању Скадра*, (прештампано из „Воље“, Београд, 1928), Записи, III/1928, св. 6, 373-376.

припада преткосовској епохи, XIII или раном XIV вијеку, истичући да се краљ Вукашин није био ни родио у XIII вијеку и да је у раном XIV вијеку био тек дијете у повоју, јер је погинуо 1371. године, а почео владати 1365. године, дакле у другој половини XIV вијека. Банашевић наглашава да нема никакве основе да се браћа Мрњавчевићи доводе ма у какву везу, не само са зидањем Скадра, градом много старијим, него ни са облашћу Скадра уопште, и да се овај пјеснички мотив везао за браћу Мрњавчевиће много касније, у доба када су народни пјевачи прекрајали историју, или из незнања, или по својим потребама, или са нарочитим тенденцијама.¹²⁵⁶

У текстовима се истиче српски карактер тих градова. Један број текстова и у свом наслову има одредницу „српски“. То свједочи о сачуваној историјској свијести Црногораца тога времена. Аутори текстова наглашавају поглед на цјелину српског средњевјековног простора (Скадар-Скопље-Брсково). То је сјећање на стару српску славу и величину, на српску средњовјековну државу.

---

¹²⁵⁶ Н. Банашевић, *Легенда о зидању Скадра*, (прештампано из „Воље“, Београд, 1928), 374.

5. СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ ЗОНЕ И ЛОКАЛИТЕТИ

У периодици која је излазила на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године био је велики број текстова у којима су обрађиване поједине зоне и локалитети, географске и историјске области, насеља. Зона (-лат. *zona* од грч. *zone* појас) представља ограничени дио територије, област, подручје, појас, док локалитет (-лат. *localitas*, који се односи на једно мјесто, ограничен на уже подручје, својствен само једној средини) представља мјесто, предио, крај који посједује нека обиљежја која га чине специфичним.¹²⁵⁷

Подручје Боке Которске добро је обрађено у периодици, писано је о разним локалитетима: Ластви, бријегу св. Ивана, Веригама, подручју Скадарског језера, Прапратни и др. Адекватна пажња је посвећена средњовјековним српским областима: Хумској земљи и Дежеви. Писано је и о локалитетима на простору Далмације: Трсат и Ластово. Поједина подручја и локалитети обрађени су у оквиру путописа. Говорећи о локалитетима аутори су се освртали и на средњовјековни период у историји тих мјеста.

Иво Стјепчевић написао је текст о Ластви, која се налази на сјеверозападној страни полуострва Врмца.¹²⁵⁸ Користећи архивску грађу, аутор даје податк за XIV и XV вијек, истичући да су географски смјештај, блага клима, бујна вегетација и обиље воде чинили ово подручје подесним за људска насеља. Аутор наводи границе локалитета Ластва, које су оцртане у одредбама которског Статута из прве половине XIV вијека, распоред насеља и како су се током касног средњег вијека називи насеља мијењали захватајући различите ареале. Детаљно описујући подручје Ластве, Стјепчевић говори о имену назива Тиват и одбацује довођење назива у везу са илирском краљицом Теутом. Наводи да се Тиват јавља у старијим исправама у облику *teudo*, *theudo*, *theodo*, а у једној исправи из 1331. године јавља се назив Тиват као *tiveti*.¹²⁵⁹ Писац наводи име насеља Богдашићи, које се као мјесни назив појављују крајем XV вијека, наводећи и друга насеља са подручја Ластве, те генезу њихових назива.¹²⁶⁰ Говорећи о пенетрацији Словена на подручје Ластве, аутор констатује да је она ишла лагано и постепено, а трагови романског живља одржали су се

---

¹²⁵⁷ М. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Zagreb 1900, 1160; РјечникИ. Клајн-М. Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад 2010, 487, 723.

¹²⁵⁸ И. Стјепчевић, *Ластва*, Глас Боке, 3/1934, бр. 87, 3; бр.88, 2; бр. 89, 2; бр. 90, 2; бр. 91, 2; бр. 92, 2; 93, 4.

¹²⁵⁹ *Исто*, бр. 87, 3.

¹²⁶⁰ *Исто*, бр. 88, 2.

до XIV вијека.¹²⁶¹ Стјепчевић описује и цркве са подручја Ластве, наводећи њихове помене у Которском архиву.¹²⁶² Аутор наводи да је цијело подручје Ластве (као уосталом и цијело полуострво Врмац) сачињавало саставни дио которске територије. На њему су важиле одредбе которског Статута, наводећи примјере крвних размирица међу становницима Ластве. Описује имовинско - правне односе, положај сељака, као и главне привредне дјелатности становника Ластве.¹²⁶³

Текст стручног карактера је посвећен локалитету Вериге, морском тјеснацу у Бококоторском заливу.¹²⁶⁴ Користећи архивску грађу (Архив окружног суда у Котору) Иво Стјепчевић наводи први помен локалитета у писаним изворима, као и касније помене у вези са стражарењем на подручју морског тјеснаца Вериге (чува улаз у Которски залив, током XV вијека). Аутор истиче да се Вериге као мјесни назив сусрећу у другој половини XV вијека, тј. 1458. године, као земљиште које се налази у предјелу *Cathene* или *Verige* и да је неоснована тврдња о затварању тјеснаца гвозденим ланцима. Према писцу назив Вериге „потиче од властеоске которске породице *Cathene*, која се јавља у Котору још у првој половини XIV вијека“. Она је имала посједе у Столиву и Костањици, селима која леже на једној и другој страни тјеснаца.¹²⁶⁵

Текст који обрађује локалитете са подручја Котора посвећен је брду св. Ивана, који се налази изнад Котора.¹²⁶⁶ Павао Буторац наводи како је град симболизован бријегом и каштелом, постао интересантна тема за умјетност и умјетнике, наводећи многобројне примјере из средњовјековног периода: пала великог олтара у катедрали св. Трипуна (половина XV вијека), сребрни саркофаг св. Трипуна, кипарска представа св. Трипуна у ниши под сводом при главним градским вратима.¹²⁶⁷ Истиче да би било немогуће „како историјски тако и топографски“ замишљати Котор без његове непосредне позадине бријега Св. Ивана и каштела на њему.¹²⁶⁸

---

¹²⁶¹ И. Стјепчевић, *Ластва*, бр. 89, 2.

¹²⁶² *Исто*, бр. 90, 2; 91, 2.

¹²⁶³ *Исто*, бр. 91, 2; 92, 2.

¹²⁶⁴ И. Стјепчевић, *Вериге*, Гласник Народног Универзитета Боке Которске, III/1936, бр. 1, 4-6.

¹²⁶⁵ *Исто*, 5-6.

¹²⁶⁶ П. Буторац, *Бријег св. Ивана-симбол града Котора*, Гласник Народног Универзитета Боке Которске, III/1936, бр. 1, 10-12.

¹²⁶⁷ Погледати: К. Митровић, *Култ св. Трипуна у средњовековном Котору*, Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, Цетиње - Београд 2010, 236-277.

¹²⁶⁸ *Исто*, 10-11.

Андрија Јовићевић је написао два рада посвећена Прапратни, престоници зетског кнеза Стефана Војислава.¹²⁶⁹ Зета је постала прва српска краљевина и центар српских земаља. Дала је првог српског светитеља, св. Јована Владимира. Овом констатацијом аутор започиње причу о Прапратној. Бави се убикацијом Прапратне. Негира мишљење К. Лиречека да је Прапратна била код Бара, на мјесту каснијег племена Мрковића,¹²⁷⁰ и П. А. Ровинског покојем је Прапратна данашња Прапратница у Црмници.¹²⁷¹ Писац користећи Летопис попа Дукљанина и на основу теренских истраживања локалитета у околини Скадарског језера, долази до закључка да је Прапратна, престоница кнеза Стефана Војислава, била у Доњим Мурићима, на обали Скадарског језера, „на најљепшем мјесту у Крајини“ и за то даје увјерљиве аргументе.¹²⁷² Јовићевић на крају закључује да је Прапратна ударила основ зетском престолу у Скадру, и због тога је њена историјска важност у историји Зете врло славна и врло значајна.¹²⁷³

У *Зетском гласнику* Илија Радуловић доноси текст настао на основу сопствених истраживања и литературе (К. Лиречека, Шиме Љубића). Описује средњовјековна насеља у околини Подгорице, села: Плавницу, Рогаме, Раке, Матагуже, Горичане, Стари Гостиљ, Доњи Гостиљ, Карабеж.¹²⁷⁴ Сличне садржине је и други Радуловићев текст о траговима старих насеља у зетској котлини.¹²⁷⁵ Поред села поменутих у првом тексту, описани су: Бери, Лужани, Бјеластавица, Змијана. Радуловић истиче да су многа стара насеља која су се налазила на обалама Скадарског језера (Доњи Гостиљ, Плавница и Карабеж) услед подизања нивоа језера у XIX вијеку потопљена.¹²⁷⁶ На крају закључује да је зетска котлина у доба наше средњовјековне државе била добро насељена. То потврђују трагови старих цркава, црквине, стара гробља, гробља, којих готово има у сваком селу.¹²⁷⁷

Андрија Јовићевић пише о мјесту Брчели, једном од најљепших мјеста у Црмници. Стари српски и зетски владари често су га посјећивали. Балша III је имао у Брчелима свој

---

¹²⁶⁹ А. Јовићевић, *Прапратна, престоница зетског кнеза Стевана Војислава*, Глас Црногорца, XLI/1912, бр. 32, 1-2; Јовићевић, *Прапратна-престоница зетског кнеза Стевана Војислава*, Записи, II/1928, св. 4, 193-198.

¹²⁷⁰ А. Јовићевић, *Прапратна-престоница зетског кнеза Стевана Војислава*, св. 4, 193.

¹²⁷¹ *Исто*, 195.

¹²⁷² *Исто*, 195-197.

¹²⁷³ *Исто*, 198.

¹²⁷⁴ И. Р., *Старија насеља у околини Подгорице*, Зетски гласник, 8/1936, бр. 97-98, 2.

¹²⁷⁵ Илија Радуловић, *Трагови старијих насеља у Зетској Котлини*, бр. 2, 63-70.

¹²⁷⁶ *Исто*, 63.

¹²⁷⁷ *Исто*, 70.

љетњи двор, у који је често долазио. Ту је издао многе повеле. Јовићевић истиче да се мјесто гдје је био његов двор данас зове Балшин Долац.¹²⁷⁸

Један број текстова публицистичког карактера описује поједина подручја Скадарског басена описујући и средњовјековни период њихове историје. Један од публицистичких текстова доноси извјештај руског археолога Г. Новицког који је истраживао у басену Скадарског језера, манастир Бешку, манастир св. Срђа и Вакха на Бојани, цркву св. Николе на Казини испод Тарабоша.¹²⁷⁹ Василије П. Лукић објавио је текст о Скадарској Крајини. Публицистичког је карактера и са јаком идеолошком компонентом. Аутор истиче континуитет насељености Скадарске Крајине албанским народом, потомцима некадашњих Илира, наглашава да се чување народне традиције и индивидуалности примјећује код свих албанских предјела, а „поглавито код Крајињана“.¹²⁸⁰ Нетачно наводећи поједине историјске податке, смјештајући у временски оквир Балшиће прије цара Душана, закључује да је у њихово вријеме дошло до продора српског народа и да се осјетио утицај и намјера „посрбљење сјеверо-албанских племена, особито Крајине“.¹²⁸¹ Аутор је до ових сазнања, како сам каже, дошао на основу писања многих хроничара и историчара, страних и домаћих.

О Зетском приморју у средњем вијеку, за вријеме владавине краљице Јелене, писано је укратко у *Слободној мисли*.¹²⁸²

У тексту публицистичког карактера описана је Хумска област, којом је управљао Завидин син Мирослав, брат Стефана Немање. Аутор претпоставља да је сједиште хумске области било у селу Хумском, недалеко од Фоче, гдје се на једном узвишењу налазе рушевине старог града и друге историјске знаменитости. У доба краља Милутина, наводи аутор, овај крај је био од великог значаја, јер су се у њему топиле руде и ковао српски

---

¹²⁷⁸ А. Јовићевић, *Манастир Брчели*, Зетски гласник, V/1933, бр. 57, 4; бр. 58, 2 (= Древни српски манастири, 23).

¹²⁷⁹ П. Шоћ, *Околина Скадарског језера и наша археологија*, Зетски гласник, 9/1937, бр. 57-58, 3; бр. 59-60, 2-3.

¹²⁸⁰ В. Лукић, *Скадарска Крајина (историјско-стилошка скица)*, Зета, X/1939, бр. 6, 4.

¹²⁸¹ *Исто*, 4; У Скадру и равницама око Бојане и Дрима (Задрим и Забојана) живјели су током средњег вијека у већини Срби. Послије турске најезде, Арбанаси су силазили са планина, један дио Срба се иселио, остали су исламизирани и поарбанашени. Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и Јужнословенске земље*, књ. 1, Загреб 1922, 248; О некадашњој густини српскога живља у овоме крају свједоче и сачувани словенски, односно српски, топографски називи. Погледати: Ђ. Слијепчевић, *Становништво и етнички односи на подручју Срба и Арбанаса пред пропадање под турску власт и у прво време те власти*, Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време, 55-79.

¹²⁸² М. М. Драговић, *Зетско приморје у прошлости*, бр. 21, 1-2.

новац, што доказују остаци ондашњих топионица, а да је за вријеме цара Душана овуда водио главни трговачки пут, који је спајао Дубровник и Цариград. На вађење златане руде, истиче аутор, указује и топоним села Златари, који се налази са десне стране Слатинске ријеке, која се код села Годјена улива у Ћехотину. Златних рудника има и у селима Сашу и Веленићима. Изнад села Поповића, над самом Ћехотином, налази се узвишење са остацима старог града на којем је био инсталиран водовод од земљаних чункова, који је био доведен са села Хумића. Аутор на крају наводи и податак да се на Хумском брду налази споменик за који сматра да је гробница кнеза Мирослава.¹²⁸³

У периодици је писано и о мјестима у којима су чланови династије Немањића имали своје дворове. Прегледни стручни текст посвећен је Дежеви, родном мјесту Светог Саве. Има идеолошку компоненту. Дежева је таласаста удолина испод планине Голије до близу Новог Пазара, кроз коју протиче истоимена ријека. Аутор истиче да је Дежева историјско мјесто и да је у средњем вијеку играла завидну улогу у српској историји, ту се налазила престоница Немањина, а претпоставља се, да се у селу Мишчићу, одмах испод манастира Ђурђеви Стубови налазио и двор Стефана Немање у коме се родио и Растко Немањић, потоњи српски светитељ Свети Сава. Аутор наводи да Дежевом доминирају Ђурђеви Стубови, као вјеран свједок средњовјековне славе и величине српског народа у овим крајевима.¹²⁸⁴

Текст стручног карактера о Трсату, локалитету који се налази са источне стране града Ријеке (сењске), објављен је у Гласу Црногорца (1891). Описан је фрањевачки самостан и црква св. Ђорђа из XIII вијека, као и многе друге грађевине из средњовјековног периода. Ту је био маузолеј хрватске племићке породице Франкапана.¹²⁸⁵

Лазар Томановић је објавио рад о историји острва Ластова. Он износи историју острва, његове односе са Дубровачком Републиком, којој је поменуто острво било потребно за грађење бродова, спорове око општинског печата и заставе.¹²⁸⁶

У оквиру путописа обрађивана су поједина подручја и локалитети. Милорад Ј. Милошевић описује Копаонички крај.¹²⁸⁷ Набраја задужбине српских владара

¹²⁸³ Г. Самарцић, *Пронађен гроб једног српског хумског велможе у селу Хумском код Фоче*, Зетски гласник, 5/1933, бр. 65, 4; У Захумљу је владао Немањин брат кнез Мирослав до 1190. године, а затим најмлађи Немањин син, Растко, прије него што се повукао у Свету Гору. *Историја српског народа* I, 261 (Ј. Калић); Погледати монографију: С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.

¹²⁸⁴ С. Делевић, *Дежева-родно мјесто св. Саве*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 95, 2.

¹²⁸⁵ Н. Н., *На Трсату*, Глас Црногорца, XX/1891, бр. 22, 4.

¹²⁸⁶ Ј. Томановић, *О Ластову*, Епоха, 1/1930, бр. 6, 2.

(Студеница, Жича, Градац, Стара и Нова Павлица, Петрова црква, Ђурђеви ступови, манастир Бањска, Сопоћани), старе градове (Рас, Маглич, Звечан, Плана), руднике, подробно их описујући и истиче да је дио Копачичког краја, област Ибра (од Звечана до Маглича) у средњовјековној српској држави било средиште са јако развијеним рударством.¹²⁸⁸ Л. Томановић је написао занимљив путопис о острву Врањина у Скадарском језеру са својим црквама и манастиром.¹²⁸⁹

Област племена Дробњака обрађена је у оквиру путописа, у којем је захваћен и средњовјековни период. Прије Турака у овим крајевима живјели су Кричи. Ова област помиње се у Летопису попа Дукљанина. Аутор путописа, Исаило Томић – Дробњак, каже да је свијест о припадности средњовјековној српској држави исказана кроз предање да је најстарија грађевина у Дробњацима кула Томића грађена седамдесет година прије Косовске битке, тј. 1319. године.¹²⁹⁰

У неким текстовима се спорадично износе подаци који се односе на средњи вијек. Међу њима је текст о Боки Которској у коме су осим географских података, дати подаци о становништву, вјери и историји, са освртом на средњовјековни период. Обрађена су и главна мјеста у которском, будванском и новском округу.¹²⁹¹ У оквиру путописа Марка Драговића доносе се спорадично средњовјековне теме.¹²⁹² Драговић детаљно описује манастир Врањину и повеље српских владара манастиру.¹²⁹³ Обилазећи Спуж, Драговић је наишао на локалитету Градињина развалине неке грађевине која се везује за дукљанског владара Градихну.¹²⁹⁴ Спорадично се период средњег вијека јавља у уводном дијелу прегледног стручног текста са јаком идеолошком компонентом о Старој Србији преузетом из *Новог Србобрана*.¹²⁹⁵ Аутор истиче да су из Старе Србије Немањићи почели уједињавати све српске земље у једну велику и силну српску државу, а такође да су на Косову Турци тој великој држави задали смртни ударац.¹²⁹⁶ У оквиру путописа описана су

---

¹²⁸⁷ М. Милошевић, *Копачички крај-Немањића Рашка, Од Жиче до Сопоћана и Звечана*, Зетски гласник, 9/1937, бр. 63-64, 2; бр. 67-68, 2; бр. 69-70, 2; бр. 71-72, 3.

¹²⁸⁸ *Исто*, бр. 67-68, 2.

¹²⁸⁹ Л. Томановић, *Излет на Врањинску славу*, Нова Зета, I/1889, 175-183.

¹²⁹⁰ И. Т. Т.-Д., *Биљешке из Дробњака*, Глас Црногорца, XX/1891, бр. 39, 1-2.

¹²⁹¹ *Кратко географическо-статистическо описаније Боке Которске*, 63-90.

¹²⁹² М. Драговић, *С пута*, Глас Црногорца, XVI/1887, бр. 28, 1-3, бр. 29, 1-5; бр. 32, 1-4; бр. 33, 1-3.

¹²⁹³ *Исто*, бр. 28, 2.

¹²⁹⁴ *Исто*, бр. 32, 1.

¹²⁹⁵ Стара Србија, *Глас Црногорца*, XXXII/1903, бр. 14, 2-3, бр. 15, 2-3.

¹²⁹⁶ *Исто*, бр. 14, 2.

љетовалишта, у подножју Бјеласице, наших средњовјековних владара: Колашин, Краљево коло, Биоградско језеро, Брсково, Поља колашинска и Мојковац. Аутор само нагађа без ваљаних доказа да су стварно и постојала на тим локацијама љетовалишта.¹²⁹⁷

У доба Стефана Првовјенчаног, био је саграђен величанствени манастир св. Арханђела на Превлаци на темељима старог порушеног истоименог манастира у којему је била катедра зетске епископије. Данас је манастир у рушевинама, истиче П. Шеровић. Г. Димитрије Витковић у најновијем *Гласнику историјског друштва у Новом Саду*, књ. VII, стр. 98, у расправи: „Шта је некад била Вретанија“ по којој су марчанске владике носиле назив „врјетански“ долази до закључка, да је Вретанија била наше југозападно Приморје и да су се наши крајишници држали имена Вретаније, да се не одвоје од своје старине. По Витковићу је та старина манастир св. Арханђела на Превлаци, дакле у Вретанији или Приморју, гдје је било сједиште зетског епископа. Према томе манастир Марча би био посвећен св. Арханђелима, да народ подсјећа на некадашњи гласовити манастир на Превлаци, гдје су дуго времена столовали зетски епископи.¹²⁹⁸

---

¹²⁹⁷ В. Бошковић, *Гдје су некад љетовали наши средњевјековни владари*, бр. 20, 2; бр. 21, 3-4.

¹²⁹⁸ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 9.

6. ПРИВРЕДНА ИСТОРИЈА

Привредна историја била је заступљена на страницама периодике у посматраном периоду. Неке теме су обрађене као засебне цјелине или су захвате у оквиру других, шире постављених тема.

У тексту стручног карактера на прегледан начин је описан лов и надстрелјивање код Срба средњег вијека.¹²⁹⁹ Аутор текста је обрадио тему узимајући у обзир наративне изворе и епске народне пјесме. Лов је био привредна грана, те су при закључењу мира са Србима у вријеме Мутимира (IX), Бугари између осталог поклонили и два сокола и два пса. Аутор такође наводи да је и Свети Сава, под изговором да иде у лов побјегао у манастир. Извијесним сталежима у држави Немањића било је дато у дужност да се занимају ловом риба и звијери, наводи писац текста, цитирајући Призренску хрисовуљу цара Душана. Узима у обзир и податке из Житија деспота Стефана Лазаревића. Аутор наводи да је у старој српској држави било људи који су се занимали гајењем владаревих сокола и паса и да је лов, као једна од витешких забава, био врло развијен у Срба током средњег вијека.¹³⁰⁰ Ловило се соколима и крагујима, употребљавали су се хрти и загари, а од оружја знатну улогу играла је стријела, копље и мач.¹³⁰¹ Писац наводи да је соко толико цијењен међу Србима, да се његово име ставља као епитет уз јунака или доброг коња. Гајењем и вјежбањем сокола бавио се посебан ред људи, који су се звали соколарима или геракарима, а добро упућени соко плаћао се по неколико хиљада, па и десетина дуката. Аутор детаљно описује дресуру сокола и истиче да је лов соколима понајвише служио као забава властели.¹³⁰²

О трговини Которана (Бокеља) по мору и копну, главним предметима трговине, трговачким путевима и привредним приликама током средњег вијека писано је у *Гласу Боке*.¹³⁰³ У овом тексту стручног карактера посвећена је велика пажња трговини робљем током средњег вијека у овим крајевима, напомињући да је главни трг робова био Котор, да је робља било највише из Босне и истиче се да је Законик цара Душана забрањивао само

¹²⁹⁹ М. М. В., *Лов и надстрелјивање код Срба средњег вијека*, Глас Црногорца, XXVII/1898, бр. 1, 2-3; Погледати рад: С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1-2 (1995), 51-66.

¹³⁰⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 448, 512, 514-516, 520; Соколари су припадали категорији зависних људи који су се бавили у средњем вијеку одгајањем и дресуром сивих соколова. *ЛССВ*, 682 (С. Мишић).

¹³⁰¹ М. М. В., *Лов и надстрелјивање код Срба средњег вијека*, бр. 1, 2.

¹³⁰² *Исто*, 3.

¹³⁰³ *Трговина Которана (Бокеља) по мору и суку*, Глас Боке, 4/1935, бр. 110, 2-3.

продају хришћана у ропство невјерницима, иначе се није спријечавала продаја хришћана хришћанину.¹³⁰⁴ Такође се наводи да је други важан артикал трговине била морска со.¹³⁰⁵

У једном тексту се говори о привреди и друштвеним односима у средњовјековној Србији.¹³⁰⁶ О положају сељака у средњем вијеку пише М. Барјактаровић.¹³⁰⁷ П. А. Ровински се вабио привредним приликама у средњовјековној Зети у доба Балшића и Црнојевића.¹³⁰⁸

---

¹³⁰⁴ Упоредити: А. Solovjev, *Trgovina bosanskim robljem do god. 1661*, GZM I (1946), 139-163; G. Čremošnik, *Pravni položaj našeg roblja u srednjem veku*, GZM 2 (1947), 69-73; V. Vinaver, *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*, Anali HID 2 (1953), 125-147.

¹³⁰⁵ *Трговина Которана (Бокеља) по мору и суху*, 2; Погледати: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 294-295; М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*, ЗФФ у Београду 3 (1957), 95-153; *ЛССВ*, 679 (М. Спремић).

¹³⁰⁶ *Привреда и друштвени однос у средњевијековној Србији*, Зета, IX/1938, бр. 9, 1.

¹³⁰⁷ М. Барјактаровић, *Положај сељака у Средњем вијеку*, Зета, X/1939, бр. 39, 1-2; Погледати: М. Динић, *Сокалници*, Прилози КЈИФ 28, 3-4 (1962), 149-157; М. Благојевић, *Земљорадња*, 192-196, 362-370.

¹³⁰⁸ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 16, 1-2.

7. ПРАВНА ИСТОРИЈА

У периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године заступљене су теме из правне историје. Писано је: о законцима (Душанов законик, Грбаљски законик и статус жене у њему), статутима (Статут Будве и Дубровачки статут), катастицима (Грбаљски катастик), грађанском праву (уговори о куповини и продаји у средњовјековној Србији), пороти (стара српска порота), међународном праву (владарске титуле код Срба).

Јово Љепава је у оквиру историје српске књижевности описао Душанов законик, за који каже да је један од најстаријих споменика државног законодавства у којем је прикупљено обичајно право.¹³⁰⁹ Утицај Византије огледа се на Душановом законик, кога је цар Душан донио на саборима 1349. и 1354. године у Скопљу. Из овог споменика, наводи Љепава, упознајемо се са правним и друштвеним стањем ондашње српске државе, са уредбама и обичајима и културом тог доба; односима међу свештенством; властелом, великом и малом, којој је припадала управа; из њега се види стање нижег сталежа, везаног за земљу, али које је ипак имало своја лична права; судски обичаји. Љепава истиче да је снага закона у српској држави била јача од воље цареве. Кривични дио Законика, истиче Љепава, одликује се суровошћу, као што је било у сусједним државама, нарочито у сусједној Византији, али у исто се вријеме опажа, да се тежи стати на пут самовољи, нарочито крвној освети. Љепава наводи и неке примјере из Законика.¹³¹⁰

У једном од текстова стручног карактера говори се о статусу жене у „Грбаљском законик“.¹³¹¹ Драгићевић наводи да су готови сви градови нашег приморја имали још од раног средњег вијека скоро потпуну самоуправу, која траје све до почетка прошлог вијека. Такви градови имали су своје не само судије и чиновнике, већ и законе и градске статуте. Такође било је и чисто сељачких предјела, истиче Драгићевић, који због различитих узрока, нијесу дошли до својих правих формалних статута, али је зато унутрашња крепко зајамчена аутономија суда и управе, чинила да су и у тим предјелима постојала и даље се развијала засебна правна правила. Међу тим чисто сељачким предјелима, који су имали и своја засебна правна правила – законик, спада и Грбаљ, приморски крај између Котора и Будве, зван некада Жупа. Грбаљски законик састављен је у манастиру под Лаством на

¹³⁰⁹ Ј. Љепава, *Лекције из историје српске књижевности за своје ученике и ученице*, св. VIII, 428-430.

¹³¹⁰ *Исто*, св. IX, 429-430.

¹³¹¹ Р. Драгићевић, *Жена у „Грбаљском законик“*, Записи, 1929, књ. IV, св. 2, 65-73.

Митровдан 1427. године. Касније га је издао, наводи Драгићевић, Вук Врчевић и истиче да законик има 126 параграфа.¹³¹²

Ристо Драгићевић пише о статусу и улози жене по Грбаљском законуку у тадашњем друштву. Аутор упоређује параграфе Грбаљског законика са Хамурабијевим, Мојсијевим, Душановим, и прави поређење статуса жене са статусом мушкараца у Законику. Нпр. живот жене важио је само половину живота човјекова, па се приликом освете траже „двје главе женске за једну главу мушку“ (чл. 4), док је освета „за мушку главу, макар од године, исто као за јуначку“ главу за главу. Ту неравноправност жене, истиче Драгићевић, видимо и у другим прописима Грбаљског законика. Ако је требало да жена буде свједок или да се закуне, онда Законик одређује „да буде ваљати три жене за једног човјека“ (чл. 59). У случају да неки човјек остане удовац, онда се могао поново ожени више пута после пола године од смрти своје жене, дочим се удовица није могла удати док не прође године дана од мужевљеве смрти.¹³¹³

Од непослушне дјеце Законик је једнако штитио родитеље – оца и мајку, јер је ономе „ко би ударио оца или матер“ имало да „се она рука пред народом осигече“ (чл. 7). Када се ради о прељуби различите су казне за жену и мужа, невјерна жена се кажњава и тјелесно, а муж само новчано и морално. Ако би жена учинила прељубу, муж је исту отпуштао „ошишане главе, ферсана (разрезана) носа и без једног уха“ (чл. 14), док супруг „који би јавно згријешио изван своје законите жене“ има „да плати кнежини глобе 25 цекина и да до своје смрти не смије у скупштину сјести“ (чл. 16). Једино је казна за мушкарца и жену била иста у случају ако би „у вријеме вјеридбе згријешили“ јер је тада требало „да браство дјевојчино каменује дјевојку, а дјетичино ђетића“ (чл. 15). Душанов законик је као што је и познато, одређивао казне према сталежима, па се у њему и каже: „Ако ли владика (тј. Властеоска жена или дјевојка) блуд учини са својим човеком, да им се обема руке одсеку и нос уреже“ (чл. 54).¹³¹⁴

У Грбаљском законуку говори се само о оним дјевојкама које би „у вријеме вјеридбе згријешиле“, а о преступима дјевојака које нијесу вјерене нема помена. По свој прилици такве дјевојке нијесу морале искусити никакву казну, само ако би их сукривац

---

¹³¹² Р. Драгићевић, *Жена у „Грбаљском законуку“*, 65.

¹³¹³ *Исто*, 66.

¹³¹⁴ *Исто*, 66.

узео за жену, истиче Драгићевић.¹³¹⁵ Казна за дјевојку која би згријешила „у вријеме вјеридбе“ сигурно је унесена у Грбаљски законик тврди Драгићевић, под утицајем Мојсијевих закона, јер за такав преступ налазимо у Грбаљском законнику исту казну као и код Мојсија – каменовање.¹³¹⁶

Природно, било је и ванбрачне дјеце чим је било прељубе, наводи Драгићевић и каже да су мајке такву дјецу остављале - као што се то каткад и у наше дане дешава - под ведрим небом, само да би прикриле свој гријех и срамоту. Али ни таква дјеца нијесу остављана сама себи, већ је Законик одређивао глобу од 12 цекина за онога ко би нашао „живо копиле“, а не би га „сачувао док се види чије је“. Ако се таквом дјетету не би могли пронаћи родитељи, онда је имало „да иде дијете у мулад“ (ванбрачну дјецу, чл. 78), а каква је била даља судбина те „мулади“ о томе Грбаљски законик ништа не каже. Дјевојке су се каткад ослобађале плодова своје грешне љубави побачајем (абортусом) или дављењем новорођенчета, али су то радиле и жене, те Законик одређује, да свака жена или дјевојка, која би „удавила дијете или га отровала у утроби“ мора платити „Грбљу глобе за по мртве главе (тј. 60 цекина)“.¹³¹⁷

Сваки је отац одлучивао о браку своје дјеце, те она нијесу имала право то тако деликатно питање решавати. Отац је имао право вјерити сина и кћер по свом личном нахођењу, а да њих чак и не пита, ако би се син противио очевом избору. Имао је право, због тога, „да га лиши својега имања“ (чл. 24). Свака дјевојка која се не би хтјела вјенчати са младићем кога су јој родитељи изабрали, има се сматрати „не само бестидна него и непоштена међу другарицама и у народу“ (чл. 66).¹³¹⁸ Син пак, који би се оженио против воље својих родитеља, лишаван је наследства, ако за тај свој поступак не би накнадно „добрио родитељски благослов“ (чл. 66).¹³¹⁹

Бринуло се и о сиротима.¹³²⁰ Као што је кнез од сваке кнежину (у Грбљу су биле четири кнежине) дужан био пазити да сироти жени не остане земља неузорана (чл. 35),

---

¹³¹⁵ Р. Драгићевић, *Жена у „Грбаљском законнику“*, 67.

¹³¹⁶ *Исто*, 68.

¹³¹⁷ *Исто*, 69.

¹³¹⁸ *Исто*, 69.

¹³¹⁹ *Исто*, 70.

¹³²⁰ Бањска хрисовуља изричито наглашава да „сирота која има мала сина, да држи све село докле јој син не одрасте; ако ли нема сина, да држи селиште, и врт, и најбољу главну њиву своју“. В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 27. Из поменуте одредбе може се извести закључак да се под селом подразумевао земљораднички посед, а да је удовица са малољетним сином имала право да задржи „све село“ док јој син не одрасте.

такође је све село сносило трошак око сахране сиромашне жене или човјека (чл. 97), а исто је тако село било обавезно да „учини харач околу свадбе и да дочека сватове“ свакој дјевојци која остане сирота иза оца и матере“, а испадне јој прилика за удају (чл. 53).¹³²¹

Број сватова био је одређен када је дјевојка била из Грбља (највише 50), а ако није, онда „колико углави младожења с оцем дјевојчиним“ (чл. 19), Ако, пак, младожења пошаље више сватова но што је уговорио, тада је он био дужан да „одговори дарове за све сватове“ (чл. 55). Дарови су се давали сватовима „при трпези у дјевојчиној кући“ (чл. 20), све невјесте биле су дужне да о Ускрсу те године дарују „свакоме, који у цркву дође, по неколико јаја шарених и боцу ракије“ (чл. 99). Из овога се види истиче Драгићевић, да је главни дио свадбе био у дјевојчиној кући.¹³²²

Отмица дјевојака вршена је, наравно, и у доба када се састављао Грбальски законик, те се одређује у Законику глоба од 50 цекина (скоро као за пола мртве главе) за онога „ко уграби дјевојку“, али само у том случају, ако отмица није учињена у договору са дјевојчиним оцем или мајком, или пак и са самом дјевојком (чл. 54).¹³²³

По Грбальском законуку обавезно су све жене и дјевојке морале „пољубити у руку... сваку мушку главу, када почне оружје носити“ (чл. 71), а то значи двадесете године старости па даље. Жене и дјевојке морале су се уклонити са пута мушкарцу приликом сусрета „и то с лијеве стране“, а она која то не би урадила имала је „да се обличи грднијем укором пред народом“ (чл. 68). Ако је пак женска прела куђељу, њој Грбальски законик није дао да мирно ради свој посао, већ је морала чим опази мушкарца да извади куђељу и поклони му се, или бар да му се „уклони с очи“ чим га угледа, која би прекршила овај пропис јавно би била укорена као и она што се мушкарцу не би уклонила с пута (чл. 69).¹³²⁴

Што се тиче наследства женских оно је било условно, тј. жене су могле имати дио „од очинства или материнства“ само „када би се истражила (изумрла) кућа од мушкијех глава“, а у том случају и дјевојке „дијеле као браћа“ (чл. 22).¹³²⁵

Да се не би поменути ред наследства по Грбальском законуку од појединаца злоупотребио тим што би некога мушкарца адоптирали и лишили своје кћери наследства,

---

¹³²¹ Р. Драгићевић, *Жена у „Грбальском законуку“*, књ. IV, св. 2., 70.

¹³²² *Исто*, 70.

¹³²³ *Исто*, 70-71.

¹³²⁴ *Исто*, 71.

¹³²⁵ *Исто*, 71.

то је у Законику и забрањено онима који имају кћери, да могу некога посинити, сем „ако би му кћери на то пристале“ (чл. 56).

За задиркивање и добацавање женама у Грбаљском законуку се пропиује казна у вину. „Који би Грбљанин у путу задио од збиље или шале туђу жену или дјевојку да плати као преступник љуцкоће, свему Грбљу 4 барјела вина“ (чл. 113). Било је и жена које су каткад „преступнице љуцкоће“, те су и оне као и људи умјеле да опсују коме „закон или вјеру или образ или пост и овим подобна...“, нејасна је само казна за такав преступ у колико се тиче жене, јер је такав преступник („човјек или жена“) осуђивао: „да му Грбаљ све што има изије и попије и да ника у скупштини брацкој не сједе“ (чл. 109). Било је и жена које су своју кућу поткрадале, те се у Законику за такав преступ одређује казна скоро као и за прељубу. Наиме „која би жена кријући од свога мужа из куће украла или продала, да изије или попије, да јој се ухо или врх носа осижече и да се по грдилу познава“ (чл. 110).¹³²⁶

Имамо један члан у Грбаљском законуку који није правио никакве разлике између мушких и женских или дјеце и одраслих. Како су наиме, сви Грбљани давали своје манастиру преко године одређену количину жита, уља или вина, то је и манастир био дужан да за Госпођиндан (сигурно своју славу, истиче Драгићевић) „дати свему Грбљу мушкоме и женскоме, маломе и великоме, по летурђији објед обилат“ (чл. 125), а са тог „обилатог обједа“ разилазило се тек „при заходу сунчаном“, по свој прилици мало више расположено и обично, а то се расположење повећавало још и с тим, што је приликом одласка са гозбе „сваки ко пушку носи“ дужан био „да изврже пушку и тако да захвали манастиру“ (чл. 126).¹³²⁷

На основу наведеног, Драгићевић закључује да жена није имала нимало завидан положај по Грбаљском законуку.¹³²⁸ Она није била само „за један степен“ нижа од мушкарца, како се каже на једном мјесту у Курану, већ често, и за два или три степена. Наводећи ријечи из Курана гдје је Мухамед говорио: „Старај се жену привезати уз себе добротинствима, а нигда с њом строго не поступај, јер ју је Бог створио за твоју срећу“,

¹³²⁶ Р. Драгићевић, *Жена у „Грбаљском законуку“*, књ. IV, св. 2, 72.

¹³²⁷ *Исто*, 72-73.

¹³²⁸ Погледати: С. Новаковић, *Законски споменици*, 365, 405, 503, 519, 578, 629, 651, 659, 671, 763, 778; К. Јирчек, *Историја Срба II*, 257-260; Д. Д. Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Београд 1974.

Драгићевић констатује да из Грбаљског законика видимо да је њено привезивање уз мушкарца било готово немогуће, јер су то скоро била два засебна свијета.¹³²⁹

У тексту Петра Д. Шеровића „Немањићи и Бока“ писано је о сачуваном старом статуту града Будве, редигованом у доба цара Душана.¹³³⁰ Намјесник царев кнез (*conte*) дужан је био при ступању у звање, да положи заклетву на статут. Заступници кнеза и казнаца су три судије које скупа са осам савјетника, два капетана и осталим нижим чиновницима, бира сваке године Велико вијеће градске властеле. Према Статуту домаћим врховним властима припадало је само грађанско правосуђе, док је владар задржао казнено судско правосуђе. Ако се догоди да цар, или који од његових великаша, пороби којег Будванина општина га је морала бранити и накнадити му штету. У ратним походима српских владара Будвани су били дужни давати 50 људи са једним капетаном на челу, којему је општина давала двоструку плату и коња. Али су Будвани само онда морали ратовати, ако би лично српски цар био у војсци, и то само у оним походима у Зети између Котора и Скадра. Ако би цар на свом путу прошао кроз Будву, Будвани су били дужни спремити три гозбе за цара и његову пратњу.¹³³¹

У часопису *Просвјета* изашао је приказ Богишићеве књиге „*Le Statut de Raguse*“.¹³³² Аутор приказа, Петар Миљанић, истиче да је ово први пут да излази на видјело већи дио овог Статута, по којему се најбоље може видјети како се још у XIII вијеку мислило у Дубровнику о грађанском, кривичном, поморском и др. праву. Миљанић наводи да су до тада објављени неки документи из овога законика у „Српскијем споменицима“ (Београд, 1858-1862) што их је штампао кнез Медо Пуцић. Б. Богишић је изнио неколико одломака у *Spomenicima jugoslovenske akademije* (Загреб 1868), а о „Станку“ (*parlamentum*) опширно је расправљао у *Гласнику српског Ученог Друштва* у Београду 1877. године. Но, потпунију слику дубровачког законика из XIII вијека добили смо тек овим издањем, наглашава Миљанић. У приказу се даље наводи да је Законик састављен 1272. године, одобрило га је Мало и Велико вијеће Дубровачке републике, те према томе овај Статут одговара потпуно једном закону, који је примљен у законодавном тијелу. Из самог Законика се види, истиче Миљанић, како се он позива на обичајно право,

¹³²⁹ Р. Драгићевић, *Жена у „Грбаљском законнику“*, књ. IV, св. 2, 73.

¹³³⁰ Погледати: N. Vučković, *Srednjovekovni statut grada Budve*, Budva 1970.

¹³³¹ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 8.

¹³³² П. Миљанић, *Књижевни приказ Богишићевог новог дјела „Le Statut de Raguse“*, Просвјета, II/1894, св. III, 131-132.

дозвољава аналогiju, веома се мало послужио Законик са законима млетачке републике, а још мање с римским правом. Дobar је знак културне независности Дубровачке републике, што њени законодавци нијесу прихватили римско право онако, како су то мало касније урадили многи други народи, закључује Миљанић, и наводи, да баш у доба када је састављен дубровачки статут, римско право је изнешено из заборавља, те су његова тачност и све добре стране навеле скоро све народе, да га поприме као своје, барем да своје законе удешавају према начелима римскога права. Дубровчани нијесу тако радили, него су своме народу дали прави дубровачки закон који је скоро савим независан од страних права, сматра Миљанић.¹³³³ Законик је подијељен у осам књига, а свака књига на поглавља у којима се налазе закључци о разним правним питањима.¹³³⁴ Дубровачки Статут од 1272. године остављен нам је у више рукописа, а има пет разних редакција, наводи на крају приказа Петар Миљанић.¹³³⁵

По Грбаљском катастику од 1430. године, Жупа Грбаљ дијелила се на Горњи и Доњи (касније се дијелио на четири кнежевине: Горњи Грбаљ на Тујковиће и Љубановиће, Доњи Грбаљ на Бојковиће и Лазаревиће). Горњи и Доњи Грбаљ дијелио се на веће комплексе земаља, који су се звали „ждријеб“ у нашем језику, а у латинском *pars*, како стоји у овом Катастику. Тако су се звали по томе што су се ждријебањем давали појединим особама. Сваки се опет „ждријеб“ дијелио на мање честице земље назване „карате“ или „карубе“. Власник ових комплекса земаља (ждријеба) био је град Котор, а грађани – племићи и пучани – су уживатељи. Сељаци су њихови кметови.¹³³⁶

Горњи Грбаљ је имао 23 ждријеба, а Доњи Грбаљ 22 ждријеба. За сваки ждријеб имао је у овом Катастику посебни записник. Укупно их је било 45. Велико вијеће града Котора у мају мјесецу 1430. године изабрало је и одредило три своја грађанина: Миха пл. Пелегрин, Ивана Премуту пок. Марина и Живка пл. Букија пок. Трипа да прегледају и испитају стари катастик „карата“ или „каруба“ жупе Грбља, те да тачно установе и овјере коме законито припадају по наследству, као законитим наследницима оних особа, које су

---

¹³³³ П. Миљанић, *Књижевни приказ Божишићевог новог дјела „Le Statut de Raguse“*, св. III, 131.

¹³³⁴ *Исто*, 131.

¹³³⁵ *Исто*, 132.

¹³³⁶ А. Милошевић, *Катастик Грбља од године 1430*, бр. 1-4, 21-23; Катастик је термин преузет из Византије. Он је синоним за термин практик. У средњовјековној Србији се чешће јавља са значењем „попис црвеног инвентара“, а у приморским градовима и књига нотарских исправа. *ЛССВ*, 283 (Љ. Максимовић); Погледати: К. Јиречек, *Историја Срба II*, 207; И. Божић, *Земљишни систем у „млетачкој Албанији“*, Немирно Поморје XV века, 260, 263.

из почетка најприје имали дотичне карате (карубе), по подјели учињеној у старо доба, како проистиче по старом катастику.¹³³⁷

У ту сврху састао се Иван Балби, капетан-поглавар града Котора у име млетачке владе 24. маја 1430. године са поменутиим делегатима которског Великог вијећа, па су савјесно и помњиво прегледали првобитни стари Катастик (који нам се на жалост није сачувао) и провјерили су све карате или карубе Горњег и Доњег Грбља па су једногласно и сложено утврдили, те записнички овјерили да дотичници могу законито имати, држати и посједовати мирно и спокојно односне карате или карубе у смислу одредаба Которског статута.¹³³⁸

У овом историјском документу спомињу се као уживатељи већег броја карата или каруба (зем. честица) појединих ждријеба земаља у Грбљу, године 1430. следеће старе которске, племићке и грађанске, пучке обитељи: Главати, Букија (*Buchia*), Грубоња (*Grubogna*), Болица, Паскалић (*Pasquali*), Бакое (*Bachoe*), Санкта (*Sancta*), Пелегрини, Немања (*Nemagna*), Кикеро (*Chichero*), Лекиа (*Lechia*), Загур, Драго, Бубић (*Bubith*), Бетко (*Betcho*), Лонго, Милце, Бисанти (*Besanti*), Јартини, Мекша (*Mechxa*), Пако (*Pacho*), Гјимо (*Gimo*), Сабетић, Лекија (*Lechia*), Пашталић, Ћосић, Друшко (*Drusco*), Бисте, Лампро, Грубоица, Санктић, Густич, Ангјели (*Angeli*), Сладановић, Премуди, Пасера (*Passera*), Палма, Враћен (*Vrachien*), Маринце, Тиже (*Tixe*), Премуди, Пућин, Бабић, Квистић (*Quistich*), Димо, Милошевић, Кјаста (*Chiasta*), Соки (*Sochij*, Арбанас из Драча, златар у Котору), Стан, Медоица, Варотари, Миладић, Мекинић, Кастелани (*Castellani*), Стањевић, Палмица, Шубан, Ћосица, Сућ, Косамор (*Cosamor*), Шишић, Радобрати, Михна, Гјермашаић, Каландаси (*Callandassii*) и Мергин. Неке од ових породица спомињу се на више мјеста у овом документу. Занимљиво је и то да многи которски грађани и грађанке имају чисто словенска имена као нпр. Радослав, Радула, Остоица, Добрула, Ружа, Драго, Миливој, Никша, Јакша, Раде, Славјо, Живко, Славко, Владо, Остоја, Мило, Саво, Бијелава, Миладин, Љубе, Сениша, Окат, Звонко, Славица и др. Племићке которске породице користиле су словенска имена, па тако имамо у овом знаменитом документу

---

¹³³⁷ П. Миљанић, *Књижевни приказ Богшићевог новог дјела „Le Statut de Raguse“*, св. III, 22.

¹³³⁸ Исто, 22.

забиљежено следеће: Добрица, кћи пок. Мата пл. Бисанти, Драго пл. Болица, Живко пл. Букија, Сениша пл. Букија, Окат пл. Букија, Звонко пл. Драго итд.¹³³⁹

Писано је и о уговорима о куповини и продаји у средњовековној Србији. Ријеч је о приказу књиге А. В. Соловјева, професора историје словенских права на београдском Правном факултету: „Уговор о куповини и продаји у Средњовековној Србији“, *Архив за правне и друштвене науке* (XXXII, 6, 429-448).¹³⁴⁰ У нашој правној књижевности доста је рађено на праву средњовековне Србије, а највише пажње је посвећено Душановом законуку као најзначајнијем средњовековном правном споменику. Старим српским правом, у то време, бавили су се: Новаковића, Мијушковића, Крстића, Ал. С. Јовановића, Полићевића, Ђорића, Герасимовиће и др.¹³⁴¹ У самом Душановом законуку грађанско право је врло мало обрађено, док се на пр. кривичним правом баве нешто мало више од половине његових чланова. Сем тога, и ван Законика има мало, врло мало извора који би били „подесни за реконструкцију односа грађанског права“.¹³⁴²

Расправа г. Соловјева бави се баш грађанским правом, управо она говори о „Уговору о куповини и продаји некретнина“. О томе постоји из XIV вијека само један формални уговор и то Призренска тапија из године 1346-1366. Осим ње има још неких извора из XV вијека као и „неколико неформалних записа о продаји некретнина“ из XIV вијека. Соловјев је обратио сву пажњу Призренској тапији и у току њеног анализирања показао сличност која излази из поређења те исправе са сличним византијским приватно-правним исправама. На тај начин он показује да се уговори о куповини и продаји у Старој Србији нијесу писали „ни по формуларима словенских записа, ни далматинских нотарских исправа, ни хрватско-угарских листина са печатом“, већ су се писали по формулару византијском „истим редом и истим изразима“. Расправа А. Соловјева је лијеп прилог сиромашној књижевности о средњовековном грађанском праву. Соловјев се и раније бавио историјом старог српског права, као и издавањем текстова. Он је за школску употребу приредио и збирку старих споменика, *Одабрани споменици српског права (од XII*

---

¹³³⁹ А. Милошевић, *Катастик Грбља од године 1430*, бр. 1-4, 23.

¹³⁴⁰ Р. Петровић, А. В. Соловјев: *Уговор о куповини и продаји у Средњовековној Србији*, Записи, 1928, књ. II, св. 4, 199-200.

¹³⁴¹ *Исто*, 199.

¹³⁴² *Исто*, 199-200.

до краја XV в.) Београд 1925, у којој има и неколико повеља које су у тој збирци први пут објављене.¹³⁴³

Један кратак извјештај са излагања академика Авакумовића у Српској Краљевској Академији о старој српској пороти објављено је у *Гласу Црногорца*. Авакумовић је истакао да се порота први пут појавила у Енглеској, одакле је пренесена у Француску и Њемачку.¹³⁴⁴ Авакумовић је истакао да је мишљење да се порота појавила први пут као установа у Енглеској погрешна. Авакумовић износи да је порота постојала и у старој српској држави већ за вријеме краља Милутина 1278. године у XIII вијеку исто кад и у Енглеској, дакле једновремено и у Србији и у Енглеској и то самоникло и независно. Авакумовић је закључио да осим у Срба и у Енглеза ове установа пороте нигдје нема самоникле него пренијете из Енглеске у Француску и Њемачку. Порота је у Србији судила кривичне и грађанске ствари, а тако је било и у Енглеској у XIII вијеку. По Душановом закону у Велику пороту је бирао 24, а у Малу пороту 12 поротника.¹³⁴⁵

У оквиру међународног права је и текст стручног карактера о владарским титулама у средњовјековној Дукљи - Зети.¹³⁴⁶ Балтазар Богишић истиче да наслов жупана онога времена одговара приближно хијерархији државних титулара наслову кнез. Богишић сматра, наводећи аргументе, да је титула великог жупана била нешто више од титуле кнеза. Титула великих жупана по свој прилици и по ондашњим појмовима била је као неко међународно признање њиховог потпуног суверенства. И у данашњем међународном праву, наводи Богишић, многи се још аутори држе правила, да само независни владари цијелога неког народа, или бар већег дијела тог народа, могу тежити ка краљевској титули. То су углавном, по ондашњим појмовима и били српско - рашки, па и српско - зетски велики жупани. Богишић закључује да положај великог жупана није могао бити

---

¹³⁴³ Р. Петровић, А. В. Соловјев: *Уговор о куповини и продаји у Средњовековној Србији*, 200.

¹³⁴⁴ Српска порота је и према Душановим новелама остала доказна порота. Б. М. Марковић, *О доказима у кривичном поступку*, Београд 1921, у свом дијелу изнио је нови правац у изучавању средњовјековне српске пороте. Он је поставио пороту на опште тло институције клетвеника, коју је проучио на основу извора, и тим путем показао, да није порота била суд, него доказно средство; К. Жиречек није у праву када износи мишљење да „порота у Законику цара Стефана подсећа на енглеску пороту”. К. Жиречек, *Историја Срба II*, 124; Ј. Авакумовић, *Стара српска порота поређена са енглеском поротом*, Глас САН XLIV (1894), 3–36; Основни задатак поротника састојао се у томе да се они закуну и да оправдају оптуженог пред судом, тј. да као „његова дружина посведоче да ли јесте или није могао учинити преступ”. ЛССВ, 724 (А. Веселиновић).

¹³⁴⁵ *Порота-српска и енглеска установа*, Глас Црногорца, XXIII/1894, бр. 17, 4.

¹³⁴⁶ Б. Богишић, *Споменица о повишењу цијеле државне титуларе црногорских Господара*, књ. XIII, св. I, 86-95.

много нижи од онога степена што даје краљевска титула. Ни у каквом пак случају, истиче Богишић, велико жупанска титула није могла бити мања од велико-књажевске.¹³⁴⁷

---

¹³⁴⁷ Б. Богишић, *Споменица о повишењу цијеле државне титуларе црногорских Господара*, књ. XIII, св. I, 89.

8. ИСТОРИЈСКЕ БИТКЕ

Периодика се бавила и најзначајнијим средњовековним биткама: Барска битка (1042), Маричкој (1371), бици код Плочника (1387), Косовска битка (1389) и опсаде Скадра 1474. и 1478. године.

Барска битка

Барска битка, којом је Дукљанска држава раскинула вазалне односе са Византијом, била је предмет интересовања писаца у периодици наведеног периода.

Ристо Драгићевић износи историју Зете у доба Војислављевића и истиче да два устанка кнеза Војислава против Византије 1035. и 1040. године нијесу успјели али да је трећи у јесен 1042. године успјешно завршен.¹³⁴⁸ Вукићевић описује битку 1040. године код Скадарског језера и наводи да је грчка војска продирала од Скадра источном страном Скадарског језера и кнез Војислав је чекао у равници на сјеверо-источној страни језера. Од прикупљене војске дао је један дио четворици својих синова и послао их на исток у мјесто Врање да тамо чекају исход битке, а сам је са сином Радославом напао са запада на Грке, које су натјерали у бијег према четворици својих синова који их сложено дочекали. Грци су претрпјели страховит пораз и велики дио њихове војске је изгинуо.¹³⁴⁹

Намјесник Драча Патрикије Михајло упао је у Србију с јесени 1042. године,¹³⁵⁰ са друге стране византијски вазали босански и рашки владар скупили су војску и послали је захумском кнезу Љутовиду да под његовом командом нападне Војислава.¹³⁵¹

Обје су војске продрле у Војислављеву државу, Грци са југа, а Љутовид са сјевера. Војислав је знао да се са обје војске не може борити у исто вријеме па се прво окренуо према грчкој војсци, јер му је од ње пријетила већа опасност. Грчка војска улазећи у Војислављеву државу зашла је дубоко у кланце и кршеве и дошла до града Бара, пошто се Војислав непрестано повлачио испред ње намећи је да је на погодном мјесту нападне.

¹³⁴⁸ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 130.

¹³⁴⁹ М. Вукићевић, *Како се тече слобода*, бр. 49, 2-3.

¹³⁵⁰ *Из Јиречкове Историје Срба*, бр. 20, 3.

¹³⁵¹ М. Вукићевић, *Како се тече слобода*, бр. 49, 3.

Грци су опазили Војислављевоу намјеру али нису смјели ићи даље, већ су планирали да се врате на југ, те су морали преноћити једну ноћ усред кршева и кланаца. Тада је Војислав одлучио да нападне непријатеља са пет својих синова послуживши се ратним лукавством. Двојицу синова је оставио са собом, а тројици је наредио да узму сваки по десет добрих момака са трубама и роговима, да се попну на врхове брда и да се разриједе тако да се Грцима учини као да су усред непријатеља, а он ће са осталима напасти Грке у поноћ. Да би још више заплашили грчку војску један Баранин, пријатељ Војиславов, отишао је тајно грчком војводи и казао му да их је опколила велика војска, што изазвало панику у грчким редовима. Грцима је изгледало као да им се приближавају хиљаде војника уз паклену вику и дреку, те је у њиховој војсци настала „пометња и бјежанија“.¹³⁵² Војислављеви синови гонили су остатак грчке војске до ријеке Дрима. Главни грчки војвода био је тешко рањен. Пошто је дошао у скадарску равницу, убрзо, умро је од рана.¹³⁵³

Јиречек и Драгићевић наводе да је намјесник Драча Патрикије Михајло изгубио двије трећине војске (рачунајући вјероватно ту и војнике њихових савезника захумског, рашког и босанског господара) и седам стратега, а сам је једва утекао. Јиречек наводи да је битка била у црногорским планинама: „ходећи ждријелима од Скадарског језера, па долином Зете пут Херцеговине“.¹³⁵⁴ Поп Дукљанин каже да је Војислав побиједио двојицу грчких војсковођа: Арменопола у „*planities Zentae*“ (равница Зете), а Курзилија између Бара и Улциња, напавши га ноћу.¹³⁵⁵ Фрањо Рачки према савременим грчким љетописцима наводи да је битка била у Црмници.¹³⁵⁶

Вукићевић износи да је Војислав послао кнезу Љутовиду сина Гојислава с војском и педесет заробљених Грка. Војиславу је било жао да се пролива „братска крв“ па је наредио сину да на лијеп начин склопи са Љутовидом мир. Гојислав се срео са војском Љутовидовом код града Клобука, одабрао је многе заробљене Грке и послао их Љутовиду да му каже како су у боју прошли па да напусти земљу. Љутовидови људи су се уплашили, те је њихов вођа позвао на мегдан Гојислава и том приликом погинуо, а његова војска се разбијезала и напустила Требиње. Тада су Хум, Рашка и Босна признале за свог господара

¹³⁵² М. Вукићевић, *Како се тече слобода*, бр. 49, 3; Поп Дукљанин намјесника Драча назива Хрисилијем, в. *Gesta Regum Sclavorum*, I-1, 146-151.

¹³⁵³ М. Вукићевић, *Како се тече слобода*, бр. 49, 3; *Gesta Regum Sclavorum*, I-1, 150-153.

¹³⁵⁴ *Из Јиречкове Историје Срба*, бр. 21, 2; Р. Драгићевић, *Везе Зете - Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 130.

¹³⁵⁵ *Исто*, 2, нап. 9.

¹³⁵⁶ *Исто*, 3.

Војислава. На крају Вукићевић закључује да је овим ратом Војислав извојевао своје народу слободу и самосталност, увећао српску државу, прославио себе и српски народ, да га се „сјећају потомци докле траје Србина и српскога имена“.¹³⁵⁷

Маричка битка

У склопу текста о Балшићима, Павле А. Ровински износи податке за Маричку битку. Ровински је мишљења да се Вукашин Мрњавчевић након убиства цара Уроша прогласио царем.¹³⁵⁸ У то вријем Турци нападају на српске земље, Вукашин одбија тај напад и протјерује их преко ријеке Марице, али га је тамо срела велика турска војска. Послије првог судара, наводи Ровински, Вукашин је побјегао са бојног поља. У бици је погинуло много српске војске, коју су Турци посјекли, а много их се потопило у ријечи. Ту су погинула и два Вукашинова брата, Угљеша и Гојко. Вукашин је препливао ријеку и тако се спасао, али га је, како наводи Ровински, убио његов слуга Никола Арсојевић 26. септембра 1371. године.¹³⁵⁹ Павлиновић такође наводи да је краља Вукашина убио његов слуга Никола 1371. године, као и да је Балшиће запао дио од Вукашинове „пустоши“ и „њим бје на ухар“.¹³⁶⁰

У једном тексту писаном поводом пестогодишњице од погибије Марка Краљевића наводи да су се краљ Вукашин Мрњавчевић и његов брат деспот Јован Угљеша утаборили на ријечи Марици код Чрменских Лугова, дан хода од Дренопоља (Једрена), иако то била само јужна српска војска, била много јача и одабранија од турске војске, а Турци су поручили краљу Вукашину да ће му се покорити и да ће му плаћати данак само ако их

---

¹³⁵⁷ М. Вукићевић, *Како се тече слобода*, бр. 49, 3; Поп Дукљанин наводи да су Доброславови (Војислављеви) синови заузели цијели Драчку област све до ријеке Војусе и тамо саградили утврђење, в. *Gesta Regum Sclavorum*, I-1, 152-155.

¹³⁵⁸ На основу грађе из Дубровника настао је Јиричеков рад: »СРПСКИ ЦАР УРОШ, КРАЉ ВУКАШИН И ДУБРОВЧАНИ«, 1886. године, на чешком језику. Тиме је окончано спор између Љ. Ковачевића и П. Срећковића, у српској историографији. Ровинском нису били познати резултати до којих је дошао Јиречек. Погледати: К. Јиречек, *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 339–385.

¹³⁵⁹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 6, 2; Да би зауставили даље напредовање Турака браћа Мрњавчевићи, деспот Угљеша и краљ Вукашин, ријешили су да ударе непосредно на Једрене, али су као жртве ноћног препада исламских ратника, 26. септембра 1371. године катастрофално поражени на ријечи Марици, недалеко од града Черномена, в. Г. Шкриванић, *Битка на Марици (26. септембар 1371)*, Војноисторијски гласник, бр. 3, Београд 1963, 71-94; Г. Острогорски, *Серска област*, Београд 1965, 127-146.

¹³⁶⁰ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 64; Ђурађ I Балшић је од земаља свог таста узео Призрен. *Историја Црне Горе II-2*, 29 (С. Ћирковић).

оставе на миру, али док су се водили преговори Турци су ноћу преваром изненадили српску војску, пораз је био тако страшан, да се још и данас помиње „мутна Марица“ која се тад замутила српском и турском крвљу. То је било у ноћи између 25. и 26. септембра 1371. године, ово бојиште и данас Турци зову „Срб-синдиги“ (Српска погибија). У тексту се наводи да су у овој бици погинули краљ Вукашин и брат му Угљеша, и да су Турци затим покорили све југоисточне српске земље.¹³⁶¹

Битка код Плочника

О бици на Плочнику 1387. године писано је у *Просвјети*.¹³⁶² У тексту стручног карактера писано је о приликама код Срба и Турака уочи битке на Плочнику, о српској и турској војсци, о самој бици на Плочнику као и последицама и важности ове битке.

Говорећи о приликама код Срба прије битке код Плочника, аутор текста Космајац, истиче да се крв и снага српског народа трошила у унутрашњим сукобима и да је српску властелу ухватила политичка деморализација.¹³⁶³ Турци су са друге стране заузимали комад по комад земље у Македонији и Бугарској, те тиме постепено све више умањивали отпор који су им Срби са овим областима могли дати. Излажући о Муратовим војним операцијама на Балкану, Космајац закључује, да је турски владар Мурат био одличан војсковођа, стратег и тактичар и да су Дренопољ, Пловдив, Чермен, Јарбол, Ихтиман, Самоков, Маричка долина, наслон, основа, на чему је Мурат сазидао своје огромно и силно царство.¹³⁶⁴

---

¹³⁶¹ 500. *Годишњица Марка Краљевића*, бр. 50, 1; Према најновијим резултатима сматра се да у ово вријеме највећи град Тракије, Једрене, премда у рукама муслимана, још није био престоница османског емира, сагласно новијим истраживањима Једрене је доспијело у турске руке 1368/9, а Мурат I је њиме овладао тек прије 1376/7, вјероватно 1373. године. Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332-1391)*, Београд 1993, 355; Ово бојиште Турци су прозвали „*sirf-sindigi*“ - „Српска Погибија“. Погледати: Г. Елезовић, *Огледало света или Историја Мехмеда Неширије*, САН, Београд 1957, 21.

¹³⁶² Р. Космајац, *Нешто о борби на Плочнику, војно-историјски приложак*, св. IX, 506-513; св. X, 566-575; св. XI и XII, 617-620; Први значајнији сусрет војски кнеза Лазара и султана Мурата I одиграо се током 1386. године код Плочника, мјеста југозападно од Ниша, између Куршумлије и Прокупља, западно од ријеке Топлице, в. М. Шуица, *Приповести о српско-турским окршајима и „страх од Турака“ 1386. године*, 99.

¹³⁶³ Р. Космајац, *Нешто о борби на Плочнику, војно-историјски приложак*, св. IX, 507.

¹³⁶⁴ *Исто*, 508.

Космајац наводи да је податке о српској војсци у XIV вијеку преузимао из дјела Стојана Новаковића „Стара Српска војска“ (*Ратник* 1893).¹³⁶⁵ Средњовјековна српска држава била је у војничком погледу подијељена на војне округе, а они на мање области. Осим главне земаљске војске постојала је и најамничка војска коју су држали владоци, велика властела, кнезови, жупани. Војне старјешине били су: војводе, властела велика и мала, кнезови, жупани велики и мали (главари града или области), тисућници, стегоноше, сатници, челници, десетници.¹³⁶⁶ Главни родови војске били су: пјешадија и коњица, а помоћни родови били су: артиљерија, тј. велике праћке, корњаче за рушење, балисте, а било је и других помоћних струка: ћелатора (коморе) и санитет.¹³⁶⁷ Главно оружје српске војске било је: оклоп, штит, сабља, мач, копље, мало копље, буздован, нож, лук са тоболцем и стријела, ручна праћка, наџак, сјекира, брадва, балисти, велике праћке, катапулти и др.¹³⁶⁸ Коњица је била оклопничка – тешка.¹³⁶⁹

Турци су регрутовали војску у први мах из Азије, а као „полудивљи освајачки народ“, чим би коју покрајину потчинили, тражили су данак и помоћ у извјесном броју војника и на тај начин су попуњавали своје проређене редове у прво вријеме, па им је то постао обичај и касније, када су на Балканском полуострву успоставили своју државу. Турска војска се дјелила у два вида: сопствену војску и вазалну војску. Старјешине турске војске били су: читлук-сахибија (господар окружја), спахи-оглан (ново установљени ред), санџак бег, паша, субаша, војнук-бег (командант коморе), војнук (комора). Турска војска је била лака- без оклопа.¹³⁷⁰

У вези локације мјеста Плочник, гдје се одиграла битка, постоји неколико мишљења. Ровински наводи да се кнез Лазар одрекао плаћања данка Турцима и давања војске за помоћ, те је тада 1387. године султан Мурат дигао против њега војску, али га је Лазар победио у боју на ријеци Ситници, близу Топлице и Плочника, недалеко од Новог Пазара.¹³⁷¹ Павлиновић и Вукић наводе да је Ђурађ Балшић окупио Зећане и помогао

---

¹³⁶⁵ Нап. С. Новаковић, *Стара српска војска. Историјске скице из дјела „Народ и земља у старој српској држави“*, Ратник, Београд 1893.

¹³⁶⁶ Р. Космајац, *Нешто о борби на Плочнику, војно-историјски приложак*, св. IX, 510.

¹³⁶⁷ С. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд 1893; Г. Шкриванић, *Organizacija srednjovekovne vojske u Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, VIG 1 (1967), 141-168.

¹³⁶⁸ Погледати: Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957.

¹³⁶⁹ Р. Космајац, *Нешто о борби на Плочнику, војно-историјски приложак*, 511-512.

¹³⁷⁰ *Исто*, 512-513.

¹³⁷¹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 1-2.

кнеза Лазара на Поље Бијело, гдје су поразили Турке.¹³⁷² Космајац наводи локацију мјеста Плочник, које се налази западно од Ниша ка Куршумлији и за ту тврдњу износи чињенице, које нам дају историјска географија тог подручја, као и да је у љетописима остала забиљешка: „Лета 6895 (1387) побеже цар Мурат испред кнеза Лазара од Плочника у Топлици“.¹³⁷³ Космајац констатује да се сви историчари слажу у томе да је Плочник лежао на путу који води из Крушевца преко Куршумлије за Приштину.¹³⁷⁴ У савременој историографији наводи се да је овај турски напад кнез Лазар зауставио код Плочника, између данашњег Прокупља и Куршумлије,¹³⁷⁵ вјероватно у прољеће или на љето 1386. године.¹³⁷⁶

Ровински (износи мишљење Леунклавија који на основу турске историје) и српски историчар Рајић, приписују ту побједу Ђорђу Кастриоту, славном арбанашком јунаку, који је познат под именом Скендер-бег. Милаковић то опориче и сматра, да ако је ко дошао Лазару у помоћ из јужних српских области, то није био нико други него Ђурађ, син Страцимира Балшића, који је у то вријеме господарио у Скадру и над свом облашћу. Није могао то бити ни дјед Ђорђа Кастриота, јер се о његовом господарству у овој области не налази спомена ни код једног историчара, који заслужује да му се вјерује, наводи Ровински и истиче да је отац Ђорђевић, Јован (Иван) Јован Кастриот владао неким малим дијелом Албаније, који је потпао под турску зависност ако не још у XIV вијеку, а оно у сваком случају у XV вијеку, а никад нијесу били господари над Скадром ни он, ни његов син Ђорђе Кастриот, познатији под именом Скендер-бег.¹³⁷⁷

Космајац описује турску стратегију ратовања и закључује да се сводила у најглавнијим тачкама на већу бројност од непријатеља, одређеност општег па и посебног правца кретања, као и на нападно, офанзивно вођење рата. Такође износи и турски ратни план, који се састојао у томе да се заузму све српске јужне покрајине и да се продужи дејство на сјеверне покрајине. План заузећа сјеверних покрајина састојао се од заузећа главног Цариградског друма, главних кључева пута: Пирота и Ниша, продирање у престоницу Крушевац као и наступање Дубровачким друмом на запад. Космајац

---

¹³⁷² М. Павлиновић, *Црна Гора*, 67; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 3.

¹³⁷³ Р. Космајац, *Нешто о борби на Плочнику, војно-историјски приложак*, св. IX, 566-567.

¹³⁷⁴ *Исто*, 567.

¹³⁷⁵ Р. Михалчић, *Лазар Хребелановић, историја, култ, предање*, Београд 1984, 115.

¹³⁷⁶ М. Шуица, *Приповести о српско-турским окршајима и „страх од Турака“ 1386. године*, 104.

¹³⁷⁷ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 2.

закључује да је Плочничка битка, уствари њен исход, учинио то, да су Турци увидјели да су погријешили са правцем операција и да је прије свега било потребно заузети „Косовски Вилает“, који им је остао са лијева у бок према пређашњем плану. Ова грешка им се морала десити, наводи Космајац, што нијесу познавали тачно ове предјеле, те нијесу према томе ни знали куда воде ови главни путеви.¹³⁷⁸

Космајац износи податак да је у боју на Плочнику страдало преко двадесет хиљада турских војника, а да се турски цар Мурат са неколико хиљада војника спасио.¹³⁷⁹ Битка код Плочника донијела је повратак Пирота и Ниша у српске руке, а посматрана са историјског гледишта она је потврдила велики морал српске војске који је задржао турску силу. Плочник је каже Космајац, Србима створио вјеру и поуздање у себе и показао Турцима да имају у Србима озбиљног противника, а исто тако учинио да Мађари престану нападати сјеверне српске покрајине и да увиде да пропашћу Срба долази и њима исти пад.¹³⁸⁰

Косовска битка

Ниједна битка није оставила тако дубок траг у српској историји као Косовска битка, па је о њој и највише писано. Један од текстова стручног карактера у коме је описана Косовска битка и дат њен значај су изводи из дјела Павла Аполоновича Ровинског о Црној Гори.¹³⁸¹ Писано је и у оквиру јубилеја поводом Косовске битке у *Новој Зети, Црној Гори, Слободној мисли*.¹³⁸² О значају Косова поља у српској историји говори и текст стручног карактера о Косовским биткама током средњег вијека које су решавале судбину народа, појединих династија, а при крају средњег вијека и судбину јужне Европе.¹³⁸³ О Косовској бици писано је и у оквиру других текстова.

---

¹³⁷⁸ Р. Космајац, *Нешто о борби на Плочнику, војно-историјски приложак*, св. IX, 571.

¹³⁷⁹ *Исто*, 575.

¹³⁸⁰ *Исто*, 619-620; Султан Мурат I је у походу из 1386. године заузео Ниш, али у свом продирању у унутрашњост српских области није ишао даље од Плочника. Погледати: М. Шуица, *Приповести о српско-турским окршајима и „страх од Турака“ 1386. године*, 112.

¹³⁸¹ П. А. Ровински, *Значај битке косовске*, Просвјета, 1/1889, св. IV и V, 112-116; П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 8, 2-3.

¹³⁸² Л. Томановић, *О Косовској петстогодишњици*, Нова Зета, I/1889, 171-173; *Успомена на Видов-дан*, Црна Гора, VII/1926, бр. 25, 1; *Косовске манифестације*, Слободна мисао, 18/1939, бр. 23, 1; *Косовска религија*, Слободна мисао, 18/1939, бр. 24, 1-2.

¹³⁸³ Б. Николић, *Косовске битке*, Слободна мисао, 10/1931, бр. 26, 3.

Наводећи како су Турци „чисто нечујно“ заузели Бугарску, Тракију, Тесалију и цијелу источну половину Балканског полуострва све до бедема Цариграда, Ровински констатује да је од битке на Косову пољу, започела борба на свим тачкама, која је водила до узајамног исцрпљивања обје стране и српске и турске, с том разликом што је српска страна тратила своје силе, а није имала ни откуда изворе да их попуни и да се поткријепи, а докле је друга страна расла сваког часа, постојано се попуњавајући неисцрпним резервама Азије и снажећи се на рачун туђих елемената које је покорила.¹³⁸⁴

Косовска битка 15. јуна (28. јуна) 1389. године била је судбоносна по опстанак српских држава на Балканском полуострву, и дефинитивно је утврдила превласт Османлија на Балкану.¹³⁸⁵ У једном публицистичком тексту говори се о Косовској бици, на основу документа копије из XVI вијека, преписане са српског (атонског) оригинала из XV вијека, у коме је бој на Косову приказан као у епским народним пјесмама. У тексту се каже да је турски цар Амурат био поријеклом хришћанин, да га је на Косову убио оклеветани слуга цара Лазара, да је у Косовском боју заробљен и посјечен цар Лазар, као и да је битка била 6897. године.¹³⁸⁶ У једном тексту из стране штампе стоји да је војска кнеза Лазара нападнута од свих нових непријатеља готово уништена на Косову Пољу 15. јуна 1389. године и да је Косовска битка остала за сав српски народ српски велика корота.¹³⁸⁷

Ровински сматра да је морална декаденција српског двора и великаша након распада српског царства темељни узрок њихове пропасти, а да је Турцима остало само да их „дотуку“.¹³⁸⁸ Ровински констатује да је Лазарева побједа код Плочника 1387. године носила у себи зачетке будуће погибије, он се занио том побједом и није се добро приправио за будуће догађаје, није се постарао да привуче на своју страну друге српске кнежеве, а они опет, са своје стране, нијесу видјели да се у тој бици решава и њихова судбина и судбина цијелог српства. Без сумње, истиче Ровински, ту је играла улогу и она урођена особина српскога карактера – непослушност општој заповијести и жеља да свак

---

¹³⁸⁴ П. А. Ровински, *Значај битке косовске*, св. IV и V, 112; П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 8, 2; Османски хроничари тачно оцијењују огромни историјски значај Косовске битке, они ту борбу називају „*gaza-i ekber*“ (највећа, одлучна војна). N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo 1971, 185.

¹³⁸⁵ Б. Николић, *Косовске битке*, бр. 26, 3.

¹³⁸⁶ *Један интересантан податак о боју Косовском*, Глас Црногорца, XXXIX/1910, бр. 42, 3

¹³⁸⁷ *Страници о Црној Гори и Црногорцима, Црногорци*, Записи, XVII/1937, св. 2, 89; Косовска битка се одиграла на Видовдан 15. јуна (по новом календару 28. јуна) 1389. године. *Историја српског народа II*, 43 (Р. Михаљчић).

¹³⁸⁸ П. А. Ровински, *Значај битке косовске*, св. IV и V, 113-114.

ради на свој рачун и под своју одговорност, а може бити и лична жеља да се један уздигне над погибијом другога, као што је у томе народно предање забиљежило црним словима Вука Бранковића. Без сумње, каже Ровински, неки су се налазили у забуни, односно онога што се морало догодити, други су се преварили у рачуну, а трећи су закаснили.¹³⁸⁹

Турци су друмом Косово Врањско Поморавље - Софија оперисали на Косову.¹³⁹⁰ Космајац износи српски и турски ратни план пред битку, као и сам распоред трупа,¹³⁹¹ наводи да је турском војском командовао Мурат, а српском Милош Обилић.¹³⁹² Описијући ток битке, Космајац истиче српску побједу и заслугу Милоша Обилића те закључује да је ова битка у народу разнијела Милошево име и створила му бесмртан спомен у цијелом Српству.¹³⁹³

Ровински истиче да је битка била одсудна, смрт турског цара Мурата и кнеза Лазара са свим великашима не подлеже сумњи; Вук Бранковић одиста није притекао у помоћ, али не због издајства, него због какавог другог узрока; многи нијесу ни учествовали у тој битци, једни нијесу хтијели, не придајући јој значај и не схватајући, како каже Ровински, да се „ту ријешава судбина Српства, а док су други закаснили“.¹³⁹⁴

Ровински такође констатује да не треба кривити кнеза Лазара што је неспреман ступио у бој „јер није он тражио боја него бој њега“.¹³⁹⁵ Ровински наводи и мишљење народа, који оправдава кнеза Лазара и уврштава га у мученике и своје свеце, док Вука Бранковића предаје проклетству, јер како тумачи Ровински, код народа постоји искључиво морални критеријум, и народ „не може расуђивати и не расуђује је ли тај поступак тактичан и добро прорачунат“.¹³⁹⁶

¹³⁸⁹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 7, 2.

¹³⁹⁰ Р. Космајац, *Нешто о борби на Плочнику, војно-историјски приложак*, св. IX, 571.

¹³⁹¹ *Исто*, 572-574.

¹³⁹² *Исто*, 574; П. Томац наводи да је у Косовској бици учествовало 40.000 Турака према 25.000 Срба. П. Томац, *Косовска битка*, Београд 1968, 134.

¹³⁹³ Р. Космајац, *Нешто о борби на Плочнику, војно-историјски приложак*, св. IX, 575; Име српског јунака који је убио турског султана Мурата прије је доспијело на странице страних него домаћих списа. У „Бугарској хроници“ с почетка XV вијека он је назван Милошем. Од византијских историчара само Халкокондил доноси име српског јунака којега назива Милоин. Први од турских хроничара доноси његово име Ашик-паша Заде (1484) који га назива Милош Кобила. Константин Михаиловић из Островице први је Србин који је забиљежио име косовског јунака у свом дјелу „Јаничарове успомене“ или „Турска хроника“ написаном крајем XV вијека на пољском језику, он кратко саопштава да је Милош Кобилић убио цара Мурата. Р. Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, Београд 1989, 16-18.

¹³⁹⁴ П. А. Ровински, *Значај битке косовске*, св. IV и V, 112; П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 8, 2.

¹³⁹⁵ П. А. Ровински, *Значај битке косовске*, св. IV и V, 112-113; П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 8, 2.

¹³⁹⁶ П. А. Ровински, *Значај битке косовске*, св. IV и V, 113; П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 8, 2.

Једно од централних питања је „издајство“ Вука Бранковића. Томановић истиче да су научна истраживања спрала „црну љагу“ са тобожњег издајства Вука Бранковића, а да је народно предање плод оне тежње, да се узрок зла које цио народ није могао избјећи, припише појединцима.¹³⁹⁷ Павлиновић каже да је „Видов дан видио Вука Бранковића невјеру, а србског народа пропаст“. Вукић такође истиче невјерство Вука Бранковића.¹³⁹⁸

О учествовању Ђурађа II Страцимировића Балшића у Косовској битци, Томановић наводи мишљење Љ. Ковачевића, који је доказао да је, „скадарски кнез“ кога спомиње турски хроничара Нешри и који је преварио турског цара Мурата и навукао пораз на његову војску на Косову, као и турског хроничара Садедина који спомиње неког „Ђурађа“ који је захтијевао да се са Турцима дању мегдан подијели, нико други него Ђурађ II Страцимировић Балшић и да овога српског владоца народна пјесма слави као јунака косовског под именом Страхињића Бана.¹³⁹⁹ Павлиновић наводи да је Ђурађ II пошао са војском на Косово али је закаснио и на путу га је стигао „лош глас“.¹⁴⁰⁰ Стратимировић наводи да је Ђурађ II учествовао са својим Зећанима у боју на Косову.¹⁴⁰¹

На Косову је изгинуло много здраве снаге, каже Ровински, „но у исто доба ту је на смрт осуђено оно ниско, себично начело, по којем се Српством управљало“, и да се „цар Лазар пред нараштајем, који је наступио, као чисто света личност, која је за тијем одушевљавала српски народ на прегалаштво у име части и славе. На цијелом путу историјског живота, којим је пролазио српски народ иза тога, Косовска битка с цијелим циклом, који обухвата борбу његову за слободу, створила му је идеал, који је одгојио читав ред нараштаја, и тај васпитни уплив не треба ни данас да престане“.¹⁴⁰² Косовска битка је спасила и сачувала српском народу душу, будећи у њему самосазнање. Она је каже Ровински уништила сталежне преграде и скупила народ у једну цјелину. На крају Ровински закључује да није било у тадашњем Српству унутрашњих узрока, са којих се оно

---

¹³⁹⁷ Л. Томановић, *О Косовској петстогодишњици*, 172.

¹³⁹⁸ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 67; М. Вукић, *Нешто из историје*, бр. 2, 3; О држању Вука Бранковића в. М. Благојевић, *О издаји и невери Вука Бранковића*, Зборник Матице српске за историју, бр. 79-80 (2009), 7-42; На основу извора насталих у вријеме Косовске битке не може се утврдити да ли је Вук Бранковић издао, о томе погледати студију: М. Спремић, *Вук Бранковић и Косовска битка*, Прекинут успон, српске земље у позном средњем веку, 235.

¹³⁹⁹ Л. Томановић, *О Косовској петстогодишњици*, 173.

¹⁴⁰⁰ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 67.

¹⁴⁰¹ Ђ. Стратимировић, *Нешто о Балшићима*, 40; Прекид непријатељства с босанским краљем не пружа довољно оправдање за претпоставку да се и Ђурађ II Страцимировић нашао 28. јуна 1389. године на Косову пољу против султана Мурата I његових снага. *Историја Црне Горе II-2*, 53 (И. Божић).

¹⁴⁰² П. А. Ровински, *Значај битке косовске*, св. IV и V, 114; П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 8, 3.

растварало, оно би могло издржати борбу против Турака, што доказују догађаји који су иза Косовске битке наступили, а народ српски више стотина године после тога борио се, имајући против себе не само Турке, него и Мађаре и Млечане.¹⁴⁰³

У једном тексту публицистичког карактера са идеолошким компонентом истиче се да је српски народ имао пуно тешких момената у својој историји, а косовска катастрофа била је један од најтежих момената, али да велики народи и у несрећама остају велики показао је српски народ. Његова морална снага била је браник једне велике цивилизације, којој је пријетила опасност најезде са Истока. Аутор овог текста наглашава да „нама, који живимо у овим, обливеним крвљу, кршевима, који су у току пет вјекова издржали све историјске удесе и остали несаломљени у националној свјести ... нама није страшна ова тешка борба. Као и увијек наш горштак има на уму ону стару, као и његове кршеве, завјетну Видовданску мисао: иди напријед за свијетао образ, за крст часни и слободу златну, иди напријед и немој клонути. Идеја мора побиједити!¹⁴⁰⁴ У другом тексту сличног карактера истиче се да је кроз свијест о узроцима нашег пораза на Косову јачала наша национална мисао до своје побједи и да се у том моменту развио наш косовски култ. Аутор текста који је чланак писао уочи Другог свјетског рата, напомиње: „и наш народ у осјећању катастрофе која може да наступи морао је похитати да на Косову 28. јуна ове године поврати себе у потпуни контакт са великим искуствима своје прошлости, својих напора и толико вјекова борбе за данашњу националну слободну заједницу, за коју има све да заложу у одбрану њене слободе и независности“.¹⁴⁰⁵ У једном публицистичком тексту са идеолошким компонентом, истиче се да је у тешким моментима када је требало извојевати слободу, бити Србин значило је преобразити се у косовског јунака, а та религија Косова и култ косовских јунака дала је српском народу духовну и моралну снагу да кроз стољећа води борбу и да коначно извојује своју слободу.¹⁴⁰⁶ Косовска битка је најживља успомена у историји цијелог српства.¹⁴⁰⁷

Ровински наводи и једну интересантну причу о кнезу Лазару и Косовском боју. Наиме, један авантуриста, тридесетих година XIX вијека, који је хтио да постане кнез Васојевићки, у предговору карти Косовског поља пише: „Нека вријеме покаже далекоме

¹⁴⁰³ П. А. Ровински, *Значај битке косовске*, св. IV и V, 115; П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 8, 3.

¹⁴⁰⁴ *Успомена на Видов-дан*, бр. 25, 1.

¹⁴⁰⁵ *Косовске манифестације*, бр. 23, 1.

¹⁴⁰⁶ *Косовска религија*, бр. 24, 1-2.

¹⁴⁰⁷ Л. Томановић, *О Косовској петстогодишњици*, 171.

потомству и ђеци његовој, ђе је кнез Лазар на свагда заковао народ свој у вјечне ланце ропства, стида и бесчашћа.“ Издавач овог дјела, учени Србин из Војводине, чини примједбу: „Ово мишљење Васојевицкога кнеза може се достини учинити чудноватом. Али је важно примјетити да такво мишљење постоји у опће у јужним крајевима Србије. На велико моје изненађење и ја сам то чуо од мнозине, а особито од Крушевљана, данашњих становника некадашње престонице Лазареве-Крушевца (у Србији). Ја сам чуо како они за Косовску битку осуђују кнеза Лазара, а правдају Вука Бранковића. Они говоре да кнез Лазар, упуштајући се у бој противу отоманске силе, излагао је очигледној погибији Српско царство, а Вук Бранковић, видећи опћу погибију, спасао је од погибије 12000 најбоље војске.“ Ровински наводи да је историјско-критички опис Косовске битке од Ђорђа Малетића издао Ђорђе Мушицки у Новом Саду 1847.¹⁴⁰⁸

Боривоје Николић наводи значајне битке које су се одиграле на Косову пољу: прва битка која се одиграла на Косову пољу и коју је историја забиљежила била је код Пауна, између српске војске под командом Бодина, сина зетског краља Михаила и Византинаца, која се завршила српским поразом и заробљавањем Бодина; друга значајна битка била је у љето 1093. године, када је рашки жупан Вукан са својом војском код Звечана потукао византијску војску под командом драчког војводе Јована Комнина, последица битке је што је Вукан остао независан господар Рашке, извјесно вријеме неузнемириван од стране Византинаца; следећа значајна битка била је 1168. године када је српска војска под командом Стефана Немање код Пантина на Косову, разбила византијску војску коју је предводио Немањин брат Тихомир, последица битке је та што је Немања остао жупан Рашке и утврдио свој положај, док су Византинци овом битком дефинитивно потиснути из рашке државе; године 1321. код Звечана краљ Стефан Дечански је потукао војску свог полубрата Константина, који је том приликом погинуо, чиме је завршен грађански рат након Милутинове смрти и овом побједом Стефан Дечански се утврдио на српском престолу; млади краљ Душан је 1331. године опколио у Неродимљу свог оца Стефана Дечанског, потукао његову војску, заробио оца и затворио га у Звечански град, након чега је засјео на српски престо; на Видовдан 15. јуна (28. јуна) 1389. године одиграла се битка између српске и турске војске; у новембру 1402. године у близини Грачанице на Косову одиграла се битка између српске војске под командом деспота Стефана Лазаревића и

---

¹⁴⁰⁸ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 8, 3.

турске војске под командом Ђурђа Бранковића, побједа је била на српској страни, што је продужило живот српској држави; у октобру 1448. године одиграла се на Косову пољу битка између мађарске војске под командом Јанка Хуњадија и турске војске, у овој бици Мађари су потучени и Николић закључује да је ова побједа турској војсци коначно отворила пут у Јужну Европу.¹⁴⁰⁹

Историчар Стојан Новаковић о Косовској идеји каже: „Сва је дубока филозофија боја на Косову у оној црној свили око црногорске капе. Док је Срби носе, Косово није ни пребољело ни освећено, јер пораз Цара Лазара није незгода једне државе, него је детронизација једнога народа. Тамо је замрло посланство Српства и народ нефаљено осјећа, да још нико није из мртве руке Лазарева примио шибику пространијех мисли и великога Царства.“¹⁴¹⁰

Опсада Скадра

О турској опсади Скадра 1474. године писано је у *Гласу Црногорца*, који доноси чланак из часописа „*Rivista Militare Italiana*“.¹⁴¹¹ Аутор Е. Барбарић наводи да је турску опсаду Скадра описао Доменико Малипјеро, тадашњи љетописац у својим „Аналима Млетачкијем“ од г. 1457 до 1500. Барбарић наводи да је опсада Скадра почела у мају 1474. године. Беглербег Грчке је пошао са десет хиљада Турака до под зидове Скадра и покушао је изненада да освоји град којег је бранио Антоније Лоредан. Барбарић истиче пријатељске везе између Млечана са једне стране и Балшића и Црнојевића са друге, као и да су се имена Балшића и Црнојевића често пута спомињала у извјештајима млетачких ректора у Далмацији као поузданих савезника Републике. Тако је Стефана Црнојевића млетачки Сенат звао „велеможнијем војводом“, који је био у чврстим пријатељским везама са Скендербегом Кастриотом, које је и његов син Иван подржао у ратовању против Турака.

---

¹⁴⁰⁹ Б. Николић, *Косовске битке*, бр. 26, 3.

¹⁴¹⁰ К. Т., *Срби и Турци XIV и XV вијека. Историјске студије Стојана Новаковића прегледао Др. Лујо кнез Војновић*, Луча, I/1895, св. VII и VIII, 493.

¹⁴¹¹ Е. Барбарић, *Опсада Скадра*, Глас Црногорца, XXV/1896, бр. 50, 2; бр. 52, 2-3, Турци су кренули у велики напад на Скадар у позно прољеће 1474. године и четири мјесеца држали град под опсадом. *Историја Црне Горе II-2*, 301-307 (И. Божић).

Осам година послије смрти Кастриотове, наводи Барбарих, Црногорци и Млечани нашли су се удружени у одбрани скадарског града.¹⁴¹²

Главну турску војску предводио је Кадим Сулејман паша из Једрена са осам хиљада јаничара и придружио се беглербегу у опсади града, тако да је турска војска бројала око дванаест хиљада. Лоредан, заповједник града је окупио преко двије хиљаде грађана, сто урођених страдиота и нешто пјешака и црногорских коњаника, који су дошли из Жабљака, престонице кнеза Ивана Црнојевића, која је била наоружана како наводи Барбарих са тридесет топова.¹⁴¹³ На ушћу Бојане било је велико млетачко бродовље у помоћ Скадру, уз главног заповједника Триадана Гритија био је Стефан Малипјеро, Лодовико Бембо, Леонардо Болду, изасланик на жабљачки двор и Петар Моћениго. Била су четири адмирала бродовља, који су учинили план на основу великодушне помоћи „Ивана Црнојевића, господара блиске земље на скадарском језеру, и човјека од великог уплива и власти ... који ће доћи као пријатељ и савезник (*amigo e confederato*) републике да поможе Скадру преко Језера.“ (Малипјеро). Леонардо Болду, провидур у Албанији, који је имао налог да пође у Жабљак, да тражи помоћ код кнеза Ивана Црнојевића, млетачког патриција у оружју и у храни опсједнутом граду.¹⁴¹⁴

Турци су саградили дрвени мост преко ријеке Бојане, тако да је Скадар био са свих страна окружен, на мосту је стражу чувао Али-ага санџак Србије, са цвјетом Сулејманове војске. У граду се почела осјећати оскудица воде и хране и Лоредан је почео очи упирати на Св. Срђ и на Црну Гору. У Жабљаку је лијепо примљен провидур Болду, Иван Црнојевић му је обећао осам хиљада хиљада пјешака. Барбарих истиче да је било лијепо видјети како се покреће сва црногорска војска у помоћ хришћанству и истиче да се тада папа Сикст IV, који је требао дићи крсташе из Италије, на молбу Републике извињавао изговорима и док су Матија Корвин и пољски краљ оклијевали.¹⁴¹⁵

Скадар је преко ријеке Бојане био повезан са Јадранским морем и галије су могле пловити до опатије Св. Срђа, а даље су према Скадру могле фусте и барке. Турци су заузели тјеснац Скале, ниже Св. Срђа и и спријечили пролаз млетачких галија и дотурање помоћи опсједнутом Скадру. Тако је Скадру остала само помоћ зетског кнеза „који се

---

¹⁴¹² Е. Барбарих, *Опсада Скадра*, бр. 50, 2.

¹⁴¹³ *Исто*, 2.

¹⁴¹⁴ *Исто*, 2.

¹⁴¹⁵ *Исто*, бр. 52, 2.

утврди на брду св. Марка, са осам хиљада пјешака, а на језеру је био окупио 18 фуста и мањијех лађа... и Турци се нијесу више приближавали на обале“ (Малипјеро). Турци послали 12000 коњаника против Црнојевића који је био нападнут када се спуштао са брда. Болду који је заповиједао малом флотом на језеру био је близу Бојане када је налетео на заграђен пут испод воде. Млетачке фусте морале су се окренути натраг низ Бојану, а црногорске у Жабљак, тако да је Скадар опет остао без помоћи. Црнојевићева војска се тада раздјелила на мања одељења која су узнемиравала турски логор под Скадром.¹⁴¹⁶

Барбарић наводи као што је неуспјех помоћи млетачке био омалодушио скадране, тако није попустила смјелост и вјерност Зећана, уз то је била завладала болест у турском логору од маларије, али ратоваље није престајало него је тјерало Турке да очајнички нападају, да прије доврше заузеће града. Иван Црнојевић је са војском нападао час са брда Св. Марка, час са стране Дриваста. Малипјеро је остао сам с бродовљем на ушћу Бојане, гдје је војску мучила и таманила грозница. У зору 28. јула Сулејман је наредио напад, који је трајао шест сати. „Црногорци“ су вребали згодан час да с брда Св. Марка изврше јуриш. Сулејман паша бојећи се да га не ухвате између двије ватре Црногорци и Млечани, одуста од напада и диже опсаду Скадра. Црногорци су гонили турску војску нападајући је у повлачењу са сваке стране, 3000 Турака тај дан је изгинуло, наводи Барбарић, а још толико их је изгубио Сулејман паша у повлачењу до Једрена. Послије опсаде од сто дана Скадар се ослободио захваљујући достојанству Лоредана и јунаштву Ивана Црнојевића.¹⁴¹⁷

Томановић наводи да док Млетачки Сенат упућује адмирала Малипјера са Бојане да тражи помоћ у одбрану Скадра код Ивана Црнојевића, назива га: „*il Potente Signore sul lago di Scuttari*.“ Томановић такође наводи да је Малипјеро нашао изнад Жабљака, престонице Ивана Црнојевића, тврђаву која и данас постоји и на њој четрдесет топова. Готових пјешака било је осам хиљада, а на Блату велика флота виших и мањих лађа, па се може разумјети како је Скадар био ослобођен од прве опсаде, јер пад Скадра донио би и

---

¹⁴¹⁶ Е. Барбарић, *Опсада Скадра*, бр. 52, 2.

¹⁴¹⁷ *Исто*, 3; Турска војска послје неуспјешне опсаде Скадра се повукла 8. августа 1474. године. *Историја Црне Горе II-2*, 307 (И. Божић).

пад Жабљака.¹⁴¹⁸ Павлиновић наводи да је војска Сулејман паше приликом опсаде Скадра бројала седамдесет хиљада јаничара.¹⁴¹⁹

Иван Црнојевић је на препоруку сената, умножио млетачке страдиоте, који су имали да чувају језеро и земље на истоку Скадра према Дању, који су Турци у повлачењу разорили. У јуну 1478. године Турци су освојили Кроју, а затим предвођени самим султаном Мехмедом II опет опсјели Скадар. За 11 мјесеци се продужило ратовање против Црне Горе, јер су Турци били искусили за вријеме прве опсаде, што значи помоћ „црногорска“ и знали су да је Скадар великим дијелом био повјерен јунаштву зетске војске, витешким савезницима Републике. Иван Црнојевић нападнут са сваке стране морао се повући у Жабљак и није могао помоћи опсједнутом Скадру. Скадар се у децембру 1478. године предао непријатељу, под условом да се осигура живот грађанима и браниоцима. Тада је Скадар напустио провидур Антоније Леце са 450 мушкараца и 150 жена, жалосни остатак посаде.¹⁴²⁰

Томановић наводи да је другу опсаду Скадра 1478. године предводио сам султан Селим II, освајач Цариграда (требало би Мехмед). Он је једно одељење своје војске упутио против Жабљака, па је Скадар лако освојио и потписао мир са Млетачком Републиком. А остао је да и Жабљак освоји чекајући да спадне водостај на Блату (Скадарском језеру). Тек следеће године султан пише Млетачком Сенату, да је „Божјом помоћу“ освојио Скадар.¹⁴²¹ Павлиновић такође наводи да је Иван Црнојевић опет помогао Млечанима приликом друге опсаде Скадра и да је срдити турски цар Мехмед напао Ивана Црнојевића и отео престоницу Жабљак. Када су Млечани уступили Мехмеду Скадар у мировном уговору нијесу споменули ни Ивана, ни његов Жабљак. Када је умро Мехмед, Иван је повратио Жабљак 1481. године.¹⁴²²

---

¹⁴¹⁸ Л. Томановић, *Иванбеговина*, бр. 6, 1.

¹⁴¹⁹ М. Павлиновић, *Црна Гора*, 70

¹⁴²⁰ Е. Барбариић, *Опсада Скадра*, бр. 52, 3; 25. Скадарски кнез и провидур предао је у марту 1479. године Скадар турским опуномоћеницима, в. *Историја Црне Горе* II-2, 316 (И. Божић).

¹⁴²¹ Л. Томановић, *Иванбеговина*, бр. 6, 1.

¹⁴²² М. Павлиновић, *Црна Гора*, 71.

9. ЕТНОГРАФСКЕ ТЕМЕ

Етнографија је наука која проучава и описује живот, рад, обичаје, културу, карактерне и моралне одлике појединих народа, племена или етничких група. Етнографске теме су по свом садржају разноврсне. Писало се, у периодици о: поријеклу становништва, насељима нахијама и племенима на простору тадашње Црне Горе; имену Црне Горе; старом становништву Кричима; поријеклу становништва појединих мјеста – Доњокрајци; формирању племена у Црној Гори; историји појединих племена – Ровчанима, Бјелопавлићима, Никшићима; старим властеоским породицама – Мрњавчевићима, Угреновићима, Властелиновићима, Војновићима, Гундулићима; као и о поријеклу Црногораца.

Етнографија Црне Горе

О етнографији Црне Горе писано је у оквиру приказа књига. Тако је дело Павла А. Ровинског „Етнографија Црне Горе“ анализирано више пута.¹⁴²³

Према Ровинском племе, земљиште и административна подјела служиле су као основ поделе етнографских група црногорског становништва. Тако се неки називају племенским именом (Васојевићи, Бјелопавлићи, Озринићи), други именом мјеста (Црмничани, Љешњани) или по нахији. Ровински истиче да „не постоји народ на свијету у коме нема туђе примјесе“, питање је само која је народност надвладала. Овдје налазимо потпуну побједу српске народности, одакле се развио тип са прелијепом физиономијом и високим моралним својствима. Осим чисто етничких чињеница, на развијање народног типа имају уплива и карактер земљишта и историјске прилике у којима је народ живио, те се Ровински задржава на поријеклу, историји разних група и племена те на карактерисању самог земљишта.¹⁴²⁴

Говорећи о Катунској нахији Ровински наводи да се име Црне Горе, као и једног њеног дјела Катунa спомињу у уговору између Млетачке Републике и српског деспота Ђурђа Бранковића (1435) изрично *catunos Cernegore*, одакле се види да је овај предио био

¹⁴²³ *Етнографија Црне Горе*, бр. 5, 2; бр. 6, 2-3; бр. 10, 2; бр. 16, 2-3; бр. 18, 2-3.

¹⁴²⁴ *Исто*, бр. 6, 2.

насељен. У документима која потичу од Иванбега (Ивана Црнојевића) спомињу се Бајице, Хумци, Врељани, Угњани, Мајсторице, Бостур, Бјелоши, Његуши, Теклићи, Очинићи, који и данас постоје, наводи Ровински. Хумци причају да су се доселили испод Хума у Зети. У Иванбеговој хрисовуљи спомиње се „арбанашка међа“ на југоистоку Цетиња, а забележен је и „Арбанашки до“. Име Бајице је српско, а Ровински наводи да у Албанији на истоку од Скадра постоји село истог имена.¹⁴²⁵

Прво насељавање предјела око Ловћена било је из Приморја. То су били пастири који су као и по цијелом Балкану били Арбанаси (Албанци), које су Срби савладали, истиче Ровински, и наводи да је ту могло бити смјесе становништва, тим лакше што су Арбанаси били до XIII вијека православни. Досељавања је било из Травуније и Захумља, Теклића, а има мишљења да је бар један дио дошао из средње Зете преко Цеклина. Код катунских племена сачувало се предање о периоду досељавања за вријеме преноса престонице на Цетиње. На Његушима најјаче племе Ераковића и Рајичевића дошло је из Зенице (у Босни). Врбице су се доселиле из Гацка. Кривокапићи, најјаче цуцко племе, и Мартиновићи у Бајицама су из Чараћа у Дуги.¹⁴²⁶

У једном писму Дубровчана Јелени супрузи Балше III, поред Бјелопавлића спомињу се Озринићи, Мазнићи и Малоншићи. На Малоншиће се може односити данашње село Малошин до у Бјелицама, а међу зетском властелом спомиње се у документима „от Малоншић Никола Ђурђевић“ и „Степан Николе Ђурђевић син от Малоншић“.¹⁴²⁷ Што се тиче Мазница, има на Чеву мјесто Мажни до. На Чеву се спомиње чувени јунак Боран Мазнић. Озринићи доводе своје име од митскога Озра, коме придају још два брата Пипо и Васо, родоначелници Пипера и Васојевића. У документима се спомиње име Озроје и Стјепко Озројевић. Али боље одговара назив Озринићи имену Озрен. Озрен је био један жупан, наводи Ровински, коме су Дубровчани писали 1399. године. На сјеверу Сарајева има такође гора Озрен. Могуће је да су Озринићи дошли одатле преко Никшића, гдје су дијелом и остали, те се сад једно село близу Никшића зове

---

¹⁴²⁵ *Етнографија Црне Горе*, 2.

¹⁴²⁶ *Исто*, 3.

¹⁴²⁷ Сачувана је повеља издата 14. децембар 1492. године којом Тураћ Црнојевић враћа земље одузете од Голубовића и утврђује њихове границе. Земљу Голубовића су присвојили Малоншићи. „Пронијар“ Шћепан Малоншић се спомиње приликом утврђивања међа Орахове Љути (29. XII 1494. године). Погледати: С. Божанић, *»Ратничке дружине« са простора Зете и области Црнојевића у имовинско-правним споровима око земљишта (1445-1492) – паралеле са средњовековном Србијом*, Истраживања 25 (2014), 55-71.

Озринићи, али је то давно било тако да о томе Озринићи немају никакво предање, наводи Ровински.¹⁴²⁸

Такође су давно насељени Бањани и Рудине. Ровински наводи народно предање које каже да се овдје први населио Грдо или Грбо, који је у косовској бици био нагрђен, он је саградио град и остаци му се и данас називају Грдова градина. Ту близу је црква у којој је надгробна плоча, на којој пише: „а се лежи раб бжи кнез грбан цвтковић бананин.“ У Велимљу се налази браство Милојевићи, који су по предању дошли из Куча послје косовске битке. Из Рудина је и знаменита кућа Хранића, из које потиче Стефан Косача, који је касније добио наслов херцега. У Грахову је измјешано становништво. Када је херцег Стефан стајао у Клобуку на Грахову је било много Куча. Знаменита кућа Даковића такође води своје поријекло из Куча.¹⁴²⁹ На Граховцу су се населили Озринићи с Чева.

Говорећи о Црмници, Ровински наводи да је она припадала Зети када је ова постала дједином Немањића. Најприје се спомињала Црмница у хрисовуљама српских краљева Врањинском манастиру којима му се даривају разна црмничка села. Послје Немањића, то исто чине Балшићи и Црнојевићи.¹⁴³⁰ Њена несрпска имена свједоче да је у Црмници било и арбанашког елемента, који се касније претопио у српски, истиче Ровински. Срби су дошли у Црмницу већином из приморја, али долазе и касније из Васојевића, Босне и Херцеговине, као Пламенци. Хајдуковићи стижу из Хотске горе, Ђоновићи из Миридита, Иличковићи из Куча, Поповићи из Скадра, старосједиоци су Чавловићи и Марићи.¹⁴³¹

Такође и за простор Крајине Руварац наводи да је некада била насељена Србима, о чему свједоче остаци српских манастира и других грађевина српских краљева, као и разна мјесна српска имена, али се касније маса народа поарбанашила досељавањем Арбанаса из Албаније.¹⁴³²

Основу Ријечке нахије чине два јака племена Цеклин и Љуботињ, па Грађани, Зачир, Добрско село, Косијери, Боково и Ријека. Њена цеклинска мјеста и фамилијарна имена спомињу се најприје у доба Црнојевића. Из хрисовуље Ивана Црнојевића види се да су ту били само млинови. По свој прилици и на Цеклину је било Арбанаса, што се види из

---

¹⁴²⁸ *Етнографија Црне Горе*, бр. 6, 3.

¹⁴²⁹ *Исто*, 3.

¹⁴³⁰ *Исто*, бр. 10, 2.

¹⁴³¹ *Исто*, 2.

¹⁴³² *Исто*, 2.

назива неких мјеста. Први зетски епископ Иларион Шишојевић, сахрањен на Врањини, био је из Шишојевића малог села у Грађанима. Ту има и фамилија Црнојевића.¹⁴³³

Ровински наводи да је по народном предању Љешанска нахија добила име од досељеника из Љеша у Албанији који је припадао зетској држави. Ово досељење је морало бити последица пада Кроје и Скендербегове смрти, када су Турци освојили Љеш у вријеме владавине Црнојевића. Међу Љешњанима нема никаквог трага арбанашког поријекла, што значи да је у Љешу преовлађивао српски елемент, закључује Ровински. У историји Ђорђа Кастриота многе његове војводе носе словенска имена, па је и њихова војска морала бити словенског поријекла. Још крајем XIV вијека у Љешу и Драчу владали су Радићи и Јурасићи, до Авлоне. Има још досељеника из Кроје и из Кастрата. Зна се да су Кастрати били Срби. Овдје су се сачувале цијеле општине старосједилаца, истиче Ровински и чуди се што су Љешњани имали права на дио цетињског поља и до недавно примали су одатле траварину, као да су ту некада имали своје катуне.¹⁴³⁴

По народном предању Пјешивци су старосједиоци и потичу од Лужана, који су заузимали долину средње Зете, али села Повија, Богетићи, Дреновштица и Церово насељена су из Груда.¹⁴³⁵

Ровински у Зету убраја Никшић са околином и долину ријеке Зете до њеног ушћа у Морачу. У етнографском погледу овдје је била велика смјеса насељења. Ровински наводи да је Оногошт припадао Босни, па Сандаљу Хранићу. Дукљанин спомиње Оногошт у броју жупа које су састављале Захумље, а за вријеме Сандаља Хранића ту се узимала царина на трговину што је ишла из Дубровника у српску државу.¹⁴³⁶

„Доњом Зетом“ Ровински каже да се називао Скадар с околином, Подгорица је припадала средњој Зети, а данас каже Ровински Зетом се назива равница између ријеке Цијевне и Скадарског језера. Географска имена свједоче да је то чиста српска земља. Појава Божицара Вуковића Подгоричанина на пољу штампања књига довољно говори о култури која је владала у Подгорици. Зато су Подгоричани и остали вјерни својој православној цркви, а подгорички потурчењаци као и у Зети већином су дошљаци.¹⁴³⁷

---

¹⁴³³ *Етнографија Црне Горе*, 2.

¹⁴³⁴ *Исто*, 2; Анадолски беглербег Мустафа заузео је 1. септембра 1478. године Дриваст, а затим је заузео Љеш, у коме више готово никога није ни било. *Историја Црне Горе* II-2, 315 (И. Божић).

¹⁴³⁵ *Етнографија Црне Горе*, бр. 16, 2.

¹⁴³⁶ *Исто*, 2.

¹⁴³⁷ *Исто*, бр. 16, 3.

За Куче Ровински каже да су поријеклом Срби са арбанашком примјесом, католичке вероисповести и да их је црногорски владика Руфим обратио у православље.¹⁴³⁸

Ровински пише и о Братоножићима који заузимају тијесан простор између Куча и Пипера, Роваца и Васојевића, да су се доселили некуд из Босне и Херцеговине. Испод Вјетерника, према Лијевој Ријечи у Јаблану има десетак кућа које зову букомирима (богомили), који су се по начину живота разликовали од осталих Братоножића. И Брскућани на ријечи Брскуту говоре да су се доселили прије свих Братоножића, и они се не сматрају ни Братоножићима ни Кучима. Близу њих налази се Букумирско језеро и букумирско гробље. Интересантни су и топоними: Латинска главица, Которска главица и Задушин убао.¹⁴³⁹

Ровински пише и о Пиперима које ријека Морача дијели од Подгорице, Куча и Братоножића, па се протежу покрај Роваца до Лукова и Никшићке Жупе, гдје им је главна планина. Што се тиче њиховог поријекла Ровински наводи да је исто као и код других племена: Букомира и Лужана и да су се доселили после косовске битке. Своје племенско име доводе од свог родоначелника војводе Пипа који се доселио испод Шар-планине, Ровински држи да је то име предјелно од старина. По другим племенима старосједиоци готово ишчезавају, а у Пиперима напротив у великом броју преостају. Нове насеобине представљају енергичнији елеменат, те су тако јаче утицали на старосједиоце и освјежавале их, али без насиља, јер су то били исто православни Срби. Богумилство се могло сачувати по удаљеним мјестима.¹⁴⁴⁰

Морача с Ровцима су мјесна имена, а не племенска, наводи Ровински. У Морачи се различито поријекло становништва огледа у разним крсним именима, јер свако браство слави другог свеца. У цијелој Морачи није било цркве, осим манастира, чувене немањићке задужбине. У Морачи је чисто српски елеменат без икакве туђе примјесе: ту је чист српски етнографски тип.¹⁴⁴¹

За Дробњаке и Пиву Ровински каже да су једног етнографског типа, дио Херцеговине. Ту су Херцеговци најчистијег српског типа. Од VII вијека ту су увјек живјели Срби, само старо гробље напомиње да је ту било некадашње друго становништво.

---

¹⁴³⁸ *Етнографија Црне Горе*, бр. 16, 3.

¹⁴³⁹ *Исто*, бр. 18, 2.

¹⁴⁴⁰ *Исто*, 2.

¹⁴⁴¹ *Исто*, 3.

Мноштво гробних камења налази се по разним мјестима у Пиви и особито у Дробњацима. Све то свједочи да је становништво било многобројно и по изради камена имућно и културно. Некада је овуда био велики пут преко Таре и Пирлitora. Ровински закључује да како нема никаквог предања код данашњег становништва о том старом становништву произилази да нови насељеници нијесу затекли старосједиоце.¹⁴⁴²

Поријекло назива Црна Гора

О имену „Црна Гора“ Јован Ердељановић у *Слободној мисли* пише да је највјероватније онај дио од прилике на истоку од правца Ловћен – Ставор – Гарач био она област која се прва прозвала Црном Гором.¹⁴⁴³ Црној Гори су најприје могли дати име становници околних равнијих и ниских предјела око Скадарског језера и Мораче којима је поглед на некадашње велике шумске комплексе, на огромне тамне горе неког од сусједних планинских предјела на западу „сам собом“ изазивао именовање са „Црна Гора“. Најприје је дато име само једном таквом комплексу тамних гора па је касније из ма којих разлога то име поступно преношено на све већу област. Ердељановић наводи да сви примјери имена „Црна Гора“, из разних других, наших и туђих крајева, показују да се таква и слична имена дају најприје једно јасно одређеном, мањем географском објекту: планини или планинском вијенцу, брду и сл. Ердељановић сматра да је највјероватније садашња Ријечка нахија, посебно њен средњи и западни дио у коме имамо и данас два виса са именом Црни врх и по један са називима Црна Главица, Црни кабао, Црни крш, Црни хрт - био је тај први преддио који је добио од својих сусједа на истоку име „Црна Гора“. Ријечка нахија заузима и иначе врло погодно мјесто међу свим осталим дјеловима садашње Црне Горе. Она има готово централни положај међу њима и чини управо средину оне цијеле половине Црне Горе, што је на истоку од линије Ловћен – Ставор – Гарач.¹⁴⁴⁴

Осим тога, наводи Ердељановић, она залази на западу дубоко у Катунску нахију и била је увијек у непосредном врло широком додиру са старим „Катунима“ док опет на истоку силази својим ниским и питомим крајевима ка Скадарском језеру. Тако је она по свом географском положају и по својим климатским приликама била понајприје упућена да

¹⁴⁴² *Етнографија Црне Горе*, бр. 18, 3.

¹⁴⁴³ Ј. Ердељановић, *О имену Ц. Горе*, Слободна мисао, 6/1927, бр. 239, 1-2.

¹⁴⁴⁴ *Исто*, 1.

употреби високе планинске предјеле на западу за своје катуне. И пошто су се ти предјели звали „Катунима Црне Горе“, најприродније је мислити сматра Ердељановић, да су ти предјели садашње Ријечке нахије којима су ти катуни најприје и понајвише припадали, били та Црна Гора, по којој су се они тако прозвали.¹⁴⁴⁵

Старо становништво

а) Кричи

О старом становништву Кричима написан је један текст стручног карактера у *Записима*.¹⁴⁴⁶ Лубурић наводи да се Кричима називао онај дио Матаруга, који се после првог српског надирања у Доњу Херцеговину и погибије матарушког краља Сумора повукао у крајеве око ријеке Таре. Они су се простирали на западу до Јелеча и Сутјеске код Фоче, а на истоку до данашње вароши Колашина. Лубурић истиче да није могао сазнати границе њиховог простирања према сјеверу. Врло је вјероватно да су Кричи држали већи дио бившег Новопазарског Санџака. Име Старом Влаху долази каже Лубурић, од старог становништва од којег су остатак данашњи Кричи. Предање каже да су Кричи имали вароши у Пљевљима и Фочи и да им је сједиште највеће власти било у Пљевљима. Лубурић сматра да су Кричи „мрзјели Србе као освајаче“. Аутор наводи да се Кричи сматрају за дио народа Матаруга. Име Кричи добили су од Срба, који су их тако називали по томе што су „кричали“ кад говоре. Тај назив Кричи проширио се на цио дио Матаруга, који се груписао сјеверно од Таре. Временом су и они назив примили, а касније се по њима назвала Кричком област коју су насељавали. Касније се овај назив локализовао на данашњи Кричак у Потарју.¹⁴⁴⁷ Ово локализовање изведено је још прије XIII вијека. То се сазнаје из једне повеље краља Стефана Уроша I, писане око 1260. године у којој се каже да се село Прошћење граничи са Кричком.¹⁴⁴⁸

Нићифор Дучић пишући о Колашину каже да се цио тај преддио звао Кричак по становништву које је у њему становало и да је имао своје војводе, који су се презивали

---

¹⁴⁴⁵ Ј. Ердељановић, *О имену Ц. Горе*, 1-2; О имену Црна Гора видјети текст М. Благојевић, *Црне Горе и Црна Гора*, Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања, Подгорица 1999, 57-77; О катунима видјети текст И. Божић, „*Катуни Црне Горе*“, Немирно Поморје XV века, 150-155.

¹⁴⁴⁶ А. Лубурић, *Кричи*, Записи, IV/1930, књ. VI, св. I, 40-42.

¹⁴⁴⁷ *Исто*, 40.

¹⁴⁴⁸ *Исто*, 40; *Хрисовуља краља Стефана Уроша I манастиру св. апостола Петра и Павла на Лиму*, Зборник средњовјековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књ. I (1186-1321), Београд 2011, 225-231.

Кричковићи, а да се данас Кричком назива само један мањи преддио између Пљеваља и Бијелог Поља. Нема сумње каже Лубурић да се у ранија времена Кричком називала пространа област у бившем Санцаку. Породични назив Кричак или Кричковић и данас постоји наводи Лубурић. Тај назив често срећемо у старим писаним споменицима. Неки Давид Кричковић из Пољица у Далмацији помиње се 1492. године. Никола Кричак, родом Грубановић, из села Крушевице, преписао је 1528. године једну стару црквену књигу. У једном поменику манастиру Хиландари из XVI или XVII вијека помиње се род Филипа Кричка, презвитера коморанског, са још неколико Кричака, који су му били ближи род. И у топографским називима Кричи су оставили доста трагова, истиче Лубурић. Поред мјеста Кричак између Пљеваља и Бијелог Поља, које се спомиње још у XIII вијеку, имамо назив Кричачко Поље на планини Сињавини.¹⁴⁴⁹ Проучавајући топономастички материјал, Андрија Лубурић је дошао до сазнања да су се Кричи кретали пут запада, јер топонима који се везују за Кричане имамо у Брибиру (село Кричина), јајачком срезу (мјесто Кричићи), пакрачком срезу - општина Буч (село Кричке), пакрачком срезу - општина Чаглић (село Кричке), срезу книнском - општина Дрниш (село Кричке). Лубурић казује да нема сумње да су ови називи дошли од становништва истог имена и да ова имена показују правац миграција, а у исто вријеме и љубав становништва према свом старом називу Кричи.¹⁴⁵⁰ Лубурић излаже и о изумрлој породици Гуске која је била од Крича и наводи да су они од унука кричког војводе Калоке. Становали су у Косорићима у Дробњаку преко хиљаду година. И њихов спољни опис разликовао се од осталог становништва у Дробњаку, били су ситног раста, здепасти, крути, црнпурасти, зелених очију, дебелих усана. Лубурић наводи да су сличних тјелесних особина и бањски Кокотовићи и Мишковићи, који су такође остаци старосједелачких Матаруга. Лубурић поставља питање да су нам можда од Крича остали називи планине Дурмитора и брда Пирлитора.¹⁴⁵¹

б) Доњокрајци

У једном публицистичком тексту наводи се да је професор Никола Дориомедов установио по „тачним“ документима који се налазе код једног Цетињанина, да се предак Доњокрајца, Ладислав, доселио још прије Косова са Старог Влаха, који се налази између

¹⁴⁴⁹ А. Лубурић, *Кричи*, књ. VI, св. I, 41.

¹⁴⁵⁰ *Исто*, 41.

¹⁴⁵¹ *Исто*, 42.

„Крајине, Конфина, Србије и њемачке Херцеговине“. Ладислав је дошао код Ивана Црнојевића у Зету, гдје је због богатства и љепоте постављен за дворјанина. Када је Иван оставио Зету и отишао преко мора, оградио је прије тога манастир на Цетињу и дао Ладиславу један дио Цетињског поља. Ладислав се овдје настанио, оженио и имао је четири сина: Бороја, Ивана, Бошка и Саба. Ако је овај докуменат аутентичан, каже Дориомедов, онда се унеколико може објаснити зашто се капела назива „Влашка“. Вјероватно да је она подигнута најприје насељеницима из Старог Влаха, чији потомци и сада живе у околини Цетиња, у селу Лајисавићима и другим селима Доњег Краја, истиче Дориомедов.¹⁴⁵² О Доњокрајцима је писано и у једном публицистичком тексту са сличном садржином.¹⁴⁵³

У периодици је писано о формирању и историји појединих племена у Црној Гори.

У приказу књиге од Јована Едељановића „Стара Црна Гора“ говори се и о формирању племена. Ердељановић сматра да су на простору Зете још прије Немањићке државне власти могле постојати извјесне племенске цјелине, које су за доба велике моћи српске државе и феудалних господара, изгубиле много од своје самоуправне самосталности те скоро нестале, а касније од XIV вијека нарочито у XV и XVI вијеку када је ослабила и престала државна власт, с појавом нереда и самовоље племена су оживјела и услед нових прилика осјетила потребу за унутрашњом организацијом ради заштите својих интереса.¹⁴⁵⁴

в) Ровчани

Текст публицистичког карактера о Ровчанима написао је учитељ Љубомир Булатовић.¹⁴⁵⁵ Он наводи народно предање које каже да су Ровчани поријеклом од Никше по чијем се имену и Оногошт назвао Никшићем. Један о потомака Никшених био је и Гојак који се доселио у Ровца почетком XV вијека, и нашао на мали број старосједилаца. Булатовић помиње да су се на Лијешњу у Ровцима населили Љешњани око 1480. године

---

¹⁴⁵² Н. Дориомедов, *Када је саграђена Влашка црква*, Зетски гласник, 9/1937, бр. 1-4, 10; М. Иванишевић, *Када је саграђена Влашка црква*, Слободна мисао, 16/1937, бр. 5, 3.

¹⁴⁵³ М. Иванишевић, *Када је саграђена Влашка црква*, бр. 5, 3.

¹⁴⁵⁴ Р. Вешовић, „*Стара Црна Гора*“ од *Dr. J. Ердељановића*, Записи, I/1927, св. 5, 307.

¹⁴⁵⁵ Љ. Булатовић, *О Ровчанима*, Луча, V/1899, св. IX и X, 381-387.

који су род са Љешњанима у Љешанској нахији која је добила своје име од досељеника из Љеша (*Alessio*).¹⁴⁵⁶

г) Бјелопавлићи

Максим М. Шобајић и Павле А. Ровински писали су о Бјелопавлићима.¹⁴⁵⁷ Шобајић у свом прегледном тексту осим историјских чињеница даје многобројна предања а историјске процесе и догађаје тумачи на основу њих. Дајући границе племена (округа, нахије) Бјелопавлића, Шобајић доноси народно предање о постанку имена Бјелопавлићи, од Бијелога Павла, који се послѣје косовске битке и погибије свога оца, Леке Дукађина, склонио код бана Лужанског који је управљао областима насељеним старим племеном Лужани и које се налазило на мјесту каснијих Бјелопавлића.¹⁴⁵⁸ Ровински наводи да име Бјелопавлића произилази од историјског имена Бијелог Павла или Павлимира, кога спомињу Дукљанин и Порфирогенит. Име Бјелопавлића није означавало житеље него земљиште, на које се насељавају по народном предању Бијели Павле са 4 сина из Дукађина. Бјелопавлићи су насељени прије косовске битке и састављали су једну цјелину са земљиштем Оногоста.¹⁴⁵⁹

Шобајић имена насеља и локалитета у Бјелопавлићима везује за познате историјске и епске личности наше средњовјековне историје: Стефана Немању (Ждребаоник, Добро поље), Ивана Црнојевића (Иванове Стијене), Балшиће (Баошина вода), Јелену Балшић (Јеленак), бана Лужанина (Сретња), Бановић Страхињу (Страхинићи), Сибињин Јанка (Шобајићи).¹⁴⁶⁰ Шобајић описује старе цркве и црквине, дајући њихову локацију, стање у коме се налазе, истичући да је најстарија црква св. Петке у мјесту Баре у племену Вражегрмце, да је то саборна црква Бјелопавлића јер је Света Петка њихова заштитница и крсна слава свих Бјелопавлића.¹⁴⁶¹ Шобајић посебну пажњу поклања материјалним споменицима из дукљанског периода и владавине разних народа на подручју Бјелопавлића.¹⁴⁶²

¹⁴⁵⁶ Љ. Булатовић, *О Ровчанима*, 387.

¹⁴⁵⁷ М. Шобајић, *Бјелопавлићи*, Црногорка, I/1884, бр. 25, 114-116; бр. 26, 123-124; бр. 27, 131-132; *Етнографија Црне Горе*, бр. 16, 2.

¹⁴⁵⁸ *Исто*, бр. 25, 115.

¹⁴⁵⁹ *Етнографија Црне Горе*, бр. 16, 2.

¹⁴⁶⁰ М. Шобајић, *Бјелопавлићи*, бр. 26, 123.

¹⁴⁶¹ *Исто*, бр. 27, 131.

¹⁴⁶² *Исто*, 132.

д) Никшићи

О племену Никшићи писано је у Зетском гласнику.¹⁴⁶³ У тексту се наводи да је Никша, родоначелник племена Никшића према народној традицији, једном запису из XVII вијека и породичној историји једног огранка његовог племена, син Грбаљског војводе Илијана и сестрић неког Немањића. Према поменутом запису Никша је од Јевросиме, кћерке кнеза Вукана Немањића. Никша Илијанов је рођен 1313. године.¹⁴⁶⁴

Никшу неки узимају као сестрића Стефана Вуканова Немањића, који је саградио манастир Морачу.¹⁴⁶⁵ Други говоре да је Никша био поп у поменутом манастиру, а трећи да је био сестрић цара Душана. Ровчани причају о Никши и његовом потомству, наводи Булатовић, као о сестрићу цара Душана кога је овај послао у Херцеговину, гдје се Никша настанио на Требјеси. Његови синови су се прозвали по свом оцу Никшићи и Никшини потомци живјели су као моћни српски властелини на Требјеси.¹⁴⁶⁶

По народном предању Никша је био војвода у Грбљу кога је напао Балша Зећанин, побиједио га и освојио Грбаљ. Тада се Никша са својим присталицама из Грбља и Паштровића склонио у Оногошт код бана Угрена, који га је лијепо примио и населио у Заграду у Жупи Никшићкој. Балша је тражио од бана Угрена да му преда Никшу и остале бјегунце и када је овај одбио Балша је са војском ударио на Оногошт, али га је бан Угрен потукао. Никша се касније много осилио, његови су синови убили бана Угрена и завладали Оногоштом. Шобајић наводи да је Никша са баном Угреном потукао двије турске војске, једну код Кусињског Моста у Никшићу 1386. године, а другу много већу 1388. године на Никшићким Рудинама. Никша је имао више синова, а знају се имена Крајимиру, Лазару, Петру, Војину и Гојаку. Мисли се да их је било осам. Крајимир је био војвода, он је по причању погинуо на Косову са много жупљана међу којима је кажу било шеснаест главара. Он је имао синове Ливера и Драга или Драговољу. У другој половини XV вијека у Жупи и Оногошту био је војвода Ђураш, потомак Лазара Никшина. Он је са успјехом ратовао против Ивана Црнојевића, а најпосле се са њим измирио и свог

¹⁴⁶³ А. Лубурић, *Племя Никшићи*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 1-4, 8.

¹⁴⁶⁴ *Исто*, 8; Све верзије традиције полазе од тога да сви Никшићи воде поријекло од истог претка, о чему би свједочила чињеница да сви славе исту крсну славу (св. Луку), в. тумачење традиције о поријеклу племена Никшић и његовом ширењу даје Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, 27-29.

¹⁴⁶⁵ Љ. Булатовић, *О Ровчанима*, св. IX и X, 382.

¹⁴⁶⁶ *Исто*, 383.

најмлађег брата Лакету оженио са Ивановом сестром.¹⁴⁶⁷ Ровински наводи да је околина Никшића у демографском смислу типа општехерцеговачког.¹⁴⁶⁸

У периодици је писано и о старим властеоским породицама, њиховом поријеклу, као и о поријеклу појединих народа.

ђ) Мрњавчевићи

О поријеклу Мрњавчевића писано је у текстовима публицистичког карактера гдје су као историјски извор послужила народна предања и легенде. Мрњавчевићи потичу од Јеле, сестре цара Душана, која је због своје ружноће добила назив Мрња и била уклоњена са двора. Мрња је нашла уточиште у Загарачу, ту се удала и родила три сина: Вукашина, Угљешу и Гојка, који су се по мајци прозвали Мрњавчевићима.¹⁴⁶⁹ По другом предању, сестра цара Душана се звала Груба, а њен муж Мрња, младић из Бјелопавлића који је служио код грбљског кнеза Томана, гдје је живела и Груба. Цар Душан је узео њихова три сина и убио Мрњу, у Љешкопољу близу Подгорице. На мјести гдје је погинуо забијен је камен који се и данас зове „Мрњин камен“. За Грубу и цара Душана се везује оснивање цркве у Поточанима крај Крагујевца.¹⁴⁷⁰

е) Угреновићи и Властелиновићи

О старом и знаменитом браству Властелиновићима писао је Петар Шобајић.¹⁴⁷¹ Истиче да су Властелиновићи „од старина из околине Никшића“, а касније се преселили у Боку. Доводи их у везу са Угреновићима, старом племеном са простора Оногшта. Да су Властелиновићи од Угреновића указује чињеница да су славили исту славу св. Јоакима и Ану, а и народно предање их такође увршатава у Угреновиће. Шобајић наводи да су поред Никшића и Риђана, Угреновићи били треће племе које је од давнина становало око старог Оногшта, садашњег Никшића. Сједиште им је било у селу Кочанима с

¹⁴⁶⁷ А. Лубурић, *Племя Никшићи*, бр. 1-4, 8.

¹⁴⁶⁸ *Етнографија Црне Горе*, бр. 16, 2.

¹⁴⁶⁹ Ј. Велимировић, *Ђе су се родили Мрњавчевићи*, Глас Црногорца, XXIV/1895, бр. 9, 2-3.

¹⁴⁷⁰ И. Браковић, *Краљ Вукашин, Деспот Угљеша и војвода Гојко Мрњавчевићи воде поријекло из Бјелопавлића*, Зета, 6/1935, бр. 48, 4.

¹⁴⁷¹ П. Шобајић, *Властелиновићи*, Записи, IV/1930, књ. VI, св. 6, 340-348; Један историјски податак би говорио о историчности Угрена, наиме синовац Угрена Радиновића заједно са Радосавом Владојевићем из Оногшта преносио је коже из Видина преко Приштине и Пријепоља, в. Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, 28; Угрин се помиње и као цариник у Оногшту 1411. године. *Историја Црне Горе II-2*, 366 (И. Божић).

околином и у Горњем Пољу. Њихово предање, као и предања осталог становништва, каже да су Угреновићи били најстарије племе у Никшићу и да су они некад господарили Оногоштом. Најстарији главар старог Оногошта, кога предање чува и о њему много шта зна, био је од Угреновића и зову га бан Угрен, који је живио у вријеме Косовске битке. По овом бану Угрену, наводи Шобајић, или вјероватније по неком још даљем им претку истог имена, прозвало се цијело племе Угреновићима. Они су се раније, са осталим старосједиоцима, сем Никшића, звали и Оногоштани.¹⁴⁷² Шобајић сматра као сасвим сигурно да је бан Угрен био велики жупан Оногошке жупе, коју налазимо у историјским споменицима средњег вијека, а свакако да он није био једини из свог рода, те закључује да су Угреновићи били племићи, властела Оногошта.¹⁴⁷³ Властелиновићима су по сродству, како каже предање били најближи Лековићи, једни чувено братство племена Угреновића, чија се кула, несумњиво још из средњег вијека, још држи у селу Кочанима.¹⁴⁷⁴

ж) Војновићи

Доносећи дјелове из монографије Јосипа Голомбека из Варшаве, о животу и раду великог дубровачког пјесника Иве Војновића у *Записима*, писано је и о поријеклу породице Војновића, које сеже у средњи вијек, „у вријеме задњих Немањића“.¹⁴⁷⁵ Голомбек наводи да се данашњи Војновићи позивају на поријекло од Војина, великаша цара Уроша и његовог сина Војислава Војновића, господара хумске земље. Аутор наводи да се ове вијести о поријеклу Војновића односе само на XIV вијек, а да се већ у наредним вјековима прекида потпуно генеалогска нит, и не зна се би ли она уопште везала касније податке са онима из XIV вијека.¹⁴⁷⁶

з) Гундулићи

У *Гласу Црногорца* објављен је текст из листа *Дубровник* о породици Гундулић.¹⁴⁷⁷ Први помен имена породице Гундулић потиче са почетка XIII вијека (1234-1238). Грудеша Гундулић потписује пријатељски уговор између Дубровачке Републике и српског краља

¹⁴⁷² П. Шобајић, *Властелиновићи*, књ. VI, св. 6, 347.

¹⁴⁷³ *Исто*, 347.

¹⁴⁷⁴ *Исто*, 341.

¹⁴⁷⁵ Ј. Голомбек, *Породица југословенских Војновића*, Записи, X/1932, св. 4, 200-205.

¹⁴⁷⁶ *Исто*, 200-201.

¹⁴⁷⁷ *Стари Гундулићеви*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 26, 2-3.

Стефана Владислава. Гундулићева кућа је много стара и треба је држати за једну од најугледнијих и најстаријих у Републици. Има помена Дамјана Гундулића 1265. године када потписује уговор о миру са Дубровником и Сплитом. Набрајају се и други Гундулићи заслужни за Дубровачку Републику.¹⁴⁷⁸

---

¹⁴⁷⁸ *Стари Гундулићеви*, бр. 26, 2.

10. ИСТОРИЈА СУСЈЕДНИХ НАРОДА И ДРЖАВА

Велики број текстова у периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године односи се на историју околних народа и држава. Писано је о Албанцима у средњем вијеку, средњовјековној Босни, Дубровачкој Републици (на коју се односи велики број текстова), Угарске – Мађарске, историји простора средњовјековне Македоније а један текст посвећен је Јеврејима.

Историја Албанаца

Историји Албанаца посвећено је више радова. У тексту из *Петроградских Вједомости*, који потписује аутор са иницијалима Р-ц (иза кога стоји Павле Аполонович Ровински) а који преноси *Глас Црногорца* обраћена је прошлост албанског народа у средњем вијеку.¹⁴⁷⁹

П. А. Ровински обрађује однос између Црнојевића и Кастриота у својој историји о Црној Гори.¹⁴⁸⁰ Миховил Павлиновић осликава однос између Балшића и Црнојевића са арбанашким властеоским породицама.¹⁴⁸¹ *Глас Црногорца* преноси текст лондонског *Тајмса* од 15. септембра 1880. године у коме је објављено веома важно и занимљиво писмо дубровачког дописника, истог листа, о етнографији сјеверне Албаније. У овом публицистичком тексту велика пажња се поклања средњовјековном периоду.¹⁴⁸² О српском карактеру данашње сјеверне Албаније, коју већином насељавају Арбанаси, писао је Јован Цвијић.¹⁴⁸³

По мишљењу Ровинског, изнесеном у тексту „Арбанаси и улога им у историји и савременом животу балканском“, Албанци су народ аријског поријекла. Доселили су се на Балканско полуострво прије осталих европских народа, те се због тога могу сматрати аутохтонима. Грци су их називали Илирима. Били су на ниском културном нивоу. Живјели су пастирским животом. У додиру са Грцима узмицали су удаљавајући се са

---

¹⁴⁷⁹ Арбанаси и улога им у историји и савременом животу балканском, бр. 17, 2-3; бр. 18, 2; бр. 20, 2; бр. 21, 2.

¹⁴⁸⁰ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 9, 2.

¹⁴⁸¹ М. Павлиновић, *Из Повјести Црногорске Арбанаске*, 29-36.

¹⁴⁸² С. Н., *Етнографија сјеверне Арбаније и арбанско-црногорски спор*, бр. 42, 2-3.

¹⁴⁸³ Ј. Цвијић, *Излаз Србије на Адрију*, бр. 1, 3.

својим стадима у планине. Тамо су живјели бавећи се сточарством.¹⁴⁸⁴ По Ровинском име Арбанас одговара географском називу земље, које јој се утврдило у XII вијеку, мада још Птоломеј спомиње име *Albani* и *Albanopolis*.¹⁴⁸⁵

Ровински наводи да о Арбанасима нема помена за вријеме вријеме велике сеобе народа, као и у вријеме досељавања Срба.¹⁴⁸⁶ Он каже, да у вријеме када се српски народ распростирао од Дунава до Солуна на Егејском мору и јадранском обалом до Драча, сви велики градови (Призрен, Пећ, Скопље, Битољ, Охрид, Солун и други) насељени су Србима, Бугарима и Грцима. О Арбанасима се не зна да су играли било какву улогу, него се помињу само као пастири, истиче Ровински.¹⁴⁸⁷ Као засебна народност Арбанаси су до доласка Турака настањивали планине Тесалије, Македоније, Епира и сусједне горске предјеле на сјеверу и југу.¹⁴⁸⁸

Ровински истиче да су приликом турског освајања Балканског полуострва Арбанаси учествовали уколико су се ти догађаји њих тицали, али о томе нема помена. Наводи да су се Арбанаси уступајући простор новим народима повлачили у планине, тако

---

¹⁴⁸⁴ Арбанаси и улога им у историји и савременом животу балканском, бр. 17, 2.

¹⁴⁸⁵ Исто, бр. 20, 2; По Птоломеју племе Алби у II вијеку живјели су око града Албанопола, потоње Кроје, в. М. Šufflay, *Povijest sjevernih Arbanasa*, Архив за арбанаску старину, језик и етнологију, књ. II, св. 2, Београд 1924, 199; У латинским изворима они су од XIV вијека називани Албанези или Арбанези. П. Бартл, *Албанци од средњег века до данас*, Београд 2001, 20.

¹⁴⁸⁶ Арбанаси и улога им у историји и савременом животу балканском, бр. 17, 3; У XI вијеку спомињу византијски писци Арбанасе описујући пронунцијаменте и буне с извором у Драчу, а у једном анжујском попису, спомиње се 13 племена која су 1304. године настањивала подручје између ријека Мата и Војуше, в. М. Šufflay, *Povijest sjevernih Arbanasa*, 199. Иако је власт Византије у крајевима данашње Албаније уз краће прекиде постојала од почетка IX вијека, прве вијести о Албанцима дају византијски извори који описују збивања XI и почетка XII вијека, прије свега историчар Михајло Аталијат који је описао средишне деценије XI вијека (1034-1079). Б. Ферјанчић, *Албанци у византијским изворима*, Илири и Албанци, Београд 1988, 286.

¹⁴⁸⁷ Арбанаси и улога им у историји и савременом животу балканском, бр. 17, 3, У Летопису попа Дукљанина извору XII вијека Албанци се уопште не помињу, иако је у средишту знатног дијела текста Скадар, иако се у њему спомињу Драч и Валона, в. С. Ћирковић, *Албанци у огледалу јужнословенских извора*, Илири и Албанци, САНУ, књ. XXXIX, од. ист. наука књ. 10, Београд 1988, 328. Први и најстарији помен Албанаца у српским изворима записан је у оснивачкој повељи манастира Хиландара, коју је издао 1198. године Стефан Немања, тада монах Симеон. М. Благојевић, *Арбанаси у светлости најстаријих српских извора*, ЗМС за историју 75-76 (2007), 11.

¹⁴⁸⁸ Арбанаси и улога им у историји и савременом животу балканском, бр. 21, 2; О земљама насељеним Албанцима има прилично много података у документима Дубровачког архива, који се чувају у непрекинутом низу од 1280. године и постају временом све бројнији и разноврснији, помоћу тих података реконструише се знатан дио историје познатих породица албанских династа, самосталних и полусамосталних господара, какви су били Топије, Дукађини, Аријанити, Кастриоти и др., в. С. Ћирковић, *Албанци у огледалу јужнословенских извора*, 331. О ширењу Арбанаса од XIII до XV вијека ПОГЛЕДАТИ: И. Божић, *Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку*, 18-20.

се њихова област јако сузила, ограничивши се на Епир, услед чега нијесу били у стању да предузимају нешто одвојено од других.¹⁴⁸⁹

Падом Бугарске, српске државе и Византије под Турке, Арбанаси се свуда јављају као агресивни елемент, чим се турска влада и користила, подржавајући их против других народности, који јој се нијесу покорили, особито против Срба, истиче Ровински и каже да је томе помогла велика сеоба Срба из средишта некадашње српске државе. Он наводи да се у току XV вијека овим емигрантима насељава Црна Гора: Љешанска нахија из Љеша, Бјелопавлићи из Дукађина, Васојевићи из Призрена, дио Куча и Озринића.¹⁴⁹⁰

У текстовима су осликане и везе између Црнојевића и Кастриота. Павлиновић наводи родбинске везе између Црнојевића и Кастриота. Истиче да је турски султан Мурат II, након што је 1423. године прешао Вардар и „пожарио обје Дибре“, уцијенио Ивана Кастриота који је морао да да четири своја сина у таоце.¹⁴⁹¹ Павлиновић описује Скендербегов живот и његово ратовање, прво као турског санџака, а касније као борца против Турака. Његово савезништво са Црнојевићима је трајало пуне 23 године.¹⁴⁹²

Говорећи о Скендербегу, Ровински наводи да је „само један пут на тамном историјском хоризонту арбанашког народа засијао метеор скренувши пажњу цијелог свијета, то је био Ђорђе Кастриот, прозван од Турака Скендербег“.¹⁴⁹³

Ровински истиче да је главна борба против Турака била у Зети и Албанији, а главни учесници у њој су Стефан Црнојевић и Арбанас Ђорђе Кастриот - Скендербег. Цио њихов живот прошао је у тој борби, истиче Ровински, а умрли су скоро једновремено.¹⁴⁹⁴ Опширно износи историју ратовања Скендербега са Турцима и његове везе са Стефаном Црнојевићем.¹⁴⁹⁵ Наглашава да и ако је Стефан Црнојевић поклонио велику пажњу Скендербеговом послу, није заборављао ни послове своје државе Зете, која је била

---

¹⁴⁸⁹ Арбанаси и улога им у историји и савременом животу балканском, бр. 17, 3.

¹⁴⁹⁰ Исто, бр. 21, 2; Црногорска традиција чак везује поријекло појединих црногорских и арбанашких племена за истог претка, в. Ј. Ердџановић, *Постанак племена Пипера*, Српски етнографски зборник, XVII, Београд 1911, 323-377; Арбанашки сељаци налазе се у XIII и XIV вијеку на само око зетских градова и Котора, већ и у околини Дубровника. Которани су их насељавали у Грбаљској Жупи уколико су они хтјели да прихвате положај насељеника „*rossanici*“. И. Божић, *Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку*, 18.

¹⁴⁹¹ М. Павлиновић, *Из Повјести Црногорске Арбанаске*, 29-30.

¹⁴⁹² Исто, 25.

¹⁴⁹³ Арбанаси и улога им у историји и савременом животу балканском, бр. 18, 2.

¹⁴⁹⁴ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 9, 2; Šufflay као годину смрти Скендербега наводи 1468. М. Šufflay, *Povijest sjevernih Arbanasa*, 205.

¹⁴⁹⁵ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 9, 2-3; бр. 10, 1.

изложена даљим турским нападима и освајањима. Стефан Црнојевић је помажућу Скендербега излагао себе опасностима.¹⁴⁹⁶

Говорећи о етнографији сјеверне Албаније, Ровински каже се да је она прије турског освајања била у „мирном притежању“ Срба од Зете којој је неко вријеме Скадар био престоница. Албанију су од шестог вијека почели мирно освајати Срби са сјевера и Грци са југа, а послије су је скоро сасвим потчинили српски цареви. Већина сјеверноалбанских племена је словенског поријекла. До Косовске битке сав простор до Дрима припадао је Србији. После 1389. године био је насељен бјегунцима и лутајућим чобанима. Плав и Гусиње населио је брат војводе Васа (властелина српског) чије потомство су племе Васојевићи. Клименти изводе своје поријекло од неког далматинског ускока, који се оженио Српкињом и заузео пусте попаше на Зему. Његови потомци су пристали уз Турке уочи битке на Косову.¹⁴⁹⁷

Јован Цвијић наводи да су се у околини Скадра одржали остаци старих српских замкова и градова, као што су Дањ, Дриваст, Свач итд. Посебно наглашава остатке старих цркава, нарочито католичких, које су подигли српски краљеви, а посебно српске краљице западнога поријекла, као што су биле Ана из Млетака, супруга Стефана Првовјенчаног, и Јелена Анжујска, жена Уроша I, која је била Францускиња.¹⁴⁹⁸

Историја Босне

О средњовјековној босанској држави писано је у периодици највише у оквиру текстова друге тематике. Један од њих доноси одломке из предавања Јована Радонића „Развој и пропаст Босанске Краљевине“ одржаног на сијелу српске новосадске читаонице, а које преноси *Глас Црногорца* у оквиру приказа Лазара Томановића.¹⁴⁹⁹

---

¹⁴⁹⁶ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 10, 2.

¹⁴⁹⁷ С. Н., *Етнографија сјеверне Арбаније и арбанско-црногорски спор*, бр. 42, 2; Немањин биограф архиепископ Сава, у кратком набрајању области које је његов отац освојио наводи „од Рабна оба Пилота“, а то истиче и сам Немања у повељи издатој Хиландару (1198-1199) у којој каже да је освојио од Арбанаса Пилот. У вријеме краља Милутина сјеверна Албанија је била у српским рукама, њему је Карло од Валоа признао, поред области у Македонији, и покрајину Дебар до ријеке Мата у Албанији. За вријеме цара Стефана Душана цијела Албанија, сем града Драча, налазила се у његовим рукама. И. Божић, *Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку*, 21, 34, 36-42.

¹⁴⁹⁸ Ј. Цвијић, *Излаз Србије на Адрију*, бр. 1, 3; в. Т. Ирреп, *Старе црквене рушевине у Албанији*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, XI, Сарајево 1899, 13-23.

¹⁴⁹⁹ Л. Томановић, *Пад Босне*, Глас Црногорца, XXXI/1902, бр. 25, 1-2.

У тексту који доноси изводе из предавања Јована Радонића, наводи се да док је Западна Европа запрепаштено стајала пред окупацијом Цариграда, дотле су се у Босни, за вријеме претпоследњег краља Стефана Томашевића, одигравали жалосни призори. По тумачењу Радонића, краљ Стефан Томашевић прикључивши се Риму, одакле је очекивао једини спас, напустио је патаренско вјеровање, што је изазвало негодовање његових поданика. Незадовољство поданика босанским краљем имало је и економске разлоге јер су сви државни терети падали на терет сељака. Стога су они јатомице бјежали из краљевине, тражећи у околним територијама (Дубровнику) лакше услове за живот. Радонић у предавању истиче да јадно стање српског сељака у средњем вијеку једино нам може и растумачити онако успјешно турско освајање. Поред ове недаће, придружила се и друга - политичка. Дошло је до напетих односа између краља Стефана и херцега Стефана Вукчића, који је самостално управљао Херцеговином, често дозивајући у помоћ Турке против босанског краља и Дубровачке Републике. Радонић наводи и покушај херцега Стефана да се ослободи дубровачке трговачке превласти и каже да је Балканско полуострво тога доба у трговинском погледу било доста пасивно. Једино „бериво“ (примитак, доходак у новцу) биле су царине, који су балкански династи уживали од извозне и увозне робе. Али услед силних царина, страдао је и промет. Радонић материјално напредовање Дубровника тумачи упоредо са турским напредовањем јер су тим турским освајањима уклоњене силне територијалне царине које су много сметале правилном трговинском развоју.¹⁵⁰⁰ Радонић наводи и да су покушаји даровитог херцега Стефана Вукчића били касни и да је било доцкан „изливати нове животне сокове организму који је био на умору“.¹⁵⁰¹ Пропаст Србије 1459. године водила је за собом неминовно и паду босанске краљевине. Радонић набраја разлоге: „несташица свијести за општу корист, лична корист на штету опште, мутан и неспособан поглед на гледање у будућност, слабе финансије, још слабија војска, потиштено стање сељака“. Освојивши Србију, турски султан Мехмед II, с прољећа 1463. године кренуо је на Босну, да заврши, како каже Радонић, и са овом последњом провинцијом на крајњем сјеверозападу Балканског полуострва. Карактеристично је, наводи Радонић, да су главни градови предани издајом - знак да је морални ниво код тадашњих људи врло ниско пао. Последњи

---

¹⁵⁰⁰ Л. Томановић, *Пад Босне*, бр. 25, 2.

¹⁵⁰¹ *Исто*, 2.

краљ Стефан Томашевић био је заробљен и одрубљена му је глава. Босна је била у Мехмедовим рукама и једино још, истиче Радонић, херцег Стефан и његови наследници одржали су се још за коју годину у кршевитим херцеговачким брдима. Радонић наводи да пад Босне није изазвао одјека на Западу: „Босна издахну нечујно и тихо угину она а племство које испред катастрофе не утече, приону уз ислам задржавши тако своје баштине“. Тако је нестало оне шаролике слике хришћанских државица на Балкану, ишчезли краљеви и књажеви и на мјесто њихово завладао је један господар – велики господар турски.¹⁵⁰²

Ровински такође наводи да се Босна покорила Турцима 1463. године, а један дио Босне 1465. године покорио је мађарски краљ Матија и присајединио је својој држави.¹⁵⁰³ О историји средњовјековне Босне писано је и у оквиру расправа.¹⁵⁰⁴

Дубровачка Република

О Дубровачкој Републици, која је у животу јужних Словена играла велику и запажену улогу, писано је у периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године. Издвајају се текстови који осликавају њен однос са српским земљама и владарима. *Глас Црногорца* преноси текстове из часописа *Dubrovnik* у којима су приказани односи из историје Дубровачке Републике са српским земљама и владарима, на основу докумената дубровачког Сената.¹⁵⁰⁵ О везама између српских владара и Дубровника писао је Ристо Ј. Драгићевић.¹⁵⁰⁶ Шта су најстарији дубровачки хроничари писали о посјети цара Душана Дубровнику, објављено је у календару *Dubrovnik* за 1902. годину. Поменути календар је донио изворе по којима је у њему написана историјска приповјетка „Дочек Цара Душана у Дубровнику“ и који преноси *Глас Црногорца*.¹⁵⁰⁷ Дане Грубер написао је у *Narodnim Novinama* чланак о посјети Марка Мрњавчевића и Лазара Хребелјановића Дубровнику,

¹⁵⁰² Л. Томановић, *Пад Босне*, бр. 25, 2; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 329.

¹⁵⁰³ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 9, 1-2.

¹⁵⁰⁴ Н. Мајков, *Хрватској академичкој младежи* (Писмо г. Мајкова уредништву „Н. Времена“), *Глас Црногорца*, VII/1877, бр. 2, 2-3; бр. 3, 2-; П. А. Ровински, *Отворено писмо „Гласу Црногорца“ приликом превођења у истоме моје књиге о Црној Гори*, *Глас Црногорца*, XX/1891, бр. 13, 1-3.

¹⁵⁰⁵ *Пабирци по староме Дубровнику*, бр. 41, 2-3; бр. 42, 2-3; бр. 43, 2-3.

¹⁵⁰⁶ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 133.

¹⁵⁰⁷ *О посјети цара Душана у Дубровнику*, најстарији Дубровачки хроничари, *Глас Црногорца*, XXX/1901, бр. 52, 2-3.

који због своје интересантности преноси *Глас Црногорца*.¹⁵⁰⁸ Одломак из „Политичко-црквене историје Боке Которске од најстаријих времена до данас“ Петра Рафаиловића, говори се о ратовању Дубровника са Котором.¹⁵⁰⁹

Клеант Теодоридес у часопису *Луча*, доноси приказ, дубровачког кнеза Луја Војновића, о историјској студији Стојана Новаковића „Срби и Турци XIV и XV вијека“.¹⁵¹⁰

У дубровачким званичним исправама Србија, тј. српске земље, називају се именом *Sclavonia* или *Schiavonia*, а у дубровачком Статуту Србија се изричито зове *Sclavonia*. По турском освојењу Балканског полуострва име *Sclavonia* нестаје из употребе. Дубровачка Република је 1358. године признала покровитељство угарске државе, као што су прије и после мијењали покровитељство према приликама и потребама, јер је угарски краљ Лудовик освајањем Далмације од Млетачке Републике постао један од најмоћнијих владара у Европи. Дубровачка политика била је политика разума и потребе у правом смислу ријечи. Покровитељство Угарске над Дубровником не треба разумијевати у оном смислу како то Мађари и Хрвати често истичу, тј. као да је Дубровник једва чекао да дође под покровитељство Угарске да би у томе нарочито уживао, већ пошто су Дубровчани своју слободу надасве цијенили, а пошто су били слаби да је сами очувају против моћних непријатеља, морали су тражити заштиту и покровитељство, које се мијењало према времену и приликама. Из покровитељства Угарске над Дубровником, истиче се у тексту анонимног аутора „Пабирци по староме Дубровнику“, Мађари и Хрвати наводе неко тобожње државно и историјско право. У тексту се негира хрватско право над Дубровником, јер у релацијама (писмима, исправама) Дубровачке Републике свуда се угарски краљ именује *lo re di Hungaria*, земља *Hungaria*, *Ungaria*, *Ongaria*, становници *Ungari*, а Хрвати и Хрватска никада се не спомињу. У тексту се критикују хрватски писци, за које се каже да кад год им се пружи прилика истичу неке међусобице између Дубровника и српских жупана и војвода. Наводи да кроз више од четири вијека граничења Дубровника са српским државама, српски краљеви нијесу никад ратовали против Дубровника. Понекад су поједини погранични жупани и великаши чинили Дубровчанима

¹⁵⁰⁸ Д. Грубер, *Краљевић Марко и кнез Лазар у Дубровнику*, Глас Црногорца, XXXIV/1905, бр. 42, 2.

¹⁵⁰⁹ П. Рафаиловић, *Ратовање Дубровника са Котором*, 24-27.

¹⁵¹⁰ К. Теодоридес, *Срби и Турци XIV и XV вијека. Историјске студије Стојана Новаковића прегледао Др. Лујо кнез Војновић*, Луча, I/1895, св. VII и VIII, 492-493.

неприлика и штете, те су их ови тужили. То није била ријеткост већ обичај у средњем вијеку. Српске државе су знале цијенити самосталност Дубровника, а Дубровник је са друге стране налазио у српским државама врело живота.¹⁵¹¹

Никола Алтомановић, одметник од српског цара Уроша приграбио је Требиње, јужни Хум и западне дијелове Рашке, и од Дубровчана је захтијевао да му дају годишњи доходак, који су они плаћали српском владару. Након њиховог одбијања ступио је у отворен сукоб са Дубровником. Хрватски писци су од сукоба Николе Алтомановића са Дубровником направили „готово чудо“ и тај сукоб су предимензионирали. Хрватски писци радо признају да је Никола Алтомановић Србин и да су Срби том приликом правили штете Дубровнику, а те Србе дубровачки Сенат назива *Sclyvi*, који се по његовом мишљењу не би усудили правити штете на дубровачком земљишту кад би угарски краљ казнио „Николу одметника“. По извјештајима Сената житељи Требиња, јужног Хума су Срби, а дубровачки сељаци су дошли из краљевине Раше (Србије) и будући да су били православни обратили су их Дубровчани на католичку вјеру.¹⁵¹² Тражећи помоћ од угарског краља дубровачки Сенат поручује угарском краљу, да је већина дубровачких сељака поријеклом из Србије, да су били православни и да су их обратили у католичку цркву, па ако им не помогну против Николе Алтомановића, да би се ти сељаци веома лако могли повратити у православну цркву. Такође Сенат поручује угарском краљу да никада прије господа и властела српска (*de Rassa*) нијесу наносили штете Дубровнику као што то чини Никола Алтомановић. Даље у истом упуству, наводи се у тексту, Сенат наређује да дубровачки поклисари кажу угарском краљу да Дубровник без трговања не може живјети и да већи дио трговачких послова ради у Србији (*lo regno di Rassa*).¹⁵¹³

Од српских владара једино је Стефан Немања ратовао са Дубровником, наводећи да је то први пут било 1177. године у вези са спором између которског бискупа и дубровачког надбискупа, када се Немања ставио на страну которског бискупа. Други пут, између Стефана Немање и Дубровчана, избио је рат 1184. и 1185. године због неких царинарских намета. У оба случаја Немања се брзо измирио са Дубровником. Послије тога

¹⁵¹¹ Пабирци по староме Дубровнику, бр. 41, 2.

¹⁵¹² Исто, 2-3.

¹⁵¹³ исто, 3; Дипломатска активност Дубровника према Угарској поново је оживјела 70-тих година због акција Николе Алтомановића, који је почео да пријети Дубровнику. Дубровачки посланици требали су да обавијесте угарског краља о безакоњу Николе Алтомановића који је од њих тражио светодмитарски доходак који су они исплаћивали српским владарима, и да затраже његову заштиту. Д. Динић Кнежевић, *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад 1986, 30.

српски краљеви и цареви кроз дуго низ година нијесу се никада сукобљавали са Дубровником, већ су живјели у најбољем пријатељству. Као примјер добрих односа између Дубровника и српских владара наводи се докуменат који је дубровачки Сенат послао 16. новембра 1403. године угарском краљу Жигмунду, у којем се каже да је Дубровник једино уточиште владарима и властели српској који тамо долазе као у своју кућу, наводећи примјер цара Уроша и кнеза Лазара Хребелјановића.¹⁵¹⁴ Није познато да су господа и властела из Хрватске тражила уточиште у Дубровнику.¹⁵¹⁵

Дубровчани су под ријечју *Sclavonia* подразумијевали српску државу, односно под *regnum Sclavonie* - краљевство Србије. Такође из закључака малог вијећа провијава фамилијарност Дубровчана са српским владарима, који су у Дубровнику били толико познати, да кад се писало краљ (*rex*) без ближе ознаке, разумијевало се, да се говори о краљу Србије.¹⁵¹⁶ У тексту се нарочито истиче да су изрази у дубровачкој књижевности: „словинска земља“, „словински језик“ и „Словинци“ настали од *Sclavonia, in sclavonico* и *Sclavi* тј. од Србија, српски језик и Срби, што се најбоље види из четири повеље босанског бана Стефана Дубровчанима.¹⁵¹⁷

Медо Пуцић у „Споменицима Србским од 1395. до 1428. године“ каже да се „у законцима дубровачкијем находе особити чланци како да се влада са Србљима, па као што је у дубровачкој канцеларији сама Србија називала *Sclavonia*, тако се и у законима Србљи називају *Sclavi*“.¹⁵¹⁸ Балтазар Богишића каже: „Статут (дубровачки) употребљава ову ријеч (тј. *Sclavonia*) само у ужем смислу, означајући тијем краљевину Србију као и земље које од ње зависе или које су настањене српскијем именом“. Константин Јиречек наводи да „краљ, цар Славоније, ријеђе Рашке, јесу српски владоци.“ Из свега наведеног, закључује се у тексту, слиједи да *regnum Sclavonie* и *rex Sclavonie* потпуно одговара краљевству српском и краљу српске земље.¹⁵¹⁹

---

¹⁵¹⁴ Пабирици по староме Дубровнику, бр. 41, 3; Са српским владарима Дубровник је водио ратове: рат против кнеза Мирослава (1184-1185), рат против краља Владислава (1243), ратови против краља Уроша (1252-1254, 1275), ратови против краља Милутина (1301-1302, 1317-1318) и рат против краља Стефана Дечанског (1327-1328). Ово су у првом реду локални ратови, који су се тicali Дубровника и српских владара. Н. Фејић, *Један поглед на ратове Дубровника*, ИЧ LVI (2008), 120, 133.

¹⁵¹⁵ Пабирици по староме Дубровнику, бр. 41, 3.

¹⁵¹⁶ Исто, бр. 42, 3.

¹⁵¹⁷ Исто, 3.

¹⁵¹⁸ Исто, 3.

¹⁵¹⁹ Исто, бр. 43, 2.

У најстаријем дубровачком законуку *Liber Statutorum* од 1272. године под именом *Slavoniae* или Србије подразумијевала се: Рашка, Босна, Хум и Зета, а међу *Slavi* набројени су људи из Хума, Босне, Рашке и Зете. Из одредаба овог најстаријег дубровачког законика проистиче, наводи се у тексту „Пабирци по староме Дубровнику“, да *Slavonia* не обухвата ни Далмацију, ни Хрватску, ни Бугарску, већ само Рашку, Босну, Хум и Зету и закључује се да ова тачна ознака опсега и значења ријечи *Slavonia* и *Slavi*, још је важнија што није договарала једној државној политичкој цјелини, јер Рашка, Босна, Хум, Зета нијесу увијек сачињавале једну државу, а свака је од њих прије и послије живјела неко вријеме властитим политичким животом. Ова околност што се у првом дубровачком законуку само Рашка, Босна, Хум и Зета називају ријечју *Slavonia* и само Рашани, Бошњаци, Хумљани, Зећани називају *Slavi*; доказује да је дубровачка држава сматрала Србе на Балкану, упркос њиховој већој или мањој политичкој поцијепаности, једном народном цијелином, у који није убрајала ни Хрвате ни Бугаре. Стожер и предводник те народне цјелине, истиче се у тексту, била је Србија, која се у дубровачкој канцеларији увијек називала *regnum Slavoniae* или ређе *Rassae* (Рашка), а њени владари *imperator, rex Slavoniae*, ређе *Rassae*. И послије по нестанку династије Немањића (1371) када се српска држава била распала у више дјелова, и када је Босна под краљем Твртком била преузела улогу Србије, у дубровачкој канцеларији држава кнеза Лазара и његових наследника још се звала *Slavonia*.¹⁵²⁰

У тексту „Пабирци по староме Дубровнику“ се оспорава мишљење Вицка Милића који у часопису *Јединство* пише да Дубровчани нијесу звали *Slavonijom* само Србију већ и Босну, који тиме хоће да направи неку народносно разлику, коју је тада подржавао управитељ Босне Калај да *Slavonia* може бити Србија, али Бошњаци нијесу Срби. Да ова прикривена тенденција Милићева није основана говоре и документа. Наиме, босански бан Нинослав (1234-1230) у двијема повељама Дубровчанима своје Бошњаке назива Србима: „Ако вјерује Србин (тј. Бошњак) Влаха (тј. Дубровчанина), да се при (правда) пред кнезом (дубровачким), ако вјерује Влаха (тј. Дубровчанин) Србина (тј. Бошњака), да се при пред баном.“¹⁵²¹

¹⁵²⁰ *Пабирци по староме Дубровнику*, бр. 43, 2; За вријеме дубровачког кнеза Марка Јустинијана донијет је зборник закона познат под именом Статут Дубровачке општине, који пошто су прихватили Мало и Велико вијеће, прихватила га је и скупштина народа 29. маја 1272. године, в. *Историја народа Југославије*, I, 596.

¹⁵²¹ *Пабирци по староме Дубровнику*, бр. 43, 3.

На крају овог опширног и стручно написаног текста „Пабирци по староме Дубровнику“

којег доноси часопис *Dubrovnik*, а преноси *Глас Црногорца*, о значењу ријечи *Sclavonia* и *Slavi* у документима Дубровачке Републике закључује се: да су стару српску државу Дубровчани увијек називали *Sclavonijom*; да је ријеч *Sclavonija* обухватала све српске земље: Рашку, Босну, Хум и Зету; да *Slavi, in sclavonico* у дубровачким документима значи Срби, српски.¹⁵²²

Ристо Ј. Драгићевић наглашава да су везе између српских владалаца и Дубровника, и поред повремених размирица биле углавном пријатељске. Он наводи да је Немања уговором из 1186. године дозволио Дубровчанима слободну трговину по његовој земљи, и право испаше на његовом земљишту без данка. Драгићевић, такође наводи, да када је краљ Радослав збачен са престола издао је Дубровчанима повељу 1234. године којом их ослобађа разних плаћања ако се опет врати на престо, као и да су разне повластице Дубровчанима давали српски краљеви: Владислав, Урош, Милутин и Стефан Дечански. Краљ и цар Душан дао је Дубровчанима многе земље: Стон са Ратом и Мљетом и приморје од Стона до Затона, тражећи ипак од Дубровчана да у Стону остане „поп српски и поје у црквама“, наглашава Ровински и каже да ће такве повластице касније Дубровнику дати и Вук Бранковић, коме је одобрено да у Дубровнику „си створи цркви по својој вјери слободно“, а такође, српски владари су допуштали Дубровчанима да граде себе цркве и манастире по њиховим земљама. Дубровник је свечано дочекивао и зетске и уопште српске владаре и био им пријезиште у нужди и мјесто гдје су најсигурније остављали своје благо.¹⁵²³

Дубровчанин Лујо Војновић каже: „Република дава, дакле, својевољно, - *ex abundantia cordis* - српскоме владару право да сагради себи у главном граду дубровачке државе грчко-источну цркву, сасвијем да је одасвуд опкољена православним народом, сасвијем да на стањској превлаци једнако траје процес покатоличења оне православне

---

¹⁵²² *Пабирци по староме Дубровнику*, бр. 43, 3.

¹⁵²³ Р. Драгићевић, *Везе Зете - Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 133; Краљ Душан је 22. јануара 1333. године издао у Пологу повељу Дубровчанима о уступању цијелог приморја од Стона до Дубровника, као и острва Посредњице на ушћу Неретве. Дубровчани се нијесу држали предвиђених обавеза, нарочито у погледу права православног становништва у стеченим крајевима, па је стога краљ Душан издао у мају 1334. године код Призрена још једну повељу о Стону, поново прецизирајући дубровачке обавезе в. *Историја српског народа* I, 512 (Б. Ферјанчић).

земље, сасвијем да су Конавли у рукама православнијех српскијех кнезова!“ и истиче за Дубровник каже да је „горда српско-латинска опћина“.¹⁵²⁴

Дубровачки хроничари: Аноним, Никола Рањина, Јаков Лукарић, Јуније Растић и Мавро Орбини пишу о посјети цара Душана Дубровнику.

У *Аналима Дубровачким Анонима (Annales Ragusini Anonymi)* стоји да је 1349. године у Дубровник стигао „краљ Стјепан од Босне (*de Bosna*) са својом краљицом Маром, да посјети управљача и нашу владу иза кужне морије (епидемије куге), да обиђе Светог Влаха, заставника и друге цркве“.¹⁵²⁵ Ради се о посјети цара Душана и његове жене Јелене. Том приликом цар Душан је учинио даровао цркве Светог Стјепана на Пустјерни, Светог Влаха и думне (опатице) Свете Кларе. Царица Јелена даровала је опатицама Свете Кларе бисере, драго камење, сребро и многе друге ствари, додијелила им је доходак на рибу и друге царине, што их држе и дан данашњи, а још је замолила да им се да од стонске соли 500 шиника или 200 перпера на годину.¹⁵²⁶

Други хроничар, Никола Рањина у својим *Annali di Ragusa* (Дубровачким аналима) исто тако пише о посјети цара Душана Дубровнику. И он зове цара Душана „Краљем од Босне“ и додаје да је био у граду три дана и да му је при поласку даровано 60 лаката свите (*panni*), када је отпловио галијом до Цавтата, није хтио посјетити Которане и ако су га они молили да их посјети. Никола Рањина наводи да су: „многи тирани и непријатељи имали велике ненаводности против Дубровчана, па су сви против њих говорили, што могло бити краљу, али он није никоме вјеровао, јер је био побожан и велики јунак и великодушан“.¹⁵²⁷

Трећи хроничар је Јаков Петра Лукарић, дубровачки племић, који наводи да је 1347. године за вријеме сукоба са босанским баном Стјепаном Котроманићем у Дубровник долазио као поклисар Вукашин Мрњавчевић да би расправио са сенатом „неке погодбе и понуде Царевине“.¹⁵²⁸ Затим је у Дубровник стигао и лично сам цар Душан са супругом Рогозном или Јеленом и кнезом Урошем, са мало племића и триста наоружаних оклопника. У Дубровнику је богато дочекан, у његову част грчки сликари су насликали Душанове побједи и плијен над Грцима, Угрима, Турцима, Словенима и Бошњацима.

¹⁵²⁴ К. Теодоридес, *Срби и Турци XIV и XV вијека. Историјске студије Стојана Новаковића прегледао Др. Лујо кнез Војновић*, св. VII и VIII, 492-493.

¹⁵²⁵ *О посјети цара Душана у Дубровнику*, бр. 52, 2.

¹⁵²⁶ *исто*, 2; Први Душановов боравак у Дубровнику био 10-13. маја 1331. године прије него што преузео српски престо. Ј. Тадић, *Промет путника у старом Дубровнику*, Дубровник 1939, 42-43.

¹⁵²⁷ *О посјети цара Душана у Дубровнику*, бр. 52, 2.

¹⁵²⁸ *Исто*, 2-3.

Душан је остао у Дубровнику осам дана и потврдио граду повластице, па и оне што су припадале Стону, босанскоме лену. Том приликом је примио у племство Николу Бућу, свога протовистијара. Затим је цар Душан отпловио са дубровачким галијама пут Котора, одакле је кренуо преко Зете у Рашку.¹⁵²⁹

Јунио Рести (Јуније Растић) пише да је цар Душан дошао у Дубровник кад се свршио рат у новембру 1347. године. Јуније Рести наводи да цар није хтио посјетити Котор, него да се повратио преко Цавтата, па да је и по други пут посјетио Дубровник.¹⁵³⁰

Мавро Орбини у „*Regno degli Slavi*“ (Краљевство Словена) понавља исто у главном, али се свуда не слаже са наведеним хроничарима. Тако он пише: „Душан је харао Босну до Думна, те ће један дио војске послати да роби пут ријеке Цетине, а други дио до Крке. С осталом војском да је заузео град Имоски и Нови. Галије које су довезли Цара у Дубровник, заповиједили су Соркочевих и Минчетих, па да се цар повратио преко Котора и Зете у Рашију.“¹⁵³¹

Тако су дубровачки хроничари забиљежили ову значајну посјету и још значајнији дочек цара Душана у Дубровнику.

Дане Грубер је писао о посјети Марка Мрњавчевића и Лазара Хребелановића Дубровнику, описујући и ратовање Дубровника са српским кнезом Војиславом Војиновићем. Грубер наводи, да када су се Млечани Задарским миром 18. фебруара 1358. године морали одрећи читаве Далмације од половине Кварнера све до Драча, у корист угарско-хрватског краља Лудовика I (1342-1382) предао се и град Дубровник под врховништво тога краља. То није било мило дубровачким сусједима, српској држави, којом је тада владао слаби цар Стефан Урош IV (1355-1367), син Душана Силнога, те је букнула борба између Дубровчана и Срба, јер се радило о опстанку ове слободне општине на обалама Јадранског мора, наглашава Грубер.¹⁵³²

Дане Грубер наводи, да су Дубровчани заробили једну млетачку лађу која је била накрцана разном српском робом (нарочито сребром) и похватили неке призренске трговце и бацили их у тамницу, а њихову робу заплијенили. Када је то дознао цар Урош IV послао је он у Дубровник свога посланика Марка Мрњавчевића (потоњег Краљевића Марка) сина

¹⁵²⁹ О посјети цара Душана у Дубровнику, бр. 52, 2-3.

¹⁵³⁰ Исто, 3.

¹⁵³¹ Исто, 3.

¹⁵³² Д. Грубер, *Краљевић Марко и кнез Лазар у Дубровнику*, бр. 42, 2.

свог дворјанина и велможе Вукашина (потоњег краља), да се Дубровчанима пожали на слободу, а заплијењене ствари врати, истиче Грубер. Коначно је 18. новембра 1361. године дубровачко вијеће дозволило да се сва заплијењена роба Призренаца врати власницима и да сваки поданик српског цара изузевши једино поданике Војиславове и которске, смију доћи са својом робом у Дубровник и одатле извести робу какву хоће, закључује се у тексту.¹⁵³³

Грубер наводи да су се Дубровчани обратили за помоћ свом врховном господару, угарском краљу Лудовику I, хрватско далматинском бану Николи Сечу, босанском бану Твртку I, хумском жупану Санку и зетским кнежевима Балшићима. Сви су се они заузели за Дубровчане, чак су и сами Млечани посредовали за мир између Дубровчана и Срба посредством свог посланика Павла Квирина, истиче Грубер. На позив српског цара Уроша отпремили су 20. јула 1362. године Дубровчани своја два посланика, Ивана Бунића и Ивана Николина Гундулића, да уговарају о условима мира, каже Грубер, и када се ови нијесу могли погодити са царем, отпремио је он своје посланике заједно са Дубровчанима у Дубровник, да се ондје наставе и доврше преговори о миру. Мир се заиста склопио. Грубер наводи да се особито Лазар Хребелјановић морао заузети за измирење с Дубровчанима, јер је он био велики њихов пријатељ. То кажу сами Дубровчани, јер кад су они касније 1417. године ради државних послова послали били своје посланике Лазаревом сину, деспоту Стефану Лазаревићу, имали су га они подсјетити, да је његов отац „од своје младости био код српских царева заштитник града Дубровника“.¹⁵³⁴

Ристо Драгићевић наводи да је деспот Ђурађ Бранковић боравио у Дубровнику 1426. године, а код њих је послје пада Деспотовине 1439. године тражио прибјежиште и том приликом оставио своју богату ризницу од стоседамдесет хиљада дуката, као и да је боравио у Дубровнику неколико мјесеци 1441. године.¹⁵³⁵

Петар Рафаиловић писао је о односима Дубровника са Котором и Војиславом Војиновићем. Дубровник је у Котору гледао великог и снажног такмаца, страхујући за свој опстанак. Дубровчани су отворено називали Которане *capitali inemici*. Осим тога Котор је био изазвао суревњивост осталих приморских градова у Боки Которској. У то доба владао

---

¹⁵³³ Д. Грубер, *Краљевић Марко и кнез Лазар у Дубровнику*, бр. 42, 2; О посјети Вукашина Мрњавчевића и Лазара Хребелјановића Дубровнику в. Ј. Тадић, *Промет путника у старом Дубровнику*, 48-52.

¹⁵³⁴ Д. Грубер, *Краљевић Марко и кнез Лазар у Дубровнику*, бр. 42, 2.

¹⁵³⁵ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 136.

је у Приморју с једним дијелом Хума: Драчевицом, Требињем и Конавлима кнез Војислав Војиновић, чија се држава на истоку протезала до крајева горњег тока Дрине и Сјенице.¹⁵³⁶

Српски краљ Стефана Дечански је ужичком кнезу Војину, због заслуга за српску државу поклонио у наследно добро већи дио данашње Херцеговине. Војин је имао три сина: Тома, Војислава и Алтомана I. Томо и Војислав Војиновић добили су од цара Душана дворске чиновне и били су тајни савјетници Душанови, а и били су у сродству с њим по женској линији. Војислав је са браћом подијелио очевину на једнаке дјелове, те је њега запао онај дио на дубровачкој граници, гдје су данас Требиње, Конавли и Драчевица. Године 1358. избиле су неке размирице између Војислава и Дубровчана због неких Војислављевих људи, одбјеглих у Дубровник, које су се претвориле у отворени рат, који је трајао од 1358. до 1363. године.¹⁵³⁷

Ово је ратовање потекло не само из политичких, већ и из економских побуда. Војислав је објавио отворени рат Дубровчанима 1360. године. Да би оштетио Дубровчане покушао је да отвори неке нове тргове соли у својој земљи, које би уступио Которанима и тиме јако оштетио Дубровник, који је манипулисао трговину са сољу.¹⁵³⁸ Дубровчани су позвали у помоћ Которане, држећи да ће им се показати услужни и замолили су их да Војислављевим људима забране извозити со у његову државу, што Которани нијесу хтијели учинити, будући да су били тајни савезници Војислава. Због тога Дубровчани да би се осветили колико поданику српског цара, Котору, толико да би и сатрли једног свог опасног такмаца, заратили су са Котором и послали галије да му разруше солила. Тај чин је жестоко разјарио Которане и они су се удружили са Војиславом.¹⁵³⁹

У савез са Дубровчанима, а против Котора, ступили су и Балшићи, зависни жупани цара Уроша, чија је област обухватала, како каже Рафаиловић, Црну Гору, Подримље и Приморје од Будве до Љеша са столним градом Скадром и њима подложни град Будву. Нема сумње да су против Котора били и Улцињ и Бар. Каштелан Балшића у Будви Површко (*Poveresco*) био је један од најактивнијих, нападајући Котор са копна. Док су се такве операције изводиле у Боки против Котора, дотле је Војиславов кефалија Мичман са својим четама пустошио и пљачкао територију Дубровника залијећући се до самих

---

¹⁵³⁶ П. Рафаиловић, *Ратовање Дубровника са Котором*, 24.

¹⁵³⁷ *Исто*, 25.

¹⁵³⁸ *Исто*, 25.

¹⁵³⁹ *Исто*, 26.

градских зидина. Велико Вијеће је уцијенило главу Војислављеву са десет хиљада перпера, а синове му са хиљаду дуката, а са двије хиљаде ако би им биле главе у Дубровник донешене. Својој флоти су наредили да крстари до Бара, да плијени сва добра царских поданика, да блокира Которски залив и спријечи сваки саобраћај са царевом земљом, само да поштеди Будване, људе Балшића и Превлачког епископа, Баране, Улцињане и Скадране, а ријешило се да се окупира и острво Мљет, царска својина. Которани су молили за мир, али Дубровчани одбијају. Ни српски посланик Марко Мрњавчевић, који је Дубровник дошао у мировну мисију није могао измијенити односе Дубровчана према Котору и Војиславу.¹⁵⁴⁰

Узалуд су били покушаји да се помире Дубровчани са Војиславом, јалови су били покушаји за мир сусједног жупана Санка и касније босанског краља Твртка. Которани су тражили помоћ од Млечана и приморали су Дубровчане да сами обуставе непријатељство према Котору, без обзира на држање Војислава. Примирје се држало, али се блокада није дигла. Овакво стање нанијело је Дубровчанима огромне штете, јер трговина са српским царством је била прекинута, а Војислављева војска наносила им је велике штете. С тога су одлучили да се обрате српском двору и српском патријарху, те Вукашину и старој царици Јелени. Жупана Санка су овластили да преговара о миру са Војиславом. Цару Урошу који се налазио почетком јула на дан хода близу Дубровника, послали су изасланике са даровима и мисијом да замоле мир, који би обухватао и Будву. Мир је постигнут у главноме 4. августа о чему Дубровчани извјештавају каштелана Будве Површка. Било је наређено да се дигне блокада Бокелског залива и да се флота разоружа. Цар је издао повељу о закључењу мира Дубровчанима у Оногшту 22. августа 1362. године. За даље евентуалне спорове цар Урош је наређивао да се Дубровчани туже цару, а не да ратују, нити да се зато свете Котору, него да им „царство справи по правди и закону“.¹⁵⁴¹

Дубровчани 20. септембра изјављују задовољство которском посланику који се нашао у Дубровнику, што Которани преговарају с Површком и обећавају да ће пустити Жива Бућића, кад и они пусте Површкове заробљенике (међу којима и његова кћерка) и кад Површко буде задовољан. Ствар око размјене заробљеника протезезала се врло дуго

¹⁵⁴⁰ П. Рафаиловић, *Ратовање Дубровника са Котором*, 26.

¹⁵⁴¹ *Исто*, 26; Рат између Војислава Војиновића и Дубровчана који је почео 1360. године завршен је миром у Оногшту који је склопљен у августу 1362. године, повељу о миру потписао је цар Урош, в. *Историја српског народа*, I, 579-581. (Р. Михаљчић)

док се најпослије и она није повољно ријешила. Овај рат Дубровника са Котором, који је био од непрегледне штете по обје стране, ограничавао се једино на пустошења, пљачкања и робљења.¹⁵⁴²

Говорећи о односу Дубровчана са Турцима, Стојан Новаковић истиче да ништа није било поучније у том кобном XIV вијеку колико мудра политика Дубровника са далеким освајачем, док су све остале балканске државе као хипнотисане срљале у ждријело османске немани.¹⁵⁴³

Историја Јевреја

О Јеврејима на Балканском полуострву писано је у *Гласу Црногорца*, који преноси текст из берлинског часописа *Der Orient*.¹⁵⁴⁴ Наводи се да су Јевреји један стари елемент становништва на Балканском полуострву и да су ту постојале јеврејске колоније још у VII вијеку. У XII вијеку спомиње их солунски латински архиепископ Евстахије и Венијанам Тудела. Јеврејски целати се спомињу у Трнову. Они су по наредби бугарског господара Теодора Светислава задавили татарског кана Кокија који је 1248. године тежио да завлада Бугарском. За вријеме владавине цара Јована Александра (1331-1365) Јевреји су у Бугарској изазвали велике nerede, а супруга цара Јована Александра била је једна покрштена Јеврејка и мајка последњег бугарског цара Шишмана.¹⁵⁴⁵

Историја Угарске - Мађарске

О средњовјековној Угарској - Мађарској која је играла велику улогу у историји средњовјековних јужнословенских држава на Балканском полуострву писано у периодици, али највише у оквиру других тема и спорадично. У једном од текстова стручног карактера, у којем је дат преглед мађарске историје, посвећена је пажња и средњовјековном периоду.¹⁵⁴⁶ Аутор наводи да су Мађари покоривши Словене основали

---

¹⁵⁴² П. Рафаиловић, *Ратовање Дубровника са Котором*, 27.

¹⁵⁴³ К. Теодоридес, *Срби и Турци XIV и XV вијека. Историјске студије Стојана Новаковића прегледао Др. Лујо кнез Војновић*, св. VII и VIII, 492-493.

¹⁵⁴⁴ *Јевреји на Балкану*, Глас Црногорца, XXVIII/1899, бр. 46, 2.

¹⁵⁴⁵ *Исто*, 2.

¹⁵⁴⁶ Д. Чанки, *Мађарска историја*, Глас Црногорца, XXV/1896, бр. 16, 2; бр. 17, 2.

државу 895/896. године у равници коју окружују Карпатске планине и кроз коју пролазе ријеке Дунав и Тиса. Наводећи мађарске владаре аутор истиче да је краљ Ладислав, симбол мађарског витештва, освојио Хрватску, а да је његов унук Коломан стекао Приморје (Далмацију) и вазалну државу Раму или Босну 1102. године. Аутор износи и најбитније догађаје из мађарске историје.¹⁵⁴⁷

Историја Македоније

Текст под називом „Српски професори у македонском питању“ доноси *Глас Црногорца*. Донети су изводе са предавања професора Велике Школе у Београду Јована Цвијића, Љубомира Јовановића, Станоја Станојевића и Александра Белића. Реч је о њиховим излагањима ученицима на семинару о македонском питању, у намјери да слушаоцима дају што више објашњења о прошлости македонског питања и његовом садашњем стању.¹⁵⁴⁸ У једном тексту идеолошког карактера пише се о заједничкој сељачкој држави Јужних Словена на Балкану коју су у борби са феудалном Византијом у Угарском крајем X и почетком XI вијека створили сељаци богумилски настројени.¹⁵⁴⁹ О Самуиловој држави писано је у оквиру других тематика.¹⁵⁵⁰ Објављени су у путописи у којима се говори о Македонији.¹⁵⁵¹

Александар Белић износи податке да се на крајњем југу Македоније још употребљава дијалекат који се сачувао у малом броју мјеста и који постепено изумире под притиском централног македонског говора. Тај дијалекат се зове јужномакедонски, и потамак је старословенског језика. Старословенски језик и тај дијалекат најближи су бугарском језику, али на Балканском полуострву никад нијесу били идентични са њим.¹⁵⁵²

Цвијић је доказивао да су Словени са доњег Дунава населили крајеве од Тимока, Суве планине до Шар планине, а Словени из данашње јужне Угарске све остале земље

---

¹⁵⁴⁷ Д. Чанки, *Мађарска историја*, бр. 16, 2; О мађарском заузимању Хрватске и Далмације, в. *Историја Мађара*, 44-45.

¹⁵⁴⁸ *Српски професори у македонском питању*, Глас Црногорца, XXXIII/1904, бр. 14, 2.

¹⁵⁴⁹ Д. Трајковић, *О првој сељачкој држави свих балканских Словена*, Зета, 5/1934, бр. 15, 2-3; бр. 16, 4.

¹⁵⁵⁰ М. Вукићевић, *Како се тече слобода*, бр. 49, 2; Т., *Историја српске православне цркве*, Глас Црногорца, XXIII/1894, бр. 32, 2; *Из Јиречкове Историје Срба*, бр. 20, 3.

¹⁵⁵¹ *Цар-Душанов град Серез*, бр. 11, 2-3; И. Иванић, *По источном дијелу Македоније*, Глас Црногорца, XXXV/1906, бр. 17, 1-3.

¹⁵⁵² *Српски професори у македонском питању*, бр. 14, 2.

Балканског Полуострва. Сва та племена имали су заједнички назив Словени. Кад су Турански Бугари дошли на Балканско Полуострво, они су заузели земље између Искре и Црног Мора и између Дунава и Балкана. На тој територији постојао је бугарски народ. Све земље ван те територије стајале су само под привременим државно-политичким утицајем бугарске државе, етнички и језички они су и даље остали Словени. Бугарским освајањем у Македонији ширио се и бугарски државни назив, али су се македонски Словени етнички и даље самостално развијали, сасвим независно од процеса стварања новог бугарског народа с оне стране Балкана. Они су касније све јаче долазили под политички и културни утицај српскога народа.¹⁵⁵³

Д. Трајковић сматра да је Самуилова држава била као заједничка државна организација свих Јужних Словена на Балканском полуострву, прва сељачка држава балканских Словена, различита од свих ранијих и потоњих балканских словенских држава. Трајковић наводи да су Бугари одлично организована ратничка хорда. Покорили су Словене на доњем Дунаву и око 679. године основали државу са каном на челу. Постепено је Бугарска, која је временом захватила велики дио Балканског полуострва, за вријеме владавине цара Симеуна достигла свој врхунац. Експанзија те феудално државне и друштвене организације огледала се за вријеме Симеунове владавине у његовим многобројним и непрекидним ратовима који су силно трошили народну снагу, привредно и физички. Цитирајући Ћоровића, Трајковић констатује када се после смрти цара Симеуна осјетила у Бугарској клонулост и све рђаве последице дугих ратовања, вјерско учење богумилство је примило извјестан социјални карактер, као оптужба и осуда цијелог режима и наишла на живо одобравање у народу. Трајковић наводи Станоја Станојевића који каже да је у народу, и то не само у Бугарској, већ и у Србији, која је била њена вазална држава, завладало незадовољство, те се јавио устанак под Чаславом. Тада је створен један јак покрет коме је богумилско учење послужило као идеолошка основа. Бугарски сељаци су у масама примили богумилство, иступали против богатих и силних бољара и царске власти, нападали црквену хијерархију и тражили конфискацију црквених

---

¹⁵⁵³ Српски професори у македонском питању, бр. 14, 2.

и манастирских имања. Покрет богумила убрзо се раширио по Македонији, а потом је прешао у Србију, и касније у Босну.¹⁵⁵⁴

Незадовољство због рђаве државне управе јавило се најприје у Македонији, гдје се после смрти Симеуновог наследника Петра избио устанак, али без успјеха, јер је 971. године византијски цар Јован Цимискије војнички покорио читаву Бугарску. Тек после 976. године пошто је стање остало исто, јавља се устанак у Рашкој и поново избија устанак у Македонији, под вођством синова брсјачког кнеза Николе, од којих је најзад остао најмлађи Самуило.¹⁵⁵⁵

Трајковић говори о политичком карактеру Самуилових ратова. Он цитира Владимира Ћоровића који каже да каснији веома мутни извори говоре да је Самуило био богумил и да је покрет према томе имао карактер богумилске опозиције. Трајковић сматра да је покрет истина избио у крају гдје су богумили били јаки, али да је Самуило сам био богумил нема никаквих доказа. Трајковић поново цитира Ћоровића који каже да је Самуиловом успјеху на истоку доприносио један дио старе Бугарске државне традиције, на западу поцијепаност иза Чаславове смрти, а у цјелини слабост и услед грађанских ратова парализованост Византије, али тиме се ипак не да протумачити све, лични удео Самуилов мора да је био изузетно велики, закључује Ћоровић.¹⁵⁵⁶

Трајковић наводи, не одричући важност личном удјелу Самуила, да је устанак најприје обухватио Македонију и готово цијелу Бугарску, а после 986. године Рашку, Босну и Срем, па Зету и Требиње, тако да се Самуилова држава простирала од Срема до испред Солуна и од Црног до Јадранског мора и до Неретве. То се истиче Трајковић не може објаснити само личним удјелом Самуиловим и слабошћу Византије услед грађанских ратова.¹⁵⁵⁷

У тексту Миленка Вукићевића о Војислављевићима, у уводном се говори о Самуиловој држави. Каже да је Самуило желио да од српских и бугарских земаља начини

---

¹⁵⁵⁴ Д. Трајковић, *О првој сељачкој држави свих балканских Словена*, бр. 15, 2; Године 681. Византија је била приморана да призна пораз у рату са Бугарима и закључи понижавајући мировни споразум с Аспаруховом Бугарском. Цар Симеон владао је од 893. до 927. године, период његове владавине познат је под именом *Рах Сутеописа*. *Историја Бугарске*, Београд 2008, 71-72, 82.

¹⁵⁵⁵ Д. Трајковић, *О првој сељачкој држави свих балканских Словена*, бр. 15, 3; Априла 971. године византијски цар Јован Цимискије заузео је бугарску престоницу Велики Преслав, последице побједи над руским кнезом Свјатославом, анектирао је Бугарску, а цара Бориса довео у Цариград као заробљеника, в. Г. Острогорски, *Историја Византије*, 281-282. О Самуиловом устанку. *Историја Бугарске*, 92-93.

¹⁵⁵⁶ Д. Трајковић, *О првој сељачкој држави свих балканских Словена*, бр. 16, 4.

¹⁵⁵⁷ Исто, 4.

једну јаку државу, која би обухватала све Србе и Бугаре. Вукићевић истиче да није било лако разна српска племена и Бугаре сложити и саставити у једну цјелину, једну државу.¹⁵⁵⁸ У једном приказу књиге Нићифора Дучића („Историја српске православне цркве“, Београд 1894) каже се да је цар Самуило тежио да српске области споји са македонским и бугарским у једну царевину, али су се томе одупирали српски кнезови и жупани. Он је у тој тежњи прегазио 989. године Зету, Хум, Босну и Рашку.¹⁵⁵⁹ Станоје Станојевић за Самуилову македонску државу каже да је та држава носила бугарски назив, али да она етнички то није била.¹⁵⁶⁰ Након Самуилове смрти 1014. године, ни Срби, ни Бугари, нијесу били дорасли да одрже велику Самуилову творевину и Грци су опет постали господари свих српских и бугарских земаља.¹⁵⁶¹

Константин Јиречек наводи да је у исто вријеме кад и у Зети, плануо велики устанак у Бугарској (1040-1041) под вођством Петра Дељана, који је за себе говорио да је син цара Радомира. Византијски цар Цар Михаило IV побјегао је из Солуна у Цариград. Побуњеници су запосјели Драч, продрли у Тесалију, Епир и сјеверну Грчку до Тиве. Потомак последње династије, Алузијан, најмлађи брат бугарског цара Владислава, а дотадашњи византијски намјесник у Теодозиопољу (Ерзеруму) у Јерменији прикључио се устанку. Побуњеници су ударили на Солун, али безуспјешно. Алузијан је заробио Дељана и ослијепио га, али није задобио присталице у бугарској војсци, већ се опет покорио византијском цару.¹⁵⁶²

О Источној Македонији писано је у оквиру путописа. Један такав путопис је написао и Иван Иванић у коме аутор пише и о средњовјековној историји ове области.¹⁵⁶³ Аутор користи Јована Кантакузина и Нићифора Григору. Каже да су овај дио Македоније населила српска племена још прије 1050. године. То су била племена досељена са Карпата: Драговићи (од Вардара до Месте), Боји, Воји (Војнићи, Вајунати), Рунхيني (Свраковци), Словени, Стримљани и Мрваци. Они су се ослободили у VI вијеку и били су

---

¹⁵⁵⁸ М. Вукићевић, *Како се тече слобода*, бр. 49, 2.

¹⁵⁵⁹ Т., *Историја српске православне цркве*, бр. 32, 2; Самуилов продор у Дукљу био је 998. године, када је његова војска извршила дубок и разоран продор кроз српске земље, заробила кнеза Јована Владимира и успоставила превласт над дјелом далматинског приобаља. в. *Историја Бугарске*, 94.

¹⁵⁶⁰ *Српски професори у македонском питању*, бр. 14, 2.

¹⁵⁶¹ М. Вукићевић, *Како се тече слобода*, бр. 49, 2; Византијски цар Василије II нанио је тежак пораз цару Самуилу 29. јула 1014. године у близини данашњег села Кључа на планини Бјеласици, в. *Историја Бугарске*, 94.

¹⁵⁶² *Из Јиречкове Историје Срба*, бр. 20, 3.

¹⁵⁶³ *Цар-Душанов град Серез*, бр. 11, 2-3; И. Иванић, *По источном дијелу Македоније*, бр. 17, 1-3.

независни скоро четири стотине година. Са осталим српским племенима покорили су тадашњу Грчку и држали је под својом влашћу 218 година. Ова српска племена имала су све до XI вијека своје наследне династије, од којих је чувен Николица, владар солунске Србије, Драгомуж, кнез Струмице, Илица, кнез Меглена, Драгаш, кнез Водена. Ова су племена потпала под бугарску власт и остала су под њиховом влашћу док их Немањићи нијесу узели у заштиту и коначно истиснули Бугаре из Македоније. Још под Немањом заузето је Скопље и оба Полога. Краљ Милутин продро је до Сереза и на ниже до Христопоља, а цар Душан је узео и Серез, Халкидику и све до Егејског мора и ријеке Месте. Душановој Србији припадала је тада и Арбанија, Епир, Акарнанија и Тесалија. Одмах по вјенчању са Јеленом, сестром бугарског цара Александра, краљ Душан је кренуо у освајање српске Македоније, која је тада била у грчким рукама. Војску је предводио Душан, са војводама: ћесар Хреља, господар Мелника, Богдан владар Родопе, Јован Оливер господар Овчег поља. Душан је пошао на доњи ток Струме, заузео Струмицу, Петрић, Демир Хисар, а осим Сереза и Зихне, све земље до Амфиполиса при ушћу Струме у море. Цар Душан је заузео сво приморје од Солуна до садашње Кавале. За то грчки цар и није могао доћи, нити отићи сувим путем, већ морем.¹⁵⁶⁴

Град Драма је имао видну улогу у историји Македоније и старе српске државе. У овом крају па навише до Разлога и Велеса становало је илирско племе Теони, а између 552-638. године насељавали су ове крајеве српска племена Драговића (на западној страни Родопе, гдје је ријека Драговица и између Вардара и ријеке Несте, а један дио око Солуна) и Рунфани око Орфанског залива (Рендина) и Тахинског језера. Ови Рунхини били су чувени као морепловци, а главни град им је био Рендина близу ушћа ријеке Струме. Чувен је био рунхински кнез Пребуд кога је византијски цар погубио 677. године, због чега је ово српско племе удружено са другима својим сународницима напало Солун. О освајањима ових страна говори краљ Милутин у својој повељи датој манастиру Хиландару, у времену када је својим „витештвом довео византијско царство скоро до пропасти“.¹⁵⁶⁵

У Драма је умрла 1317. године византијска царица Ирина, мајка Милутинове жене Симониде. Тада је Симонида долазила у Драму и отпратила тијело мајке у Цариград, гдје се и сама дуже задржала. Симонида је тада имала 25 година. Цар Душан је заузео град

¹⁵⁶⁴ *Цар-Душанов град Серез*, бр. 11, 2; О Душановом освајању византијских градова 40-тих година XIV вијека. М. Динић, *За хронологију Душанових освајања византинских градова*, 1-11.

¹⁵⁶⁵ И. Иванић, *По источном дијелу Македоније*, бр. 17, 2.

Драму. Код Масимопоља је војска војводе Момчила потукла Кантакузина и његове Грке, а прије тога код Абдере спалио је лађе Турака, Кантакузинових савезника. Престоница војводе Момчилова била је Ксанти (*Chere*), гдје му је и војвоткиња становала. Душан је освојио Зихну 1344. године и послао војску под командом војводе Прељуба против Турака. Крстополски тјеснац код Кавале био је у оно вријеме једна од најважнијих стратешких тачака, утврђена градићима и зидинама. Храбри српски „соколови“ заузели су овај непобједиви тјеснац од Кантакузенских „Елиноса“.¹⁵⁶⁶ Војвода Момчило држао је 1344. године крајеве источно од Сереза, Струме и Дrame, а за тим након побједи над Јованом Кантакузином и Турцима, његова се власт ширила по приморју од Кавале на истоку све до ушћа Марице. Момчило је након тога јуначки погинуо под бедемима Периторија (у народним пјесмама Пирлитор, турски Буру Кале), заједно са својих 400 кољаника, од Кантакузинових и турских војника 7. јуна 1345. године. Заповједник града Дrame и области био је за вријеме Душанове владавине, а и после њега Војихна (сахрањен у Хиландару), а затим његов зет Угљеша Мрњавчевић који је отцијепио сереску и драмску област у којој је самостално владао као деспот до Маричке битке. После српске побједи и грчког пораза у Клисури код Филипа Срби су заробили грчког цара Матију Кантакузина и спровели га у град Драму.¹⁵⁶⁷ Драма је освојена 1373/74. године од стране Лале Шахина, закључује Иванић свој путопис.¹⁵⁶⁸

---

¹⁵⁶⁶ И. Иванић, *По источном дијелу Македоније*, бр. 17, 2.

¹⁵⁶⁷ *Исто*, 2.

¹⁵⁶⁸ *Исто*, 3.

V ЦРКВЕНА ИСТОРИЈА

1. ЦРКВЕНЕ ПРИЛИКЕ У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА ТОКОМ СРЕДЊЕГ ВИЈЕКА

О Српској православној цркви написани су бројни текстови у периодици на простору данашње Црне Горе од 1835. године до 1941. године. Писано је о развоју Српске православне цркве на просторима данашње Црне Горе, Зетској епископији – митрополији, зетским владикама, животу православне цркве у Боки Которској и др. Један од првих текстова био је текст стручног карактера Герасима Петрановића, који је дао историјски преглед православне цркве у Боки Которској.¹⁵⁶⁹ Говорећи о Балшићима и Црнојевићима П. А. Ровински један дио своје књиге о Црној Гори посвећује и црквеној организацији у Зети током владавине Балшића и Црнојевића.¹⁵⁷⁰ Иларион Руварац у тексту стручног карактера „Владике зетске и црногорске“ доноси списак зетских епископа, осврћући се на раније писце и дајући уједно и историју зетске епископије.¹⁵⁷¹ Приказ књиге архимандрита Нићифора Дучића „Историја српске православне цркве од првијех десетина VII в. до наших дана“ (Београд, 1894), даје преглед историјата црквене организације у српским земљама током средњег вијека.¹⁵⁷² Чланак о оснивању Зетске митрополије је дио овећег списка под насловом „Православна црква у Боци Которској“ коју је написао Ђорђе Стратимировић.¹⁵⁷³ О Зетској архиепископији писао је Стеван Дучић у календару *Зета*.¹⁵⁷⁴ Душан Вуксан дао је у *Записима* каталог зетских епископа и митрополита.¹⁵⁷⁵ Вуксан наводи да је први покушај каталога зетских и црногорско-приморских епископа и митрополита дао архимандрит Нићифор Дучић у својој расправи „Епископија зетска и дабарска“, Београд 1884. Други прилог дао је осам година касније архимандрит Иларион Руварац „Владике зетске и црногорске“ (*Просвјета*, год. I, св. 1, стр. 13, Цетиње 1892).

¹⁵⁶⁹ Г. Петрановић, *Исторички преглед о правосл. цркви у Бокикоторској*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке, 1/1874, 3-7; исти, *Исторички преглед о православној цркви у Бокикоторској*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке, 3/1876, 3-10.

¹⁵⁷⁰ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 12, 2-3; бр. 14, 1-3.

¹⁵⁷¹ И. Руварац, *Владике зетске и црногорске*, Просвјета, I/1892, св. I, 13-23.

¹⁵⁷² Т., *Историја српске православне цркве*, бр. 32, 2; бр. 33, 3.

¹⁵⁷³ Ђ. Стратимировић, *Оснивања Епископије Зетске*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке, 1897, 36-38.

¹⁵⁷⁴ С. Дучић, *Нешто о Зетској архиепископији*, Зета, календар за 1910. годину, 45-48.

¹⁵⁷⁵ Д. Вуксан, *Каталог зетских и црногорско-приморских епископа и митрополита*, Записи, VIII/1935, књ. XIV, св. 2, 71-73.

Послије овога, а то је данас преко 40 година нико се није бавио овим питањем, мада је то питање, веома важно, истиче Вуксан.¹⁵⁷⁶

О католичкој цркви написани су бројни текстови који се највише односе на Барску надбискупију и Которску бискупију. Задарски лист *Српски Глас* доноси важан историјски преглед дукљанско-барске надбискупије који преноси *Глас Црногорца*.¹⁵⁷⁷ Поводом буле папе Лава XIII, који у црквеном погледу подређује Хрватској и простор Дубровника, Боке Которске, Босне и Херцеговине, Срема и Црне Горе, написан је у листу *Дубровник* чланак „*Primas Serbiae*“ који преноси *Глас Црногорца*.¹⁵⁷⁸ Један од текстова стручног карактера је текст у коме се приказује положај которских бискупа у борби за првенство између барског и дубровачког архиепископа који је написао Петар Рафаиловић, и то је, у ствари, одломак из његове „Политичко-правне историје Боке Которске од најстаријих времена до данас“.¹⁵⁷⁹ Истичу се текстови Лазара Томановића о титулама барских надбискупа.¹⁵⁸⁰ У шематизму дијецезе которске дат је списак которских епископа, њих 40 до краја XV вијека.¹⁵⁸¹ Такође је дат и списак епископа Будве до краја XV вијека, набројано их је 16.¹⁵⁸² О которској бискупији писано је у оквиру текста „Котор у прошлости“.¹⁵⁸³ О католичкој цркви у Зети писали су Никола Шкеровић и Ристо Ј. Драгићевић.¹⁵⁸⁴ О богумилској јереси писано је у оквиру текстова друге тематике.

Српска православна црква

Дучић каже да Срби кад су дошли на Балканско полуострво нијесу одмах примили хришћанство него су се дуго опирали нарочито због туђег језика на којем им се проповједало. То је трајало до доласка на византијски престо Василија I Македонског 867.

---

¹⁵⁷⁶ Д. Вуксан, *Каталог зетских и црногорско-приморских епископа и митрополита*, св. 2, 71.

¹⁵⁷⁷ *Primas Serbiae*, бр. 41, 2-3.

¹⁵⁷⁸ *Исто*, бр. 37, 1.

¹⁵⁷⁹ П. Р. (П. Рафаиловић), *Которски бискупи у борби за првенство између барског и дубровачког архиепископа*, Бока, велики илустровани календар за годину 1912, Котор 1911, 28-34.

¹⁵⁸⁰ Л. Томановић, *О примасу Србије*, Црна Гора, VI/1925, бр. 4, 2; Л. Томановић, *Primas Serbiae*, Записи I/1927, св. 6, 347-350.

¹⁵⁸¹ *Series Episcoporum Catharensium*, Schematismus seu status personalis et localis Dioecesis Catharensis, Cathari, 1908, 6-7.

¹⁵⁸² *Исто*, 14.

¹⁵⁸³ С. Бакочевић, *Котор у прошлости*, бр. 40, 1.

¹⁵⁸⁴ Н. Шкеровић, *Стара српска државна средишта*, бр. 2, 49-50; Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 132.

године који је утврдио власт над Србима, разбивши на мору Неретљане. Предходник цара Василија, цар Михаило, на молбу великоморавског кнеза Растислава, послао је Тирила и Методија, који су познавали словенски језик да у Моравској проповиједају Божју ријеч и да служе на словенском језику. Њихови ученици који су под германским притиском истјерани из Моравске и Паноније склонили су се на Балканско полуострво и ту раширили старословенски језик у црквеној служби, чиме се и хришћанство утврдило међу Србима.¹⁵⁸⁵ Дучић истиче да је у нашим западним крајевима, који су подлегли латинштини, надвладао Рим, али се зато у нашим источним крајевима словенски језик тијесно спојио са хришћанством, и православље са словенством. Тако се и српска народност повезала чврсто са православном црквом што је потпомогло развитак државе и просвјете нашег народа.¹⁵⁸⁶

Дучић наводи црквену организацију која је постојала на нашим просторима. Цар Јустинијан је повељом од 535. године установио за Словене у источном Илирику аутокефалну архиепископију под именом Јустинијана Прва (Прима) под чијом влашћу су били Срби који су живјели у горњој Мезији (садашња Србија), Дарданији (Хвосно са Призреном) и Превали (Зета). Прва српска епископија у Рашкој основана је за вријеме византијског цара Василија I Македонца, а српског великог жупана Мутимира између 872. и 876. године. Тада је био на катедри Јустинијане Прве Агитон под којим је уведен словенски језик у цркву у српским областима. Дучић наводи да су се од патријарха Фотија и папе Николе I, па до коначног расцјеп хришћанских цркава на источну и западну 1054. године, једнако препирали римски и цариградски првосвештеници о црквеној превласти на Балканском полуострву. Мјесто Јустинијане Прве бугарски цар Самуило подигао је Охридску аутокефалну архиепископију, и Охрид је постао средиште словенске црквене књижевности.¹⁵⁸⁷

---

¹⁵⁸⁵ Т., *Историја српске православне цркве*, бр. 32, 2; Византијски цар Василије I владао је од 867. до 886. године, у његово вријеме су Србија и српске земље примиле из Византије хришћанство. Византијски мисионарски рад на Балкану добио је јак потстицај доласком Методијевих ученика из Моравске, нарочито у Бугарској и Македонији. Јужнословенске земље долазе под утицај Византије, в. Г. Острогорски, *Историја Византије*, 230-231, 6.

¹⁵⁸⁶ Т., *Историја српске православне цркве*, бр. 32, 2.

¹⁵⁸⁷ Т., *Историја српске православне цркве*, бр. 32, 2; Јустинијана Прима обједињавала је велике територије некадашњих римских провинција на Балканском полуострву (*Dacia mediterranea*, *Dacia ripensis*, *Moesia Superior*, *Dardania*, *Praevalis*) и била је потчињена Римској цркви, в. Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, 27; Р. Грујић наводи да су се Срби и Хрвати крстили у великим масама (око 879) у доба рашког жупана Мутимира,

Дучић наводи да је зетски кнез Војислав, половином XI вијека испословао у Риму да се установи у Бару архиепископија одвојено од сплитске, а тим се почео ширити латински језик и западни обред у Зети. Ипак тим није надвладао сасвим утицај Рима у Зети, него је остало вјерних следбеника источне цркве, те је Свети Сава касније могао установити у њој епископску столицу на Превлаци, одакле је преко Крајине, Врањине и Обода пренешена коначно на Цетиње.¹⁵⁸⁸

Други период у историји Српске православне цркве почиње са Светим Савом (1169-1236). Стратимировић наводи да наком слома Византије и успостављања Латинског царства у Цариграду 1204. године, Срби нијесу хтјели признати новог латинског цариградског патријарха већ су прегнули да поред државне независности стекну и самосталност своје православне цркве.¹⁵⁸⁹ У Никеји је васељенски патријарх Герман II посветио Саву Немањића за архиепископа све српске земље, задржавши право да и даље рукополаже и потврђује Србији архиепископа. Сава није био са тим задовољан те је тражио од цара Теодора Ласкариса да приволи патријарха да то право уступи сабору српских епископа и да тим утврди потпуну аутокефалност цркве у Србији. Цар и патријарх прихватили су Савин предлог уз једну нагодбу да се у Србији спомиње име васељенског патријарха кад архиепископ служи. Стратимировић наводи да је патријарх Манојло посветио Саву Немањића 1219. године за првога архиепископа нове аутокефалне православне српске цркве.¹⁵⁹⁰

У *Гласу Црногорца* се наводи да је први православни архиепископ Србије, Сава Немањић, уредио своју цркву установивши десет епископија: у Морави, гдје је подигао архиепископску столицу, у Жичи, у Зети на Превлаци, у Хуму, у Дабру, у Моравици, у Рашкој (гдје је и била), у Топлици, у Будимљу (Ђурђеви Ступови код Берана), у Хвосну и

в. Р. М. Грујић, *Православна српска црква*, 6; Охридску патријаршију византијски цар Василије II (976-1025) претвара у аутокефалну архиепископију којој су биле потчињене све епископије са територије бившег Самуиловог царства, није зависила од цариградске патријаршије већ је цар имао право да поставља охридског архиепископа, в. Г. Острогорски, *Историја Византије*, 295-296; Повељама Василија II 1019/1020. и 1025. године пренијета су права архиепископа Јустинијане Приме на епископа, односно архиепископа Охрида, в. Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд 2004, 37.

¹⁵⁸⁸ Т., *Историја српске православне цркве*, бр. 32, 2.

¹⁵⁸⁹ Ђ. Стратимировић, *Оснивања Епископије Зетске*, 36.

¹⁵⁹⁰ *Исто*, 36; Т., *Историја српске православне цркве*, бр. 33, 3; Цариградска патријаршија се несумњиво тешко одлучила на овај корак, која је притиснута невољама или намамљена високим, редовно политичким, надама, давала црквену аутокефалност, али је увјек вребала да је тргне и да ослобођену цркву опет себи потчини, в. Н. Радојчић, *Свети Сава и аутокефалност српске и бугарске цркве*, Глас СКА, CLXXIX, други разред, 91, Београд 1939, 215.

у Призрену.¹⁵⁹¹ Стратимировић наводи да чим је била постигнута самосталност Српске Цркве основали су краљ Стефан Првовјенчани (1196-1227) и Свети Сава (1169-1236) уз стару епископију Рашку и још седам нових епископија. Архиепископска столица била је у Жичи (послије у Пећи). Стратимировић набраја осам православних епископија: 1. Зетска, са столицом на Превлаци; 2. Хумска, са столицом у Стону; 3. Хвостанска, са столицом у Пећи; 4. Будимљанска; 5. Рашка; 6. Топличка; 7. Моравичка и 8. Дабарска, са столицом у манастиру Бањи.¹⁵⁹²

У *Гласу Црногорца* се такође наводи да се велики жупан Стефан, син Немањин, са својим братом Савом обраћа папи Хонорију IX тражећи краљевску круну, преко епископа Методија између 1219/20. године. Папа Хонорије из разлога што Латинско царство у Цариграду није било стабилно, што се још надао да ће у Бугарској учврстити своју власт, а што су се у Босни и Хуму ширили богумили, који су пријетили цијелој Далмацији, најљубазније је примио епископа Методија и по њему послао Стефану краљевску круну, рачунајући да у Србији стекне пријатеља, посебно против богумила. Сава је 1220. године крунисао Стефана у Жичи за краља све српске и поморске земље. Архиепископ охридски Хоматијан, под којим је дотада потпадала српска црква, уложио је протест против аутокефалности српске цркве и позвао Саву на покајање. Сава, знајући да је канонским путем изradio самосталност своје архиепископије, није се на тај протест обазирао.¹⁵⁹³

Сава Немањић је 1235. године поставио за свог наследника жичког игумана Арсенија Сремца и отишао по други пут у Јерусалим. По повратку је свратио у Бугарску код цара Асена, који се био повратио у православље и установио патријаршију у Трнову

---

¹⁵⁹¹ Т., *Историја српске православне цркве*, бр. 33, 3.

¹⁵⁹² Ђ. Стратимировић, *Оснивања Епископије Зетске*, 37; У нашој историографској науци изнијета су различита мишљења о укупном броју епископија које је Сава установио 1220. године. Она су углавном подијељена по питању да ли су и Липљанска и Призренска епископија, или само Призренска биле у саставу Српске цркве у вријеме њеног формирања. Осим тога, постоје и различита гледишта о броју старих катедри које је наследила домаћа архиепископија, в. М. Јанковић, *Епископије Српске цркве 1220. године*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, 78. С. Ћирковић наводи да је Српска архиепископија била организована у једанаест епархија, три епископије: Рашка, Липљанска и Призренска, биле су старе епископије, док су Хумска Зетска, Жичка, Хвостанска, Будимљанска, Дабарска, Моравичка и Топличка нове епископије, в. С. Ћирковић, *Православна српска црква у средњовековној српској држави*, Споменица о 750-годишњици аутокефалности, Београд 1969, 39.

¹⁵⁹³ Т., *Историја српске православне цркве*, бр. 33, 3; Охридски архиепископ Димитрије Хоматијан упутио је маја 1220. године по скопском митрополиту Јовану једно оштро писмо српском архиепископу Сави, в. Б. Ферјанчић, *Аутокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, 68; Димитрије Хоматијан, одлично упућен у у црквено право, снажно је протествовао против овог ограничења своје надлежности и својих прихода како код Саве, тако и у Nikeји, в. Г. Подскалски, *Средњовековна теолошка књижевност у Бугарској и Србији (865-1459)*, Београд 2010, 111.

благословом васељенског патријарха Германа II 1235. године. Сава се у Трнову разболио и умро 14. јануара 1236. године. Одмах је био признат за свеца у српској цркви. Касније су га признале грчка и руска црква. За њим је слиједило на архиепископском престоу још једанаест архиепископа до времена цара Душана. Јоаникија II, дванаестог архиепископа, 1346. године сабор у Скопљу је изабрао за првог српског патријарха. Са патријаршијом почиње трећи период. Патријаршијски престо био је у Пећи, а епископије у Скопљу, Призрену, Рашкој, Дабру, Зети и другим главним мјестима подигнуте су на ранг митрополије.¹⁵⁹⁴

Тадашњи васељенски цариградски патријарх Јован XIV није ништа против тог догађаја протествовао, па ни његови наследници Исидор и Калист, за прве двије године. То је јасан знак, истиче Дучић, да велика цариградска црква није сматрала установљење српске патријаршије некаконским чином. Тек 1352. године, патријарх Калист је бацио анатему на српску патријаршију из политичких разлога, под упливом цара Јована Кантакузена, услед ширења српских граница на штету византијске царевине. Патријарх Јоаникије умро је 1354. године, а цар Душан 1355. године под анатемом. Јоаникија наслеђује Сава.¹⁵⁹⁵

Византијски цар Јован Палеолог послао је патријарха Калиста царици Јелени у Сер 1364. године да тражи савез у борби против Турака, но Калист је у Серу умро, те је пропала његова мисија. Угљеша, деспот драмске области, пошто се царица Јелена замонашила добивши име Јелисавета, 1368. године послао је посланство цариградском патријарху Филотеју молећи га да скине анатему, а главна му је сврха била са склопи савез са Грцима против Турака. Филотеј је дигао анатему, али само са драмске области 1371. године. За вријеме кнеза Лазара долази до измирења двије патријаршије 1375. године, у ту сврху Лазар је послао патријарха Саву у Цариград.¹⁵⁹⁶ Након смрти патријарха Саве у

---

¹⁵⁹⁴ Т., *Историја српске православне цркве*, бр. 33, 3; На Цвијети 1346. године представници Цркве споразумно са царем и српском властелом изабрали су архиепископа Јоаникија, дотадашњег Душановог великог логетета, за патријарха Срба и Грка. Као првопрестолна митрополија сматрана је скопљанска јер је била у царевој престоници, в. Р. М. Грујић, *Православна српска црква*, 24-25.

¹⁵⁹⁵ Т., *Историја српске православне цркве*, бр. 33, 3; Сава I је био српски патријарх од 1354. до 1375. године, в. М. Ал. Пурковић, *Српски патријарси средњег вијека*, 307.

¹⁵⁹⁶ Т., *Историја српске православне цркве*, бр. 33, 3; Измирење Цариградске и српске цркве је проглашено у Призрену априла 1375. године и остварено је путем класичног компромиса којим су обје стране у битним захтијевима биле задовољне – српска, да сачува патријархат као у пракси већ устаљену институцију па макар то било само у националним оквирима, византијска, да поглавара српске цркве не признајући од Душана као освајача и неканонски створену патријаршију и даље званично сматра и назива архиепископом,

Пећи који је био тада у држави Балшића, Ђурђе Балшић сложио се са кнезом Лазаром да се сазове сабор који је 1376. године изабрао за патријарха Јеврема.¹⁵⁹⁷ Српски патријарх је задржао своја права недирнута све док султан Мехмед није освојио Србију Бранковића 1459. године и Босну 1463. године. Тада је управо под патријархом Арсенијем II Пећка патријаршија подвргнута под Охридску архиепископију све до патријарха Макарија I 1557. године. Дучић наводи да ово вријеме српске цркве од Арсенија II до Макарија I није историјски још расвијетљено.¹⁵⁹⁸

Зетска епископија

Зетска и Хумска епископија, наводи Стратимировић, биле су на земљишту Барске архиепископије и њиховим формирањем укинута је јурисдикција барског архиепископа над словенским манастирима и свештеницима грчког обреда, којих је од давнина било у приморској Србији. Тим је спроведено коначно отцјељење и уређење православне цркве у поморју подвргнуте православној архиепископији у Жичи. Од 1219. године у српској земљи су биле двије одвојене цркве: Архиепископија Барска за Латине римских градова у Зети, и за католичке Србе, и Архиепископија Жичка за све православне Србе.¹⁵⁹⁹ Приликом стварања самосталне Српске православне цркве Зета и сусједно јој Јадранско приморје потпали су под једну духовну власт.¹⁶⁰⁰

Предео што га заузима данашња Бока спадао је до почетка XV вијека, када је млетачка влада замијенила српску, већим дијелом - од Рисна дужином до тремеђе код Спича – српској зетској покрајини, која се граничила са старом Травунијом и Захумљем,

---

в. Ф. Баришић, *О измирењу српске и византијске цркве 1375*, Зборник радова Византолошког института, XXI, Београд 1982, 160, 178.

¹⁵⁹⁷ Т., *Историја српске православне цркве*, бр. 33, 3; Године 1375. (3. октобра) за патријарха је изабран испосник Јефрем, поријеклом Бугарин, који је био српски патријарх до 1380. године, в. М. Ал. Пурковић, *Српски патријарси средњег вијека*, 310; Јефрем је био у два наврата српски патријарх 1375-1379. и 1389-1392. године, в. Д. Поповић, *Патријарх Јефрем – један позносредњовековни светитељски култ*, Зборник радова Византолошког института, XLIII, Београд 2006, 111.

¹⁵⁹⁸ Т., *Историја српске православне цркве*, бр. 33, 3; Последњи српски патријарх средњег вијека био је Арсеније (1453-1463), в. М. Ал. Пурковић, *Српски патријарси средњег вијека*, 314. Охридски архиепископ, као турски поданик, ширио је своју власт над Српском Црквом и још за живота деспота Ђурђа Бранковића самовласно себе називао „патријархом бугарским, српским и северних (влашко-молдавских) страна“, тако се власт пећког патријарха и самосталност Српске Цркве гасила упоредо са нестајањем српске државне самосталности. Српска Црква била је под Охридском архиепископијом од 1459. до 1557. године, в. Р. М. Грујић, *Православна српска црква*, 34, 71.

¹⁵⁹⁹ Ђ. Стратимировић, *Оснивања Епископије Зетске*, 37.

¹⁶⁰⁰ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, књ. XIII, св. 3, 132.

каторским заливом до више Рисна, па онда косама, које растављају Грахово од Цуца о Оногошт (Никшић) од Жупе; затим Србијом, Албанијом, а одатле ријеком Бојаном до мора, па овим до Котора. Дочим мањи дио, подручје Рисна, осим Пераста и неколико мањих села и цијела Херцеговина састављали су такође дио српске државе, познате у историји као Захумље (Захолмије). Свака од ове двије провинције имала је своју посебну епархију.¹⁶⁰¹

Стеван Дучић наводи мишљење Нићифора Дучића (који на основу података Шафарика, владике Василија Петровића, Милутиновића, Миклошића, Голубинског, владике бококаторског Герасима Петрановића) закључује да је Зетска архиепископија Светог Саве установљена на Превлаци у Боки Которској.¹⁶⁰² Младен Црногорчевић наводи да је у манастиру Арханђела Михаила на Превлаци било сједиште зетских епископа и да је ова немањихка задужбина разрушена пошто су Млечани завладали Боком. Црногорчевић износи да су прије тога потровани калуђери у манастиру.¹⁶⁰³ Ристо Драгићевић наводи да је сједиште 1219. године основане зетске епархије Сава Немањих одредио на Превлаци, данашњем острвцу Страдиоту код Тивта.¹⁶⁰⁴ Иларион Руварац сматра да је сједиште зетске епископије – митрополије било у манастиру св. Арханђела Михаила на Превлаци.¹⁶⁰⁵ У једном тексту писаном поводом јубилеја цркве на Превлаци каже се да је на Превлаци основан храм посвећен сабору св. Михаила од стране српских великаша за вријеме краља Стефана Првовјенчаног.¹⁶⁰⁶ Ровински наводи да Голубински и Дучић доказују да је митрополија била на Превлаци због тога што се у старим споменицима каже да је она била при храму св. Арханђела Михаила, а на Превлаци је

---

¹⁶⁰¹ Г. Петрановић, *Исторички преглед о правосл. цркви у Бокикаторској*, 3/1876, 3.

¹⁶⁰² С. Дучић, *Нешто о Зетској архиепископији*, 45; Н. Дучић, *Епископије зетска и дабарска*, Гласник Српског ученог друштва, књ. 57, Београд 1884, 73.

¹⁶⁰³ Т., *Михољски збор*, Глас Црногорца, XXIII/1894, бр. 29, 2; Текст М. Црногорчевића „Михољски збор у Боци Которској“ прештампан је из Старицара, в. *Црногорска библиографија*, III-2, 445.

¹⁶⁰⁴ Р. Драгићевић, *Везе Зете - Црне Горе са Јадранским Приморјем*, св. 3, 132.

¹⁶⁰⁵ И. Руварац, *Владике зетске и црногорске*, св. I, 16.

¹⁶⁰⁶ П. У., *Један свечани дан на историској Превлаци*, Зетски гласник, 5/1933, бр. 71, 2; Најстарији археолошки слој XIII вијека на Превлаци припада времену владавине Стефана Првовјенчаног. Не може се поуздано рећи да ли овај слој датује обнову манастира у вријеме успостављања епископије око 1219. године или је до обнове дошло деценију до двије раније, али са обзиром да су прве српске епископије смјештане скоро по правилу уз већ постојеће манастире, могуће је да је и обнова манастира на Превлаци била прије 1219. године, најраније на самом почетку XIII вијека, в. И. Пашић, *Манастир св. Архангела Михаила на Превлаци – археолошки слојеви из 13. и са почетка 14. века*, Гласник Српског археолошког друштва, 20 (2004), 189.

доиста била црква св. Арханђела Михаила, закључује Ровински.¹⁶⁰⁷ Црногорски владика Василије Петровић својој „Историји о Црној Гори“ каже да је цркву св. Арханђела Михаила зидао краљ Стефан Првовјенчани и да је на „солиоцком“ (грбаљском) пољу.¹⁶⁰⁸ Герасим Петрановић наводи мишљење да је сједиште зетске митрополије било у манастиру св. Арханђела Михаила у которском заливу на острву Превлака. Петрановић наводи да се у старим латинским листинама епископ зетски спомиње под насловом *Episcopus Sancti Michaelis*.¹⁶⁰⁹

Друга категорија писаца, на челу са И. Јастребовим, наводи да је сједиште Зетске архиепископије било у Златици, на основу претпоставки, народног предања и биљежака Савиног биографа Доментијана, који каже да је Зетска архиепископија Светог Саве установљена била у цркви Арханђела Михаила у мјесту Ил.¹⁶¹⁰ Ову биљешку је саопштио руски професор Григорович, по Доментијановим биљешкама, и каже да је Зетска архиепископија Светим Савом била установљена „код цркве св. Арханђела Михаила близу Дрепа у Диоклетији“. Ровински, по Фарлатијевим подацима, тврди да је у Златици била 1221. године успостављена Српска архиепископија и сматра да се зетска епископија налазила при цркви св. арханђела Михаила у Дрепу, а то мјесто се налази тамо гдје се сада налази Подгорица, каже Ровински.¹⁶¹¹ И Стеван Дучић сматра да је зетска архиепископија установљена при цркви Арханђела Михаила на Златици.¹⁶¹² Марко Драговић такође сматра да је сједиште зетске епископије било у мјесту Дрепа близу Подгорице.¹⁶¹³ Износећи историју манастира Врањине Томо Ораовац сматра да је зетска епископија основана у Врањинском манастиру 1233. године.¹⁶¹⁴ За манастир св. Николе Врањинског Ровински каже да и поред тога што је уживао велике милости како од Немањића, тако и од зетских господара, није могао бити сједиште митрополије јер је био удаљен од средишта власти, којој је била престоница у Подгорици или у Скадру, па и због чисто црквених

¹⁶⁰⁷ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 12, 3.

¹⁶⁰⁸ Г. Петрановић, *Исторички преглед о православној цркви у Бокикоторској*, 5.

¹⁶⁰⁹ *исто*, 4; Од тренутка оснивања Зетске епископије (око 1220), манастир св. Михаила је служио као резиденција њеног епископа, касније митрополита који је у западним изворима XIV и XV вијека познат искључиво као „*metropolita S. Michaelis*“, в. М. Антоновић, *Град и жупа у зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Историјски институт, књ. 39, Београд 2003, 201.

¹⁶¹⁰ С. Дучић, *Нешто о Зетској архиепископији*, 45-46.

¹⁶¹¹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 12, 2; С. Дучић, *Нешто о Зетској архиепископији*, 46.

¹⁶¹² С. Дучић, *Нешто о Зетској архиепископији*, 46.

¹⁶¹³ М. Драговић, *С пута*, бр. 29, 1-2.

¹⁶¹⁴ Т. Ораовац, *Имовина Цетињског манастира, Иван бегово завештање*, Зетски гласник, 8/1936, бр. 33, 2.

послова, наводи Ровински Митрополија је морала бити у каквом средишњем, главном мјесту, а не у прикрајку као што је Превлака у Боки Которској.¹⁶¹⁵

Саборна црква Зетске епископије је од 1220. године и послје је прогласа Патријаршије 1346. године, када је постала митрополијска катедрала, била непрекидно манастир Св. Арханђела Михаила на Превлаци, у Боки Которској. У другој половини XIV вијека Превлака и манастир Св. Арханђела Михаила дошли су под власт Балшића. Радич Црнојевић је господарио овим крајем 1392-1396. године, а Сандаљ Хранић је запосјео Превлаку 1396. године. Тада је почело расуло властелинства митрополије – Светомихолске метохије, духовна власт зетског митрополита била је угрожена и сужавана. Сједиште митрополије на Превлаци било је напуштено и зетски митрополити су столовали по другим манастирима у Зети.¹⁶¹⁶

Герасим Петрановић набраја прве зетске епископе: Илариона, првог архијереја зетског, ученика Светог Саве, па Теофита (1269), Јевстатија I и Јована (за вријеме краља Милутина).¹⁶¹⁷

Душан Вуксан наводи да су прије Нићифора Дучића два писца, Милутиновић и Милаковић, покушали да саставе списак владика и они почињу тек са Вавилом. Дучић набраја десет зетских епископа и митрополита током средњег вијека: Иларион, Неофит, Јевстатије, Јован, Михајло, Арсеније, Јосиф, Јефтимије, Висарион, Вавила.¹⁶¹⁸

Иларион Руварац набраја следеће зетске епископе: 1. Герман; 2. Неофит (1250-1262; 1269., 1270.); 3. Јевстатије (између 1270-1278); 4. Михаил (I.); 5. Андрија; 6. Јован (између 1293-1305); 7. Михајил (II.) 1305., 1318.,¹⁶¹⁹ и митрополите: Арсеније, Давид, Јефтимије, Јосиф, Висарион и Вавила.¹⁶²⁰

Душан Вуксан набраја 15 зетских епископа и митрополита: Иларион I, Герман I, Неофит, Јевстатије, Михајло I, Андрија, Јован, Михајло II, Јевтимије, Арсеније, Давид, Јосиф, Пахомије I, Вавила.¹⁶²¹

¹⁶¹⁵ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 12, 3.

¹⁶¹⁶ М. Јанковић, *Саборне цркве зетске епископије и митрополије у средњем веку*, Историјски часопис, XXXI, Београд 1984, 200; *Историја српског народа I*, 320 (Д. Богдановић).

¹⁶¹⁷ Г. Петрановић, *Историјски преглед о православној цркви у Бокоторској*, 5.

¹⁶¹⁸ Д. Вуксан, *Каталог зетских и црногорско-приморских епископа и митрополита*, св. 2, 71.

¹⁶¹⁹ И. Руварац, *Владике зетске и црногорске*, св. I, 14.

¹⁶²⁰ Д. Вуксан, *Каталог зетских и црногорско-приморских епископа и митрополита*, св. 2, 72.

¹⁶²¹ *Исто*, 72.

Велика је празнина, истиче Вуксан, у XIV вијеку - од 1320. до 1405. године за које се вријеме не спомиње ниједан епископ-митрополит, и сматра да би се ова празнина допунила једино из млетачког архива.¹⁶²²

Иларион (Иларије) помиње се као први зетски епископ у запису Светог Саве од 1233. године у коме се каже, као и у хрисовуљама краља Владислава (1242) и краљице Јелене, да је он зетски епископ Иларион (Иларије) саградио св. Николу врањинског. Вуксан наводи да се Иларион I спомиње 1220. године по Цетињском летопису; 1233. године по *F. Miklocich, Monumenta serbica*, 1; као и 1242. године по *F. Miklocich, Monumenta serbica*, 26.¹⁶²³ Руварац сматра да је први српски архиепископ Сава Немањић поставио Илариона за зетског епископа око 1222/23. године.¹⁶²⁴

Германа I као другог по реду епископа наводи Пљеваљски свето-тројични Требник, али се не наводи година.¹⁶²⁵

Неофит се помиње у савременим записима и натписима под годинама 1262., 1269. и 1270. У Даниловом житију Архиепископа Јевстатија I, каже се да је био родом из Будимљанске жупе, да је изучивши књигу у родитељском дому дошао у манастир Арханђела Михаила, славну зетску епископију. Наводи се да је Неофит био у Јерусалиму.¹⁶²⁶ Неофит се спомиње 1262. код Љ. Стојановића, „Стари српски записи и натписи“; Руварац биљежи 1250-1262., 1269. и 1270., а Нићифор Дучић 1262. и 1269. годину.¹⁶²⁷

Јевстатије се спомиње као игуман манастира Хиландара 1263-1264. године, а после смрти свог духовног оца и добротвора епископа Неофита, који је још 1270. године био у животу, постаје зетски епископ, до 1278. године, када је изабран и постављен за српског архиепископа. Руварац сматра да се Јевстатије није могао пострићи за монаха после, или много после 1250. године, и да је по том већ те године Неофит могао бити

---

¹⁶²² Д. Вуксан, *Каталог зетских и црногорско-приморских епископа и митрополита*, 73.

¹⁶²³ И. Руварац, *Владике зетске и црногорске*, св. I, 14; Д. Вуксан, *Каталог зетских и црногорско-приморских епископа и митрополита*, св. 2, 72.

¹⁶²⁴ И. Руварац, *Камичци-прилози за други зетски дом*, Просвјета, II/1894, св. XII, 646; Руварац је заступао мишљење да је Савина повеља фалсификат из XV вијека и да Иларион није први зетски епископ, истичући да га нема у Пљеваљском поменику, који доноси попис епископа, в. *Повеља архиепископа Саве I манастиру светог Николе на острву Врањани*, Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књ. I (1186-1321), Београд 2011, 125-126.

¹⁶²⁵ Д. Вуксан, *Каталог зетских и црногорско-приморских епископа и митрополита*, св. 2, 72.

¹⁶²⁶ И. Руварац, *Владике зетске и црногорске*, св. I, 14-15.

¹⁶²⁷ Д. Вуксан, *Каталог зетских и црногорско-приморских епископа и митрополита*, св. 2, 72.

епископ зетски у манастиру св. Арханђела Михаила на Превлаци.¹⁶²⁸ Вуксан наводи да Јевстатија спомиње Руварац између 1270. и 1278. а Дучић око 1275. године.¹⁶²⁹

За Михаила I и Андрију, зетске епископе, Руварац не зна да ли се у ком запису или натпису спомињу.¹⁶³⁰

Епископ Јован спомиње се у хрисовуљи краља Милутина издатој за архиепископа Јевстатија I између 1293. и 1305. године. Дучић наводи да се епископ Јован помиње 1292. године.¹⁶³¹

Михаило II зетски епископ поменут је у ратачкој хрисовуљи краља Милутина од 15. марта 1305. године у Котору. Исти ће Михаил, бити онај Михаил, епископ зетски који се спомиње у светостефанској хрисовуљи истог краља Милутина за архиепископа Никодима 1318. године.¹⁶³² Нићифор Дучић га наводи 1305. и 1313. године, а Вуксан у хрисовуљама краља Милутина 1305., 1318., 1319. године.¹⁶³³

Епископа Јевтимија наводи Вуксан, по Меду Пуцићу (Споменици српски, I, Београд 1858), да је 1405. године био зетски епископ.¹⁶³⁴

Послије Михаила II односно 1318. године било је још зетских епископа, а од 1346. године и митрополита зетских. У млетачким листинама у почетку XV вијека и даље спомињу се митрополити зетски, али се ниједан не спомиње по имену. Вуксан каже да не зна имена ни једног зетског епископа или митрополита, који су сједјели на столици зетске епископије или митрополије прво у манастиру св. Арханђела Михаила на Превлаци, а касније у Светобогородичном манастиру у Шестанској Крајини између 1318. године и почетка XV вијека.¹⁶³⁵

У запису Балше III од 1417. године спомињу се два зетска митрополита: Арсеније и Давид (који је био митрополит између 1405. и 1417. године). Руварац сматра да је Арсеније био предходник Давидов, а да ли непосредни то се не зна. Архиепископа зетског Јосифа поменуо је ђакон Дамјан дописујући се у Копорињи 17. маја 1453. године. У *Шематизму православне епархије Бококоторске* за годину 1882. саопштено је писмо

¹⁶²⁸ И. Руварац, *Владике зетске и црногорске*, св. I, 15.

¹⁶²⁹ Д. Вуксан, *Каталог зетских и црногорско-приморских епископа и митрополита*, св. 2, 72.

¹⁶³⁰ И. Руварац, *Владике зетске и црногорске*, св. I, 15.

¹⁶³¹ Исто, 15; Д. Д. Вуксан, *Каталог зетских и црногорско-приморских епископа и митрополита*, св. 2, 72.

¹⁶³² И. Руварац, *Владике зетске и црногорске*, св. I, 15.

¹⁶³³ Д. Вуксан, *Каталог зетских и црногорско-приморских епископа и митрополита*, св. 2, 72.

¹⁶³⁴ Исто, 72.

¹⁶³⁵ И. Руварац, *Владике зетске и црногорске*, св. I, 16.

митрополита зетског Јевтимија писано у Крајини 10. јула, али без навођења године, кога Руварац уврштава између митрополита Давида и Јосифа.¹⁶³⁶ Дучић наводи 1417. годину, а Вуксан између 1405. и 1417. - Запис Балше III.¹⁶³⁷ Митрополит Давид се спомиње (*instrumentum publicum scriptum in 1435 die XX Juli per David mitropolitam* - Кот. суд. архив VII. 1101). Радослав Грујић у „Народној енциклопедији“ спомиње једног митрополита Давида у години 1405. Према томе би изгледало да је био још један Давид између Јевтимија и Арсенија.¹⁶³⁸

Митрополита Јосифа спомиње Вуксан 1453. године на основу Ј. Стојановића, „Стари српски записи и натписи“, 301. Спомиње га и Дучић 1453. године.¹⁶³⁹

У запису од године 6992. (1484) и у закладном листу господара Ивана Црнојевића за цркву и манастир на Цетињу од 1485. године, спомиње се митрополит Висарион са владиком Вавилом и каже се да је митрополија цетињска исто што и митрополија зетска. У „Псалтиру“ (1495) се спомиње митрополит зетски, а у „Октоиху“ архиепископ зетски митрополит кир Вавила. Митрополит Вавила је по Голубинском столовао до 1512. године, а Хопф пише да је митрополит Вавила умро 1520. године.¹⁶⁴⁰

Вуксан наводи да се Висарион I спомиње 1482. године, а Дучић 1484. године по Ј. Стојановићу, „Стари српски записи и натписи“, 353, као и 1485. године. Вуксан ставља између Висариона и Вавиле, Пахомија I 1491. – Цетињски архив. Као задњег зетског митрополита Вуксан наводи Вавилу 1493. године који се спомиње у „Октоиху“ и 1495. године у „Псалтиру цетињском“.¹⁶⁴¹

Петрановић наводи да су у манастиру св. Арханђела Михаила на Превлаци столовали зетски епископи и за вријеме српског царства, и истиче да су тек иза пропасти царства, када су зетска господа Балшићи почели ратовати са Котором и када се појачао и почео ширити римски уплив у приморју на уштрб православља, зетски епископи били принуђени да напусте своју досадашњу столицу коју преносе у манастир Врађину код цркве св. Николе у којем су сједјели до 1485. године.¹⁶⁴²

---

¹⁶³⁶ И. Руварац, *Владике зетске и црногорске*, св. I, 16.

¹⁶³⁷ Д. Вуксан, *Каталог зетских и црногорско-приморских епископа и митрополита*, св. 2, 72.

¹⁶³⁸ Исто, 72.

¹⁶³⁹ Исто, 72.

¹⁶⁴⁰ И. Руварац, *Владике зетске и црногорске*, св. I, 16.

¹⁶⁴¹ Д. Д. Вуксан, *Каталог зетских и црногорско-приморских епископа и митрополита*, св. 2, 72.

¹⁶⁴² Г. Петрановић, *Исторички преглед о православној цркви у Бокикоторској*, 5, Коначно пресељење сједишта митрополије не треба мијешати са митрополитовим избивањима са Превлаке, ма колико она

Митрополит Петар I наводи да су по слому Српског царства Которани, који су се предали Млечанима, у манастиру на Превлаци, кога је основао краљ Стефан Првовјенчани, отровали 72 калуђера. То је било у вријеме, каже митрополит, када је Иван Црнојевић ратовао с Турцима и био принуђен да да Конавле (од Дебелог бријега до Фратарске дубраве) у залогу за неколико хиљада перпера Дубровачкој Републици и кад су Которани мислили да ће Турци покорити Црну Гору.¹⁶⁴³

Сједиште зетске епископије преношено је са Превлаке, на Врађину и Цетиње.¹⁶⁴⁴

Драгићевић наводи да је један, а можда и више њих од последњих зетских митрополита у которском приморју становао у Будви, а био уједно 1441. године и кастелан деспотског града Будве. Један зетски митрополит још је 1456. године био феудални господар у жупи Луштици. Драгићевић наводи Јиречека који каже да су митрополити почели столовати у Будви ускоро иза закључених мирова између деспота Стефана Лазаревића и Млечана 1426. године.¹⁶⁴⁵

Историјски није утврђено да ли су манастир св. Арханђела Михаила на Превлаци разорили Млечани или Турци. По једном запису Превлака је разорена 1441. године.¹⁶⁴⁶

бивала дуга и честа. Коначно пресељење Зетске митрополије са Превлаке вјероватно је било крајем тридесетих или почетком четрдесетих година XV стољећа, в. М. Јанковић, *Зетска митрополија на Превлаци у XV веку*, Сипозијум „780 година Зетске епископије“, Михољска Превлака- Београд 1999, 101.

¹⁶⁴³ *Кратка историја Црне Горе*, 60-61; Л. Б. Челебић сматра да је предање о тровању седамдесеторо од седамдесет и два калуђера у манастиру св. Михаила на Превлаци чиста машта, јер толико калуђера нијесу имали ни много већи манастири средњег вијека, нити је око Превлаке могло бити хиљаду четиристо православних кућа, в. Л. Блехова Челебић, *Хришћанство у Боки 1200-1500, Которски дистрикт*, 367. М. Јанковић наводи да су неки превлачки калуђери пострадали изгледа између 1439. и 1441/2. године, в. М. Јанковић, *Зетска митрополија на Превлаци у XV веку*, 101.

¹⁶⁴⁴ Г. П., *Историјски преглед о правосл. цркви у Боки которској*, Шематизам православне епархије боко которско-дубровачке, 1/1874, 4-5.

¹⁶⁴⁵ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, св. 3, 132; Послије смрти митрополита Давида I (1396) његови наследници Арсеније и Давид II су столовали прије 1417. године у св. Богородици Крајинској, под Остросом на Скадарском језеру. Премјештање сједишта Зетске митрополије услједило је вјероватно крајем XIV вијека или у вријем Првог скадарског рата. Зетски митрополит је боравио и у Будви од 1433. или 1437-1442. године, па се поново премјестио у Пречисту Крајинску након што се Будва 1. августа 1442. године предала Млечанима. Под притиском млетачких власти и унијатских митрополита, почетком друге половине XV вијека православни зетски митрополити су напустили катедралу у Крајини. Последњи зетски митрополит у то вријеме је био Јосиф (1453). Изгледа да у Зети једно вријеме није постављан православни митрополит. У нашој историографији изнијет је закључак, мада у изворима за то нема поузданих доказа, да су зетски митрополити од 1452. године имали сједиште у манастиру св. Николе у Врађини. Тек крајем XV вијека Зетска митрополија добила је ново сједиште у манастиру св. Богородице на Цетињу 1483-84. године, в. М. Јанковић, *Саборне цркве зетске епископије и митрополије у средњем веку*, 200-202.

¹⁶⁴⁶ П. У., *Један свечани дан на историској Превлаци*, бр. 71, 2; Стари манастир св. Арханђела Михаила је опустојио прије него што су Турци 1439. године први пут покорили српску деспотовину. Црква и манастир св. Михаила нијесу били жртва млетачког бомбардовања 1452. године приликом сламања грбальске буне, в. И. Божић, *О пропасти манастира св. Михаила на Превлаци*, Немирно Поморје XV века, 90-91.

Герасим Петрановић наводи да је филијала манастира св. Арханђела Михаила на Превлаци црква св. Петра и Павла у Богдашићима године 1455. била у римским рукама, као што каже натпис на зиду цркве.¹⁶⁴⁷ О томе када је разорен манастир св. Михаила на Превлаци Петрановић наводи историчара Милаковића који каже да се то догодило у другој половини XV вијека за вријеме Иванбега Црнојевића.¹⁶⁴⁸

У декрету млетачког дужда Фрања Фоскарија од 11. јула 1446. године дата су упутства да се из Луштице протјерају српско-православни свештеници. У декрету истог дужда од 22. маја 1455. године који је био упућен которском бискупу Бернарду, наређује се поред осталог да се истом бискупу да свака помоћ, да може српско - православне свештенике истријебити и да се натјерају православни да се одрекну земаља, винограда и баштина, особито ових цркава: св. Михаила и св. Марије у Превлаци, св. Гаврила и св. Петра у Богдашићима, св. Александра у Љешковићима, св. Луке и св. Николе у Луштици, и свих других цркава и црквица, што је православни митрополит под собом држао у поменутиим селима и у другим мјестима дијецезе Которске.¹⁶⁴⁹

Када су которским приморјем завладали Млечани „јурисдикцију над православнима у том подручју имали су зетски архијереји којима је то право Република признала уговором од 6. септембра 1456. године што га је склопио њен провидур Иван Болица са војводом Стефаном Црнојевићем у име горње Зете“.¹⁶⁵⁰

Крајем XIV и почетком XV вијека спомињу се зетски митрополити у Крајини.¹⁶⁵¹ Андрија Јовићевић сматра да је у Пречистој Крајинској била неко вријеме зетска митрополија и да је одавде пренесена у Врањину.¹⁶⁵²

Ровински истиче да је у вријеме писања даровне грамате Балше III манастиру Морачнику на Скадарском језеру митрополит зетски био Арсеније, који се са сабором и клиром налазио у манастиру Пречисте Крајинске.¹⁶⁵³

---

¹⁶⁴⁷ Г. Петрановић, *Исторички преглед о православној цркви у Бокикторској*, 5; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, Немирно Поморје XV века, 82.

¹⁶⁴⁸ Г. Петрановић, *Исторички преглед о православној цркви у Бокикторској*, 5-6.

¹⁶⁴⁹ *Цркве у Луштици*, св. I, 40.

¹⁶⁵⁰ Г. Петрановић, *Исторички преглед о православној цркви у Бокикторској*, 5-6; Ради се о споразуму о предаји Горње Зете Млечанима склопљеном 6. септембра 1455. године, *Историја Црне Горе*, II-2, 232. (И. Божић)

¹⁶⁵¹ Р-ц, *К чланку „Владике зетске и црногорске“*, Просвјета, I/1893, св. IV, 131.

¹⁶⁵² А. Јовићевић, *Манастирске рушевине на Скадарском језеру*, Зетски гласник, VII/1935, бр. 52, 3.

¹⁶⁵³ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 12, 3.

Стефан и његов син Иван Црнојевић имали су престоницу у граду Жабљаку. Тада је морала прећи и митрополија из Крајине на Врађину.¹⁶⁵⁴

Филип Радичевић наводи да је у Врађинском манастиру била смјештена зетска митрополија која се из Крајине преселила у Врађину, па послије на Обод, а 1484. године на Цетиње.¹⁶⁵⁵

Јовићевић наглашава да је манастир Врађина био све до 1485. године сједиште зетског епископа, као и да је неко вријеме био и сједиште зетског митрополита, као и да је у њему сахрањен зетски епископ Иларион.¹⁶⁵⁶

Руварац наводи имена игумана Врађинског манастира из XV вијека, Романа (до 1436.), Никодима (о. 1454.), Никандра (после 1454., а прије 1468.) и Јосифа (о. 1468.).¹⁶⁵⁷

Ровински сматра да из општег политичког положаја Зете видимо да се политичко средиште помицало ка југу. Као Немањићи, тако су послије Балшићи и Црнојевићи тежили да оснују своју престоницу у Скадру, при чему су долазили у сукоб са Млечанима, све док Скадром нијесу завладали Турци. То измицање ка југу, каже Ровински, морало је имати уплива и на вишу црквену управу. Оснивајући овамо своју престоницу, зетски господари су се постарали да премјесте и митрополију близу себе.¹⁶⁵⁸ Пошто су Млечани, а потом и Турци заузели Скадар, зетски су господари пренијели престоницу у Жабљак, закључује Ровински и каже да без сумње тада није ни митрополија могла остати у Крајини на Скадарском језеру, те је по свој прилици тада била пренешена у Врађину, која је близу Жабљака, а кад се преселио Иван Црнојевић на Цетиње с њим је преселио и митрополију. Ровински заступа став да је митрополија морала бити близу владара због тога што су се митрополити морали руководити у својим пословима вољом господарском, а друго због тога што су они били први савјетници у господаревом савјету.¹⁶⁵⁹

Цетињски манастир је довршен 1484. и 1485. године. Митрополија зетска пренесена је из Врађине на Цетиње. Иван Црнојевић је својом граматом од 1484. године приложио манастиру св. Госпође на Цетињу многа добра на Цетињу, Ловћену и Добрском

---

¹⁶⁵⁴ Р-ц, *К* чланку „*Владике зетске и црногорске*“, св. IV, 131; Зетски митрополити су се повлачили најприје у манастир св. Николе на Врађини, затим у цркву на Кому и на крају у Обод, в. *Историја Црне Горе*, II-2, 328. (И. Божић)

¹⁶⁵⁵ Ф. Радичевић, *О Врађинском манастиру*, Просвјета, I/1893, св. III, 97.

¹⁶⁵⁶ *Исто*, 29.

¹⁶⁵⁷ И. Руварац, *Камичци-прилошци за други зетски дом*, св. XII, 656.

¹⁶⁵⁸ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 12, 2.

¹⁶⁵⁹ *Исто*, 3.

селу, па риболове на Скадарском језеру и солила на мору, и све што је било у цркве у Кому и Старчеву на Скадарском језеру.¹⁶⁶⁰

Драгићевић наводи чињеницу да су и послјије преношења митрополитског сједишта у Црну Гору црногорски митрополити задржали духовну јурисдикцију над свим крајевима који су им раније припадали, иако су јадранским приморјем завладали Млечани, а Доњом Зетом и крајем око Скадра Турци.¹⁶⁶¹

Богумили

Осим православне и католичке вјероисповјести било је код Срба и присталица богумилске јереси. Још је Стефан Немања истребљивао ову јерес која је у Рашкој, а и у Зети сасвим ишчезнула, али већина богумила склонила се у Босну, која није била под влашћу Немање. Од Немањиних земаља, остало је богумила једино у Хуму, гдје никако није могла да се искоријени та јерес. Богумилство ће бити, истиче Стратимировић, главни узрок што се Босна од тада везивала за Србију, а то ће бити узрок да је и већи дио Хума чешће опадао од Немањића.¹⁶⁶² У српском народу богумилска вјера трајала је све док Турци коначно нијесу освојили Босну и Херцеговину (1463-1483).¹⁶⁶³

Барска надбискупија

Глас Црногорца доноси текст, задарског листа *Српски глас*, у коме се говори да поп Дукљанин у својој књизи *Regnum Sclavorum* (с. 12) описује један црквено-народни сабор који је одржан око 877. године у Дувну (*Delminium*).¹⁶⁶⁴ Дукљанин каже да су на том сабору била три кардинала, као легати римског папе Ивана VIII, три посланика грчког цара Василија, српски краљ (*Rex Serblorum*) Светопелек, и много других црквених и државних великодостојника и да је на том сабору установљена Дукљанска (зетска)

¹⁶⁶⁰ А. Јовићевић, *Цетињски манастир*, Древни српски манастири, 171.

¹⁶⁶¹ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, св. 3, 132.

¹⁶⁶² Ђ. Стратимировић, *Оснивања Епископије Зетске*, 37.

¹⁶⁶³ Т., *Историја српске православне цркве*, бр. 32, 2.

¹⁶⁶⁴ Дукљанин наводи да се сабор одржао на Далмском пољу, в. *Gesta regum Sclavorum*, 1-I, 46-47; О овом измишљеном сабору (који критичка историографија једва узима у обзир), у мјесту *Dalma*, који је касније добио назив тзв. Дувањски сабор в. Н. Банашевић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд 1971, 58-62; Н. Клаић, *Повијест Хрвата у раном средњем вијеку*, Загреб 1975, 18-19.

надбискупија и да су јој подређене биле бискупије: барска, улцињска, свачка, скадарска, дривастска, пулатска, которска, будванска, српска (*Sorbium*), босанска (*Bosonium*), травунска (*Tribunium*) и херцеговачка (*Zachlumium*), свега 12 бискупија. Од ових бискупија првих шест су насељене романско-латинским народом, которска и будванска истим народом помијешаним са Србима, а последње четири искључиво са српским народом.¹⁶⁶⁵ Даље се у тексту, преузетом из *Српског гласа*, наводи мишљење Ивана Луциуса, који прима као истинито Дукљаниново наведено казивање. Луциус пише да је од тога доба (877) дукљанска црква добила не само име и митрополите и права у превалитанској области, него и преко граница те области и постала је прва и поглавита надбискупска катедра за српску краљевину, исто и за српску цркву – *primaria sedes et fastigium regni Serblorum pariter et ecclesiae Serblianae*.¹⁶⁶⁶

У тексту из *Српског гласа*, тврди се да је град Дукља (*Dioclea*) 927. године била разрушена, и да је тада престала да постоји и дукљанска надбискупија, а дотичне бискупије прешле су под власт других надбискупа, углавном под власт митрополита и надбискупа сплитског.¹⁶⁶⁷

Петар Рафаиловић казује да су за вријеме хрватског краља Томислава (900-930) сплитској архиепископији подружене све епископије од Албаније до Дунава и уз сву источну обалу Јадранског мора. За вријеме Петра Крешимира (1058-1073) од сплитске архиепископије одвојиле су се епископије од Неретве на југ и потпале под барску архиепископију, сем которске, дубровачке и хумске епископије које су још неко вријеме остале под јурисдикцијом сплитске архиепископије, наглашава Рафаиловић.¹⁶⁶⁸

У тексту из *Српског гласа*, износи се мишљење Архиђакона Томе који у својој „*Historija Salonitana*“ (с. 15) казује да се око 1095. године имао одржати у Сплиту обласни црквени сабор. Тадашњи сплитски надбискуп Дабралис позвао је на тај сабор све бискупе суфрагане: барског, которског, улцињског и свачког, који су се услед невремена утопили код острва Хвара (мјеста које се касније назвало *punta dei vescovi*). Да се наследници ових бискупа не би изложили сличним опасностима, ради даљине њихових бискупија од Сплита, грађани поменитих градова (*cives urbium praedictarum*) измолили су од римског

---

¹⁶⁶⁵ *Primas Serbiae*, бр. 41, 2.

¹⁶⁶⁶ *Исто*, 2-3.

¹⁶⁶⁷ *Исто*, 3.

¹⁶⁶⁸ П. Рафаиловић, *Которски бискупи у борби за првенство између барског и дубровачког архиепископа*, 29.

папе да се у Бару оснује нова надбискупија којој би се подредили ти градови, истиче се у тексту из *Српског гласа*.¹⁶⁶⁹

Никола Шкеровић наводи да је за вријеме владавине Стефана Војислава основана у његовој држави архиепископија у Бару, која и данас постоји. Шкеровић истиче да је нова црква, која се називала *Diocliensis atque Antibarensis ecclesia*, значила пуну државну независност српске државе и у њој српске цркве.¹⁶⁷⁰

Поред овог црквено-административног узрока за установљење барске надбискупије у XI вијеку био је и још један други узрок, политички – наглашава се у тексту из *Српског гласа*. Господар Зете био је тада Михаило Војислављевић (1045-1081). До прве четвртине XI вијека све тадашње српске кнежевине признавале су врховну власт византијске царевине, а уједно и власт цариградског патријарха. Михаилов отац Војислав ослободио је од потчињености Византији Зету и Травунију, али је власт цариградског патријарха остала и даље над тим кнежевинама. Након сукоба између цариградског патријарха Михаила Керуларија и римског папе Лава IX 1053. године и диобе грчке и римске цркве, готово сав српски народ остао је уз грчку цркву, осим онога што је био у држави Михаила Војислављевића који је стао уз римског папу.¹⁶⁷¹ Ристо Драгићевић наводи да су римокатолици на Михаиловом државном подручју били под сплитском надбискупијом, и да је Михаило настојао да добије самосталну црквену управу.¹⁶⁷²

Осим што је велики дио његових поданика био романо-латинског поријекла главни Михаилов мотив је био тај што је желио постати краљ и рачунао је да ће помоћу римског папе то најлакше постићи, наглашава се у *Српском гласу*. За посредника је требао да послужи тадашњи барски бискуп Петар који је уједно и сам имао свој интерес да би тим уздигао углед своје катедре. Михаило је писао тадашњем папи Александру II и послао му нарочите посланике да барског бискупа уздигне на достојанство надбискупа и да установи самосталну митрополију у Бару. Папа је, уважио Михаилову молбу и 18. марта 1067. Године, издао булу на име Петра барског кога је именовао надбискупом са митрополитском влашћу над бискупијама: зетском, барском, которском, палачком, свачком, скадарском, дривастском, пулатском, српском, босанском и травунском, и над

---

¹⁶⁶⁹ *Primas Serbiae*, бр. 41, 3.

¹⁶⁷⁰ Н. Шкеровић, *Стара српска државна средишта*, бр. 2, 49.

¹⁶⁷¹ *Primas Serbiae*, бр. 41, 3.

¹⁶⁷² Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, 130.

свима манастирима, како латинским тако и словенским (*tam Latinorum, quam Slavorum*). Папа му шаље палијум и овлашћује га да врши јурисдикцију у „*crux ante eum ubique geratur per Dalmatiam et Slavoniam*“, а то би било отприлике у Боки Которској, Црној Гори, Босни, Херцеговини и Србији. Овом папином булом установљена је била формално барска католичка надбискупија и на барску катедру прешла су сада сва она права која је по одредби оног дувањског сабора 877. године уживао прије дукљански или зетски надбискуп, закључује се у *Српском гласу*.¹⁶⁷³ Такође и Ристо Драгићевић истиче да је папа Александар II 1067. године основао Барску независну архиепископију којој је подложио све цркве у српској држави, а ускоро ће 1077. године Михаило добити и знаке краљевског достојанства, те ће то бити први крунисани српски краљ.¹⁶⁷⁴

Петар Рафаиловић је мишљења да је барска архиепископија формирана 1044. године, чију је самосталност потврдио римски папа на молбу зетског кнеза Стефана Војислава (1036-1045), насупрот грчком архиепископу у Охриду, у нади да ће се загорски Срби отцијепити од грчке архиепископије у Охриду. Папа је барском архиепископу подложио цркве Захумља, Србије, Травуније, Котора. Још већу важност добила је самосталност барске архиепископије под српским кнезом Михаилом, када је овај од папе Гргура VII (1073-1085) добио краљевску круну.¹⁶⁷⁵

Лазар Томановић заступа мишљење да пошто је папа прогласио Михаила за краља Србије издао је булу од 18. марта 1067. године којом је пренио на Барску Бискупску Столицу сва права и повластице Дукљанске црквене првопрестонице (*Primaria Sedes*), пошто су Бугари били Дукљу сравнили са земљом. У тој були папа је текстативно именовано дванаест епископија, које спадају под јурисдикцију Барске столице, подигавши је на архибискупију. Између тих епископија налазе се: Зетска, Барска, Которска, Српска, Травунска и Босанска. Уз то, наређује се да се пред Барским архибискупом носи крст свуда по Далмацији и Славонији (*crux ante eum geretur ubique per Dalmatiam et Slavoniam*). Томановић наводи да је и А. Фарлати посветио Барској архибискупској столици читав волумен у свом дјелу „*Ilyricum Sacrum*“ назвавши је: *Primaria Sedes et Fastigium regni*

---

¹⁶⁷³ *Primas Serbiae*, бр. 41, 3.

¹⁶⁷⁴ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, 130.

¹⁶⁷⁵ П. Рафаиловић, *Которски бискупи у борби за првенство између барског и дубровачког архиепископа*, 28-29.

*Serblorum pariter ecclesiae Serblianaе.*¹⁶⁷⁶ Од XI вијека ово достојанство католичке јерархије постојало је при свим политичким мијенама која су се збивала на овим нашим странама, закључује Томановић.¹⁶⁷⁷

У тексту из листа *Дубровник*, које доноси *Глас Црногорца*, истиче се да је барски надбискуп носио наслов: *поглавица краљевства Србије (primas regni Serbiae)*. Тај су наслов још у средњем вијеку додијелиле папе барским надбискупима, под чијом су духовном јурисдикцијом у средњем вијеку подпадале јужна Далмација, Босна и Херцеговина, Србија, Црна Гора и сјеверна Албанија. Ове земље називале су папе у средњем вијеку називом *regnum Serbiae* (краљевство Србије), а надбискуп барски био је *primas* тј. њихов поглавица у духовном погледу, каже се у тексту преузетом из *Дубровника*.¹⁶⁷⁸

Драгићевић напомиње да ако се прими као основана данашња сумња у аутентичност папске повеље од 1067. године, онда је Михаило само припремио издејствовање црквене самосталности на свом подручју, а његов ће наследник Бодин добити коначно папско одобрење о оснивању Барске, или боље обнављању старе дукљанске надбискупије 8. јануара 1089. године. На тај начин, каже Драгићевић, за Барску надбискупију били су духовно везани сви становници јадранског приморја од Цетине до Бојане и даље на копну од Саве до Дрима. Поред десет бискупија новој надбискупији били су потчињени и сви манастири „Далматинаца Грка и Словена“.¹⁶⁷⁹

Повељама папе Александра II 1067., Климента III 1089. и Калиста II 1124. године побројене су епископије које припадају барској цркви, а то су епископије у: Бару, Улцињу, Скадру, Дривасту, Пилоту, Будви и Свачу, затим епископије Босанска са сједиштем у Бан Брду, Травунска са сједиштем у манастиру св. Петра де Кампо код Требиња и Српска, наводи Никола Шкеровић, и истиче да барској архиепископији припадају у XII вијеку и

¹⁶⁷⁶ Л. Томановић, *Primas Serbiae*, св. 6, 347; Л. Томановић, *О примасу Србије*, бр. 41, 2.

¹⁶⁷⁷ Л. Томановић, *О примасу Србије*, бр. 4, 2.

¹⁶⁷⁸ *Primas Serbiae*, бр. 37, 1.

¹⁶⁷⁹ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, 130-131; Старија литература махом је сматрала да је Барска архиепископија успостављена већ повељом папе Александра II из 1067. године, док је касније изражавано мишљење да је до тога дошло тек у вријеме краља Бодина повељом папе Климента III 1089. године, в. Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, 45.

епископија у Сарду, епископија у Арбанону код Кроје, а у XIV вијеку припадају јој епископије у Балезо, у Дању и у Сапи.¹⁶⁸⁰

У *Српском гласу* се каже да је установом барске надбискупије католичка вјера у Зети добила сталну основу, а доказ за то су дописивања између кнеза Михаила Војислављевића и папе Гргура VII. Папа Гргур зове Михаила „*Serblorum et ecclesiae Serblianae*“. Овакав положај католичке цркве у Зети трајао је и за вријеме Михаиловог наследника Бодина (1081-1101) и католичка вјера је ту једина тада владала тако да у свој кнежевини није било ни једног православног свештеника. Када се мало послѣје Бодинове смрти у Подгорици родио Немања, морао га је крстити латински свештеник, јер није било никаквог православног свештеника који би тај обред обавио, мада тада, истиче аутор текста у *Српском гласу*, није била велика разлика између православних и католика у хришћанству и ако је био раздор између Рима и Цариграда.¹⁶⁸¹

Петар Рафаиловић казује да је у свим тим црквама служено од времена Ћирила и Методија на старословенском језику и по источном обреду. Старословенски језик је био истиснут из цркве од латинског језика тек крајем XI вијека (др. И. Броз, Цртице из хрватске књижевности, Загреб 1888) то потврђује и она каснија расправа 1181. године између папе Александра III (1159-1181) и хумског великог кнеза Мирослава, а посебно успостављање Савине епископије за православне Хумњане у Стону и за православне Зећане на Превлаци, које су се обје налазиле на територији барске латинске архиепископије. На тај начин је престала зависност православних српских цркава од латинског барског архиепископа. Тако од 1219. године, наводи Рафаиловић цитирајући Дучића (Н. Дучић, Историја српске цркве), постоје у српским земљама двије архиепископије: једна у Жичи за православне Србе, а друга у Бару за римокатоличке Србе.¹⁶⁸²

Рафаиловић наводи да се и послѣје црквеног раскола јединство цркава колико толико одржавало све до оснивања посебне епископије у Стону и на Превлаци за

---

¹⁶⁸⁰ Н. Шкерковић, *Стара српска државна средишта*, бр. 2, 49-50; У повељи из 1067. године наводе се епископске цркве подложне Бару у XI вијеку, осим оних у албанским предјелима наводе се Бар, Котор и у унутрашњости Србија, Босна и Требиње. У повељи папе Климента III из 1089. године наводе се следеће епископије: Барска, Которска, Улцињска, Свачка, Скадарска, Дривастанска, Пилотска, Српска, Босанска и Требињска, в. Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, 46.

¹⁶⁸¹ *Primas Serbiae*, бр. 41, 3.

¹⁶⁸² П. Рафаиловић, *Которски бискупи у борби за првенство између барског и дубровачког архиепископа*, 29.

православне Србе, што најбоље доказује папска була архиепископу барском у којој га савјетује: „*Monasteria quoque tam Latunorum quam Graecorum sive Slavorum cures, ut sciat, haec omnia unam ec slesiam esse*“.¹⁶⁸³ Шкеровић наводи да се разлика између западне (католичке) и источне (православне) цркве у овим нашим крајевима није осјећала све до XIII вијека, дакле много после расцјепа.¹⁶⁸⁴

У *Српском гласу* се наглашава да се углед и значај барске надбискупије уздигао још јаче у вријеме Вукана, другог Немањиног сина, који је по очевом завјештењу био зетски кнез. У циљу заузимања великожупанске власти у Србији Вукан се послужио посредовањем барског надбискупа код папе. По надбискуповом упуству обратио се Вукан писмено папи Иноћентију III који се одазвао Вукановој молби и послао је у Бар два своја легата који су имали да уреде ствар. Тада је 1199. године одржан црквени сабор у Бару на коме је било шест бискупа, надбискуп барски Иван и папски легати. На том сабору је утврђено било све што се цркве тиче, и показао се високи углед и значај што је тада имао барски надбискуп, закључује се у *Српском гласу*.¹⁶⁸⁵ Послије овога почиње опадати дотадашњи значај барске надбискупије, са једне стране ради тога што су мало послје тога основане биле српске православне дијецезе: зетска, хумска, дабарска и др., а са друге стране што није имала као до тада заштиту код српских владара. У *Српском гласу* се истиче да, Мелициатес, которски бискуп прве половине XIV вијека, пише да је у његово доба барски надбискуп имао суфрагане само арбанашке бискупе. Половином XV вијека долазе Бар и Албанија под власт Млетачке Републике, која је ту владала све до 1521. године, када је морала Турцима да уступи власт над том земљом. У то вријеме почињу поједини барски надбискупи настојати да подигну колико више могу углед и значај своје катедре, користећи се у томе заштитом млетачке владе, а и мисионарским радом у српским провинцијама које су биле под турском влашћу.¹⁶⁸⁶

У тексту преузетом из *Српског гласа* на крају се описује дјелатност Стевана Тељатија који је 1475. године постао барски надбискуп. Тељати је био Млечанин, човјек учен и врло уважен у Риму, посебно код тадашњег папе Сикста IV. Мало је времена надбискуп Тељати проводио у Бару, већ је готово сво вријеме проводио на Западу, бавећи

¹⁶⁸³ П. Рафаиловић, *Которски бискупи у борби за првенство између барског и дубровачког архиепископа*, 30.

¹⁶⁸⁴ Н. Шкеровић, *Стара српска државна средишта*, бр. 2, 49-50.

¹⁶⁸⁵ *Primas Serbiae*, бр. 41, 3; *Историја Црне Горе*, II-1, 15-18. (С. Ћирковић)

¹⁶⁸⁶ *Primas Serbiae*, бр. 41, 3.

се највише постанком и историјом своје надбискупије. Проучио је књигу попа Дукљанина о дувањском сабору 877. године, када је установљена била српска црквена јерархија и кад је надбискупска дукљанска катедра постала *primaria sedes* за сву српску краљевину, а знао је да су булом папе Александра II (1067) прешла на барску надбискупску катедру сва права, што је имао дукљански надбискуп. Ово проучавање довело је надбискупа до убјеђења, да ако је његова катедра *primaria sedea regni Serblorum*, то је он доследно као надбискуп те катедре *primas Serbliae*. Кардинал Јурај Кости одобрио је ову мисао надбискупа Тељатија и у римској курији почели су од тада сматрати барског надбискупа као на законитог примаса српске цркве, наравно католичке. То је било око 1481. године. Поменутом кардиналу Кости посветио је надбискуп Тељати једно своје књижевно дјело и у посвети он себе назива: „*S. Antibarensis ecclesiae inutilis Archiepiscopus totiusque Serviae Primas*“. Тељатијев наследник на надбискупској барској катедри био је од 1485. године Филип Гај, који носи такође наслов: *totius Serviae Primas*. Види се дакле да је тај наслов још за Тељатијевог живота био ухватио коријена.¹⁶⁸⁷ Барски надбискуп је добио званичну потврду да носи наслов „српског примаса“ 1523. године од папе Климента VII, закључује на крају излагања, о барској надбискупији, аутор текста у *Српском гласу*.¹⁶⁸⁸

Которска бискупија између Барске и Дубровачке надбискупије

Которска епископија од XI вијека била је потчињена архиепископу италијанског Барија у Апулији, па је у том односу остала и под Немањићима, иако је у XV вијеку једна партија клерика била против тога. Саво Бакочевић цитира Јиречека који каже да су которски епископи били највише домаћи патрицији: Михаил Леонтс (+1205), Сергијус Леонис (+1209), Деодатус (+1254) за које знамо из надгробних натписа. Касније је општина закључила да у будуће не узима више за епископа ниједног Которанина.¹⁶⁸⁹ У списку которских епископа, из *Шематизма которске дијецезе*, такође се наводе епископи поријеклом Которани: *Leonius Michael*, за кога се каже да је умро 1205. године, *Leonis Sergius*, за кога се као година смрти наводи 1219. година и *Deodatus*, за кога се само

---

¹⁶⁸⁷ *Primas Serbliae*, бр. 41, 3.

¹⁶⁸⁸ *Исто*, 3.

¹⁶⁸⁹ С. Бакочевић, *Котор у прошлости*, бр. 40, 1;

наводи да је из Котора.¹⁶⁹⁰ Када је папа Јован XXII 1328. године именовано за епископа угледног варошког грађанина Сергија, сина Домање Болице, не само да которски грађани нијесу пустили новог епископа у град, негу су епископовог брата Марина Болицу са сродницима предали краљу Урошу II да их затвори, а њихово породично имање су конфисковали, наводи Бакочевић.¹⁶⁹¹ Которска дијецеза се благодарећи наклоности српских владара јако проширила током XIII вијека и обухватала је све разбацане латинске парохије и опатије у читавој српској држави, изван граница барске архиепископије.¹⁶⁹²

Петар Рафаиловић наводи, да пошто је барски епископ наменован законитим наследником већ разорене Дукље, захтијевао је да српски епископи которског округа потпаду под његову јурисдикцију, а не више да зависе од сплитског архиепископа. Из которских племићких породица потицао је велики број епископа који су уживали то високо достојанство било у свом родном граду било по Италији: у Барију, Ливелу, Трани, Бизељи и Рафаиловић истиче да је постојала нека веза између Котора и тих мјеста, па није чудно што су Которани настојали да у духовним стварима потпану под јурисдикцију митрополита у Барију. Которски епископи да се не замјере ни барском ни дубровачком епископу својевољно су се придружили митрополиту Барија у Апулији у другој половини XI вијека. Тако су Малон I (1154), Нићифор II (1167), Малон II (1179) и Бућин (*Bucchia*) били суфрагани митрополита у Барију.¹⁶⁹³

Рафаиловић наглашава, да када је барски епископ уздигнут на част архиепископа настала је расправа са дубровачком архиепископијом која је потрајала преко 200 година. За вријеме папе Калиста II (1119-1124) било је ријешено да српски предјели Захумља и Травуније под које спадају и Конавле (*Faslati*) потпану под власт дубровачког

---

¹⁶⁹⁰ *Series Episcoporum Catharensium*, Schematismus seu status personalis et localis Dioecesis Catharensis, Cathari, 1909, 10.

¹⁶⁹¹ С. Бакочевић, *Котор у прошлости*, бр. 40, 1; Которски бискупи Михаил (Миха) и Сергијус (умро 1219) били су синови Леонови, а Деодат је носио титулу *episcopus ecclesiae sancti Triphonis*, в. Л. Блехова Челебић, *Хришћанство у Боки 1200-1500, Которски дистрикт*, 42-43. Против бискупа Сергија побунили су се његови суграђани позивајући се на статутарно начело да бискуп не треба да буде Которанин, в. иста, *Хришћанство у Боки 1200-1500, Которски дистрикт*, 48-49; Бискуп Сергије је 1331. године именован за бискупа *Ecclesias Polensem*, в. *Series Episcoporum Catharensium*, 10.

¹⁶⁹² С. Бакочевић, *Котор у прошлости*, бр. 40, 1; Которски бискуп помиње се као суфраган надбискупа у Барију већ у XI вијеку, у вријеме док се Бари, као и Котор, налазио под византијском влашћу. Када је нова Барска надбискупија ушла у борбу са дубровачком око црквене јурисдикције и при томе истицала права на которску дијецезу, Котор је налазећи се територијално између два супарника остао под Баријем, в. И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Немирно Поморје XV века, 15.

¹⁶⁹³ П. Рафаиловић, *Которски бискупи у борби за првенство између барског и дубровачког архиепископа*, 29-30.

архиепископа, којом приликом је и дубровачком епископу Гералду била удијељена част архиепископа, палијум и судбена област над свим црквама у Захумљу, Србији, Травунији, Котору, Росама, Будви, Бару, Улцињу, Скадру, Дривасту и Полату. Међутим то рјешење је још више потпирило борбу између та два такмаца о првенство у српским земљама. На овакво рјешење барски архиепископ није могао пристати и борба се наставила. Тада се и которски епископ Урсакије својствено подвргао митрополиту у Барију, закључује Рафаиловић.¹⁶⁹⁴

Рафаиловић је мишљења да је амбиција дубровачког епископа била без граница, и да је он 1238. године испословао од папе Григорија IX (1227-1241) право јурисдикције над *regnum Zachulmie, regnum Sermie, quod est Bosna et regnum Tribunie, civitatem quoque Catharinensem seu Rose, Buduanensem, Antibarensensem, Liciniensem, Suacensem, Scodrinensem, Drinastensem et Polatensem*.¹⁶⁹⁵

Рафаиловић наводи како је барског архиепископа изневјерио улцињски епископ Марко који се подвргао дубровачкој архиепископији. Када је 1247. године остала упражњена барска архиепископска столица, дубровачки архиепископ Јован је искористио и подвргао је под своју јурисдикцију. Маја мјесеца 1247. године дошли су у Бар изасланици дубровачког надбискупа, с тим да у папино име прогласе подложност барске надбискупије дубровачкој.¹⁶⁹⁶ Барски грађани су на то казали: „Шта се нас тиче папа? Господин наш краљ Урош наш је папа!“ Ристо Драгићевић наводи Станоја Станојевића који каже: „колико је у Урошевој држави државна идеја била снажна, кад су католички грађани у Бару могли овако говорити и заједно са католичким свештеницима демонстрирати против рјешења папске курије“, као и Ћоровића који каже: „Ствар је необична у толико што је Бар био у већини романски град и што овакав отпор у досадањој историји приморских општина наше обале не биљежи ниједан други град.“ Дубровачки изасланици су напустили Бар, а папа је ускоро измијенио своју одлуку о потчињености барске надбискупије дубровачкој, наводи Драгићевић, као и то да је због тога ривалства

---

¹⁶⁹⁴ П. Рафаиловић, *Которски бискупи у борби за првенство између барског и дубровачког архиепископа*, 30; Урсакије (*Ursacius*) је четврти по реду которски епископ за кога у списку которских епископа није наведена година избора, а који је предходик епископа: *Malo* (1154), *Nicheropus II* (1167/1178), *Majus* (1179) и *Vicchius*, в. *Series Episcoporum Catharensium*, 10.

¹⁶⁹⁵ П. Рафаиловић, *Которски бискупи у борби за првенство између барског и дубровачког архиепископа*, 30-31.

¹⁶⁹⁶ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, св. 3, 132.

између дубровачког и барског надбискупа которска епископија неколико вијекова била потчињена италијанском архиепископу у Барију.¹⁶⁹⁷

Рафаиловић износи став српског краља Уроша I према сукобу између Дубровачке и Барске надбискупије. Краљ Урош I није хтио у својој земљи да трпи власт туђег архиепископа, а преко њега и римског папе. Заузимање Урошево за право барског архиепископа није било мило Дубровчанима и мало по мало тај је сукоб прерастао у отворени рат 1253. године. На Урошев подстицај Барани су без обзира на Дубровник и папу изабрали за свог црквеног поглавника минориту Јована *de Plano Carpini*, који када је 1249. године кренуо у своју резиденцију прошао је и кроз Дубровник и тада је уговорено да једна и друга црква пошаљу своје изасланике у Котор или на Превлаку код манастира св. Михаила да се мирно ријешу спор, да обје странке у року од четири мјесеца упуте изасланике папи, да он тај спор ријешу, али од тога није било ништа. Услед тога је папа Иноћентије IV (1243-1254) својим писмом од 23. маја 1250. године наредио требињском епископу Силвију, да у његово име позове епископе Дриваста, Пилота, Будве, Улциња, Свача, Скадра који су признавали искључиво јурисдикцију барског архиепископа, а такође је позвао и архиепископа барског, да у року од осам мјесеци дођу у папску курију ради суђења.¹⁶⁹⁸ Епископи су се одазвали и почетком 1252. године почело се расправљати у Перуђи гдје се тада папа Иноћентије налазио. Барски архиепископ је тврдио да су испрва постојале само двије архиепископије: у Салони и Дукљи, доцније у Сплиту и Бару. Према томе је дубровачки епископ завистан од сплитског митрополита. За потврду тога истакла се и ова околност, наводи аутор, на име да је дубровачки епископ Петар, који је изабран на мјесто свргнутог епископа Виталија 1073. године на предлог српског кнеза Михаила добио архиепископски палијум, а да се против тога пожалио сплитски архиепископ Лавренције папи, који је тада наредио Петру, барском архиепископу да извиди ствар, забрањујући истодобно дубровачком епископу Петру да употрбљава палијум док се ствар не извиди.¹⁶⁹⁹ Дубровачки архиепископ се позивао на тобожњу привилегију папе Захарија (741-752) којом се Андрија, архиепископ Епидаура поставља за црквеног поглавара Захумља, Србије, Требиња, Котора, Будве, Улциња, Скадра, Дриваста и Пилота. Рафаиловић истиче да је ова привилегија била фалсификат, јер у ствари није постојала,

¹⁶⁹⁷ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, св. 3, 133.

¹⁶⁹⁸ П. Рафаиловић, *Которски бискупи у борби за првенство између барског и дубровачког архиепископа*, 31.

¹⁶⁹⁹ *Исто*, 31-32.

као што је била и фалсификат була Бенедикта VIII (1012-1024) којом се тобоже жели доказати да је Виталије, епископ дубровачки 1023. године добио право, да може све док је жив употребљавати палијум *ad missae sacrificia*, јер су дубровачки епископи имали само наслов архиепископа, а нијесу били прави архиепископи. Дубровачки представници су доказивали да је последњи митрополит дукљански Иван пребјегао у Дубровник и ту био епископом обнашајући наслов негдашње митрополије дукљанске, услед чега су сва права дукљанског митрополита прешла на епископе дубровачке.¹⁷⁰⁰

Ово питање није било ријешено у Перуђи. Године 1252. дубровачки архиепископ привукао је на своју страну будванског епископа, због чега је барски архиепископ уложио протест. Овај успјех дубровачког епископа присилио је Уроша I да у мају 1252. године провали на дубровачку територију. Нашавши се у неприлици Дубровчани су склопили мир са српским краљем по коме су му морали још исте године исплатити 1200 перпера. Урош није био задовољан те је наставио да притиска Дубровник, а они су потражили савез са бугарским царем Михаилом Асеном, те је Урош I био приморан да закључи мир 1254. године, али тим миром црквени спор није био ријешен.¹⁷⁰¹

Када је умро барски архиепископ на његово мјесто је изабран Готфрид, који је од папе добио палијум, дубровачки архиепископ је уложио протест. Томе поновном спору доста је допринио и которски епископ Ђентиберије (1249-1254) из которске куће *de' Donati* који се по папиној наредни уплео у ову размирицу, а који је из политичких разлога града пристајао уз дубровачког архиепископа.¹⁷⁰² Такав став Ђентиберија разљутио је краља Уроша I. Већ тада је међу хумским и зетским Србима било раширено богомилство, коме је и сам Урош I био наклоњен и желио га је проширити на штету римокатоличанства. Многи Бокељи, било вољно било по наговору, прихватили су богумилство, као и већи дио католичког клира которске епископије, особито онај који није хтио ни да чује за целибат. Ако се што спасило треба римокатоличка црква да захвали фрањевцима, који су тада били на Грудићу, наглашава Рафаиловић. На тај начин проузрокован је скандал у римокатоличком клиру которске епископије и растројство у политичком животу которског муниципијума. Ова околност потакла је Ђентиберија и његовог наследника

---

¹⁷⁰⁰ П. Рафаиловић, *Которски бискупи у борби за првенство између барског и дубровачког архиепископа*, 32.

¹⁷⁰¹ *Исто*, 32.

¹⁷⁰² *Исто*, 32-33; Године 1249. за вријеме бискупа *Centiberija* (1249-1255) уприличен је пренос моштију светих мученика которских у Дубровник, в. Л. Блехова Челебић, *Хришћанство у Боки 1200-1500, Которски дистрикт*, 43.

Јована III на још већу одвратност наспрам барског архиепископа, кога је заступао Урош I.¹⁷⁰³

Овај спор између барског и дубровачког архиепископа, завршио се поразно за барског који се морао одрећи многих епископија, а он се морао задовољити са празним насловом „*Primas Serbiae*“. У овој борби највише се окористио Котор и которска латинска црква. Которски епископ бројао је многе цркве под својом јурисдикцијом: Рисан, Будва и Конавли (по *Theineru*), а по другим „*Canal, Tribunia, Drazaviza, Resson, Budua, Lastua, Prisren, Nonaberda, Trepte, Janena, Coporich, Plane, Ostacia, Berschona, Rudnich, Lipnich, Chelminia, Saue, Mazonia, Golubezi, et Albia dicta Belgrad*“, од које су последње три биле под Угарском, а три претпоследње под Босном. Да се извршавало епископско право над тим црквама доказује нам један споменик которског епископа Доминуса 1285. године о капели св. Марије коју је сазидао „*Dominus Heinz de Bibanis, civis Prisconiensis u Prisconau*“, закључује Петар Рафаиловић на крају свог обимног излагања.¹⁷⁰⁴

Однос српских владара према вјерском питању

Ђорђе Стратимировић истиче да „католичанство онога доба није било противно српству“.¹⁷⁰⁵ Сви историјски споменици свједоче да је католичка црква била посве слободна и да су српски краљеви из дома Немањића водили рачуна о њој. Остајао је паритет између једне и друге вјероисповјести. Поред свега тога морала је православна црква мало по мало добити првенство јер јој се углед повећавао с тим што је владарски дом био православан и што је већ у то доба већина српског народа исповиједа православу вјеру која му се омилила ради словенског језика у литургији.¹⁷⁰⁶

Стратимировић даље каже да је у српској држави уз постојање три вјере постојала вјерска сношљивост, које уопште у средњем вијеку другдје није било. Стратимировић наводи примјер како је 1305. године православни краљ Милутин свечано походио католичку цркву у Котору, у присуству своје мајке краљице Јелене, католикиње, католичког архиепископа барског, православних епископа за Зету и Хум, католичког

¹⁷⁰³ П. Рафаиловић, *Которски бискупи у борби за првенство између барског и дубровачког архиепископа*, 33.

¹⁷⁰⁴ исто, 33-34; Ленка Блехова Челебић, *Хришћанство у Боки 1200-1500, Которски дистрикт*, 45.

¹⁷⁰⁵ Ђ. Стратимировић, *Оснивања Епископије Зетске*, 37.

¹⁷⁰⁶ исто, 37-38.

епископа которског и дједа цркве Богомилске, учинио том приликом милост и потврдио даровштине Бенедиктинског католичког манастира Св. Богородице Ратачке.¹⁷⁰⁷

Стратимировић наводи да од Стефана Немање па све до Ђурђа Бранковића налазимо католичку властелу из српског приморја у извршним државним достојанствима, а католичких цркава било је по средњовјековној Србији за трговце и грађане који су се тамо настанили. Стратимировић закључује да је у српској земљи било вјерске сношљивости „на многа стољећа прије него у осталој Европи“.¹⁷⁰⁸

Разне повластице Дубровчанима су давали српски владари: Владислав, Урош, Милутин и Дечански. Краљ и цар Душан, који им је дао и многе земље: Стон са Ратом и Мљетом и приморје од Стона до Затона, тражио је од Дубровчана да у Стону остане „поп српски и поје у црквама“. Такве повластице ће касније Дубровнику дати и Вук Бранковић, коме је одобрено да у Дубровнику „си створи цркав по својој вјери свободно“, а српски владари су допуштали Дубровчанима да граде себи цркве и манастире по њиховим земљама.¹⁷⁰⁹

У вези са намјером Балшића да придобију град Котор стоји и њихов привидни прелаз на католичанство, каже Стратимировић, рекавши да је посредник између Балшића и папе био свачки бискуп Петар.¹⁷¹⁰

Аутор приказа књиге Ђорђа Стратимировића „О Балшићима“, Павле Аполонович Ровински, истиче да је православље у доба Балшића било много јаче и обухватало је много виши простор него сада, њему је припадао и дио Албаније гдје су сада само католици.¹⁷¹¹

---

¹⁷⁰⁷ Ђ. Стратимировић, *Оснивања Епископије Зетске*, 38.

¹⁷⁰⁸ *Исто*, 38.

¹⁷⁰⁹ Р. Драгићевић, *Везе Зете- Црне Горе са Јадранским Приморјем*, св. 3, 133; *Историја српског народа*, I, 313, 344, 451-452, 498, 512.

¹⁷¹⁰ Х. Ђорђе Стратимировић-О Балшићима, св. VI, 400.

¹⁷¹¹ *Исто*, св. VIII, 449.

2. СТАРЕ ЦРКВЕ И МАНАСТИРИ

Највећи број средњовјековних тема у периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године односи се на текстове о старим црквама и манастирима. Простор данашње Црне Горе био је током средњег вијека у склопу више различитих државно-правних формација и система. На том простору су се преплитале и двије конфесије: православље и католичанство, које су иза себе оставиле бројне и разноврсне сакралне споменике.

Бока Которска

Највише су обрађиване цркве и манастири у Боки Которској и данашњем црногорском приморју: Прчњу, Бијелој, Кртолама, Подима, Ораховцу, Рисну, Тивту, Луштици, Котору, Будви, Грбљу, описани су манастири св. арханђела Михаила, манастир Прасквица и Дуљево, манастир Режевићи.

Прчањ

Са подручја Прчња су обрађене цркве св. Ивана, св. Ане, св. Томе.

У оквиру текста „Старе цркве на Прчању“ дон Ника Луковића обрађене су многе старе католичке цркве које потичу из средњег вијека. Стара жупска црква св. Ивана спомиње се још 1399. године (*ecclesia Sctae Mariae de Parzana*).¹⁷¹² Црква св. Ивана, сматра Луковић, би могла бити утемељена 1221-1222. године од которских породица *Bisacca*, *Dersa* и кнеза Ивана за вријеме владавине српског краља Стефана Првовјенчаног.¹⁷¹³ Жупска црква у Прчању је и ризница умјетничких драгоцености од којих неке потичу из средњег вијека.¹⁷¹⁴

За цркву св. Ане, судећи по романском луку изнутра и по романском прозору на фасади, Луковић сматра да је грађена у средњем вијеку, а у документима се спомиње као *ecclesia S. Mariae* и *S. Veneradae* са придјевом *Xome* (*Хаоме*), иначе се у средњем вијеку овај положај звао *Calme* (одатле *Xome*).¹⁷¹⁵

¹⁷¹² N. Luković, *Stare crkve na Prčanju*, Глас Боке, 6/1937, бр. 232, 3.

¹⁷¹³ Исто, 3.

¹⁷¹⁴ *Прчањски храм ризница дјела наших народних умјетника*, Глас Боке, 3/1934, бр. 84, 1.

¹⁷¹⁵ N. Luković, *Stare crkve na Prčanju*, бр. 232, 3-4.

Црква св. Томе на Прчању спомиње се у судском архиву у Котору на више мјеста (*contrada sti Tomae*) и то 1326., 1441. и 1458. године. Луковић је наишао на њене рушевине и каже да је још добро очувана апсида и зид са јужне стране.¹⁷¹⁶ Луковић је писао о цркви св. Томе и у *Гласнику Народног универзитета*,¹⁷¹⁷ наводећи да је ова црква подигнута на остацима једног римског храма и да је саграђена у старохришћанском базиликалном стилу. Луковић наводи и на основу докумената из судског архива у Котору да се у опоруци Франуше, жене Данијела Друшка, од 1445. године наређује да се у цркви св. Томе чита света миса.¹⁷¹⁸

Бијела

На подручју Бијеле су описани: бенедиктински манастир св. Петра, црква на Вељем брду посвећена рођењу Богородице, црква Ризе Богородице у Бијелој.

Максим Злоковић, дајући естетско-историјски приказ Бијеле,¹⁷¹⁹ описује и многе старе црквене грађевине из средњовјековног периода. Злоковић пише да је у мјесту Раке, постојао у IX или X вијеку бенедиктински манастир, што каже да потврђује и опат бенедиктинског реда Тимитеј Ћизила у својој рукописној књизи *Bove d' oro* називајући га *San Pietro in Alba*. По манастиру се читава Бијела звала Село св. Петра или Св. Петар *in Alba* или *de campo*. Папа Климент VI у својој посланици српском цару Душану, од 6. јануара 1346. године, препоручује му цркве и манастире у његовој држави и спомиње манастир *sancti Pietri de Campo* за који папа тражи да се поврати которском бискупу.¹⁷²⁰ Злоковић подржава мишљење неких историчара да је манастир св. Петра постојао све до провале Монгола који су га разрушили и на крају истиче да је на рушевинама манастира саграђена мала римокатоличка црква св. Петра, а од преосталог камена је саграђена велелепна палата Злоковића.¹⁷²¹

¹⁷¹⁶ N. Luković, *Stare crkve na Prčanju*, бр. 232, 4.

¹⁷¹⁷ N. Luković, *Ruševine crkve sv. Tome Apostola na Prčanju*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, III/1936, бр. 2-3, 15-16.

¹⁷¹⁸ Исто, 15; В. Кораћ – Ј. Ковачевић, *Црква Св. Томе у Прчању у Боки Которској*, Зборник Филозофског факултета, књ. XI-1, Споменица Јорја Тадића, Београд 1970, 107.

¹⁷¹⁹ М. Злоковић, *Бијела естетско-историјски приказ*, Глас Боке, 5/1936, бр. 189, 3; бр. 190, 3; бр. 191, 3; бр. 192, 3; бр. 193, 4; бр. 194, 3; бр. 195, 3; бр. 196, 3; бр. 197, 3; бр. 198, 2; бр. 199, 2; бр. 200, 2; бр. 202, 2; бр. 203, 2; бр. 204, 2; бр. 205, 2; бр. 206, 2; бр. 207, 4-5.

¹⁷²⁰ Исто, бр. 190, 3.

¹⁷²¹ Исто, бр. 191, 3.

На Вељем брду налази се црква посвећена Рођењу св. Богородице, за коју Злоковић каже да су је подигли Немањићи, а проучавајући сачуване симболе и знакове урезане на камену цркве, за које каже да су грчки и који припадају ранохришћанској орнаментици, долази до закључка да је црква подигнута негдје око V или VI вијека.¹⁷²² Ову старинску цркву св. Богородице спомиње и М. Црногорчевић описујући њен архитектонски изглед.¹⁷²³

Злоковић пише и о цркви Ризе Богородице у Бијелој. За цркву Ризе Богородице каже да се налазила на мјесту данашње цркве, од које се сачувао само олтар, осликан фрескама и да је подигнута за вријеме владавине српског краља Милутина, а главни ктитор је био епископ Данило, који је у то доба био епископ у Стону (1318-1325), и под чијом је јурисдикцијом била Травунија у коју је улазила и Бијела.¹⁷²⁴ У олтару се налази добро очувана фреска епископа Данила, као и свечана процесија архиепископа. Фрескопис су по свој прилици сликали грчки сликари.¹⁷²⁵

О цркви Ризи Богородице и цркви св. Богородице на Вељем брду, писао је Злоковић и касније, износећи већ познате ствари, задржавајући се на фрескопису и сликарима Грцима који су осликали цркве.¹⁷²⁶

О цркви Риза Богородице у Бијелој писао и Младен Црногорчевић у *Просвјети*.¹⁷²⁷ У тексту стручног карактера Црногорчевић истиче да треба разликовати првобитну црквицу и данашњу цркву која је на њој подигнута. Описујући архитектонски изглед старе црквице Црногорчевић говори да је била живописана са фрескама српско-византијског стила. Црногорчевић такође доноси натписе око светитељских ореола и на свицима хартије што их држе светитељи. Црногорчевић износи народно предање по коме је црква сазидана у вријеме Стефана Немање.¹⁷²⁸

Кртоле

За црква св. Луке у Гошићу кртолском, парох Лазар Костић каже да је саграђена при крају XII вијека од стране девет браће знатне и богате породице Рутковића, чије се

---

¹⁷²² М. Злоковић, *Бијела естетско-историјски приказ*, бр. 192, 3.

¹⁷²³ М. Црногорчевић, *Риза Богородице, цркве у Бијелој*, Просвјета, VII/1896, св. X, 562.

¹⁷²⁴ М. Злоковић, *Бијела естетско-историјски приказ*, бр. 196, 3.

¹⁷²⁵ *Исто*, бр. 197, 3.

¹⁷²⁶ М. Злоковић, *Старе цркве у Бијелој*, Зетски гласник, 12/1940, бр. 862, 2.

¹⁷²⁷ М. Црногорчевић, *Риза Богородице, цркве у Бијелој*, св. X, 560.

¹⁷²⁸ *Исто*, 560.

зграде и данас виде у рушевинам ниже цркве. Када је у XIV вијеку навалом Турака пострадала поменута породица, порушена је и црква.¹⁷²⁹

Поди

За цркву св. Срђа и Вакха на Подима каже се да је међу најстаријим у Боки Которској и да је саградио према „сумњивом“ натпису на њој, Премислав, „краљ словенски“, у другој половини VIII вијека (у натпису стоји 760. година).¹⁷³⁰ Постоји и други датум за изградњу цркве, наиме за цркву св. Стефана у Сушћепану код Херцегновога (коју је саградио херцег Стефан Вукчић Косача) предање каже да је четрнаест година старија од цркве св. Срђа и Вакха на Подима.¹⁷³¹

Ораховац

За цркву св. Ђорђа у Ораховцу Рафаиловић каже да потиче из времена Стефана Првовјенчаног, чије је име по предању било урезано на спомен плочи која се налазила изнад црквених врата.¹⁷³² Истог мишљења је и Петар Шеровић, који каже да је црква из периода Немањића.¹⁷³³ Шеровић у другом тексту износи предање о постанку цркве и детаљно је описује, посебно сачувани фрескопис.¹⁷³⁴ Шеровић наводи да се црква спомиње 1446. године као *Eclia sti Georgii de Rachowatio* у Которско судском архиву *Lib. Not. IX 631*.¹⁷³⁵ Шеровић износи податак да је по налогу француских власти 1810. године био састављен од стране Епископске конзисторије далматинске списак под насловом: „*Stato degli edefizi consecrati ai culti e delle reudite delle chiese dell intendenza Ragusa, sollointendenza Cattaro*“, у којој су биле рубрике када је која црква саграђена и ко је саградио. Шеровић је у овом списку нашао да је цркву св. Ђорђа градио „Симеон“ краљ

¹⁷²⁹ Л. Костић, *Св. Лука у Гошићу кртолском*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке за годину 1884, 30-31.

¹⁷³⁰ Х, *Црква св. Срђа и Вакха на Подима*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке за годину 1892, 38-40.

¹⁷³¹ М. Ц. (Младен Црногорчевић), *Сушћепан*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке за годину 1894, 41.

¹⁷³² П. Рафајловић, *Св. Георгије у Ораховцу*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке за годину 1910, 39-41.

¹⁷³³ П. Шеровић, *Један податак о цркви св. Ђорђа у Доњем Ораховцу*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, III/1936, бр. 1, 8.

¹⁷³⁴ П. Шеровић, *Црква св. Ђорђа у Доњем Ораховцу*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, II/1935, бр. 4-6, 16-18.

¹⁷³⁵ *Исто*, 17.

Србије (*costruite dai fedeli tutte e quelliadi s. Giorgiodal re della Servia Simeon*) и сматра да се овдје мисли на краља Стефана Првовјенчаног, који се у калуђерству прозвао Симон, а не Симеон, како је у овом списку погрешно наведено.¹⁷³⁶

Рисан

За манастир Бања, код Рисна у Боки Которској, каже се по народној пјесми и предању, да је основао Стефан Немања. У публицистичком тексту Душана Мустура о манастиру Бања стоји да је манастир посвећен св. Ђорђу, а да је Стефан Првовјенчани подредио манастир Бању својој задужбини манастиру св. Арханђела Михаила на Превлаци. У манастирској ризници чувају се: прст св. Ђорђа окован у сребро, дар византијског цара и цариградског патријарха Стефану Првовјенчаном, који му је донио брат Сава Немањић из „Ливадије“, чува се и епитрахил и нарукнице Светог Саве, које му приписује народно предање.¹⁷³⁷ Такође Андрија Јовићевић наводи да је по предању, које се живо чува у народу, манастир Бању код Рисна, подигао Стефан Немања. Од Немањине цркве ништа не постоји, али се познају њени темељи. Јовићевић наводи да је на епитрахилу златом извезена „1114“ година и име жупана Строје и жупанице Симе, који су га приложили манастиру „Стиеши“ у Румунији.¹⁷³⁸

Тиват

Петар Д. Шеровић у стручном тексту о цркви св. Антуна у Тивту,¹⁷³⁹ даје локацију цркве, у предјелу Калиман, описује цркву, за коју каже да је малих размјера, датира је на основу натписа на базама звоника у 1373. годину и истиче да су у почетку имаће и црквица припадали породици *Pasquali*.¹⁷⁴⁰ Послије детаљног тумачења текста натписа у коме се спомиње босански краљ Твртко, Шеровић даље наводи да је унутрашњост црквице настрадала од влаге, а да су на зидовима били насликани грбови которских племићких породица (84).¹⁷⁴¹ На прочељном зиду гдје су била насликана три грба, распознају се трагови грба у средини испод „звјезде“ розете, испод грба сачуван је дио

¹⁷³⁶ П. Шеровић, *Један податак о цркви св. Ђорђа у Доњем Ораховцу*, бр. 1, 7.

¹⁷³⁷ Д. Мустур, *Манастир Бања у Боки Которској*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 85, 2.

¹⁷³⁸ А. Јовићевић, *Манастир Бања код Рисна*, Зетски гласник, VI/1934, бр. 88, 3.

¹⁷³⁹ П. Шеровић, *Натпис са именом краља Твртка на старинској црквици св. Антуна у Тивту*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, V/1938, бр. 1-4, 31-34

¹⁷⁴⁰ *Исто*, 31.

¹⁷⁴¹ *Исто*, 33.

натписа. Шеровић наводи мишљења Ђелчића и Антуна Росија. По Ђелчићу то је грб угарско-хрватског краља Лудовика I, под чијом се заштитом тада налазио Котор. Роси сматра да је то грб породице *Pima-Pasquali* и да натпис и ако потиче из 1373. године, потсјећа на босанског краља Твртка, чијом је великодушношћу овај грб био урешен краљевском круном.¹⁷⁴²

Ђурђе Бошковић је писао о двије бокељске цркве: св. Антуна у Тивту и св. Петра у Богдашићу у *Гласнику Народног универзитета*.¹⁷⁴³ Бошковић даје детаљан архитектонски снимак цркве св. Антуна у Тивту, наглашавајући да је црквица минијатурна грађевина правоугаоне основе и да је Шеровић тачно прочитао латински натпис из 1373. године који се налази на луку звоника.¹⁷⁴⁴ Бошковић такође даје и детаљан архитектонски снимак цркве св. Петра у Богдашићу и закључује на основу Неофитовог натписа и открића старих фресака да ова црква рађена у рашком стилу потиче из XIII вијека.¹⁷⁴⁵

Луштица

За цркву св. Николе у Радованићима у Луштици каже се да је једна од најстаријих у Боки Которској и да је постојала у XIII вијеку.¹⁷⁴⁶ За цркву св. Јована у Жањицама каже се да је из друге половине XIV вијека.¹⁷⁴⁷ Код цркве св. Пантелије у Луштици живјело је братство Љумотића које се помиње у XV вијеку.¹⁷⁴⁸

Котор

Писано је о црквама св. Луке и св. Николе, као и о катедрали св. Трипуна.

О цркви св. Луке у Котору писао је Петар Д. Шеровић.¹⁷⁴⁹ Црква св. Луке саграђена је 1195. године за вријеме владавине српског великог жупана Стефана Немање. Саградио је Мавро, син Андрије Казафранци, са својом супругом Добрицом кћерком

---

¹⁷⁴² П. Шеровић, *Натпис са именом краља Твртка на старинској црквици св. Антуна у Тивту*, 34.

¹⁷⁴³ Ђ. Бошковић, *Две бокељске цркве*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, VI- VII/1940, бр. 1-4, 31-37.

¹⁷⁴⁴ *Исто*, 31-33.

¹⁷⁴⁵ Ђ. Бошковић, *Две бокељске цркве*, бр. 1-4, 34-37.

¹⁷⁴⁶ *Цркве у Луштици*, св. I, 39-40.

¹⁷⁴⁷ *Исто*, св. II, 126-128.

¹⁷⁴⁸ *Исто*, св. III, 222-223.

¹⁷⁴⁹ П. Шеровић, *Стари записи и натписи из цркве св. Луке и капеле св. Спиридона у Котору*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, VI- VII/1940, бр. 1-4,47; П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 9.

градоначелника Василија.¹⁷⁵⁰ Шеровић истиче да је црква св. Луке била у рукама римокатолика све до 1657. године када су је млетачке власти предале православцима, који су побјегли од Турака из околних мјеста, нарочито Грбља у Котор и да је римокатолички олтар остао све до 1812. године.¹⁷⁵¹

Користећи Мајкова (Историја српског народа, Београд 1876, превод Ђура Даничић) и Ђелчића (*Memorie storiche sulle Vocehe di Cattaro, Zara 1880*), Ђорђе Стратимировић у тексту стручног карактера износ историју цркве св. Николе у Котору.¹⁷⁵² За цркву св. Николе у Котору каже да је саградио Никола Бућа у првој половини XIV вијека, који се спомиње као војвода и савјетник, а касније и протовестијар српског цара Стефана Душана, као и да је Никола Бућа учествовао у бици код Велбужда 1330. године.¹⁷⁵³ Стратимировић наводи да је сачуван текст даровног листа од 12. октобра 1344. године, којим Никола Бућа предаје цркву св. Николе доминиканском реду и да је вјероватно и цар Душан са царицом Јеленом приликом посјете Котору 1350. године посјетио и цркву св. Николе.¹⁷⁵⁴

У тексту стручног карактера о Котору у прошлости, Саво Ђ. Бакочевић пише и о катедрали св. Трипуна, наводећи да ју је саградио Андрацео Сараценис патриције которски 809. године и у њу смјестио мошти св. Трипуна које је купио од млетачких трговаца.¹⁷⁵⁵ Бакочевић истиче интересантан податак, да се, по Јосипу Ђелчићу, у манастиру Милешева налази исправа која приписује Стефану Првовјенчаном заслуге за подизање цркве св. Трипуна, Марије Инфунаре, св. Ђорђа на острву код Пераста и св. Михаила на Страдиотима, али Бакочевић констатује да су цркве св. Трипуна и св. Марије грађене неколико стотина година прије Немањића, те је вјероватно њих Стефан Првовјенчани темељно поправио.¹⁷⁵⁶ Бакочевић наводи да је црква саграђена на округлој основи, а да је садашња тробродна романска црква назидана у XI и XII вијеку.¹⁷⁵⁷

---

¹⁷⁵⁰ П. Шеровић, *Стари записи и натписи из цркве св. Луке и капеле св. Спиридона у Котору*, бр. 1-4,47.

¹⁷⁵¹ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 9; М. Милошевић, *Кључни документи о цркви Св. Луке у Котору од краја XII до краја XVIII вијека*, Црква Светог Луке кроз вјекове, Котор 1997, 174-175.

¹⁷⁵² Ђ. Стратимировић, *О цркви св. Николе у Котору*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке за 1893., 38-40.

¹⁷⁵³ Ђ. Стратимировић, *О цркви св. Николе у Котору*, 38.

¹⁷⁵⁴ *Исто*, 39.

¹⁷⁵⁵ С. Бакочевић, *Котор у прошлости*, бр. 39, 2.

¹⁷⁵⁶ *Исто*, 2.

¹⁷⁵⁷ *Исто*, 2.

О катедрали св. Трипуна у Котору писао је дон Иво Стијепчевић у *Зетском гласнику*.¹⁷⁵⁸ У тексту стручног карактера Стјепчевић такође пише о св. Трипуну, преносу моштију у которску катедралу 809. године, и наводи да је та црква стајала нешто сјеверније од данашње. Андреацијева црква пострадала је вјероватно крајем X вијека у походу цара Самуила, а почетком XII вијека приступили су Которани изградњи данашње цркве у романском стилу. Црква је довршена 1166. године, свечано су је посветили которски бискуп Малон, арбански Лазар, дриватски Мартин и улцињски Иван. Свечаности су присуствовали уз осам опата, новоизабрани свачки бискуп Петар и византијски намјесник за Далмацију и Дукљу кир Изанак. Године 1320. звоници и побочне лађе су прекривени оловом, а 1335. године цркву су украсили фрескама грчки сликари.¹⁷⁵⁹

Стјепчевић даје детаљан архитектонски опис катедрале св. Трипуна и наводи да су слике смјештене у апсиди главног олтара рађене у времену од 1435-1442. године. У црквеној ризници чува се мермерни остатак из IX вијека са натписом: „*Andree sci ad honorem sociorumque majorem*“. Да ли је овај натпис припадао првој цркви или је донесен са неке друге грађевине, Стјепчевић каже, да се не може знати.¹⁷⁶⁰ У ризници се налази и велики сребрни крст, израђен у готском стилу, кога је цркви поклонио которски бискуп Марин Контарено (1429-1453). Свакако највећу пажњу заслужују мошти св. Трипуна које се чувају у разноврсним направама, које Стјепчевић детаљно описује и каже да се најважније мошти чувају у мермерном саркофагу затвореном сребрним вратима, истичући да је понос града у прошлости и садашњости представљала глава св. Трипуна (Славна Глава), која стоји на пиједесталу византијског поријекла најкасније из почетка XIII вијека. Глава је била повраћена у Котор 1227. године.¹⁷⁶¹

Петар Шеровић наводи да је краљица Јелена, жена краља Уроша, сазидала је фрањевачки манастир близу врата Гурдића у Котору.¹⁷⁶²

---

¹⁷⁵⁸ И. Стјепчевић, *Катедрала св. Трипуна у Котору*, Зетски гласник, 11/1939, бр. 781, 4; бр. 783, 5; бр. 785, 5; бр. 786, 4.

¹⁷⁵⁹ Исто, бр. 781, 4.

¹⁷⁶⁰ Исто, бр. 783, 5.

¹⁷⁶¹ Исто, бр. 785, 5.

¹⁷⁶² Ш. (Петар Шеровић), *Градачка црква, задужбина краљице Јелене*, Глас Боке, 4/1935, бр. 157, 3; Краљица Јелена основала је у Котору 1288. године самостан и цркву за фрањевце, в. Л. Блехова Челебић, *Хришћанство у Боки 1200-1500, Которски дистрикт*, 45.

Грбаљ

О Грбаљском манастиру писали су Андрија Јовићевић, Грбљанин и Младен Црногорчевићи.¹⁷⁶³ Текст стручног карактера о манастиру Подластва у Грбљу написао је Андрија Јовићевић, који каже да је манастирска црква малих размјера, да је живописана и посвећена Малој Госпођи, да се манастир спомиње још од најстаријег доба.¹⁷⁶⁴ Никола Ерцеговић из грбаљског села Врановића приложио је 1419. године манастиру цекин свијећа, а 1427. године, на Митровдан, овдје је донесена грбаљска установа (законик) од 126 тачака.¹⁷⁶⁵ У XIV вијеку ту постојала манастирска црква којој се данас једва разазнају последњи трагови.¹⁷⁶⁶ У тексту идеолошког карактера за манастир св. Богородице у Грбљу, зборног мјеста и светиње Грбљана, каже се да га је подигао цар Душан и да је касније у тешким временима био „кула српства и православља“, као и да је у њему поникао Грбаљски статут (1427) један од наших најзанимљивијих законика.¹⁷⁶⁷ На подручју Грбља из средњег вијека потичу и цркве, св. Николе у Пелинову грбаљском и св. Тројице, обје по предању из XIV вијека.¹⁷⁶⁸

Будва

Петар Шеровић у *Гласнику Народног универзитета* пише о некадашњој цркви *S. maria de Castello* у Будви, наводећи мишљење Младена Црногорчевића (Цркве и манастири у општини будванској, Задар 1901, 4-5) да је ова црква малих размјера порушена 1888. године и да је на њеном мјесту подигнуто војно складиште као и да је важне податке о овој цркви дао Колети у свом дијелу „*Illyricum sacrum*“ (Vol. VII, p. 209, 211, 217). Када говори о потресу из 1667. године Колети наводи да се над градом Будвом уздиже тврђава, која се назива Кастел св. Марије (*Sastellum s. Mariae*) по храму и манастиру посвећеном

---

¹⁷⁶³ А. Јовићевић, *Манастир Подластва*, Зетски гласник, IX/1937, бр. 69-70, 28, VIII, 3; Грбљанин, *Обнова грбаљског манастира Св. Богородице*, Глас Боке, 5/1936, бр. 190, 3; М. Ц. (Младен Црногорчевић), *Манастир Рождества Св. Богородице у Грбљу*, Просвјета, VI/1895, св. VIII, 426-429.

¹⁷⁶⁴ А. Јовићевић, *Манастир Подластва*, 69-70, 28, VIII, 3.

¹⁷⁶⁵ Исто, 3; М. Ц., *Манастир Рождества Св. Богородице у Грбљу*, св. VIII, 427.

¹⁷⁶⁶ М. Ц., *Манастир Рождества Св. Богородице у Грбљу*, св. VIII, 426.

¹⁷⁶⁷ Грбљанин, *Обнова грбаљског манастира Св. Богородице*, бр. 190, 3.

¹⁷⁶⁸ М. Црногорчевић, *Црква св. Николе у Пелинову Грбаљском*, Просвјета, VII/1896, св. I, 33-35, О црквеним грађевинама у Грбљу в. В. Кораћ, *Монументална сакрална архитектура у Грбљу*, Грбаљ кроз вјекове, Грбаљ 2005, 579-584.

Богородици, који су на том мјесту саградили монаси грчког обреда и који ту обитавају (*a tempo et coenobio, quod ibidem sub titulo et auspiciis Deiparae Virginis monachi ritus graeci construxerunt et incolebant*), као и да је црква при земљотресу остала неоштећена. Колети наводи да су ови крајеви некада припадали Краљевини Србији или Рашкој и да су отуда православни монаси у цркви св. Марије. Шеровић на крају закључује да је ова црква саграђена или у доба Немањића или још раније: у доба византијске управе нашим крајевима.¹⁷⁶⁹

Манастир св. Арханђела Михаила на Превлаци

Један о текстова у коме се спомиње овај манастир је текст П. Д. Шеровића „Немањићи и Бока“.¹⁷⁷⁰ У доба Стефана Првовјенчаног, био је саграђен величанствени манастир св. Арханђела на Превлаци на темељима старог порушеног истоименог манастира у којему је била катедра Зетске епископије. Данас је манастир у рушевинама, истиче Шкерковић.¹⁷⁷¹ Такође, у једном тексту писаном поводом стогодишњице цркве на Превлаци, са идеолошком компонентом, аутор наводи да је на Превлаци основан храм посвећен сабору св. Михаила, од стране српских великаша за вријеме краља Стефана Првовјенчаног.¹⁷⁷²

По свој прилици су и ратне галије, које је цар Душан био купио у Млецима, када је дошао до увјерења да је и српској држави потребна нека флота, биле усидрене у данашњој Боки и то у тиватском заливу у близини превлачког манастира св. Арханђела Михаила.¹⁷⁷³ Познато је да је у оно доба и манастир св. Арханђела Михаила имао своје лађе, које су наоколо крстариле и чувале га од непријатељских напада. Врло је вјероватно да је војска на овој српској ратној флоти била већином из данашње Боке, јер Србија онда није имала својих људи вјештих поморству, а цар Душан није могао испословати од Млечана, да му

---

¹⁷⁶⁹ П. Шеровић, *Некадашња црква „S. Maria de Castello“ у Будви*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, VI- VII/1940, бр. 1-4, 44-45; црква св. Марије у Каштелу сазидаана је у периоду између XII и XIV вијека, а данас више не постоји, в. М. Ковачевић, *Црква „S. Maria in Castello“*, Старинар 20 (1970), 183.

¹⁷⁷⁰ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 7-10.

¹⁷⁷¹ *Исто*, 9.

¹⁷⁷² П. У., *Један свечани дан на историској Превлаци*, бр. 71, 2.

¹⁷⁷³ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 7.

они дају и спреме људе за флоту, јер се у оно доба осјећала оскудица у спремним људима и у самим Млецима, закључује Шеровић своје излагање.¹⁷⁷⁴

Најпознатија солила у Боки била су у оно доба близу познатог манастира св. Арханђела Михаила, столице православног зетског епископа. Трговина сољу у Котору била је подијељена између града и српског краља.¹⁷⁷⁵

У тексту писаном поводом стогодишњице цркве на Превлаци, аутор истиче да није историјски утврђено да ли су Превлаку разорили Млечани или Турци, наводећи да је по једном запису Превлака разорена 1441. године, а то поткрепљују декрети Франа Фоскарија од 11. јула 1446. године и 22. маја 1455. године и декрет Леонарда Венијерија од 30. септембра 1672. године који се позива на одлуку млетачког Сената 1451. године.¹⁷⁷⁶

Ратачки манастир

У тексту стручног карактера П. Рафаиловић је описао историју манастира Ратац у Спичу.¹⁷⁷⁷ Рафаиловић износи мишљење да су манастир Ратац подигли Немањићи - српска краљица Јелена, жена Уроша I, да је био православни манастир, да су га католици преотели почетком XV вијека - бенедиктинци, а касније срушили Млечани. Манастирски посједи, пише Рафаиловић били су предмет спора између Паштровића и Барана.¹⁷⁷⁸ Петар Шеровић наводи да је краљица Јелена, жена краља Уроша I, даривала богатим поклонима манастир св. Марије Ратачке (*Sancta Maria de Rotezo*) близу Спича, а да је сазидала и фрањевачки манастир св. Николе близу Бара.¹⁷⁷⁹

---

¹⁷⁷⁴ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 7-8.

¹⁷⁷⁵ Исто, 9; Од 143 сона поља у Грбаљском пољу зетски православни митрополит је располагао са 10, в. Момчило Спремић, *Грбаљ и Српска деспотовина (1421-1459)*, Грбаљ кроз вјекове, 194.

¹⁷⁷⁶ П. У., *Један свечани дан на историској Превлаци*, бр. 71, 2.

¹⁷⁷⁷ П. Рафаиловић, *Ротец (Rotesium)*, Бока, велики илустровани календар за 1911., 21-22.

¹⁷⁷⁸ Исто, 21; Г. Суботић наводи да је нетачно тврђење да је краљица Јелена подигла ратачки манастир, он је знатно старији и подигнут је најкасније у XI вијеку, а ниједна од порушених цркава у овом манастирском комплексу не потиче из времена краљице Јелене, Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју*, Историјски гласник, бр. 1-2, Београд 1958, 145.

¹⁷⁷⁹ Ш., *Градачка црква, задужбина краљице Јелене*, бр. 157, 3; Краљица Јелена је поклонила велика имања ратачком манастиру св. Богородице, о садржини њене даровне повеље сазнајемо из касније Милутинове потврде издате у Котору, в. Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју*, 145; Према Фарлатијевим ријечима Јелена је подигла у Бару фрањевачки манастир са црквом, за коју Јиречек каже да је посвећена св. Николи, в. Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју*, 138, нап. 50.

Рафаиловић оспорава мишљење С. Стратимировића да је почетком XIV вијека манастир био у рукама бенедиктинског реда, тј. тврдњу коју износи Стратимировић (*Шематизам Бококоторске епархије за 1897. годину*, 38) да је краљ Милутин 1305. године приликом посјете Котору потврдио даровнице бенедиктинцима католичког манастира св. Марије Ратачке. Такође Рафаиловић износи мишљење др Б. Петрановића (Богомили, Задар, 1867) да је измишљена повеља краља Стефана Уроша од 1307. године којом он тобоже дарива неке земље манастиру Градишту, пошто је даровштину најприје одобрио и потврдио барски надбискуп Марин, као и мишљење Стефана Митрова Љубише (Приповјести, Панчево, 1882) да је браство Ратачког манастира имало у Градишту своје јесенско станиште и да се у њему склонио већи дио братства из разореног Ратачког манастира.¹⁷⁸⁰ Рафаиловић каже да година рушења манастира није позната, али је то било у вријеме кад су Млечани порушили манастир св. Арханђела Михаила на Превлаци и присвојили многе православне цркве у Боки Которској.¹⁷⁸¹ Рафаиловић припада романтичарској историографској школи, позива се на предања, и нетачно наводи да је Јелена, жена српског краља Уроша I, кћерка Балдуина II, последњег латинског цара у Цариграду. Нетачне су и године владавине Уроша I, он ставља да је Урош I владао од 1240-1272. године, умјесто од 1243-1276. године.¹⁷⁸²

Манастир Прасквица и Дуљево

О манастиру Прасквица написано је неколико текстова стручног карактера, од Андрије Јовићевића, Ђорђа Стратимировића и Петра Шеровића, као и један публицистички текст у *Зетском гласнику*.¹⁷⁸³

У тексту стручног карактера о манастиру Прасквица, у коме су коришћени радови Саве Накићеновића и Андрија Јовићевић, износи се податке да манастир има двије цркве: малу, која је по постанку старија и посвећена св. Тројици и велику посвећену св. Николи. Јовићевић истиче да постанак манастира није тачно испитан. По једном предању, темељ

¹⁷⁸⁰ П. Рафаиловић, *Ротец (Rotesium)*, 22.

¹⁷⁸¹ *Исто*, 22.

¹⁷⁸² *Исто*, 21; *Историја српског народа*, I, 314. (Б. Ферјанчић)

¹⁷⁸³ А. Јовићевић, *Манастир Прасквица*, *Зетски гласник*, VI/1934, бр. 53, 3; Ђ. Стратимировић, *Оснивање манастира Прасквице*, *Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке за годину 1893*, 40-43; П. Шеровић, *Манастир Прасквица*, *Глас Боке*, 4/1935, бр. 142, 3; бр. 143, 3; бр. 144, 3; бр. 145, 3; бр. 146, 3; бр. 147, 3; *Прасквица*, *Зетски гласник*, 7/1935, бр. 84, 2.

му је постављен 1050. године, а 1307. године краљ Милутин му је потврдио нека села која му је раније била даровала његова мајка краљица Јелена и обдарио га са многим прилозима. Јовићевић даље наводи да је стара црква била услед тешких прилика запуштена и да је на њеним темељима Балша III подигао 1413. године нову цркву и дао јој повељу. Оригинал повеље је изгубљен, али је у архиви которског суда сачуван италијански превод и по њему се дознаје да је манастир Прасквицу подигао Балша III. У повељи се међу свједоцима помиње поклицар војводе Сандаља Хранића, а манастир се касније помиње 1458. године када је подигнута манастирска воденица.¹⁷⁸⁴

У тексту стручног карактера Ђорђе Стратимировић пише о оснивању манастира Прасквице, задужбине Балше III Страцимировића Балшића. Стратимировић наводи да је манастир саградио зетски господар Балша III 1413. године у мјесту Прасквица и цркву посветио св. Николи.¹⁷⁸⁵

Шеровић пише укратко о томе ко је подигао и кад манастирску цркву св. Николе, износи садржај оснивачке повеље и истиче да се од првобитне Балшине цркве св. Николе сачувао само један малени остатак зида. Шеровић такође даје податак да се више манастирске оgrade на једном малом брежуљку налази друга манастирска црква посвећена св. Тројици и да је то била она црква на коју се односи Фарлатијева вијест да јој је српски краљ Урош II потврдио нека села која јој је даровала мајка краљица Јелена.¹⁷⁸⁶

За Дуљево се наводи предање да је овај манастир сазидан за вријеме владавине цара Душана и да је био филијала манастира Дечана.¹⁷⁸⁷

Манастир Режевићи

У тексту стручног карактера Андрија Јовићевић је описао манастир Режевићи, који се налази недалеко од Петровца и наводи да манастир има двије цркве, малу старију, посвећену Великој Госпођи и велику посвећену св. Тројици. Јовићевић наводи предања да манастир потиче из доба Немањића и да се при зиду манастирске куће познају трагови

---

¹⁷⁸⁴ А. Јовићевић, *Манастир Прасквица*, бр. 53, 3; Српски препис повеље о оснивању манастира св. Николе у Прасквици 1413. године упоредо са Калођурђевим преводом из Јиречековог преписа дао је Петар Д. Шеровић, *Повеља о оснивању манастира св. Николе у Прасквици и њени додаци*, Историјски часопис, V, Београд 1955, 323-332.

¹⁷⁸⁵ Ђ. Стратимировић, *Оснивање манастира Прасквице*, 41.

¹⁷⁸⁶ П. Шеровић, *Манастир Прасквица*, бр. 142, 3.

¹⁷⁸⁷ *Прасквица, Дуљево*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке, 1/1874, 12.

фресака цркве св. Стефана коју је по предању саградио цар Душан, али да је она давно нестала и да се од њеног камена саградила каснија Свето Успенска црква. Јовићевић наводи и да је манастир био окружен бредом и да је за њега тијесно везано име Никодима Режевића за кога се каже да је био добар иконограф и да је 1423. године живописао једну икону које је одавно нестало.¹⁷⁸⁸

Скадарски басен

О манастирима на Скадарском језеру написан је велики број текстова. Писано је о Врањинском манастиру, Пречистој Крајинској, манастиру Ком, Бешкој, Старчевој Горици, манастиру Морачник. Простор Скадарског језера је због великог броја манастира и њихових калуђера, који су проводили вријеме у молитви и посту, назван „српском Светом Гором“.¹⁷⁸⁹

Врањински манастир

О Врањинском манастиру написано је неколико текстова стручног карактера. Илија Радуловић је уз коришћење литературе и извора обрадио манастир св. Николе на Врањини, острву у Скадарском језеру.¹⁷⁹⁰ О Врањинском манастиру писали су Филип Радичевић¹⁷⁹¹ и Иларион Руварац у *Просвјети*,¹⁷⁹² Андрија Јовићевић у *Зетском гласнику*, у више наставака.¹⁷⁹³ О манастиру Врањини писао је кратко Марко Драговић у оквиру путописа.¹⁷⁹⁴ Такође у оквиру путописа о манастиру Врањини и хрисовуљама за овај манастир писао је Лазар Томановић.¹⁷⁹⁵ У *Зетском гласнику* о манастиру Врањина писао је Томо Ораовац.¹⁷⁹⁶

---

¹⁷⁸⁸ А. Јовићевић, *Манастир Режевић*, Зетски гласник, X/1938, бр. 776, 2-3.

¹⁷⁸⁹ И. (Илија Радуловић), *Манастир св. Николе на Врањини*, Зетски гласник, 11/1939, бр. 783, 2.

¹⁷⁹⁰ *Исто*, бр. 783, 2; бр. 784, 2.

¹⁷⁹¹ Ф. Радичевић, *О Врањинском манастиру*, св. III, 97.

¹⁷⁹² И. Руварац, *Манастир св. Николе на Врањини у скадарском блату*, Камичци-прилошци за други зетски дом, Просвјета, II/1894, св. X, 530-540.

¹⁷⁹³ А. Јовићевић, *Манастир Врањина*, Зетски гласник, V/1933, бр. 64, 2; бр. 65, 2; бр. 66, 2. (=Древни српски манастири, 27-32)

¹⁷⁹⁴ М. Драговић, *С пута*, бр. 28, 2.

¹⁷⁹⁵ Л. Томановић, *Излет на Врањинску славу*, Нова Зета, I/1889, бр. 5, 175-183.

¹⁷⁹⁶ Т. Ораовац, *Имовина Цетињског манастира, Иван бегово завештање*, Зетски гласник, 8/1936, бр. 33, 2.

Радуловић сматра да је манастир Врађину подигао зетски епископ Иларион почетком XIII вијека.¹⁷⁹⁷ Руварац такође наводи да је манастир св. Николе саградио Иларион, зетски епископ,¹⁷⁹⁸ критикујући мишљења Константина Јиречека који сматра да је манастир основао архиепископ Сава I Немањић,¹⁷⁹⁹ и П. А. Ровинског који каже да је манастир основао архиепископ Сава II.¹⁸⁰⁰ Јовићевић наводи да је први темељ манастиру св. Николе на Врађини поставио први зетски епископ Иларион око 1233. године, да је повељом од 1233. године архиепископ Сава Немањић дао земљу метоха св. Спаса на Плавници манастиру на Врађини, као и повластице, да не даје работнике властели, ослобађа га од рада на путевима, од војске, од зидања градова, да епископ има право да се назива архиепископом, да калуђери бирају игумана и да га потврђује епископ.¹⁸⁰¹ У манастиру се налази гробница епископа Илариона, са натписом у коме је његово име. Такође, у повељи краља Владислава од 1242. године и у повељи краљице Јелене стоји да је овај манастир подигао епископ Иларион, као и у повељи Саве Немањића из 1233. године, истиче Илија Радуловић.¹⁸⁰²

Томо Ораовац сматра да је Зетска епископија основана у Врађинском манастиру 1233. године.¹⁸⁰³ Ф. Радичевић, који наводи да је у њему била смјештена зетска митрополија која се из Крајине преселила у Врађину, па последице на Обод, а 1484. године на Цетиње.¹⁸⁰⁴ Јовићевић наглашава да је манастир Врађина био све до 1485. године сједиште зетског епископа, да је неко вријеме био и сједиште зетског митрополита.¹⁸⁰⁵

Руварац сматра да је први српски архиепископ Сава Немањић поставио Илариона за зетског епископа око 1222/23. године.¹⁸⁰⁶ Руварац наводи Ровинског, по коме су манастиру св. Николе на Врађини приложили села у Црмници: краљ Владислав село Годиње, краљица Јелена Кринице, краљ Милутин Лимљане, Стефан Дечански Орахово и

---

¹⁷⁹⁷ И., *Манастир св. Николе на Врађини*, бр. 783, 2; Савременик Н. Дучић сматра да је манастир сазидан између 1221. и 1233. године, в. Н. Дучић, *Врађина у Зети и хрисовуље на Цетињу*, Гласник српског ученог друштва, књ. X, св. XXVII, Београд 1870, 167.

¹⁷⁹⁸ И. Руварац, *Манастир св. Николе на Врађини у скадарском блату*, св. X, 536.

¹⁷⁹⁹ Исто, 537-538.

¹⁸⁰⁰ И. Руварац, *Манастир св. Николе на Врађини у скадарском блату*, св. X, 538.

¹⁸⁰¹ А. Јовићевић, *Манастир Врађина*, Древни српски манастири, 27; Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врађинског*, Историјски записи, год. XII, књ. XVI, бр. 3-4, Подгорица 1959, 39-40.

¹⁸⁰² И., *Манастир св. Николе на Врађини*, бр. 783, 2;

¹⁸⁰³ Т. Ораовац, *Имовина Цетињског манастира*, Иван бегово завештање, бр. 33, 2.

¹⁸⁰⁴ Ф. Радичевић, *О Врађинском манастиру*, св. III, 97.

¹⁸⁰⁵ А. Јовићевић, *Манастир Врађина*, Древни српски манастири, 29.

¹⁸⁰⁶ И. Руварац, *Камичци-прилози за други зетски дом*, св. XII, 646.

Брчели, Стефан Душан Трново, Ђурађ Страцимировић Балшић приложио је 1403/4. године половину села Раке, а Балша III, 1420. године село Каруче.¹⁸⁰⁷ Радуловић наводи да су дародавци манастира били: Сава Немањић, краљ Стефан Владислав, краљ Стефан Урош (о. 1255), краљица Јелена (о. 1280), краљ Милутин (о. 1296), краљ Стефан Дечански (о. 1326). Цар Душан је 29. априла 1348. године даровао манастир Врањину српском манастиру св. Арханђела у Јерусалиму. Даље, као дародавце, Радуловић наводи: Ђурађа Страцимировића (1404), Балшу III (1417. и 1420), матагушку властелу (1468), Ивана Црнојевића (1469). Турски султан је 1478. године, да би за себе придобио људе Ивана Црнојевића, у табору испод Скадра, потврдио манастиру Врањина све раније повластице.¹⁸⁰⁸

Јовићевић даје пунију листу дарованих насеља врањинском манастиру: краљ Владислава даровао му је осим села Годиња и црмничка села Медвеђу Главу и Крушевицу; краљица Јелена осим Крњице даровала му је око 1280. године и Уљаник у Крушевицама; краљ Милутин даровао му је осим Орахова, око 1296. године од трга Св. Срђа по 100 перпера годишње, потврђујући хрисовуље својих предака Светог Саве и краља Владислава; у хрисовуљи краља Милутина наводи се, да је село Брчели уступљено властелину Митру Казанцу, који је подигао себи гроб у манастиру Врањини.¹⁸⁰⁹ Јовићевић наводи и да су Матагужани 1468. године приложили манастиру село Увич у Зети, земљу Јеч међу ријеком Плавницом и потоком Октабежом и до брда Михлија, а за то су им иступљена три гроба у манастиру.¹⁸¹⁰

Иларион Руварац наводи да се у зборнику српских споменика који је издао Франц Миклошић 1858. године у Бечу налазе повеље архиепископа Саве Немањића и цара Стефана Душана за манастир св. Николе на Врањини.¹⁸¹¹ Руварац опширно анализира даривање половине дохотка манастира св. Николе на Врањини, од стране српског цара Душана, манастиру св. Арханђела у Јерусалиму 1348. године¹⁸¹² и наводи мишљење Н.

---

¹⁸⁰⁷ И. Руварац, *Камичци-прилошци за други зетски дом*, XII, 647; Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинског*, 39-43.

¹⁸⁰⁸ И., *Манастир св. Николе на Врањини*, бр. 784, 2; Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинског*, 44.

¹⁸⁰⁹ А. Јовићевић, *Манастир Врањина*, Древни српски манастири, 27-28.

¹⁸¹⁰ *Исто*, 28.

¹⁸¹¹ И. Руварац, *Манастир св. Николе на Врањини у скадарском блату*, Камичци-прилошци за други зетски дом, св. X, 530-540.

¹⁸¹² И. Руварац, *Камичци-прилошци за други зетски дом*, св. XII, 647-648.

Дучића да се манастир тог намета ослободио 1479. године, али да је одмах потпао, под друго, турско господство.¹⁸¹³ Јовићевић истиче да је манастиру Врањини хрисовуљом српског цара Душана 1348. године осим што је морао да даје половину својих прихода манастиру св. Арханђела у Јерусалиму, одузето право да сам себи бира игумане, већ је то радио игуман св. Арханђела у Јерусалиму. Касније 1469. године Иван Црнојевић је издао грамату којом је исправио све неправде учињене манастиру и којом је сва приложена добра довео у старе границе и у којој се наводе границе села у Зети, Лимљанима, Лимском Пољу, Брчелима, Опточићима, Томићима и Шишовићима.¹⁸¹⁴

Руварац пише и о игуманима Врањинског манастира, и наводи имена игумана из XV вијека: Романа (до 1436.), Никодима (о. 1454.), Никандра (после 1454., а прије 1468.) и Јосифа (о. 1468).¹⁸¹⁵

Радуловић наводи, да су се у манастиру Врањини 6. септембра 1455. године састали у присуству Јована Болинија, млетачког провидура за Албанију и великог војводе Стефана Црнојевића, представници српских и арбанашких брдских племена, нарочито Хоти, Матагужи, Кучи, Пипери, Лужани, Бјелопавлићи, Никшићи и други, и заклели се на вјерност Млетачкој Републици.¹⁸¹⁶

Томановић наводи да се хрисовуље за Врањински манастир, по Миклошићу, Јастребову и Дучићу, налазе у ризници цетињског манастира или министарства финансија.¹⁸¹⁷

Ораовац и Томановић цитирају Нићифора Дучића који за манастир Врањину каже да је: „српска Лавра, митрополија, народна школа, сиротињска кућа, у којему је околни православни народ вазда наилазио душевне и тјелесне хране“.¹⁸¹⁸ Т. Ораовац наглашава да су све српске династије, од Немањића до Црнојевића, Врањини поклањале посебну пажњу и да то показује колики је значај био митрополије пренесене на Цетиње.¹⁸¹⁹

Ф. Радичевић наводи податак да је о манастиру Врањини прикупио доста лијепих података и старина архимандрит Дучић, који у својој књизи „Књижевни радови“ опомиње

---

¹⁸¹³ И. Руварац, *Камичци-прилошци за други зетски дом*, св. XII, 650-651.

¹⁸¹⁴ А. Јовићевић, *Манастир Врањина*, Древни српски манастири, 28.

¹⁸¹⁵ И. Руварац, *Камичци-прилошци за други зетски дом*, св. XII, 656.

¹⁸¹⁶ И., *Манастир св. Николе на Врањини*, бр. 784, 2; *Историја Црне Горе*, II-2, 232. (П. Мијовић)

¹⁸¹⁷ Л. Томановић, *Излет на Врањинску славу*, бр. ,179.

¹⁸¹⁸ Т. Ораовац, *Имовина Цетињског манастира, Иван бегово завештање*, бр. 33, 2; Л. Томановић, *Излет на Врањинску славу*, бр. ,181.

¹⁸¹⁹ Т. Ораовац, *Имовина Цетињског манастира, Иван бегово завештање*, 2.

млађи нараштај и учена српска друштва, да се проучи и опише српска Зета, као славна и знаменита српска област.¹⁸²⁰

Пречиста Крајинска

О манастиру Пречиста Крајинска писао је Андрија Јовићевић, који каже да га је подигао зетски кнез Јован Владимир кога је македонски цар погубио у Преспи. Јовићевић наводи да је тијело св. Владимира почивало у овом манастиру до 1241. године, када су га Епирци однијели, и да се налази у једном манастиру код Елбасана. Јовићевић описује рушевине манастира и каже да се држи манастирска кула висока 12-14 м, са четири боја и на врху звоник. Јовићевић сматра да је у Пречистој Крајинској била неко вријеме Зетска митрополија, и да је одавде пренесена у Врађину.¹⁸²¹

Манастир Ком

О манастиру Ком писали су Филип Радичевић и Иларион Руварац у *Просвјети*,¹⁸²² и Андрија Јовићевић у *Гласу Црногорца и Зетском гласнику*.¹⁸²³

У стручном тексту Ф. Радичевића који припада романтичарској историографској школи, описан је манастир Ком, који се налази у Ријечкој нахији, између Одринске горе, села Додоша и тврђаве Жабљака. Радичевић наводи да је црква манастира Ком посвећена Успењу Пресвете Богородице и да је подигао Стефан Црнојевић у вријеме своје владавине Зетом, док му је сједиште било на Жабљаку и док је сједиште митрополије било на Врађини.¹⁸²⁴ Радичевић укратко описује изглед цркве и наводи да се у њој налазе четири гробнице, једна Стефана Црнојевића (умро 1471), друга госпође Маре, обје гробнице су са натписима, а између њих се налазе двије гробнице без натписа.¹⁸²⁵

---

¹⁸²⁰ Ф. Радичевић, *О Врађинском манастиру*, св. III, 98.

¹⁸²¹ А. Јовићевић, *Манастирске рушевине на Скадарском језеру*, бр. 52, 3.

¹⁸²² Ф. Радичевић, *Успенски манастир на Кому*, *Просвјета*, I/1893, св. VI, 209; И. Руварац, *Српски манастири у скадарском блату*, Камичци-прилошци за други зетски дом, *Просвјета*, II/1894, св. VIII, 421-425.

¹⁸²³ А. Јовићевић, *Нешто о манастиру Кому*, *Глас Црногорца*, XXVII, бр. 38, 2; исти, *Манастир Ком, Древни српски манастири*, 90-92. (= *Зетски гласник*, V/1933, бр. 73, 4; бр. 76, 5)

¹⁸²⁴ Ф. Радичевић, *Успенски манастир на Кому*, св. VI, 209.

¹⁸²⁵ *исто*, 210.

О манастиру Кому писао је Иларион Руварац описујући српске манастире у скадарском блату. У уводном дјелу Руварац наводи ко је све писао о манастирима у скадарском басену: владика Василије Петровић, Маријан Болица, Поп Дукљанин.¹⁸²⁶ О манастиру Кому, наводи Руварац, писали су: архимандрит Дучић, П. Ровински и Ф. Радичевић. Архимандрит Дучић, пише Руварац, превео је и натпис са гробнице Стефана Црнојевића, али нетачно, на шта је указао Љубомир Ковачевић 1885. године, који је тачно превео натпис који говори да је испод плоче сахрањен Љеш Црнојевић, војвода српског деспота Стефана Лазаревића, а не Стефан Црнојевић.¹⁸²⁷ Руварац је мишљења да је Љеш Црнојевић (Ђурашевић) који је умро на крају 1422. године, сахрањен у цркви Успења Пресвете Богородице на Кому, коју је он заједно са братом Ђорђем, оцем Стефана Ђурашина и Којчина Црнојевића саградио. Тако би манастир на Кому била задужбина Љеша (Алексе) и Ђорђа Црнојевића, а не Ђорђева сина Стефана.¹⁸²⁸ То мишљење првобитно заступа и Андрија Јовићевић и наводи да је вјероватно Љеш Црнојевић саградио манастир Ком.¹⁸²⁹ Јовићевић касније, у другом тексту о манастиру Ком, заступа мишљење да је манастир Ком подигао Стефан Црнојевић негдје средином XV вијека, а то мишљење потврђује граматом Ивана Црнојевића у којој се каже: „Све што су имале цркве Комска и Горица, које су обје цркве саградили наши родитељи...”¹⁸³⁰ Јовићевић сматра да живопис цркве није из XV вијека већ из XVII вијека, као и да је манастир запустио у вријеме преласка Ивана Црнојевића и митрополита на Цетиње.¹⁸³¹ Да је манастир запустио у то вријеме указује и податак, наводи Јовићевић, да је Иван Црнојевић 1485. године, када је подигао манастир на Цетињу, сво имање манастира Кома приложио Цетињском манастиру.¹⁸³² За гробове који се налазе у манастирској цркви Јовићевић каже да су Љеша Црнојевића и Маре, жене Стефана Црнојевића, сестре Скендер-бега, а да је у једном од преостала два гроба, сахрањен Стефан Црнојевић.¹⁸³³

---

¹⁸²⁶ И. Руварац, *Српски манастири у скадарском блату*, Камичци-прилошци за други зетски дом, св. VIII, 421-422.

¹⁸²⁷ И. Руварац, *Српски манастири у скадарском блату*, Камичци-прилошци за други зетски дом, св. VIII, 423.

¹⁸²⁸ *Исто*, 424.

¹⁸²⁹ А. Јовићевић, *Нешто о манастиру Кому*, бр. 38, 2.

¹⁸³⁰ А. Јовићевић, *Манастир Ком*, Древни српски манастири, 90.

¹⁸³¹ *Исто*, 90-91.

¹⁸³² *Исто*, 92.

¹⁸³³ *Исто*, 91.

Манастир Бешка

О манастиру Бешка Горица написао је Иларион Руварац текст стручног карактера у *Просвјети*.¹⁸³⁴ Руварац на почетку износи тумачење И. С. Јастребова и Ч. Мијатовића о години када је храм саграђен, а која се налази у тексту натписа који се сачувао на вратима цркве и на крају опширне анализе закључује да је црква саграђена 1440. године.¹⁸³⁵ Андрија Јовићевић наводи да је цркву подигла Јелена Балшић, кћи кнеза Лазара, а мајка Балше III 1440. године и посветила је св. Богородици, као и да су на Бешкој биле двије цркве.¹⁸³⁶

Манастир Старчева Горица

За манастир Старчева Горица, Руварац износи мишљење да га је основао старац Макарије у вријеме Ђурађа I Балшића.¹⁸³⁷ Руварац наводи да је у њој сахрањен штампар Божидар Вуковић¹⁸³⁸ и да манастир и црква на Стрчевој Горици 1440. године нијесу били пусти, већ се у њима држала служба.¹⁸³⁹

О манастиру Старчево пише укратко и Андрија Јовићевић, који између осталог наводи да се налази у рушевинама.¹⁸⁴⁰

Манастир Морачник

Иларион Руварац наводи да за манастир Морачник на острву истог имена у Скадарском језеру има само један писмени споменик, повеља Балше III од 25. јуна 6925. тј. 1417. године, којом он прилаже манастиру Морачнику једно гувно соли.¹⁸⁴¹ Андрија

---

¹⁸³⁴ И. Руварац, *Бешка-Горица*, Камичци-прилошци за други зетски дом, св. IX, 475-478.

¹⁸³⁵ *Исто*, 477.

¹⁸³⁶ А. Јовићевић, *Манастирске рушевине на Скадарском језеру*, бр. 52, 3; Јелена је у неколико наврата наглашавала у свом тестаменту да је цркву Пресвете Богородице сачинила за свој гроб, в. Ђ. Тошић, *Сандајева удовица Јелена Хранић*, Зборник радова Византолошког института, бр. 41, Београд 2004, 435.

¹⁸³⁷ И. Руварац, *Старчева Горица*, Камичци-прилошци за други зетски дом, Просвјета, II/1894, св. IX, 478.

¹⁸³⁸ *Исто*, 478.

¹⁸³⁹ *Исто*, 479.

¹⁸⁴⁰ А. Јовићевић, *Манастирске рушевине на Скадарском језеру*, бр. 52, 3.

¹⁸⁴¹ И. Руварац, *Морачник*, Камичци-прилошци за други зетски дом, Просвјета, II/1894, св. IX, 479.

Јовићевић наводи да је манастирска црква била посвећена св. Госпођи и да манастир постоји од XV вијека као филијала Пречисте Крајинске.¹⁸⁴²

Цетињски манастир

О Цетињском манастиру написан је велики број текстова, од којих се издвајају: текст стручног карактера о Цетињском манастиру Марка Бошковића у *Црној Гори*. Бошковић је користио бројне изворе и литературу (F. Miklosich, *Monumenta Serbica*; Љ. Стојановића, Стари српски записи и натписи; С. Новаковића, Законски споменици; В. Марковића, Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији; П. А. Ровинског, Черногорија; Ј. Н. Томића, Црнојевићи и Црна Гора; М. Драговића, Цетињски манастир, *Босанска Вила*, Сарајево 1910; Кухарског, Цетињски манастир, *Летопис Матице Српске*, 1830; Н. Дучића, Врађина у Зети и хрисовуље на Цетињу, *Глас СКА*, 1870; С. Милутиновића, Историја Црне Горе; Д. Милаковића, Историја Црне Горе) и у више наставака обрадио историју Цетињског манастира,¹⁸⁴³ текст стручног карактера о Цетињском манастиру написао је Андрија Јовићевић, користећи бројну литературу и изворе (Цетиње и Црна Гора 1927; Д. Милаковић, Историја Црне Горе; Летопис Цетињског манастира; В. Карацић, Црна Гора и Бока Которска; Ровински, Черногорија; Љ. Стојановић, Записи и натписи; Цетињски *Записи*, год. V књ. IX);¹⁸⁴⁴ о Цетињском манастиру писано је и у часописима ван простора данашње Црне Горе. Један такав текст из часописа *Балкан* преузео је и објавио *Зетски гласник*, то је текст стручног карактера историчара Томе Ораовца, са јаком идеолошком компонентом.¹⁸⁴⁵

У уводном дијелу Бошковић описује политичке прилике у вријеме Ивана Црнојевића, даје Оснивачку повељу Цетињског манастира и кратак архитектонски опис манастира.¹⁸⁴⁶ Бошковић наводи да се у манастирској ризници чувају печат Ивана Црнојевића, грамата даровница од 1484. године и Октоих од 1493. године, а по Дучићу до 1839. године у манастирској ризници чуване су: Хрисовуљ Светог Саве о Манастиру

¹⁸⁴² А. Јовићевић, *Манастирске рушевине на Скадарском језеру*, бр. 52, 3.

¹⁸⁴³ М. Бошковић, *Цетињски манастир, историја и монографија*, Црна Гора, V/1924, бр. 44, 1-2; бр. 45, 2-3; бр. 46, 2-3; бр. 47, 2-3; бр. 50, 2; бр. 51, 3.

¹⁸⁴⁴ А. Јовићевић, *Цетињски манастир*, Древни српски манастири, 169-178. (= Зетски гласник, XI/1939, бр. 795, 2, бр. 796, 2; бр. 797, 2; бр. 798, 2; бр. 799, 2)

¹⁸⁴⁵ Т. Ораовац, *Имовина Цетињског манастира, Иван бегово завештање*, бр. 33, 2.

¹⁸⁴⁶ М. Бошковић, *Цетињски манастир, историја и монографија*, бр. 44, 1-2.

Врађини од године 1233., Хрисовуља српског краља Владислава од 1242. године, двије Хрисовуље Стефана Уроша, двије Хрисовуље краља Стефана Дечанског, Хрисовуља цара Душана, двије Хрисовуље Балше Ђурђевића, Хрисовуља Ђурђа Страцимировића, Хрисовуљ Ивана Црнојевића.¹⁸⁴⁷

Јовићевић наводи да је данашњи Цетињски манастир подигнут на темељима двора Ивана Црнојевића, који се налазио при Орлову Кршу, а да се првобитни манастир, посвећен Малој Госпођи, налазио испод данашњег манастира, на мјесту званом Ћипур и до корита ријеке Цетиње, која је у то доба текла из Бајица низ Цетињско поље и уливала се у понор испод Ћипура. Манастир је довршен 1484. и 1485. године. Митрополија зетска пренесена је из Врађине на Цетиње, пише Јовићевић и наводи да је Иван Црнојевић својом граматом од 1484. године приложио манастиру св. Госпође на Цетињу многа добра на Цетињу, Ловћену и Добрском селу, па „риболове на Скадарском језеру и солила на мору и све што је било у цркве у Кому и Старчеву на Скадарском језеру“.¹⁸⁴⁸ Јовићевић истиче да је Цетињски манастир служио као расадник знања и буђења националне свијести, наводећи да су у њему 1495. године штампане црквене књиге Псалтир и Требник.¹⁸⁴⁹ На крају Јовићевић наводи да се у Цетињском манастиру чува печат Ивана Црнојевића са његовим натписом и грбом, печат митрополије врађинске са ликом св. Николе, Летопис Цетињског манастира у коме је историја о Скендер-бегу Црнојевићу, препис грамате Ивана Црнојевића од 1484. године о границама имања Цетињског манастира, Кома и Врађине.¹⁸⁵⁰

Ораовац наводи да је под Ловћеном остао последњи бедем одбране и слободне српске земље, и да је Иван Црнојевић на Цетињу подигао манастир. Говорећи о значају Цетињског манастира Ораовац каже: „Цетињски манастир није заслужио ни по чему да се његова права ма у чему сужавају и отимају, јер је он био српска Света Гора, био је у ствари оно што је био Јерусалим. Сви владоци црногорски духовни и свјетовни, од Ивана Црнојевића па до посљедњег краља Николе стајали су на бранику српског права и тражили и бранили слободу своју и своје браће. Вјешто су се борили за оно, што је сваком Црногорцу било најсветије, а то је ослобођење и уједињење нашега народа. Са Цетињским

---

¹⁸⁴⁷ М. Бошковић, *Цетињски манастир, историја и монографија*, бр. 50, 2.

¹⁸⁴⁸ А. Јовићевић, *Цетињски манастир*, Древни српски манастири, 171.

¹⁸⁴⁹ *Исто*, 172.

¹⁸⁵⁰ *Исто*, 175.

манастиром, не може се равнати ни један манастир у читавом православљу и Словенству.¹⁸⁵¹

О оснивању Цетињског манастира и знаменитостима које се чувају у њему укратко је писано у једном тексту публицистичког карактера.¹⁸⁵²

Влашка црква на Цетињу

Никола Дориомедов за Влашку цркву на Цетињу каже да је то мала грађевина, капела, византијског стила подигнута на гробљу. При уласку у црквено двориште налазе се два камена, на једном је већ данас слабо примјетно урезана слика једног коњаника са копљем у руци (предање каже да је то гроб Баја Пивљанина, умро 1685). Капела је интересантна јер се назива Влашка, истиче Дориомедов и покушава да растумачи постанак њеног назива. Дориомедов наводи да се у постојећој литератури постанак Влашке цркве везује за Влахе (пастире, чобане) који су настањивали ове крајеве и који су за своје вјерске потребе сазидали једну црквицу од плота замазану блатом која се по њима прозвала Влашка. Дориомедов назив цркве везује за досељенике са Старог Влаха који су населили дио цетињског поља који се зове Доњи Краји.¹⁸⁵³

Црквене грађевине из доба Немањића

Предмет писања у периодици били су и манастири из периода Немањића: Ђурђеви Ступови код Новог Пазара, Студеница, Хиландар, Жича, Ђурђеви Ступови код Берана, Бања код Лима, Милешева, Пећка патријаршија, Сопоћани, Градац, Морача, Дечани, Грачаница, Заступ и Косијерево, као и цркве које су обдаривали владари династије Немањића. Писано је такође о манастирима које су подизали Лазаревићи и Бранковићи: Љубостињи и Девичу.

---

¹⁸⁵¹ Т. Ораовац, *Имовина Цетињског манастира, Иван бегово завештање*, бр. 33, 2.

¹⁸⁵² Х., *Цетињски манастир*, Зетски гласник, 3/1931, бр. 40, 2.

¹⁸⁵³ Н. Дориомедов, *Када је саграђена Влашка црква*, бр. 1-4, 10.

Ђурђеви Ступови код Новог Пазара

О манастиру Ђурђеви Ступови написао је Андрија Јовићевић текст стручног карактера у *Зетском гласнику*. Јовићевић наводи да је манастир у рушевинама и да је подигнут на врху једног брда између Новог Пазара и Дежева, за разлику од већине осталих српских манастира који су подигнути у заклоњеним, забаченим и скровитим мјестима. Ђурђеве Ступове је подигао Стефан Немања и посветио св. Ђорђу прије 1186. Године. Јовићевић напомиње да је овај манастир у почетку имао друго мјесто у хијерахији али је касније изгубио од свог угледа и око 1315. године његов игуман се спомиње на седмом мјесту међу игуманима српских манастира. Описујући изглед манастирске цркве Јовићевић истиче да се поред ње налази црквица малих размијера и да су у њој добро очуване фреске Стефана Немање, Стефана Првовјенчаног, Драгутина и Милутина. Краљ Драгутин се у натпису означава као ктитор те мале црквице. Јовићевић наводи предање да су Ђурђеви Ступови негдје врло давно били опустошени што потврђују и фреске, које се називају испод горњег малтера, а потичу из доба Немањина. Јовићевић сматра да је то можда било у доба краља Уроша Великог, када су Монголи опустошили ове крајеве, по свој прилици, тада је Драгутин подигао малу црквицу и извршио обнову манастира. Јовићевић наводи и то да је у манастирској цркви био сахрањен краљ Драгутин, кога су пренијели из Срема.¹⁸⁵⁴

Студеница

Један од првих текстова о манастиру Студеници је публицистички текст у *Гласу Црногорца*, гдје се каже да га је подигао српски жупан Стефан Немања који је ту и сахрањен, у манастиру се такође налазе и мошти Стефана Првовјенчаног.¹⁸⁵⁵

О манастиру Студеница написао је текст стручног карактера Андрија Јовићевић у *Зетском гласнику*, у више наставака.¹⁸⁵⁶ Јовићевић користи исцрпну литературу: од Вл. Р.

---

¹⁸⁵⁴ А. Јовићевић, *Манастир Ђурђеви Ступови код Новог Пазара*, Зетски гласник, V/1933, бр. 90, 2; Стефан Немања је подигао цркву Светог Ђорђа – Ђурђеве Ступове 1170-1171. године што се види у натпису изнад портала, в. *Историја српског народа*, I, 275. (Војислав Ј. Ђурић)

¹⁸⁵⁵ *Седмобратна Жича и Студеница*, Глас Црногорца, XXXIII/1904, бр. 40, 2.

¹⁸⁵⁶ А. Јовићевић, *Манастир Студеница*, Древни српски манастири, 156-164. (= Зетски гласник, V/1933, бр. 82, 2; бр. 83, 2; бр. 84, 2)

Петковића, „Манастир Студеница“; од К. Јиречека у преводу Ј. Радоњића, „Историја Срба“; од Љ. Стојановића, „Записи и натписи“; „Народну енциклопедију СХС“ и од В. Марковића „Православно монаштво и манастири у средњовјековној Србији“.¹⁸⁵⁷ Јовићевић наводи да је манастир саградио Стефан Немања између 1183-1190. године и цркву посветио Успењу св. Богородице. Јовићевић истиче да је на једном требнику, који се налази у манастиру Каленић, забиљежено да је Студеница сазидана 1172. године. Јовићевић даље наводи да се у манастирској цркви налази са десне стране, при јужном зиду, гробница Стефана Немање, који се по старост замонашио и провео у манастиру једну или двије године, прије него што је отишао код сина Саве у Свету Гору. У манастиру се замонашила и његова жена Анастасија, која је живјела и управљала женским манастирима у Расу.¹⁸⁵⁸ Аутор текста наводи да један натпис испод појаса на кубету каже да је велики жупан Вукан цркву „обновио молерајем“ 1205. године, што значи да је те године живописана. Јовићевић посебно истиче да је Сава Немањић био у манастиру Студеници игуман од 1208. до 1215. године и да је доградио цркви велику припрату и додао јој с обје стране по једну капелицу. У манастиру је Сава писао и типик за студеничке калуђере.¹⁸⁵⁹ Јовићевић наводи да је до гроба Стефана Немање сахрањен његов син, велики жупан Вукан. Овдје су је био сахрањен и краљ Стефан Првовјенчани, као и краљ Радослав који се овдје и замонашио.¹⁸⁶⁰ Око главне манастирске цркве налазе се двије мање цркве: једна св. Јоакима и Ане, саграђена око 1313. године од стране краља Милутина и друга, старија, св. Николе, коју је Немања првобитно саградио прије велике цркве. Јовићевић даје опширан архитектонски опис велике цркве¹⁸⁶¹ и истиче да је манастир Студеница врло важан историјски објекат, који је по својој улози, коју је вршио у народу, као и по свом значају и угледу, један од првих међу српским манастирима.¹⁸⁶² Јовићевић пише и о игуманима манастира Студенице, наводећи да је први игуман, кога је поставио Немања, био јеромонах Дионисије и да је манастир Студеница имао велику привилегију да је њен игуман биран на краљев предлог и „краљ га је лично устоличавао,

---

¹⁸⁵⁷ Андрија П. Јовићевић, *Манастир Студеница*, Древни српски манастири, 164.

¹⁸⁵⁸ *Исто*, 156; Немањина задужбина Богородична црква у Студеници, била је саграђена после 1183. године, али није добила живопис ни до Немањиног силаска с престола 1196. године, што је знак да се и тада још нешто на њој радило, в. *Историја српског народа*, I, 276. (В. Ј. Ђурић)

¹⁸⁵⁹ А. Јовићевић, *Манастир Студеница*, Древни српски манастири, 156-157.

¹⁸⁶⁰ *Исто*, 157.

¹⁸⁶¹ *Исто*, 157-158.

¹⁸⁶² *Исто*, 159.

пољубио га и предавао му игуманско жезло“. Од игумана Јовићевић наводи још: Јоаникија који је доцније постао архиепископ Сава (1371) за вријеме краља Милутина; Теодора који је учествовао при избору архиепископа Никодима и Николу који је 1329. године написао једно јеванђеље.¹⁸⁶³ Интересантан је податак који наводи Јовићевић да је двије капеле „испоснице“ подигао Свети Сава док је био игуман у манастиру и да се оне налазе два сата узводно изнад манастира и да посвећене Покрову Богородице и св. Ђорђу.¹⁸⁶⁴

У оквиру путописа је публицистички текст „Од Жиче до Студенице“ у којем су описани средњовјековни манастири Жича и Студеница, гдје се износе већ познате ствари.¹⁸⁶⁵

Хиландар

Један од првих текстова о манастиру Хиландар изашао је у *Гласу Црногорца*. То су одломци из историје манастира Хиландара коју је написао монах Сава, по народности Чех, а коју је превео Чех Раушар Жуборић и у одломцима објавио у београдском *Хришћанском вјеснику*.¹⁸⁶⁶ О манастиру Хиландар писао је Јован Липовац у *Гласу Боке*, у тексту са идеолошком компонентом, гдје се истиче значајна улога Хиландара у историји српског народа.¹⁸⁶⁷

Монах Сава износи податак да је Хиландар био грчки манастир који је крајем XII вијека запустео док га „старац Симеон године 1199. није обнови и уредио за уточиште српских калуђера.“¹⁸⁶⁸ Липовац наводи да је манастир Хиландар основао Стефан Немања - монах Симеон 1198. године заједно са својим сином монахом Савом и да је манастир од византијског цара Алексија III добио ранг царске лавре.¹⁸⁶⁹

---

¹⁸⁶³ А. Јовићевић, *Манастир Студеница*, Древни српски манастири, 159-160.

¹⁸⁶⁴ Исто, 162.

¹⁸⁶⁵ *Од Жиче до Студенице*, Зетски гласник, 12/1940, бр. 828, 2.

¹⁸⁶⁶ *Манастир Хиландар*, Глас бр. 3, 1-2; бр. 4, 2-3; бр. 5, 2-3; бр. 6, 2-3; бр. 7, 2-3; бр. 8, 2-3.

¹⁸⁶⁷ Ј. Липовац, *Манастир Хиландар*, Глас Боке, 5/1936, бр. 172, 2; бр. 173, 4; бр. 174, 2; бр. 175, 2; бр. 176, 3.

¹⁸⁶⁸ *Манастир Хиландар*, бр. 3, 1.

¹⁸⁶⁹ Ј. Липовац, *Манастир Хиландар*, бр. 172; Византијски цар Алексије III издао је у јуну 1198. године хрисовуљу којом манастир Хиландар ставља под власт и управу српских монаха, дајући Симеуну и Сави право да их организују како желе и претворе у јединствен манастир за подвизавање Срба који буду изабрали монашки живот, в. М. Живојиновић, *Везе српских монаха и Ватопеда у време оснивања српског манастира Хиландара*, Трећа казивања о Светој Гори, Београд 2000, 22.

Износећи историју настанка манастира аутор текста, монах Сава, наглашава и велику улогу монаха Саве, сина Стефана Немање, и монаха Симеона, који је од тадашњег византијског цара Алексија Комнена III (1195-1203) добио за манастир Хиландар велике повластице. Хиландару су припојени напуштени посједи и имовина манастира Зига, а велику улогу у његовом обнављању имао је и тадашњи српски велики жупан Стефан, потоњи краљ Стефан Првовјенчани. Хрисовуљом од 1200. године потврђена су манастирска имања и повластице које је манастир Хиландар добио у српској држави.¹⁸⁷⁰ Сава је донио типик у 43 одјелка којим је регулисан живот у манастиру и написао је животопис свог оца св. Симеона. Сава је за себе саградио испосницу-типикарницу у којој је проводио доста времена.¹⁸⁷¹ Липовац наводи да је монах Симеон осам мјесеци живио у Хиландару гдје је и умро 13. фебруара 1200. године, ту је сахрањен и његово тијело је ту почивало до 1208. године када је пренесено у манастир Студеницу.¹⁸⁷²

Монах Сава наводи игумане хиландарског манастира и истиче да је манастир доста муке претрпио за вријеме владавине византијског цара Михаила Палеолога који је заступао унију цркава. Став се промјенио за вријеме владавине његовог сина Андроника II Палеолога који је 1299. године издао златну хрисовуљу, која се чува у манастирској ризници, којом потврђује манастиру све припадајуће метохе, како на Светој Гори, тако и ван ње на посједима под византијском управом. Манастир је имао своју лађу за доношење жита и вина као и за друге потребе, а био је ослобођен и плаћања свих царина.¹⁸⁷³ Монах Сава истиче да је највећи добротвор српске Лавре био краљ Стефан Урош II Милутин који је подигао нову цркву 1293. године и обновио манастир. Милутин је сазидао и Пирг 1302. године и издао му повеље.¹⁸⁷⁴ Липовац наводи да је малу цркву, коју су сазидали Симеон и

---

¹⁸⁷⁰ *Манастир Хиландар*, бр. 3, 1.

¹⁸⁷¹ *Исто*, 2.

¹⁸⁷² Ј. Липовац, *Манастир Хиландар*, бр. 172, 2; Српски монаси су заједно са Симеоном у јуну 1198. године прешли у обновљени манастир Хиландар, в. М. Живојиновић, *Везе српских монаха и Ватопеда у време оснивања српског манастира Хиландара*, Трећа казивања о Светој Гори, 23; Стефан Немања је свој земаљски живот окончао као великосхимник Симеон у манастиру Хиландару 13. фебруара 1199. године, в. Ј. Калић, *Стефан Немања – пут ка Хиландару*, Трећа казивања о Светој Гори, 30; Мошти св. Симеона положене су у гроб, који је себи унапријед припремио, у својој задужбини манастиру Студеници 9. фебруара 1207. године, а на годишњицу своје смрти, по свој прилици 1208. године Симеон се објавио у Студеници, в. Д. Поповић, *Мошти Светог Симеона*, Трећа казивања о Светој Гори, 49.

¹⁸⁷³ *Манастир Хиландар*, бр. 4, 2; Византијски цар Андроник II издао је повељу манастиру Хиландару у јануару 1299. године, пред женидбу српског краља Милутина са Симонидом, в. В. Ћоровић, *Света Гора и Хиландар*, Београд 2010, 106.

¹⁸⁷⁴ *Манастир Хиландар*, бр. 4, 2; Ћоровић сматра да датум изградње нове цркве 1293. године није тачан. У натпису Милутин тобоже говори о себи и наводи да је зет цара Андроника. Како је он постао царев зет 1299.

Сава, разрушио краљ Милутин и на њеном мјесту подигао велелепну цркву у византијском стилу, посвећену такође Ваведењу пресвете Богородице. Липовац даје архитектонски опис цркве, наводи да је црква живописана, да се са јужне стране у цркви налази ограђено мјесто, гдје је био гроб св. Симеона, као и да на лијевој страни пјевнице стоји застава, коју је цар Душан поклонио Хиландару 1347. године када је посјетио тај манастир.¹⁸⁷⁵

Монах Сава пише да је игуман Данило, каснији архиепископ српски (1318), бранио манастир од 1308. до 1312. године од каталонских напада.¹⁸⁷⁶

Крајем 1347. године Свету Гору је посјетио српски цар Душан са супругом Јеленом и остао четири мјесеца, издао је хрисовуљу манастиру Хиландару и богато га обдарио.¹⁸⁷⁷ Такође су и браћа Бранковићи и Лазар Хребелјановић богато даривали манастир. Од кнеза Лазара и његових наследника сачуване су повеље: једна кнеза Лазара, а двије од кнегиње Милице и сина јој Стефана. Од другог српског деспота Ђурђа Бранковића нема ни једне повеље. У тексту се наглашава да је царица Мара, кћи деспота Ђурђа, а удовица султана Мурата II, манастиру Хиландару поклонила много земље у околини Солуна. Такође се истиче да је деспотица Ангелина 1496. године потврдила Стонски доходак од 500 дубровачких дуката који су Дубровчани давали манастиру Хиландару.¹⁸⁷⁸

Од књига у манастиру Хиландару се чувају: биографија Светог Саве од његовог ученика Доментијана, а преписана од стране монаха Теодосија 1336. године; бугарски превод Грчке историје од Манасе, писан 1350. године; родослов српских владара од архиепископа Данила; као и одломак атонске историје од монаха Стефана Светогорца из

године, очевидно је да је данашњи натпис једна каснија редакција првобитног, в. В. Ђоровић, *Света Гора и Хиландар*, 107; Црква манастира Хиландара обновљена је до 1303. године, *Историја српског народа*, I, 477. (Г. Бабић Ђорђевић); Пирг је саградио краљ Милутин на молбу монаха Хиландара између 1300. и 1302. године да би се манастир заштитио од гусара са мора. Пирг је добио посебне повластице и статус самоуправне келије, о чему је вјероватно 1303. године издата повеља која се и сада чува у Хиландару, в. С. Петковић, *Хиландар*, Београд 2008, 29-30.

¹⁸⁷⁵ Ј. Липовац, *Манастир Хиландар*, бр. 173, 4.

¹⁸⁷⁶ *Манастир Хиландар*, бр. 4, 2; Каталанци су у љето 1307. године први пут напали Хиландар, а поново су се појавили 1308. године под Хиландаром. Захваљујући помоћи краља Милутина Данило је успио да одбрани манастир, в. Б. Ферјанчић, *Света Гора Атонска и Латини*, Трећа казивања о Светој Гори, 78-79.

¹⁸⁷⁷ *Манастир Хиландар*, бр. 4, 3; *Историја српског народа*, I, 543. (С. Ћирковић-Р. Михаљчић)

¹⁸⁷⁸ *Манастир Хиландар*, бр. 4, 3.

XV вијека.¹⁸⁷⁹ Даље се наводи да се у манастиру чувају Типик Светог Саве од 1199. године и Типик хиландарски, кога је писао један ученик Светог Саве почетком XIII вијека.¹⁸⁸⁰

Липовац истиче да је од формирања самосталне српске архиепископије од Светог Саве до проглашења српске патријаршије од 11 српских архиепископа, њих осам било из Хиландара, као и да је Хиландар био центар старе српске књижевности (Свети Сава, Доментијан, Теодосије, Данило).¹⁸⁸¹ У манастиру Хиландару сачувале су се многе повеље, које су драгоцен извор наше старе историје, има их 145 (краљева: Владислава, Уроша, Драгутина, Милутина, Стефана Дечанског, цара Душана, цара Уроша, кнеза Лазара, деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића), има и доста царских повеља (30 Душанових и 8 Урошевих).¹⁸⁸² Липовац даље наводи да се у ризници манастира Хиландара чувала завјеса, за царске двери, коју је везла кћи ћесара Војихне, а жена деспота Угљеше, каснија монахиња Јефимија, а на којој између осталог стоји и 1399. година када је везена¹⁸⁸³

Жича

О манастиру Жичи говори се у једном тексту публицистичког карактера објављеног у *Гласу Црногорца*, поводом миропомазанја краља Петра I Карађорђевића 1904. године. У тексту се наводи да је ова задужбина Стефана Првовјенчаног саграђена 1206. године, као мјесто гдје ће се крунисати српски краљеви и постављати архиепископи и епископи. Даље се у тексту наводи да је седам српских краљева крунисано у манастиру Жичи и да је сваки краљ ушао кроз засебна новоотворена врата и због тога се храм назвао „Седмовратна Жича“. На крају текста се истиче да се под кубетом манастира Жиче, под сводом врата, види слика Стефана Првовјенчаног и његовог сина Радослава који је приликом крунисања (1220) одређен за наследника престола.¹⁸⁸⁴

---

¹⁸⁷⁹ *Манастир Хиландар*, бр. 7, 3.

¹⁸⁸⁰ *Исто*, бр. 8, 2; Збирка рукописа који се данас чувају у манастиру Хиландару броју близу 800 јединица, в. Т. Суботин – Голубовић, *Словенски манастири на Светој Гори као књижевни и преписивачки центри*, Трећа казивања о Светој Гори, 192.

¹⁸⁸¹ Ј. Липовац, *Манастир Хиландар*, бр. 172, 2.

¹⁸⁸² *Исто*, бр. 173, 4.

¹⁸⁸³ *Исто*, бр. 174, 2.

¹⁸⁸⁴ *Седмовратна Жича и Студеница*, бр. 40, 2; Храм Христа Спаситеља, сједиште Српске аутокефалне архиепископије, у новој организацији, коју је спровео Свети Сава (око 1224. године) по Жичкој повељи, коју

Ђурђеви Ступови код Берана

У тексту стручног карактера Андрија Јовићевић је писао о манастиру Ђурђеви Ступови код Берана, користећи књиге: В. Марковића, Православно монаштво и манастири у средњовјековној Србији и Љ. Стојановића, Записи и натписи и Народну енциклопедију Срба, Хрвата и Словенаца.¹⁸⁸⁵ Јовићевић наводи да је манастир подигнут са лијеве стране ријеке Лима, у Лимској долини, на око пола сата удаљености од Берана. Дајући његов архитектонски изглед, напомиње да се у манастирској цркви уз десни зид налази архијерејски сто и до њега при зиду гроб оснивача овог светог храма, жупана Првослава.¹⁸⁸⁶ Јовићевић истиче да је манастир основао жупан Првослав, син великог жупана Тихомира, а синовац Стефана Немање, који је умро око 1220. године и сахрањен је у цркви у гробу који је подигао још за живота (изнад гроба на малтеру постоји натпис који то потврђује). За Првослава каже да је имао двор на десној обали Лима, на једном кршевитом хумку, који се данас зове Градац и на коме се познају трагови града.¹⁸⁸⁷ У манастиру је била смјештена прва епископска столица Будимске епархије.¹⁸⁸⁸

Манастир Бања на Лиму

У тексту стручног карактера Андрија Јовићевић је писао о манастиру Бања код Лима. Јовићевић описује архитектонски изглед манастирске цркве, посвећене св. Николи, коју је сазидао Стефан III Урош, праунук Немањин, у вријеме када је дабарски митрополит био Никола.¹⁸⁸⁹ Јовићевић наводи да се сачувала фреска Стефана III Уроша,

---

је издао Стефан Првовјенчани, постаје ново крунидбено мјесто српских краљева, в. Ј. Калић, *Претече Жиче: крунидбена места српских владара*, Историјски часопис, књ. XLIV (1997), Београд 1998, 85.

¹⁸⁸⁵ А. Јовићевић, *Ђурђеви Ступови код Берана*, Древни српски манастири, 69-73. (= Зетски гласник, XII/1940, бр. 822, 2; бр. 824, 2.

¹⁸⁸⁶ А. Јовићевић, *Ђурђеви Ступови код Берана*, Древни српски манастири, 69.

¹⁸⁸⁷ *Исто*, 70; Жупан Стефан Првослав умро је негдје између 1210. и 1219. године, после Симеуновог светитељског објављивања, а прије стварања архиепископије, односно нових епископских сједишта, в. С. Пириватрић, *О Стефану Првославу, ктитору цркве светог Георгија у Будимљи*, Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, Беране-Београд 2011, 66.

¹⁸⁸⁸ А. Јовићевић, *Ђурђеви Ступови код Берана*, Древни српски манастири, 71; При цркви св. Ђорђа било је сједиште Будималске епархије, коју је основао Свети Сава 1219. године, а која је трајала до XVII вијека, в. *Историја Црне Горе*, II-1, 148. (В. Кораћ)

¹⁸⁸⁹ А. Јовићевић, *Манастир Бања на Лиму*, Древни српски манастири, Никшић 2011, 12-13. (= Зетски гласник, X/1938, бр. 746, 2; бр. 748, 3); Манастир Бања на Лиму код Прибоја са храмом св. Николе, који се

ктитора, са сликом манастира у руци. Фреска св. Николе је у величини већој од природне. У припрати, на сјеверном зиду, осликан је читав ред митрополита и патријарха који се наводе као ктитори овог храма, међу којима се разабарају митрополит новобрдски Дионисије и патријарси Макарије и Антоније.¹⁸⁹⁰ Јовићевић наводи и записе који се налазе у цркви и на основу једнога записа констатује да је храм био опустошен од „безбожних бабуна“, па га је Стефан III Урош поново обновио. Јовићевић истиче да се манастир налазио на западној граници православља према јеретичкој Босни и на војничком путу, који је водио из Босне у Србију, те је често нападан, пљачкан и пустошен од упада јеретичких Босанаца у Србију и због тога падао у биједу и остајао пуст. Аутор наводи и да су овдје нађени гробови српске властеле, међу њима и гроб Ватославе, мајке Николе Алтомановића, која је умрла у вријеме цара Уроша. Манастир се спомиње у дубровачким књигама из 1395. и 1401. године, када је овдје била караванска станица.¹⁸⁹¹

Милешево

Стари манастири обрађени су и у оквиру јубилеја. Један од таквих текстова је и текст о јубилеју седамсто година манастира Милешево.¹⁸⁹² У тексту публицистичког карактера, поводом седамсто годишњице манастира Милешево, аутор наводи да се манастир налази покрај ријеке Милешевке, притоке Лима, недалеко од Пријепоља. У његовој близини је стари град Милешевац из времена херцега Стефана Косаче. Манастир је подигао српски краљ Владислав 1234. године (тачно прије 700 година, 6. јуна на Спасовдан) и посветио манастирску цркву Вазнесењу Господњем. Аутор истиче да је манастир Милешево подигао Владислав кајући се за учињене увреде према свом стрицу Сави Немањићу, као и због свађе са својим братом Радославом. Аутор даље наводи да је, одмах послје подизања, Милешево постало центар средњовјековне црквене књижевности и да је у њему већ око 1263. године написана књига „Пролог“.¹⁸⁹³ Аутор наглашава да су

помиње у Студенучком типичу, био је од 1220. године сједиште Дабарске епископије, в. М. Јанковић, *Епископије Српске цркве 1220. године*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, 83.

¹⁸⁹⁰ А. Јовићевић, *Манастир Бања на Лиму*, Древни српски манастири, 13.

¹⁸⁹¹ *Исто*, 14.

¹⁸⁹² Ј. И., *Милешево*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 45, 1.

¹⁸⁹³ Ј. И., *Милешево*, бр. 45, 1; Владислав је вјероватно као управник једне области на Лиму, негдје око 1225. године, подигао манастир Милешеву, чија је црква као и Жича, била посвећена Христовом вазнесењу, в. *Историја српског народа*, I, 394. (В. Ј. Ђурић)

за манастир Милешево везани многи историјски догађаји који су од велике важности за нашу средњовјековну историју: у манастиру је лежало тијело Светог Саве; на његовом гробу крунисао се за краља Босне и Србије 1377. године босански владар Твртко I; као и да је херцег Стефан Вукчић Косача узео назив „херцегом од Светог Саве“. Причајући о црквеној организацији аутор наводи да је у Милешеву у XV вијеку била митрополија, која је била пренесена из манастира Бање код Прибоја, гдје је од 1219. године била Дабарска епископија коју је основао Сава Немањић. На крају аутор истиче љепоту фресака, лик Светог Саве у природној величини, лик краља Владислава, слика анђела на Христовом гробу који показује Васкрсење Божјег Сина.¹⁸⁹⁴

Пећка Патријаршија

У тексту који потписује анонимни аутор иницијалима (из Загреба) описана је саборна црква Пећке патријаршије.¹⁸⁹⁵ Аутор тачно лоцира положај цркве, на четврт сата западно од Пећи уз ријеку Пећку Бистрицу, и наводи да је ова задужбина подигнута, када су Кумани продрли у Србију и дошли до Жиче, у вријеме архиепископа Арсенија I и краља Уроша Великог (1242-1276). Том приликом архиепископ Арсенија I је напустио Жичу и склонио се у Пећ гдје је подигао цркву св. Спаса (Вознесења Господњег). Касније када су 1291. године Бугари и Татари продрли у Србију архиепископија је поново премјештена у Пећ и ту је остала, а црква св. Спаса постала је архиепископска столица. Аутор наводи да је за вријеме архиепископа Никодима подигнута, са сјеверне стране, непосредно уз цркву св. Спаса, под једним кровом, црква св. Димитрија, а са јужне стране црква Успења св. Богородице и напослетку најдоња црква св. Николе. Аутор за цркве Успења св. Богородице и св. Николе не зна ко их је зидао ни када.¹⁸⁹⁶ Аутор наводи да је црква са провалом Турака Османлија порушена, али да је касније обновљена када је средином XVI вијека обновљена Пећка патријаршија. Такође анонимни аутор наводи да се у патријаршијској цркви налазе гробови: св. Никодима, архиепископа српског Саве II, патријарха Јоаникија II, патријарха Јеврема, архиепископа Арсенија II, архиепископа

---

¹⁸⁹⁴ Љ. И., *Милешево*, бр. 45, 1.

¹⁸⁹⁵ М. М. В., *Саборна црква Пећских Патријарха*, Зета, календар за 1913, 40-43.

¹⁸⁹⁶ *Исто*, 41; Сједиште архиепископије се премјешта у Пећ послје провале Монгола и првог спаљивања Жиче 1284. године, в. *Историја српског народа*, I, 326. (Д. Богдановић)

Данила и патријарха хаџи Максима.¹⁸⁹⁷ На крају аутор закључује: „Сада кад су Срби прегли, да се прену и изнесу свијету на видик све културне споменике своје старе државе, видјеће се да Срби у погледу умног развића, у погледу културе нијесу стојали ниже од тада најобразованијих народа.“¹⁸⁹⁸

Манастир Морача

О манастиру Морачи има доста текстова у периодици наведеног раздобља. Издвајају се текстови стручног садржаја Митрофана Бана¹⁸⁹⁹ и Андрије Јовићевића¹⁹⁰⁰ у којима аутори посвећују пажњу и средњовјековном периоду у историји манастира Морача.

Митрофан Бан критикује мишљење, које је изнијето у *Грлици и Далматинском магазину*, да је манастир Морачу саградио Вукан Немањић и истиче на основу натписа на манастирској цркви да је манастир Морачу саградио Стефан, син великог кнеза Вукана („велики Књаз Стефан Вуканов“), у вријеме краља Уроша, 1252. године.¹⁹⁰¹

Јовићевић истиче да се и у Црној Гори налази повећи број немањићких задужбина, од којих је највеличанственији манастир Морача који се налази у Доњој Морачи, на десној обали ријеке Мораче, по којој је добио и име. Јовићевић такође истиче да је манастир Морачу подигао Стефан, син Вуканов и унук Стефана Немање, на десној обали ријеке Мораче 6760. године од стварања свијета, а 1252. године од рођења Исуса Христа, за вријеме владавине краља Уроша, како свиједочи и натпис на горњем прагу великих врата женске припрате (западних улазних врата) и посветио је Успењу Пресвете Богородице.¹⁹⁰²

Кнез Стефан је у овоме манастиру примио монашки чин, гдје је и умро и био сахрањен у гробници која се налази са десне стране у мушкој припрати. Са сјеверне

---

¹⁸⁹⁷ М. М. В., *Саборна црква Пећских Патријарха*, 42.

¹⁸⁹⁸ Исто, 43.

¹⁸⁹⁹ М. Бан, *Опис манастира Мораче*, Глас Црногорца, IV/1876, бр. 8, 3; бр. 9, 2-3; бр. 10, 2; бр. 11, 2; бр. 12, 2; бр. 13, 2; бр. 14, 2; бр. 15, 2; бр. 16, 2; бр. 17, 2; бр. 18, 2; бр. 19; М. Б. (Митрофан Бан), *Манастир Морача*, Бока, велики илустровани календар за просту годину 1913., 4-9.

¹⁹⁰⁰ А. Јовићевић, *Опис манастира Мораче*, Просвјета, II/1893, св. II, 84-88; св. III, 132-134; св. IV, 189-192; св. V, 251-254; св. VIII, 425-427; бр. IX, 479-483; исти, *Манастир Морача*, Древни српски манастири, 99-107. (= Зетски гласник, XI/1939, бр. 809, 2; бр. 810, 2; бр. 811, 2-4.

¹⁹⁰¹ М. Бан, *Опис манастира Мораче*, бр. 8, 3; М. М. Б., *Манастир Морача*, 6; *Историја Црне Горе*, II-1, 155. (В. Кораћ)

¹⁹⁰² А. Јовићевић, *Опис манастира Мораче*, св. II, 85; исти, *Манастир Морача*, Древни српски манастири, 99.

стране, уз саму велику цркву, призидана је мала црквица, посвећена св. Архиђакону Стефану, чије име је носио и ктитор,¹⁹⁰³ а на јужној страни велике цркве, на 20 метара удаљености, налази се мала црквица посвећена св. Николи, за коју по предању кажу да је старија од велике цркве. Карактеристично је да Митрофан бан наводи да је велика црква грађена 137. година прије косовске катастрофе, што говори о великом значају који је за српски народ и српску цркву имала Косовска битка.¹⁹⁰⁴

Описујући архитектонски изглед цркве, Јовићевић наводи да се у мушкој цркви са десне стране уза зид налази огромна гробница, саркофаг, у коме је сахрањен оснивач манастира кнез Стефан Немањић. Црква има двоја врата: западна и јужна у романском стилу, која су вјероватно радили мајстори из Далмације. Из женске припрате улази се у малену „Стеван цркву“, названу по томе што је посвећена св. Архиђакону Стефану.¹⁹⁰⁵ Јовићевић детаљно описује и фрескопис цркве који потиче из различитих епоха,¹⁹⁰⁶ истичући композицију фресака са пророком Илијом, у којој се налази, с југа лијево од прозора, позната фреска гдје голубица доноси пророку Илији, колач у кљуну, а пророк Илија сједи замишљено.¹⁹⁰⁷ Манастир Морачу су крајем XV вијека или почетком XVI вијека опустошили и попалили Турци.¹⁹⁰⁸

Од драгоцјености Јовићевић наводи да се у манастиру налази један примјерак Октоиха, штампан на Ободу 1493. године, који иако нема поговора не губи своју вриједност.¹⁹⁰⁹ Јовићевић наводи и интересантан податак да се манастир помиње 1444. године када му је поп Никодим приложио три књиге.¹⁹¹⁰

Парох Горњоморачки Шћепан Војводић такође је у тексту идеолошког карактера писао о манастиру Морача и његовим црквама, наводећи да су о овом манастиру писали Митрофан Бан и Андрија Јовићевић у *Гласу Црногорца*. Војводић пише укратко о постанку манастира Морача.¹⁹¹¹

---

¹⁹⁰³ М. М. Б., *Манастир Морача*, 6.

¹⁹⁰⁴ *Исто*, 8.

¹⁹⁰⁵ А. Јовићевић, *Манастир Морача*, Древни српски манастири, 100.

¹⁹⁰⁶ *Исто*, 101, 102.

¹⁹⁰⁷ А. Јовићевић, *Опис манастира Мораче*, св. III, 134

¹⁹⁰⁸ *Исто*, св. II, 86.

¹⁹⁰⁹ А. Јовићевић, *Манастир Морача*, Древни српски манастири, 104.

¹⁹¹⁰ *Исто*, 105.

¹⁹¹¹ III. Војводић, *Кратки опис цркава у нахији Морачкој*, Просвјета, XII/1901, св. XI и XII, 656.

Сопоћани

Текст стручног карактера о манастиру Сопоћани написао је Андрија Јовићевић у *Зетском гласнику*.¹⁹¹² Јовићевић наводи да нигдје на цркви није забиљежена година постанка, али истиче да је манастир основао краљ Урош Велики око 1265. године, као и да је црква иконописана 1266. године. Дајући архитектонски изглед манастирске цркве, Јовићевић наводи да је црква посвећена Светој Тројици и да су Сопоћани као краљевска лавра дошли на треће мјесто, одмах иза Милешева.¹⁹¹³ Какактеристике живописа су слике натприродне величине. Јовићевић наводи очуване слике: краља Уроша са сликом цркве у руци; његовог оца Стефана Првовјенчаног и Стефана Немање на јужној фасади; а на сјеверној је насликана смрт Урошеве мајке, Ане Дандоло и над њеним одром насликана је сва породица. На једној фасади су слике Уроша са Драгутином и Јелене са Милутином, како приводе своју дјецу Богородици.¹⁹¹⁴ Јовићевић истиче да су у манастирској цркви сахрањени: краљ Урош, његова мајка Ана и српски архиепископ Јоаникије (1279).¹⁹¹⁵

Манастир Градац

Глас Боке донио је приказ текста Максима Злоковића о Градачкој цркви, који је објављен у *Гласнику скопског научног друштва*.¹⁹¹⁶ Наводи се да је манастирска црква подигнута крајем XIII вијека и да је ктитор била краљица Јелена, жена српског краља Уроша. У тексту се истиче Јеленино страно поријекло, и да Градац иако релативно позна грађевина, бар по времену када је завршен, не слаже се са већ тада потпуно утврђеним идеалом српског црквеног архитектонског типа. Наводећи ријечи архиепископа Данила о краљици Јелени, Злоковић описује архитектонски изглед Градачке цркве која је у рушевинама. Аутор приказа наводи, да Злоковић наглашава да се у архитектонском погледу и стилској примјени декора у Градачкој цркви читава утицај приморске латинске школе, Јужне Италије и Апулије и да је Градац „задржао своју монументалност у корист

¹⁹¹² А. Јовићевић, *Манастир Сопоћани*, Древни српски манастири, 147-151. (= Зетски гласник, XII/1940, бр. 820, 2; бр. 821, 2)

¹⁹¹³ А. Јовићевић, *Манастир Сопоћани*, Древни српски манастири, 147; Манастир Сопоћани са црквом Свете Тројице подигнут је око 1260. године, в. *Историја српског народа*, I, 397. (В. Ј. Ђурић)

¹⁹¹⁴ А. Јовићевић, *Манастир Сопоћани*, Древни српски манастири, 148.

¹⁹¹⁵ *Исто*, 149.

¹⁹¹⁶ Ш., *Градачка црква, задужбина краљице Јелене*, Глас Боке, 4/1935, бр. 157, 3.

унутрашњег простора сљедујући латинску традицију, те тако остаје усамљен примјер у низу српских црквених грађевина.¹⁹¹⁷ Аутор приказа истиче, да Максим Злоковић сматра, бавећи се већ одавно проблемом Градца и осврћући се на његово стилско диференсирање у односу према осталим црквеним грађевинама православне Рашке, да је допуштено посумњати у тачност казивања архиепископа Данила о Јелениној оданости и привржености православној цркви.¹⁹¹⁸

Грачаница

О манастиру Грачаница има текст у *Гласу Црногорца*, преузет из *Годишњице Николе Чупића*, који је написао Јован Х. Веселиновић у облику путописа.¹⁹¹⁹ Аутор наводи да се манастир Грачаница налази на лијевој страни Грачаничке ријеке усред истоименог села. Описујући архитектонски изглед цркве који припада византијском стилу, Веселиновић истиче да је ова задужбина краља Милутина фрескописана, да се у њој налазе фреске које приказују родословно стабло Немањића, фреска ктитора са макетом манастира, као и да је у десном олтару над сазиданим вратима скоро на цијелом зиду исписана Милутинова хрисовуља дата манастиру Грачаница.¹⁹²⁰

Дечани

Један од првих текстова о манастиру Дечани преузет је из часописа *Вечерње новости* и објављен у *Гласу Црногорца*.¹⁹²¹ У тексту стручног карактера учитеља Радула Ивановића обрађен је манастир Дечани.¹⁹²² О манастиру Дечани је писано је у оквиру

---

¹⁹¹⁷ Ш., *Градачка црква, задужбина краљице Јелене*, 3; Манастир Градац са црквом посвећеној Богородици, подигла је краљица Јелена, жена српског краља Уроша I, око 1270. године, по узору на Студеницу, али је Градац обиљежен посебношћу кроз готичку стилску обраду, в. *Историја српског народа*, I, 398-399. (В. Ј. Кораћ)

¹⁹¹⁸ Ш., *Градачка црква, задужбина краљице Јелене*, бр. 157, 3.

¹⁹¹⁹ *О манастиру Грачаница*, Глас Црногорца, XXIV/1895, бр. 15, 2-3.

¹⁹²⁰ *Исто*, 2; У српској умјетности, Лозе Немањића су постале омиљене тек после Грачанице. Сличне слике су очуване у припратама Пећи (1330-34), Дечана (1346-47), Матеича (после 1355, до 1360), в. *Историја српског народа*, I, 488. (Г. Бабић-Ђорђевић); Милутин је из основа обновио манастир Грачаницу сједиште липљанских епископа 1314-15. године, в. В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевијековној Србији*, Београд 2002, 182.

¹⁹²¹ *Манастир Дечани*, Глас Црногорца, XXXI/1902, бр. 24, 2-3.

¹⁹²² Р. Ивановић, *Манастир Високи Дечани*, 3/1932, бр. 3, 5; бр. 4, 1-2; бр. 6, 6; бр. 8, 6; бр. 9, 6; бр. 10, 4.

приказа књиге Леонтије Нинковић „Браство Лавре Високих Дечана. Његова Борба и рад“.¹⁹²³ О Дечанима је писано и у једном публицистичком тексту у *Зетском гласнику*.¹⁹²⁴

Манастир Дечани задужбина је краља Стефана Дечанског и почео се зидати прије битке на Велбужду (1331). Хрисовуља дечанска је издата послје битке на Велбужду. Манастир је довршен до 1335. године, а живопис је био готов до 1348. године.¹⁹²⁵ Манастир је подигнут у славу велике побједи која је ријешила питање превласти на Вардару – битке на Велбужду и која је открила војничку генијалност младог краља Душана „оно што је Тулон био за каријеру Наполеона, Велбужд је био за Душана“.¹⁹²⁶

Ивановић наводи да су Немањићи разумијевајући религиозно национални и државни положај свим силама тежили да подигну што више богомоља широм читаве земље којом су господарили. Из тих разлога је и краљ Стефан Дечански (1321-1331) подигао манастир Високе Дечане, у мјесту Дечане, крај ријеке Бистрице.¹⁹²⁷ Високе Дечане је градио „Фрад Вита“ (малог брата), протомајстор из Котора, који је манастирску цркву сазидао у облику крста са округлим кубетом на врху. Описијући архитектонски и унутрашњи изглед манастирске цркве наводи да се са источне стране налазе округлине у којима су мале црквице св. Николе и св. Димитрија. Ивановић наводи и то да је цијела црква у детаљима описана у књизи „Дечански првенац“ од Јеромонаха Гедонеа.¹⁹²⁸ Описујући врата на манастиру, Ивановић истиче да их има троје, да је на западним насликан Исус Христ Пантократор, на сјеверним вратима је изрезан љиљанима обавијен крст (симбол куће Немањића), на јужним вратима је изрезано Крштење Господње и над њим натпис на црквенословенском који садржи име градитеља Фра Вита, ктитора Стефана Дечанског и годину када је црква сазидаана (1335). У припрати су три гробнице са натписом из друге половине XIV вијека.¹⁹²⁹ Ивановић наводи да је бијели мермер за

---

¹⁹²³ Д. Вуксан, *Нинковић Леонтије, архим: Браство Лавре Високих Дечана. Његова борба и рад*, Записи, 1928, књ. II, св. 5, 301-302.

¹⁹²⁴ *Високи Дечани*, Зетски гласник, 8/1936, бр. 1-4, 11.

¹⁹²⁵ *Манастир Дечани*, бр. 24, 2; *Историја српског народа*, I, 643. (Г. Бабић-Ђорђевић)

¹⁹²⁶ *Високи Дечани*, бр. 1-4, 11.

¹⁹²⁷ Р. Ивановић, *Манастир Високи Дечани*, бр. 4, 1.

¹⁹²⁸ *Исто*, 2; По неким мишљењима у најстаријим сачуваним которским споменицима, писаним 1326-37. године, за вријеме подизања Дечана, неимар Вито пронађен је у личности презвитера Вите Трифунова Чучола (Чуча), опата которске цркве св. Марије на Гурдићу, односно манастира женског фрањевачког реда („други ред“) и заступника мале браће („први ред“) манастира св. Фрања у Котору (на Гурдићу), в. И. Стјепчевић- Р. Ковијанић, *Вита Трифунов Которанин, неимар Дечана (По подацима из Државног архива у Котору)*, Историјски записи, год. VIII, књ. XI, бр. 1-2, Цетиње 1955, 95.

¹⁹²⁹ Р. Ивановић, *Манастир Високи Дечани*, бр. 6, 6.

градњу манастира вађен из два мајдана у срезу Источком, а карнирани мрамор код Дечанске Бистрице, на пар стотина метара од манастира. На веригама полијелеја изливен је Српски грб у облику крста у чијим угловима стоји по један полумјесећ окренут напољу, а над крстом стоји двоглави орао. С десне стране уз стуб стоји стари престо српских царева од бијелог мермера. На престолу је лик св. Стефана Дечанског.¹⁹³⁰ Манастирска црква је посвећена Христу Пантократору (Стефан Дечански је био заточен у Цариграду у манастиру истог имена). Унутар цркве се налазе два гранитна монолита висока 7 метара, а широка 60 цм. У припрати се налази гробница са костурницом за браство манастира. Поред ове гробнице, наводи се у тексту, налази се и гробница косовске властеле. Према предању „царица“ Милица послје Косовског боја донијела је кости косовске властеле и сахранила их у Дечанима, ову су гробницу 1916. године опљачкали Аустријанци.¹⁹³¹ Поред ове гробнице налази се гробница једне српске племкиње, удате за једног грчког архонта Пекпала, по имену Марија, сахрањена 1374. године, која је била сестрична деспота Јована Оливера, управника Велеса. Поред овога налази се и гроб неког Ваниша Алтомановића, који има титулу „деспота“. На гробу Гргура Остоуша Пекпало налази се у камену једна звијезда, вјероватно по угледу на западне феудалце и била је сигурно знак свјетовног достојанства. За гробницу Стефана Дечанског каже се да је празна.¹⁹³²

Григорије Цамблук, настојник Високих Дечана, који је послје постао владика у Русији и био књижевник онога доба, каже да су за манастир настала тешка времена послје смрти цара Душана, тада су према запису први пут опљачкани Дечани од Ивоја, челника царске удовице.¹⁹³³ Ивановић наводи тешку судбину православних богомоља за вријеме турских освајања, па и за Дечане каже да су јако настрадали и да их је у једном стању затекла кнегиња Милица која је примивши калуђерски чин и поставши монахињом Јевгенијом дошла са синовима Стефаном и Вуком у Дечане, те је уложила сав труд и ауторитет, да порушене дјелове поправи, те се спомиње као његова друга „основатељка и заштитница“.¹⁹³⁴

Игуман дечански самостално је управљао манастиром. Манастир Дечане је са још тринаест српских манастира имао самоуправу и игумани тих манастира били су у рангу

---

¹⁹³⁰ Р. Ивановић, *Манастир Високи Дечани*, бр. 8, 6.

¹⁹³¹ *Високи Дечани*, бр. 1-4, 11.

¹⁹³² *Исто*, 11.

¹⁹³³ *Исто*, 11.

¹⁹³⁴ Р. Ивановић, *Манастир Високи Дечани*, бр. 9, 6.

епископа.¹⁹³⁵ Игумани Дечана били су: Арсеније 1330-1348; Данило 1349-?, Јефрем ?-1378, 1379-1391; Варлаам 1392-1401; Григорије 1402-1416; ? 1417-1493; Јефтимије 1494-1535 и други.¹⁹³⁶ На манастирским имањима било 250 кућа, а по Законику цара Душана на сваких 50 кућа долазио је по један монах, те су тако Дечани за вријеме цара Душана имали око 122 монаха.¹⁹³⁷

Манастир Заступ

У тексту публицистичког карактера обрађен је манастир Заступ чије су се развалине налазиле између Пријепоља и Бијелог Поља. Аутор наводи да су манастир подигли Немањићи и да је у историји наше средњовјековне прошлости играо видну улогу, као и да су остаци записа манастира Заступа нађени у манастиру Никољцу у Бијелом Пољу.¹⁹³⁸

Манастир Косијерево

У једном тексту публицистичког карактера описана је историја манастира Косијерево.¹⁹³⁹ У тексту се наводи да: „споменици наше средњовјековне славе и величине још и данас стоје и трају широм наше земље, ... да је Немањићко доба обиљежено толиким и тако ријетким споменицима из наших славних дана, ... да су народне пјесме и манастири из Немањићког доба најљепши свјedoци наше славне прошлости и нашег националног замаха из онога времена.“¹⁹⁴⁰ Даље се наводи да се манастир налази на лијевој обали ријеке Требишњице, између Требиња и Билеће, и да писаних докумената осим народног предања о подизању манастира нема. По предању саграђен је у XII или XIII вијеку и

---

¹⁹³⁵ Манастир Дечани, бр. 24, 3.

¹⁹³⁶ Д. Вуксан, *Нинковић Леонтије, архим: Братство Лавре Високих Дечана. Његова борба и рад*, књ. II, св. 5, 301-302.

¹⁹³⁷ *Високи Дечани*, бр. 1-4, 11.

¹⁹³⁸ В. Вуковић, *На развалинама манастира Заступа*, Зетски гласник, 6/1934, бр. 96, 3.

¹⁹³⁹ А. П., *Манастир Косијерево и његов значај за национално ослобођење*, Улога наших задужбина у прошлости, Слободна мисао, 16/1937, бр. 19, 4.

¹⁹⁴⁰ *Исто*, 4.

важио је све до пада Херцеговине под Турке (1482) као једно од најјачих културних средишта у овим крајевима.¹⁹⁴¹

Текст публицистичког карактера о манастиру Косијерево је текст Вас. Ђелевића који говори да су манастир подигли Немањићи у XII вијеку, да се ниједан докуменат од тих најстаријих дана није сачувао услед бурне прошлости коју је имао манастир и да је манастир саграђен у византијском стилу, описујући његов изглед.¹⁹⁴²

Црква св. Николе у Барију

О цркви св. Николе у Барију, коју је краљ Милутин богато обдарио, писано је у часопису *Народ. Глас Црногорца* је пренио текст о овом старом српском споменику у Италији.¹⁹⁴³ Аутор наводи да Милутинов прилог католичкој цркви св. Николе у италијанском Барију најбоље показује Милутинове погледе на ту страну његовог државног и политичког живота и да је намјера овог текста да се тај Милутинов рад боље освијетли и правилније оцијени.¹⁹⁴⁴ У тексту се даје извод из Рајићеве „Историје Срба“, у којој се наводи да је краљ Милутин 1319. године поконио цркви у Барију олтар и велику икону св. Николе. Аутор наводи да је српски академик Милан Јовановић 1895. године нашао у дну ризнице цркве св. Николе у Барију слику св. Николе, икону која је овој цркви поклон од краља Милутина. Тражећи да о тој слици сазна што више, Јовановић је дошао до закључка да је она некада била на сребрном олтару, ограђеном и освећеном, над гробом овог свеца, од куда је последије пренесена у ризницу, гдје ју је Јовановић и видио. И олтар је поклон краља Милутина.¹⁹⁴⁵ Постојала је још једна слика са ликовима краља Уроша и жене му Јелене.¹⁹⁴⁶

---

¹⁹⁴¹ А. П., *Манастир Косијерево и његов значај за национално ослобођење*, 4.

¹⁹⁴² В. Ђелевић, *Манастир Косијерево*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 93, 2.

¹⁹⁴³ *Стари српски споменик у Италији*, бр. 34, 2; бр. 35, 2-3.

¹⁹⁴⁴ *Исто*, бр. 34, 2.

¹⁹⁴⁵ *Стари српски споменик у Италији*, бр. 35, 2.

¹⁹⁴⁶ *Исто*, 3; Везе Котора са Баријем у Италији учиниле су да су српски владари богатим поклонима обасипали тамошњу поклоничку цркву св. Николе, прво ју је богато даривао Немања, краљица Јелена је послала у Бари слику св. Николе на којој је приказана она како клечи са својим синовима Драгутином и Милутином, осим Милутина који је сачинио 1319. године сребрни олтар за подземну капелу гдје леже мошти св. Николе и послао велику сребром оковану и златом извезену светитељеву слику, цркву је обдарио и краљ Стефан Дечански, цар Душан је на дан крунисања (1346) одредио да се тој цркви даје 200 перпера (дуката) годишњег дара од дубровачког дохотка, в. Р. М. Грујић, *Православна српска црква*, 35-36.

Љубостиња

Публицистички текст о манастиру Љубостиња написао је адвокат Илија Браковић.¹⁹⁴⁷ Аутор наводи да се манастир Љубостиња налази на лијевој страни ријеке Мораве на пет километара од вароши Трстеник и 25 километара од старе српске престонице Крушевца. Браковић наводи да је манастир задужбина „Царице“ Милице, несрећне удовице косовског мученика „Цара“ Лазара, која је преминула у тешким данима српске историје 11. новембра 1405. године и која је сахрањена у истом манастиру у женској припрати са десне стране у каменој гробници. Након изношења народног предања о настанку манастира, аутор описује његов архитектонски изглед и закључује да је по сразмијерности својих дјелова, по хармонији која је у свему одржана, један од „најсрећнијих архитектонских производа старога српског доба.“ На крају Браковић наводи да је манастир Љубостињу градио Србин, протомајстор Раде Боровић, који је по свој прилици био и градитељ манастира Манасије, задужбине деспота Стефана Лазаревића.¹⁹⁴⁸

Девич

У тексту стручног карактера Андрија Јовићевић је писао о манастиру Девич, који се налази на 11 км од колског пута Пећ - Косовска Митровица, недалеко од ријеке КLINE, која протиче кроз Дреничко поље, поред варошице Србице. Јовићевић наводи да је манастир по предању подигао деспот Ђурађ Бранковић и посветио је Ваведењу св. Богородице. Јовићевић истиче да је монах Јоаникије овдје излијечио кћерку деспота Ђурђа и да је он на захвалност Богу, подигао овдје манастир. Јовићевић сматра да је монах Јоаникије, који је као млад био у манастиру Црна Река, са браством подигао манастир Девич, гдје је и сахрањен.¹⁹⁴⁹ Јовићевић даје архитектонски опис цркве¹⁹⁵⁰ и наводи да су се у црквеној ризници чували многи вриједни рукописи и старе књиге. Наводећи М. С. Милојевића, истиче да је овдје 1872. године било преко 100 писаних књига и око 10 књига

---

¹⁹⁴⁷ И. Браковић, *Манастир Љубостиња*, Наши стари споменици, Зета, 5/1934, бр. 13, 4; бр. 14, 4.

¹⁹⁴⁸ *Исто*, бр. 13, 4; Кнегиња Милица замонашила се после 1392. вјероватно 1393. године као монахиња Јевгенија, потом схимонахиња Јефросинија, у својој задужбини провела је последње дане и умрла 1405. године, в. *Историја српског народа*, II, 131. (Д. Богдановић)

¹⁹⁴⁹ А. Јовићевић, *Манастир Девич*, Зетски гласник, XII/1940, бр. 836, 2.

¹⁹⁵⁰ *Исто*, 2.

из штампарије Божидара Вуковића. Многе књиге су биле из XI-XII вијека, један апостол од 1089. године, јеванђеље од 1127., пролог од 1145., номоканон од 1227. и летопис о српским владарима од XI вијека до 1361. године.¹⁹⁵¹

Цркве и манастири описани у оквиру приказа и каноничних визитација

У оквиру приказа и извјештаја обрађене су старе средњовјековне цркве и манастири.

У *Споменику СКА* (LXXXVIII, 1938. г.) штампан је извјештај архитекте Ђурђа Бошковића, кустоса Музеја у Београду, о испитивањима средњовјековних споменика на приморју, а *Гласник Народног универзитета* преноси најбитније детаље. Између осталих, Бошковић је снимио још сачувану апсиду цркве Ризе Богородице у Бијелој; на Превлаци је снимио остатке базилике св. Арханђела Михаила и нашао у унутрашњости средње велике апсиде темељ још једне мање апсиде (првобитне црквице бенедиктинског манастира); у Кртолима је снимио цркву св. Луке, која се спомиње у доба цара Душана; у зидовима цркве Велике Госпе на Отоку, нашао је многобројне фрагменте тротрачне плетерне орнаментике од IX до XI вијека, за које мисли да су можда донешени са Страдиота; у Котору је радио у цркви св. Трипуна и снимио цркве св. Луке и св. Марије (*Collegiata*); у Шкаљарима црквицу св. Дујма коју он ставља у XIII или почетак XIV вијека; у Ораховцу је снимио цркву св. Ђорђа, која се спомиње у документима прве половине XIV вијека.¹⁹⁵²

У извјештају Михалака Камбалура о српским црквама у Скадру и околини наводи се да је: у вароши Скадру мјесто цамије „Табаку“ близу тврђаве скадарске била је стара црква св. Павла; зграда „Бурутхане“ близу моста „Бакчелико“, испод тврђаве, у којој се налази барутана била је стари манастир св. Јована; Војна тамница у тврђави била је некад стара црква св. Марије. Најинтересантнији податак је да се у околини, у цркви св. Сергија (у рушевинама) близу Обота, села на Бојани, налази гроб српског краља Душана и његове супруге, краљице Јелене. Ту се налазила и црква св. Јована (у рушевинама) код села Раши, које се налази близу православног села Раке.¹⁹⁵³ Каламбури наводи да је епоха када је

¹⁹⁵¹ А. Јовићевић, *Манастир Девич*, бр. 837, 2.

¹⁹⁵² *Биљешке*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, V/1938, бр. 1-4, 43-44.

¹⁹⁵³ М. Камбалури, *Извјештај Михалака Камбалура о српским црквама у Скадру и околини 12. септембар 1915.*, Историјска грађа, Записи, XII/ 1939, књ. XXI, 309-310.

највише цвјетала скадарска област несумњиво била она у вријеме српске власти (640-1478) јединој која је оставила у овој земљи велики број старина, тврђава, мостова, чувених цркава и манастира.¹⁹⁵⁴ Ово указује на сачувану традицију о величини и моћи средњовјековне српске државе.

Старе цркве и манастири обрађени су и у оквиру каноничних визитација. Такво једно саопштење са каноничне визитације херцеговачко-захумског митрополита Серафима изашло је у *Шематизму* њихове митрополије, а *Нова Зета* га у цјелости преноси.¹⁹⁵⁵ У извјештају су описани манастири и цркве херцеговачко-захумске епархије: манастир Милешево са црквом Вазнесења Христовог, задужбином српског краља Владислава, у њој су почивале мошти Светог Саве до 1595. године, када је манастир порушен и спаљен. Кров са манастирске цркве налази се у великој цамији у Пљевљима, као и два велика свијећњака. Манастирска црква је обновљена 1868. године.¹⁹⁵⁶ Манастир св. Тројице код Пљеваља по предању су градили Немањићи, и у њему се налазе ћивот и штава Светога Саве.¹⁹⁵⁷ Манастир Завала, на лијевој страни ријеке Требишњице, испод брда Острога, по предању је подигао цар Константин, у манастиру се чува један печат из 1271. године.¹⁹⁵⁸ Манастир Добрићево лежи на десној обали ријеке Требишњице, не зна се ко га је градио, али има печат из 1283. године. Црква је посвећена Ваведенију Господњем.¹⁹⁵⁹ У рушевинама леже Требињски манастир, Петров манастир и манастир Миролова.¹⁹⁶⁰ У рушевинама је био и манастир Довоља, у пљеваљској нахији, крај ријеке Таре, у коме је једно вријеме лежало тијело св. Арсенија, које се кад је вршена канонична визитација налазило у манастиру Косијереву.¹⁹⁶¹ Манастир Аранђел, ниже Довоље, покрај Таре, по предању су градили Немањићи. У рушевинама такође лежи и манастир Немања у пљеваљској нахији. У манастиру Дубочици је митрополит Сава Косановић пронашао натпис да је манастир саграђен 1492. године.¹⁹⁶² У селу Сопотници покрај Дрине у близини Горажда је црква задужбина Херцега Стефана посвећена св. Ђорђу, са натписом

---

¹⁹⁵⁴ М. Камбалури, *Извјештај Михалака Камбалура о српским црквама у Скадру и околини 12. септембар 1915.*, 309.

¹⁹⁵⁵ *Из Херцеговине*, Нова Зета, II/1890, 221-225.

¹⁹⁵⁶ *Исто*, 222.

¹⁹⁵⁷ *Исто*, 222.

¹⁹⁵⁸ *Исто*, 222.

¹⁹⁵⁹ *Исто*, 222.

¹⁹⁶⁰ *Исто*, 222.

¹⁹⁶¹ *Исто*, 222.

¹⁹⁶² *Исто*, 222.

изнад врата, по којем се закључује да је црква саграђена 1446. године и да је херцег Стефан Вукчић Косача био православне вјере.¹⁹⁶³

Леонтије Нинковић наводи да се у Љубомиру, у селу Врхпоље, налази црква св. Јоакима и Ане, коју су по народном предању подигли Грци. Око цркве се налази група стећака из средњег вијека, гробнице су разне величине, на једној која се налази југо западно од цркве, на побочној западној страни, налази се натпис у коме се каже да је споменик подигнут у вријеме босанског војводе Сандаља Хранића (1390-1420).¹⁹⁶⁴

За цркву храм св. Петра у Подима - Домашево у Љубомиру, Леонтије Нинковић каже да су је градила три брата Зотовића, који су живјели на измаку XV вијека и да су ове цркве зидали негдје око 1480-1500. године.¹⁹⁶⁵

Нинковић је писао и о рушевинама манастира св. Петра и Павла у Бијовима код Требиња, и каже да је манастир сазидао 1082. године из сопствених средстава травунијско-требињски кнез Радослав, син дукљанског краља Војислава Драгомировића.¹⁹⁶⁶ И Нинковић наводи да се манастир налази у рушевинама, да је главна црква била огромна, и да је постојала и једна мала црква, као и и да се у манастиру налази кнежевска гробница или како народ назива „краљевско гробље“. У овој гробници су се сахрањивали чланови српске владалачке династије из града Требиња, а да је ту сахрањен и кнез Радослав.¹⁹⁶⁷

За старинску цркву св. Текле на Цеклину, свештеник цеклински Илија Ђурашковић каже да су овај храм оградиле стари Михаљевићи и Боковљани негдје у почетку XV вијека, прије него су се Цеклињани овдје населили са Клима (у Албанији).¹⁹⁶⁸

Манастир Ћелија у Добрском Селу у Ријечко-Љешанској нахији, пише поп Мираш Вукић, по М. Павлиновићу и Миклошићу, је грађен 1451/52. године, у доба владавине првог господара Црнојевића. Марко Драговић у „Сеоби господара Ивана Црнојевића с Обода на Цетиње“ каже да су Добрљани изнијели њему и његовој пратњи објед у Лупоглав (30 минута јужно од манастира), а тада је ту постојао манастир са црквом. Вукић

---

¹⁹⁶³ Из Херцеговине, 222.

¹⁹⁶⁴ Леонтије Нинковић, Цркве у Љубомиру, Просвјета, XI/1900, св. I, 45.

¹⁹⁶⁵ Исто, св. II, 89.

¹⁹⁶⁶ Л. Нинковић, Рушевине манастира св. Петра и Павла у Бијовима код Требиња, Просвјета, XI/1900, св. III, 143.

¹⁹⁶⁷ Исто, 144.

¹⁹⁶⁸ И. Ђурашковић, Старинска црква св. Текле и св. Јована на Цеклину, Просвјета, XI/1900, св. X, 567.

наводи и да су први дио манастира, црква и гувно грађени за вријеме владе Стефана Црнојевића.¹⁹⁶⁹

Традиција Немањића

За велики број манастира и цркава њихово поријекло се везује за династију Немањића. Тако се за манастир Аранђел, који се налази на десној обали ријеке Таре испод села Ђурђевића Тара, каже да су га градили Немањићи.¹⁹⁷⁰ Исто тако и за манастир Бања код Рисна, каже се по предању да су га подигли Немањићи.¹⁹⁷¹ Још једна сачувана успомена на Немању су остаци старе цркве, код данашње цркве св. Ђорђа у манастиру Бањи, крај Рисна коју је по традицији подигао Немања св. Ђорђу из захвалности што се спасио од браће која су га прогонила и хтјела убити.¹⁹⁷² Манастир Бијелу, који се налази на десној обали ријеке Бијеле у Дробњацима, народно предање доводи у везу са именом „краља“ Владимира, краља Милутина, а нека предања говоре да су калуђери овог манастира дали прилог за градњу манастира Мораче.¹⁹⁷³ Такође, по народном предању, краљица Јелена је поставила темељ манастиру Брчели.¹⁹⁷⁴ За манастир Градиште који се налази на путу од Петровца ка Спичу, између села Калудерца и Буљарице, каже се по једном предању да је основан 1116. године, а по другом да је био филијала манастира Дечана. По једној повељи краља Милутина манастиру Ратачком спомиње се и манастир Градиште, а то доказује да је манастир подигнут још за доба Немањића.¹⁹⁷⁵ Да манастир Добрићево потиче из периода Немањића говори Л. Нинковић који каже да манастирски печат потиче из доба краља Милутина.¹⁹⁷⁶

Леонтије Нинковић наводи да је темељ манастиру Косијерево ударен у првој половини XIV вијека, и то негдје између 1320-1335. године, за вријеме владавине краља Стефана Дечанског. Нинковић наводи да је Душан као млади краљ управљао Зетом од

---

¹⁹⁶⁹ М. Вукић, *Манастир Ђелија у Добрском Селу*, Просвјета, XII/1901, св. VIII, 388-389.

¹⁹⁷⁰ А. Јовићевић, *Манастир Аранђел*, Зетски гласник, VI, бр. 8, 3.

¹⁹⁷¹ А. Јовићевић, *Манастир Бања код Рисна*, бр. 88, 3.

¹⁹⁷² П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 9

¹⁹⁷³ А. Јовићевић, *Манастир Бијела*, Зетски гласник, V/1933, бр. 42, 2.

¹⁹⁷⁴ А. Јовићевић, *Манастир Брчели*, Древни српски манастири, 23. (= Зетски гласник, V/1933, бр. 57, 4; бр. 58, 2)

¹⁹⁷⁵ А. Јовићевић, *Манастир Градиште*, Зетски гласник, VIII/1936, бр. 14, 2.

¹⁹⁷⁶ Л. Нинковић, *Опис манастира Добрићева у Херцеговини*, Просвјета, X/1899, св. II и III, 96-97.

1322. године и да је по свој прилици овај манастир за вријеме његове владавине Зетом и по његовој заповијести сазидан.¹⁹⁷⁷

Народно предање говори да је манастир Довоља, који се налази на десној обали ријеке Таре низводно од манастира Добриловине, подигнута у вријеме Немањића, али Јовићевић одбацује то мишљење и сматра да је манастир сазидан у XIV вијеку.

Калуђер Дионисије пише да је манастир Дуљево посвећен св. Архиђакону Стефану, задужбина цара Душана и филијала манастира Високих Дечана.¹⁹⁷⁸ Народно предање говори за манастир Дуљево, који се налази у Паштровићима, изнад манастира Прасквице, а испод брда Космача, да је сазидан за вријеме цара Душана, или бар у његово вријеме, и да је био филијала манастира Дечана.¹⁹⁷⁹ Јовићевић наводи и интересантан податак да се на путу од манастира Прасквице за манастир Дуљево налази једно велико гробље обиљежено великим надгробним плочама, за које сматра да су ту покопани „Паштровићи који су помагали Млечанима 1343. године да освоје Котор од Мађара, те је мађарски краљ Лауш, да би се Паштровићима осветио, наредио да ту изведу и поубијају све похватане Паштровиће.“¹⁹⁸⁰

За манастир Ждребаоник, који се налази на лијевој страни ријеке Зете, недалеко од Даниловграда, каже се да је постао у вријеме великог жупана Вукана, сина Стефана Немање, а друго предање каже да је постао за вријеме краља Милутина. Манастир Ждребаник је био по Јовићевићу метох манастира Морача и овдје су се држале ергеле Немањића, Вукана и Милутина. У манастирској цркви, посвећеној св. Арханђелу Михаилу, чува се тијело св. Арсенија, архиепископа српског и ученика Светог Саве.¹⁹⁸¹

За Немањиће се везује и оснивање манастира Жупа у истоименој Никшићкој жупи.¹⁹⁸² Јовићевић пише да се манастир Жупа Никшићка, који се налази на лијевој обали ријеке Грачанице, у истоименој области, са црквом св. Луке, налазио првобитно испод брда Градине, са супротне стране данашњег манастира, да је подигнут прије Немањића и да је услед одрона стијене порушен, те је каснији манастир саграђен на данашњем мјесту у доба владавине првих Немањића. На једном гробу поред манастира Жупа Никшићка,

---

¹⁹⁷⁷ Л. Нинковић, *Опис манастира Косијерева*, Просвјета, X/1899, св. IX и X, 431.

¹⁹⁷⁸ К. Дионисије, *Манастир Дуљево*, Глас Црногорца, XVI/1887, бр. 46, 2-3.

¹⁹⁷⁹ А. Јовићевић, *Манастир Дуљево*, Зетски гласник, IX/1937, бр. 19-20, 3.

¹⁹⁸⁰ *исто*, 3.

¹⁹⁸¹ А. Јовићевић, *Манастир Ждребаник*, Зетски гласник, V/1933, бр. 62, 2.

¹⁹⁸² *Нешто о прошлости и садашњости манастира Жупског*, Глас Црногорца, XVII/1888, бр. 6, 2-3.

налази се натпис, по коме се види да је ту сахрањен Раде Неимар 1492. године у храму св. Луке у Подгорини и да је живио сто година, те Јовићевић закључује да се стари манастир звао Подгорине, јер је био под Горином.¹⁹⁸³

За манастир Подластву, који се налази на ивици Мрчева поља, испод грбаљског села Ластве, а до ријеке Дреновштице, предање каже да га је основао цар Душан када је 1350. године пролазио овуда.¹⁹⁸⁴

Манастир Режевић по народном предању је из XIV вијека и у доба српског царства служио је као свратиште за путнике, а једно предање везује његов настанак за Стефана Првовјенчаног. Такође, предање говори да је ту постојала и црква св. Стефана коју је подигао цар Душан, који је овдје долазио и потврдио Паштровићима њихова уставна права.¹⁹⁸⁵

Андрија Јовићевић наводи народно предање да је манастир Добриловина из периода Немањића и да је задужбина неког од чланова те династије, и на основу натписа који се налази са унутрашње стране улазних врата сматра да је подигнут 1610. године.¹⁹⁸⁶

Такође за манастир св. Богородице у Грбљу каже народно предање да га је основао Душан Силни и да га је по традицији Немањића богато обдарио.¹⁹⁸⁷

За цркву св. Козме и Наума на Ластову народно предање говори да ју је оградио краљ Урош.¹⁹⁸⁸

Велики број текстова о црквеним грађевинама које су подигли Немањићи на просторима којима су владали (обухватајући и простор данашње Црне Горе) говори о дубоко укоријењеној традицији о владарској династији Немањића у српском народу. Андрија Јовићевић наглашава да се „српске земље поносе са великим бројем цркава и манастира, које су градили Немањићи по својој држави из велике побожности и страхопоштовања према Богу, а и са намјером да би се њихов народ – Срби, одржавао у православној вјери, молећи се Богу у овим светим обитељима.“¹⁹⁸⁹

---

¹⁹⁸³ А. Јовићевић, *Манастир Жупа Никишићка*, Зетски гласник, V/1933, бр. 60, 2.

¹⁹⁸⁴ А. Јовићевић, *Манастир Подластва*, Зетски гласник, IX/1937, бр. 69-70, VIII, 3.

¹⁹⁸⁵ А. Јовићевић, *Манастир Режевић*, Зетски гласник, X/1938, бр. 776, 2-3.

¹⁹⁸⁶ А. Јовићевић, *Манастир Добриловина*, Просвјета, II/1894, св. XI, 593.

¹⁹⁸⁷ Грбљанин, *Обнова грбаљског манастира св. Богородице*, бр. 190, 3.

¹⁹⁸⁸ Ј. Томановић, *О Ластову*, бр. 6, 2.

¹⁹⁸⁹ А. Јовићевић, *Опис манастира Мораче*, св. II, 84.

3. ЦРКВЕНЕ РЕЛИКВИЈЕ И ДРАГОЦЈЕНОСТИ

У хришћанској традицији под појмом реликвије, у најширем смислу, означавају се „остаци“ поштовани као светиње: „мошти“ мученика и светитеља (цијела тијела и њихови дјелови), као и предмети са којима су свете личности биле у додиру (оруђа страдања, одјећа и сл.). Појам обухвата и тзв. „секундарне реликвије“: миро и уље са гробова светитеља, као и предмете, по правилу комадиће тканине, којима су мошти дотицане.¹⁹⁹⁰

О црквеним реликвијама и драгоцјеностима писано је у периодици на простору данашње Црне Горе у посматраном периоду.

Аутор текста о манастиру Хиландару наглашава да се многе драгоцјености и реликвије налазе у манастиру: штака коју је Алексије Комнен поклонио Светом Сави; застава цара Душана, у облику троугла, свиленаста, ружичасте и зелене боје, у средини са извезеним златним крстом; два крста од животворног дрвета у богатом оквиру загасите боје које је поклонио никејски цар Јован Ватац Светом Сави; од моштију се чувају: глава патријарха Јефтихија (552-582), дио лобање пророка Исаије, десна рука цариградског патријарха Никифора (806-815), једна кост св. Симеона, нога Григорија Богослова, чест костију св. Марине, великомученика Прокопија и др.; реликвије везане за Исуса Христа; икона мајке Божије са Исусом, у облику мозаика из XIII вијека; кадифена завјеса монахиње Јефимије, удовице српског деспота (1399.) и црквено одијело из XIV вијека.¹⁹⁹¹

У манастиру Хиландару налази се завјеса за царске двери, коју је везла кћи ћесара Воихне, а жена деспота Угљеше, каснија монафиња Јефимија. Завјеса је дуга и широка колико и царске двери, везана је сребрном и златном жицом и разнобојном свилом на црвеном атласу. На средини завјесе је слика Спаситеља, са десне стране св. Јован Златоусти, а са друге стране св. Василије Велики, изнад Спаситеља два анђела држе заставе са натписом агиос-свети, оба светитеља држе листове књиге у рукама са цитатима из њихових дјела, а испод ногу Христових је запис гдје је између осталог и име везиље приложнице из 1399. године.¹⁹⁹²

У манастиру Студеници чувају се и малобројне сачуване драгоцјености које потичу из средњег вијека. У ћивоту са моштима св. Краља чувају се два прстена Стефана

¹⁹⁹⁰ Д. Поповић, *Реликвије*, Лексикон српског средњег века, 615-616.

¹⁹⁹¹ *Манастир Хиландар*, бр. 7, 2.

¹⁹⁹² Ј. Липовац, *Манастир Хиландар*, бр. 174, 2.

Првовјенчаног и крст Светог Саве. А у ризници се налази неколико сребрних кутија са честицама св. Моштију; два сребрна позлаћена пехара, која зову „косовским пехарима“, мислећи да датирају од времена Косовске битке; једна мала икона која се расклапа, а коју је св. Краљ поклатио Светом Сави 1199. године; владичанска одора Светог Саве, украшена иконицама и сребрним плочама; као и један покров за ћивот св. Краља који је везла и приложила Мара (Оливера) жена султана Бајазита, а ќерка кнеза Лазара.¹⁹⁹³

У Пећкој патријаршији се чува чудотворна Богородичина икона, коју је Свети Сава донио из Јерусалима, а коју је по легенди сликао свети апостол Лука петнаест година после Вазнесења Христовог, док је мати Божја још била жива. На икони Мајка Божја држи на руци малог Христа. У Богородичној цркви Пећке патријаршије са лијеве стране налази се саркофаг архиепископа Данила II, а са десне стране уз олтар стоји престо у коме се налази чудотворна икона Богородице.¹⁹⁹⁴

Краљица Јелена Анжујска приложила је манастиру Сопоћани један скупочијени крст са пет честица св. дрвета и четири драга камена. Крст је постојао у манастиру до XVIII вијека, али га је тада нестало.¹⁹⁹⁵

У публицистичком тексту, који има карактер извјештаја са истраживања, објављен је чланак о значајном открићу у манастиру Високи Дечани, проналаску великог раскошно позлаћеног крста који, како истиче аутор, представља ремек дијело наше средњовјековне црквене умјетности.¹⁹⁹⁶ Археолошка мисија коју су сачињавали француски академик, византолог и професор института у Паризу Мије Габријел и архитекта Ђурђе Бошковић боравили су и проучавали фреске и остале црквене драгоцености у манастиру Високи Дечани и детаљно су описали поменути позлаћени крст.¹⁹⁹⁷

У манастиру Бањи у малом сребрном ћивоту чува се честица мошти св. великомученика и побједоносца Ђорђа. Традиција каже да је ову светињу донио Свети Сава свом брату, краљу Стефану Првовјенчаном, који је приликом једне посјете својој

---

¹⁹⁹³ А. Јовићевић, *Манастир Студеница*, Древни српски манастири, 162-163.

¹⁹⁹⁴ М. Радовић, *Чудотворна икона Богородичина у Пећкој патријаршији*, Записи, I/1927, св. 5, 299-301.

¹⁹⁹⁵ А. Јовићевић, *Манастир Сопоћани*, Древни српски манастири, 149.

¹⁹⁹⁶ *Значајно откриће у Високим Дечанима*, Зетски гласник, 6/1934, бр. 78, 3.

¹⁹⁹⁷ *Исто*, 3.

задужбини манастиру св. арханђела Михаила на Превлаци посјетио и манастир Бању, задужбину свог оца Немање и поклонио му ову свету честицу.¹⁹⁹⁸

У малој цркви манастира Савине налази се у сребро окована светитељска рука, коју су калуђери овамо донијели када су пребјегли из херцеговачког манастира Тврдоша. Сматра се да је то рука српске царице Јелене, супруге цара Душана.¹⁹⁹⁹

У тексту стручног карактера о жупној цркви у Прчању наводи се, да се на олтару цркве св. Николе у Прчању, налази икона Богородице, израђена италовизантијским стилем. Руски византолог проф. Окуњев, управник Кондаковог завода у Прагу, сматра да је икона из XV вијека и ако није сликана у Италији, ипак на њој остаје најјачи италијански утицај, сјевероиталијански, можда сијенски. Такође и Форлати из Венеције сматра да је тешко установити поријекло Госпе на дасци, да због свог карактера, који стоји близу византијском стилу спада у једну умјетничку струју која је ван граница појединих националних и регионалних школа. Такође и аутор текста, дон Нико Луковић, сматра да је икона Богородице израђена у Италији и да је из XV вијека.²⁰⁰⁰ Такође у истој цркви налази се велики камени ренесансни умиваоник изграђен по мишљењу др Љуба Карамана око 1500. године, са грбовима которске племићке породице Грубоња.²⁰⁰¹

У тексту стручног карактера писано је о глави Св. Трипуна која се налази у ризници катедрале св. Трипуна у Котору.²⁰⁰² У тексту се наводи да је глава донесена у Котор 1227. године из Цариграда, вјероватно по први пут, иако постоји предање да је била овамо донесена заједно са тијелом 809. године и да је крајем X однио бугарски цар Самуило. Аутор наводи ријечи которског бискупа Блажа (1221-1239) који каже да је Главу св. Трипуна у Цариграду купио код једног монаха которски трговац, Матеј Бовали (или *Vonascia*), и пренио је у Солун, па одатле копненим путем у Драч, потом у Улцињ и Котор. Стјепчевић закључује да је те године (1227) Глава донесена у Котор и да ју је Бовали донио, јер је истом на успомену био подигнут споменик уз звоник цркве, који је пострадао у потресу 1667. године, као и да пренос Главе пада у доба латинске владавине у Цариграду, када су многе свете мошти из освојеног града биле пренесене на запад, те су

---

¹⁹⁹⁸ Архимандрит Дионисије Миковић, *Честица мошти Св. Ђорђа у манастиру Бањи у Рисну, Гласник Народног универзитета Боке которске*, VI и VII/1940, бр. 1-4, 30-31.

¹⁹⁹⁹ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 9.

²⁰⁰⁰ Н. Луковић, *Жупска црква на Прчању*, Глас Боке, 6/1937, бр. 211, 2.

²⁰⁰¹ *Исто*, бр. 215, 3.

²⁰⁰² I. Stjepčević, *Glava sv. Tripuna*, Glasnik Narodnog univerziteta Boka Kotorske, IV/1937, br. 1-3, 28-31.

Которани без сумње искористили ову прилику да Главом попуне остатке свог покровитеља.²⁰⁰³

У ризници катедрале св. Трипуна у Котору налази се велики сребрни крст, израђен у готском стилу, кога је цркви поклонио которски бискуп Марин Контарено (1429-1453), а свакако највећу пажњу заслужују мошти св. Трипуна које се чувају у разноврсним направама. Дон Иво Стјепчевић детаљно описује мошти св. Трипуна и каже да се најважније мошти чувају у мермерном саркофагу затвореном сребрним вратима. Стјепчевић истиче да је понос града у прошлости и садашњости представљала глава св. Трипуна (Славна Глава), која стоји на пиједесталу византијског поријекла најкасније из почетка XIII вијека.²⁰⁰⁴

---

²⁰⁰³ I. Stјерчевић, *Glava sv. Tripuna*, 29-30.

²⁰⁰⁴ И. Стјепчевић, *Катедрала св. Трипуна у Котору*, бр. 785, 5.

VI КУЛТУРНА ИСТОРИЈА

Култура представља свеукупност материјалних и духовних вриједности у историји човјечанства, као и скуп знања, обичаја и постигнућа одређеног друштва и епохе.²⁰⁰⁵ У периодици која је излазила на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године написано је доста текстова са тематиком из културне историје. Највише је писано о темама из историје језика и историје књижевности, старим записима и натписима, о старим повељама, писмима, летописима, старим рукописима и књигама, Црнојевића штампарији, старим грађевинама и споменицима, родословима средњовјековних владарских и властеоских породица, старом новцу, грбовима и печатима.

Теме из културне историје обрађиване су у оквиру текстова који се директно односе на дату тему или индиректно, текстова преузетих из иностране периодике, насталих поводом јубилеја или у оквиру приказа.

---

²⁰⁰⁵ И. Клајн – М. Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, 688.

1. ИСТОРИЈА ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ

Историја језика

Из историје језика написано је неколико текстова од којих се стручношћу истичу: текст о творцима словенске писмености Ћирилу и Методију проф. Л. Т. Перовића у *Просвјети* (обрађен у оквиру историјских личности);²⁰⁰⁶ текст о старословенским писмима ћирилици и глагољици у *Гласу Црногорца* који преноси писање *Одјека* (а ови пренијели из једног чешког часописа);²⁰⁰⁷ Јово Љепава је у *Просвјети* писао у оквиру лекција из историје српске књижевности о језику;²⁰⁰⁸ муслимански културни лист у Босни и Херцеговини *Гајрет* донио је чланак о муслиманима и ћирилици, из којег *Глас Црногорца* преноси изводе.²⁰⁰⁹

Једно од најзанимљивијих спорних питања на којему су радили и раде сви слависти је питање које се тиче постанка старословенског писма. Старословенску азбуку сачинио је Ћирило. Из времена историјског развоја Словени су сачували двије азбуке, које су биле употребљаване у исто вријеме, ћирилицу и глаголицу. У научним круговима водио се спор око тога коју је од ове двије словенске азбуке изумио Ћирило, а уједно откуда и зашто је дошла у употребу поред ње још једна азбука.²⁰¹⁰ Да је азбуку која се данас зове ћирилицом изумио Ћирило први је тврдио Дурић (1777), додајући да је глаголица само њена каснија прерада. Његовим стопама ишао је Добровски, који је мислио да су глаголицу пронашли у XIII вијеку. Али кад су се нашли глагољски рукописи из старијег времена промјенили су браниоци ћирилице своје мишљење и ставили постанак глаголице у X вијек, приписујући њен проналазак словенским расколницима. Међутим други, у првом реду југословенски слависти, дали су теорију по којој је Ћирило изумио баш глаголицу. Копитар и Григоровић су заступали ову теорију, па је и Шафарик промјенио првобитно мишљење и почео се приклањати мишљењу да је Ћирило изумио глаголицу, а Климент (умро 916.) да је дотјерао и назвао ћирилицом. Ово мишљење није могло свуда

²⁰⁰⁶ Л. Перовић, *Света браћа Кирил и Методије*, св. III, 123-132; св. IV, 185/190; св. V, 241-247; св. VI, 302-308; св. VII, 347-353; св. VIII, 397-403; св. IX, 462-469.

²⁰⁰⁷ К. Шћепански, *Ћирилица и Глаголица*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 40, 1-3.

²⁰⁰⁸ Ј. Љепава, *Лекције из историје српске књижевности за своје ученике и ученице*, св. VIII, 416-430; св. IX, 475-494.

²⁰⁰⁹ *Муслимани и ћирилица*, Глас Црногорца, XLII/1913, бр. 25, 2.

²⁰¹⁰ К. Шћепански, *Ћирилица и Глаголица*, бр. 40, 1.

да се усвоји јер у животопису Климента није јасно речено у чему се састојало његово дотјеривање, да ли у новој формацији цијеле азбуке, или само у споредним намјенама. Руски слависта О. М. Бођански одбија тврђење да би глагољица била старија. В. Јагић се приклања панонско-глагољској теорији Копитара, узимајући глагољицу као старију од ћирилице. Јагић мисли да је глагољица постала из грчког алфабета, али из рукописног писма VIII и IX вијека.²⁰¹¹

Руски архимандрит Леонида у једном свом тексту о глагољци (1891) наводи као извјесно да најстарији глагољски споменик потиче од краја X или почетка XI вијека, а да му је постојбина држава хрватско далматинска (тачније приморски дио Далмације). Дакле, глагољица је по свој прилици постала у IX вијеку, као што допуштају Бођански и Сребрњевски. Црноризац Храбар који је живио око почетка X вијека, од којег се сачувао извјештај „О словенским писмима“ напосто не зна за глагољицу. О настанку глагољце нема никаквих писмених свједочанстава, истиче Шћепански, те истиче да ваља у црквено-политичким догађајима у Хрватској и Далмацији у IX вијеку, потражити догађаје који су изазвали глагољску писменост. За вријеме хрватско-далматинског кнеза Здеслава превагнуо је византијски црквени утицај и допуштена је употреба словенског језика у црквеној служби. Латинска сплитска надбискупија била је упражњена и словенско богослужење ширило се међу далматинским Словенима посредством свештеника из Моравске, Методијевих ученика.²⁰¹²

Када је 879. године Бранимир убио кнеза Здеслава, престаје византијски утицај у Хрватској и Далмацији и настаје реакција, али словенски обред је у народу већ био укоријењен. У први план тада избија хрватски ђакон Теодосије који је намјеравао да оснује засебну самосталну хрватску цркву на чврстој вези са Римом. Управо у то доба, истиче Шћепански, односи се проналазак друге словенске азбуке или глагољце (од глаголати - говорити). Шћепански је мишљења да је глагољица постала у годинама 879-880., наводећи да то многи глагољаши признају, позивајући се на писмено свједочанство од 1222. године из кога се види да је најстарији глагољски споменик био псалтир, написан за сплитског архиепископа Теодора. Тај Теодор, сматра Шћепански, је поменути Теодосије, који је био изабран за бискупа у хрватском граду Нину, а касније је у Риму тражио да га

---

²⁰¹¹ К. Шћепански, *Ћирилица и Глагољица*, бр. 40, 1.

²⁰¹² *Исто*, 2.

потврде за сплитског архиепископа, пријетећи ако му се не учини по жељи, да ће архиепископска обиљежја примити од аквилејског митрополита који се држао цариградског патријарха. По свој прилици, каже Шћепански, Теодосије је изумио и глагољску азбуку, преузевши неке знаке од ћирилице и примивши друге од трговачких знакова употребљаваних у далматинском приморју. Исто тако, он је ћирилски текст Светог Јеванђеља прерадио на народно хрватско нарјечје и цијелу ову прераду у брзини и површно довео у сагласност са латинском Вулгатом.²⁰¹³

Теодосије је на папин позив отишао у Рим и био посвећен за бискупа, при чему му је дато право да служи службу на словенском језику уз обећање да ће све остало уредити „према његовој жељи и благим дјелима“ у која је очевидно спадала и глагољица. Тиме што је Теодосије приступио унији с Римом није престала борба међу ћирилском и глагољском писменошћу у Хрватској и Далмацији, јер је нарочито у Далмацији остало много општина које су биле наклоњене Византији, а ове општине сачувале су свој ћирилски обред и поред прогањања.²⁰¹⁴

Теодосијев наследник на архиепископској сплитској столици, која се одувјек сматрала као тврђава латинског свештенства, Азаред почео је борбу са словенском (глагољском) бискупијом у Нину. Та борба је ријешена касније на Сплитским саборима од 925. и 929. године тиме, што је словенски обред у Хрватској и Далмацији у опште био забрањен. Папа Леон потврдио је ово решење, а хрватски кнез Томислав добио је краљевску круну за своје судјеловање у томе, тј. „продао је за земаљско благо народну душу и савјест“.²⁰¹⁵

У почетку друге половине XI вијека на новом сабору је наређено да се словенско богослужење укине и да се врши само на латинском језику (за глагољаше) и на грчком језику (за ћириласе). Тек послје сто година папа Иноћентије у својој посланици од 20. марта 1249. године допушта да се Божја служба служи по глагољским књигама, али само тамо, гдје је то прије било у обичају, а без нарушавања закона. На крају Шћепански

---

²⁰¹³ К. Шћепански, *Ћирилица и Глагољица*, бр. 40, 2.

²⁰¹⁴ *Исто*, 2.

²⁰¹⁵ *Исто*, 3; На другом Сплитском сабору 927-928. године укинута је Нинска бискупија. *Историја народа Југославије* I, 184.

закључује да је глагољицу изумио Теодосије 870. године, а ћирилицу Ћирило 802. године.²⁰¹⁶

Ћирилица се одржала код свих православних Словена, не само у богослужењу, него и у грађанском писању. Најстарији ћирилични споменик је Остромирово јеванђеље од 1057. године, препис старијег из 960. године. Глагољица се ширила код јужних и западних Словена. У католичким земљама сасвим су престали да је употребљавају. У Чешкој је глагољицу истиснула латиница и покушаји да се опет uvede у XIV вијеку нијесу довели до циља. У Хрватској и Далмацији трајала је борба између глагољице и латинице до краја XVIII вијека. Најстарији глагољски споменици јесу: Зографско четворојеванђеље од краја X вијека или почетка XI вијека; Симоново јеванђеље од XI-XII вијека, прерађено за хрватско наречје из ћирилског писма од прилике 946. године; Маријинско јеванђеље. Првобитна глагољица није била сувише округла, у XI вијеку добила је округао облик, али и даље је била све мање читка.²⁰¹⁷

Јово Љепава наводи да црквенонародна просвјета Срба и Хрвата произилази из старобугарске књижевности јер са њом има исти основ. Ћирило је изабрао онај језик, наводи Љепава којим се говорило у његовој домовини Македонији и на њему је превео Свето писмо и према њему саставио слова. Љепава истиче да то наречје домаћа и страна свједочанства зову „словенским језиком“ како се звао и народ који је тамо у IX вијеку становао.²⁰¹⁸ Љепава истиче да је старобугарски језик постао књижевни језик свих Словена, нарочито православних, али да се није сачувао у чистом првобитном виду код свих подједнако. Преписивачи црквених књига дотјеривали су језик према ономе, који је њима био добро познат, према свом матерњем језику, па Љепава истиче да на овај начин

²⁰¹⁶ К. Шћепански, *Ћирилица и Глагољица*, бр. 40, 3.

²⁰¹⁷ *Исто*, 3; Остромирово јеванђеље писано је од 21. октобра 1056. до 12. маја 1057. године у Новгороду у Русији за великокнежевског намјесника Остромира, има 289 листова. Основни текст преписао је ђакон Григорије осим прва 24 листа. Најљепши и најстарији руски споменик са свим карактеристикама старословенског језика. Чува се у Петрограду у којем је и издаван 1883. и 1889. године; Зографско јеванђеље писано је негдје у Македонији, на 303 пергаментна листа написано је цијело четворојеванђеље, првих 288 листова писано је глагољицом, а остатак касније ћирилицом. Добило је име по бугарском манастиру Зографу на Светој Гори, гдје га је открио 1843. године Антун Михановић. Године 1860. зографски калуђери су га даровали руском цару Александру II. Данас се налази у Петрограду. Издао га је В. Јагић 1879. године у Берлину; Асеманијево јеванђеље (Симоново) писано је глагољицом почетком XI вијека у Македонији, то је најљепши и најбоље сачувани старословенски споменик писан на 158 листова пергамене, садржи изборна јеванђеља; Маријинско јеванђеље написано је почетком XI вијека, а преписивач је припадао штокавској територији. У Москви се чувају 172 листа док се два листа налазе у Народној библиотеци у Бечу. Названо је према скиту св. Марије на Атосу. М. Атлагић - Б. Шекуларац, *Помоћне историјске науке*, Приштина 1997, 26.

²⁰¹⁸ Ј. Љепава, *Лекције из историје српске књижевности за своје ученике и ученице*, св. VIII, 419-420.

имамо три редакције црквених књига: бугарску, руску и српску, од које је постала западно-католичка, у коју су унесене дијалектичке особине западног говора.²⁰¹⁹ Говорећи о томе које је писмо старије глагољица или ћирилица, Љепава наводи Шафарика и Миклошића, који тврде да је глагољица старија од ћирилице и наводи разлоге: 1) нема споменика писаних ћирилицом, који су старији од оних који су писани глагољицом, 2) глагољица је много неуреднија, глагољски споменици показују најмање савршенства, а много је више архаизама у језику и писму, 3) налазило се палимпсеста, на пергаменту, на којима је нешто било написано глагољицом, па побрисано, те написано ћирилицом, 4) налазе се преписи ћирилски са глагољских оригинала, у којима је писаревом грешком глагољица мијешана са ћирилицом, 5) Ћирило је своју азбуку удесио према грчкој, те се у најстарије доба нијесу готово ни мало разликовале, а пошто у грчкој азбуци има тек половина слова, Ћирило је остала морао позајмити из неке друге азбуке, а та је друга морала бити глагољица.²⁰²⁰

У тексту о муслиманима и ћирилице се наводи да су турски султани, знајући да је ћирилица писмо, којим се служе не само Срби у Србији, Босни, Зети и Дубровнику, него да је познато и осталим Словенима на Балкану, и осим њих и Власима, почели своју преписку да воде на нашем језику и у ћирилице. Најстарије султаново писмо писано ћирилицом (полукурзивом) је писмо султана Мурата II од 10. јула 1430. године писано Дубровчанима, које позива да дођу и да му одговарају за једну неправду учињену великом војводи Радославу Павловићу. Од султана Мурата II имају још три писма писана ћирилицом, а ћирилицом пишу и његови намјесници, Шабалин паша, санџак западних страна Дубровчанима, ћирилицом пишу и Иса-бег и његов унук Мехмед Челебија. Мехмед II Освајач писао је ћирилицом не само Дубровчанима, већ и својим санџакбеговима, субашама, кадијама и осталим службеницима. Сачувала су се четрдесет и четири писма Мехмеда II писана ћирилицом Дубровчанима, а само једно писмо писано латинским језиком и латиницом. У XV вијеку турски достојанственици пишу ћирилицом: Мехмед-бег Минет-заде Дубровчанима (1463), Махмуд-паша Абаговић (1467), Синан-бег (1475) и Скендер-бег, господар босански (1478). Од времена султана Бајазиде II, од којег се сачувало четрдесет и девет ћириличних писама, ћирилица постаје јавно, у пола државно

---

²⁰¹⁹ Ј. Љепава, *Лекције из историје српске књижевности за своје ученике и ученице*, св. VIII, 420.

²⁰²⁰ *Исто*, 421.

писмо. Ћирилицом се пишу фермани неким турским управним властима, као новском диздару, фочанском кадији, херцеговачком санџак-бегу, новском кадији. Године 1481/82. Ајаз-паша херцеговачки објављује да је престала болест у Дубровнику, а 1490. године Мустафа-бег, господар херцеговачки, ћирилицом је ратификовао уговор који су склопили Дубровчани са новским владаром.²⁰²¹

Историја књижевности

У *Просвјети* су излазиле лекције из историје српске књижевности у којима се обрађују књижевни родови са темама из средњовјековне историје.²⁰²² Аутор Ј. Љепава наводи најстарије споменике словенско-црквене књижевности. Љепава их дијели на оне писане глагољицом: „Клоцов глагољаш“, у коме се налазе четири бесједе црквених отаца; „Асеманово јеванђеље“, које се налази у Ватиканској библиотеци (донио га је из Јерусалима Асеман) и оне писане ћирилицом: „Остромирово јеванђеље“, најстарији споменик старословенске књижевности, нађен у Русији, писао га је ђакон Григорије 1056/1057. године за новгородског посадника Јосифа Остромира и на њему се најприје почео проучавати старо-словенски језик; „Ремско јеванђеље“, на њему су се у Ремсу заклињали француски краљеви приликом крунисања.²⁰²³

Када говори о старој књижевности Срба, Љепава наводи да она допире тек у крај XII вијека, а да су најстарија до сада позната дјела писана у XIII вијеку и истиче да се књижевност у Срба почела развијати кад и у Бугара, пошто су и Срби покрштени кад и они. Љепава стару српску књижевност дијели на црквену и светску, а црквену књижевност дијели на обредну и црквено-богословску. Међу рукописима обредне црквене књижевности има највише јеванђеља, апостола, псалтира, појединих књига од Библије, службеника, требника, часослова, осмогласника, појединих дјелова од минеја, устава и др. Љепава наводи да је, најстарије „Пећко јеванђеље“ из 1201-1208. године, које је писао старац Симеон за великог жупана Стефана Немањића, чији је оригинал код кијевског владике Порфирија. По важности Љепава наводи и „Никољско јеванђеље“ нађено у

²⁰²¹ *Муслимани и ћирилица*, Глас Црногорца, XLII/1913, бр. 25, 2.

²⁰²² Ј. Љепава, *Лекције из историје српске књижевности за своје ученике и ученице*, св. VIII, 416-430; св. IX, 475-494.

²⁰²³ *Исто*, св. VIII, 421-422.

манастиру Никољи (у овчарско-кабларској клисури), писано је у XIV вијеку, а преписано је из рукописа најстаријег времена словенске књижевности и по свој прилици глагољског. Љепава убраја и „Апостол шишатовачки“, назван по манастиру, писан у граду Жрелу, округу пећком 1324. године, руком црнорисца Дамјана, а по заповијести Никодима, архиепископа српских и поморских земаља.²⁰²⁴

За богословска дјела Љепава каже да је ова врста књижевних производа намијењена за духовно образовање и његовање хришћанског живота и мишљења, и ту убраја: тумачења разних дјелова Светог писма, животи светих, нарочито српских светаца, проповједничка књижевност, одломци црквене схоластичке књижевности, црквене историје, хришћанске полемичне књижевности. Љепава каже да је главно мјесто гдје је цвјетала црквена књижевност био манастир Хиландар, „српска Атина“ у доба независности српске државе. Љепава наводи да је богословска наука у Србији XIV цвјетала, и наводи примјер митрополита Цамблака и Кипријана, Срба који су се у Русији прославили као ваљани бесједници и црквени књижевници. Као изворну радњу најстаријег времена српске књижевности, Љепава наводи тринаест литургијских питања краља Стефана Првовјенчаног Димитрију Хоматијану архиепископу бугарском, која се заједно са одговорима Хоматијана налазе у Минхенској библиотеци. Љепава посебно истиче зборнике и службе Србима свецима, који су најљепши и најзнатнији производи наше изворне књижевности, каже Љепава и краће се зову *Србљаци*.²⁰²⁵

Биграф Светог Саве приповиједа како је Свети Сава писао каноне, стихире и чудеса свом оцу. Службу Стефану Дечанском написао је Григорије Цамблук. А најстарији до сада познати рукопис ове врсте, каже Љепава јесте „Србљак“ или служба Србима свецима за мјесец децембар, јануар и фебруар, писан на кожи у XIII вијеку (у њему су службе Светом Сави и Јевстастију), ово је општи минеј јер се у њему налазе службе и осталим свецима источне цркве, и налази се у Београду. У ову групу долази и црквено законодавство (Типик или устав Светог Саве). Љепава спомиње у овој групи и најстарију штампану

---

²⁰²⁴ Ј. Љепава, *Лекције из историје српске књижевности за своје ученике и ученице*, св. VIII, 422-423.

²⁰²⁵ *Исто*, 423; Преглед литературе о писмима Димитрија Хоматијана Сави Немањићу и васељенском патријарху. Г. Подскалски, *Средњовековна теолошка књижевност у Бугарској и Србији (865-1459)*, 111, нап. 361.

књигу ћирилицом, Октоих или Осмогласник, штампану у Црној Гори, на Ободу, 1493. године, трудом јеромонаха Макарија.²⁰²⁶

Љепава наводи да у свјетску књижевност спадају: животи српских владара, разни љетописи, законик цара Душана и стара писма. Љепава наводи да су биографије српских владара више налик на похвалне бесједе или панегерике, јер је такав правац био у тадашњој византијској књижевности.²⁰²⁷ Љепава наводи да су „животе“ писали: Свети Сава, краљ Стефан Првовјенчани, Доментијан, архиепископ Данило и Константин Филозоф, а да су најзнаменитија од тих дјела и најљепша по слогу „Живот св. Симеона или Стефана Немање“ од Светог Саве, „Светог Симеона“ од Доментијана, „Животи краљева и архиепископа српски“ од архиепископа Данила,²⁰²⁸ „Живот Стефана Дечанског“ од Григорија Цамблака и „Живот деспота Стефана Високог“ од Константина Филозофа.²⁰²⁹

За Љетописе Љепава каже да се појављују у вријеме пропадања српске књижевности и да им је извор у грчкој и бугарској књижевности, а да су најпознатији извори за домаћу историју „животи“, а осим тога извор су им биле приче или предања и оно што су разни преписивачи у свом животу преживјели. Љепава истиче да су љетописи од мале књижевне вриједности и да потпуно свиједоче о ниском ступњу знања и развитка. Љепава наводи да су најзнатнији рукописи ове врсте: „Хиландарски љетопис“ из XIV вијека, „Копривнички љетопис“ (1453), „Карловачки љетопис“ (1503) и „Троношки љетопис“ (1526).²⁰³⁰

Од државног законодавства нема пуно ове врсте књижевности, ту Љепава убраја: „Винодолски законик“ из 1280. године, који је сачуван у глаголском препису из XIV и XV вијека, „Статут крчки“ из 1388. године, „Статут пољички“ из 1460. године и ако је по постању много старији.²⁰³¹ Љепава наводи да је међу Србима источне цркве најважнији „Законик цара Душана“, на који се осјећа утицај Византије. Душан га је озаконио на двије скупштине српске властеле и свештенства 1349. и 1354. године у Скопљу. Љепава истиче да је најстарији и најисправнији Ходошки списак из 1390. године, а да Ђура Даничић

---

²⁰²⁶ Ј. Љепава, *Лекције из историје српске књижевности за своје ученике и ученице*, св. VIII, 424.

²⁰²⁷ *Исто*, 424.

²⁰²⁸ *Исто*, 425.

²⁰²⁹ *Исто*, 426.

²⁰³⁰ *Исто*, 426-427.

²⁰³¹ *Исто*, 427.

истиче призренски рукопис, вјероватно са краја XIV вијека. Љепава истиче и то да је снага закона била јача од воље царева.²⁰³² У законодавну књижевност Љепава убраја: хрисовуље, повеље, дипломе, стара писма. У старим писмима се често налазе законска одређења и наредбе, често врло опширне, налазе се и закони и правни обичаји, она осликавају живот српског народа у средњем вијеку, показују тадашњи начин писања и исказивања мисли. Стара писма су важна и за историју и генеалогiju наших краљева и властеле.²⁰³³ Љепава истиче да су писма из Србије са Зетским приморјем најбоље сачувала словенски језик и богословску форму. Писма из Босне су врло мјешовита и одликују се недоследношћу, а док се љепотом форме и чистотом језика, готово народнога, каже Љепава, одликују писма из Дубровника. Љепава истиче да се српски језик у оно доба употребљавао као дипломатски, међународни језик на цијелом југоистоку Европе и да су српским језиком често писали турски султани, влашки и молдавски господари, мађарски краљеви. Љепава наводи да је писмо босанског бана Кулина, најстарији писмени споменик, писан 1189. године.²⁰³⁴

Као заметак светске књижевности јављају се зборници или књижевне смјесе и ова врста књижевности у почетку је била духовне садржине, каже Љепава, а касније су уписивали бесједе, легенде, одломке из катихизиса, љекове, побожне и обичне приче, магије, бајања, одломке из јеретичке књижевности, обичаје, разне биљешке.²⁰³⁵ Богумилска јерес, истиче Љепава, ширила се средством усмене ријечи и апокрифске књижевности у коју спадају књиге које хришћанска црква не признаје и у којима се износе разне приче, анегдоте и легенде о животу Исуса Христа, Богородице, анђела и др. Ту су и разне гатке и приклањања против злих духова, који су познати под именом „тресавица“ и „нежита“. Ових зборника има већ из XIV и XV вијека. Из XIV вијека познат је поближе „Зборник карловачки“, у којем су већином богословски чланци, а тичу се понајвише разлика између источне и западне цркве. „Зборник Шафариков“ писан између 1370. и 1408. године, налази се у Прашком музеју, каже Љепава, као и да је у оваквим зборницима нађен и Душанов законик.²⁰³⁶

---

²⁰³² Ј. Љепава, *Лекције из историје српске књижевности за своје ученике и ученице*, св. VIII, 427-428.

²⁰³³ *Исто*, св. IX, 475.

²⁰³⁴ *Исто*, 476.

²⁰³⁵ *Исто*, 476-477.

²⁰³⁶ *Исто*, 477.

Током средњег вијека била је раширена и средњовјековна белетристика и приповјетке ходалице, истиче Љепава.²⁰³⁷ Причајући о богословско глагољско-словенској књижевности у Далмацији и Хрватској, Љепава наводи да је, глагољица била у употреби до краја XV вијека, када глагољска књижевност почиње опадати и глагољицу замјењује латинично писмо.²⁰³⁸ Глагољица се ширила у XIV и XV вијеку, а у Далмацији на југу до Неретве, истиче Љепава, а најбоље је цвјетала око Сплита, Задра и оближњих острва, па око Сења, по Лици и Крбави, на сјевер је допрла до Драганића и Топуска, Самобора и Јастребарског, глагољицом се служила читава Истра. Најстарији споменик ове врсте је псалтир попа Николе са Раба из 1222. године, затим Псалтир прашки (1359), мисал бечки кнеза Крбавског Новака (1368), мисал Вида Омишанина (1396), од штампаних књига, наводи Љепава, најстарији је мисал (требник) штампан 1483. године, а глагољске књиге су се штампале у Млецима, Сењу, на Ријеци и у Риму.²⁰³⁹ Говорећи о језику код Хрвата, Љепава наводи да хрватског језика уопште нема, него има једно нарјечје српско, које се тим именом зове.²⁰⁴⁰

У *Народнијем новинама* донијети су изводи из књиге Енглеза В. Р. Морфиља, *Slavonie Literature* (1883), професора са Оксфорда, и то поглавље које говори о литератури Срба, Хрвата и Словенаца, коју Морфиљ узима као једну књижевну односно културну групу. Тај чланак из *Народнијех новина* пренио је *Глас Црногорца*.²⁰⁴¹ Морфиљ наводи да је најстарији састав на илирском језику неког свештеника из Дукље, који се на латинском назива *Anonimus Prezbyter Diocleus*, а на илирском Поп Дукљанин и који је живио у XII вијеку, пошто хроника допире до 1161. године. Морфиљ наводи да је историја једнолична те да је занимљива једино као литерарни споменик. Морфиљ такође наводи да је најстарији споменик српског језика писмо бана Кулина из 1189. године и писмо Симеона (Стефана) Немање манастиру Хиландару. Од старих рукописа Морфиљ спомиње: Живот Св. Симеона, што га је написао Свети Сава (о.1210); Историја Св. Симеона и Светог Саве од Доментијана (1264); Родослов или живот српских краљева од архиепископа Данила (за кога Морфиљ наводи да је писан нејасно и конфузно); Живот Стефана Дечанског од Григорија Цамблака; Законик краља Стефана Душана, који како каже Морфиљ, може да

²⁰³⁷ Ј. Љепава, *Лекције из историје српске књижевности за своје ученике и ученице*, св. IX, 477-478.

²⁰³⁸ *Исто*, 478.

²⁰³⁹ *Исто*, 479.

²⁰⁴⁰ *Исто*, 481.

²⁰⁴¹ *Инглез о нашој књижевности*, *Глас Црногорца*, XXV/1896, бр. 11, 2-3; бр. 12, 2-3.

се упореди са Јарославовим закоником „Руска Правда“.²⁰⁴² Морфиљ даље наводи, да су Срби морали имати неке своје народне пјесме у средњем вијеку, што се види из извјештаја Нићифора Григоре, који је 1325-1326. године био посланик византијског цара Андроника на двору краља Стефана Дечанског, који спомиње да су неки Срби, додијељени његовој пратњи, пјевали трагичне пјесме, славећи дијела својих народних јунака.²⁰⁴³ За далматинску поезију, Морфиљ истиче да су лирско пјесништво и лирска драма, њени главни производи, а говорећи о Дубровнику, Морфиљ истиче великог дубровачког пјесника Ханибала Лучића (1480-1525).²⁰⁴⁴

Никола Банашевић је писао о „Легенди о зидању Скадра“, наводећи да се овај пјеснички мотив везао за браћу Мрњавчевиће много касније од времена у ком су живјели, у доба када су пјевачи прекрајали историју или из незнања или по својим потребама или са нарочитим тенденцијама. Нема никакве основе да се браћа Мрњавчевићи доведу ма у какву везу, не само са зидањем Скадра, градом много старијим, него ни са облашћу Скадра уопште, истиче Банашевић.²⁰⁴⁵

У приказу књиге Николе Банашевића „*Le cycle de Kosovo et les chansons de geste*“ (*Revue des Etudes slaves*, том VI, Paris 1926, fasc. 3-4) И. Зорић наглашава да је др Никола Банашевић, доцент Универзитета у Скопљу, објавио под горњим насловом своју студију о односу наших народних пјесама о Косовском боју према неким француским народним пјесмама из циклуса о Гијому Ораншком.²⁰⁴⁶ Банашевић наводи да су се о утицају француске народне поезије на нашу бавила два руска научника Веселовски и Халански и да су утврдили извјесне сличности између „Женидбе Вукашина краља“ и (преко италијанске прераде) *shanson de geste* „*Bueves d' Hanstone*“ с једне и смрти Ролана и Марка Краљевића с друге стране. Аутор приказа истиче да аналогија између мотива наше народне поезије и *shanson de geste* има много више и Банашевић, да их истакне и докаже, ограничио се само на проучавање косовског циклуса и његових аналогија са циклусом

---

²⁰⁴² *Инглеz о нашој књижевности*, бр. 11, 2.

²⁰⁴³ *Исто*, бр. 11, 3; Ово мјесто код Нићифора Григоре тумачено је у једном дијелу наше историографије као податак о древној традицији наших јуначких народних пјесама, в. *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI, Београд 1986, 622. Међутим, очигледно се ради о слугама које су са посланством кренуле из Цариграда, дакле Византинцима. *Историја српског народа*, II, 509. (М. Пантић)

²⁰⁴⁴ *Инглеz о нашој књижевности*, бр. 12, 2.

²⁰⁴⁵ Н. Банашевић, *Легенда о зидању Скадра*, књ. III, св. 6, 373-376.

²⁰⁴⁶ И. Зорић, *N. Banašević: Le cycle de Kosovo et les chansons de geste*, Записи, I/1927, св. 6, 369-373.

Гијома Ораншког који, последице „Песме о Ролану“, садржи најљепше француске народне пјесме.²⁰⁴⁷

Како је велики одјек имало премјештање престонице Црнојевића са Жабљака на Цетиње говори и то да су се о томе догађају, у каснијем периоду, писале и историјске приповјетке. Једну такву историјску приповјетку написао је Марко Драговић и објављивао у наставцима у *Црногорки* и *Зети*.²⁰⁴⁸ У историјској приповјетци „Сеоба Ивана Црнојевића на Цетиње“ Марко Драговић даје и обиље историјских података. Спомињући Косаче Драговић наводи да је 1482. године сва Херцеговина потпала под Турке. Владислав велики војвода босански и Горње Херцеговине побјегао је у Мађарску, његов брат Влатко који је управљао доњом Херцеговином побјегао је у Дубровник, а трећи брат Стефан се потурчио.²⁰⁴⁹ Драговић наводи и турски напад из правца Гацка на Бањане, крајем маја 1484. године, када је херцеговачки санџак Хамза-бег са десет хиљада војника упао је из правца Гацка на Бањане. Њему се код села Дрпе или Петровића супроставио војвода катунске нахије Јован са три хиљаде војника (са Чева, Цуца, Грахова, Пјешиваца, Никшића) и поразио га, одбацивши Турке пут Гацка.²⁰⁵⁰ Драговић истиче да је на Госпођин дан 1484. године освештана манастирска црква на Цетињу,²⁰⁵¹ као и да је том приликом свечано прочитан хрисовуљ потписан 1482. године о границама између Црне Горе и Млетачке Републике, почињући од Црмнице па до Ораховца у Боки Которској.²⁰⁵²

У једном кратком приказу говори се о књизи Ивана Мартиновића „Свети Сава у пјесмама“, Панчево 1895. У приказу се наводи да Срби имају доста светаца, али ипак у народном срцу не може се ни један ни близу упоредити са првим српским учитељем Светим Савом. Наши су пјесници најрадије пјевали о овом великом светитељу, а нарочито о спаљивању његова тијела на Врачару. Мартиновић је сакупио пјесме разних пјесника,

²⁰⁴⁷ И. Зорић, *N. Vanašević: Le cycle de Kosovo et les chansons de geste*, св. 6, 369.

²⁰⁴⁸ М. Драговић, *Сеоба Ивана Црнојевића на Цетиње (мала приповјетка из црногорске историје)*, Црногорка, II/1885, бр. 20, 9-10; бр. 21, 5-6; бр. 22, 6-7; бр. 23, 4-5; бр. 24, 5-6; Зета, I/1885, бр. 1, 4-5; бр. 2, 13-14; бр. 3, 20-21; У спомен четирестогодишњице сеобе Ивана Црнојевића на Цетиње, Драговић је од текстова који су излазили у *Црногорки* и *Зети* објавио у Новом Саду 1886. године приповјетку „Сеоба господара црногорскога Ивана Црнојевића са Ријечког града на Цетиње 1485 године“.

²⁰⁴⁹ М. Драговић, *Сеоба Ивана Црнојевића на Цетиње (мала приповјетка из црногорске историје)*, Зета, I/1885, бр. 2, 13.

²⁰⁵⁰ *Исто*, 13.

²⁰⁵¹ *Исто*, 14.

²⁰⁵² *Исто*, бр. 3, 20-21.

них 19, од којих су понајљепше, истиче се у приказу, двије народне „Збор зборила господа ришћанска“ и лијепа Војислављева пјесма „Ко удара тако позно“.²⁰⁵³

У једном тексту публицистичког карактера о средњовјековној српској култури у Зети истиче се да је у културном погледу улога Зете у средњовјековној Србији била од велике важности. Више из Зете и преко Зете него из Солуна и Цариграда кроз њу су курсиране културне вриједности.²⁰⁵⁴ Наводи се да је Зета била наш први и прави учитељ у архитектури и сликарству па су многи неимари и зографи из ње и преко ње долазили у Србију да владарима и властели подижу дворове и задужбине. Митриновић наводи да смо ми из Византије добили писменост заједно са црквеном литературом и апокрифом, док смо из Зете добили једно наслеђе из кога ће се развити најљепше особине нашег епоса и истиче да „данас лутајући по територији старе Зете са задовољством ћемо посматрати безбројне доказе једне више културе, мада она није специфично наша, иако је са доста наших позитивних трагова“.²⁰⁵⁵ Срби доласком на Балкан тешко да су донијели неку већу културу од оне коју су затекли, али нијесу уништавали постојећу, као што су то радили Германи освајајући римско царство или Турци освајајући балканске земље. Срби су дошли преко Приморја и Зете у додир са западном цивилизацијом и почели да јој се прилагођавају. Примањем хришћанства убрзан је тај процес и они су примили све његове културне тековине и тоталну шему његовог гледања на свијет. Митриновић на крају додаје да један будући културни историчар нашег средњег вијека, када се буде латио замашног посла да напише нашу културну историју, мора прије свега од Зете да почне, „у њу да иде, њоме да се понајвише позабави јер свака друга поставка одвешће за кривим трагом и довести до резултата који не могу бити тачни“.²⁰⁵⁶

Деспот Стефан Лазаревић био је предмет историјских романа. У *Гласу Црногорца* дат је кратки приказ романа „Деспотова властела“ аутора Андре Гавриловића.²⁰⁵⁷ У оквиру приказа писано је о словенској књижевности. У *Гласу Црногорца* изашао је приказ књиге Стојана Новаковића „Први основи словенске књижевности“ (Београд, 1893).²⁰⁵⁸

---

²⁰⁵³ *Свети Сава у пјесмама*, Луча, I/1895, св. 2, 134.

²⁰⁵⁴ Р. Митриновић, *Зета у средњовековној култури српској*, Слободна мисао, 15/1936, бр. 14-15, 9.

²⁰⁵⁵ *Исто*, 9.

²⁰⁵⁶ *Исто*, 9.

²⁰⁵⁷ А. Гавриловић, *Деспотова властела*, Глас Црногорца, XXV/1896, бр. 6, 3.

²⁰⁵⁸ Р-ц, *Ст. Новаковић, Први основи словенске књижевности*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 42, 3-4.

Говорећи о писмености за вријеме Балшића и Црнојевића Ровински наводи да је она морала бити широко развијена, с тим више што су они били наобразовани људи и стајали су у тијесној вези са Италијом, која је у то вријеме била најпросвећенија земља Европе, а осим тога неки од чланова обје фамилије школовали су се у Италији. Много рукописа се налазило у манастиру Брчели, у којем је неко вријеме живио Балша III, а богати су били рукописима манастири: Крајина, Врањина, Морачник. Ровински каже да је дио ових рукописа био пренесен на Цетиње. Садржај рукописа је био различит, а до данашњих дана, истиче Ровински, мало се тога сачувало.²⁰⁵⁹

---

²⁰⁵⁹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 17, 2.

2. СТАРИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ

Многи стари записи и натписи обрађени су у текстовима о старим црквама и манастирима, у текстовима о старом новцу, али има и текстова који директно обрађују старе записе и натписе.

Записи

Појам запис има вишеструко значење: а) прибиљежен податак или мисао, забиљешка; б) текст записан или урезан као објашњење, посвета или натпис; в) опис догађаја изложених хронолошким редом, хроника, мемоари, дневници; г) додаци предговорима и поговорима књига, додаци тестаменту, опоруци и сл.²⁰⁶⁰ Као главна одредница за записе узима се она по којој записи представљају забиљешку на папиру, пергаменту и итд.

У Запису из манастира Дечана се наводи да је при грађењу тога храма био протомајстор из Котора фра Вито који је сазидао цркву св. Пантократора, задужбину Стефана Дечанског, за 5 година и да је зидање цркве завршено 1335. године.²⁰⁶¹

У књижници манастира Савине налази се једна србуља која је у XVII или у почетку XVIII вијека преписана са старије. На другој крајњој дрвеној корици записане су двије биљешке: да је млади цар Урош убијен 1371. године, а да је 26. септембра 1372. године погинуо цар Вукашин.²⁰⁶²

У приватним рукама у Одеси налази се једно јеванђеље са записом на њему, у коме се каже да је јеромонах манастира Врађине приложио манастиру јеванђеље у доба деспота Ђурђа 1436. године.²⁰⁶³

У манастиру на острву Старчева Горица И. Руварац наводи да има неколико записа. У *Српско-далматинском магазину за 1864. годину* на стр. 174 помиње се Тетроеванђеље, стари рукопис са записом „сіе евангеліе старчеве горице“ и у *Споменику*

²⁰⁶⁰ *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. VI, Београд 1969, 254.

²⁰⁶¹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 16, 2; Стојановић наводи натпис на цркви у манастиру Дечанима на основу преписа И. Јастребова, в. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 1, Београд 1902, бр. 63, 28.

²⁰⁶² Н. Дучић, *Србуља (Зборник)*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке, 11/1884, 37.

²⁰⁶³ А. Јовићевић, *Манастир Врађина*, Древни српски манастири, 30.

СКА III помиње се на страни 211, на крају неки пролог, у ком има запис, гдје се каже да је пролог написан у Горици светог старца Макарија за вријеме владавине благочастивог господина Ђурђа Балшића.²⁰⁶⁴

Иларион Руварац наводи да се у једном тетрожеванђељу, које се налази у Русији и које је један Рус, А. Кочубински, описао у *Јагићевом архиву за словенску филологију* (књ. X, стр. 580-585), налази запис из којег се сазнаје да је ту књигу писао и дописао јеромонах Мина, године 6944. мјесеца марта (1436) и да је књига написана у вријеме господина деспота Ђурђа (Бранковића), трудом и настојањем и трошком игумана врањинског манастира Романа. Руварац доноси и текст записа.²⁰⁶⁵

У архиву Которског суда има забиљешки што се тичу манастира Прасквице. Запис из нотарске књиге од 1458. године износи професор Јиречек у „Споменицима српским“ (стр. 89), а тај превод са српског оригинала је учинио Стефан Калођурђевић, которски писар.²⁰⁶⁶ Шеровић наводи да у том запису Никола Љешевић са браћом Андријом, Радичем, Стефаном и Бранком чини уговор са калуђерима св. Николе у Прасквици да граде једну воденицу напола.²⁰⁶⁷

У приказу књиге Пера Шоћа „Прилози за културну историју Црне Горе“ налази се интересантан податак да се у Музеју на Цетињу налази Скендербегова сабља, на којој пише: „Кастриотович Бани 1484“, док је у историјској науци познато да је Скендербег умро 1468. године.²⁰⁶⁸

Натписи

Натпис представља краћи текст, ознаку, податак, назив исписан или урезан на чему, односно наслов или заглавље (књиге).²⁰⁶⁹ Као главна одредница за натписе односи

²⁰⁶⁴ И. Руварац, *Старчева Горица*, Камичци - Прилози за други зетски дом, бр. 9, 479.

²⁰⁶⁵ И. Руварац, *Камичци – Прилози за други зетски дом*, св. XII, 651.

²⁰⁶⁶ Ђ. Стратимировић, *Оснивање манастира Прасквице*, 42.

²⁰⁶⁷ П. Шеровић, *Манастир Прасквица*, бр. 142, 3; Ријеч је о запису у нотарској књизи 1458 архива суда Которскога 24. новембра 1458. индикта VI. Година је 6966 од стварања свијета тј. 1458, 22 јула у манастиру св. Николе у Прасквици у Паштровићима. К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА, XI, Београд 1892, 89.

²⁰⁶⁸ Р. Ј. Д. (Р. Драгићевић), *Перо Шоћ: Прилози за културну историју Црне Горе*, Записи, XII/1939, књ. XXI, св., 254-256.

²⁰⁶⁹ *Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. III, Нови Сад- Загреб 1969, 642.

се она по којој натписи представљају текст уклесан, исписан или урезан на камену и другим тврдим материјалима.

Натпис из цркве св. Луке у Котору објавио је Петар Шеровић у *Гласнику Народног универзитета*.²⁰⁷⁰ Шеровић истиче да је то на нашем Приморју најстарији натпис у којем се спомиње Немања и даје његов превод који гласи: „У име Христа. Године од ваплоћења Господа нашега Исуса Христа 1195, индикта XIII. Ја Мавро Кацафранци заједно са Буоном (Добрицом) мојом супругом, кћери приора Василија градимо цркву у част Бога и светога Луке, апостола и еванђелиста, за спас душа наших и свих вјерних христјана; за вријеме господина Немање, великог жупана, и његова сина Вукана, краља Дукље, Далмације, Травуније и Косне. Сви, који читате, достојте се за нас молити; да нам Христос буде увијек живот. Амин.“²⁰⁷¹ Ђорђе Стратимировић напомиње да осим историјског значаја, натпис на цркви св. Луке има велику вриједност и као до сада једини натпис који је састављен за живота Стефана Немање и који је „драгоцјени споменик сваком Србину“.²⁰⁷²

Управитељ манастира Морача, доноси натпис који је урезан у прагу више црквених врата, у коме се наводи да је храм посвећен Богородици и да га је направио „Стефан син великог кнеза Вукана, унук светог Симеона Немање и син и господин благочестивог краља Уроша 6760. године, индикта 10 (1252).“²⁰⁷³ Исти натпис објављује још раније Ф. Радичевић у *Просвјети*.²⁰⁷⁴ Дајући детаљни опис манастира Мораче, Андрија Јовићевић такође доноси овај натпис који се налази на горњем прагу великих врата од женске припрате.²⁰⁷⁵

Ђурђе Бошковић доноси у *Гласнику Народног универзитета*, натпис зетског епископа Неофита из 1269. године у цркви св. Петра у Богдашићу. Натпис се налази на великој каменој плочи, дужине 130 цм, преломљеној по средини, узиданој у западни зид

---

²⁰⁷⁰ П. Шеровић, *Стари записи и натписи из цркве св. Луке и капеле св. Спиридона у Котору*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, VI- VII/1940, бр. 1-4, 47-49.

²⁰⁷¹ Исто, бр. 1-4, 47; Г. Томовић, *Натпис на цркви Светога Луке у Котору из 1195. године*, Црква Светог Луке кроз вјекове, 25-26.

²⁰⁷² Ђ. Стратимировић, *Црква св. Луке у Котору*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке за 1893, 38.

²⁰⁷³ М. Б. (Митрофан Бан), *Манастир Морача*, 6.

²⁰⁷⁴ Ф. Радичевић, *Натписи Успенске и Николајевске цркве у манастиру Морачи*, Просвјета, 1/1889, св. XII, 424.

²⁰⁷⁵ А. Јовићевић, *Опис манастира Мораче*, св. II, 85; Натпис доноси и Љ. Стојановић по снимку Андрије Јовићевића и датира у 1252. годину. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 1, бр. 17, 7.

цркве, јужно од портала, на висини од 2, 60 цм од земље. Бошковић истиче како се разна читања овога натписа не слажу потпуно међу собом у појединим детаљима, те га он тачно копира на паусу и доноси осам пута смањеног у *Гласнику*.²⁰⁷⁶ У истој цркви Бошковић је нашао још један латински натпис у јужном зиду храма који говори о подизању клауструма, вјероватно из XIV вијека и у напомени даје податак да ће о овом натпису опширније говорити професор Виктор Новак.²⁰⁷⁷ О натпису на цркви св. Апостола Петра и Павла у селу Богдашићи писао је још раније и анонимни аутор, који осим натписа зетског епископа Неофита наводи да је црква грађена у вријеме краља Стефана Уроша 1269. године.²⁰⁷⁸

Марко Драговић у *Гласу Црногорца* доноси натпис из манастира Врањина, који се налази на једној надгробној плочи урезан са стране плоче. Драговић доноси натпис у оригиналу, даје његов превод, датира га у 1302. годину (7010) и наводи да је тада био зетски епископ Иларије или Иларион.²⁰⁷⁹ Иларион Руварац доноси натпис са гробнице зетског епископа Илариона, сахрањеног у својој задужбини врањинском манастиру у припрати, у којем се наводи да је ту сахрањен епископ зетски Иларион градитељ овог светог мјеста.²⁰⁸⁰

Натпис у цркви св. Николе у Барију. О цркви св. Николе у Барију коју је краљ Милутин богато обдарио, писано је у часопису *Народ*, који је пренио *Глас Црногорца*. У тексту се наводи да се у унутрашњости цркве, близу врата кроз који се улази у округао простор, види на мраморној плочи која служи као основа олтару, једна поширока сребрна плочица, полулангобардских карактеристика, са натписом који се односи на богати дар краља Уроша. Аутор наводи натпис у коме се каже да је 1319. године Урош, краљ Рашке, Диоклије, Албаније, Бугарске, и свег Јадранског приморја до ријеке Дунава, дао да се начини олтар, велика сребрна икона, сребрни прекривач на олтару, кандила и свијећњаке у

---

²⁰⁷⁶ Ђ. Бошковић, *Две бокељске цркве*, VI- VII/1940, бр. 1-4, 34; Према том факсимилу В. Ћоровић је дао исправљено читање које је Љ. Стојановић, према ранијој литератури дао у својој збирци, в. В. Ћоровић, *Стари српски записи и натписи*, Београд 1997, 11-12.

²⁰⁷⁷ Ђ. Бошковић, *Две бокељске цркве*, бр. 1-4, 36.

²⁰⁷⁸ Аноним, *Исторички преглед о православној цркви у Бокикторској*, Шематизам православне епархије бококторско-дубровачке, 1/1874, 4.

²⁰⁷⁹ М. Драговић, *Натпис у манастиру Врањина*, *Глас Црногорца*, XV/1886, бр. 27.

²⁰⁸⁰ И. Руварац, *Манастир св. Николе на Врањини у скадарском блату*, Камичци-Прилошци за други зетски дом, св. XI, 538; Стојановић датира овај натпис око 1250. године, в. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 1, бр. 16, 7; Б. Шекуларец сматра да је епископ Иларион умро у времену између 1239. и 1242. године, када је настао и натпис на саркофагу. Б. Шекуларец, *Трагови прошлости Црне Горе*, Цетиње 1994, 90.

славу св. Николе и поклоне истоименој цркви у Барију, наводећи и мајсторе који су задужени за реализацију овог дијела.²⁰⁸¹

О натписима у манастиру Бања на Лиму писао је Андрија Јовићевић, који наводи да се у манастирској цркви посвећеној св. Николи налазе на малтеру три натписа: изнад врата, изнад припрате и цркве споља и унутра и изнад главних улазних врата изнутра. Натписи су знатно оштећени и не могу се прочитати у цјелости. Али по ономе што се да прочитати, Јовићевић констатује да је храм сазидао Стефан III Урош, праунук Немањин и посветио га св. Николи и да је тада дабарски митрополит био Никола, година се није могла пронаћи.²⁰⁸² Јовићевић наводи да се у цркви чува и један изломљени камен са врло дугим натписом, коме недостају многи дјелови, те се текст не може у потпуности реконструисати, ипак се може разабрати, да је храм, на коме је био овај камен узидан, сазидао праунук Стефана Немање, Стефан III Урош (Дечански).²⁰⁸³

Натпис с именом краља Твртка на старинској црквици св. Антуна у Тивту, објавио је Петар Д. Шеровић у *Гласнику Народног универзитета Боке Которске*.²⁰⁸⁴ На врху звоника уклесан је грб породице *Pasquali*, а на луку звоника урезан је натпис у два ретка (дистих), који Шеровић наводи:

*Qua rex Tvardko fide voluit violare coroa
En fulget meritis ipsa dicata suis*

Шеровић наводи и да су Ђелчић и Стратимировић погрешно донијели и протумачили натпис и истиче да се натпис односи највјероватније на Твртково крунисање у манастиру Милешеви на гробу Светог Саве.²⁰⁸⁵ Касније су о натпису писали Д. Мошков и Максим Злоковић,²⁰⁸⁶ као и Божидар Шекуларац.²⁰⁸⁷

²⁰⁸¹ *Стари српски споменик у Италији*, бр. 35, 2.

²⁰⁸² А. Јовићевић, *Манастир Бања на Лиму*, Древни српски манастири, 13; Ђоровић констатује да се уз ктиторске ликове јасно читају натписи: Стефан трећи ктитор храма и Стефан син краља Уроша, в. В. Ђоровић, *Стари српски записи и натписи*, 14-15; Стојановић доноси натпис изнад средњих врата у манастиру Бања код Прибоја, датира садржај натписа око 1330. године, на основу исписа А. Пејатовића. Манастир је обновио патријарх Антоније (око 1575, бр. 722), те је и натпис из тога времена, в. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. III, Београд 1984, бр. 4935, 38-39.

²⁰⁸³ А. Јовићевић, *Манастир Бања на Лиму*, Древни српски манастири, 14.

²⁰⁸⁴ П. Шеровић, *Стари записи и натписи*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, Котор, V/1937, бр. 1-3, 51; исти, *Натпис с именом краља Твртка на старинској црквици св. Антуна у Тивту*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, Котор, V/1938, бр. 1-4, 31-34; исти, *Стари записи и натписи*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, Котор, V/1938, бр. 1-4, 41.

²⁰⁸⁵ П. Шеровић, *Натпис с именом краља Твртка на старинској црквици св. Антуна у Тивту*, бр.1-4, 33.

²⁰⁸⁶ Д. Мошков - М. Злоковић, *Монографија Тиват*, Тиват 1983, 173.

²⁰⁸⁷ Б. Шекуларац, *Трагови прошлости Црне Горе*, 169-170.

Петар Шеровић доноси у *Гласнику Народног универзитета* и два натписа из XIV вијека по препису Антуна Роси, један се натпис налази на прагу цркве св. Срђа у Тивту и гласи: *Ego Albelinus dia(conu)s filio Bergolini fr(a)t(res)q(ue) me(i) edificavim(us) hos templum ad honorem s(an)c(t)i Sergi et s(an)c(t)i Nicolai et s(an)c(t)i Dimitri*, а други натпис налази се на црквици Жорову у Тивту и гласи: *An(n)o D(omi)ni M.CCCXVI: ego Domani fili(us) Selaois (?) una cum fratri(bu)s meis hedificavim(us) ha(n)c eccl(es)iam i(n) honor(em) Dei et s(an)cti Simeonis A(postoli).*²⁰⁸⁸

У Љубомиру, у селу Врхпоље, налази се црква св. Јоакима и Ане, коју су по народном предању подигли Грци и око цркве налази се група стећака из средњег вијека. Гробнице су разне величине, на једној која се налази југозападно од цркве на побочној западној страни налази се натпис у коме се каже да је споменик подигнут у вријеме војводе Сандаља Хранића (негдје од 1390-1420. године). Леонтије Нинковић детаљно описује натписе са гробница око цркве и констатује да је оvdје била српска жупанија и да је у Љубомиру становала српска властела.²⁰⁸⁹

Натписе Успенског манастира на Кому, доноси Филип Радичевић, натписи се налазе на двијема гробницама од четири колико их се налази у овој задужбини Црнојевића.²⁰⁹⁰

О натпису који се сачувао на вратима манастира Бешка Горица, који се налази на једном од острва Скадарског језера, између Старчева и Морачника, писао је Иларион Руварац у *Просвјети*.²⁰⁹¹ Руварац износи тумачење И. С. Јастребова, који наводи текст натписа у коме пише да је храм Пресвете Богородице саградила госпођа Јела, кћерка светог кнеза Лазара и жена господина Ђурђа Страцимировића, године 6948. (1440.) МССССIII (1404.) и критикује мишљење Чедомиља Мијатовића да је ријеч о 1434. години.²⁰⁹² Послије опширне анализе текста натписа Руварац закључује да је 1440. године сазидана црква, а 1443. године стављена плоча са натписом те године урезаним од

---

²⁰⁸⁸ П. Шеровић, *Стари записи и натписи*, бр. 1-4, 41.

²⁰⁸⁹ Л. Нинковић, *Цркве у Љубомиру*, св. I, 44-45.

²⁰⁹⁰ Ф. Радичевић, *Успенски манастир на Кому*, св. VI, 210; Ријеч је о натписима на гробницама Љеша и Маре Црнојевић, које доноси Стојановић и датира око 1420. године, в. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 1, бр. 232 и 233, 74; О натписима в. *Историја Црне Горе*, II-2, 477-478. (В. Кораћ)

²⁰⁹¹ И. Руварац, *Камичци - прилозици за други зетски дом*, св. IX, 475-478.

²⁰⁹² *Исто*, 475.

мајстора латинске вјере.²⁰⁹³ О истом натпису на Богородичној цркви у Бешкој писао је и М. Црногорчевић.²⁰⁹⁴

У селу Сопотници покрај Дрине у близини Горажда је црква задужбина Херцега Стефана са старословенским натписом изнад врата, по којем се закључује да је црква саграђена 1446. године и да је храм посвећен св. Ђорђу.²⁰⁹⁵

Натпис на цркви св. Срђа и Вакха на Подима постојао је на улазним вратима до почетка XIX вијека када је дио натписа преписан на сјеверном зиду. Аутор текста претпоставља да натпис није вјерно пренесен и да није написан на старословенском језику VIII вијека, на натпису стоји да је црква саграђена 760. године од краља „Премислава словинског“.²⁰⁹⁶

Један натпис (из XIII или XIV в.) се налази на камену који је био употребљен као грађевински материјал у једној приватној кући у Доброти, у непосредној близини Котора, одакле је пренешен у лапидариј у Котору, Петар Шеровић га доноси у *Гласнику Народног универзитета*, по читању велечасног господина каноника Ива Стјепчевића, који гласи: „*Ego presbyter Lampredius de Vergonda pro remedio anime mee et (?) reatorum meorum meorumque peccatorum .... Edificavi ecclesiam hanc ad honorem Dei omnipotentis et sancti Mathei apostolic et euangeliste.*“²⁰⁹⁷

Један број старих натписа налази се на новцу. У једном тексту гдје су описани новци цара Душана, помињу се натписи на њима, који су на српском језику, и гдје се Душан титулише као „Стефан цар“, „Стефан у Христа Боха благовјерни цар“. У истом тексту се спомиње и новац краља Вукашина Мрњавчевића са натписом „Христа Бога благовјерни краљ Вукашин“, као и новац кнеза Лазара са натписима: „Христа Бога благовјерни кнез Лазар“ и „Кнез Лазар“. Такође се у истом тексту спомиње и новац за који се сматра да припада цару Урошу или пак краљу Урошу I са натписима на латинском: „*VROSIVS*“ и „*IMPERATOR*“.²⁰⁹⁸ У другом тексту описан је новчић српског краља Уроша I са натписима на латинском језику, полуготским словима: са стране краљеве „*VROSIVS*“,

²⁰⁹³ И. Руварац, *Камичци - прилозици за други зетски дом*, св. IX, 477; Стојановић наводи да је натпис из 1440. године. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 1, бр. 276, 88.

²⁰⁹⁴ М. Црногорчевић, *О натпису Богородичне цркве на Бешки*, Глас Црногорца, XXX/1901, бр. 31, 3.

²⁰⁹⁵ *Из Херцеговине*, 222.

²⁰⁹⁶ X, *Црква св. Срђа и Вакха на Подима*, 38-40.

²⁰⁹⁷ П. Шеровић, *Стари записи и натписи*, бр.1-3, 51.

²⁰⁹⁸ *Откриће старих српских новаца*, Глас Црногорца, I/1873, бр. 14, 1-2.

међу краљевом главом и палицом барјака „*REX*“, а на окрајцима са свечеве стране „*S. STEFAN*“.²⁰⁹⁹

Неки натписи се налазе и на старим печатима, као нпр. натпис са печата Подгоричког храма, посвећеном св. Великомученику Ђорђу из 1408. године, писан црквеним словима. Аутор текста истиче да ова година није најтачнија и да би је требало детаљније проучити и вјерније објаснити.²¹⁰⁰

О старим записима и натписима писано је и у оквиру приказа књига. Душан Вуксан написао је приказ књиге Љубомира Стојановића „Стари српски записи и натписи“ (Књига VI, Београд 1926, у едицији СКА у *Зборнику за историју, језик и књижевност српског народа*, књ. XIV).²¹⁰¹ Прикупљени записи обухватају вријеме од готово десет вјекова, најстарији је запис с надгробне плоче охридског архиепископа Прохора из 916. године.²¹⁰²

---

²⁰⁹⁹ *Новости*, Глас Црногорца, I/1873, бр. 28-29, 5.

²¹⁰⁰ Ф. Радичевић, *Печат цркве Подгоричке*, Просвјета, I/1889, св. XI, 360.

²¹⁰¹ Д. В. (Д. Вуксан), *Љуб. Стојановић: Стари српски записи и натписи*, Записи, I/1927, књ. I, св. 2, 122-123.

²¹⁰² *Исто*, 122.

3. СТАРЕ ПОВЕЉЕ, ПИСМА, ЉЕТОПИСИ, РУКОПИСИ И КЊИГЕ

Повеље

О средњовјековним повељама писано је у оквиру текстова који су се директно односили на њих, у оквиру описа старих цркава и манастира и оквиру других тема. Највише је писано о повељама издатим Врањинском манастиру (Саве Немањића, краља Владислава, Стефана Дечанског, цара Душана, Ђурађа II Страцимировића Балшића). Писано је о повељи краљице Јелене селу Затори; Светостефанској хрисовуљи краља Милутина; повељи цара Душана издатој у Мелнику о стонском дохотку; повељи Балше II; повељи о оснивању манастира Прасквице и о многим другим повељама. Такође велики број текстова односи се на повеље Ивана и Ђурђа Црнојевића (истиче се повеља о оснивању Цетињског манастира и повеље у којим се утврђују државне и црквене границе). Писано је и о дефтерима црногорског санцака из времена Скендер бега Црнојевића.

Иларион Руварац анализира повељу Саве Немањића, првог српског архиепископа, из године 1233. којом се манастир св. Николе на Врањини изузима испод власти зетског владике, и хрисовуљу цара Душана од 1348. године којом се манастир Врањина подвргава српској цркви св. Михаила и Гаврила у Јерусалиму.²¹⁰³ Руварац наводи да се повеље налазе у зборнику српских споменика који је издао Фр. Миклошић 1858. године у Бечу.²¹⁰⁴

Филип Радичевић објавио је у *Просвјети* у поглављу „Старине“ Повељу краља Стефана Владислава којом он дарива неке земље манастиру Врањини. Радичевић је Повељу нашао 1862. године у подруму (болти) Цетињске митрополије и предао је у манастирски ризницу. Радичевић даје опис повеље, писаној на зечјој кожи у дужини 42, а

²¹⁰³ И. Руварац, *Манастир св. Николе на Врањини у скадарском блату*, Камичци-Прилошци за други зетски дом, св. X, 530-540; Архиепископ Сава Немањић, будући да је зетски епископ Иларион подигао манастир св. Николе на острву Врањини у Скадарском језеру и предавши га под власт архиепископа изузео из своје надлежности, утврђује непосредну потчињеност манастира архиепископу, поклања му посједе у жичкој метохији у Плавници и установљава пун економски имунитет властелинства (1. септембар 1232-31. август 1233.), в. Ђ. Бубало, *Средњовековни архив манастира Врањине*, Стари српски архив, књ. 5 (2006), 247-251. Другом повељом коју проучава Руварац, цар Стефан Душан уступа право на Стонски доходак, у износу од 500 перпера, манастиру св. Арханђела у Јерусалиму и поклања му манастир Врањину на Скадарском језеру са свим посједима и правима, укључујући и димнину од људи врањинских. Руварац је проучавао један од три преписа повеље, који је писан на хартији, брзописом XIV вијека, без потписа и десетица и јединица у години, те је одредио према индикту 29. април 1348., инд. 1 у Призрену, в. исти, *Средњовековни архив манастира Врањине*, 265-266.

²¹⁰⁴ И. Руварац, *Манастир св. Николе на Врањини у скадарском блату*, Камичци-Прилошци за други зетски дом, св. X, 530.

ширини 24 центиметра, писаној славеносрпским језиком и датира повељу истичући да је стара 648 година.²¹⁰⁵ Ову повељу краља Стефана Владислава манастиру светог Николе Врањинског од 1242. године о поклону села Годиње издао је Миклошић у *Monumenta Serbica* и сматрао је да је повеља аутентична.²¹⁰⁶ Нићифор Дучић набраја Повељу 1870. године када је био на Цетињу.²¹⁰⁷ Повељу је анализирао и Божидар Шекуларац.²¹⁰⁸

Анализирајући повељу цара Душана Врањинском манастиру Руварац упућује критике на рачун цара Душана и првог српског патријарха Јоаникија, због прилагања манастира Врањине српској цркви св. Михаила и Гаврила у Јерусалиму.²¹⁰⁹ Такође Руварац сумња у аутентичност преписа хрисовуље цара Душана, који се чува у царској дворској архиви у Бечу, а која је објављена у Миклошићевом зборнику, замјерајући преписивачу да није стављао уобичајену терминологију која се користила у то вријеме.²¹¹⁰ О Врањинским повељама, повељи Светог Саве, краља Владислава, краља Стефана Дечанског, писао је детаљно Руварац, утврђивао њихову аутентичност, наглашавајући да су врањинске листине све сами преписи, а не оригинали и да о њима говори по Дучићу, Јастребову и Ровинском који су те листине видјели и разгледали.²¹¹¹ Руварац наводи архимандрита Н. Дучића, који каже да је врањински манастир био подложен српској цркви у Јерусалиму од 1348. до 1479. године.²¹¹² Руварац наводи и повељу цара Уроша којом он потврђује хрисовуљу свог оца о даривању стонског дохотка српској цркви у Јерусалиму.²¹¹³

Повељу Ђурђа Страцимировића којом Врањинском манастиру прилаже половину села Раке, објавио је Филип Радичевић у *Просвјети*. Радичевић датира Повељу у 1394.

---

²¹⁰⁵ Ф. Радичевић, *Стефан Владислав дарива неке земље манастиру Врањини*, Просвјета, 2/1890, св. XI и XII, 319-320; Краљ Стефан Владислав прилаже манастиру Врањини неколико села: Годиње са ријеком, Комарно с катунима, Медвеђу главу и Крушевице и утврђује пун имунитет манастира. Повеља је писана од 1. септембра 1241. до 31. августа 1242. године. Ђ. Бубало, *Средњовековни архив манастира Врањине*, 251.

²¹⁰⁶ Ф. Миклошић, *Monumenta Serbica*, бр. 32, 25-27 (1234-1240).

²¹⁰⁷ Н. Дучић, *Врањина у Зети и хрисовуље на Цетињу*, ГСУД X, св. XXVII (1870), 187.

²¹⁰⁸ Б. Шекуларац, *Врањинске повеље XIII-XV вијек*, Титоград 1984, 33-38.

²¹⁰⁹ И. Руварац, *Манастир св. Николе на Врањини у скадарском блату*, Камичци - Прилошци за други зетски дом, св. XI, 531-533; св. XII, 647-648.

²¹¹⁰ *Исто*, св. X, 534; Мишљења о аутентичности и вјеродостојности садржаја сачуваних примјерака повеље подјељена су, превасходно због спољних одлика и одредбе о поклону св. Николе Врањинског, в. Ђ. Бубало, *Средњовековни архив манастира Врањине*, 266-269.

²¹¹¹ И. Руварац, *Камичци – Прилошци за други зетски дом*, св. XII, 645-647.

²¹¹² *Исто*, 650.

²¹¹³ *Исто*, 649.

годину,²¹¹⁴ а Божидар Шекуларац који је извршио анализу Повеље, смјешта настанак Повеље у 1404. годину.²¹¹⁵ Повељу су издали Иван Јастребов²¹¹⁶ и Стојан Новаковић.²¹¹⁷ Почетком XVIII вијека (1721) копирао је монах Гаврило Повељу у свом Копијару. Такође је постојала и у вријеме Нићифора Дучића.²¹¹⁸ О овој повељи Ђурађа Страцимировића Балшића Врањинском манастиру писао је и Иларион Руварац.²¹¹⁹

У *Гласнику Народног универзитета* објављена је Повеља српске краљице Јелене којом утврђује међе и повластице села Затора.²¹²⁰ Иста повеља објављена је и у *Записима*.²¹²¹

У тексту стручног карактера Д. Васина писано је о Светостефанској хрисовуљи краља Стефана Уроша II Милутина.²¹²² Д. Васин износи податке о томе како је повеља пронађена. Повеља се налазила у ризници старог сараја у Цариграду, тамо су је пронашли мађарски научници и на молбу Б. Калаја министра финансија послали је њему, а овај је дао словенском филологу В. Јагићу да је приреди за штампу. В. Јагић је приредио повељу за штампу, написао предговор, коју је издала земаљска влада Босне и Херцеговине. Такође је и Српска академија добила повељу и издала је. Јагић датира повељу у 1318. годину и даје њен палеографски опис.²¹²³ Д. Васин опширно износи садржај повеље и истиче њен значај.²¹²⁴

---

²¹¹⁴ Ф. Радичевић, *Ђурађ Страцимировић (Балшић) дарива неке земље манастиру Врањини*, Просвјета, 1/1889, бр. X, 337.

²¹¹⁵ Б. Шекуларац, *Врањинске повеље XIII-XV вијек*, 99-101; Повеља је настала у временском интервалу од 1. септембра 1402. до априла 1403. године. Оригинал Повеље је датиран 6911. годином, која се завршава 31. августом 1403. године, али се вријеме издавања може сузити до априла када је умро Ђурађ Старцимировић. Препис у Гавриловом зборнику датиран је 6912. годином, отуда често у литератури погрешна година издавања, в. Ђ. Бубало, *Средњовековни архив манастира Врањине*, 269.

²¹¹⁶ И. Јастребов, *Препис хрисовуља на Цетињу о манастиру св. Николе на Врањини*, Гласник СУД XLVII, Београд 1879, 227.

²¹¹⁷ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 582-583.

²¹¹⁸ Б. Шекуларац, *Врањинске повеље XIII-XV вијек*, 99.

²¹¹⁹ И. Руварац, *Камичци – Прилозици за други зетски дом*, св. XII, 654-655.

²¹²⁰ *Повеља, којом српска краљица Јелена утврђује међе и повластице сеча Затора (између 1278-1308)*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, II/1935, бр. 1-3, 17.

²¹²¹ *Хрисовуљ краљице Јелене*, Историјска грађа, Записи, XI/1938, књ. XIX, 111.

²¹²² Д. Васин, *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II Милутина*, Нова Зета, II/1890, бр. 4, 147-151.

²¹²³ Д. Васин, *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II Милутина*, бр. 4, 147-148; Повељу краља Милутина манастиру Бањска открили су познати оријенталисти Вамбери и комисија Мађарске краљевске академије у султановој ризници у цариградском Ески-сарају. Повеља се налази у библиотеци Сарај у Цариграду. На крају Светостефанске хрисовуље, на претпоследњем празном листу, додата је забиљешка Стефана Црнојевића, у којој он саопштава да је ову хрисовуљу видио у „хазни цара Мурат-бега“, в. С. Божанић, *Дипломатичка анализа Светостефанске Хрисовуље*, Истраживања 15 (2004), 64; Вријеме смрти краљице Јелене, 8. фебруар 1314. и смрт краља Драгутина 12. марта 1316. године представљају

У *Записима* у оквиру поглавља Грађа за историју и фолклор, објављиване су средњовјековне повеље. Једна од њих је и повеља Балше II. Андрија Арменко доноси препис повеље Балше II.²¹²⁵ Арменко наводи да је препис повеље Балше II написан на тврдом папиру и заједно са изјавом Управе Паштровске републике чини укоричену књигу формата од 20 страна, која је у власништву господина Лаза Арменка, посједника у Буљарици.²¹²⁶ У опису преписа Повеље, Арменко наводи да последије српског текста слиједи превод на италијански језик, који је превео Стефан Ђуда у Будви 1. јуна 1804. године. У *Записима* Арменко даје само препис Повеље на српском језику.²¹²⁷

Ђорђе Стратимировић у тексту стручног карактера доноси и анализира повељу о оснивању манастира Прасквице.²¹²⁸ Стратимировић истиче да српски оригинал повеље није сачуван, али је у архиву Которског суда у нотарској књизи од 1438-39. године, Константин Јиречек, нашао готово савремени превод повеље на италијански језик. Стратимировић доноси српску редакцију повеље који је Јиречек издао у „Споменицима српским“ (Београд, 1892, стр. 66-68).²¹²⁹ По тексту повеље коју доноси Стратимировић манастир је саградио зетски господар Балша III 1413. године у мјесту Прасквица, цркву је посветио св. Николи, заједно са Николом Радосалићем и његовим братом Радичем, Вукашином Бечићем и његовим братом Радаљем и са Десином Андријћем.²¹³⁰ Даље се наводе земљишни посједи даривани манастиру, постављање монаха Данила за управитеља манастира, наводе се свјedoци, и да је повељу „писа канцелар Деско по заповиједи господина Баоше“.²¹³¹

У *Просвјети* је писано о пергамени митрополита Јефтимија (који је тада имао столицу у Крајини), у којој се говори о једној парници, коју је исти митрополит пресудио

најпоузданији и најсигурнији, хронолошки, оквир датовања Светостефанске хрисовуље, то је доба у којем треба тражити вријеме издавање повеље манастиру Бањска, можда је за вријеме сусрета браће Милутина и Драгутина у Паунима, средином 1314. године, издата и потврђена Светостефанска хрисовуља. С. Божанић, *Ибарско језгро Светостефанског властелинства*, Нови Сад 2006, 55-56.

²¹²⁴ Д. Васин, *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II Милутина*, бр. 4, 148-151.

²¹²⁵ Андрија Арменко, *Једна повеља Балше II*, Записи, V/1931, књ. VIII, 106-108.

²¹²⁶ *Исто*, 108.

²¹²⁷ *Исто*, 107.

²¹²⁸ Ђ. Стратимировић, *Оснивање манастира Прасквице*, 40-43.

²¹²⁹ *Исто*, 41; Италијански превод повеље уведен је у регистар которског нотаријата 27. априла 1439. године, а српски препис повеље начињен је 1728. године. М. Антоновић, *Оснивачка повеља Балше III Балшића манастиру светог Николе на Прасквици*, Стари српски архив, књ. 5 (2006), 207.

²¹³⁰ Ђ. Стратимировић, *Оснивање манастира Прасквице*, 41; Повеља је издата крајем 20. децембра 1413. године. М. Антоновић, *Оснивачка повеља Балше III Балшића манастиру светог Николе на Прасквици*, 218.

²¹³¹ Ђ. Стратимировић, *Оснивање манастира Прасквице*, 42; М. Антоновић, *Оснивачка повеља Балше III Балшића манастиру светог Николе на Прасквици*, 213.

у корист породице Љумотића у Луштици. Аутор доноси оригинал текста са пергамене и истиче да је пергамена по свој прилици из XV вијека.²¹³²

У манастиру Савина, који није из средњег вијека, већ је његов постанак каснијег датума, чува се у његовој библиотеци једна хрисовуља и једна повеља српског цара Стефана Уроша (XIV в.), као и повеља Стефана Високог (XV в.).²¹³³

У часопису *Црногорка* објављени су документи из такозваног „Хрисовуља Иван-бега Црнојевића“ који се чува на Цетињу²¹³⁴: *Границе црквене у Црмници и границе са Венецијанским владавинама*,²¹³⁵ *Хрисовуљ благочастивога господина Ивана Црнојевића обладала господарства Зетскога како сагради митрополију цетињску и што приложи истој митрополији*,²¹³⁶ *Земља на Добро*,²¹³⁷ *За планину Бостур*,²¹³⁸ *Границе од прилога Остоје Радосалића светој Богородици*,²¹³⁹ *Баштина црквна у Загору*,²¹⁴⁰ *Баштина црквна на Пипац*,²¹⁴¹ *Границе вранинске ежје потврди господин Иван Црнојевић*,²¹⁴² *Међе светог Николе у Зету, Међа матагужска и хотска, Међа Грудска и Матагужска, Међа Ботунска, Међа Дајбабска, Међа Бријежска с Ерсојевићи, Међа Бријешка с Митровићи, Међа Грудска с подгоричани, Међа Пиперска с Дубочени, Међа Брежинска с Станисалић,*

²¹³² *Цркве у Луштици*, св. III, 223; Митрополит Јевтимије у Крајини написао је писмо на пергаменту, са датумом од 10. јула, али без назнаке године. И. Руварац смијешта митрополита Јевтимија између два митрополита Давида и Јосифа, на основу помена свједока Радича Тутурмика у писму, в. И. Руварац, *Владике зетске и црногорске*, св. I, 16.

²¹³³ Н. Цвјетковић, *Госпођин-дан*, Глас Боке, II/1933, бр. 40, 1; Средњовјековни дио архива манастира Савине данас чине три повеље: 1) повеља краља Уроша I о оснивању цркве Светог Николе у Хвосну (1276/77); 2) фалсфикована повеља цара Уроша о стонском дохотку (12. јули 1358); 3) повеља деспота Стефана Лазаревића о поклону пет села у Моравицама манастиру Милешеви (послије 1413), в. Ђ. Бубало, *Средњовековне повеље у архиву манастира Савине*, Историјски часопис, бр. 49, Београд 2002, 95.

²¹³⁴ М. Драговић, *Границе црногорске, државне и црквене, које утврди господар црногорски Иван Црнојевић и друге границе по „Хрисовуљу“ цетињскоме*, Црногорка, I/1884, бр. 44, 265-267; бр. 45, 374-376; II/1885, бр. 1, 2-3; бр. 2, 9-11; Драговић у засебној књизи расправља о повељи Ивана Црнојевића и даје границе црквених имања, в. М. Драговић, *Крусовољ књаза и господара црногорског Ивана Црнојевића*, Цетиње 1885, а дио Цетињског летописа штампа у Летопису Матице српске о појединостима везаним углавном за границе имања и родослов Црнојевића, в. исти, *Цетињски летопис*, Летопис Матице српске, књ. 167, св. III, Нови Сад 1891, 1-21.

²¹³⁵ М. Драговић, *Границе црногорске, државне и црквене, које утврди господар црногорски Иван Црнојевић и друге границе по „Хрисовуљу“ цетињскоме*, бр. 44, 266.

²¹³⁶ *Исто*, бр. 44, 266-267, бр. 45, 374-376.

²¹³⁷ *Исто*, бр. 1, 2.

²¹³⁸ *Исто*, 2.

²¹³⁹ М. Драговић, *Границе црногорске, државне и црквене, које утврди господар црногорски Иван Црнојевић и друге границе по „Хрисовуљу“ цетињскоме*, бр. 1, 2-3.

²¹⁴⁰ *Исто*, 3.

²¹⁴¹ *Исто*, 3.

²¹⁴² *Исто*, 3.

*Међа Ораховчана и Цуца и Риђањан, Међа међу Кчево и Плешивице, Међа Његушка међу Шкаљарима и Грбљанима, Међа међу Поборима и Грбљанима.*²¹⁴³

У *Записима* у оквиру поглавља Историјска грађа објављена су поново нека документа из „Крисовуља Иван-бега Црнојевића“ из епохе Црнојевића: *Међе грудске и подгоричке (1456-1471), Манастирске земље на Добром (1471-1490), Границе државе Ивана Црнојевића (1482), Међе Црнојевића и Которана (1490-1499), Међе матагушке, ораховачке, цуцке и риђанске (1490-1499), Диоба Стојка Холадиновића и Бранислава Данчуловића (1490-1499), Бајичке, Бјеличке и Поборске границе (1490-1499), Међе између Очинића и Бјелоша, Подјела планине Бостур (1490-1499), Списак неких дуговања, Црквене баштине у Загори, Међа цркве комске, Синачке границе.*²¹⁴⁴ Ова документа-повеље објавио је Душан Д. Вуксан.

Душан Вуксан је за издање *Повеље Границе државе Ивана Црнојевића из 1482. године* користио препис архимандрита Манастира Цетињског Н. Симоновића, које се данас налази у архивском одјељењу Цетињског музеја.²¹⁴⁵ Препис Повеље Марка Драговића у *Црногорки идентичан* је са текстом Повеље коју је објавио Сима Милутиновић у својој „Историји Црне Горе“,²¹⁴⁶ према „Крисовуљу“. Обојица и Милутиновић и Драговић користили су „Крисовуљ“ и препис владике Василија од 1747. године.²¹⁴⁷ Павле А. Ровински даје изводе из ове повеље (почетак и крај).²¹⁴⁸ Познат је и превод овог документа на италијански језик од 10. децембра 1799. године, када је послуже пада Млетачке Републике питање граница постало актуелно.²¹⁴⁹

Повеља Ивана Црнојевића о оснивању манастира св. Богородице на Цетињу, није сачувана у оригиналу, већ је сачувана само званична концеларијска копија са потписом владара на којој је висео и печат Ивана Црнојевића. Тај се докуменат налази у збирци Врањинских повеља у Музеју на Цетињу, означен бројем 5.²¹⁵⁰ Познато је више издања ове повеље. Прво је објављена у часопису *Časopis Wlastenskeho museum* (бр. 4, Праг 1829),

²¹⁴³ М. Драговић, *Границе црногорске, државне и црквене, које утврди господар црногорски Иван Црнојевић и друге границе по „Крисовуљу“ цетињскоме*, бр. 2, 9-11.

²¹⁴⁴ *Неколико докумената махом из епохе Црнојевића*, Записи, XII/1939, књ. XXI, 176-183.

²¹⁴⁵ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987, 189.

²¹⁴⁶ С. Милутиновић, *Историја Црне Горе од искона до новијег времена*, Београд 1835, 10-12.

²¹⁴⁷ Б. Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 189.

²¹⁴⁸ П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, том I, Цетиње-Сремски Карловци- Нови Сад 1993, 553-562.

²¹⁴⁹ Ј. Томић, *Политички однос Црне Горе према Турској 1512-1684. год.*, Глас СКА LX VII, 1904, 16.

²¹⁵⁰ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 199.

затим је објавио Сима Милутиновић у својој Историји Црне Горе према оригиналу,²¹⁵¹ такође је на основу оригинала објавио Фран Миклошић у „*Monumenta Serbica*“,²¹⁵² П. А. Ровински је у свом дјелу о Црној Гори објавио *Оснивачку повељу Цетињског манастира*,²¹⁵³ изводе из те књиге, укључујући и Оснивачку повељу за Цетињски манастир објавила је *Просвјета*.²¹⁵⁴ Реконструкцију текста према оригиналној копији извршио је и објавио у књизи „Врањинске повеље“ Божидар Шекуларац.²¹⁵⁵ Такође Гаврило Витковић објављује ову повељу према препису из 1754. године (Гласник СУД, V, 1874). Повеља коју је Марко Драговић објавио у *Црногорки* под називом *Хрисовуљ благочастивога господина Ивана Црнојевића власника господарства Зетскога како сагради митрополију цетињску и што приложи истој митрополији*,²¹⁵⁶ објавио је по препису из 1747. године.²¹⁵⁷ Марко Драговић је објавио Повељу у *Гласу Црногорца*.²¹⁵⁸ Према дотадашњим издањима *Повељу* је издао и Душан Вуксан у *Записима*.²¹⁵⁹

У *Записима*, у оквиру поглавља Историјска грађа, Архивска грађа за историју Црне Горе, Душан Вуксан је објављивао документа са краја XIV до краја XVII вијека. Документи из периода Црнојевића који су били својина Цетињског манастира, осим повеље Ивана Црнојевића Цетињском манастиру су отуђени и разнешени на разне стране. У оквиру те едиције објављени су документи: *Радич и Стефан Црнојевић Дубровчанима (прије 1396)*,²¹⁶⁰ *Алојзије Бафо, провидур которски, досуђује млин у у Орахову Врањинском манастиру (4 април 1454.)*,²¹⁶¹ *Никола ђефалија и др. прилажу земљу Манастиру Врањинском (23 новембра 1468.)*,²¹⁶² *Прилог Ивана Црнојевића манастиру врањинском (1469)*.²¹⁶³

²¹⁵¹ С. Милутиновић, *Историја Црне Горе*, 4-9.

²¹⁵² Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vienna* 1858, 530-534.

²¹⁵³ П. А. Ровински, *Црна Гора*, Глас Црногорца, бр. 14, 2-3.

²¹⁵⁴ П. А. Ровински, *Смисао и значење теократске владавине у Црној Гори*, Просвјета, 1/1889, св. I-II-III, 50-51.

²¹⁵⁵ Б. Шекуларац, *Врањинске повеље*, 132-134.

²¹⁵⁶ М. Драговић, *Границе црногорске, државне и црквене, које утврди господар црногорски Иван Црнојевић и друге границе по „Хрисовуљу“ цетињскоме*, Црногорка, I/1884, бр. 44, 266-267, бр. 45, 374-376.

²¹⁵⁷ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 199.

²¹⁵⁸ М. Драговић, *Грамата Иван-бега Црнојевића о грађењу Цетињског манастира*, Глас Црногорца, XXI/1892, бр. 33,

²¹⁵⁹ Д. Вуксан, *Историјска грађа*, Записи, XIV/1941, књ. XXV, св. IV, 242-245.

²¹⁶⁰ Д. Вуксан, *Историјска грађа*, 239.

²¹⁶¹ *Исто*, 240-241.

²¹⁶² *Исто*, 241-242.

²¹⁶³ *Исто*, 242.

Душан Вуксан је у *Записима* објавио и документа која су се налазила у приватним рукама. Такав један документ је и *Повеља Ђурађа Црнојевића којом ограничава посједу Шишовића (Љешевића)*.²¹⁶⁴ Овај докуменат Вуксан је нашао код Јока Машана Поповића из Грађана. Повеља је писана на хартији, те није оригинал већ каснији препис.²¹⁶⁵ Вуксан наводи да је ова Повеља већ штампана у *Српско-далматинском магазину* за годину 1870/71, на страни 134-5, да је штампана са грешкама и да преписивач каже да је преписао са оригинала на пергаменту.²¹⁶⁶

У збирци докумената „Епоха Црнојевића“, под редним бројем 4 и ознаком „Иванбега суд поводом свађе око граница између Бјелоша и Бајица“ налази се препис повеље Ивана Црнојевића од 1489. године, којом ријешава спор око граница цетињских села Бајица, Бјелоша и Очинића. Оригинаал је последњи имао Павле А. Ровински, који је намјеравао да повељу „саопшти“ због њене изузетне важности, како сам каже. На жалост код Ровинског се говори само у напоменама о њој. Познато је непотпуно издање ове повеље према „Крисовуљу“ које је дао Марко Драговић,²¹⁶⁷ али није познато када је она преписана у „Крисовуљу“. Текст Повеље у цјелини, на основи преписа из XVIII вијека дао је Божидар Шекуларец.²¹⁶⁸

У Крисовуљу господара Ивана Црнојевића из 1482. године који је прво штампан у „Историји Црне Горе“ Симе Милутиновића, каније објављен у *Црногорци* 1884. и 1885. године, па га 1885. године штампао Марко Драговић, спомиње се утврђивање Иванових међа према Котору.

Миклошић наводи да се у ризници цетињског манастира у митрополији налази следећих 17 хрисовуља: Краља Милутина Врањинском манастиру на Лимљане; Архиепископа Саве II истом манастиру на Плавницу; Краљице Јелене истом манастиру на Крњице; Стефана Владислава на Годиње; Стефана Уроша III на Брчеле, и још једна варијанта тог истог хрисовуља; Стефана Уроша III на Орахово; Истога Дмитру Казицу, Стефана Душана (младог краља) на Трново; Иван Црнојевић потврђује хрисовуљ под бројем седам; Иван Црнојевић потврђује хрисовуљ под бројем два; Потврђује се граница Врањинског манастира при султану Сулејману; Ђорђа Страцимировића на село Раке;

²¹⁶⁴ Д. Вуксан, *Документа у приватним рукама*, Записи, XI/1938, књ. XIX, св. I, 179-180.

²¹⁶⁵ *Исто*, 178.

²¹⁶⁶ *Исто*, 178.

²¹⁶⁷ М. Драговић, *Прилози за историју Црне Горе*, Летопис Матице српске, св. III, 1891, 17-19.

²¹⁶⁸ Б. Шекуларец, *Дукљанско-зетске повеље*, 210-214.

Балше III на село Каруче; Ивана Црнојевића на Забес; Потврђивање права Врањинског манастира султаном Мухамедом; Општина села Матагужа дарује Врањинском манастиру земље у Зети.²¹⁶⁹

Бранислав Ђурђевић описао је у *Записима* дефтере црногорског санџака из времена Скендер бега Црнојевића. Ђурђевић је као стипендиста турске владе, 1938. године радио у Архиви Председништва владе у Истамбулу и тамо нашао између осталих докумената од значаја за историју балканских народа и два дефтера санџака Црне Горе из времена Скендер бега Црнојевића.²¹⁷⁰ Ђурђевић истиче значај дефтера, даје информације о томе гдје се налазе, даје њихов опис и кратки садржај, датира их у 1520/1521. и 1523. годину. Први дефтер (40 листова) нема канун-наме, садржи само попис нахија, села и махала, односно племена и братстава, са кућама и баштинама. По овом дефтеру, црногорски санџак се дијели на шест нахија: безимена (обухвата данашњу Љешанску нахију и Љешкопоље), Жупа, Малоншић, Пјешивци, Ријека и Црмница.²¹⁷¹ Други дефтер има 68 листова и писан је убрзо после пређашњег јер се раја црногорског санџака потужила султану на начин како је Скендер бег спровео катастар, те је царском наредбом било одређено да оде у Црну Гору комисија и да попише нови катастар. У другом дефтеру помиње се још један дефтер, састављен одмах по заузимању Црне Горе, којим је било предвиђено да раја плаћа све порезе, харач, испенце, десетину и друге. Ђурђевић истиче да се према тадашњим сазнањима тај дефтер није очувао.²¹⁷² У другом дефтеру после увода са инвокацијом и подацима ко га је писао налази се попис царских хасова у санџаку, попис хасова санџакбега, садржи канун-наму, набрајају се нахије: безимена (Љешанска), Жупа, Малоншић, Пјешивци, Цетиње, Ријека и Црмница, набрајају се празне баштине, дају подаци о плаћањима појединих манастира, на последњем листу је дата црногорска граница према Котору и према области око Бара. Ђурђевић на крају истиче да се појединостама у овим дефтерима тумаче многе ствари сасвим непознате нашој науци и да се обарају неке традиције црногорских братстава које су код нас продрле у науку као тачне.²¹⁷³

---

²¹⁶⁹ Поводом брошуре Ф. Миклошића „*Die Serbischen Dynasten Crnojević*“, бр.12, 2.

²¹⁷⁰ Б. Ђурђевић, *Два дефтера црногорског санџака из времена Скендер бега Црнојевића*, Записи, XIII/1940, књ. XXIII, 26-29.

²¹⁷¹ *Исто*, 27.

²¹⁷² *Исто*, 28.

²¹⁷³ Б. Ђурђевић, *Два дефтера црногорског санџака из времена Скендер бега Црнојевића*, 29.

Постојање старих докумената, као и њихов садржај, јавља се и у оквиру текстова који обрађују старе цркве и манастире. Тако у тексту о манастиру Света Тројица код Пљеваља, Андрија Јовићевић наводи да се у њему чува један султанов ферман од 1473. године, којим се наређује пријеполском кадији, да забрани пуштање стоке у манастирско имање и сјечу шуме, напомињући да, ако је година тачно преведена, онда без сумње, манастир потиче до почетка XV вијека.²¹⁷⁴

У периодици је писано и о ликовним приказима на српским средњовјековним повељама. У тексту о Бранковићима, Пантелија Срећковић описује повељу од коже Ђурађа Бранковића из 1430. године која се налази у светогорском манастиру Есфигмена на којој су насликани он и његова породица. Ђурађ је приказан за златном круном на глави, у десној руци држи крст а у лијевој повељу, горња му је хаљина црвена, а доња плава, преко ње је опасан златни опасач, а на ногама су му црвене чизме. До њега је његова жена Јерина са златном круном на глави и крстом у десној руци. Горња јој је хаљина плава, а доња црвена и по њој опасана. Поред Ђурађа стоји Гргур, а поред Јерине Мара. На Гргуревој глави је црвени калпак са плавим шарама, хаљина горња му је црвена, а доња плава, о појасу му је мач „црнокорац“, на ногама црвене чизме, а у руци сиви соко. На Мариној глави је круна као у мајке, горња хаљина јој је црвена, а доња плава, у лијевој руци држи дукат.²¹⁷⁵ Ниже ових четворо налази се остала Ђурађева породица. У средини је друга кћерка Катарина са круном на глави као у мајке, горња хаљина јој је црвена, а доња плава опасана златним опасачем, у ушима јој висе минђуше, десну руку држи на грудима, а лијеву наслоњену на брата Стефана.²¹⁷⁶ На Стефановој глави је калпак са златним и црвеним шарама, горња хаљина му је отворено зелена, а доња плава, опасан је црвеним појасом и о њему носи зелени мач, на ногама су му жуте чизме, а у лијевој руци држи сокола. Са лијеве стране је трећи Ђурађев син Лазар, који на глави носи зелени калпак, на њему су плава и црвена хаљина, опасан је црвеним опасачем, о коме виси црвенкораста мач, а на ногама су му црвене чизме, у лијевој руци држи сивог сокола, а

---

²¹⁷⁴ А. Јовићевић, *Манастир Света Тројица*, Зетски гласник, V/1933, бр. 91, 2. (= Древни српски манастири, 141).

²¹⁷⁵ П. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 27.

²¹⁷⁶ *Исто*, 27-28.

десницу је наслонио на мач. Око Ђурађевог и Јеринине главе изведен је златни котур, а изнад свих њих насликан је Исус Христ који их са обе руке благосиља.²¹⁷⁷

Писма

Илија Ђикановић, тајник општине Паштровске, објавио је у календару *Бока*, на латинском језику, писмо деспота Ђурђа Бранковића. Писмо је писано на кожи, печат се не може описати ни прочитати јер га је вријеме уништило. Оригинал се налази код породице Анђуловића у Будви.²¹⁷⁸

У ризници Цетињског манастира налазе се копије два писма која заједнички потписују Ђурађ и Стефан Црнојевић.²¹⁷⁹ Наводећи садржај писама, аутор закључује да су браћа Ђурађ и Стефан Црнојевић заједнички владали Црном Гором до 1495. године.²¹⁸⁰ Дионисије Миковић објавио је у календару *Бока* „Испис“ писма Ђурђа Црнојевића.²¹⁸¹

Архимандрит Дионисије Миковић објавио је у *Гласнику Народног универзитета Боке Которске* једно старо писмо из 1493. године, које се односи на прђију Анђуше, жене кнеза Стевана из Паштровића, касније проглашеног за свеца.²¹⁸² Миковић наводи да се оригинал овог писма налазио код браће Бошка и Тома Зеновића, а он га доноси по саопштењу Ђура Савова Зеновића. Миковић сматра да се садржај писма односи на жену паштровског кнеза Стевана Штиљановића, али сумња у аутентичност писма, због датума који је назначен од рођења Исуса Христа, а не од стварања свијета, како је у оно вријеме било уобичајено, као и по још неким палеографским знацима и изразима, који се тешко могу односити на крај XV вијека.²¹⁸³ Да овај докуменат није аутентичан доказао је А. Соловјев у својој расправи „Три бокелска полуфалсификата“. Соловјево мишљење износи у *Гласнику Народног универзитета* у оквиру поглавља Биљешке Петар Д. Шеровић.²¹⁸⁴

²¹⁷⁷ П. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, 28.

²¹⁷⁸ И. Ђикановић, *Писмо деспота Ђурђа Бранковића*, *Бока*, велики илустровани календар за годину 1911, Котор, 56-57.

²¹⁷⁹ *Поводом брошуре Ф. Миклошића „Die Serbischen Dynasten Crnojević“*, бр. 11, 1-2; бр. 12, 1-3.

²¹⁸⁰ *Исто*, бр. 11, 2.

²¹⁸¹ Д. Миковић, „Испис“ *песма кнеза Ђурђа Црнојевића*, *Бока*, велики илустровани календар за 1912. годину, 70-71.

²¹⁸² Д. Миковић, *Један стари докуменат из Паштровића*, *Гласник Народног универзитета Боке Которске*, III/1936, бр. 2-3, 8-9.

²¹⁸³ Д. Миковић, *Један стари докуменат из Паштровића*, бр. 2-3, 9.

²¹⁸⁴ П. Шеровић, *Биљешке*, *Гласник Народног универзитета Боке Которске*, V/1938, бр. 1-4, 49.

Међу старим српским писаним споменицима је и завјештање Милоша Белмужевића, војводе српских деспота и барона мађарског краља, писано руком светогорског калуђера Тимотија 1500. године и то је, како каже Ристо Ковијанић, најстарији очувани споменик те врсте на нашем језику, наводећи дјелове завјештања.²¹⁸⁵

У оквиру приказа књиге Франца Миклошића „*Die serbischen dynasten Crnojević*“, споменута су писма Скендер бега Црнојевића, на основу којих је Миклошић и написао своју студију.²¹⁸⁶ Седам српских писама из 1523. године са преводом на њемачки, Миклошић је нашао у Ц. Кр. дворске коморе (тада архива министарства финансија) под бројем 18 579 Р. А. 174, а које је писао на „Блату (језеру) Скадарском“ 1523. године Скендер бег Црнојевић, „санцак црногорски и приморски и свој Зети дукљановој (Зети) господин“, на руке дужду и господи млетачкој.²¹⁸⁷ Миклошић наводи да су писма прилог историја Млетачке Републике и крајева у јадранском приморју, посебно историји Црне Горе у доба Црнојевића и касније.²¹⁸⁸ Скендербегова писма налазе се у цетињској манастирској ризници и састоје се од 15 листића доста дебеле, углађене карте, сваки 46 центиметара у дужину и 15 центиметара ширине. Сваки листић је био за себе и види се да је од почетка неколико изгубљено. Крајеви су доста широки, па стога и ако су оштећени, писма су остала здрава, само су на два мјеста нешто изједена - миш или мољац. Мастило је излињало од влаге. Миклошић је све листове нумерисао и дао повезати, а на корицама написао садржај. Ни тога рукописа у манастиру више нема.²¹⁸⁹ Наводи се да је писар Скендербега био Никола Поповић, који је служио прије 29 година и његовој браћи Ђурђу и Стефану.²¹⁹⁰

Марко Драговић је у *Цетињском вјеснику* објавио два писма Скендер-бега Црнојевића, писана 1523. године, без ознаке мјеста гдје су писана, али Драговић сматра да су писана на Жабљаку гдје је Скендер-бег у то доба становао. Драговић истиче да су писма значајна јер нас упознају са карактером потурченог Црнојевића, санцака турскога,

---

²¹⁸⁵ Р. Ковијанић, *Трагом Милоша Белмужевића, славног бокешког војводе*, бр. 404,4.

²¹⁸⁶ *Die Serbischen dynasten Crnojević*, бр. 30, 4; бр. 31,3-4 ; бр. 32, 2-3.

²¹⁸⁷ *Исто*, бр. 30, 4.

²¹⁸⁸ *Исто*, бр. 30, 4.

²¹⁸⁹ *Поводом брошуре Ф. Миклошића „Die Serbischen Dynasten Crnojević“*, бр. 12, 1-2.

²¹⁹⁰ *Исто*, 2.

комшије млетачког, а и као члана породице Црнојевића из његовог односа према снахи Јелисавети и синовцима - дједи свога брата Ђурђа, који су тада живјели у Венецији.²¹⁹¹

Љетописи

Љетописи су у ствари хронике (*annales*) појединих владара и читаве лозе, изложене у духу византијске хронографије, у природном временском раздобљу.²¹⁹² Љетописом се називају и књиге записа претежно историјског карактера, у које се догађаји уносе хронолошким редом. Имају општи дио који почиње стварањем свијета и посебни дио који обухвата дејство појединаца, владара, светаца, истакнутих људи, понекад без одговарајуће везе са временом. Дијеле се на старије, који су дужи и стилски дотјеранији и млађе који су многобројнији.²¹⁹³

У Љетопису који се налази у такозваном „Крусовуљу Иван-бега Црнојевића“ налазе се неки подаци који се односе на нашу средњовјековну историју. Један се податак односи Ивана Црнојевића и каже да се 1471. године „огосподи над Зетом Иван-бег Чарнојевић“, а други податак је да „1484 сагради Иванбег митрополију на Цетиње храм рођаства пресветије Богородице, и назва је митрополију зетску“.²¹⁹⁴

У *Гласу Црногорца* излазио је у наставцима „Маћедонски љетопис“, прештампан из часописа *Вардар* из 1886. године.²¹⁹⁵ У „Маћедонском љетопису“ налазе се многобројни подаци за историју јужнословенских народа у средњем вијеку.

Љетопис попа Дукљанина

Љетопис попа Дукљанина обађиван је у оквиру приказа. Душан Вуксан дао је приказ књиге Ферда Шишића: „Љетопис попа Дукљанина“, СКА, књ. LXVII, Београд - Загреб 1928. Вуксан наводи да је у овој великој књизи о „Љетопису попа Дукљанина“ казано све што се о њој уопште могло рећи и према томе се ова књига може сматрати као дефинитивна о овом питању. Вуксан наводи, да је Шишић у почетку навео све о

²¹⁹¹ М. Драговић, *Два писма Скендер-бега Црнојевића*, Цетињски вјесник, 6/1913, бр. 57, 2-3.

²¹⁹² *Историја Црне Горе II*, 386 (Д. Богдановић).

²¹⁹³ *Мала енциклопедија Просвета*, књ. II, Београд 1978, 398.

²¹⁹⁴ *Љетопис*, Старине Црногорске, Црногорка, I/1884, бр. 44, 269.

²¹⁹⁵ *Маћедонски љетопис*, Глас Црногорца, XV/1886, бр. 9, бр.10; бр. 14; бр. 15; бр.16; бр.17; бр.18.

рукописима, издањима, изворима и преводима Љетописа, на крају је саопштио латински текст, Орбинијев италијански и Марулићев хрватски превод Љетописа. Прије попа Дукљанина, наводи Вуксан било је у нашој књижевности нешто историјских радова – легенди – које говоре о нашим свецима, већином градским патронима: Св. Дујму, Анастасију, Хризогону, Христифору, Иларијону и Трифуну, па ипак са овим радовима, ако су му доиста били и познати, поп Дукљанин слабо се што могао користити. Сам Дукљанин каже, да у своју књигу није унио ништа „*praeter ea, quae a patribus et antiquis senioribus veridica narratione audivi*“. Шишић мисли према Орбинијевом преводу, да је ово мјесто у оригиналу гласило: „*quae legi et audivi*“ тј. и по причању и по писаним споменицима, па је пошао у трагање за овим писаним изворима и закључио, да се Дукљанин користио булом папе Калиста, Константиновом легендом, Житијем св. Бенедикта и неким дубровачким изгубљеним записима.²¹⁹⁶

Најстарији рукопис Љетописа је препис Луцијев из 1650. године, који се чува данас у Ватиканској библиотеци и по њему је у овој Шишићевој књизи штампан текст. Прво издање Љетописа штампао је у италијанском преводу Мавро Орбини 1601. године; прво латинско издање Иван Луције 1666. године; први хрватски текст Иван Кукуљевић у Загребу 1851. године, а први српски Јован Суботић 1853. године у Будиму. Вуксан наводи да је и огромна литература о Љетопису, о коме су писали Кукуљевић, Руварац, Рачки, Јагић, К. Николајевић, С. Новаковић, Љ. Јовановић, Павић и Јелић, а као историјски извор послужио је историчарима Рајићу, Пејачевићу, Швеари, Срећковићу и Милобару.²¹⁹⁷

Политичка историја Дукље изложена је у Љетопису од краја V вијека до 1149. године тј. кад су једним дијелом ње господарили Деса (син Урошев Зетом и Травунијом) и Радослав (син Градихнин Приморјем од Котора до Скадра).²¹⁹⁸

Стари рукописи

У једном публицистичком тексту стручног карактера спомиње се да је руска делегација донијела на Цетиње краљу Николи, један врло интересантни писани докуменат у коме је бој на Косову приказан као у народним пјесмама. Докуменат представља копију

²¹⁹⁶ Д. В., *Др Фердо Шишић: Летопис попа Дукљанина*, Записи, II/1928, књ. III, 103.

²¹⁹⁷ *Исто*, 103-104.

²¹⁹⁸ *Исто*, 104.

из XVI вијека, преписану са српског (атонског) оригинала из XV вијека, својину Петроградске Духовне Академије, а раније је припадао библиотеци Софијске саборне цркве у Великом Новгороду. Текст у *Гласу Црногорца* доноси српски превод тог документа.²¹⁹⁹

Године 1934. пронашао је Соловјев у Богишићевој архиви сасвим непознат препис једног старинског примјерка Душановог законодавства сличне рецензије, за који сам Богишић каже да је изворни рукопис носио наслов: „Законик од Паштровића“. Нема сумње истиче Соловјев да се Душанов законик није много примјењивао јер су судије обично судиле по обичају и здравом разуму, али су ипак до самог почетка XIX вијека „загледали кад кад и у царске законе“ у „Цароставник“ који су чували као светињу. Шкеровић наводи и то да када су се Паштровићи уговором од 4. априла 1420. године „подложили“ Млечанима добили су између осталог као најважнију повластицу да сами себи бирају кнеза и да имају свој суд по својим обичајима и законима. По традицији задњи паштровски кнез био је св. Стефан Штиљановић који се преселио из Паштровића крајем XV вијека.²²⁰⁰

Старе књиге

Међу старим књигама у периодици наилазимо већином на књиге вјерског и правног карактера.

У једном тексту публицистичког карактера писано је о Мирослављевом јеванђељу.²²⁰¹ Текст је настао поводом нестанка оригинала чувеног Мирослављевог јеванђеља, које је чувано у двору бившег српског краља Александра, коме су јеванђеље дали хиландарски монаси 1896. године приликом краљеве посјете манастиру Хиландару. Истичући његову важност као споменика старе српске књижевности аутор доноси податке о његовом настанку и историји.²²⁰² О нестанку Мирослављевог јеванђеља износиће кратку историју рукописа, писало се и у *Гласу Црногорца*.²²⁰³ О Мирослављевом јеванђељу писао је др Томо Маретић. Маретић је писао о времену настанка јеванђеља, мјесту гдје се све

²¹⁹⁹ Један интересантан податак о боју Косовском, бр. 42, 3

²²⁰⁰ П. Шеровић, *Паштровске исправе*, Гласник Народног универзитета Бокелоторске, V/1938, бр. 1-4, 50.

²²⁰¹ *Књижевност српска и страна, Мирослављево Јеванђеље*, Уставност, I/1906, бр. 16, 3-4.

²²⁰² *Исто*, 3.

²²⁰³ *Мирослављево јеванђеље*, Глас Црногорца, XL/1911, бр. 40,

налазило, даје опис јеванђеља, његове мијатуре и орнаментике, као и палеографске особине текста.²²⁰⁴ Маретић наводи да се Мирослављево јеванђеље зове по Мирославу, брату оснивача старе српске државе Стефана Немање, који је био господар Хума и који је умро нешто прије 1200. године. За Мирослава је јеванђеље писао Глирогије дијак око 1190. године. Мирослављево јеванђеље је рукопис великог формата, писано на пергаменту, има 180 листова, или 300 страна.²²⁰⁵ Вриједност Мирослављевог јеванђеља огледа се претежно у многобројним минијатурама и другим орнаментима.²²⁰⁶

У часопису *Црногорка* Марко Драговић је у оквиру поглавља „Старине црногорске“, донио опис једног старог јеванђеља донешеног из Пивског у Цетињски манастир. Драговић анализирајући карактер писма ортографију и граматичке форме датира настанак јеванђеља у другу половину XIII вијека. Драговић даље наводи да је оригинал са кога је јеванђеље преписано био бугарске рецензије и да се на последњој страници налази додатак који је написан касније у вријеме краља Стефана Уроша Дечанског (1321-1336) и у којем је поменут Свети Сава. Јеванђеље има 28 табака по 8 листова, сваки је табак означен на дну бројем и послѣ сваке недеље налази се кратки календар.²²⁰⁷

Марко Драговић је у *Гласу Црногорца* описао један Типик из времена српског краља Стефана Душана, који је како сам каже, откупио од Јована Ружића из Дробњака, из села Превиша. Драговић износи његов изглед и кратак садржај.²²⁰⁸

Димитрије Ђуровић описао је у *Записима* један Псалтир, који је нашао у Пећарској код Бијелог Поља. Ђуровић га је датирао на прелазу XIII у XIV вијек, писан је на пергаменту, полууставним писмом и са српском рецензијом. Рукопис није потпун, нема ни почетка ни свршетка, доста је листова испало и у средини. Ђуровић је избројао 87 листова, величине 19 са 12 центиметара, са по 20 редака на страни. Проучавајући

---

²²⁰⁴ Т. Маретић, *Мирослављево јеванђеље*, Глас Црногорца, XXVII/1898, бр. 15, 2-3.

²²⁰⁵ *Исто*, 2; Мирослављево јеванђеље је писано и сликано осамдесетих година XII вијека. Кнез Мирослав га је наручио вјероватно за цркву св. Петра и оно представља најстарији сачувани српски рукопис писан ћирилицом, в. Јованка Максимовић, *Мирослављево јеванђеље*, Трећа казивања о Светој Гори, 171.

²²⁰⁶ Т. Маретић, *Мирослављево јеванђеље*, бр. 15, 3; На листовима пергаментна насликано је 296 минијатура и украшених иницијала. Ј. Максимовић, *Мирослављево јеванђеље*, Трећа казивања о Светој Гори, 174.

²²⁰⁷ М. Драговић, *Старине црногорске*, Црногорка, I/1884, бр. 42, 256.

²²⁰⁸ М. Драговић, *Типик на пергаменту из времена краља српскога Стефана Душана*, Глас Црногорца, XV/1886, бр. 43, 3-4.

палеографске, језичке и правописне особине, Ђуровић сматра да је псалтир дијело Полимске школе.²²⁰⁹

Антун Милошевић објавио је у *Гласнику Народног универзитета Боке Которске*, Катастик Грбља из 1430. године.²²¹⁰ Милошевић наводи да се међу старим документима који су пренешени из Котора 1883. године у Задар по наредби тадашње аустријске владе у Бечу и смјештени у Архив тадашњег далматинског Намјесништва, у његово вријеме префектуре у Задру, налази врло важан рукопис на латинском језику под насловом *Catasticum Coppe Superioris et Inferioris Anno 1430* (Катастик Жупе Горње и Доње године 1430). Антун Милошевић износи садржај Катастика, који броји 86 листова великог формата и који је он имао у овјереном препису.²²¹¹

Душан Д. Вуксан је писао о историји србуља Цетињског манастира. Најважнији старословенски рукописи нађени у библиотеци Митрополије црногорске у Цетињском манастиру који потичу из средњег вијека: Типик, рукопис на пергаменту, старији од 1378. године; Законик, рукопис на папиру, старији од 1478. године; Диплома Ивана Црнојевића, којом дарива Манастир Цетињски, од 1485. године; Изборно јеванђеље, писано у доба краља Стефана Уроша; Синтагма Матије Властара, писана 1387. године и др.²²¹²

Марко Драговић је нашао међу књигама донешеним из Пивског манастира и два Октоиха који потичу из штампарије Ђурђа Црнојевића из 1493. године. За један каже да је добро сачуван, а да је други иструлио од влаге, али да су на оба сачувани први листови са грбом Ђурђа Црнојевића, орлом српским.²²¹³

О Осмогласнику, штампаном у вријеме Ђурђа Црнојевића, писано је у тексту Митрофана Бана о манастиру Морачи. Митрофан Бан наводи да се у манастиру Морачи

---

²²⁰⁹ Д. Ђуровић, *Пећарски псалтир и Полимска школа*, Записи, VIII/1935, књ. XIII, св. 4, 317-318.

²²¹⁰ А. Милошевић, *Катастик Грбља од године 1430*, бр. 1-4, 20-23.

²²¹¹ *Исто*, бр. 1-4, 21.

²²¹² Д. Вуксан, *Историја србуља манастира Цетињског*, Записи, XII/1939, књ. XXI, св. , 93-100; Професор Варшавског универзитета А. Кухарски је на Цетињу крајем двадесетих година XIX вијека између осталих књига нашао и један типик писан прије 1378. године, као и повељу Ивана Црнојевића из 1485. године, в. С. Станојевић, *Историја српског народа у средњем веку, Извори и историографија*, књ. 1, Београд 1937, 188-189; Ђакон Дамјан завршио је у мају 1453. године рад на преписивању Синтагме Матије Властара, предузет по жељи зетског архиепископа Јосифа, византијског зборника црквеног и свјетовног права из прве половине XIV вијека (1335), који је преведен на српски језик у вријеме цара Душана да послужи правној пракси напоредо са његовим Закоником. *Историја Црне Горе* II-2, 343, 381-385. (И. Божић - Д. Богдановић)

²²¹³ М. Драговић, *Старине црногорске*, бр. 42, 256.

налази Осмогласник у добро очуваном стању, да на првом листу стоји грб Црнојевића и наводи текст који се налази испод грба.²²¹⁴

О „Октоиху“, првој штампаној књизи на словенском југу, писано је у оквиру других цјелина. У Бијелој, у цркви Риза Богородице налази се примјерак Октоиха из 1494. године. У тексту су дати опште подаци о књизи, гдје се налази, у каквом је стању, као и да је књига украшена дрвеним корицама, које су обложене кожом.²²¹⁵

У часопису *Просвјета* у оквиру поглавља Старине, описиване су старе књиге. Детаљан опис „Осмогласника Ђурђа Црнојевића“ који се налази у манастиру Морача дао је Филип Радичевић.²²¹⁶ Радичевић наводи да Осмогласник има 257 печатних листова, да садржи правило од четири гласа, да се на првом листу налази грб Ђурђа Црнојевића и даје његов опис.²²¹⁷ Радичевић даље наводи да се испод грба Црнојевића налазе ријечи писане црвеним словима у којима се Ђурађ Црнојевић титулише као „господин“, наводи се име штампара Макарија и да је књига штампана у вријеме зетског митрополита Вавиле. Наводи се и година по византијском рачунању (7001).²²¹⁸

Међу старим књигама треба споменути и Барски псалтир Вићенца Вуковића, писан славеносрпским нарјечјем и штампан у Млецима 1500. године, који се налази у цркви св. Николе у Барском приморју.²²¹⁹

Пишући о архивима и библиотекама на Прчању дон Иво Луковић наводи податак да је у Жупској библиотеци у манастиру св. Николе постојала стара библиотека, коју су фрањевци приликом одласка углавном однијели, од остатака фрањевачке библиотеке и књига породичне књижнице Луковић је формирао Жупску библиотеку у којој су најстарије књиге: *Epistolae Sti Hieronymi, Venetiis 1496* (инкунабула) и *Vitae Plutarchi Cheronei, Venetiis 1516* (са лијепим дрворезима).²²²⁰

---

²²¹⁴ М. Бан, *Опис манастира Мораче*, бр. 17, 2.

²²¹⁵ М. Злоковић, *Бијела, естетско-историјски приказ*, Глас Боке, 5/1936, бр. 199, 2.

²²¹⁶ Ф. Радичевић, *Осмогласник Ђурђа Црнојевића у манастиру Морачи*, Просвјета, 2/1890, бр. 1-2, 33-34.

²²¹⁷ *Исто*, 33.

²²¹⁸ *Исто*, 34.

²²¹⁹ Ф. Радичевић, *Барски Псалтир Вићенца Вуковића*, Просвјета, 1/1889, св. 4-5, 132-134, У периоду од 1519. до 1540. године Божидар Вуковић је издао седам књига: Псалтир, Служабник, два Зборника за путнике, Октоих петогласник, Празнични Минеј и Требник. Прва књига која је изашла из штампе био је Псалтир завршен 7. априла 1519. године, ово издање допуњено је новим поглављима: Послеловањем и Часловцем, чије је штампање завршено 12. октобра 1520. године. Р. Вујошевић, *Божидар Вуковић Подгоричанин*, Титоград 1981, 11.

²²²⁰ Н. Луковић, *Архиви и библиотеке на Прчању*, Глас Боке, 6/1937, бр. 234, 3.

4. ОБОДСКА ШТАМПАРИЈА

Највећи број текстова из културне историје написан је о Ободској штампарији. Један број текстова написан је поводом јубилеја: четиристогодишњице Ободске штампарије,²²²¹ поводом 500 годишњице Гутембергове штампарије предавање у Мајнцу одржао др Лазар Томановић, чије излагање преноси *Глас Црногорца*.²²²² О Ободској штампарији написао је кратак текст др Лазар Томановић у *Записима*.²²²³ О Ободској штампарији писано је у оквиру приказа: у *Гласу Црногорца* изашао је приказ на текст Илариона Руварца објављен у *Гласу СКА* (XL, 1893.) о „Цетињској штампарији прије четиристо година“;²²²⁴ у приказу књиге Андрије Јовићевића: „Ободска штампарија“, говори се о познатом научном спору око тога да ли је штампарија Црнојевића била на Ободу или на Цетињу, и нарочито о студији по том питању Илариона Руварца („О Цетињској штампарији“, *Глас СКА*, XL, Београд 1893);²²²⁵ приказ књиге С. М. Штедимлије „Црногорске штампарије у XV вијеку“.²²²⁶ О Ободској штампарији поводом 400-то годишњице писали су и страни часописи (*Србобран*, новосадски *Браник*, великокикиндски *Банаћанин*, београдска *Велика Србија*, пољски часопис *Diritto crovato*, панчевачки *Весник*, *Вршачки Гласник*, *Кијевско слово*, *Бугарски журнал*, петроградски *Свијет*, смедеревски *Подунавац*, петроградски *Херолд*, прашки *Народни лист*) чије текстове преноси *Глас Црногорца*;²²²⁷ у *Воложском Вјеснику* изашао је текст о Ободској штампарији који преноси *Глас Црногорца*;²²²⁸ *Српски глас* такође доноси текст о Ободској штампарији;²²²⁹ новосадска *Застава* под насловом „У Црну Гору на славу“ доноси чланак о Ободској штампарији.²²³⁰ О Ободској штампарији писано је и у оквиру других тема.²²³¹

²²²¹ *Четиристогодишњица Ободске штампарије (у Црној Гори)*, *Глас Црногорца*, XXII/1893, бр. 9, 1; *Слава зетскијем господарима Ивану и Ђурђу Црнојевићима!*, *Глас Црногорца*, XXII/1893, бр. 28, 1; *Свечани дани*, *Глас Црногорца*, XXII/1893, бр. 29, 1-4.

²²²² Л. Томановић, *О Ободско-Цетињској штампарији*, *Глас Црногорца*, XXIX/1900, бр. 26, 2-3.

²²²³ Л. Томановић, *Још о Ободској штампарији*, *Записи*, XI/1932, св. 2, 46-47.

²²²⁴ Л. Томановић, *О Цетињској штампарији*, *Глас Црногорца*, XXII/1893, бр. 35, 3-4.

²²²⁵ Д. В. (Д. Вуксан), *Андрија Јовићевић: Ободска штампарија*, *Записи*, 1928, књ. II, св. 5, 379.

²²²⁶ С. М. Штедимлија: *Црногорске штампарије у XV вијеку*, *Записи*, XI/1938, 318.

²²²⁷ *Ријетка културна слава*, *Глас Црногорца*, XXII/1893, бр. 14, 1-3; *Четиристогодишњица Ободске штампарије*, *Глас Црногорца*, XXII/1893, бр. 18, 2.

²²²⁸ Н. Горталов, *Четиристогодишњица Ободске штампарије*, *Глас Црногорца*, XXII/1893, бр. 19, 2.

²²²⁹ *Двије српске културне славе*, *Глас Црногорца*, XXII/1893, бр. 20, 1-2.

²²³⁰ *Пред славу*, бр. 28, 2.

Главна питања у периодици била су кад је набављена штампарија и када и гдје је почела са радом.

У једном тексту писаном поводом јубилеја 400-то година Ободске штампарије наводи се мишљење Шафарика да је Ђурађ Црнојевић набавио штампарију послје очеве смрти. Ђурађ је хтио отворити штампарију на Цетињу у митрополији, а не на Ободу. Прије Октоиха има много потребнијих црквених књига, те се зато не може узети да је ово прва књига што је изашла из ове штампарије, закључује Шафарик. У тексту се побија ово мишљење Шафарика и тврди да је ова штампарија коју годину раније прорадила и да ју је Иван Црнојевић набавио када је био у Италији 1483. године.²²³²

У другом тексту писаном поводом обиљежавања јубилеја 400-то годишњице Ободске штампарије наводе се ријечи енглеског државника и научника Гледстона који истиче значај штампарије коју је Иван Црнојевић донио са собом у планине. Штампарија је постојала 1484. године, онда кад још није било штампарија у богатој престоници Енглеске, Оксфорду, Кембрицу па ни у Единбургу. То је било шеснаест година касније него што је прва штампарија подигнута у Риму, у престоници хришћанства, а само двадесет и осам година после што је прва књига угледала свијет.²²³³

Иларион Руварац је расправљао о питањима да ли је српска штампарија постојала на Ободу или на Цетињу. Расправа почиње тиме да је „Псалтир“ 1495. године штампан на Цетињу, како пише у предговору, а док за „Осмогласник“ који је штампан прије у истој штампарији, ни у поговору, ни у предговору не пише мјесто штампања. П. Ј. Шафарик је закључио да је Октоих 1493/4. године штампан био као и „Псалтир“ 1495. године на Цетињу, тог су мишљења и: Каратајев, Миклошић и Јагић. Вук Карацић каже да је „Осмогласник“ штампан на Ободу, а то мишљење заступају: Милаковић, Милутиновић, Медаковић, Дучић и Новаковић (који у својој „Историји српске књижевности“ одсудно стоји за Обод) и који своје тврдње износе на основу народног предања које је забиљежио у краткој историји Црне Горе Петар I Петровић, митрополит црногорски. Кухарски сматра да је „Октоих“ штампан на Цетињу будући да су митрополити зетски од 1485. године

---

²²³¹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 17, 2; С. Вулетић, *О животу и раду војводе Божидара Вуковића*, бр. 16, 4; Б. Ђуровић, *Откривање споменика Војводи Божидару Вуковићу, црногорском просвјетару и штампару*, Зета, X/1939, бр. 25, 1.

²²³² *Четиристогодишњица Ободске штампарије (у Црној Гори)*, бр. 9, 1.

²²³³ *Слава зетскијем господарима Ивану и Ђурђу Црнојевићима!*, бр. 28, 1.

живјели на Цетињу.²²³⁴ Лазар Томановић наводи да је Ђорђе Црнојевић 1493. године штампао ћирилским словима црквену књигу „Осмогласник“ и двије године затим и „Псалтир“. „Осмогласник“ нема мјеста печатења али, Томановић наводи, на основу народног предања, да је то било на Ободу, што каже потврђује и Хопф у својој енциклопедији, а док „Псалтир“ носи мјесто печатења Цетиње. Томановић наводи да је Иван Црнојевић послао у Млетке, калуђера Макарија да изучи штампарски занат, као и да је прије „Осмогласника“, по Шафарику било штампаних књига. Томановић закључује да је Иван Црнојевић одмах послѣ свог повратка из Млетака 1481. године засновао штампарију и да она је већ осамдесетих година XIV вијека печатила најпотребније црквене књиге. На крају Томановић истиче да је ободско - цетињска штампарија уопште једна од првих у Европи, као и прва државна и прва ћирилско - словенска штампарија.²²³⁵

Андрија Јовићевић је присталица теорије да је штампарија била на Ободу. Он каже да је Иван Црнојевић напустио Обод јер се овдје осјећао несигурним од Турака, па је прешао 1485. године на Цетиње, гдје је саградио себи двор и манастир, премјестивши ту и митрополију. Душан Вуксан наводи да је Иван био на Ободу само три године, па се тешко може вјеровати, да би баш на Ободу основао штампарију, када ту није био сигуран од Турака за свој двор, нити на Врањини за митрополита, већ би гледао да исту смјести на најсигурније мјесто, а то је у ово вријеме могло бити само Цетиње, гдје је ради сигурности и двор сазидао. Најмање би имало смисла да штампарију оснује на тако несигурном Ободу када се „штампа у оно доба сматрала више божјим него људским дјелом“, како каже сам г. Јовићевић, истиче у приказу књиге Андрије Јовићевића о Ободској штампарији Душан Вуксан.²²³⁶

Томановић је мишљења да је Иван Црнојевић проводио младост код своје ујчевине у Млецима и тврди, да је Иван Црнојевић проналазак штампарије одмах доставио митрополиту Вавили, који је послао калуђера Макарија да се упозна са тим стројем и дотичним радом и тако је никла на Ободу прва словенска штампарија.²²³⁷ Томановић наводи хрватског научника Ватрослава Јагића који је утврдио да су језик и слова Ободског „Осмогласника“ остала у свим издањима црквених књига до данас и закључује да је то

²²³⁴ Л. Томановић, *О Цетињској штампарији*, бр. 35, 3.

²²³⁵ Л. Томановић, *О Ободско-Цетињској штампарији*, бр. 26, 2.

²²³⁶ Д. В., *Андрија Јовићевић: Ободска штампарија*, књ. II, св. 5, 379.

²²³⁷ Л. Томановић, *Још о Ободској штампарији*, св. 2, 46.

било дијело остатака елитне Немањићке просвјете што га је „Господар Богохраниме Зете“ сачувао.²²³⁸

Јово Љепава сматра да је ћирилична књига Октоих штампана на Ободу 1493. године.²²³⁹

По Савићу Марковићу Штедимлији Црнојевићи су набавили штампарију између 1483. и 1490. године.²²⁴⁰

У *Србобрану* се наводи да је у српској земљи основана прва штампарска радња ћирилицом већ 1483. године, али је и она прва у читавом словенству, јер је у Пољској штампана прва таква књига 1491. године под краљем Казимиром, а у Русији још касније 1493. године. Из Црне Горе се овај проналазак преселио на сјевер и исток: у Милешеву, Горажде, Мркшину цркву и Грачаницу. Наводи се да је и прва до сада позната књига, која је штампана у тој штампарији, била Октоих или Осмогласник, штампан 1493. године.²²⁴¹

Новосадски *Браник* пише да се Црна Гора вјековима борила за српску слободу и да је „гнијездо српских соколова“. Српски народ нашао се „под ударом великог хришћанског душманина, али и у свом паду грчевито се хватао, да се заустави у паду, да се спасе“. У тој „душевној борби подиже се штампарија на Ободу, да прокрчи пут српској просвјети, да културно оснажи дух српски“.²²⁴²

Великокикиндски часопис *Банаћанин*, наводи да је Октоих прва српска штампана књига и да је штампана на Ободу 1493. године. Штампано је свештеник Макарије „повељенијем господина му Ђурђа Црнојевића“, тадашњег господара Црне Горе. У тексту се пише како је настала Гутенбергова штампарија, као и да је Иван Црнојевић донио штампарију из Млетака и да је то била прва српска штампарија и да је смјестио на Ободу. И у овом тексту се тврди да је Ободска штампарија прва почела радити него краковска и по томе се ћирилицом почело прво штампати у Црној Гори, отуда се закључују да је Ободска штампарија не само прва у српству, већ и у словенству.²²⁴³ Наводи се да су се штампарством у нашем народу бавили калуђери који су били стубови просвјете и напретка и да у оно вријеме српство у образовању није било слабије од Запада. Оснивачи

²²³⁸ Л. Томановић, *Још о Ободској штампарији*, св. 2, 47.

²²³⁹ Ј. Љепава, *Лекције из историје српске књижевности за своје ученике и ученице*, св. VIII, 424.

²²⁴⁰ С. М. Штедимлија: *Црногорске штампарије у XV вијеку*, 318.

²²⁴¹ *Ријетка културна слава*, бр. 12, 2.

²²⁴² *Исто*, бр. 14, 2.

²²⁴³ *Исто*, бр. 12, 2.

ових првих српских штампарија хтјели су да „Српству“ осигурају опстанак помоћу умног оружја.²²⁴⁴

Београдски часопис *Велика Србија* такође каже да је црквена књига Октоих штампана 1493. године у првој српској, па и словенској штампарији на Ободу, за вријеме владавине Ђурђа Црнојевића, али да је штампарија почела са радом знатно раније.²²⁴⁵

Пољски часопис *Diritto crovato* пише такође о Ободској штампарији, и напомиње да је прва књига штампана прва словенска књига ћирилицом 1493. године.²²⁴⁶

Такође и панчевачки *Весник*, донио је биљешку још 1891. године (бр. 12) како се галички Руси спремају да прославе 400-то годишњицу најстарије руске књиге штампане ћирилицом, а то је Октоих коју је њемац Фијал 1491. године, за вријеме великог пољског краља Казимира, у Кракову штампао. У тексту се напомиње да је прва књига Октоих штампана 1493. године на Ободу.²²⁴⁷

У *Воложском Вјеснику* се износи укратко историја Јужних Словена. Горталов наводи да је у Зети (данашњој Црној Гори) 1493. године код цркве св. Николе на Ободу (данашња Ријека) штампан Октоих, који се сачувао у дворској ризници црногорских господара. Још се између осталог напомиње да су у Одбор за прославу 400 годишњице Ободске штампарије: председник А. П. Ровински и помоћник Л. Томановић.²²⁴⁸

Српски глас наглашава да је српски народ „примао културу из Цариграда докле је у њему било огњиште културе за сву Европу“. Српски народ примао је културне утицаје и са запада што се огледа у стварању Ободска штампарија. Али примајући те утицаје српски народ је задржао и сачувао свој народни карактер.²²⁴⁹

Вршачки Гласник доноси текст о 400-то годишњици Ободске штампарије у којем се истиче да је Иван Црнојевић сачинио прву штампарију 1483. године у којој се штампало ћириличним словима, као и да је прва штампана књига био Октоих 1493. године.²²⁵⁰

---

²²⁴⁴ *Ријетка културна слава*, бр. 14, 3.

²²⁴⁵ *Исто*, 3.

²²⁴⁶ *Исто*, 3.

²²⁴⁷ *Исто*, 3.

²²⁴⁸ Н. Горталов, *Четиристогодишњица Ободске штампарије*, бр. 19, 2.

²²⁴⁹ *Двије српске културне славе*, бр. 20, 1.

²²⁵⁰ *Четиристогодишњица Ободске штампарије*, бр. 18, 2.

Кијевско Слово и *Бугарски журнал* доносе вијести о прослави 400-то годишњице Ободске штампарије.²²⁵¹

Петроградски *Свијет* такође доноси чланак о прослави 400-то годишњице Ободске штампарије.²²⁵² И у њему се наводи да је при цркви св. Николе на Ободском граду штампана прва књига ћирилицом на цијелом словенском југу.²²⁵³

Смедеревски *Подунавац* је оштро полемисао са лајпцишким типографским листом *Кореспондент* који је хтио да докаже да на Ободу 1493. године није било штампарије.²²⁵⁴

Петроградски *Херолд* који је излазио на њемачком језику, у руској престоници, донио је текст о Ободској штампарији у којем се каже да је прва књига Осмогласник штампана на Ободу, а да је штампарије набављена 1483. године.²²⁵⁵

Прашки *Народни лист* такође доноси текст о обиљежавању 400-то годишњице Ободске штампарије.²²⁵⁶

Новосадска *Застава* износи да једни историчари тврде да је штампарија била на Ободу, а други на Цетињу. У тексту се тврди да је Ђурђе Црнојевић своју штампарију набавио у Млецима и смјестио је на Ободу, па послије је пренио на Цетиње. Набраја се да има осам Срба штампара, калуђера, чији је старјешина био Макарије. Прва штампана књига је Октоих (прва четири гласа) која је започета 1493. године, а довршена уочи Крстовдана и Богојављања 4. јануара 1494. године. Одмах затим штампан је на Цетињу Псалтир и Октоих (друга четири гласа).²²⁵⁷

Ровински у оквиру своје Историје о Црној Гори наводи да пошто је пронађена штампарија, ускоро се оснива и у Зету, на Ободу, а то нам свједочи да се осјећала велика потреба у књигама. При првој књизи која је штампана у ободској штампарији (Осмогласник 1494. године) налази се објашњење: „Трудих се о овоме, и руком радих, смирени свештено монах Макарије из Црне Горе, по заповиједи господара мога Ђорђа Црнојевића, при високопреосвештеноме архијепископу зецкоме митрополиту господину Вавилу“. Штампане књига није се зауставило на овоме, дјело штампања књига продужио

---

²²⁵¹ *Четиристогодишњица Ободске штампарије*, бр. 22, 1.

²²⁵² *Исто*, бр. 23, 1-2.

²²⁵³ *Исто*, 1.

²²⁵⁴ *Исто*, 2.

²²⁵⁵ *Исто*, бр. 24, 1-2.

²²⁵⁶ *Исто*, бр. 26, 2.

²²⁵⁷ *Пред славу*, бр. 28, 2.

је Божидар Вуковић од Ђурића, Подгоричанин, који је отворио штампарију у Венецији, гдје су се штампале различите црквене књиге.²²⁵⁸

У тексту о штампару Божидару Вуковићу износе се два мишљења: једно да је штампарија испрва била на Ободу, а друго, да није, него да је она од самога почетка свог рада била на Цетињу. Аутор текста, наводи да је прво мишљење базирано на народном предању и чињеници да су се на Ободу у већој количини налазила слова иста онаква, каквим је штампан Макаријев Октоих и то мишљење заступају: Павле Ровински, Симо Милутиновић, Вук Караџић, Димитрије Милаковић, Медаковић, Ђорђе Поповић, Лазар Томановић и Васиљ Поповић. Међутим, други писци, наводи аутор, то поричу и тврде, да се на Ободу није штампала ниједна књига, већ да је ова наша штампарија од самог почетка била на Цетињу и да то мишљење заступају: Шафарик, Каратајев, Миклошић, Јагић, Руварац и Јован Томић.²²⁵⁹

У једном публицистичком тексту о војводи Божидару Вуковићу наводи се да је 1493. године никла на Ободу, у првој српској држави Зети, прва „југословенска штампарија“, у којој је 1493. године штампан Октоих прва књига на словенском језику Ђирила и Методија.²²⁶⁰

Мисао о оснивању штампарије несумњиво је постојала још код Ивана Црнојевића, који је у Италији имао прилике да се упозна не само са штампаним књигама, већ и са штампаријама и техничким поступком који се у њима примјењивао. Међутим Иванов дијак је још руком преписивао понеку црквену књигу. Штампарија је дјело Ђурђа Црнојевића, његов дар очевој задужбини. Ђурђеви људи су ишли у Млетке, тамо се упознали са основама штампарства и набавили пресу, алат, а вјероватно и веће количине хартије од оних које су се могле наћи у Котору. Тај припремни посао обављао се током 1491. или 1492. године. Сама оловна слова, матрице за иницијале и графичку орнаментику или читаве илустрације израђени су у Црној Гори. Из предговора и поговора прве књиге која је изашла из штампарије Црнојевића сазнаје се да је технички посао обавио „смерни свештеник мних Макарије от Черније Гори“ са још седам помоћника.²²⁶¹

---

²²⁵⁸ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 17, 2.

²²⁵⁹ С. Вулетић, *О животу и раду војводе Божидара Вуковића*, бр. 16, 4.

²²⁶⁰ Б. Ђуровић, *Откривање споменика Војводи Божидару Вуковићу, црногорском просвјетару и штампару*, бр. 25, 1.

²²⁶¹ *Историја Црне Горе II-2*, 339-340 (И. Божић).

Прва штампана књига била је Октоих првогласник, од 1. до 4. гласа, на коме је рад завршен 4. јануара 1494. године. То је прва ћирилична штампана књига међу Јужним Словенима, која садржи старе српске преводне пјесме, распоређене по гласовима и по недељним данима. Друга књига, Псалтир са посљедовањем, завршена је 22. септембра 1494. године на Цетињу. Остале књиге су се сачувале у непотпуним примјерцима или у фрагментима, тако да недостају тачни подаци о времену њихове израде. То су Октоих петогласник, од 5. до 8. гласа, Требник (молитвеник) са текстовима молитава за богослужења и Цвијетни триод, са пјесмама и молитвама које се пјевају у цркви од Цвијети до прве недеље после Духова.²²⁶²

У историографији се одавно постављало питање да ли се штампарија Црнојевића налазила на Цетињу или у Ободу, гдје су Црнојевићи нешто дуже но што се обично мисли имали своје сједиште, свој утврђени двор. Према предању, штампарија се налазила у Ободу, „при Црнојевића ријеки у кући коју му покојни отац бијаше за то саградио“.²²⁶³ Поклоници предања налазили су доказ у тврђењу да се током XIX и XX вијека налазило у Риједи Црнојевића „на шаке“ слова из старе штампарије. Неповјерљиви критичари упорну су стајали на гледишту да се штампарија налазила на Цетињу, зато што се у Псалтиру оно изричито помиње и зато што је на једној илустрацији Октоиха петогласника приказана Госпођина црква на Цетињу заједно са писцима црквених пјесама. Штампарија је у неку руку била Ђурђева задужбина, па се закључује да се она морала налазити у сједишту Зетске митрополије. Ако су у Ободу збиља налажена слова из старе штампарије, не треба искључити могућност да је она тамо касније склоњена, јер по престанку рада није више ни била потребна манастиру. Вјероватно су са Ђурђем напустили Црну Гору и људи који су све своје дане посветили раду на књизи.²²⁶⁴

---

²²⁶² *Историја Црне Горе* II-2, 340 (Иван Божић).

²²⁶³ П. I Петровић, *Кратка историја Црне Горе*, 64.

²²⁶⁴ *Историја Црне Горе*, II-2, 341-342. (И. Божић); Руски научник Немировски сматра да нема никаквих разлога да тврдимо да се штампарија Црнојевића није налазила на Цетињу, већ на неком другом мјесту – било на Ободу, било у Венецији. Уз овај категорички закључак Немировски не искључује могућност да су први табаци црногорских издања могли бити отиснути у Венецији, в. Е. Љ. Немировски, *Почеци штампарства у Црној Гори (1492-1496)*, Цетиње 1996, 231.

5. СТАРЕ ГРАЂЕВИНЕ И СПОМЕНИЦИ

Средњовјековне грађевине и споменици као и локалитети на којима су се оне налазиле такође су биле предмет проучавања у периодици. Мали је број текстова у периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године који се директно односе на средњовјековну археологију, али се о њој писало и у оквиру других средњовјековних тема.

У оквиру путописа описани су остаци замка краљице Јелене Анжујске у селу Брњак (Брњаци) из XIII вијека.²²⁶⁵ Текст публицистичког карактера је о Кукњу, замку херцега Стефана Косаче из XV вијека који се налазио недалеко од Пљеваља и који је у рушевинама.²²⁶⁶ У тексту о двору Ивана Црнојевића у Котору аутор, Петар Д. Шеровић, наводи да се не зна гдје се двор налазио, али да је постојао у то нема сумње и истиче да је кратак опис двора оставио бенедиктинац Которанин Тимотеј Ћизила (*Cisilla*) у свом дјелу „*Bove d'oro*“ писаном на италијанском језику, кога је преписао конте Трипо *Smeccchia* 1810. године, а дјелимично штампао професор Срећко Вуловић у *Програму которске гимназије 1887-88. године*.²²⁶⁷ Ровински наводи да је Иван Црнојевић оградио свој дворац на Цетињу који и ако није био велики одговарао је по љепоти своје назначењу, његов опис оставио је Барлеције.²²⁶⁸

Павао Буторац је у тексту стручног карактера описао брдо и каштел Св. Ивана код Котора, наводећи вријеме постанка каштела, као и његов изглед кроз средњи вијек. Текст је писан у вези са акцијом око његове постепене обнове.²²⁶⁹

У тексту публицистичког карактера писано је о дворцу-љетниковцу краља Драгутина у Никшићу, на основу писања Константина Јиричека.²²⁷⁰

У тексту публицистичког карактера говори се о проналаску једне камене урне, грубе израде, у селу Моштаници код Никшића, у којој се осим угљенисаних костију

²²⁶⁵ М. Мијовић, *Замак Јелене Анжујске*, Зетски гласник, 6/1934, бр. 42-43, 7.

²²⁶⁶ Ј. Вулевић, *Кукањ, замак Херцега Стјепана*, Зетски гласник, 6/1934, бр. 97, 4.

²²⁶⁷ П. Шеровић, *Двор Ивана Црнојевића*, Глас Боке 5/1936, бр. 158, 4.

²²⁶⁸ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 14, 3.

²²⁶⁹ П. Буторац, *Бријег и каптио св. Ивана*, Глас Боке, 5/1936, бр. 162, 3.

²²⁷⁰ Б. Николић, *Дворац краља Драгутина у Никшићу*, Слободна мисао, 9/1930, бр. 50, 4.

налазила и једна женска сребрна напрсла игла. Аутор текста сматра да је она из илирског или рано словенског периода.²²⁷¹

У тексту публицистичког карактера писано је о проналаску дјелова надгробног споменика цара Душана под развалинама цркве „Беле Студенице“ у Истоку.²²⁷² Директор гимназије у Пећи г-дин Велимир Јојић, наводи аутор, бавио се археолошким ископавањем темеља цркве Студенице и прегледао је цамије у Студеници, одмах испод развалина. У Врелу, у непосредној близини села Студенице, В. Јојић је ископао двије мермерне плоче које су биле узидане у студеничкој цамији. Када се плоче саставе јасно се чита старословенски натпис: Стефан I цар. Маликовић наводи мишљење Јојића, да је гроб цара Душана приликом пада Призрена пренесен у Студеницу, јер је Студеница била јако утврђење и сједиште хвостанских архиепископа.²²⁷³ О овој спомен плочи цара Душана писано је и у једном публицистичком тексту у *Зетском гласнику* износећи већ познате податке.²²⁷⁴

У публицистичком тексту који говори о пронађеном гробу једног српског хумског властелина у селу Хумском код Фоче истиче се да би то можда могао бити споменик кнеза Мирослава, Завидиног сина.²²⁷⁵ У тексту се истиче да се споменик налази на врху Хумског брда, дају се његове димензије, као и то да је израђен од бијелог мермера, на источној страни споменика налази се лик неког велможе, са западне и јужне стране стоји натпис, споменик је израђен у барелјефу. Аутор даље наводи да је тијело велможе смјештено прво у сандук од ораховог дрвета, а затим у мраморни саркофаг са поклопцем, у саркофагу се налази цио костур дотичног као и остаци златних везова од хаљина. Поред овог споменика налази се други мањи споменик без икаквог натписа, једино има са три стране нацртане слике оружја. Претпоставку да је ово гроб кнеза Мирослава, аутор поткријепљује чињеницом, да је лик на споменику у владалачком ставу, наслоњен десном руком на мач,

---

²²⁷¹ Б. Николић, *Једна интересантна ископина у Моштаници*, Наше старине, Слободна мисао, 7/1929, бр. 355, 1.

²²⁷² М. Маликовић, *Проналазак надгробне плоче цара Душана, Хисторијски споменици*, Слободна мисао, 12/1933, бр. 31, 4.

²²⁷³ *Исто*, 4.

²²⁷⁴ *Спомен- плоча цара Душана*, Зетски гласник, 5/1933, бр. 60, 4.

²²⁷⁵ Г. Самарџић, *Пронађен гроб једног српског хумског велможе у селу Хумском код Фоче*, Зетски гласник, 5/1933, бр. 65, 4.

а лијеву је подигао у вис, у којој држи слику отворене књиге као симбол његовог јеванђеља.²²⁷⁶

Петар Шеровић наводи да се име српског цара Стефана Душана спомиње на натпису са надгробне плоче Ђураша Вранчића, за којег се каже, да је био у цара Стефана „трећи витез“. Плоча се нашла на старом гробљу код рушевина споменутог манастира св. Арханђела на Превлаци. У Данчуловини на Брдима, недалеко од Превлаке, налази се један старински дворца, у којем се сачувала слика цара Душана с именом царевим. Код парохијалне цркве св. Ђорђа у Ораховцу све до бокелског устанка 1881. године налазила се једна плоча са старосрпским натписом, у којем се спомињао један од владара Немањића. Плочу су аустријски војници међутим растукли и потпуно уништили.²²⁷⁷

---

²²⁷⁶ Г. Самарцић, *Пронађен гроб једног српског хумског велможе у селу Хумском код Фоче*, 4.

²²⁷⁷ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 9.

6. ГЕНЕАЛОГИЈА – РОДОСЛОВИ

У периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године написан је и један број текстова који се односе на генеалогiju, односно родослове појединих владарских и племићких породица. Генеалогija је историјска дисциплина која проучава сродство и родбинске везе међу припадницима разних генерација. Родословне таблице представљају књиге, записе с прегледом историје рода.²²⁷⁸ У периодици је писано о родословима Котроманића, Балшића, Црнојевића и Кастриота.

Родослов Котроманића

Један од генеалогских текстова односи се на приказ родослова Котроманића који је саставио руски дипломата Н. А. Иларионов.²²⁷⁹ У тексту стручног карактера дат је детаљан приказ овога родослова, кога је Иларионов саставио на основу историјских факата, али аутор приказа Ђ. Мрваљевић, напомиње да му наведена литература није ни мало поуздана. Мрваљевић наводи да се у Иларионовом родослову на један доста вјероватан начин, тврди да су потомци краља Дабише до најскоријег времена били велико-молдавски и доцније руски кнезови и да су ти потомци Дабишини заузимали у тим покрајинама највидније положаје.²²⁸⁰ Мрваљевић наводи да је литература за овај родослов махом непоуздана, а нарочито за догађаје до смрти краља Дабише 1395. године, када се служио дијелом Мавра Орбинија, које је познато као непоуздано.²²⁸¹ У изворима који су највећим дијелом из св. Молдавско-Њамацке Лавре близу вароши Фокшана се тврди да се породица босанског краља Дабише, послје њеног свргнућа са босанског престола, одселила прво у Хрватску и Угарску, а затим у Русију, гдје су чланови те породице у више махова заузимали највеће положаје и руководили судбином покрајина као што су Влашка и Молдавија.²²⁸² Мрваљевић каже да као и у историји Босне (Јиречек, Клајић, Прелог, Ивић), исто тако иде и у овом родослову тачан хронолошки ред босанских владара све до

²²⁷⁸ И. Клајн-М. Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, 293.

²²⁷⁹ Ђ. Мрваљевић, *Један непознати родослов*, Записи, II/1928, св. 2, 107-112.

²²⁸⁰ *Исто*, 107.

²²⁸¹ *Исто*, 108.

²²⁸² *Исто*, 108-109.

краља Дабише 1391. године. По Иларионову, на челу династије Котроманића је Котроман, велики бан босански у XIII вијеку, што Мрваљевић сматра погрешком и каже да је је Пријезда I родоначелник династије, а Котроман је неки далеки предак чије се вријеме не може тачно утврдити. Мрваљевић уочава да је у овом родослову исти хронолошки ред владара као и код Константина Јиречека и Алексе Ивића, али има и неких допуна. Родослов биљежи још једну кћерку Стефана I Котроманића, Даницу, о којој је писао Иларион Руварац. Такође се у родослову наводе двије сестре Стефана I Котроманића, Ана, удата за кнеза Данила Мечиславовића Кијевског и Констанца удата за кнеза Ростислава Михајловића Черниговског и Кијевског.²²⁸³ Иларионов наводи да је Дабиша имао три сина: Владислава, који се са оцем и браћом 1362. године дигао на свог стрица Твртка I и био заробљен и ослијепљен, другог Вука који је подијелио судбину Владиславову и трећег Порфирија званог „Пурђија“ господара на ријекама Босни, Усори и Дрини који се лишен имања населио у Угарској код своје тетке краљице Јелисавете. Дабиша је имао и кћер Стану која је по Мрваљевићу вјероватно господарила Поповим Пољем. Даље се наводи да је Дабишин син Владислав, имао сина Мирослава, који је био ожењен Јеленом Јаблановић, која је била из босанског царског рода и са њом је имао два сина, Стефана и Николу и једну кћер Марију. Никола је био ожењен са Јелисаветом Бранковић из породице српских деспота. Никола је имао сина Јована који је био ожењен Маријом Гребелановић. Јован је имао сина Стефана, ожењеног са Амалијом, грофицом Франкопан, њихов син Теодор населио се у Молдавији, на својим спахилуцима тунског среза, близу града Фокшана и био је ожењен Катарином Кантемир. Мрваљевић истиче, да се овај Дабиша населио у крај гдје се налази св. Молдавско - Њамацка Лавра, којој су према повељи у родослову кнезови Дабиша поклонили велика добра и постали ктитори те Лавре, а у њој је Иларинов и пронашао извор за историју ове породице.²²⁸⁴ На крају приказа Мрваљевић закључује да метод којим је радио Иларионов није добар, чак је у основи погрешан, јер мјесто да је ишао у испитивању постепено уназад, он је поступио обрнуто и тиме постао врло несигуран, нарочито када се ослонио искључиво на Орбинија, чије дијело обилује

²²⁸³ Ђ. Мрваљевић, *Један непознати родослов*, св. 2, 109; Ивић наводи да је бан Пријезда, родоначелник династије и рођак бана Нинослава, владао од око 1250-1287. године. А. Ивић, *Родословне таблице српских династија и властеле*, Нови Сад 1928, табела бр. 3. Котроманићи.

²²⁸⁴ Ђ. Мрваљевић, *Један непознати родослов*, св. 2, 110; Ивић наводи да босански краља Стефан Дабиша у браку са Јеленом Грубом имао кћерку Стану (помиње се 25. августа 1395) удату за Ђурађа Радивојевића и сина непознатог имена. А. Ивић, *Родословне таблице српских династија и властеле*, табела бр. 3. Котроманићи.

произвольним констатацијама и измишљеним именима, па се то и у овом родослову нарочито осјетило. Родослов ипак има неколико чињеница у која се не може сумњати, каже Мрваљевић, као то да је кнез Евстратије I заиста постојао и да је потомак босанског краља Дабише, а такође родослов нам даје материјал за даље и сигурније истраживање којим би се дошло до много сигурнијих података.²²⁸⁵

Родослов Балшића

У једном тексту стручног карактера о Балшићима од Ђорђа Стратимировића, дат је и родослов Балшића.²²⁸⁶ У тексту се истиче, да су Балшићи изводили своје поријекло од Стефана Немање и да су Страцимир, Ђурађ I и Балша II браћа, а синови старог Балше, који су се најприје називали „жупанима“, а послије „господом“ Зете. Стратимировић наводи редослед чланова породице Балшића: Балша или Баоша I (умро прије 1360), Страцимир Балшић (умро око 1370), Ђурађ I Балшић (умро 1379), Баоша II Балшић (умро 1385), Ђурађ II Страцимировић (умро 1404) и Баоша III Страцимировић (умро 1421).²²⁸⁷

У приказу књиге Ђорђа Страцимировића „О Балшићима“, наводе се различита мишљења о поријеклу Балшића.²²⁸⁸ У приказу се износи мишљење Чедо Мијатовића, који сматра да су Балшићи странци, а не српског поријекла. Позивајући се на *Fresne Du Cange* (1880), и француза *Lenormana* (1866), Мијатовић је сматрао да Балшићи воде поријекло од француске Анжујске породице *de Baux* (множина од *Bals*). Аутор приказа износи и мишљење Ф. Миклошића који у својем дијелу „*Die Serbischen Dynasten Crnojević*“ (1886), категорично побије мишљење Мијатовића, наводећи не тако важан доказ да странца у Зети не би примили за господара, као и мишљење Мавра Орбинија да је стари Баоша произишао из домаће властеле у Албанији. Аутор приказа истиче да Стратимировић наводи различита мишљења о овом питању, не објашњавајући га.²²⁸⁹

Балша је био у сродству са Вукашином, јер је његов син Ђурађ био ожењен са Вукашиновом кћерком Милицом, са којом се Ђурађ након Вукашинове смрти развео и по

²²⁸⁵ Ђ. Мрваљевић, *Један непознати родослов*, св. 2, 112.

²²⁸⁶ Ђ. Стратимировић, *Нешто о Балшићима*, 39-41.

²²⁸⁷ *Исто*, 40.

²²⁸⁸ Ђорђе Стратимировић: *О Балшићима*, Прилози библиографији Црне Горе за 1895. год., Записи, IX/1898, св. VI, 397-400.

²²⁸⁹ *Исто*, 397; О анжујском поријеклу Балшића, погледати: Ч. Мијатовић, *Балшићи, генеалогска студија*, ГСУД 66 (1886), 147-227.

други пут оженио са Теодором, кћерком Жарка Дејановића, који је био Душанов севастократор, а послѣје намјесник у једном дијелу Македоније.²²⁹⁰ Ровински је замијенио имена Вукашинових кћери, наиме Страцимирова друга жена је била Милица, кћи краља Вукашина, а док је друга Вукашинова кћерка Оливера била прва жена Ђурађа Балшића.²²⁹¹

Родослов Црнојевића

Душан Д. Вуксан доноси у *Записима* један непознати родослов Црнојевића.²²⁹² Вуксан наводи да се у књизи „Крусовуљ Иван-бега Црнојевића“ који се чува у Цетињском манастиру на листу 667 и 67 налази „Родослов Чернојевића“ и да се тај родослов подудара у многим са генеалогѣјом куће Црнојевића, коју је штампао митрополит Василије у својој „Историји о Црној Гори“ (1754, Москва). Вуксан сматра да је владика Василије при састављању родослова Црнојевића имао неки старији рукопис од овога.²²⁹³ Вуксан истиче да је рукопис у Крусовуљу „Иван-бега Црнојевића“ написао или тачније преписао владика Сава Петровић, у првој половини XVIII вијека, непуних сто година од смрти последњег Црнојевића и према томе, каже Вуксан, може му се поклонити доста вјере, јер је без сумње, још тада постојала генеалогска скица куће Црнојевића, а и традиција је била још јака.²²⁹⁴ По овом родослову, каже Вуксан, родоначелник Црнојевића је Стефан, први господар Зете, и сматра да је разлог што родослов не иде даље у прошлост, то што је састављач родослова мислио, да није потребно памтити оца, дједа и др. претке Стефанове, који нијесу били владари. По овом родослову, наводи Вуксан, било је седам владара: Стефан, Јован (први син Стефанов), Иван (други син Стефанов), Ђорђе (трећи син Стефанов), Ђорђе (син Иванов), Стефан (други син Иванов), Стефан (син Ђорђија Стефанова). Вуксан упоређује овај родослов са родословом А. Ивића.²²⁹⁵ Затим Вуксан

²²⁹⁰ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 6, 2-3.

²²⁹¹ А. Ивић, *Родословне таблице српских династија и властеле*, табела бр. 6, Балшићи; *Историја Црне Горе*, II-2, 51. (И. Божић)

²²⁹² Душан Д. Вуксан, *Један непознати родослов Црнојевића*, *Записи*, VIII/1931, св. 2, 108-111.

²²⁹³ *Исто*, 108.

²²⁹⁴ *Исто*, 108-109.

²²⁹⁵ *Исто*, 109; По А. Ивићу, Стефан (Стефаница) био је господар Зете од 1426-1465, ожењен са Маријом, кћерком Ивана Кастриоте, сестром Скендербеговом; Ивана је наследио његов син Иван, господар Зете од 1465-1490, ожењен са Гојславом, кћерком Ђорђа Аријанита; Иван је имао три сина Ђорђа, Стефана и Станишу (Скендербега), Ђорђе је био господар Зете од 1490-1496, прва жена му је била Јела, кћи Карла

доноси текст родослова у цјелости²²⁹⁶ и на крају даје родословне таблице по овом родослову.²²⁹⁷

Родослов Црнојевића доносе и часописа *Сербска пчела* (год. IX-X, 1838/9.).²²⁹⁸ Иван I који се прозвао Црнојевићем ожењен је био са Маријом кћерком кнеза Јована Кастриоте, оца Великог Кастриоте Скендербега. Иван I је послјије себе оставио сина Стефана који је по Балшиној смрти 1421. године ступио на зетски престо. Послјије Стефанове смрти његов син Иван II Црнојевић наслиједио је очеву власт и имао је рођеног брата Георгија, који је погинуо 1450. године у бици на Ђемовском пољу против турског цара Мухамеда II. Георгије је за жену имао Војиславу, кћерку Луке Дукађина с којом се имао сина Стефана слијепог (Бранковића, оца владике Максима и деспота Јована).²²⁹⁹ Иван II Црнојевић, син Стефанов, био је ожењен са Маријом кћерком босанског бана, који је касније подигао рат против свог зета, али га је Иван победио и отео од њега градове Рисан, Драчевицу, Конавле, Требиње и Попово.²³⁰⁰ Иван II је имао два сина: Георгија и Станишу и кћер Анђелију, која се удала за влашког војводу Радула. Георгије Иванов син узео је за жену кћер млетачког дужда Моћенига, а Станиша по уговору мира дат је на аманет Мухамеду II, турском султану, који је наредио да Станиша прими ислам и назвао га именом Скендербег.²³⁰¹

По смрти кнеза Ивана II наслиједио га је Георгије, који је умро без наследника, а мјесто њега власт је примио његов брат од стрица Стефан, чији је отац Георгије 1450. године погинуо на Ђемовском пољу. Стефан је оставио иза себе сина Ивана III Црнојевића који је владао у Црној Гори до 1515. године. Наследници Ивана II Црнојевића називали су се зетским и црногорским кнезовима.²³⁰²

Мусакије, а друга (од 1490) Јелисавета Ерицо; Стефан је господар у Брдима 1498-1499, умро је као монах и Скендербег је био санџак бег у Црној Гори од 1514-1528, в. А. Ивић, *Родословне таблице српских династија и властеле*, табела бр. 10, Црнојевићи; У *Историји Црне Горе* наводи се да је Стефаница Црнојевић био господар Црне Горе од 1451-1464/5 и да је друга жена Ивана Црнојевића била Мара, кћерка Стефана Вукчића (од 1469), в. *Историја Црне Горе II-2*, 282 (И. Божић).

²²⁹⁶ Д. Вуксан, *Један непознати родослов Црнојевића*, св. 2, 109-111.

²²⁹⁷ *Исто*, 111.

²²⁹⁸ *Црна Гора у XVIII вијеку, Стари српски часописи о Црној Гори и Црногорцима*, Записи, XI/1938, књ. XIX, св. 1, 149-154; св. 2, 216-220.

²²⁹⁹ *Исто*, св. 2, 216.

²³⁰⁰ *Исто*, 216-217.

²³⁰¹ *Исто*, 217.

²³⁰² *Исто*, 217.

Миховил Павлиновић у својој историјској причи осликава однос између Балшића и Црнојевића са арбанашким властeosким породицама.²³⁰³ У тексту се наводи да је Стефан Црнојевић био ожењен са Маријом, кћерком Ивана Кастриота и да је са њом имао два сина Ивана и Ђорђа.²³⁰⁴

О Стефану Црнојевићу Барлеци говори да су му синови Јован (Иван) и Ђорђе. Стефан је држао врло утврђене градове Жабљак и Соко (*Falconem*), на обали језера са пространим пољем.²³⁰⁵

Милаковић у својој Црногорској историји, како каже Ровински, не може да се сасвим сагласи са Барлецијем да је жена Стефана Црнојевића била Мара, сестра Скендербегова, али у комској цркви коју је саградио Стефан Црнојевић, гдје је укопан са својом женом, налазе се једна поред друге, двије гробнице, једна са натписом Стефановим, а друга са Мариним натписом. Тако то није била Војисава, како каже Мавро Орбини, тврди Ровински, него она иста о којој говори Барлеције, а то је Мара, старија кћерка Ивана Кастриота или сестра Скендербега.²³⁰⁶

Родослов Кастриота

Мајка Скендербега Кастриота је била бугарска кнегиња Војислава, а његове сестре и браћа су: *Mara, Jella, Angelina, Vlaica, Mariza, Stanisa* и *Константин*. Скендербег је био ожењен са кћерком војводе Голема по имену *Donica*, а његова сестра Мара била је удата за Стефана Црнојевића, господара Зете.²³⁰⁷ Име жене Скендербегове Барлеције врло неправилно преводи на латински језик са именом *Commatus* или *Cominatus*.²³⁰⁸

Ровински наводи родослов Ђорђа Кастриота на основу Барлеција. Јован - Иван Кастриот био је владар Кроје. Стари Кастриот, творац рода, водио је поријекло од Емација из племићке породице и владали су у Епиру. Жена Јована Кастриота звала се Воисаваи

---

²³⁰³ М. Павлиновић, *Из Повјести Црногорске Арбанаске*, 29-36.

²³⁰⁴ *Исто*, 29.

²³⁰⁵ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 10, 1, нап. 2.

²³⁰⁶ *Исто*, 1.

²³⁰⁷ *Арбанаси и улога им у историји и савременом животу балканском*, бр. 18, 2; Иван Кастриот, Скендербегов отац, био је ожењен Војисавом, кћерком једног српског властелина из Тетовског Полога, гдје је Хиландар имао велика властелинства и уживао велики углед, в. Ђ. Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи за вријеме пропадања српске државе*, Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време, 45.

²³⁰⁸ *Исто*, 1.

била је кћерка најплеменитијег поглавара Трибалије. Имали су деветоро дјеце и по пет кћери: Мару, Јелу, Анђелину, Влајку и Милицу и четири сина: Репозија, Станишу, Константина и Ђорђа.²³⁰⁹

Када је Скендербег почео ратовати са султаном обратио се са позивом околним кнежевима, који су почели долазити ка њему са свих страна, истиче Ровински и наводи Барлеција по коме су то били: „Отличан и племенит муж Мозе Голент од рода Петровога. Мусакије Ангелин. Гојко и Ђорђе брача Стрези. Гино Мусакија Влајкин муж. Стефан Црнојевић Марин муж. Аријанат Топија Голем, који се је у то вријеме славио као славан и угледан муж. Балшин син, Јован и Гојко. Осим тијех дошао је Петар Испанац са својијема синовима Алексом, Божидаром, Вруом и Мирком“.²³¹⁰

---

²³⁰⁹ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 9, 3, напомена; Иван Кастриот имао је четири сина: Станишу, Репоша, Константина и Ђурђа, који је после 1426. године предат Турцима као талац, примио ислам и добио име Скендербег, в. И. Божић, *Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку*, 72; Заједно са синовима Репошем, Константином и Ђурђем приложио је Иван Кастриот манастиру Хиландару село Радосуше с црквом св. Богородице и село Требиште. Ј. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку*, 2.

²³¹⁰ П. А. Ровински, *Црна Гора*, бр. 10, 1, нап. 1.

7. ХЕРАЛДИКА

У једном броју текстова у периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године писане су теме из средњовјековне хералдике - науке која проучава грбове, правила за њихово састављање, њихов постанак и развој.²³¹¹ У периодици је описан барјак града Котора са грбом, писано је о грбу Балшића и Ђурђа Црнојевића, као и грбу цара Душана.

Барјак Котора, са грбом града Котора, обрађен је у једном тексту стручног карактера. Аутор наводи да је барјак Котора од 809. године бијеле боје са ликом св. Трипуна, а јављао се и као градски барјак (*vexillum Comunis*) у Котору и у подручју которске општине, те на которским галијама и уопште на которским објектима. Овај бијели барјак са ликом св. Трипуна био је симбол града Котора. За вријеме разних владавина, истиче аутор, које су се током прошлих времена измијениле у Котору, уз овај которски градски барјак, вијао се и државни барјак дотичне државне власти.²³¹²

У приказу књиге Ђурђа Стратимировића „О Балшићима“ писано је и о грбу Балшића. Аутор приказа, Павле А. Ровински, наводи Стратимировића, који каже да је прави грб Балшића на новцима: „шиљкаст накриво положен штит, на чијем пољицу има вучја глава, на штит настављен је шлем са круном, а врх ње опет вучја глава“.²³¹³ По Хроници Скорија грб Балшића представља „сребрну звијезду на црвеном пољу, а врх шлема је вучја глава“.²³¹⁴ Стратимировић одбацује мишљење Мавра Орбина и *Du Cange*, који на основу грба који приписују Балшићима, златне звијезде на црвеном пољу, тврде да су они прешли из Италије у Далмацију. Стратимировић каже да овај грб припада напoлитанској фамилији *del Balzo*.²³¹⁵

У тексту стручног карактера у којем је описана стара књига, Осмогласник Ђурђа Црнојевића, описан је грб Ђурђа Црнојевића. У тексту се наводи да се на првом листу

²³¹¹ И. Клајн-М. Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, 1400.

²³¹² А. Милошевић, *Печат, грб и барјак (застава) которски*, Глас Боке, 3/1934, бр. 74, 2.

²³¹³ Х., *Ђурђе Стратимировић: О Балшићима*, св. VI, 398; Грб Балшића са штитом и приказом главе вука са исплаженим језиком, шлемом са застором, рачвастом круном са криновима и попрсјем вука са исплаженим језиком красио је новце Балше II, Ђурђа II Стратимировића и Балше III. На печату Балше II на повељи из 1385. године приказан је штит са главом вука и шлемом. Тај мотив се јаља и нешто раније на новцима Ђурђа I Балшића, на којима је представљен шлем са вучјом главом са застором или без њега и без штита у поједностављеном иконографском решењу. В. Иванишевић, *Развој хералдике у средњовековној Србији*, Зборник радова Византолошког института, XLI, Београд 2004, 221-222.

²³¹⁴ Х., *Ђурђе Стратимировић: О Балшићима*, св. VI, 397.

²³¹⁵ *Исто*, 398.

Осмогласника налази грб Ђурђа Црнојевића са разним гранама извезен, на десној и лијевој страни два анђела са раширеним крилима држећи вијенац, у средини кога се налази двоглави орао (Душанов), на главама којег стоје круне, а у средини слово Б. Испод главе истог орла на десној страни стоји Г. і (гјург), а на лијевој Г о. У средини попрсја орловског грба Р. Двоглави орао спушта ка ногама своја два крила оборена, испод којих стоји с једне и друге стране по једна звијездица, а испод двије раширене ноге од истог орла опет двије звијездице поред дугор ријетког орловог репа.²³¹⁶

Симо Матавуљ у свом дјелу „Бока и Бокелји“, каже да сваки Которанин са поносом показује Душанов грб на јужним градским вратима мислећи на један стари грб у облику вијенца, који нешто подсећа на грб Црнојевића, који је и до данас сачуван на апсиди цетињског манастира.²³¹⁷

---

²³¹⁶ Ф. Радичевић, *Осмогласник Ђурђа Црнојевића у манастиру Морачи*, бр. 1-2, 33-34.

²³¹⁷ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 10; Први приказ грба у српској хералдици налазимо на новцу краља Стефана Душана, на коме је на аверсу представљен Христ на престолу, а на реверсу је штит са сликом точка, шлем, јастуче, розета и перјаница. Према опису дубровачког канцелара Софреда на печату краља Душана са повеље браћи Бунићима из 1340. године налазила се хералдичка представа са шлемом и челенком у виду круга са крстом и гране дрвета. В. Иванишевић, *Развој хералдике у средњовековној Србији*, 214.

8. НУМИЗМАТИКА

О старом средњовјековном новцу написан је у периодици која је излазила на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године мали број текстова, али се описи средњовјековног новца јављају у оквиру других текстова. Нумизматика је помоћна историјска наука која проучава ковани новац и медаље из разних епоха.²³¹⁸

У једном од текстова стручног карактера описано је једно важно нумизматичко откриће старих српских новаца.²³¹⁹ Ријеч је о сребрном новцу, који је од једног златара Арбанаса откупио Балтазар Богишић. Богишић је откупио 301 комад новца, који је по ријечима Арбанаса, нађен на једном мјесту у Старој Србији, недалеко од Косова. Сви су новци од финог сребра и већином добро очувани. Готово сви новци припадају цару Душану, има их 260 комада у 75 различитих ковова. Има и неколико новаца краља Вукашина и кнеза Лазара. Душанови новци су сви из царског периода и са натписима на српском језику.²³²⁰ Од новаца цара Душана, највише је оних који са једне стране имају лик Исуса Христа, а са друге лик Душанов у стојећем ставу са царским орнатом, око главе су му два генија који га крунишу царском круном, у десној руци Душан држи скиптар-обичан крст. У овој главној врсти новаца, о којима је, како се каже у тексту, већ писао Шафарик, има 128 комада новца са 35 различитих варијанти. На другој врсти новаца, којих има 70 комада са 19 различитих ковних матица, са једне стране су прикази цара Душана и царице Јелене, у царској одјећи и са царским крунама на глави, који се држе за један дугачки двоструки крст који је међу њима. Они се разликују, како се у тексту наводи, од оних које је описао Шафарик, по томе што је овдје царица са круном на глави, а код Шафарика је гологлава. Затим долазе новци на којима је цар Душан приказан у јашућем положају, на коњу, има их 41 комад у 12 различитих матица или типова. Затим један број новаца, 7 комада са 13 ковних матица, који садрже само натпис са Душановом царском титулом. Има и један број ситних новаца који са владарске стране имају ликове цара и царице.²³²¹ За један комад новца сматра се да припада младом Урошу, Душановом

---

²³¹⁸ И. Клајн - М. Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, 844.

²³¹⁹ *Откриће старих српских новаца*, бр. 14, 1-2.

²³²⁰ *Исто*, 1.

²³²¹ *Исто*, 2.

сину, или пак Урошу I.²³²² Новци краља Вукашина ове збирке, којих има 18 у 5 разних варијанти или матица, припадају оној врсти новаца на којима мјесто владаочевог лика има само натпис у којем се спомиње краљ Вукашин.²³²³ Свега су четири комада новца кнеза Лазара, два припадају оној врсти новца у којима нема владаочевог лика, већ само натпис са његовим именом и титулом, а на друга два комада је сједећи лик Лазарев са натписом. У тексту се наводи да у Богишићевој збирци има још новчића, али без икаквих слова и натписа, премда су и они без сумње српски, мада се не зна којем су владару припадали. На крају текста се наводи велики значај Богишићеве збирке за српски и опште словенску историју.²³²⁴

У једном тексту публицистичког карактера описан је новац краља Уроша I из збирке Балтазара Богишића. Богишић је од дворског љекара на Цетињу, Француза Феуврија (*Feuvrier*), откупио један сребрни новчић српског краља Уроша I, кога је овај набавио у граду Жуањи (*Joigni*) у департману Јонском (*de l' Yonne*) недалеко од Париза. Ликови на новцу су потпуно излизани, али су натписи добро сачувани, са једне стране је лик Исуса Христа како сједи на престолу с насловом, а са друге св. Стефан предаје Урошу барјак са натписом, слова су полуготска.²³²⁵ У тексту о граду Брскову наводи се да је у њему за вријеме краља Милутина искован први српски сребрни динар, а у доба краља Уроша I подигнута прва српска ковница новца и да су се у њему ковали познати „брсковски гроши“.²³²⁶

У приказу књиге Ђорђа Стратимировића „О Балшићима“, говори се о новцима Балшића. Аутор приказа наводи Ленормана који у свом дијелу „*Turcs et Montenegrins*“ описује два новца Балше II. Са једне стране новца је штит са главом вука, која је зинула, на врху је шлем на којем је такође вучја глава, а на пољу које до пола покрива шлем је репата звијезда са натписом: *M. Balse D. Gorgi*, тј. *Moneta Balse Domini Georgi. S.* На другој страни је лик св. Лаврентија са натписом: *Laurentius m (artur)*, који је био патрон Драча, што показује да је овај новац изашао у Драчу.²³²⁷

---

²³²² *Откриће старих српских новаца*, 2.

²³²³ *Исто*, 2.

²³²⁴ *Исто*, 2.

²³²⁵ *Новости*, бр. 28-29, 5.

²³²⁶ В. Бошковић, *Гдје су некад љетовали наши средњовековни владари*, бр. 21, 3; Р. Радовић, *Брсково*, бр. 38, 2.

²³²⁷ Х, *Ђорђе Стратимировић: О Балшићима*, св. VI, 398.

Котор је за вријеме Немањића ковао свој сребрни новац. На свим новцима на једној страни била је слика српских краљева, а затим и царева Душана и Уроша. На другој страни новца била је слика св. Трифуна и натпис: *S. Tryphon Catharensis*.²³²⁸ Милаковић наводи да су у Котору током средњег ковали новци звани - трифони, на којима је с једне стране био лик св. Трифуна покровитеља которског.²³²⁹

Међу драгоценостима у цркви св. Николе у Прчању се налазе и два златна новца: један источно-римског цара Лава I (457-475) и други византијског цара Андроника II Палеолога (1273-1282).²³³⁰

---

²³²⁸ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 8.

²³²⁹ Д. Милаковић, *Кратко географическо – статистическо описаније Боке Которске*, 77.

²³³⁰ Н. Луковић, *Жупска црква на Прчању*, бр. 216, 3.

9. СФРАГИСТИКА

Из области средњовјековне сфрагистике у периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године је написан мали број текстова. Сфрагистика је помоћна историјска наука која проучава печате, нарочито на старим повељама.²³³¹ У периодици се печати највише спомињу приликом описивања старих цркава и манастира. Писано је о печату цркве св. Ђорђа у Подгорици, о печатима из манастира Завале, Косијерево и Добрићева.

По свом значају истиче се текст стручног карактера у коме је описан печат цркве св. Ђорђа у Подгорици.²³³² Отисак печата послао је из Сарајева један родољубиви Србин митрополиту Митрофану. Тај печат су са многим другим црквеним стварима однијели у Сарајево Турци, када су похарали цркву св. Ђорђа у Подгорици. На отиску округлог печата, у средини се налази лик св. Ђорђа на бијелом коњу са дугим копљем, који пробада велику аждају. Близу св. Ђорђа насликан је град више кога се помаљају кубета православне цркве на истоку. Поред аждаје, која је копљем прободена, очекује спасење заплашена млада царица са прекрштеним рукама. Више главе св. Ђорђа појављују се густе облаци у којима се појављује Исус Христос, помоћу кога је и удавио ову звијер. Више главе Спаситељеве уцртани су његови иницијали, а ободом печата црквеним словима урезане су ријечи које говоре да је то печат подгоричког храма.²³³³

У манастиру Завала, на лијевој страни ријеке Требишњице, чува се један печат из 1271. године, а у манастиру Добрићево, који лежи на десној обали ријеке Требишњице, налази се печат из 1283. године.²³³⁴ У манастиру Косијерево, који се налази са лијеве стране ријеке Требишњице, нешто испод манастира Добрићева, налази се печат са натписом у којем стоји 6778. година од створења свијета. По Јовићевићу је печат направљен 1270. године, а да је нешто прије тога подигнут и манастир, средином XIII вијека, а наводи и да је овај печат по изради и облику личи онеме у манастиру Завали, али је година на овоме јасна.²³³⁵ По писању Андрије Јовићевића на печат из манастира Завале забиљежена је изгледа 1271. година, али се не може поуздано рећи да је то година

²³³¹ И. Клајн-М. Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, 1205.

²³³² Ф. Радичевић, *Печат цркве Подгоричке*, св. XI, 360.

²³³³ *Исто*, 360; На једном документу од 10. маја 1830. године налази се отисак печата подгоричке цркве св. Ђорђа, Р. Драгићевић доводи у питање вјеродостојност овога печата сматрајући да су и документ и печат измишљени, в. Р. Драгићевић, *Неколико старих печата*, Старине Црне Горе, I, Цетиње 1963, 75-77.

²³³⁴ *Из Херцеговине*, 222.

²³³⁵ А. Јовићевић, *Манастир Косијерево*, бр. 52, 2.

оснивања манастира јер је печат прављен доцније, те је ова година могла бити погрешно унијета, а са друге стране у то доба већином се рачунало вријеме од стварања свијета, а не од Христовог рођења, како стоји на печату.²³³⁶ За печат манастира Добрићево Јовићевић каже да је печат сличан ономе у манастирима Косијерево и Завала и сматра да су ови печати прављени много касније, па је могло бити да је година узета произвољно или нетачно преписана са старог печата, ако га је било, или са неке биљешке.²³³⁷

---

²³³⁶ А. Јовићевић, *Манастир Завала*, бр. 40, 2.

²³³⁷ А. Јовићевић, *Манастир Добрићево*, *Древни српски манастири*, 51-52.

VII ИСТОРИОГРАФИЈА

1. ИСТОРИОГРАФСКЕ ТЕМЕ И ИСТОРИОГРАФИ

Један број текстова у периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године односи се на историографске теме, историографе, историјске расправе по одређеним историјским питањима, страним писцима који су писали о Црној Гори и настави историје.

Под историографијом се подразумејева писање историје, научно обрађивање историјских чињеница, као и скуп дјела написаних о датом историјском периоду, а историографи су они који се стручно баве историографијом.

У периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године писало се и о књигама које су обрађивале средњовјековну тематику са јужнословенског простора, као и писцима који су се бавили средњовјековним темама. У оквиру приказа писано је о књигама са темама из: историје српског народа, историје Зете, Босне, црквене историје, књиге у којима је писано о родословима, записима и натписима, архивима, штампарству.

Историја српског народа

Поводом издања прве свеске Јиречекове „Историје Срба“ писао је *Глас Црногорца*.²³³⁸ Књига је штампана у Готи у Њемачкој: *Geschichte der Serben von Constantin Jireček Erster Band. (Bis 1371). Gotha 1911, Friedrich Andreas Perthes A. G.* Књига је изашла као 38. дјело огромне збирке „Опште историје држава“, којој је на челу Карл Лампрехт, професор њемачке историје у Лајпцигу, први међу тадашњим историчарима.²³³⁹ Наводи се садржај прве свеске у којој је историја до боја на Марици 1371. године: 1. Предсловенско доба; 2. Словени насељавају Илирик; 3. Срби у раном Средњем Вијеку (7-12. вијека) и 4. Србија за Немањиних потомака велесила на Балкану (1196-1371). За другу књигу писац обећава: унутрашње стање за Немањића, затим доба српских деспота у XV вијеку и, најпослије, Ново доба, али не каже када ће изаћи друга књига. Одавно се утврдило мишљење да је професор Јиречек најмјеродавнији да нам научно прикаже нашу прошлост, наводи се у приказу и истиче да је Јиречек као младић написао „Историју Бугара“, дјело којим је основао свој научни глас, читав вијек је од тада

²³³⁸ Из *Јиречекове Историје Срба*, бр. 20, 2-3; бр. 21, 2-4.

²³³⁹ *Исто*, бр. 20, 2, нап.

провео у изучавању историје Балкана, нарочито српских земаља. Резултати његових студија, које је за то вријеме издао, слабо су познати ширем кругу српских читалаца: ти радови из српске политичке, правне и економске историје, махом су стручне расправе, истраживање, критичко пребирање, и њима се баве једино стручњаци. Њему је понуђено, како каже сам Јиречек да напише историју Србије у првом реду за западњаке.²³⁴⁰ Јиречек је прегледно изнио цио склоп наше историје коју је приказао према изворима, увјерљиво и хладно (*niichtern*, трезвено). Јиречек је постигао оно што је највећи историк старих Римљана поставио идеалом историје: да буде *sine ira et studio*. С правом се утврдило оно мишљење: „само Јиречек може Србима приказати историју ни по бабу ни по стричевима, данас он једини“, истиче се у тексту.²³⁴¹ Књига је преведена на српски прије него што је изишао њемачки оригинал. Професор београдског универзитета Јован Радонић, под надзором самог Јиречка, превео је ово његово дјело. Овај критички осврт Јиречекове „Историје Срба“ написао је Пера Богдановић.²³⁴²

О књизи Станоја Станојевића „Историја српског народа у средњем веку“ написан је опширан приказ.²³⁴³ Истиче се да је писац у књизи навео гдје се налазе домаћи извори за историју српског народа у средњем вијеку, а поменуте су и знатније приватне збирке рукописа. Поред излагања о важности и раду у познатим нашим (нарочито дубровачком) и страним архивима, Станојевић говори и о испитивању старина по разним крајевима „данашње наше државне територије“, интересовању за наше домаће изворе, њиховој историји и издавању, па завршава књигу са изношењем рада познатих научника око оцјене извора за средњевјековну историју српског народа. Аутор приказа истиче да из разних података које наводи Станојевић посебно треба напоменути повраћај архивске грађе Југославији која је из Дубровника однешена у Беч 1818. и 1833. године. Такође се спомиње и жеља да се сва драгоцјена архивска грађа из разних наших архива пренесе у Београд коју стално понављају чланови Српске краљевске академије, као што су упорно тражили да се пренесе и Цетињски архив у Београд. Аутор сматра да се требају повратити из Задра и архиви Котора и све Боке до 1815. године које је у своје вријеме Аустрија

---

²³⁴⁰ Из Јиречкове Историје Срба, бр. 20, 2.

²³⁴¹ Исто, 2.

²³⁴² Исто, 3.

²³⁴³ Р. Д., Ст. Станојевић: Историја српског народа у средњем веку, Записи, XI/1938, књ. XIX, 382-383; С. Станојевић, Историја српског народа у средњем веку, Извори и историографија, књ. 1, Београд 1937.

покупила и понијела у Задар.²³⁴⁴ Једна глава у књизи посвећена је испитивању старина у Црној Гори и Боки Которској. Говорећи о књизи Максима Шобајића „Старине у Зети“ Станојевић каже да је: „... све што је о томе написао слабо, површно и наивно, без потребног знања и без много смисла и логике. Сем забележених података за народну традицију и за топографију, Шобајићева књига је без вредности“. Исто је тако неповољно мишљење Станојевића о објављеним подацима о старинама у Црној Гори од стране Филипа Радичевића, јер каже да су они „сасвим некритички“. Станојевић је нагласио да је познато дјело П. А. Ровинског о Црној Гори „једино дело у коме су старине у Црној Гори добро и систематски описане“, истичићу нарочиту важност описаних старина – латинских натписа – у Бару, „јер је већина од њих после тога пропала“.²³⁴⁵

У оквиру приказа, описана је и књига Миленка М. Вукићевића „Историја Српског Народа у слици и речи“, Београд 1912. У овој илустрованој историји српског народа описан је и средњовјековни период од досељавања Срба на Балкан, примања хришћанства, стварања државе, најезде Турака и пропасти српске средњовјековне државе.²³⁴⁶

Приказ своје сопствене књиге „Срби и Турци XIV и XV века“ написао је Стојан Новаковић у *Просвјети*.²³⁴⁷ Новаковић наводи да је то историјска студија о првим борбама с најездом турском прије и послје боја на Косову. Предмет овог дјела је познати историјски двобој између Срба и Турака у XIV вијеку, око великог питања хришћанске или муслиманске власти над Балканским полуострвом и над српским земљама. У том двобоју је хришћанска и српска ствар с почетка XV вијека остала коначно побијеђена. Књига се дијели на приступ, тринаест глава и завршетак. Почиње прегледом главних епоха Балканског полуострва у средњевјековној историји. Нарочит поглед је стављен на судбину српске државе послје смрти цара Стефана Душана и на политичке правце који су послје тога догађаја, на разним странама Душановог царства завладали, такође и на Маричку битку (1371), Косовску битку (1389),²³⁴⁸ битку код Ангоре (1402) и свим њиховом последицама. Са новим и коначним утврђењем султана Мехмеда на престолу у Дренопољу (1413), управо са новим и коначним утврђењем Турске царевине на

²³⁴⁴ Р. Д., *Ст. Станојевић: Историја српског народа у средњем веку*, 382.

²³⁴⁵ Исто, 383.

²³⁴⁶ *Историја српског народа*, Глас Црногорца, XL/1911, бр. 49, 1.

²³⁴⁷ С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV вијека*, Просвјета, II/1893, св. II, 102-103; Стојан Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века: историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову*, Београд 1893.

²³⁴⁸ С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV вијека*, св. II, 102.

Балканском полуострву, завршава се и ова књига, јер по свједочанству потоње историје, тим догађајем једанпут за свагда престаје могућност како правог успостављања тако и даљег опстанка старе српске државе, јер отада је она могла још само у „обамирању животарити и напрезати се без успијеха“, истиче Новаковић. Књига је завршена општим прегледом главних узрока који су тада донијели турску побједу а хришћански пораз на Балканском полуострву.²³⁴⁹

Приказ књиге др Николе Радојчића „Теодосијеви погледи на друштвено и државно уређење Србије“ написао је др Лазар Томановић.²³⁵⁰ Томановић наводи да се књига састоји из поглавља: Важност погледа српских писаца на друштвено и државно уређење Србије; О добу живота и рада Теодосијева; Сврха Теодосијевог рада и његово схваћање фактора историјског развитака; Теодосијево схваћање положаја владара и владарева породице у друштву и држави; Теодосије о српској држави, њеном пространству, уређењу и сврси. Теодосије о властели и саборима; Теодосије о саставу српског друштва. Његово схваћање српског родољубља и односа Срба према осталим народима.²³⁵¹

Теодосије и Доментијан писали су о српским светитељима. Свети Сава им је био стожер. Па су сви писци о српској историји, почињући од Шафарика, држали да је Теодосије прерадио Доментијана. Само је Јиречек сумњао. Срећковић се није слагао с тим мишљењем на основу једног документа, до којег Радојичић није могао доћи. Ту је било главно питање у којем је вијеку Теодосије живио. Радојичић је доказао да је живио у XIII вијеку, чим је побио оно мишљење предходних писаца. Лазар Томановић се слаже са њим и износи мишљење да би се прије могло рећи да је Доментијан невјешто и помућено прерадио Теодосија. Када је утврђено да је Теодосије живио у XIII вијеку, сва његова схваћања о уређењу Србије тога доба остају „вјерно огледало дјеловања Немање и Светог Саве, твораца Србије“.²³⁵²

Теодосијева намјера није била да пише о уређењу Србије, него је писао о светом животу њених твораца, истиче Томановић и наводи да је Теодосије поменуо и унутрашње уређење Србије, што је био и предмет Радојичићеве расправе. Говорио је о саборима које је сазивао владар да би донио неку одлуку и на којима су учествовали властела и

²³⁴⁹ С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV вијека*, св. II, 103.

²³⁵⁰ Л. Томановић, *Теодосијеви погледи на друштвено и државно уређење Србије*, књ. IX, св. 3, 178-180; Н. Радојичић, *Теодосијеви погледи на друштвено и државно уређење Србије*, Љубљана 1931.

²³⁵¹ Л. Томановић, *Теодосијеви погледи на друштвено и државно уређење Србије*, 178.

²³⁵² *Исто*, 179.

свештенство, који су само ту одлуку одобравали. Било је и дрске властеле, која је прекорачивала границе своје власти, што владар није допуштао у одбрану народа. Теодосије осликава односе између Србије и Византије. Неки су сматрали да је Теодосије са подручја Далмације и Дукље што Радојчић искључује.²³⁵³

Теодосије пише о Светом Сави и каже да је Сава истицао да је гријех ширити друштвени јаз, јер је за „све исти Бог на небу“. Свој рад Сава је оправдао светим писмом, да је он прави пастир, а не најамник. Када су Савине мошти пренешене у Милешеву, Теодосије пише, да се народ слијевао да свих страна да види и да им се поклони. Немања, каснији Свети Симеон, и Свети Сава били су заштитници војника, који су се њима молили пред битку. Ови погледи Теодосијеви нијесу само његови него и његових савременика, наводи Томановић и истиче да је Радојчићев труд најважнији, што је пронашао код Теодосија ове погледе, до сада игнорисане. Теодосије остаје као политичар на првом мјесту у историји Србије.²³⁵⁴

П. А. Ровински даје приказ књиге Стојана Новаковића „Стара српска војска“.²³⁵⁵ На почетку приказа Ровински истиче да је то једна студија нашег вриједног историчара, која је дио из великог Новаковићевог дјела „Народ и земља у старој српској држави“, у којој аутор, запажа Ровински, војску и ратовање доводи у везу са цијелим животом српског народа и тиме допуњава у историји слику његовог културног стања. Ровински набраја и коментарише бројна поглавља Новаковићеве књиге, завршавајући свој приказ Новаковићевим цитатом: „Многе су угодне прилике помагале, да српски народ дође до свога сталнога државнога средишта, до стожера своје народне и државне егзистенције; али су у трудима народа српског да Србију створи, један од главних задатака извршили војска и војевање. Љубав к оружју и јуначким дјелима одликовала је српски народ на Балканском Полуострву и за вријеме ропства у свакој прилици“.²³⁵⁶

---

²³⁵³ Л. Томановић, *Теодосијеви погледи на друштвено и државно уређење Србије*, 179.

²³⁵⁴ *Исто*, 180.

²³⁵⁵ Р-ц, *Стара српска војска. Историјске скице од Стојана Новаковића*, Глас Црногорца, XXIII/1894, бр. 5, 1-2.

²³⁵⁶ *Исто*, 2.

Историја Зете

О књизи *La Zedda e la dinastia dei Balšidi* коју је написао *Giuseppe Gelcich, Spalato 1899*, написан је кратак приказ, Лазара Т. Перовића, у коме се каже да је професор Гелчић, чувар старог дубровачког архива, издао књигу пуну историјских података о старој Зети под управом Балшића и њихових додира са Млечанима и Дубровачком Републиком. У приказу се истиче да ко се буде користио овом књигом, нашао би лијепу грађу, коју би требао са резервом да узима, упознавши се предходно са нашим историчарима, са којима се Г. Гелчић није никако сусретао, осим Чеде Мијатовића.²³⁵⁷

„Историју Црне Горе“ митрополита Петра I Петровића доносе *Записи* у којима се напомиње да је један дио црногорске историје митрополит Петар I обрадио у десетерачким пјесмама, а да је у прози остала у рукопису „Историја Црне Горе“. Ову историју штампао је Димитрије Милаковић у својој *Грлици* за 1835. годину. Како је *Грлица* данас врло ријетка књига и како Историја владичина није прештампавана, редакција *Записа* је одлучила да је поново прештампа.²³⁵⁸

У приказу књиге „Зета и Љешкопоље“ од Андрије Јовићевића истиче се да је у њој писано о старинама и традицији, пластично се износи живот Срба Зећана и предања далеке прошлости. Описују се насеља и поријекло становништва.²³⁵⁹

Историја Босне

Кратак приказ написан је о књизи „Пропаст краљевства Босанског по признатим српским и страним писцима за милу српску младеж“ (Загреб 1894) коју је приредио српски народни учитељ јеромонах Петар Ст. Иванчевић.²³⁶⁰

---

²³⁵⁷ *La Zedda e la dinastia dei Balšidi*, Луча, V/1899, св. XI и XII, 506.

²³⁵⁸ П. I Петровић- Његош, *Кратка историја Црне Горе*, књ. XIII, св. 3, 140-152,

²³⁵⁹ Л. Т. П., *Зета и Љешкопоље*, Црна Гора, VII/1926, бр. 45, 2; А. Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, Београд 1926, 357-599.

²³⁶⁰ *Пропаст краљевства Босанског по признатим српским и страним писцима*, Просвјета, II/1894, св. X, 549.

Историја цркве

Кратак приказ написан је о књизи архимандрита Нићифора Дучића „Историја српске православне цркве од првијех десетина VII в. до наших дана“ (Београд 1894). У приказу се наводи да је архимандрит Дучић ваљан и марљив српски писац, да је његово дјело производ његових марљивих проучавања и да је Дучић двадесет година прикупљао грађу за ову своју историју. У приказу се каже: „да се оставља стручњацима да дају свој суд о књизи и да виде колико је она задовољила данашњем писању историјских радњи, при којима се понајвише пази, да се све о чему се пише, буде строго критички претресено, доказано и потврђено, јер иначе никакво историјско дјело није историја но проста компилација у којој може бити свега и свашта, али тачности и истине сасвим мало и површно.“²³⁶¹

У приказу књиге Леонтија Нинковића „Сан краља Стефана и зидање Високих Дечана“ (Сремски Карловци 1931) каже се да је садржајем и стилем отац Леонтије наследник наших старих калуђера - списатеља.²³⁶² Архимандрит Леонтије Нинковић игуман манастира Дечана, за своје радове каже: „Трудио сам се, да што вјерније и јасније изнесем историјску прошлост, повлаштена права, величину и богаство умјетничких украса цркве Високих Дечана“.²³⁶³ Аутор приказа предлаже да се направи и један албум слика манастира и напомиње да се један такав албум (ваљда једини) налази у библиотеци цетињског манастира, израдили су га Руси калуђери, па и ако је са мало слика, по њему би се дале рестаурирати многе ствари у Дечанима.²³⁶⁴

По неким биљешкама *Хришћанског Весника* у Краљевини Србији од 49 манастира и 576 цркава, настарија је црквица св. Николе у Нишу, коју је подигао Стефан Немања при крају XII вијека, а највеличанственија је у Србији, црква манастира Студенице, коју је сазидео краљ Стефан Првовјенчани.²³⁶⁵

У приказу књиге монаха Саве Хиландарца „Света Гора“ (Београд 1898), аутор приказа Л. Богдановића истиче да прије појаве ове књиге, о Светој Гори, на српском

²³⁶¹ Књижевни радови Нићифора Дучића Архимандрита. Књига 9 „Историја српске православне цркве од првијех десетина VII в. до наших дана“, Просвјета, II/1894, св. X, 548-549.

²³⁶² Д. В., Нинковић Леонтије: Сан краља Стефана и зидање Високих дечана, Записи, 1931, књ. VIII, св. 6, 382-383.

²³⁶³ Исто, 382.

²³⁶⁴ Исто, 383.

²³⁶⁵ Цркве и основне школе у Србији, Просвјета, II/1894, св. VI, 332-333.

језику су биле двије књиге: једна сликара Димитрија Аврамовића (др. пол. XIX в.) и друга митрополита српског Михаила из 1886. године. Књига је подијељена на четири поглавља. У другом поглављу даје се „историјски преглед великих братстава“ и аутор излаже историју Свете Горе: говори се о нападима Хуна и Авара на Свету Гору у VI и Арапа у VII вијеку; о почетку калуђерског живота и првим манастирима на Светој Гори (VII в.); о првом уставу за калуђере одобреном од византијског цара Јована Цимискија (970-972); о начину живота првих калуђера; о доласку првих Руса – калуђера на Свету Гору 1143. године; о доласку Светог Саве и св. Симеуна, о њиховом животу и раду (о Светом Сави се говори у четвртном поглављу); говори се о секти хезихаста (строгих пустињака), о доласку српског цара Душана и његове жене на Свету Гору (1347/48); о богатим даровима што су га светогорским манастирима учинили: српска „царица“ Милица, деспот Ђурађ Бранковић, деспотица Анђелина и влашка кнегиња Роксанда.²³⁶⁶

Родослови

У приказу књиге Љубомира Стојановића: „Стари српски родослови и летописи“ (*Зборник СКА за историју, језик и књижевност српскога народа*, Прво Одељење књ. XVI, Београд 1927) прво је дат опширан приступ, гдје се говори најприје о родословима, о времену њиховог постанка, о текстовима међу собом, о изворима и о писцима. Други дио приступа говори о љетописима и трећи дио говори о литерарној и историјској вриједности родослова и љетописа.²³⁶⁷ Аутор приказа напомиње да је први који се бавио овим послом био Н. Шафарик који је 1851. године издао четири старија љетописа. Други рад на овом послу био је г. Стојановића у 1882. години. Разумије се ни рад Стојановићев, а још мање Шафариков нијесу били потпуни, јер тада нијесу били познати сви наши родослови и љетописи. Стојановић не пристаје уз готово већ утврђено мишљење да су родослови настали 1430/1431. године, већ доказује да је овај први родослов Константина Филозофа написан на неком старијем, опширнијем родослову, који је настао негдје у првој четвртини XV вијека. Што се тиче љетописа, Стојановић утврђује да су сви старији љетописи постали из једног оригинала и да је први љетопис настао убрзо после смрти

²³⁶⁶ Л. Богдановић, *монах Сава Хиландарац: Света Гора*, Просвјета, X/1899, св. VI, 305-307.

²³⁶⁷ Н., *Љубомир Стојановић: Стари српски родослови и летописи*, Записи, I/1927, књ. I, св. 1, 52-53.

цара Уроша 1371. године.²³⁶⁸ О млађим љетописима није имало шта рећи, јер иако их је велики број, њих 42, ипак није се сачувао ниједан старији текст од друге половине XVI вијека. На крају приступа настоји г. Стојановић, да ублажи оштри и неповољни суд историчара и историчара политичке историје о вриједности родослова и љетописа.²³⁶⁹ У тексту је штампано десет родослова, сви који су до данас познати, наводи аутор приказа. Упоредо су штампани: Карловачки, Загребачки, Пајсијев и Врхобрезнички, а остали засебно. Старијих љетописа има пет, од који су: копорински, пећки, студенички и цетињски штампани упоредо, а врхобрезнички засебно. На крају штампани су млађи љетописи и љетописачке биљешке, а на завршетку књиге ријечи из родослова и љетописа, којих нема у Даничићевом Рјечнику и опширан регистар личних и географских имена.²³⁷⁰

Записи и натписи

Душан Вуксан написао је приказ књиге Љубомира Стојановића „Стари српски записи и натписи“ (Књига VI, Београд 1926, у едицији СКА у *Зборнику за историју, језик и књижевност српског народа*, књ. XIV).²³⁷¹ Аутор приказа наводи да је Стојановић прву књигу записа издао још 1902. године, а да је са овом шестом књигом овај рад углавном завршен. Нема сумње сви записи нијесу још прикупљени, а и када се покупе једва ће изнијети и шестину овога досада учињеног посла. Од укупног броја записа 10522, када се одбију записи који су двапут штампани, остаје да је Стојановић прикупио и издао у свих шест књига 10127 записа и натписа. Највише је нађено записа по рукописним и старим штампаним књигама, затим као предговори и поговори, па записи на црквама, манастирима и другим зградама, затим гробни натписи, записи на иконама, крстовима, ћивотима, антимињсима, оковима јеванђеља, звонима, нафорицама, путирима, дискосима, свијећњацима, кандилима, рипидама итд. Прикупљени записи обухватају вријеме од готово десет вјекова, најстарији је запис с надгробне плоче охридског архиепископа Прохора из 916. године, а најмлађи надгробни запис јеромонаха дечанскога Илариона

²³⁶⁸ Н., *Љубомир Стојановић: Стари српски родослови и летописи*, књ. I, св. 1, 52.

²³⁶⁹ *Исто*, 52-53.

²³⁷⁰ *Исто*, 53.

²³⁷¹ Д. В., *Љуб. Стојановић: Стари српски записи и натписи*, Записи, I/1927, књ. I, св. 2, 122-123.

Ђорђевића из 1899. године.²³⁷² Записи и натписи интересантни су, у првом реду, за историчаре и филологе. Но историчар не смије са њима насумице да се служи, потребно је да их провјерава и ако је то често пута немогуће, јер поједине догађаје из наше старе историје описују једино ови записи. На завршетку књиге написао је Стојановић два чланка: Датирање старих српских записа и натписа (начин датирања, провјеравање датирања) и Израчунавање датума празновања Ускрса. На крају књиге изведен је регистар личних и географских имена. Вуксан истиче да је у овом великом броју записа, њих мали број са територије Црне Горе. У старије вријеме нешто се радило на овом (највише покојни Филип Радичевић и Марко Драговић), но у новије вријеме ријетко је ко објавио који запис, а тога без сумње има код нас још доста, истиче Вуксан.²³⁷³

Архиви

О Бококторским архивима писано је у *Записима*. У једном тексту стручног карактера Душан Д. Вуксан доноси преглед похрањености архивске грађе по архивима Боке Которске.²³⁷⁴ Посебну пажњу Вуксан поклања архивској грађи која је из бококторских архива пренесена 1883. године у намјеснички архив у Задру. Вуксан наводи и многобројне документе из средњовјековног периода XIV и XV вијека који се налазе у Задру. Најстарија је исправа о продаји неког земљишта од 20. децембра 1309. године, затим једна судска исправа, писана „*tempore regis Volchasinii*“ (1366-1371), па исправа о неким изборима „*tempore Catarinorum*“ од 7. априла 1405. године.²³⁷⁵ Затим докуменат о предаји Котора Млечанима од 13. марта 1420. године.²³⁷⁶ Међу овим актима највише је дукала, нотарских исправа, папских була и других диплома. Вуксан посебно истиче катастар Доњег и Горњег Грбља, писан на пергаменту 1430. године који има 86 страна и напомиње као интересантност да се у њему спомиње породица Немања (*Nemagne*

---

²³⁷² Д. В., Љуб. Стојановић: *Стари српски записи и натписи*, Записи, I/1927, књ. I, св. 2, 122.

²³⁷³ *Исто*, 122.

²³⁷⁴ Д. Вуксан, *Боко-каторски архиви*, Записи, IV/1930, књ. VI, св. VI, 321-324.

²³⁷⁵ *Исто*, 321.

²³⁷⁶ *Исто*, 322.

и *de Nemagna*).²³⁷⁷ Ту су и књиге разних судских апелација од 1385. до 1497. године; као и књига исправа које се односе на олтаре цркве св. Трифуна (1435-1513).²³⁷⁸

Вуксан наводи да је најстарији, најбоље очуван и сређен архив окружног суда у Котору. То су такозване нотарилне књиге, које обухватају вријеме од 1420. до 1684. године. Иако искључиво судске природе ова акта су веома важна за нашу културну историју, истиче Вуксан и напомиње да се овдје на неколико мјеста спомиње зетски митрополит Давид (око 1435.) који до сада није био познат, нити га спомиње иједан каталог зетских епископа и митрополита.²³⁷⁹

Други по старини архив, наводи Вуксан, је архив католичке епископије которске. У овом архиву (с извјесним празнинама) налазе се документа од почетка млетачке владе (1420.) до данас. Иако искључиво црквеног карактера (акта о управи епископије, преписка њена са парохиским звањима, преписка са државним властима и сл.) овај архив има и иначе своју важност, јер се у њему налази маса података, нарочито из старије прошлости Боке, истиче Вуксан.²³⁸⁰

Штампарство

О издавачкој дјелатности државне штампарије у Београду, на чијем је челу био Момчило Милошевић, писано је у *Записима* и наведено да је штампарија, између осталог, издала средином фебруара 1938. године списе Светога Саве и Стефана Првовјенчаног, које је приредио Лазар Мирковић, професор Богословског факултета у Београду. Проф. Мирковић у предговору каже: „кроз ове списе упознаћемо основе духовне културе српског народа и своју сјајну националну прошлост и традицију. А када будемо боље знали своју прошлост, више ћемо ценити себе. А када будемо ценили себе нећемо лако остављати своје светле националне путеве и своју националну традицију, и ићи туђим путем и желети да живимо туђим животом“.²³⁸¹ Од списа Светога Саве издати су: Хиландарска повеља, Карејски, Хиландарски и Студенички типик, Живот св. Симеона (Немање), Служба св. Симеону, Писмо игуману Спиридону (Др Никола Радојчић је још

²³⁷⁷ Д. Вуксан, *Боко-каторски архиви*, 322, нап. 1.

²³⁷⁸ *Исто*, 322.

²³⁷⁹ *Исто*, 322.

²³⁸⁰ *Исто*, 323.

²³⁸¹ Р. Д., *Списи светога Саве и Стевана Првовенчаног*, Записи, XII/1939, књ. XXI, 319-320

1928. године посумњао у аутентичност тога писма) и Тумачење уз псалтир, а од списа Стефана Првовјенчаног: Хиландарска повеља и Живот св. Симеона.²³⁸²

О књизи С. М. Штедимлије „Црногорске штампарије у XV вијеку“ пише часопис *Зета*, и наводи се да је књига снабђевена са неколико факсимила из првих књига штампаних на Цетињу, а у њој су употребљени и иницијали из тих књига. Наводи се и кратак садржај књиге у коме се велича значај прве словенске штампарије.²³⁸³

Писци средњовјековних тема

У периодици је писано и о писцима који су се бавили средњовјековном историјом јужнословенских народа: Илариону Руварцу, Ивану С. Јастребову, Стојану Новаковићу, Сими Милутиновићу Сарајлији, Игњатију Злоковићу, Павлу Ј. Шафарику, Љубомиру Јовановићу, Андрији Јовићевићу, Милану Прелогу, Јовану Н. Томићу, Лазару Томановићу, Љубомиру Стојановићу, Јосипу Гелчићу и др.

О Иларину Руварцу писао је Никола Радојчић,²³⁸⁴ који каже за Руварца да је као рођени полемичар „дражио страсне и фантастичне историчаре са својим нејасним слутњама, не би ли се залетјели и тврдили што им је на срцу лежало, а што није истина, па да их онда дочека са својим доказима и добро испраши.“²³⁸⁵

Страсни великохрвати тврдили су да је цијела јужна Далмација заједно са Црном Гором хрватска земља, „права Црвена Хрватска“. По њима су Црногорци били Хрвати, док су Срби у њима гледали најчистији српски сој. Иларион Руварац је много волио Црногорце, наводи Радојчић, али му је било у „души наљутити их“, па је и он писао као да у њима има много хрватске крви, што су се и заточници „Велике Црвене Хрватске“ убили доказујући. Тако је писао: „Црногорци, на прилику, знаду и помињу неке банове и знају за „књаза“ и за „Словинство“, за које остали прави Срби не знаду ништа нити су кад знали што, те би, Боже опрости, могао човек чисто помислити, да ти данашњи Црногорци и нису пореклом чисти Срби већ нека смеса хрватскога и српскога народа“ (*Montenegrina*, 1898,

²³⁸² Р. Д., *Списи светог Саве и Стевана Првовенчаног*, књ. XXI, 319-320.

²³⁸³ *Црногорске штампарије у XV вијеку*, Фрагмент из културне повијести Црне Горе од С.М. Штедимлије, *Зета*, IX/1938, бр. 8, 3; С. М. Штедимлија, *Црногорске штампарије у петнаестом вијеку: фрагменти из културне повијести Црне Горе*, Загреб 1938.

²³⁸⁴ Н. Радојчић, *Иларион Руварац и Црвена Хрватска*, св. 1, 31-34.

²³⁸⁵ *Исто*, 32.

130). Све то о „бановима“, „књазу“ и „Словинству“ није тачно, истиче Радојчић. „Није тачно, да не спомињем да није ни важно, али г. Руварац је то изређао или да се нашали или, можда да кога наведе, па да све то озбиљно тврди, закључује Радојчић. Али Руварац није узимао на ум да се стим не тјера шала и да се о томе не пишу ни на чему основана довијања“, каже Радојчић, јер су његове ријечи изазвале прави револт.

Писац књиге „Наши модерни историчари“ (1900) Александар Протић, писао је о Илариону Руварцу: „И добро се сетио г. И. Руварац да се рекавши то (наиме горњу тврдњу), ограда са „Боже опрости“, јер он хоће да издваја из народне заједнице један добар део нашега народа, а то је тако голем грех, да га само Бог може опростити“.²³⁸⁶

У некрологу за Ивана Стјепановича Јастребова аутор Филип Радичевић се осврнуо на живот и дјело руског конзула у Солуну. Јастребов је једно вријеме био секретар руског конзула у Скадру, а касније и руски конзул у Призрену. Радичевић наводи да је осим политичког рада неуморно радио и на књижевном пољу. Описао је Зетску митрополију, саопштио примједбе о имену Црне Горе, описао старе и нове цркве по Зети, описао „крисовуљ цетињски“, који спомиње Врађину као зетску митрополију. У *Гласнику српског ученог друштва* писао је о животу српског народа у Старој Србији, о Дечанском манастиру, хрисовуљи краља Дечанског, уз описе свих цркава, иконостаса, гробова и звона по Старој Србији.²³⁸⁷

У *Дану* је писано о Стојану Новаковићу поводом педесетогодишњице његовог рада. Каже се да је он један од најплоднијих и најбољих српских научника. У почетку његов рад носи претежно филолошки карактер, из тог времена су његове филолошке расправе у разним часописима, историје српске књижевности, старословенске граматике, српска граматика, примјери старог словенског језика и др. Новаковић је проучавалац прошлости српског народа, не би ли на основу научних закључака придонио успјешном развијању свога народа у садашњости, наводи се у тексту. Као резултат тога проучавања српске прошлости одличне су његове историјске студије из средњовјековне историје српског народа: „О последњим Бранковићима“ и „Срби и Турци у XIV и XV вијеку“. Ове расправе одликују се јаким научним духом и широким погледима, одличним језиком и стилем, тако да се слободно може рећи, наводи се у тексту, да су то најбоље историјске расправе, те

²³⁸⁶ Н. Радојчић, *Иларион Руварац и Црвена Хрватска*, св. 1, 32.

²³⁸⁷ Ф. Радичевић, *Читуља чувенијех људи у Словенству. Иван Стјепанович Јастребов*, Просвјета, II/1893, св. IV, 211-212.

врсте у нашој историјској литератури. Новаковић је осим тога издао и велики број српских историјских споменика: „Душанов Законик“ и „Синтагму Матије Властара“. Стојан Новаковић је први почео да се бави нашом културном историјом. Његове студије: село, жупа, град, културне студије из старе српске државе и др., стоје потпуно усамљене у нашој културно - историјској тако сиромашној литератури. Од политичких студија треба споменути његове списе „Балканска питања“, „Српско питање и балканска криза“.²³⁸⁸

У оквиру некролога писано је о јереју Игњатију Злоковићу и његовој свештеничкој служби.²³⁸⁹

У *Лучи* је писано о Сими Милутиновићу Сарајлији (1791-1847). Описан је његов живот и рад, као и књижевни опус, од којих се истиче историја Србије и Црне Горе.²³⁹⁰

О животу и раду Павла Јосифа Шафарика (1795-1861), родом Словака, великог проучаваоца словенске прошлости и великог познаваоца словенских језика, писано је поводом јубилеја у часопису *Луча*. Године 1819. Шафарик је постао управитељ Новосадске гимназије. Аутор приказа наводи да се недалеко од Новог Сада налазе Карловци „српски Сион“, с богатом архивом и Фрушка Гора „српска света Гора“, начичкана српским манастирима, у којима се налазило непроцијењиво благо за проучавање српске прошлости и српског језика, што је Шафарик обилато користио. Каквом се живом енергијом латио да проучава литературу и историју српску, види се из његовог писма које је написао Колару 1825. године, у којем између осталог каже: „Ја сам се сада потпуно одао испитивању и проучавању историје и литературе српског народа. Не испитам ли ја то, будите увјерени, да ће проћи сто година и нико то неће прстом дирнути ни од калуђера, ни од народа“.²³⁹¹ Шафарик је 1825. године основао „Летопис“, а 1826. године „Матицу“. Издао је „Историју књижевности словенских народа“, а мало касније „о пореклу Словена по Суровјецкому“. Затим у „*Serbische Lesekornar*“ доказује да се српски језик у најстарија времена јавља као самосталан говор према старо - словенском и да старо - словенски језик није отац данашњим словенским језицима. Године 1839. издаје старе српске споменике „*Monumenta Illyrica...*“.²³⁹²

²³⁸⁸ Стојан Новаковић, Дан, I/1911, св. 6, 1-4.

²³⁸⁹ Јереј Игњатије Злоковић, Шематизам православне епархије Бококоторске, дубровачке и спичанске за годину 1911, Котор 1911, 31.

²³⁹⁰ Б.- Краишник, О животу и раду Симе Милутиновића Сарајлије, Луча, VI/1900, св. VI, 268-271.

²³⁹¹ Павле Јосиф Шафарик, Луча, I/1895, св. V, 350-351.

²³⁹² Исто, 350-351.

О Љубомиру Јовановићу (1865-1928) писано је поводом откривања његове спомен-плоче у Котору 1940. године. Писано је о његовом животу, каријери и политичком ангажману.²³⁹³ Љубомир Јовановић био је професор Универзитета, академик, председник Народне скупштине и стуб Радикалне странке. На научном пољу, Љубомир Јовановић је стекао завидно име. Његови чланци и расправе, његови документовани радови у области историје српског народа, јесу дјела трајне вриједности.²³⁹⁴ У једном другом некрологу објављеном у *Записима* наводи се да се Јовановић као научник интересовао највише за стари период наше историје. У центру тих студија стоје проучавања о Хроници Попа Дукљанина. Научни рад је почео са „Дукљаниновом Прапратном“. Недовршена је остала „Историја српског народа“ коју је радио заједно са покојним Љубомиром Ковачевићем (Љубомир Ковачевић - Љубомир Јовановић, *Историја српског народа*, св. 1 и 2, Београд 1893-1894). Од интереса су и неколико посебних студија: „Ратовање Херцега Стјепана са Дубровником“ и „Стјепан Вукчић Косача“ (Београд 1891).²³⁹⁵

Поводом смрти Андрије Јовићевића писано је у *Записима*. Предмет његовог интересовања био је народни живот и обичаји. У некрологу се наводи да је Јовићевић објављивао у разним часописима који су излазили у Црној Гори, Србији, Босни и Војводини, али је најобимније и најважније радове давао Академијама наука у Београду и Загребу, које су их објављивале, прва у свом *Српском етнографском зборнику*, а друга у *Зборнику за народни живот и обичаје Јужних Славена*. Јовићевићеви радови су својски рађени и детаљно обрађени, тако на примјер, његови радови у издању Српске краљевске академије наука износе преко 1300 страна, док имамо универзитетских професора који држе на београдском Универзитету преко тридесет година катедру, а нијесу у академијиним издањима за цијело то вријеме објавили ни неколике десетине страна својих научних радова. Оснивањем Записа 1927. године Јовићевић је врло радо поздравио, па је у њима објавио неколико радова (Јован Цвијић, Свети Јован Владимир, Прапратна, Риболов на Скадарском језеру).²³⁹⁶

Поводом смрти др Милана Прелога (1879-1932), историчара и професора Универзитета писано је у *Записима*. Докторат из историјских наука одбранио је у Прагу

---

²³⁹³ П. Ковачевић, *Љуба Јовановић*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, VI и VII/1940, бр. 1-4, 19-23.

²³⁹⁴ *Исто*, 21.

²³⁹⁵ Р. М., *Љуба Јовановић*, Записи, II/1928, књ. II, св. 3, 191-192.

²³⁹⁶ Р. Ј. Д., *Андрија П. Јовићевић*, Записи, XII/1939, књ. XXI, св., 190.

1901. године са темом „Борбе Хравата с Млечићима у доба народне династије (на чешком). Пратећи вриједно своју науку он је „разасуо“ по разним часописима и дневним листовима велики број чланака, есеја, исцрпних приказа и биљежака. Неке своје радове издао је у књигама: „Студије из босанске повијести“ и „Историјски портрети и чланци“. Написао је и неколико дјела прилагођених школским потребама али са свим одликама солидних и самосталних научних радова, као нпр. „Повијест Босне од најстаријих времена до пропасти Краљевства“. Објављивао је у разним часописима: *Савременику*, *Југословенској њиви*, *Српском књижевном гласнику*, *Народној старини*, *Гласнику историског друштва у Новом Саду*, *Гласнику научног друштва у Скопљу*, *Записима*.²³⁹⁷

О Јовану Н. Томићу писао је Ристо Ј. Драгићевић, који се на критички начин осврће на Томићево стваралаштво. Набрајајући његова дјела из историје Црне Горе наводи: „Црнојевићи и Црна Гора од 1479. до 1528. године“ (I/ III, Београд 1900-1901) и „Прилози студији Црнојевићи и Црна Гора“ (Београд, 1909).²³⁹⁸

Поводом смрти др Лазара Томановића писано је у *Записима*. Укратко је описан његов животни пут и професионални ангажмани и истакнуто да му је историја био омиљени предмет рада и ту је дао у своје доба запажене радове: о независности Црне Горе поводом Руварчеве књиге „*Montenegrina*“, о Ивану Црнојевићу и др.²³⁹⁹

Поводом смрти Љубомира Стојановића (1860-1930), научника и филолога објавио је некролог у *Записима* Д. Вуксан, који истиче да је немогуће побројати све његове научне радове, а најглавнија дјела су му: фотолитографско издање Мирослављевог јеванђеља (1898); едиција „Стари српски записи и натписи“ у шест књига (1902-1926), у којима је прикупљено преко десет хиљада записа од 916. године до 1899. године који су врло важни за нашу културу, а донекле и за политичку историју нашега народа; „Стари српски родослови и летописи“ (1927), пред којима је исцрпна и темељна расправа о љетописима уопште, о њиховим изворима, времену постанка, а нарочито о њиховој важности као историјских извора; „Старе српске повеље и писма“ (књ. I, 1929), ово дјело је засновано у три књиге и треба да обухвати повеље од најстаријих времена до половине XVI вијека, друга књига остала је у рукопису готово довршена. Вуксан наводи да је Љубомир

²³⁹⁷ Н. Банашевић, *Д-р Милан Прелог*, Записи, VI/1932, књ. XI, св., 127-128; Прелог Милан, *Историјски портрети и чланци*, Београд 1921; Прелог Милан, *Повијест Босне: од најстаријих времена до пропасти краљевства*, Сарајево 1912.

²³⁹⁸ Р. Драгићевић, *Јован Н. Томић*, Записи, VI/1932, књ. XI, св. 3, 147-150.

²³⁹⁹ Ц., *Смрт д-ра Лаза Томановића*, Записи, VI/1932, књ. XI, св. 6, 359-360.

Стојановић био задњи пут на Цетињу 1928. године гдје је читаво вријеме провео у Музеју преписујући једну непознату повељу Немањића, а да је њему – Вуксану, дао у задатак да спреми повеље Црнојевића.²⁴⁰⁰

О професору Јосипу Гелчићу (Ђелчићу) писано је у *Записима*, гдје се наводи да је он познати писац историје и једини до данас, у правој смислу ријечи, историчар Боке Которске, који се скоро у сваком дјелу дотиче и историје Срба, пошто се у својим радовима највише бави земљама у којима су некада владали Немањићи и друге наше династије. Познате су његове књиге: „*Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*“, „*Storia documentata della Marina Bocchese*“, „*La Zetta e la Dinastia dei Balsidi*“ и др.²⁴⁰¹

---

²⁴⁰⁰ Д. Вуксан, *Смрт Љубомира Стојановића*, Записи, IV/1930, књ. VII, св. 1, 63-64.

²⁴⁰¹ Т. Поповић, *Професор Јосип Ђелчић*, Записи, I/1927, књ. I, св. 6, 350-352; Gelcich Giuseppe, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zara 1880; Gelcich Giuseppe, *Storia documentata della Marinerezza Bocchese*, Ragusa 1889; Gelcich Giuseppe, *La Zetta e la dinastia dei Balsidi: studi storici documentati*, Spalato 1899.

2. ИСТОРИЈСКЕ РАСПРАВЕ

У периодици на простору Црне Горе од 1835. до 1941. године расправљало се по одређеним историјским питањима из различитих тематика у оквиру писама, критика, приказа текстова и монографија. По својој важности и значају издвајају се ови текстови: у *Записима* Никола Радојчић даје критички осврт на писање Илариона Руварца и његово виђење Црвене Хрватске,²⁴⁰² расправа С. М. Штедимлије о Дукљанском краљевству и Душановом царству, са освртом на историју Црне Горе од Ђорђа Лазаревића,²⁴⁰³ *Глас Црногорца* доноси одговор на чланак задарског *Narodnog Lista* који осуђује држање Црне Горе у св. Јеронимском питању.²⁴⁰⁴ Заступљене су расправе са тематиком из историје српског народа: *Глас Црногорца* преноси текст публицистичког карактера објављен у београдском *Одјеку*, у коме се говори о српској историји коју је објавио будимпештански часопис *Пестер Лојд*,²⁴⁰⁵ критика Јиречекове „Историји Срба“,²⁴⁰⁶ идеолошка расправа „Краљевство или царство“ С. М. Штедимлије.²⁴⁰⁷ У периодици се расправљало о темама из историје Босне: писмо Аполона А. Мајкова, руског научника, уредништву *Н. Времена* у коме се обраћа загребачким студентима који су изјавили да су Бошњаци и Херцеговци Хрвати,²⁴⁰⁸ одговор П. А. Ровинског др Петрињеусису који је хтио доказати да је Аустро-Угарска посјела Босну и Херцеговину на основу хрватског државног права и да у овим покрајинама не живе Срби,²⁴⁰⁹ Лазар Томановић се критички осврће на предавање Јована Радонића „Развој и пропаст Босанске Краљевине“.²⁴¹⁰ Црнојевићи су били предмет расправа: у *Гласу Црногорца* изашао је критички приказ Лазара Томановића о прилозима за историју Црне Горе од Миклошића, Ровинског и Јастребова,²⁴¹¹ Павле Аполонович Ровински обраћа се Редакцији *Гласа Црногорца* поводом превода и објављивања дијела

²⁴⁰² Н. Радојчић, *Иларион Руварац и Црвена Хрватска*, св. 1, 31-34.

²⁴⁰³ С. М. Штедимлија, *Дукљанско краљевство и Душаново царство*, Зета, 7/1936, бр. 18, 3; бр. 19, 4.

²⁴⁰⁴ *Црна Гора пред пријеким судом „Народног Листа“*, Глас Црногорца, XXX/1901, бр. 50, 2.

²⁴⁰⁵ *Српска прошлост*, бр. 35, 2-3.

²⁴⁰⁶ Ј. С. П., *Јиречекова Историја Срба*, Цетињски вјесник, 4/1911, бр. 46, 3.

²⁴⁰⁷ С. М. Штедимлија, *Краљевство и царство*, Зета 7/1936, бр. 32, 1.

²⁴⁰⁸ А. А. Мајков, *Хрватској академичкој младежи (Писмо г. Мајкова уредништву „Н. Времена“)*, бр. 2, 2-3; бр. 3, 2-3.

²⁴⁰⁹ П. А. Ровински *D-ri Petrinjeusis-u*, Глас Црногорца, XXIX/1900, бр. 45, 2-3.

²⁴¹⁰ Л. Томановић, *Пад Босне*, бр. 25, 1-2.

²⁴¹¹ Л. Томановић, *Поводом новијех прилига к историји Црне Горе*, бр. 15, 1-3.

његове књиге,²⁴¹² критички приступ тексту Јована Томића о Црнојевићима доноси *Глас Црногорца*.²⁴¹³ Из црквене историје је расправа идеолошког карактера С. М. Штедимлије о Светом Сави,²⁴¹⁴ и приказ чланка „Владике зетске и црногорске“ у којој се аутор приказа осврће на ставове Илариона Руварца.²⁴¹⁵ *Глас Боке* доноси одговор А. С. Дабиновића проф. г. Соловјеву поводом аутентичности неких извора,²⁴¹⁶ из области критике извора је и расправа „О лажној повељи цара Стефана Душана кир Датајку Медину“ др Николе Радојчића,²⁴¹⁷ и др.

Иларион Руварац и „Црвена Хрватска“

У *Записима* Никола Радојчић даје критички осврт на Руварчево виђење „Црвене Хрватске“. Радојчић наводи да је Фердо Шишић у својој дугој примједби о „Црвеној Хрватској“ споменуо и Илариона Руварца, изјављујући да не разумије његова наговјештавања о тумачењу оног мјеста из Лукарија гдје се спомиње „Црвена Хрватска“.²⁴¹⁸ Радојчић наводи да је и он ове наговјештаје споменуо, и каже да је Иларион Руварац то мјесто из Лукарија „духовито и поучно бар уплео у разлагање“ (*Гласник Историског друштва*, V, 1932, 185).²⁴¹⁹ Радојчић наводи Руварчеве слутње и питања која није навео Шишић: „Тај Клаић, вели Руварац, тај ускрситељ или ускрсник и жестоки, нејжешћи данас поборник (али не поборник у смислу у којем он употребљује ту ријеч, већ поборник и љути заточник у правом смислу те ријечи) „Црвене Хрватске“ у обиму најширем, а на име оном који даје „Црвеној Хрватској“ стари поп Дукљанин и по коме се „Црвена Хрватска“ ширила и простира на дуж сињег мора, од Дувна и Макарске до Драча и града Авлона, а није се стезала и ограничавала на оно парче земље, које се парче земље по свједоџби анализе дубровачкога *Giacomo di Pietro Luccari, Gentilhuomo Rauseo*

²⁴¹² П. А. Ровински, *Отворено писмо „Гласу Црногорца“ приликом превођења у истоме моје књиге о Црној Гори*, Глас Црногорца, XX/1891, бр. 13, 1-3.

²⁴¹³ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, бр. 31, 1-2; бр. 32, 1-2; бр. 33, 2-3; бр. 34, 2-3; бр. 35, 2-3; бр. 36, 2-3; бр. 37, 2-3; бр. 38, 2-3; бр. 39, 2-3.

²⁴¹⁴ С. М. Штедимлија, *Његош или Свети Сава*, Зета, 6/1935, бр. 1, 11-12.

²⁴¹⁵ Р-ц, *К чланку „Владике зетске и црногорске“*, св. IV, 129-137.

²⁴¹⁶ А. С. Дабиновић, *Одговор г. А. С. Дабиновића проф. г. Соловјеву*, Глас Боке, 2/1934, бр. 65, 2-3.

²⁴¹⁷ П. Шеровић, *О лажној повељи цара Душана кир Датајку Медину*, Гласник Народног универзитета Бокекоторске, V/1938, бр. 1-4, 48-49.

²⁴¹⁸ Нап. Giacomo di Pietro Luccari (Jakov Lukarić), *Copioso ristretto de gli annali di Rausa*, 1605.

²⁴¹⁹ Нап. Н. Радојчић, *О историскоме методу Илариона Руварца*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, V-2/ 1932, 163-219.

звало *Croatia Rossa* (Црвена Хрватска) и у којој је „Црвеној Хрватској“ Франко бан, брат Матије бана Таловца и Петра бана и Јована вранског приора бановао“.²⁴²⁰

Руварац је наводи Радојчић, глосирао то мјесто из Лукарија у полемичком тону и са много хумора, те је, немогуће с пуно сигурности рећи како га је он тумачио. Само у једном нема сумње, истиче Радојчић, није примјењивао на „Велику Црвену Хрватску“ са којом се много исмијавао. Радојчић сматра, да Руварац није био сасвим потпуно начисто гдје је била та Лукаријева „Црвена Хрватска“ и да је више знао шта није „Црвена Хрватска“, него шта јесте, а то је уосталом случај, напомиње Радојчић и са свим нашим критичким историчарима данас. „Само свезналне незналице и страсни хрватски политичари тачно знају гдје је била Црвена Хрватска и, чак, куда су јој ишле границе. У вријеме И. Руварца знали су то још боље. И он се много забављао са тим смелим незналицама“, истиче Радојчић.²⁴²¹

Радојчић сматра да је Руварац на основу Лукарија хтио наговјестити да је „Црвена Хрватска“ лежала у границама тадашње Хрватске, дакле да се није простирала преко преко јужних српских области и да је била мала земља. Петар Таловац био је бан хрватски, а уз њега је бановао једно вријеме и брат му Франко, до своје погибије на Косову Пољу 1448. године. Лукари дијели власт над земљом, коју су обојица добила од брата Матка, па Петру даје Цетину, а Франку „Црвену Хрватску“, коју је ван сваке сумње смијештао у непосредну близину цетинске области и замишљао наравно као дио тадашњег хрватског баната. Радојчић наводи да је Руварац одлично знао изворе и да се у својим слутњама није ослањао само на Лукарија, њему је била добро позната борба Матка Таловца са Иванишом Нелипићем кнезом цетинским и после његове смрти са његовим наследницима. Несумњиво је много Руварац држао до назива Матка, Франка и Петра Таловца „кнезовима цетинским“.²⁴²²

Када је Иларион Руварац, наводи Радојчић, с овим и сличним називима сложио тврдњу Лукаријеву о „Црвеној Хрватској“ као области Франка Таловца, у границама тадашње хрватске бановине, он је онда мислио да смије наговјестити како је „Црвена Хрватска“ била уопште мала област и како њене границе нијесу прекорачивале међе тадашње

---

²⁴²⁰ Н. Радојчић, *Иларион Руварац и Црвена Хрватска*, св. 1, 31.

²⁴²¹ *Исто*, 32.

²⁴²² *Исто*, 33.

Хрватске на југу, те да се према томе, она није простирала преко пространих јужних српских области чак до Драча.²⁴²³

Радојчић сматра да је Лукари веома позан писац за рани распоред српских и хрватских земаља, али можда се у овом случају ослањао на старе поуздане изворе. Онда, он је у географским питањима био обично одлично информисан, па је Иларион Руварац држао да се преко његове тврдње о положају „Црвене Хрватске“ не смије муком прећи. Сад је мислим јасно, каже Радојчић, зашто је код њега споменуто питање о положају и пространству „Црвене Хрватске“ у вези са споменутим мјестом из Лукарија.²⁴²⁴

Дукљанско краљевство и Душаново Царство

Савић Марковић Штедимлија расправља о Дукљанском краљевству и Душановом царству, дајући осврт на историју Црне Горе од Ђорђа Лазаревића.²⁴²⁵ Штедимлија наводи да Лазаревић почиње своју историју Црне Горе од распада државе Немањића, дакле Црна Гора започиње свој живот од момента када се издвојила из заједнице Душановог царства. Питање неправилности ове тезе једно је од централних питања историје Црне Горе, истиче Штедимлија и износи да се мора стати на једно од ова два становишта: или је постојала Црна Гора прије Немањића или није постојала. Ако је постојала, онда њена историја не почиње од распада Душановог царства, него од раније, а ако није постојала, онда се мора утврдити коме припада историја Дукљанског краљевства, која је постојала далеко прије државе Немањића. Ако је Лазаревић мислио да пише историју Црне Горе од времена, од када она носи то своје, данашње име као држава, онда ни у ком случају није могао почети са Балшићима, јер је још дуго и иза њих њихова држава носила своје старо име Зета. Зета своје име није добила тек послје свог издвајања из Душановог царства, него много прије њега. Према томе, закључује Штедимлија, ни по којем критеријуму историја Црне Горе не може почињати од Балшића.²⁴²⁶

Дукља је по политичком положају била под утицајем запада и западне латинске културе, а Рашка под утицајем византијске културе. Култура је у Дукљи брже продираола

²⁴²³ Н. Радојчић, *Иларион Руварац и Црвена Хрватска*, 33-34.

²⁴²⁴ *Исто*, 34.

²⁴²⁵ Нап. Ђорђе Б. Лазаревић, *Историја Црне Горе*, Београд 1935.

²⁴²⁶ С. М. Штедимлија, *Дукљанско краљевство и Душаново царство*, бр. 18, 3.

преко римских градова на источном Јадрану, а у Рашкој није било живих културних жаришта. Ово је била сметња за сједињење Дукље са Рашком истиче Штедимлија, а друга сметња била је у различитој припадности цркви. Дукљани су били од примања хришћанства стално припадници римокатоличке цркве, те су то углавном остали до иза немањићког доба, а Срби су били припадници источне, православне цркве.²⁴²⁷

Штедимлија истиче да су Немањићи тежили да централизују државну власт и да Дукљанску државу учине једном обичном територијом своје државе. Немањићи у својим ратним походима против својих западних дукљанских сусједа разорили су многе градове, те тако уништили центре дукљанске културе и просвећености, а почели су и присилно преводити народ у православље изазивајући тиме борбу против њихове цркве која је признавала папску власт, сматра Штедимлија.²⁴²⁸

У вријеме Немањића постепено је сузбијан, односно изгубио се државни назив пред заједничким државним именом Србија и стари етнографски назив Дукља замијењен је из политичко-националних разлога немањићке државе као цјелине, а и због разлога да се сузбијају дукљанске традиције као несловенске. Нов етнографски назив који је опште прихваћен био је Зета, а ни тај назив није словенског поријекла у етнографском погледу.²⁴²⁹

На крају Штедимлија резимира, да је у првој епохи Дукља самостална држава, па чак и краљевина, а у другој „федеративна држава“ у саставу Србије само са недовољном снагом да се увијек одупре хегемонији Рашке и одржи са њом равноправност. Коначно она улази у трећи период по распаду Душановог царства, период самосталног државног живота, који се наставио све до нашег доба. „Откидајући ово најдинамичније и најпозитивније доба историје Црне Горе - Дукљанско краљевство, Лазаревић је одрезао управо најважнији дио организма историјског бића своје отаџбине свијесно и са планом“, закључује Штедимлија.²⁴³⁰

---

²⁴²⁷ С. М. Штедимлија, *Дукљанско краљевство и Душаново царство*, 3.

²⁴²⁸ Исто, бр. 19, 4.

²⁴²⁹ Исто, 4.

²⁴³⁰ Исто, 4.

Завод св. Јеронима

Глас Црногорца доноси одговор на текст задарског *Narodnog Lista* који у бр. 96 доноси чланак под насловом „Crna Gora nema prava na zavod S. Jerolima“, који осуђује држање Црне Горе у св. Јеронимском питању. Поред осталог *Narodni List* у свом чланку каже: „Crna Gora ustrojila se u državu tek 1516 i tada nije zahvaćala primorje od Bara do Ulcinja. Kad se osnovao Svetojeronimski goctinjac godine 1453, ne samo da Crna Gora kao država nije obstajala, već ni jedan stanovnik današnje Crne Gore nije pri tom učestvovao... dok je primorje od Kotora do Lješa, uključiv i Skadar, sačinjavalo posebnu mletačku pokrajinu, rastavlјenu od Dalmacije, pod imenom Albanije (*Albania veneta*)“. Редакција *Гласа Црногорца* одговара да је Црна Гора, раније Зета, била засебна област већ од XII вијека, износећи укратко њену историју и напомињући да је простор Боке Которске и град Котор био у склопу српске средњовјековне државе.²⁴³¹ Стефан Црнојевић је у доба док се подизала болница Св. Јеронима у Риму утврђивао Врањински уговор са Ф. Боланом, по коме је Црној Гори зајемчена црквена јурисдикција над Боком Которском 1455. године. Стефанов наследник Иван Црнојевић оснива цетињску Митрополију 1484. године и удара границе између своје државе и неких скоро освојених Млетачких прикрајака у Боки Которској. Бока Которска није била већ у XV вијеку млетачка „Арбанија“ већ Црнојевића „Иванбеговина“, јер су Млечани освојили само Котор уз сусједне му заливе 1420. године.²⁴³²

У *Narodnom Listu* износе се следеће чињенице: „Poznato je (sic!) da su se podanici mletačke Albanije, koji su hrvatski govorili, javno priznavali s etnografskog gledišta Hrvatima,

²⁴³¹ *Црна Гора пред пријеким судом „Народног Листа“*, бр. 50, 2; Папиним декретом *Slavorum gentem* (1901) ријешено је светојеронимско питање уваживши великим дјелом захтијеве хрватских бискупа, на име светојеронимска братовштина фактички је укинута, премда је формално сачувана на начин да су њена права пренешена на хрватски епископат, односно петочлани управни одбор. Између осталог утемељен је свештеничко колегијум на којег имају право бискупи Истре, Хрватске, Славоније, Далмације, Босне и Херцеговине, те барски надбискуп али само за онај дио барске дијецезе који је раније припадао Далмацији. На попрштну битке око хрватског колегијума са својим захтијевима појавила се и Црна Гора, у спољнополитичком смислу прилично амбициозна балканска кнежевина. *Breve Slavorum gentem* дало је додуше могућност барском надбискупу да из западног дјела своје надбискупије упућује свештенство у колегијум, али му није потврдило право учешћа у управи будући да за то у традицији установе није било никаквих упоришта. Света Столица је од црногорске владе оптужена да у Црну Гору покушава унијети хрватску националну идеју, односно да се стварањем хрватског колегијума, који тобоже представља израз идентификације католичанства с хрватством, негира католичко српство како у оквиру Хабсбуршке Монархије, тако и ван ње, М. Strecha, „*Collegium hieronymianum pro croatica gente*“ *Svetojeronimska afera*, Radovi Zavod za hrvatsku povijest, Vol. 28, Zagreb 1995, 165, 177-178.

²⁴³² *Црна Гора пред пријеким судом „Народног Листа“*, бр. 50, 2.

jer pripadahu negdašnoj Crvenoj Hrvatskoj kako svjedoči kronika popa Dukljanina XII. vijeka, napisana od jednog Zećanina iz Dukle kod današnje Podgorice u Crnoj Gori“. Редакција *Гласа Црногорца* одговара да су историјску садржину Дукљанинове хронике осудили с пуним правом и наши и страни историчари јер то није историјски докуменат, него литерарни споменик, у коме је сачуван траг наших најстаријих народних пјесама.

Narodni List наставља: „Kako je poznato svim onim, koji proputovaše Istok do Carigrada, ne samo Barani i Ulcinjani, nego i sami Crnogorci, koji u Carigradu imadahu svoju naselbinu, zвахu sami себе Hrvatima i svoj jezik hrvatskim. A tko želi više, neka čita Nijemca Hammera, glasovitog spisatelja turske povijestnice.“ Редакција одговара да у *Narodnom Listu* не оскудијевају шири погледи морао би знати како гласовити писци црногорске историје и то баш Њемци, кажу чисто и бистро: „*Die Montenegriner sind Serben vom reinsten Blute*“. „Но на што да залијећемо далеке Њемце, каже се у одговору, док фратар Качић Миошић онако заносно пјева о Балшићима и Црнојевићима“.²⁴³³

Историја српског народа

Глас Црногорца преноси текст публицистичког карактера објављен у београдском *Одјеку*, у коме се говори о српској историји коју је објавио будимпештански часопис *Пестер Лојд* (*Pester Lloyd*, бр. 222, од 8/20 августа 1891). У тексту се даје критички осврт на Пестер Лојдово писање коме се замјера да изврће и омаловажава историју српског народа. Историчари *Пестер Лојда* не знају ништа о „свијетлом“ добу велике српске државе Немањића, за њих је тајна сјајна епоха под Душаном и не знају за херојску борбу Срба кроз цио XV вијек и даље када је „стопу по стопу“ брањена и крвљу заливана балканска земља, наводи се у одговору Редакције *Гласа Црногорца*. У тексту се наводи да је чувени историчар Ранке казао да моћ и величина цара Душана означава важну обртну тачку у историји народа на југоистоку Европе, те сматрају да је ова потврда једног од највећих историчара нешто сигурнија од плитко умног резоновања будимпештанског листа.²⁴³⁴ Наводи се да се и савремени грчки историчари клањају са поштовањем величини српског цара Душана и упоређују га час са пламеном који све прождире, а чак опет са

²⁴³³ *Црна Гора пред пријеким судом „Народног Листа“*, бр. 50, 2.

²⁴³⁴ *Српска прошлост*, бр. 35, 2.

моћном ријеком која се разлила преко својих обала.²⁴³⁵ Млетачки документи називају га *Graecorum Imperator Rasciae rex*. Сам Бенијамин Калај, коме тек *Пестер Лојд* за цијело може вјеровати, ставља у својој „Историји Срба“ Душана у један ред с Филипом Македонским и каже: „Душанова Србија није надмашила најнапредније државе тадашње Европе, али није остала ни далеко иза њих“.²⁴³⁶

Да Срби у историји ништа друго нијесу учинили, него само то да је њихова национална мисија епохом Немањића заувјек закључена, и онда би већ доста учинили за своју славу, нити би се *Пестер Лојд* смио усуђивати да о великој српској држави каже како „она није никад ништа значила, нити је шта учинила“, истиче се у тексту и наводи да кад Србија онога доба није ништа значила, откуд су онда византијски цареви и млетачки дуждеви давали своје кћери за српске владаре и откуд је сестра једног мађарског краља гинула за чашћу да сједне на српски царски престо, полазећи за српског владара. Истина је свакако да Срби нијесу могли одољети османској навали, наводи се у тексту, али је истина и то да за вријеме Душана Османлије нијесу могле чврстом ногом стати на земљиште Европе, по признању самог Бенијамина Калаја.²⁴³⁷ Срби су се, поред свих својих несрећа јуначки борили и османску навалу су кроз читава стољећа „својим грудима и мишицама одбијали од Европе“, истиче се у тексту. Византинци су довели Турке, да њиховом помоћу сузбију моћ српске државе која је из дана у дан расла. Мађарима је било лакше, наводи се у тексту, испред њих је била као бедем српска држава, а за леђима им је био латински запад, који је папа позивао њима у помоћи ради спаса хабсбуршке моћи - кад је османска сила стигла на Мохачко поље, под Пешту и Беч. Како су се, пак, римски првосвештеници понашали докле су Срби и Византинци сами држали борбу свједоче ријечи папе Гргура VII: „Боље је и Турци онамо да владају но невјерници католицизма“.²⁴³⁸

О Јиречековој „Историји Срба“ писане су и критике.²⁴³⁹ У једном тексту идеолошког карактера наводи се да Јиречеково дјело нема оне унапријед означене научне вриједности. Јиречек у писању овога дјела не приказује се као дубок мислилац и прави научник, који треба да нам историјске догађаје излажи по извјесном систему, тако да се у нашем духу створи нека прегледност и цјелина. Јиречек довољно не уочава значајне

---

²⁴³⁵ *Српска прошлост*, бр. 35, 2.

²⁴³⁶ *Исто*, 2; нап. Венијамин Калаји, *Историја српскога народа*, Београд, 1882.

²⁴³⁷ *Српска прошлост*, бр. 35, 2.

²⁴³⁸ *Исто*, 2.

²⁴³⁹ Нап. Ј. К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд, 1911.

историјске појаве него се зауставља на сасвим споредне, ситне догађаје који нијесу произвели никакве историјске последице, те тим збуњује читаоца и квари му и оно мало везе ако је уопште могао постићи у таквом излагању историјских догађаја. Бива случајева да Јиречек одмах у самом почетку каже оцјену о раду којег од наших владара, па тек онда почиње о њему излагати односне чињенице. Нпр. Цар Душан, нити је славан, нити је моћан, иако он каже да јесте, према ономе како је Јиречек представио његове историјске подвиге, а моћни краљ Милутин који је ударио темељ финансијској и војничкој снази своје државе и створио његовом унуку велику могућност да се прогласи царем српским, грчким и краљем албанским, тај Милутин, по Јиречеку је права историјска карикатура, према ономе шта је он био стварно у историји. Узалуд ћемо у Јиречековој историји тражити ону „црвену нит“, каже аутор текста, која је нужна у историјском излагању чињеница, те отуда је можемо слободно и неколико пута прочитати, а да опет не добијемо ни приближну слику о најзначајнијем историјском периоду једног народа, који је својом чудесном енергијом бранио толико вјекова своју слободу и којем је у борби између Истока и Запада полазило за руком да створи државну величину првога реда.²⁴⁴⁰

У једној идеолошкој расправи „Краљевство или царство“, написаној поводом осме годишњице смрти Стјепана Радића (1928-1936), Савић Марковић Штедимлија истиче да царевима стављају круне на главу наоружани ратници, а краљевима просвјећени и задовољни народи.²⁴⁴¹ Тако је хрватски народ, каже Штедимлија, прије више од десет вијекова ставио своме владару Томиславу краљевску круну на главу, дајући му тиме легитимацију са којом се народи уводе у друштво слободних и просвијећених, са којима чланови међународне заједнице могу рачунати као са себи равнима. Балкан као мост између Европе и Азије био је увијек поприште сукоба истока и запада. Душан Немањић уздигао је државу својих предака на степен царства у оном дијелу Балкана који лежи у утицајној зони истока, присвојивши му уједно и све атрибуте једне оријентална владавине.²⁴⁴² Штедимлија истиче да је Душаново источњачко царство било носилац освајачких традиција, а западњачко Томислављево краљевство носилац „културног миротворства римске цивилизације“. Душан је морао обећати својој властели да ће ратовати и освајати туђе земље и градове. Са друге стране, да добије краљевску круну, не

²⁴⁴⁰ Ј. С. П, *Јиречекова Историја Срба*, бр. 46, 3.

²⁴⁴¹ С. М. Штедимлија, *Краљевство и царство*, бр. 32, 1.

²⁴⁴² *Исто*, 1.

Томислав, него његов народ, Томислав се обавезао и као краљ и као Хрват, заједничком заклетвом да неће ратовати изван своје земље ни против кога, али да ће сваки напад на своју отаџбину оружјем сузбити. Ето разлике између царства и краљевства балканских Словена у прошлости, разлике између истока и запада, истиче Штедимлија.²⁴⁴³

Историја Босне

Писмо Аполона А. Мајкова уредништву *Н. Времена* у коме се он обраћа загребачким студентима који су изашли са штампаном изјавом да су Бошњаци и Херцеговци Хрвати, који желе да се саставе са хрватским народом под скиптром хабсбуршког дома и да у Босни и Херцеговини живи само хрватски народ.²⁴⁴⁴ У писму Мајков оповргава ову изјаву загребачких студената и каже им, да чине огромну грешку сматрајући Босанце и Херцеговце за Хрвате јер су они чисти Срби.²⁴⁴⁵ Такође, Мајков оповргава мишљење загребачких студента да „Босна и Херцеговина бјеху два сјајна алама у хрватској круни Звонимира, краља свих Хрвата“ и да „Босна и Херцеговина бјеху саставна чест хрватске државе када је она позвала на свој престо угарског краља Коломана.“ Мајков им одговара да је само сјеверозападни дио Босне, који се назива босанском жупом по ријечи истог имена, једно кратко вријеме био у саставу Хрватске, али не за вријеме краља Звонимира (1075-1090), него у доба краља Томислава (914-935). Затим Мајков наводи да је у првој четвртини IX вијека Босна била под врховном влашћу Византије, а за вријеме Звонимира босанска жупа је била под српским краљем Бодином (1071-1097), остали јужни дио Босне, који се зове Рамом, по истоименој ријечи, припадао је српским владарима. Исто тако, каже Мајков, не може се ни Херцеговина убрајати у хрватско краљевство, јер се она тада дијелила на независне области Травунију, Конавле, Неретву и Захлуније (Захумље). У Захумљу је бан Михаило Вишевић у првој четврти X вијека био „пуновласни владар“, последице њега у половином X вијека Захумље се са осталим областима наводи под влашћу српског великог жупана Часлава (925-960), затим пред крај истог вијека ове области прелазе под власт бугарског краља Самуила, а у првој четвртини XI вијека осваја их је византијски цар Василије. Мајков закључује, да нема

²⁴⁴³ С. М. Штедимлија, *Краљевство и царство*, 1.

²⁴⁴⁴ Нап. Аполон Александрович Мајков

²⁴⁴⁵ А. А. Мајков, *Хрватској академичкој младежи* (Писмо г. Мајкова уредништву „Н. Времена“), бр. 2, 2.

извјештаја по којима би Босна и Херцеговина у наведеним предјелима била „принадлежна“ хрватском краљевству у вријеме краља Звонимира, такође се одбацује и мишљење на основу неких сумљивих извјештаја да су Босна и Херцеговина спадале у хрватско краљевство за вријеме краља Држислава (980-1000). Мајков сматра да се по историјском праву Хрватској „односе“ само двије херцеговачке жупе: Купрешка и Ливањска.²⁴⁴⁶

Још мање права на Босну и Херцеговину, истиче Мајков, може показивати Мађарска на том основу, што су те двије области ушле у састав хрватског краљевства, када су на свој престо Хрвати позвали мађарског краља Коломана 1102. године, јер у то вријеме становници око града Ријеке били су под Млетачком Републиком, а Захумље, Травунија, Конавле и Дукља су били под врховном влашћу Византије и тек вијек послје, прешли су у руке српског великог жупана Стефана Немање (1159-1200), који је већ био овладао Захумљем, које је касније прешло под власт његовог сина Вукана. Мајков наводи да су тек од краља Ладислава мађарски краљеви присајединили својој титули имена Раме и Босне.

По томе, каже Мајков, кад су Хрвати предавали Коломану круну краља Звонимира, Босна је била под влашћу Србије, но и за вријеме мађарских краљева, она је била само привремено под њиховом врховном влашћу, а по свједочењу Кинама, користила се потпуном самоуправом. За вријеме Немањића, наводи Мајков, Захумље и Босна били су привремено час под врховном влашћу Србије, час под Мађарима, до времена цара Душана, који их је присајединио своме Царству, али оне су биле увијек под управом својих кнежева и банова, а њихови вазални односи, који су каткад прелазила у потпуну независност, нијесу давали Мађарима право да их броје у своје крунисане области. У XIII вијеку срећемо Захумље или Хум у једно исто доба и у титулама српских и мађарских владара.²⁴⁴⁷

Послије пада српске царевине, наводи Мајков, Босна, којој су већ у „принадлежности“ биле Захумље, Травунија и један дио Конавала, тј. већи дио данашње

---

²⁴⁴⁶ А. А. Мајков, *Хрватској академичкој младежи* (Писмо г. Мајкова уредништву „Н. Времена“), бр. 2, 3; Владимир Ћоровић је мишљења да хрватска држава није могла да обухвати Босну понајвише с тога што се средиште те државе налазило и сувише на периферији и није могло да има јачег непосредног политичког утицаја, в. В. Ћоровић, *Територијални развој босанске државе*, Глас СКА, CLXVII, други разред. 85, Београд 1935, 44.

²⁴⁴⁷ А. А. Мајков, *Хрватској академичкој младежи* (Писмо г. Мајкова уредништву „Н. Времена“), бр. 3, 2.

Херцеговине, постала је независна краљевина, и о врховној власти Мађарске није било помена. У XV вијеку у титули босанских краљева могла се читати и ријеч Хрватска, а са таквом титулом, наводи Мајков, бјеше крунисан Стефан Томашевић. Сачуван је запис последњег босанског краља Стефана Томашевића, каже Мајков, у којој он позива војводу свог краљевства на рат против Турака и из записа се види да су границе тадашњег краљевства Босне обухватале не само данашњу Босну него Захумље или како се она већ тада звала – војводина св. Саве, дио Србије по ријечи Раси, дио далматинског подбрежја и хрватско приморје. По томе, истиче Мајков, хрватска академска младеж гријеши, кад каже да је: „Босну и Херцеговину уништио хрватски народ у својој борби са Османлијама, јер он није могао уништити оно, што му није било припадљено, већ су краљевство босанско, а за њим већ независно херцештво св. Саве сами себе уништили неиздржавши рушећу силу османлијског мача“.²⁴⁴⁸

Глас Црногорца доноси одломке из текста П. А. Ровинског у коме је подвргао оштрој критици књигу: „*Bosnien und das Kroatische Staatsrecht- Eine historisch-juridische Studie*“ др Петринјенсиса који је хтио доказати да је Аустро-Угарска посјела Босну и Херцеговину на основу хрватског државног права и да у овим покрајинама не живе Срби.²⁴⁴⁹ Ровински наводи да Петрињеусис цитирајући документа прерађује неке изразе, као на примјер: у документима *Hungariae* он ставља *i. e. Croatiae* (стр. 13); мјесто *coronatus in Hungariae Regem - zum konig von Kroatien* (стр. 205); тако исто и даље (стр. 206) *tota Slavonia* он претвара у *tota Croatia* (стр. 246) итд. Постоје писма папе Климента III зетском владару Вукану и Вукана папи, у којима га папа титулише: „*ad Vulcanum regem Dalmatiae ed Diocleae; illustris Regis Dalmatie et Diocleae (1199); nobili viro S. Magno Jupano et uxori ejusdem: in regno carissimi in Cristo filu nostri Vulcani Illustris Regis Dioclie atque Dalmatie Rex*“, а у једном писму још се назива великим жупаном „*totius Serviae*“ (*Theiner monum slavorum merid*). Г. Петрињеусис ту самовољно додаје Далмацији: „*superiori*“ (*Croatiae rubrae*) (стр. 15). Петрињенсис се стара да докаже да је Босна насељена Хрватима, да никад није била самостална држава и да је припадала Хрватској, а угарски краљеви у исто доба и хрватски да су с Босном владали силом хрватског државног права, као и да Босна са Србијом није имала никакве везе. Босна је често потпадала под

²⁴⁴⁸ А. А. Мајков, *Хрватској академичкој младежи* (Писмо г. Мајкова уредништву „Н. Времена“), бр. 3, 2.

²⁴⁴⁹ Нап. Verfasst von dr Petrinjensis, *Bosnien und das Kroatische Staatsrecht Eine historisch-juridische Studie*, Agram, 1898.

врховну власт угарских краљева, али у исто вријеме она је имала своје банове и краљеве који су са њом самостално управљали. И суверенство угарских краљева признавало се, не силом каквог права, него зато што су се банови и краљеви слаби осјећали пред својим јачим сусједима, српским великим жупанима и краљевима, па су сами тражили њихово покровитељство, не плаћајући им никакав данак у име поданичких или вазалних односа.²⁴⁵⁰ Уз то иза угарских краљева, наводи Ровински, увјек су стајале римске папе, који су у оно доба при опадању Византије представљали велику силу.²⁴⁵¹ Српски владари, наводи Ровински, тражили су покровитељство у Риму, често су лично остављали православље, а такође су се старали да добију пријатељство и угарских краљева, те су с њима ступали у сродничке везе, али вазалних односа ту није било. Босна по свом географском положају збиља је зависила од Угарске и стога је угађала њеним краљевима, који су је користећи се својом силом и положајем узимали у своју титулу, али ништа више.²⁴⁵²

Из разних писама око 20 који се налазе у познатој Миклошићевој збирци (*Monumenta Serbica, Viennae 1858*) види се како су босански банови и краљеви сами себе називали, из тих писама Ровински наводи следеће: „Господин Срефан, по милости божјој бан Босне и Усоре и Соли и господин хумској земљи“ (1333); „јакко бити ми о Христје Исусје благовјерному и богом поставленому Стефану, краљу Србљем и Босне и поморију и западним странама и потом начех с Богом краљевати и правити престол српске земље“ (1378); „Стефан Дабиша по милости јего божства Краљ Србљем, Босни и Приморју“ (1392); у његовој другој повељи: „холмсцјеј земљи, дољним крајем, западњим странам, Усорје, Соли и Подринију“ (1395). У писму Дубровачке Републике у коме се Остоја обавјештава да је примљен међу грађане Дубровника има оваквих израза: „Како смо били у прве госпде србске и босанске“ – „господа србска и босанска“ (1399). Има једна даровница Остојина латиницом са овом примједбом. „*Ex apographo caes XIV ... chegraphi sine dubio cyrilici: Exempla privilegiorum Almisce scripta ilisice.*“²⁴⁵³ Даље: „Стефан Томаш краљ божјом милостју Србљем, Босни, Приморју, Хомсци Земљи, Далмаци, Хорватом, Соли и к тому“ (1444); „Степан Томашевић краљ Србљем, Босни, Приморју, Хомсци

²⁴⁵⁰ П. А. Ровински *D-ru Petrinjeusis-u*, бр. 45, 2.

²⁴⁵¹ Исто, 2.

²⁴⁵² Исто, 2.

²⁴⁵³ Исто, 2.

земљи, Далмацин, Хрватом, Доњим крајем, Западњим странама, Усорје, Соли, Подрињу и к тому“ (1461); „ми господин Сандаљ, велики војвода босански“ итд. Да је Млечанима дао слободан пролаз кроз његову државу у Котор; с леђа стоји: „1423 primo novembris in castello Blagaj, Bossina. Privilegium est in lingua serviana scriptum, traductum in linguam nostram vernaculam“; у Риму се налази надгробна плоча тамо умрле (1478) босанске краљице Катарине: „Катарини краљици босанској Стипан Херцега от Светаго Саве“.²⁴⁵⁴

У свим овим документима, наводи Ровински, не види се никакав однос Босне према Хрватској, из неких се види само, да се повремено власт босанских краљева простирала на Далмацију и крајеве насељене Хрватима. Они су писали ћирилицом, коју су употребљавали православни Срби, и српским језиком, као што се то означава у једној биљешци на латинском језику. Тај језик и та слова налазимо и на споменику босанске краљице у Риму.²⁴⁵⁵

Ровински даље побија др Петрињеусиса који говори да су Босанци хрватизирали и Султанов двор. Ровински му одговара писмима турских султана и њихових чиновника писаним српским језиком и ћирилицом.²⁴⁵⁶ Ровински набраја и наводи многа турска писма, писана српским језиком и ћирилицом и констатује да није хрватски језик био распрострањен на турском двору, него српски, ма како то било тешко Србима, с тога што им то напомиње пад српске царевине, удавање српских кнегињица за султане, плијећење српских принчева и отимање од породица рођене дјеце, да од њих постану слуге султанове и угњетачи рођене браће. Ипак су и тада наводи Ровински неки остали вјерни своје народу и што више помагали му градити цркве и манастире (нпр. велики везир Соколовић обновио је пећку Патријаршију). У Босни се развило посебно српско писмо - босанчица, којом су се служили, и данас се служе, каже Ровински мухамеданци. Хрватство је везано са католичанством и латинским писмом, а у Босни и Херцеговини и једно и друго слабо су распрострањени наводи Ровински.²⁴⁵⁷

Лазар Томановић се критички осврће на предавање Јована Радонића „Развој и пропаст Босанске Краљевине“, које је Радонић одржао на сијелу српске новосадске читаонице, а које су пренијели и неки српски листови. Томановић хвали као јасно и лијепо

²⁴⁵⁴ П. А. Ровински *D-ru Petrinjeusis-u*, бр. 45, 2.

²⁴⁵⁵ Исто, 2.

²⁴⁵⁶ Исто, 3.

²⁴⁵⁷ Исто, 3.

предавање младог научника који се посветио историји Јужних Словена и усавршавао на Бечком универзитету. Али баш зато што је српски историчар ауторитет на пољу српске историје у Српској Матици, истиче Томановић, ми не смијемо са муком прећи на оно мјесто гдје излаже положај српског народа у другој половини XV вијека, и како каже Томановић „ћути“ о држави Црнојевића, јер последије пада босанске краљевине каже да су остали у кршевитим херцеговачким брдима још коју годину херцег Стефан и његови наследници. Томановић наводи да се не може допустити да тако стручан „иследилац“ српске историје није „опипао“ сву историјску истину у нашој другој половини XV вијека када је положен основ Црној Гори, која је данас некеме „кам спотицања“. О Ивану Црнојевићу и његовој држави Радонић није споменуо ни ријечи, истиче Томановић и пита се да случајно г. Радонић Црнојевићеву државу не убраја у „Црвену Хрватску“ или Арбанију?²⁴⁵⁸ Томановић и даље напада Радонића и каже: „ако је тако, нека нам опрости, али онда нека чиста из Матице Српске, јер ако ће га ту живи трпјети, неће ље слике оних српских великана у дворани матичиној који су се одушевљавали и тјешили у своје вријеме једином Црном Гором. Или зар он не чује или чује па презире укору са оних живописаних платна?“ На крају Томановић закључује да је Радонић хтио својим предавањем да ослаби његов одговор на Руварчеву „*Montenegrini*“ мјесто да обје радње оцијени објективно по нарочитом закључку књижевног одјељења Матице Српске.²⁴⁵⁹

Црнојевићи

У *Гласу Црногорца* изашао је критички приказ Лазара Томановића о прилозима за историју Црне Горе од Миклошића, Ровинског и Јастребова. Томановић наводи да је чувени слависта и пријатељ српски Ф. Миклошић објавио неколико писама Скендербега Црнојевића по млетачким летописима у књизи „*Die Serbischen Dynasten Cernojevič*“, Wien 1886. Павле Аполонович Ровински је објелоданио друга два врло важна историјска документа из доба Црнојевића која су објављена у *Гласу Црногорца* бр. 11 и 12. Такође су

²⁴⁵⁸ Л. Томановић, *Пад Босне*, бр. 25, 2.

²⁴⁵⁹ Исто, 2; нап. Иларион Руварац, *Montenegrina: прилозици историји Црне Горе*, Сремски Карловци 1898.

и два документа у књизи И. С. Јастребова „Податци за историју српске цркве“, Београд 1879.²⁴⁶⁰

Томановић наводи дјелове из Миклошићеве књиге, како Марин Санудо пише да је у децембру 1496. године дошао у Млетке Ђурђе Црнојевић: „*per eser sta privato dal fratello di la signoria col favor di l Turco, videlicet Stefano, che regna a Montenegro et Schanderbeg terzo fratello sta in paese di l Turcu...*“; „*Letere da Cataro di Piero Lion provediter, de 27 (Decembre?) di l tonzer di Stefano Zernovich di Constantinopoli, qual poi zonto fece intender a Zorzi Zernović, sno fradello, per nome di l Signor, che andasse alla porta, over in tre di levasse di l paese...*“²⁴⁶¹ То што Санудо у првој биљешци држи да је након Иванбега (Ивана Црнојевића) остало три сина, то ће бити отуда, сматра Томановић што се спомињу Стефан и Скендербег, па је у први мах Миклошић мислио су то двије различите особе. Али у другој биљешци по которском званичном извјештају, већ се не спомиње трећи брат него само Стефан и ја се чудим, каже Томановић, како је по првој Санудовој биљешци могао Миклошић усвојити мисао да су након Иванбега остала три сина и како је Ровински одмах прихватио ту Миклошићеву мисао, која искључују све друге вијести о синовима Иванбеговим.²⁴⁶²

Томановић поставља питање: како се Стефан нашао у Цариграду 1496. године када га налазимо 1495. године да влада уз Ђурђа? Томановић сматра да је Стефан ишао у Цариград у циљу отклањања турске опасности од Црне Горе. Али не искључује ни другу претпоставку да се можда Стефан завадио са Ђурђем, па да је из пркоса пошао у Цариград, да тамо тражи подршку, али да је Стефан без договора са Ђурђем пошао у Цариград, он би био сматран издајником и као такав не би смио доћи на Цетиње са султановом поруком Ђурђу Црнојевићу којом га султан позива да му се поклони или да напусти Црну Гору.²⁴⁶³

Даље Томановић наводи да по је Сануду: „*Ferisbei abuto il governo di l paese, tenia Zernovich in Albania*“, па „*il governo di Montenegro azonto al sanzacato di Senatari*“, и тек 1514. године „*vene in colegio uno nontio di l sanzaco di Montenegro chiamato... Zernovich, fa fradello di quello, qual ave una Erizza per moglie ed e morto. Hora el Signor a restituido el*

---

²⁴⁶⁰ Л. Томановић, *Поводом новијех прилига к историји Црне Горе*, бр. 15, 1.

²⁴⁶¹ *Исто*, 1.

²⁴⁶² *Исто*, 1.

²⁴⁶³ *Исто*, 1.

stado a questo ed e venudo sanzaco di li vicino a Cataro, ... a presentato una lettera di l ditto a a Signoria, e me voleva ben convieinar insieme e mandava a donar a la Signoria una costa S. Stefano, ligata in arzento, con lettere greche atorno“.

Томановић изводи закључак да је Ферисбег 1499. године био „владу сједињене Црне Горе са скадарским санцаком“ и да је тек 1514. године дошао на „владу“ Стефан - Скендербег Црнојевић. Томановић наводи и изводе из писама Скендрбега, која доноси Миклошић, млетачком Сенату: „Ви знате, од када ми је дао Бог и честити ми је цар повратио отачасну и баштинску земљу с њом обладати и господствовати“; писмо снахи и братанићу: „да зна госпоцио баше, како ни Бог сподобни обладати и господствовати земљу сеју деди и оца нешего, тако молимо Господа Бога вседржитеља и по вас и од нас, да буде велики божи дивни и непримјесни промис царства му, и вас да Бог сподоба обладати и госпоцвовати землеју и престолом деда и оца нашего и нашијем.“ Из зоба Томановић извучи закључак да је Скендербег дошао на власт тек осамнаест година послје Ђурђевог одласка иако Санудо пише да је Стефан - Скендербег заузео власт мјесто Ђурђа.²⁴⁶⁴ Томановић истиче да је Стефаново - Станишино мухамеданство било површно и да је он у души остао хришћанин што се најбоље види из његових писама.²⁴⁶⁵

Томановић се чуди како је могао Милаковић, кога назива најбољим историчарем Црне Горе, назрети у Ђурђевог тестаменту Стефаново мухамеданство. Томановић тврди и налази да је у тестаменту непобитан доказ да се Скендербег није одрицао хришћанства, јер у Ђурђевог тестаменту између осталог стоји да његова жена Јелисавета, пошаље другог сина Соломона његовом брату Скендербегу на Порти. Тестамент је писан 1499. године кад се Скендербег још налазио на царском двору, наводи Томановић и закључује: „па да је Скендербег био вјеру промјенио, зар би Ђорђе потурчењаку своје дијете шилјао?“ Томановић наводи и да Свети Петар (Петар I Петровић), владика црногорски, говори да је Скендербег примио на себе калуђерски чин, у којем се и престравио.²⁴⁶⁶

На крају приказа Томановић доноси закључке: „Тако слике Скендрбега Црнојевића послје објелодањења Миклошићевог и Ровинсковог прилога к историји ове пошљедње српске династије у средњем вијеку остаје сасвијем у другој свјетлости, и она ће

---

²⁴⁶⁴ Л. Томановић, *Поводом новијех прилига к историји Црне Горе*, бр. 15, 1.

²⁴⁶⁵ *Исто*, 2.

²⁴⁶⁶ *Исто*, 2.

све више симпатија стијецати, као слика пошљедњега српскога владоаца, који се топи усамљен у мору исламства.²⁴⁶⁷

Обраћајући се редакцији *Гласа Црногорца* поводом превода и објављивања дјела његове књиге о Црној Гори, П. А. Ровински каже да је за једну књигу почаст, да када се одмах појавила, нађе себи преводиоца и њеном писцу не остаје ништа друго него да се захвали преводиоцу за услугу и његовом труду, али да треба пазити да имају услови којих се образовани свијет држи да се сваки умни рад сматра као својина писца. Ровински даље износи, да и кад писац не би задржао своја особита ауторска права, онај који жели да преводи једно дјело требало би да се обрати аутору ако не ради дозволе, а оно барем да му саопшти своју намјеру. Ровински наглашава да ово није празна учтивост већ да писац може дати преводиоцу врло корисне савјете приликом превода, саопштити му какве допуне и поправке да учини, те тако да једно дјело у преводу изађе у потпунијем и исправљеном издању. Осим тога напомиње Ровински сваки спис има свој предговор или увод, који се такође не пише ради саме голе форме, већ у њему писац излаже свој поглед на предмет и објашњава смјер и задатак, а заједно са тим и обавезе које је он узео на себе пред науком, читаатељем и критиком.²⁴⁶⁸

Ровински износи да за историју није нашао много новог материјала, него се зауставио на објашњавању неких чињеница, које су имали одлучан уплив на судбину Црне Горе, а које су одредиле њен даљи развитак, али које су се одазвале на народном карактеру и особинама живота Црногораца. У овакве чињенице Ровински убраја преношење Иван-бегове и митрополитске резиденције и др.²⁴⁶⁹ У општем излагању своје Историје, Ровински каже да се држао Димитрија Милаковића, старајући се да неке ствари попуни и поправи, а пропуштајући оно што је код њега изложено доста потпуно и истинито,²⁴⁷⁰ такође да излагање Историје треба гледати као на један дио у цјелом дјелу, који уз то није ни главни ни специјални, имајући у виду општи опис Црне Горе, па ни средстава за то нијесмо имали, закључује Ровински.²⁴⁷¹

---

²⁴⁶⁷ Л. Томановић, *Поводом новијех прилига к историји Црне Горе*, бр. 15, 3.

²⁴⁶⁸ П. А. Ровински, *Отворено писмо „Гласу Црногорца“ приликом превођења у истоме моје књиге о Црној Гори*, бр. 13, 1.

²⁴⁶⁹ *Исто*, 1.

²⁴⁷⁰ *Исто*, 1-2.

²⁴⁷¹ *Исто*, 2.

Ровински даље износи да је у уводу у Историју дао објашњења, која су читатељу потребна прије него што почне читати књигу, а то је био дужан учинити и преводилац. Међутим, истиче Ровински, „господин Д-ћ. (Марко Драговић) непоштујући права књижевне својине и занемаривши правила учтивости, без сваког предходног споразума са аутором (и ако је лако то могао учинити, пошто су и један и други у Црној Гори) узима његову књигу и почиње је преводити у подлистку *Гласа Црногорца* истргнувши један дио и не давши предходно читатељу никаквог појма о цијелом дјелу“.²⁴⁷²

Ровински мисли да преводилац није ни прочитао његову књигу, јер је на крају књиге ставио неке исправке текста на које преводилац није ни обратио пажњу. Тако у тексту књиге увукла се збрка око два града на Ободу и на Соколу (бријег или крш), збрка је дошла услед тога, наводи Ровински, што је изостављена свеза „и“ међу њима, и та је грешка исправљена на крају књиге. А док је преводилац ставио да се ради о једном те истом граду са два назива. Ровински каже да преводилац чини по некад непотребне и неумјесне поправке. Нпр. аутор каже да се по народном предању Марко за инат потурчио, а преводилац на то чини опаску: „колико је мене позната историја, не нађох доказа, да се је Марко потурчио“ и др. Ровински истиче да аутор то не каже него наводи само поглед народа на тај факт изражен у пословици, која гласи: „за инат се је и Марко потурчио,“ а не: „би се потурчио“. А оно објашњење што га даје преводилац, по нашем мишљењу, истиче Ровински познијег је постанка и скројено је ради поправке народне пословице, али остављајући на страну такво тумачење, Ровински изјављује да том примједбом господин преводилац сакати смисао текста и подмеће аутору, намјерно или ненамјерно, но у сваком случају то се подметање не може трпјети. Ровински каже да није у стању да прати превод који излази у *Гласу Црногорца*, јер је заузет другим послом и нема при себи своје књиге, али налази у преводу нетачности и нејасности, које такође не препоручују преводица.²⁴⁷³

Тако се у књизи каже, наводи Ровински, да народ признаје кнеза Лазара за свеца и познату Мајку Анђелију за свету, а преводилац их назива светитељем и светитељком. Али светитељ значи више духовни чин, епископ или архиепископ, што нијесу били ни Лазар ни Анђелија, зато их и аутор и назива светима. Шта је дакле побудило преводиоца да их назове светитељима, пита се Ровински. Па кад би се то баш и десило случајно у тексту,

---

²⁴⁷² П. А. Ровински, *Отворено писмо „Гласу Црногорца“ приликом превођења у истоме моје књиге о Црној Гори*, бр. 13, 2.

²⁴⁷³ Исто, 2.

преводац би морао то поправити или барем у примједби упозорити, истиче Ровински, који уз то наводи да и у књизи има много погрешака, што штампарских, што других које су се увукле услед тога, што се аутор налазио далеко од мјеста гдје се његова књига издала и добијајући коректуре, које је прегледао летимично да их не задржава и што скорије отпреми.²⁴⁷⁴

Такође, нема права преводац, напомиње Ровински, да прекраја особне именице, особито географске, које аутор узима из докумената или управо из народних уста. На примјер преводац пише Оцињ, дочим таквог назива нећете наћи ни у савременом народном говору, ни у историјским изворима, истиче Ровински, истина у Далмацији има Оцињ, али то не стоји ни у каквој свези са црногорским Улцином.²⁴⁷⁵ Ровински напомиње да он не узима на себе да ријешава питања српског изговарања и српске ортографије, али има право тражити да преводац своје изговарање, које веома далеко стоји од мога, не приписује мени, што више, не чинећи при томе никакве опаске, јер овако придијевање имена није превод него преиначење.²⁴⁷⁶

Ровински каже да уопште, узимајући за превођење било којег књижевног састава, треба га прије свега прочитати у цјелости, а да га поправљаш, треба не само прочитати га, него и простудирати, затим, то треба чинити потпуно савјесно, не изврћући смисао текста, с једном намјером „да истакнеш своју ни у чему другом истакнуту необразованост“. Ровински на крају закључује: „Нама је врло пријатно, да се књига преведе баш на српски језик; и ако би се нашао човјек који би се заузео за тај посао без сваке задње мисли, с том искључиво цјелу, да послужи своме народу преводом моје књиге, ако то она заслужије, то ми од наше стране можемо и готово смо учинити му све на руку. Подгорица, 16 марта 1891.“²⁴⁷⁷

Глас Црногорца доноси текст Јована Томића „Црнојевићи и Црна Гора (од 1479-1528)“ у више наставака. У *Гласу Црногорца* даје се један критички приступ Томићевом дјелу. Каже се да Томић почиње своју историјску расправу дјеловањем Ивана Црнојевића на бојном пољу 1474. године када је румелијски беглербег Сулејман-паша напао на Скадар који је био у млетачким рукама. У тексту се замјера што Томић не титулише

---

²⁴⁷⁴ П. А. Ровински, *Отворено писмо „Гласу Црногорца“ приликом превођења у истоме моје књиге о Црној Гори*, бр. 13, 2.

²⁴⁷⁵ *Исто*, 2-3.

²⁴⁷⁶ *Исто*, 3.

²⁴⁷⁷ *Исто*, 3.

зетског господара него га само просто назива Иван Црнојевић.²⁴⁷⁸ У тексту се наводи да је о судјеловању зетског господара у одбрани Скадра писао и један млетачки адмирал Малипјеро који је заједнички радио са Црнојевићем да се Скадар ослободи и наводи се да је, по Малипјеру, Е. Барбарић у римској *Rivista Militare Italiana* написао чланак под насловом „Опсада Скадра“.²⁴⁷⁹

Томићу се замјера што је написао да је за сво вријеме опсаде Скадра Иван Црнојевић ревносно вршио своју савезничку дужност, да је остао вјеран својој обавези и да је и даље својим радом знатно користио Млечићима у рату са Турцима, тј. „ту је Иван служио Млечићима за одређену му „плату“ - и то је оно што је г. Томић хтио доказати!²⁴⁸⁰ Томићев задатак је био истиче аутор текста, „да нам извади из главе, да је Иван Црнојевић био господар зетски, па да нам улије у главу, да је био „плаћеник“ млетачки...“.²⁴⁸¹

Аутор текста замјера Томићу што је нејсанним оставио: да ли је султан Мехмед истјерао из Црне Горе Ивана Црнојевића, или је Иван сам побјегао у Млетке? Као и то што је Иван баш морао ићи у Венецију да тражи помоћ „за повратак у своју земљу“ или „да отуд покушава дизати народ на Турке!“ када је могао наћи „склониште“ у Котору и Будви тада већ млетачким градовима, одакле је могао лакше и успјешније бунити народ на Турке и повратити се у своју земљу, него из Млетака.²⁴⁸²

Аутор овог критичког текста закључује да је оно што је слиједило, последије предаје Скадра, налази један неопоран факат: „да је Иван Црнојевић учествовао у одбрани Скадра као независни господар зетски, и да је као такав с Турцима ратовање наставио и пошто је република с њима мир била учинила: а баш то је оно, што се г. Томић до сада мучио на разне недозвољене начине да другачије прикаже!“²⁴⁸³

На какве је све прилике нашао Иван у Црној Гори по свом повратку у њу, не може се поуздано рећи, каже Томић, али је извјесно да су Турци владали њом. Томићу се замјера што није навео никаквих доказа за његову тврдњу да су Турци фактички владали у Црној Гори за вријеме Ивановог одсуства, а друго да су Турци збиља у њој владали, г. Томић не би био принуђен да призна, да се не може поуздано рећи на какве је све прилике

---

²⁴⁷⁸ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, бр. 31, 1.

²⁴⁷⁹ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, бр. 31, 1.

²⁴⁸⁰ *Исто*, 2.

²⁴⁸¹ *Исто*, бр. 32, 1.

²⁴⁸² *Исто*, 2.

²⁴⁸³ *Исто*, 2.

наишао Иван у Црној Гори по свом повратку у њу. То што се Иван тако слободно вратио у Црну Гору, најбољи је доказ да у његовом одсуству Турци нијесу владали у Црној Гори.²⁴⁸⁴

Томић каже да се поуздано не може знати шта је Иван радио у 1482. години. У тексту се наводи да г. Томић не вјерује рукопису *Il Campidoglio Veneto* у којој су књизи сакупљени грбови, родослови, поријекло знаменитих људи који је саставио Капилари, гдје пише да је Иван Црнојевић ратовао и следеће 1482. године и нанио знатне штете „непријатељима имена хришћанског“. Томић не вјерује Капиларију због тога што се Капилари служио „врло различитом грађом“ и што је изводио поријекло Црнојевића од грчких Комнена. Томићу се замјера што више пажње обраћа на Санудове биљешке, а не на Малипјера и Капиларија и да Томић „хоће да својим читаоцима улије у главу ... да је Црна Гора тада била султанова, да су с њом Турци управљали. ... Наш историчар не може схватити тај неоспорни факт, како се могао Иван Црнојевић налазити у Црној Гори г. 1482 и њом управљати и како је то све постигао!“²⁴⁸⁵

Аутор текста оштро негира Томићеву констатацију да је Иван Црнојевић по повратку у Црну Гору признао турску власт, дајући образложење између осталог и то да када је већ признао султанову власт зашто се није вратио у своју престоницу Жабљак и констатује да „Томић није изнио никаква доказа, да је Иван Црнојевић признао Султанову власт над Црном Гором; а да су његови закључци неосновани и све његово разлагање неозбиљно, и неприлично човјеку од науке, чим је хтио ту своју дрску тврдњу, да оправда.“²⁴⁸⁶

У тексту се истиче да је султан, освојивши Зету са престоницом државе Жабљаком, сматрао да је освојио све Црнојевићеве земље, али пошто је Иван Црнојевић у планинама засновао ново „државно биће, и ту своју самосталност и независност сачувао, то је уображено право султаново над Црном Гором ишчезло“. Г. Томић пред овом стварности затвара очи, па држи, да су они уговори и писма султанова „несумњиве чињенице и вјере достојни подаци“ султанове власти над Црном Гором, против најелементарнијих правних појмова и против здравог разума.²⁴⁸⁷

---

²⁴⁸⁴ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, бр. 33, 2.

²⁴⁸⁵ *Исто*, 3.

²⁴⁸⁶ *Исто*, бр. 34, 3.

²⁴⁸⁷ *Исто*, бр. 35, 2.

Аутор овог критичког текста напомиње у вези повеље Ивана Црнојевића, да ако икакав акт може доказати самосталност и независност једне земље и њеног господара, то доказује утврђивање својих граница са сусједном државом.²⁴⁸⁸ У тексту се даље износи садржај Хрисовуља Ивана Црнојевића, а помиње се и још један докуменат што је Република са Иваном Црнојевићем прије тога сачинила и који представља „уговор најма сврху неких земаља, које је била прије присвојила“. „Ова два уговора републике са господаром Црне Горе у току 1482, која су била одма у дјело приведена, најбоље су свједоцбе црногорске самосталности и независности баш те године, што уништава оно ничим неоправдано домишљање Томићево, да је Иван Црнојевић био признао власт Султанову над Црном Гором, прије него је република закључила уговор са Султаном Бајазитом 12 јануара 1482, и за то да није већ било потребно, да се на његове интересе постара у том уговору!“²⁴⁸⁹

Аутор текста уноси и идеолошку компоненту говорећи да: „Иван Црнојевић који је својим очима видио како је турска сила била притисла једну по једну све српске покрајине, у страховитом „бродолому српске државне лађе“, као оно „Ноје у ковчегу“ сабирао је последње „амблеме“ последње независне српске државице, колијевке и „дједине“ Немањића: на глави својој круну, а у особи својој власт владалачку, грб Немањића и столицу црквеног поглавара, која је у Зети, као за вријеме Немањића у великој држави српској, уз владоаца била прва државна чињеница. Те свете амблеме, које му је била грозна народна судбина у аманет повјерила, Иван Црнојевић носи у планински, до тада пусти зетски крај, гдје она „страшна поплава“ није могла допријети и на том „српском Арарату“ спасава их“.²⁴⁹⁰

Томићу се даље замјера што је написао да је ту (у Зети) хришћанство са папом на челу могло наћи ослонац, наводећи примјер при освајању Цариграда, гдје се увидјело да балканско хришћанство мрзи више папску тијару него ли турску чалму, и да је „западно хришћанство жешћи непријатељ источном хришћанству од самог себе“.²⁴⁹¹

Томићу се такође замјера што Цетињски манастир назива „скромним“, требао је да прочита опис манастира који даје М. Болица., да види план манастира у књизи „II

---

²⁴⁸⁸ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, бр. 35, 2.

²⁴⁸⁹ *Исто*, 3.

²⁴⁹⁰ *Исто*, бр. 36, 3.

²⁴⁹¹ *Исто*, 3.

Montenegro da relazioni dei provveditori veneti“, и да погледа у „Православној Споменици“ четирисотогодишњице ободске штампарије лотографске снимке архитектонских остатака тог манастира који се и данас налазе на Цетињу.²⁴⁹²

Замјера се Томићу што тврди да је Иван Црнојевић тражио допуштење од турског султана за женидбу његовог сина Ђурђа са Јелисаветом, кћерком млетачког властелина Антонија Ерица. Томић каже: „О оном првом (писму о женидби) млетачки сенат био је још раније по свој прилици обавјештен од свог баила на Порти, па очекујући повољне последице од таквог корака није ништа предузимао по тужбама которског провидура и властеле против Ивана.“ Аутор текста не пориче да је тражено од султана одобрење те женидбе али се пита ко је тражио то одобрење, Иван Црнојевић или млетачки сенат?²⁴⁹³ У тексту се наводи да је Иван Црнојевић женидбом свог наследника са млетачком властелинком уклонио непријатељство Млетачке Републике при крају свог живота.²⁴⁹⁴

У тексту се истиче да да је Томић себи поставио задатак, да на основу својих нових доказа, прикаже Ивана Црнојевића прије пада Скадра као плаћеника у служби млетачкој, а послјеје тога као турског санџак-бега. Г. Архимандрит И. Руварац у својој расправи „*Montenegrina*“ први је покушао да лиши Ивана Црнојевића суверене власти над Црном Гором и као доказ изнио је запис Ивановог писара Николе на књизи писаној 1486. године који гласи: „у дому благочастиваго и Богом хранимаго господара Зетскога господина Ивана Црнојевића а в дни и в царство зјело крепкаго и превисокаго измаилтскога Цара Султана Бајазита.“²⁴⁹⁵ Томић је ставио оно „благочастиваго и Богом хранимаго господара Зетскога“ и свео је тај запис на онај други му дио, сасвим споредни, који се обично налази у свим сличним записима, ради карактеристике времена, тако, да је у то доба била куга, у том запису би стајало „у вријеме страшне куге“, или нешто слично. Из тога записа је Руварац извео доказ да је Иван Црнојевић био султанов „клеветник“, истиче се у тексту и наводи да су аутори овога текста одговорили Руварцу у расправи „Г. Руварац и *Montenegrina*“.²⁴⁹⁶

---

²⁴⁹² Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, бр. 37, 2, напомена; *Il Montenegro Da relazioni dei provveditori veneti* (1687-1735), Рома М. DCCC. XCVI.

²⁴⁹³ *Исто*, бр. 37, 3; бр. 38, 2-3.

²⁴⁹⁴ *Исто*, бр. 37, 3; бр. 38, 3.

²⁴⁹⁵ *Исто*, бр. 39, 2.

²⁴⁹⁶ *Исто*, 2.

Томић је у свом разјашњавању наше историје, каже се у тексту, пронашао да ће бити најбоље прећутати оно „благочастиваго и Богом хранимаго господара Зетскога“ па прискаче у помоћ Руварцу: „Тај закључак покушао је оборити Л. Томановић у свом одговору архимандриту Руварцу, али је покушај узалудан, кад ево с других страна има се података, који изрично потврђују Руварчеву претпоставку. Наравно да и остали закључци др Томановића, који су с овим у вези, немају основа, и мислим да није потребно бавити се, доказујући да је Иван клеветник турског Цара, пошто ће се из даљег излагања видјети, да је и сам Иван тако мислио и радио.“ Г. Томић наводи да је Томановићев покушај да обори Руварчев закључак био узалудан; а да је то тако, наводи се у тексту, зашто би г. Томић онако преполовио запис Николе дјака, и ону Руварчеву аргументацију Милешевским записом замијенио својим аргументацијама, од којих је она Руварчева боља, јер бар привидно за час има смисла, истиче се у тексту. Ми смо видјели, наводи се у тексту, да г. Томић није могао успјети, да нађе доказа, да је Иван Црнојевић икад признао турску власт над Црном Гором, него је био принуђен да то доказује таквим аргументацијама, да му нимало не завидимо на части, коју је себи са тим стекао међу ученим људима.²⁴⁹⁷

Томић при завршетку његове расправе побија г. Руварца који пише да је Иван Црнојевић умро као монах Јов, следећим документима: сенатским писмом од 12. јула 1490. године које је било управљено *Domino Ivano Cernoevich* и другим писмом од истог дана провидуру которском у коме сенат исто тако назива Ивана, одакле Томић утврђује да се „у последњим вијестима пред смрт о Ивану говори као о свјетовном господару, као и сенатским писмом провидуру которском приликом смрти Иванове, у ком се Иван назива „*Signor Ivan Cernoevich*“; сенатским писмом баилу у Цариграду, из кога Томић наводи како сенат јавља свом дипломатском представнику на порти да је Иван Црнојевић умро „оставивши власт и господство (*dominio et Signoria*) Ђорђу, свом првородном сину“; повељом Ђорђа Црнојевића од 14. децембра 1493. године Голубовцима, у којој вели: „случис господину Ивану смрт а ја господин Ђорђе син Иванов милостију Божијеју остах на његово мјесто господствовати“.²⁴⁹⁸ Овим документима је хтио Томић доказати да Иван Црнојевић није умро као монах Јов него као „свјетовни господар“.

---

²⁴⁹⁷ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, бр. 39, 2.

²⁴⁹⁸ Исто, 2-3.

На крају, резимирајући резултате опажања на радњи г. Томића аутори овог критичког текста констатују да Томић „невјерно“ цитира Малипјера и запис Николе дјака и несавјесно проводи документе на штету независности Ивана Црнојевића; Томић није изнио апсолутно никаква доказа да је Иван Црнојевић икад признао над собом власт султанову, него се Томић само томе домишља, казујући: „биће“ - „може се узети“ - „по свој прилици“ против јасних докумената који изрично називају Ивана Црнојевића: „Господар“ - „*Signor*“ (како Млечићи титулишу сваког владоца па и султана) признајући му *Dominio et Signoria*, чим се може изразити суверенска власт једног независног владоца; Томић не обраћа пажњу на археологију, која је једно око историје, јер архитектонски остаци Иванових грађевина на Цетињу са Душановим грбом, који се на Цетињу и данас налазе, рјечито говоре о великој мисли којом је овај последњи независни српски владалац основао Цетиње; Томић не обраћа пажњу ни на хронологију, што обара његове закључке, као што смо видјели при опсади Скадра и приликом напада Ђорђа Црнојевића на млетачку границу у Боки. На крају се аутор текста обраћа Јовану Томићу са цитирањем поеме о паду фиорентинске републике: „остављам жетву недотакнуту - вели - ономе који узоће да у њу уложи снажну руку. Али који год у себи не осјећа дух велик, нек се стиди да је на њу пружи; последњи издисаји слободе једног народа свети су као ковчег Божији: нек се сјети Узе, Хисторична драма и народна појема, као лук Одисејев, убијају сваког, ко их узме у руке а не превије их.“ „Нека г. Томић сада сам размишља је ли се то на њему обистинило..., истиче се на крају овог дугог критичког текста.²⁴⁹⁹

Црквена историја

У расправи идеолошког карактера Савић Марковић Штедимлија говори о Светом Сави и Петру II Петровићу Његошу. Говорећи о српској средњовјековној цркви Штедимлија истиче да је она била потчињена држави, била у њеној служби, и каже: „Онај задатак што су га на границама и бојним пољанама обављали војници, у земљи су обављали свештеници“. Штедимлија истиче да су Срби примили хришћанство одозго,

---

²⁴⁹⁹ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, бр. 39, 3.

наметнуто им је ауторитетом државне власти и да су Ћирило и Методије дошли у славенске земље да проповиједају хришћанство на позив владара, а не на позив народа.²⁵⁰⁰

Говорећи о Светом Сави, Штедимлија наводи Јиречека који каже да се он закалуђерио из таштине, а не из побожности. Штедимлија такође истиче да није разјашњено питање да ли је Свети Сава учествовао у стварању завјере противу неких сусједних господара, са којима се нијесу слагала његова браћа и синовци, који су се налазили на престолу српске државе, али је извјесно да није био далеко од тих завјера, организованих противу живота страних великаша.²⁵⁰¹

Штедимлија каже да ни Немања, ни син му Свети Сава нијесу идући за хришћанством тражили праву вјеру него само за државу корисну вјеру, а корисна је била само она која је ишла за тим да учврсти државну власт владара.²⁵⁰²

Даље Штедимлија истиче да је Црква била једна државна сила. Уосталом, Свети Сава је државном силом извршио „револуционарни преврат у цркви“, када је збацио грчке владике са своје територије и поставио прво себе, па онда своје људе. Само што је та револуција долазила одозго. Богумили нијесу били револуционари, истиче Штедимлија, нијесу дјеловали противу државе, него су само ширили нову вјеру на темељу Христовог учења.²⁵⁰³

У приказу чланка „Владике зетске и црногорске“ аутор приказа (П. А. Ровински) осврће се на ставове Илариона Руварца.²⁵⁰⁴ Ровински сматра, на основу мишљења Руварца, да су под духовну јурисдикцију митрополита, који је столовао на Цетињу били подложни само Црна Гора и Приморје, а за Зету да је била посебна митрополија на Врањини и то од 1560. године када су Турци сасвим завладали Зетом као и да је митрополија на Цетињу пренешена не са Врањине него из Крајине, да произилази да су још у вријеме Ивана Црнојевића постојале двије митрополије, од којих једна Крајинска пренешена на Цетиње, а друга Врањинска остала је на првом мјесту.²⁵⁰⁵

Ровински наводи да по историјским документима знамо само за једну архиепископију или митрополију Зетску чија се јурисдикција ширила као и границе зетске

---

²⁵⁰⁰ С. М. Штедимлија, *Његош или Свети Сава*, бр. 1, 11.

²⁵⁰¹ *Исто*, 11.

²⁵⁰² *Исто*, 11.

²⁵⁰³ *Исто*, 11.

²⁵⁰⁴ Р-ц, *К* чланку „Владике зетске и црногорске“, св. IV, 129-137.

²⁵⁰⁵ *Исто*, 131.

државе: испрва када је зетска држава била само до Скадарског блата (Скадарског језера) и резиденцијом њених господара била Подгорица, тамо је била и митрополија (на Дрепи), због тога што су власт световна и духовна увјек биле једна до друге и нијесу се удаљавале; кад су иза тога Балшићи проширили своју власт за Авлону (1385.) тада је средиштем државе постао Скадар и његова се околина назвала Доњом Зетом. И ако Балшићи нијесу могли стално држати под собом Скадар, а они су имали још своју другу резиденцију близу њега у Улцињу, гдје је била и ковница новца у вријеме Балше III. Крајем XIV и почетком XV вијека спомињу се зетски митрополити у Крајини. Године 1421. завладали су Скадром Млечани, који га 1478. године предају Турцима. До овога времена могла је стајати тамо митрополија, али кад су Крајином завладали Турци, а Улцињом Млечани, не мислимо да би то било могуће, каже аутор приказа. За Стефана Црнојевића се зна да се упоао (1471.) у свом манастиру на ријечком Кому (близу Врађине). Стефан и његов син Иван Црнојевић имали су престоницу у граду Жабљаку. Тада је морала прећи и митрополија из Крајине на Врађину. Дакле, све је то једна иста зетска митрополија, закључује Ровински. Из хрисовуље Ивана Црнојевића произилази да је митрополит цетињски у исто вријеме био и зетски.²⁵⁰⁶ Вавила је сигурно остао на Врађини, а кад је умро Висарион, заузео је његово мјесто на Цетињу и постао митрополит зетски, сматра Ровински.²⁵⁰⁷

Критика извора

Глас Боке доноси одговор Антуна С. Дабиновића проф. А. Соловјеву. Дабиновић се осврће на Соловјеве изреке да је први задатак науке утврдити аутентичност извора и расчистити питање о фалсификатима (нпр. Душанове повеље Котору, Паштровске привилегије од Константина и Јустинијана). Али ствар није ни издалека готова, каже Дабиновић кад утврдимо да је један спис фалсификат. Ту почиње тек она научна метода, за коју је Соловјев мислио да је нијесам стекао као слушалац палеографије и дипломатике у Паризу, јер кад баш имамо пред собом нешто што сматрамо фалсификатом, треба тек да испитамо околности, под којима је тај фалсификат настао. Кад наине држимо пред очима, да је которски канцелар *de Puclli* систематски уништавао све исправе и повеље, које би се

²⁵⁰⁶ Р-Ц, *К* чланку „Владике зетске и црногорске“, св. IV, 131.

²⁵⁰⁷ *исто*, 132.

могле косити са његовим тајним уговорима са сељацима отока св. Михаило, онда се нећемо чудити, да су которани, до душе накнадно, изградили те исправе, али ћемо бити веома неопрезни закључујући, да све тврдње садржане у тим документима морају бити неистините.²⁵⁰⁸

И Паштровска привилегија не мора бити једна бајка. „Ми знамо да су се Паштровићи називали насловом „племенити комунитади“ и да су имали све до недавно право на неке „мауне“ у Цариграду. Нећу да улазим у питање истовјетности „Староставника“ и „Душановог законика“, али зар не би користило самој ствари, да будемо начисто, - кад већ знамо, да се византијска *nobilitas* додијелјивала потписивачима државног зајма у доба Алексија Комнена, јесу ли Паштровићи збиља постигли од тог цара оно што су постигли касније од Млечана ради свог држања према Стефану Лазаревићу“, истиче Дабиновић.²⁵⁰⁹

Дабиновић се осврће на издање „Грбаљског статута“ који је приредио Вук Врчевић и то приликом каже да се јако боји за г. Соловјева, да су његове тврдње основане на једној прилично смионој претпоставци: да је на сами Митровдан 1427. године, непосредно иза изгласавања Грбаљског статута, цијели Грбаљ пао жртвом једног ужасног катаклизма, који га је коначно истријебио са површине земаљске. Јер би само у том случају Грбаљски статут морао носити у години 1851. све језичне, етнографске, валутарне, димензионалне особине једног списка састављена о Митрову дану 1427. године. Но, у колико сам обавјештен, тај катаклизам није нигдје забиљежен, премда которски архив у Задру има списе из године 1309., и Грбаљ опстоји и дан данас.²⁵¹⁰ На крају Дабиновић закључује свој одговор у сврси науке, ријечима које Проспер упућује Аријелу. „*Be free, and fare thou well*“ (Буди слободан и владај се јуначки).²⁵¹¹

У XVIII књизи *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, св. 1-2, Београд 1938,²⁵¹² изашла је расправа „О лажној повељи цара Стефана Душана кир Датајку Медину“, из пера професора љубљанског Универзитета др Николе Радојчића. Ову повељу објавио је у спису *Auspiciousissime nozze dei conti Giuseppe - Giuseppina Medin* 1878. године проф. А. Медин, италијански историчар књижевности, а прештампана је 1906. године и у

²⁵⁰⁸ А. С. Дабиновић, *Одговор г. А. С. Дабиновића проф. г. Соловјеву*, бр. 65, 2-3.

²⁵⁰⁹ *Исто*, 2-3.

²⁵¹⁰ *Исто*, 3.

²⁵¹¹ *Исто*, 3.

²⁵¹² П. Шеровић, *О лажној повељи цара Душана кир Датајку Медину*, бр. 1-4, 48-49.

књизи Ј. Грималди, у којој је изнесена историја разних источних владара и деспота. Проф. А. Медин је хтио споменути списом да упозори своје рођаке прилоком њиховог вјенчања на племићко поријекло Медина. Никола Радојчић каже да је њему италијанска повеља цара Душана кир Датајку Медину била позната и из заоставштине Илариона Руварца, коју је њему предао брат Иларионов, Димитрије.²⁵¹³

Од многобројних тешких питања којима се бавио Иларион Руварац, како наводи Радојчић, било је једно од најтежих оно о фалсификованим которским повељама, те се много трудио, да скупи о томе што потпунију грађу. Сам је казао, да је о овим повељама написао расправу, али је оклијевао да је објави, јер се надао да ће му успјети да прибави оригинале. Руварац је годинама скупљао изворе помоћу којих је желио да ријешава научна питања која су га занимала. Тако је Руварцу послао и многе преписе разних повеља из Боке угледни Которанин, познати родољуб др Јово Стефановић, који се много бавио домаћом повијести, те му је 1893. године послао и препис ове повеље. Руварац је на томе препису написао између осталог и биљешку: Cf. Luccari 56 et 57. Из тога се види да је Руварац гледао у Лукарија извор фалсификата. С тога је г. Радојчић издао препис ове фалсификоване повеље који је учињен у Котору 1729. Године, а у чију се вјеродостојност раније није сумњало, упоредо са текстом из Лукаријева *Copioso ristretto de gli annali di Rausa* 1605. године, страна 56-59, 61, из чега се види да је Руварчево мишљење тачно.²⁵¹⁴

Иларион Руварац је мислио да је фалсификована повеља настала почетком XVII вијека, када је настојао Срећко Медин и другови, да се дочепују имања св. Марије Ратачке. Већина фалсификата, каже Радојчић, настају с том сврхом, да се докаже право на имање, те је Руварац добро чинио, када је мотив овог фалсификату тражио и у таквим разлозима.²⁵¹⁵

Радојчић не зна од куда је писац фалсификоване повеље узео име Датајко, а ријечју кир (господин) хтио је дати знак аутентичности овом свом саставу као да је тобоже настао на истоку. Титулу протовестијара преписао је писац ове повеље из Лукарија који спомиње Николу Бућу, протовестијара цара Душана.²⁵¹⁶

---

²⁵¹³ П. Шеровић, *О лажној повељи цара Душана кир Датајку Медину*, бр. 1-4, 48.

²⁵¹⁴ *Исто*, 48.

²⁵¹⁵ *Исто*, 48.

²⁵¹⁶ *Исто*, 48-49.

3. СТРАНЦИ О ЦРНОЈ ГОРИ

Странци су доста писали о Црној Гори. *Записи* су доносили у преводу неке од текстова о Црној Гори и Црногорцима.²⁵¹⁷ У једном од чланака који је преузет из књиге „*Juren de la Graviere: La station du Levant*“ (Paris 1876, t. II, 294-311), пише да су Црногорци српско племе, наводећи да су Србија и Црна Гора некада биле дјелови једне државе. Држава Душана Силног простирала се од обала Јадрана до граница Тракије и од обала Дунава и Саве до граница Грчке. И поред свих најезда Мађара и навала Бугара Срби су били још господари Босне, Арбаније и Македоније, у вријеме кад су ђеновски бродови искрцали Муратову војску у Европу. Нападнута од свих нових непријатеља војска кнеза Лазара била је готово уништена на Косову Пољу 15. јуна 1389. године. Даље се пише да је Косовска битка остала за сав народ српски „велика корота“, па ипак сами тај пораз није могао бацити у ропство један народ, навикнут на ратове и борбе кроз пет вјекова. Крајем XV вијека Србија, Босна, Албанија и Херцеговина биле су под влашћу Турака. Једина кнежевина Зета, смањивана постепено од стране Млечана и Турака, се очувала у кршевитим горама, које се издижу над будванским и которским заливом „с крсташ-барјаком заставу независности“.²⁵¹⁸

Записи су донијели и текст В. Дентона „Неколико дана у Црној Гори“ у којем Дентон између осталог доноси прилоге из средњег вијека.²⁵¹⁹ Дентон пише да је у вријеме српске монархије, када је Црна Гора била један њен дио, овом земљом управљао бан или губернатор, који је сједио у Жабљаку. Када се догодила несрећна битка на Косову (1389) тада је био старјешина у Црној Гори био Балша, зет Лазара, књаза или цара српског. Кад је српска независност пропала на овом злокобном пољу, бан црногорски сачувао је слободу своје земље у „гудурама црних гора“, те је стога постао самосталан владар. Управа у кнежевини је остала у рукама породице овог кнеза до близу краја петнаестог вијека, но тада изнурен непрестаном борбом са Турцима, Ђурађ Црнојевић клонувши духом отишао је за Италију гдје је и умро. По његовом одласку премда је народ био кадар одржати своју независност, опет су црногорске границе постале јако скучене и

²⁵¹⁷ *Странци о Црној Гори и Црногорцима, Црногорци*, св. 2, 89-92.

²⁵¹⁸ *Исто*, 89.

²⁵¹⁹ В. Дентон, *Странци о Црној Гори и Црногорцима, Неколико дана у Црној Гори*, *Записи*, XVIII/1937, св. 2, 79-89.

становници кнежевине били потиснути од приморја и богатих долина. Жабљак већ није био безбједна престоница због тога што је био врло близу турске границе, а Турска је тада била у својој највећој снази. Иван, отац Ђурђа Црнојевића, био је принуђен да се пресели на Цетиње, мјесто које је било мање приступачно Турцима. Кад је последњи кнез побјегао и одрекао се своје владавине, народ се прибрао око свог владике, који је дао вјеру да их неће оставити, те је од тада постао њихов вођа и управитељ како у духовним тако и у свјетовним пословима.²⁵²⁰

Душан Вуксан наводи да се први чланак о Црној Гори налази у *Летонису Матице Српске* књ. 2 и 7 у Будиму 1825/26. године. Чланак је написао или боље рећи потписао Д. Владислављев, јер чланак није нимало оригиналан. Чланак се састоји из два дијела: први је историјско географски опис Црне Горе, други дио говори о неким обичајима у Црној Гори и он је преведен из Вијалиног списка *Voyge historique e politique au Montenegro*. Душан Вуксан доноси тај текст у *Записима*.²⁵²¹ Дјелови текста односе се и на средњовјековни период. У тексту се наводи да се цијела земља црногорска састоји из високих планина, које леже између турске Албаније и илирске Далмације, од „долине Гарбе“ јужно, дуж босанске Херцеговине, до предјела Кастела Нова, а источно до области которске. Црна Гора је своје име добила по свој прилици од „грдних планина“ на којима расту високе јеле, изгледајући нарочито зими црне и дајући читавом предјелу неки „ужасни црнила вид“. Италијани су касније превели ово име *Montenegro* или *Monte nero*. Када је ово име - Црна Гора - постало не може се знати, наводи се у тексту јер се то „ни у каквом писарељу древности или средњег вијека не налази“.²⁵²²

У вријеме велике сеобе народа наводи се у тексту, нападали су на ово подручје Готи, а у VI вијеку су је освојили „славенска покољења“, послије њих је потпала Црна Гора под грчко царство, а потом под српске краљеве који су Босну, Бугарску и дио старе Далмације за себе покорили. Послије пада српског престола остала је Црна Гора као и друге сусједне земље под својим мањим поглаварима и кнезовима, који су са венецијанском републиком у тјешњи савез ступали. У овај период пада и живот и једног великог јунака, славног Кастриоте, Скендербега, који је славом својих јуначких дјела читаву Европу до „удивљенија“ довео био и који се на неки начин може сматрати као

²⁵²⁰ В. Дентон, *Странци о Црној Гори и Црногорцима, Неколико дана у Црној Гори*, св. 2, 85.

²⁵²¹ Д. Вуксан, *Чланци о Црној Гори и Црногорцима, Црногорци, Записи, XVIII/1937*, св. 5, 273-279.

²⁵²² Исто, 274.

прави јунак од Епира и Црне Горе (умро 1467). Послије његове смрти освојио је Мухамед II Албанију и од 1488. године сматрају Турци Црну Гору, као дио Албаније који њима припада. Црногорци никад нијесу били под влашћу Турака, него су са њима били у непрекидној борби и често Млечанима помагали против Турака. У тексту се наводи да су до 1516. године у Црној Гори владали херцези Чарнојевићи.²⁵²³

У приказу књиге Леополда Ранкеа о српској револуцији (*Die serbische Revolution* 1829),²⁵²⁴ Петар Поповић напомиње да се овај познати њемачки историчар није специјално бавио историјом Црне Горе и нема ни један рад који би био искључиво њој посвећен.²⁵²⁵ У дјелу *Die serbische Revolution* Поповић истиче да Ранке није ушао непосредно у ствар, него је направио један увод у коме се осврнуо на нашу народну прошлост. У том осврту који чине прве четири главе његовог дјела и који је уосталом врло сумаран, писац је поменуо свега четири догађаја који се односе на прошлост Зете, односно Црне Горе. Од тога два се односе на средњовјековни период. У првој глави он је споменуо ослобођење Зете под Стефаном Војиславом (Доброславом). У тој борби за ослобођење нарочито је истакао византијски напад на Зету, који он ставља у 1043. годину и којему с правом придаје велики значај. У истој глави Ранке је поменуо и везе између папске столице и Зете у којима он види потврђивање папских права на илирске области. „Први је папа Гргур VII поздравио као краља једног великог жупана“ (!). И ако му не помиње име, истиче Поповић, јасно је да се ради о крунисању зетског краља Михаила, кога је папа Гргур VII назвао „не само краљем, него и сином“. Папе су се надале да ће привући Србе к себи. У том су се превариле и Ранке објашњава зашто је то тако било.²⁵²⁶

О средњовјековној Зети писали су многи стари српски часописи. Тако *Записи* доносе текст „Црна Гора у XVIII вијеку“ преузет из часописа *Сербска пчела* (год. IX-X, 1838/9.) који је излазио у Пешти.²⁵²⁷ У тексту се наводи Зета или Зента, у старим повјесницама називана Диоклеа или Диоклитија, која је добила име по граду Дукљи. Стари српски рукописи говоре да је град сазидао римски цара Диоклецијан за спомен свом „отечеству“, али га је Стефан Немања краљ и обновитељ „владенија“ српског разорио.

²⁵²³ Д. Вуксан, *Чланци о Црној Гори и Црногорцима, Црногорци*, св. 5, 275.

²⁵²⁴ П. Поповић, *Ранке о Црној Гори*, *Записи*, XI/1938, књ. XIX, св. 1, 139-148; Leopold von Ranke, *Die serbische Revolution*, Hamburg- Gotha 1829.

²⁵²⁵ П. Поповић, *Ранке о Црној Гори*, св. 1, 139.

²⁵²⁶ *Исто*, 140.

²⁵²⁷ *Црна Гора у XVIII вијеку, Стари српски часописи о Црној Гори и Црногорцима*, књ. XIX, св. 2, 216-220.

Даље се наводи да се „владеније зетско простирало с источне стране ка западу од границе албанске до Далмације, а са сјеверне стране од Херцеговине к „полдну“ до Јадранског мора“. Због топле и пријатне климе и језера којег називају Блатним, српски краљеви и цареви, по већој части, зиме су у Зети проводили.²⁵²⁸ Црна Гора се звала Зетом до времена и владавине зетског кнеза Ивана II Црнојевића. У тексту се наводе подаци из љетописа који се налазе у Цетињском манастиру да је Зета одувјек имала своје „владатељне кнезове“. Баоша или Балса Страшимир је зетски кнез који је по истим љетописима потицао од Немањића.²⁵²⁹

Иван II Црнојевић је због турске опасности премјестио своју столицу из града Жабљака, из Зете у Црну Гору, гдје је у Ријечкој нахији саградио „град ком тврђаву својим именом назва – Црнојевића Ријека, која се и до данас (1774) тим именом назива“. По смрти кнеза Ивана II наслиједио га је Георгије, који је умро без наследника, а мјесто њега власт је узео његов брат од стрица Стефан, чији је отац Георгије 1450. године погинуо на Ћемовском пољу. Стефан је оставио иза себе сина Ивана III Црнојевића који је владао у Црној Гори до 1515. године. Тако дакле, „владеније зетско продужило се до Ивана II Црнојевића, а наследници његови називали су се зетским и црногорским кнезовима“.²⁵³⁰

---

²⁵²⁸ *Црна Гора у XVIII вијеку, Стари српски часописи о Црној Гори и Црногорцима*, св. 2, 216.

²⁵²⁹ *Исто*, 217.

²⁵³⁰ *Исто*, 217.

4. НАСТАВА ИСТОРИЈЕ

У периодици су заступљене и наставно – педагошке теме. Објављивани су програми историје за основне школе са коментарима.

У часопису *Просвјета* објављивана је грађа за предавања у основним школама. Један такав текст написао је учитељ, јеромонах Никифор, о цару Константину и царици Јелени, обухватајући период од 306-336. године. У тексту је изложена грађа за предавања у IV разреду основне школе од радова учитељског удружења Морачке нахије. У тексту је описан живот и дјелатност цара Константина и његове мајке Јелене, истичући њихов значај за хришћанску цркву.²⁵³¹

У наставном плану и програму за предавање опште историје у цетињској гимназији, тематика средњег вијека изучавана је у III разреду. У трећем разреду гимназије изучаван је средњи вијек у својим главним цртама: Сеоба народа и пропаст Западно Римског царства; Преглед држава које су Германи основали на рушевинама Западно Римске царевине; Византија и Арапи; Доба Каролинга; Борба царева и папа; Гвелфи и Гибелини; Крсташке војне на истоку и западу; Француска, Енглеска и Шпанија у другој половини средњег вијека; Германија у вријеме Хабзбурга; Италија и Скандинавија; Словени и пропаст Источне Римске царевине; Начин живљења у средњем вијеку. Многе од ових тема односиле су се и на јужнословенско подручје.²⁵³²

У једном тексту стручног карактера донијет је реферат Ђура Поповића за „Српску историју“ за III и IV разред коју су писали Лазар Перовић и Мило Ковачевић. Поповић је детаљно, страну по страну изнио критике и погрешке на рукопис и послао К. Ц. Школској Комисији.²⁵³³ У *Просвјети* је дат реферат у цјелости, у којем је посебна пажња обрађена на средњовјековни период националне историје, Балшиће и Ивана и Ђурађа Црнојевића.²⁵³⁴ Реферат на други дио Српске Историје од М. Ковачевића и Л. Перовића (за III разред основних школа, такође обрађује средњовјековну националну историју:

---

²⁵³¹ Ј. Никифор, *О цару Константину и царици Јелени*, св. IX, 499-507.

²⁵³² Ж. Драговић, *Наставни план и програм за предавање опште историје и географије у Гимназији*, *Просвјета*, II/1890, 287.

²⁵³³ *Раџ К. Ц. Школске Комисије*, *Просвјета*, IX/1898, св. IX и X, 568- 578.

²⁵³⁴ *Исто*, 569- 573.

Балшиће, деспота Стефана, Црнојевиће.²⁵³⁵ Дајући основне напомене око садржаја, аутор реферата, детаљно даје осврт на дио гдје се пише о Балшићима и Црнојевићима.²⁵³⁶ У реферату на први дио Српске историје од М. Ковачевића и Л. Перовића за IV разред основних школа, дата је национална историја српског народа од досељавања Словена до Милана Обреновића.²⁵³⁷ Средњовјековном периоду српске историје дат је велики простор, у којем су описани: Срби у старо вријеме (у оквиру овод дијела обрађено је и примање хришћанства код Срба), Срби под првим својим владарима жупанима и краљевима (ту су обрађени и Војислављевићи), Срби под владавином Немањића и Доба српске изнемоглости и распадања. У оквиру ових цјелина обрађена је историја средњовјековне Босне и Херцеговине.²⁵³⁸

У нацрту наставног плана за четвороразредну основну школу дат је и наставни програм за историју. У другом разреду предвиђено је да се уче Срби у словенској заједници; Срби у новој постојбини под жупанима, и то све у причама. За трећи разред предвиђени су Немањићи; распад државе; Кнез Лазар и владоци послије њега до коначне пропасти државе. У четвртом разреду од средњовјековних тема изучавана је Историја Зете - Црне Горе од почетка владања Балшића и Црнојевићи.²⁵³⁹

---

²⁵³⁵ Реферат на други дио Српске Историје од М. Ковачевића и Л. Перовића (за III разред основних школа)- донесен на V редовној скупштини Учитељског Удружења Ријечке нахије, Просвјета, XI/1900, св. VI, 338-344.

²⁵³⁶ Исто, 339-342.

²⁵³⁷ Реферат на први дио Српске Историје од М. Ковачевића и Л. Перовића за IV разред основних школа/ донесен на VI редовној скупштини учитељског Удружења Ријечке нахије, Просвјета, XI/1900, св. XI и XII, 642-650.

²⁵³⁸ Исто, 642-648.

²⁵³⁹ С. Вулетић, *Нацрт наставног плана за четворо-разредну основну школу*, XXXI/1902, бр. 30, 2.

ЗАКЉУЧАК

У временском интервалу од 1835. године до 1941. године, који обухвата период од 106 година, на територији данашње Црне Горе излазило је око 250 наслова периодичних публикација, различитих по свом програмском садржају. Само у једном мањем броју периодичних публикација објављиване су средњовјековне теме. Прегледањем периодичних публикација установљено је да су оне присутне присутне у 26 наслова: *Боки, великом илустрованом календару; Гласу Боке; Гласу Црногорца; Гласнику Народног универзитета Боке Которске; Годишњаку наставника подгоричке гимназије; Грлици; Дану; Епохи; Записима; Зети; Зети, календару; Зетском гласнику; Ловћенском одјеку; Лучи; Младој Зети; Новој Зети; Орлићу; Пастиру; Просвјети; Слободној мисли; Уставности; Цетињском вјеснику; Црној Гори; Црногорки; Шематизму православне епархије бококоторско-дубровачке и Catalogus Cleri in diocesi catharensi existentis ineute anno biss MDCCXLIV.*

У раду је обрађено 458 текстова у којима је заступљена средњовјековна тематика, од којих је највећи број објављен у следећим часописима: *Гласу Црногорца* (107), *Зетском гласнику* (78), *Записима* (60), *Просвјети* (50), *Гласу Боке* (27), *Гласнику Народног универзитета Боке Которске* (26) и *Зети* (26).

Може се констатовати да је у временском периоду од 1835. године до краја Првог свјетског рата објављен мањи број средњовјековних текстова него у краћем временском периоду од 1918. године до почетка Другог светског рата у Краљевини Југославији 1941. године.

Велики број аутора, око 150, писао је и објављивао чланке из средњовјековне историје на страницама периодике у посматраном периоду. Највећи број текстова објавили су: Андрија Јовићевић (30), Душан Вуксан (17), Лазар Томановић (16), Илија Радуловић (15), Петар Шеровић (13), Марко Драговић (11), Павле А. Ровински (9), Филип Радичевић (9), Ристо Драгићевић (8), Иво Стјепчевић (6), Дионисије Миковић (6), Иларион Руварац (6), Младен Црногорчевић (5), Ђорђе Стратимировић (5) и Савић Марковић Штедимлија (5).

У периодици је писано о разноврсним темама из средњовјековне историје Јужних Словена.

Велики број текстова односи се на историју средњовјековне Дукље - Зете и на српске средњовјековне династије које су владале тим просторима, или неким њеним дјеловима, у средњем вијеку: Војислављевиће, Немањиће, Балшиће, Бранковиће, Косаче и Црнојевиће. Најзначајније текстове о средњовјековној Зети писали су: Петар I Петровић, Миховил Павлиновић, Павле Аполонович Ровински, Мираш Вукић, Ђорђе Стратимировић, Миленко Вукићевић, Блажо Радовић, Лазар Томановић, Томо Ораовац, Балтазар Богишић, Ристо Драгићевић, Петар Д. Шеровић, Савић Марковић Штедимлија, Миливоје Матовић, Илија Радуловић, Фран Милобар и др. О Бранковићима су писали: Пантелија С. Срећковић и Стојан Новаковић. *Глас Црногорца* доноси текстове: бечког часописа *Парламантер* о Немањићима, италијанског часописа *Rivista Militere Italiana* о Црнојевићима, као и одломке из Јиречекове „Историје Срба“.

Аутори текстова истичу српски карактер средњовјековне Дукље – Зете, поткрепљујући своје ставове њима доступним историјским изворима. Посебну пажњу су поклањали имену и границама средњовјековне Зете, политичким, друштвеним и привредним односима у средњовјековној Зети.

За Дукљу – Зету се истиче да је постала прва српска краљевина у доба владавине Војислављевића (1077). О Војислављевићима се пише као о српској владарској династији. Аутори текстова о Војислављевићима истичу осамостаљење Дукље од византијске власти, уздицање у ранг краљевине, стварање самосталне црквене организације (Барска надбискупија), поклањајући при том највише пажњу тројници владара: Војиславу, Михаилу и Бодину.

Говорећи о држави Немањића, истраживачи су посебну пажњу обратили на период Српског Царства, истичући да је оно, не само у погледу снаге него и културе, имало све атрибуте правне државе ондашњег доба (бечки *Парламантер*), као и да је оно, због своје разнородности, носило само у себи зачетке свог распада (Ровински). Писано је и о традицији Немањића у Боки Которској, гдје се Немањићи јављају као ктитори многих цркава и манастира.

О властеоској породици Балшића написан је велики број текстова. У њима се посебно истиче њихово поријекло, један број аутора заступа њихово анжујско поријекло,

док други дио то побија, истичући да потичу од домаће властеле. Такође, аутори се не слажу ни око периода владавине Балшића у Зети, наводећи различите датуме. Неки од њих почетак владавине Балшића везују за смрт цара Душана (1355), а крај за смрт деспота Стефана Лазаревића (1427), док други (Стратимировић и Драгићевић) наводе да су Балшићи владали Зетом од 1360. до 1421. године. Описујући владавину Балшића поједини аутори (Петровић, Стратимировић, Павлиновић, Вукић) сматрају 1367. годину као граничну у односу на централну власт у Српском Царству, тј. да су од те године Балшићи самодржавни господари у Зети. Они су следбеници мишљења романтичарске историографије да је 1367. године краљ Вукашин Мрњавчевић убио цара Уроша. Овај сукоб између романтичара и критичке историографије је на основу грађе из Дубровачког архива окончао К. Лиречек. Описани су односи Балшића са Котором и Дубровником, босанским владарем Твртком Котроманићем, околним обласним господарима и државама. Главне теме биле су: „наводно учешће“ Ђурађа II Стратимировића у Косовском боју и питање „невјерства“ Вука Бранковића. Такође неки аутори (Петровић, Павлиновић, Ровински, Вукић) наводили су крвну везу између Балшића и Црнојевића мијешајући Стефаницу Црнојевића са Стефаном Балшићем Марамонтем, сматрајући да се након смрти деспота Стефана Лазаревића (1427) Ђурађ Бранковић, који је до тада управљао Зетом, вратио у Србију да заузме српски престо, а да су Зећани позвали из Напуља Стефана Црнојевића да се врати. Једино Р. Драгићевић не наводи ту крвну везу између Балшића и Црнојевића те истиче да је Балшин наследник у Зети био његов ујак деспот Стефан Лазаревић, а касније деспот Ђурађ Бранковић.

У текстовима о Бранковићима приказана је породица деспота Ђурађа Бранковића, њихова борба за српски престо, задњи дани Деспотовине, као и последњи Бранковићи у јужној Угарској. О Косачама највише података доноси П. А. Ровински, посебно истичући период владавине Стефана Вукчића Косаче који од 1448. године носи титулу „херцега од Светога Саве“.

Велики број текстова написан је и о Црнојевићима. У вези са поријеклом Црнојевића истицано је њихово крвно сродство са Балшићима (Петровић, Павлиновић, Вукић). Једно од главних питања у тадашњој историографији било је до када је Црна Гора задржала независност и ко је наследио Ђурђа Црнојевића. Аутори текстова се не слажу са почетком и крајем владавине Црнојевића. Неки (Петровић, Павлиновић, Вукић, Ровински,

Матовић, Томановић) почетак владавине стављају у период послје смрти српског деспота Стефана Лазаревића (1427), а док други писци почетак владавине стављају у 1423. годину (текст новосадске *Заставе*). Р. Драгићевић наводи да Стефан или Стефаница Црнојевић, који се помиње од 1426. године, заузима од средине XV вијека (1451) видно мјесто у Зети ослањајући се на Млетачку Републику. Као крај владавине Црнојевића многи аутори наводе 1516. годину (Петровић, Ровински, Ораовац, Матовић) када је Ђурађ напустио Црну Гору и отишао у Млетке, док је постојало и мишљење да је то био Ђурђев брат Стефан. Присутна је и теза по којој је породица Црнојевића престала да влада иселењем Ђурђа Црнојевића у Млетке 1496. године (Томановић, Драгићевић). У текстовима је описана владавина Црнојевића, њихови односи са сусједима, генеалогичка породица Црнојевића. У текстовима о Црнојевићима детаљно су обрађене турске опсаде млетачког Скадра (1474. и 1478), учешће Ивана Црнојевића у њима, као и његов боравак у Италији. Већина писаца сматра да је Иван Црнојевић напустио Црну Гору 1481. године, сем Р. Драгићевића и Ј. Томића, који његов боравак у иностранству стављају од 1479. до 1481. године. Посебно је истакнута улога Ивана Црнојевића у оснивању Цетињског манастира (1485). Доста пажње поклоњено је потурчењу Ивановог сина Станише, као и процесу исламизације у Црној Гори, при чему се истиче да су потурчењаци у Црној Гори потекли од Станишених пратилаца, који су заједно са њим примили ислам и након битке у Љешкопољу, гдје су били поражени, населили се у Црној Гори задржавајући мухамеданску вјеру. У текстовима је детаљно описана владавина Ђурђа Црнојевића, његово напуштање Црне Горе и боравак у Млецима.

Доста је писано, у периодици, о знаменитим историјским личностима које су обиљежиле средњовјековну историју Јужних Словена. У текстовима доминирају личности из националне историје, у којима се истиче њихов значај за српски народ. Писано је о владарима српских средњовјековних држава: Чаславу Клонирировићу; кнезу Владимиру; члановима династије Војислављевића: Стефану Војиславу, Михаилу и Бодину; члановима династије Немањића: Стефану Немањи, Стефану Првовјенчаном, Милутину, Стефану Дечанском, цару Душану и цару Урошу; Марку Мрњавчевићу; Ђурађу, Стефану и Јовану Бранковићу; Црнојевићима: Стефану, Ивану и Ђурђу. Један број текстова односи се на црквене великодостојнике: Светог Саву, архиепископа Арсенија, Јевстатија и Данила II те патријарха Јоаникија. Писано је и о српској властели: Стефану Штиљановићу и Милошу

Белмужевићу, као и о првом српском штампару Божићу Вуковићу. Женама које су оставиле дубок траг у српској историји, посвећена је одговарајућа пажња: Јелена Анжујска, Јелена Балшић, Мара и Ангелина Бранковић. Написано је неколико текстова и о српским светитељима. Највећи број текстова посвећен је Светом Сави. У свим овим текстовима је истицан значај Светога Саве за српски народ и српску државу. Писано је и о личностима које су обиљежиле српску историју, творцима словенске писмености: Тирилу и Методију. Присутни су и текстови о цару Константину и царици Јелени, Светом Јовану Рилском, Хрвоју Хрватинићу, Скендербегу Кастриоту и Сибињанин Јанку. Један број радова настао је поводом разних јубилеја (хиљаду шесто година од доношења Миланског едикта, хиљадугодишњица смрти Тирила и Методија, хиљадугодишњица старе српске државе Часлава Клонирировића, седамсто година од преноса моштију Светог Саве у манастир Милешеву, прославе Савиндана 27. јануара, шесто година од смрти краљице Јелене Анжујске, откривање споменика Божићу Вуковићу у Подгорици).

Говорећи о досељавању Срба на Балканско полуострво истиче се да су се Срби са подручја иза Карпата доселили на Балканско полуострво у земљу која се дијелила у седам засебних области, које су се звале: Србија, Босна, Неретва, Травунија, Захумље, Коначле и Дукља, касније Зета. Описан је однос Срба са Њемцима и Хрватима. Истицано је да је цар Душан ометен турском најездом да постане наследник византијских императора, а да Хрвати између Угарске и младочешке републике нијесу могли напредовати него су се морали борити за свој опстанак. Аутори текстова пишу о српском карактеру Боке Которске, као и о поменима српског имена у Далмацији и западним крајевима српског народа који су у то вријеме били под аустроугарском влашћу и у којима је негирано постојање Срба. Истакнуто је да су Срби у јужној Угарској (Срему, Бачкој и Банату) од мађарских краљева добијали привилегије и да им је било намијењено да чувају тамошње границе од Турака. Говорећи о распаду Српског Царства истицано је да цар Душан није имао достојног наследника и да је његова смрт дала повод да се провинцијални великаши осамостале и од својих области створе посебне државе. Такође је наглашавано да су недостатак јединства у српским земљама, као и уско себичњаштво његових владара, били узрок што су Турци без великих тешкоћа освајали земље и градове и утврђивали се на сваком кораку.

Говорећи о границама српских земаља истиче се да су границе српских земаља биле на истоку ријека Морава и Ибар, на југу Шар-планина и ријека Бојана, на западу се земља простирала до планина између ријека Босне и Врбаса, а на сјеверу су границу затварале Сава и Дунав. У вези са размјештајем Срба на Балканском полуострву Томановић критикује мишљење неких аутора (Кукуљевића и Матасова) о „безименој смјеси“ словенских племена између Неретве и Бојане, наводећи да су те крајеве населили Срби и да се тим мишљењем тежило створити тзв. „неутрално земљиште“ између Неретве и Бојане. Писано је о границама и жупама Дукљанске државе, као и о границама појединих племена (Дробњац). Говорећи о старим српским државним средиштима, истиче се да је прва српска држава настала на подручју око ријека Лима, Ибра, Таре, Пиве и Мораче, одатле се државно средиште премјестило у Зету са њеним приморјем, која је у то вријеме (XI и XII вијек) извршила организаторску улогу српске државе, као и да у то доба српска држава постаја важан међународни политички фактор. Из Зете се српско државно средиште преноси у Рашку (XIII и XIV вијек), и то је период најјаче државне експанзије и прибирања српских племена на Истоку и Југу. У доба опадања српске средњовјековне државе, у вријеме продора Турака Османлија, српско државно средиште преноси се у сјеверне крајеве према Дунаву. Такође се наводи да је српска државна мисао из средњег вијека имала своје средиште и у Босни, која се развијала као посебни државни организам. Велики број текстова односи се на средњовјековне путеве, који су уздуж и попрјекно пресијецали Балканско полуострво, истичући њихов политички и економски значај. У једном броју текстова писано је о „Црвеној Хрватској“ (Бјеловучић, Милобар, Матовић) која је „наводно“ током раног средњег вијека обухватала Дукљу, простор од Дубровника до Скадра, и била насељена „Црвеним Хрватима“, као и да је она до краја X вијека била у саставу хрватске државе. „Црвена Хрватска“ је била веома згодан предмет српских и хрватских препирки. Ову тезу о „Црвеној Хрватској“ критиковали су Иларион Руварац и Никола Радојчић, јер како каже Радојчић, малобројни, нејасни и недовољно поуздани извори остављају довољно широко поље за манипулације. У темама из историјске демографије говори се о становницима Црне Горе наводећи да они припадају једном главном типу Срба јужнога говора, чијим се обрасцем сматра херцеговачко нарјечје (Ровински). Говорећи о становништву сјеверне Албаније напомиње се да је ту у средњем вијеку било измијешано српско и арбанаско становништво. У Скадру

и његовој околини доминирало је српско становништво. Арбанаси су су били подложни процесу посрбљавања, албански племенски главари, вазали српских краљева, говорили су и дописивали се на српском језику. Писано је о поријеклу и прошлости појединих племена (Дробњаци).

Велики број радова односи се на средњовјековне градове који су се налазили у оквиру српске средњовјековне државе (Котор, Дукља, Подгорица, Скадар, Оногшт, Медун, Обод, Улцињ, Бар, Рас, Брсково, Пљевља, Херцег Нови, Скопље, Сер и др.) или су имали велики значај за српску државу током средњег вијека (Дубровник, Трново). У већини текстова писано је о постанку градова, њиховог архитектонском изгледу, дата је њихова историја и њихов значај у датом периоду. У текстовима се истиче српски карактер градова, а неки од њих и у свом наслову има одредницу „српски“.

У периодици су обрађене средњовјековне зоне и локалитети: подручје Боке Которске, подручје Скадарског језера, Прапратна, Хумска земља, Дежева и др. Истицан је значај тих зона и локалитета који су они имали током средњег вијека у историји српског народа.

Текстови из средњовјековне привреде баве се највише ловом. Интересантна је констатација је соко толико цијењен међу Србима, да се његово име ставља као епитет уз јунака или доброг коња.

Значајан број текстова у периодици говори да је српска средњовјековна држава била правно добро уређена. Писано је о Законику цара Душана, Грбаљском законуку, статуту Будве, Дубровачком статуту, Грбаљском катастику, уговорима о куповини и продаји у средњовјековној Србији, старој српској пороти, владарским титулама код Срба. Што се тиче Душановог законика истицано је да је снага закона у српској држави била јача од цареве воље, као и да се кривични дио законика одликује својом суровошћу, као што је био случај у сусједној Византији. Посебно је истакнут статус жене у Грбаљском законуку, упоређујући га са Хамурабијевим, Мојсијевим, Душановим и Даниловим законом, наглашава се да жена није имала нимало завидан положај по Грбаљском законуку те да је била за два или три степена нижа од мушкарца (Драгићевић). За статут града Дубровника наглашава се да је скоро независан од страних права. Из Грбаљског катастика види се како је вршена подјела земље у српским земљама током средњег вијека. Уговори о куповини и продаји у средњовјековној Србији писани су по византијским

формуларима „истим редом и истим изразом“ (Соловјев). Наглашава се да је порота постојала и у средњовјековној српској држави већ за вријеме краља Милутина, крајем XIII вијека, исто кад и у Енглеској, дакле једновремено и у Србији и у Енглеској и то самоникло и независно.

Велики број текстова односи се на значајне битке у српској историји (Барску, Маричку, битку код Плочника, Косовску, опсаде Скадра). Барском битком, истиче се, Дукљанска држава је раскинула вазалне односе са Византијом, а Маричком битком Турци су покорили све југоисточне српске земље. Детаљно је описана битка код Плочника, наводећи политичке и војне прилике у српској и турској држави уочи битке, као и да је битка код Плочника потврдила велики морал српске војске који је задржао турску силу. Највише је писано о Косовској бици која је оставила дубок траг у српској историји. Косовска битка је била судбоносна по опстанак српских држава на Балканском полуострву и њом је дефинитивно утврђена превласт Османлија на Балкану. У текстовима је полемисано о „издајству“ Вука Бранковића, један дио аутора наводи Вуково издајство као вјеродостојно (Павлиновић, Вукић), док други аутори то негирају на основу тадашњих савремених истраживања (Томановић). У текстовима (који су махом писани поводом јубилеја Косовске битке) се такође истиче да је у тешким моментима, када је требало извојевати слободу, бити Србин значило је преобразити се у косовског јунака, а да је религија Косова и култ косовских јунака дала српском народу духовну и моралну снагу да кроз стољећа води борбу и да коначно извојује своју слободу. У опсадама Скадра (1474. и 1478. године) истиче се велика улога зетског кнеза Ивана Црнојевића.

О етнографским темама је такође писано у периодици. Детаљно је писано о етнографији Црне Горе (о нахијама и племенима на простору тадашње Црне Горе), наводећи да је током средњег вијека тај простор био насељен Србима, а да се касније, за вријеме турских освајања, у тим крајевима насељавао српски народ из приморја, подручја сјеверне Албаније, Босне, Херцеговине и других српских крајева. Говорећи о поријеклу назива Црна Гора истицано је да је најприје дато име Црна Гора оном шумском комплексу тамних гора који се протезао отприлике на истоку од правца Ловћен – Ставор – Гарач, па је касније „из ма којег разлога“ то име поступно преношено на све већу област (Ердељановић). У текстовима се наводи да је и старо српско становништво насељавало наше крајеве, попут Крича. Говорећи о формирању и историји појединих племена у Црној

Гори наглашава се њихово српско поријекло и то да се имена насеља и локалитета везују за познате историјске и епске личности српске средњовјековне историје.

Писано је о поријеклу старих властеоских породица (Мрњавчевића, Угреновића, Властелиновића, Војновића, Гундулића), везујући их за Немањиће, или њихове великаше, и период старе српске средњовјековне државе. Тридесетих година XX вијека у периодици се појављује мањи број текстова који негирају српско поријекло Црногораца. У једном тексту се наводи да су Црногорци поријеклом од словенског племена Црвених Хрвата (Матовић).

У периодици је расправљано о историји сусједних народа (Албанаца), историји сусједних држава (Босне, Дубровачке Републике, Угарске), о просторима средњовјековне Македоније, као и народу који је, такође током средњег вијека, био присутан на Балканском полуострву – Јеврејима. О Албанцима нема помена за вријеме велике сеобе народа преко Балканског полуострва, као и у вријеме досељавања Срба, истиче се у текстовима, као и то да су у вријеме српске средњовјековне државе градови Призрен, Пећ, Скопље, Битољ и Охрид и други насељени Србима, Бугарима и Грцима. Такође се истиче да се падом Бугарске, српске државе и Византије под Турке, Албанци свуда јављају као агресивни елемент, чиме се турска власт и користила. У текстовима се наглашава чињеница да је већина сјеверноалбанских племена словенског поријекла. Излажући о историји средњовјековне Босне наводе се разлози пада босанске краљевине: несташица свијести за општу корист, лична корист на штету опште, мутан и неспособан поглед на гледање у будућност, слабе финансије, још слабија војска, потиштено стање сељака (Радонић). Велики број текстова написан је о Дубровачкој Републици која је у животу Јужних Словена играла велику и запажену улогу. Српске државе су знале цијенити самосталност Дубровника, а Дубровник је са друге стране налазио у српским државама врело живота, истиче се у текстовима који осликавају однос Дубровачке Републике са српским земљама и владарима. Дубровник је био уточиште српским владарима и властели. У Дубровачком статуту Рашка, Босна, Хум и Зета називају се ријечју *Sclavonia*, и само Рашани, Бошњаци, Хумљани и Зећани се називају *Sclavi*, што доказује, наводи се у текстовима, да је дубровачка држава сматрала Србе на Балкану, упркос њиховој већој или мањој политичкој поцијепаности, једном народном цјелином, у који није убрајала ни Хрвате ни Бугаре. Детаљно је описана посјета цара Душана

Дубровнику, догађају који је оставио дубок траг у историји Дубровачке Републике. Писано је и о односу Дубровника и Котора, два трговачка ривала на источној обали Јадрана, који се кретао од рата до мира и у којем је Котор као економско слабији извукао дебљи крај. За Угарску – Мађарску се каже да је играла велику улогу у историји средњовјековних јужнословенских држава на Балканском полуострву. Један број текстова посвећен је простору средњовјековне Македоније. Истиче се да су простор Македоније населила словенска племена. Бугарским освајањем Македоније освојио је терена само бугарски државни назив, али су се македонски Словени етнички и даље самостално развијали сасвим независно од процеса стварања новог бугарског народа с оне стране Балкана и они су касније све јаче долазили под политички и културни утицај српског народа (Цвијић). Истицана је улога цара Самуила и каснијих српских владара Немањића у историји простора средњовјековне Македоније. Говорећи о Јеврејима наводи се да су они један стари елемент становништва на Балканском полуострву и да су ту постојале јеврејске колоније још у VII вијеку, те да су чланови неких владарских породица били Јереји (Асени- Бугарска).

У периодици је писано и о црквеним приликама у српским земљама током средњег вијека. Аутори радова истичу да су Срби примили хришћанство за вријеме византијског цара Василија I (др. пол. IX в.) који је утврдио власт над Србима. Доласком ученика Ћирила и Методија, који су под германским притиском истјерани из Моравске и Паноније, на Балканско полуострво и ту раширили старословенски језик у црквеној служби, хришћанство се коначно утврдило међу Србима. Као битни моменти у христијанизацији истичу се оснивање Охридске и Барске архиепископије. Посебно се наглашава период Саве Немањића који је основао српску аутокефалну православну цркву (1219) и уредио је, установивши девет епископија. Следећи битан моменат у историји Српске православне цркве је проглашење патријаршије (1346), истичући да тадашњи васељенски цариградски патријарх Јован XIV није против тога догађаја протествовао, па ни његови наследници Исидор и Калист, за прве двије године, што указује да цариградска црква није сматрала установљење српске патријаршије неканонским чином. Једна од полемика у периодици водила се око тога гдје је било сједиште Зетске епископије; једни аутори су тврдили да је било на Златици (Јастребов, Ровински, С. Дучић, Драговић), а док је друга група аутора, оправдано смјештала сједиште Зетске епископије у манастир св.

Арханђела Михаила на Превлаци (Н. Дучић, Црногорчевић, Драгићевић, Руварац, Петрановић). Набрајају се и зетски епископи и митрополити (Петрановић, Руварац, Вуксан), наводећи да је сједиште зетске епископије - митрополије преношено са Превлаке у Крајину, Врађину, Обод и на Цетиње. Аутори нијесу сагласни око датума оснивања Барске надбискупије за коју сматрају да је била наследник дукљанске надбискупије. Било је мишљења да је основана за вријеме владавине Стефана Војислава (Шкерковић), 1044. године (Рафаиловић), затим 1067. године (Томановић), 1089. године (Драгићевић). У текстовима се истиче значај Вукана Немањића за обнављање Барске надбискупије (1199), и сукоб око јурисдикције између Барске и Дубровачке надбискупије. Писано је и о Которској бискупији и истакнут значај који је она имала у српској средњовјековној држави. Свакако се највећи број текстова у периодици односи на средњовјековне цркве и манастире. Осим архитектонског описа, дате су и историје појединих цркава и манастира који су играли велику улогу у средњовјековној српској историји. Велики број текстова о црквеним грађевинама које су подигли Немањићи говори о дубоко укоријењеној традицији о владарској династији Немањића у српском народу. Описане су и многобројне црквене реликвије и драгоцјености.

Текстови са темама из културне историје говоре да се и овај јако битан дио српског средњег вијека није запостављао у периодици у односу на текстове из политичке историје. Једно од најзанимљивијих спорних питања у периодици тиче се постанка старословенског писма и тога које је писмо старије, ћирилица или глаголица. У текстовима се обрађују и књижевни родови карактеристични за средњи вијек, истичући да се књижевност у Срба почела развијати кад и код Бугара, пошто су Срби покрштени кад и они, а да су најстарија до сада позната дјела писана у XIII вијеку (Љепава). Такође се истиче да је у културном погледу улога Зете у средњовјековној Србији била од велике важности, те да су се више из Зете и преко Зете, него од Солуна и Цариграда, кроз њу курсирале културне вриједности. Описујући старе цркве и манастире аутори текстова су посебну пажњу посветили и старим записима и натписима, доносећи их у оригиналу и дајући њихове преводе. Писано је и о старим повељама, писмима, летописима, рукописима и старим књигама. Највише је писано о повељама издатим Врађинском манастиру. Једно од централних питања у периодици било је гдје се налазила Црнојевића штампарија, на Ободу или Цетињу. О Ободској штампарији највише је писано у оквиру јубилеја. Писано је о старим

грађевинама и споменицима, родословима (Котроманића, Балшића, Црнојевића, Кастриота), грбовима, старом новцу и печатима.

Један број текстова односи се на приказе књига са тематиком из српске средњовјековне историје, као и писцима који су се бавили средњовјековном историјом јужнословенских народа. У периодици се расправљало по одређеним историјским питањима из различитих тематика („Црвена Хрватска“; Дукљанско краљевство и Душаново царство; Завод св. Јеронима; писање будимпештанског часописа *Пестер Лојд* у коме се изврће и омаловажава историја српског народа; критика Јиречекове „Историје Срба“; идеолошка расправа „Краљевство или царство“; писмо руског историчара Мајкова у коме се он обраћа загребачким студентима који су изашли са тврдњом да су Бошњаци и Херцеговци Хрвати; критика књиге Петрињенсиса који је хтио доказати да је Аустро-Угарска посјела Босну и Херцеговину на основу хрватског државног права и да у овим покрајинама не живе Срби; критика предавања Јована Радонића „Развој и пропаст Босанске Краљевине“; критички приказ о прилозима за историју Црне Горе од Миклошића, Ровинског и Јастребова; реаговање П. А. Ровинског на превод његове књиге о Црној Гори која је у дјеловима објављена у *Гласу Црногорца*; критика књиге Јована Томића „Црнојевићи и Црна Гора (1479-1528)“; идеолошка расправа о Светом Сави и Петру II Петровићу Његошу; приказ чланка Илариона Руварца „Владике зетске и црногорске“; критика извора). Један број текстова доноси писање странаца о Црној Гори. А у периодици су биле заступљене и наставно-педагошке теме, објављивани су програми историје за основне школе са коментарима.

**СПИСАК ТЕКСТОВА ИЗ ПЕРИОДИКЕ
СА СРЕДЊОВЈЕКОВНОМ ТЕМАТИКОМ**

А

- А., *Када је саграђен Дубровник*, Нова Зета, III/1891, бр. 3, 99-100.
- А., *Пабирици по староме Дубровнику*, Глас Црногорца, год. XXVIII/1899, бр. 41, 2-3; бр. 42, 2-3; бр. 43, 2-3.
- А., *Стари град у Подгорици*, Зета, II/1931, бр. 14-15, 12.
- А., *Улицњ некад и сад*, Зетски гласник, III/1931, бр. 82, 3.
- А. Арменко, *Једна повеља Балше II*, Записи, V/1931, књ. VIII, 106-108.
- Аноним, *Исторички преглед о православној цркви у Бокикторској*, Шематизам православне епархије бококторско-дубровачке, 1/1874, 4.
- *Арбанаси и улога им у историји и савременом животу балканском*, Глас Црногорца, XXVIII/1899, бр. 17, 2-3; бр. 18, 2; бр. 20, 2; бр. 21, 2.

Б

- М. М. В., *Саборна црква Пећских Патријарха*, Зета, календар за 1913, 40-43.
- С. Ђ. Бакочевић, *Котор у прошлости*, Зета, II/1931, бр. 39, 1-2; бр. 40, 1; бр. 41, 2; бр. 42, 4.
- Митрофан Бан, *Опис манастира Мораче*, Глас Црногорца, IV/1876, бр. 8, 3; бр. 9, 2-3; бр. 10, 2; бр. 11, 2; бр. 12, 2; бр. 13, 2; бр. 14, 2; бр. 15, 2; бр. 16, 2; бр. 17, 2; бр. 18, 2; бр. 19, 2.
- Митрофан Бан, *Манастир Морача*, Бока, велики илустровани календар за просту годину 1913, 4-9.
- Н. Банашевић, *Д-р Милан Прелог*, Записи, VI/1932, књ. XI, св., 127-128.
- Н. Банашевић, *Легенда о зидању Скадра*, (прештампано из „Воље“, Београд, 1928), Записи, III/1928, св. 6, 373-376.
- Е. Барбарих, *Опсада Скадра*, Глас Црногорца, XXV/1896, бр. 50, 2; бр. 52, 2-3.
- А. Бартуловић, *Како је живјело и пропало которско племство*, Зетски гласник, 8/1936, бр. 1-4, 6.
- *Биљешке*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, V/1938, бр. 1-4, 43-44.
- З. Бјеловучић, *Црвена Хрватска*, Зета, 7/1936, бр. 37, 1-2.
- И. Браковић, *Краљ Вукашин, Деспот Угљеша и војвода Гојко Мрњавчевићи воде поријекло из Бјелопавлића*, Зета, 6/1935, бр. 48, 4.
- И. Браковић, *Манастир Љубостиња*, Наши стари споменици, Зета, 5/1934, бр. 13, 4; бр. 14, 4.
- И. Браковић, *Пљевље у прошлости и садашњости*, Зета, X/1939, бр. 20, 3.
- Л. Богдановић, *Гдје су некад љетовали наши средњевјековни владари*, Зета, 7/1936, бр. 20, 2; бр. 21, 3-4.
- Л. Богдановић, *Монах Сава Хиландарац: Света Гора*, Просвјета, X/1899, св. VI, 305-307.
- Л. Богдановић, *Неколико Српских светитеља и владоца*, Бока, велики илустровани календар за 1913. годину, 104-105.
- Б. Богишић, *Споменица о повишењу цијеле државне титуларе црногорских Господара*, Записи, VII/1935, књ. XIII, св. I, 86-95.
- Ђ. Бошковић, *Две бокељске цркве*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, VI- VII/1940, бр. 1-4, 31-37.
- М. Бошковић, *Цетињски манастир, историја и монографија*, Црна Гора, V/1924, бр. 44, 1-2; бр. 45, 2-3; бр. 46, 2-3; бр. 47, 2-3; бр. 50, 2; бр. 51, 3.

- Н. Богословац, *Св. Арсеније српски архиепископ*, Просвјета, XI/1895, св. VI, 581-583.
- *Будимље*, Зетски гласник, 10/1938, бр. 751, 3.
- Љ. А. Булатовић, *О Ровчанима*, Луча, V/1899, св. IX и X, 382-387.
- Љ. А. Булатовић, *Улцињ, његова прошлост до 1571. године*, Ловћенски одјек, 1/1925, 69-72.
- Љ. А. Булатовић, *Хиљадугодишњица Чаславове државе*, Зетски гласник, 5/1933, бр. 26, 6.
- П. Буторац, *Бријег и каштио св. Ивана*, Глас Боке, 5/1936, бр. 162, 3.
- П. Буторац, *Бријег св. Ивана-симбол града Котора*, Гласник Народног Универзитета Боке Которске, III/1936, бр. 1, 10-12.
- П. Буторац, *Ђе су се родили Мрњавчевићи*, Глас Црногорца, XXIV/1895, бр. 9, 2-3.
- П. Буторац, *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II Милутина*, Нова Зета, II/1890, бр. 4, 147-151.

В

- М. М. В., *Лов и надстрелјивање код Срба средњега вијека*, Глас Црногорца, XXVIII/1898, бр. 1, 2-3.
- Р. Вешовић, „*Стара Црна Гора*“ од *Др. Ј. Ердељановића*, Записи, I/1927, св. 5, 307.
- *Високи Дечани*, Зетски гласник, 8/1936, бр. 1-4, 11.
- III. Војводић, *Кратки опис цркава у нахији Морачкој*, Просвјета, XII/1901, св. XI и XII, 656.
- М. Вујисић, *Свети Сава као симбол српског народа*, Пастир, 4/1939, бр. 1, 2-7.
- М. Вукић, *Манастир Ђелија у Добрском Селу*, Просвјета, XII/1901, св. VIII, 388-389.
- М. Вукић, *Нешто из историје*, Глас Црногорца, XXIV/1895, бр. 2, 2-3; бр. 9, 2-3.
- М. Вукићевић, *Како се тече слобода*, Глас Црногорца, XL/1911, бр. 49, 2-3.
- В. Вуковић, *На развалинама манастира Заступа*, Зетски гласник, 6/1934, бр. 96, 3.
- Д. Вуксан, *Андрија Јовићевић: Ободска штампарија*, Записи, II/1928, књ. II, св. 5, 379.
- Д. Вуксан, *Боко-каторски архиви*, Записи, IV/1930, књ. VI, св. 6, 321-324.
- Д. Вуксан, *Документа у приватним рукама*, Записи, XI/1938, књ. XIX, св. I, 179-180.
- Д. Вуксан, *Д-р Никола Ђорић: Град Котор до год. 1420, с особитим обзиром на босанску превласт (1385-1420)*, Записи, год. I/1927, књ. I, св. 1-6, 381-382.
- Д. Вуксан, *Др. Тихомир Р. Ђорђевић: Коса у јужних Словена*, Записи, I/1927, књ. I, св. 2, 191-192.
- Д. Вуксан, *Др. Фердо Шишић: Летопис попа Дукљанина*, Записи, II/1928, књ. III, 103-104.
- Д. Вуксан, *Историја србуља манастира Цетињског*, Записи, XII/1939, књ. XXI, 93-100.
- Д. Вуксан, *Историјска грађа*, Записи, XIV/1941, књ. XXV, св. IV, 242-245.
- Д. Вуксан, *Један непознати родослов Црнојевића*, Записи, VIII/1931, св. 2, 108-111.
- Д. Вуксан, *Каталог зетских и црногорско-приморских епископа и митрополита*, Записи, VIII/1935, књ. XIV, св. 2, 71-73.

- Д. Вуксан, *Лазо Поповић: Цетиње (историјски преглед)*, Записи, II/1928, књ. II, св. 1-6, 377.
- Д. Вуксан, *Љуб. Стојановић: Стари српски записи и натписи*, Записи, I/1927, књ. I, св. 2, 122-123.
- Д. Вуксан, *Нинковић Леонтије, архим: Браство Лавре Високих Дечана. Његова борба и рад*, Записи, 1928, књ. II, св. 5, 301-302.
- Д. Вуксан, *Нинковић Леонтије: Сан краља Стефана и зидање Високих Дечана*, Записи, 1931, књ. VIII, св. 6, 382-383.
- Д. Вуксан, *Почетак Историје Црне Горе митрополита Петра I*, Записи, XVIII/1937, св. 2, 121-122.
- Д. Вуксан, *Смрт Љубомира Стојановића*, Записи, IV/1930, књ. VII, св. 1, 63-64.
- Д. Вуксан, *Чланци о Црној Гори и Црногорцима, Црногорци*, Записи, књ. XVIII/1937, св. 5, 273-279.
- Ј. Вулевић, *Кукањ, замак Херцеза Стјепана*, Зетски гласник, 6/1934, бр. 97, 4.
- С. П. Вулетић, *Нацрт наставног плана за четворо-разредну основну школу*, Глас Црногорца, XXXI/1902, бр. 30, 2.
- С. П. Вулетић, *О животу и раду војводе Божидара Вуковића*, Зета, IX/1938, бр. 16, 4.
- С. П. Вулетић, *Црна Гора и Скадар*, Записи, год. V, књ. VIII, Цетиње, јануар-јун 1931, 90-101.

Г

- А. Гавриловић, *Деспотова властела*, Глас Црногорца, XXV/1896, бр. 6, 3.
- Ј. Голомбек, *Породица југословенских Војновића*, Записи, X/1932, св. 4, 200-205.
- Н. Горталов, *Четиристогодишњица Ободске штампарије*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 19, 2.
- Грбљанин, *Обнова грбаљског манастира Св. Богородице*, Глас Боке, 5/1936, бр. 190, 3.
- Д. Грубер, *Краљевић Марко и кнез Лазар у Дубровнику*, Глас Црногорца, XXXIV/1905, бр. 42, 2.

Д

- Л. Д., *Константин Јиречек о главним путевима са запада на исток преко Балканског полуострва и о српској земљи*, Зета, 6/1935, бр. 26, 2.
- Р. Д., *Пријенос св. Арсенија са Ждребанака у Косијерева*, Глас Црногорца, XIII/1884, бр. 38, 2-3.
- А. С. Дабиновић, *Одговор г. А. С. Дабиновића проф. г. Соловјеву*, Глас Боке, 2/1934, бр. 65, 2-3.
- *Двије српске културне славе*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 20, 1-2.
- Калуђер Дионисије, *Манастир Дуљево*, Глас Црногорца, XVI/1887, бр. 46, 2-3.
- С. М. Делевић, *Дежева-родно мјесто св. Саве*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 95, 2.
- В. Дентон, *Страници о Црној Гори и Црногорцима, Неколико дана у Црној Гори*, Записи, XVIII/1937, св. 2, 79-89.
- С. Дечанац, *Скадар*, Глас Црногорца, XLII/1913, бр. 19, 3-4.
- *Die Serbischen dynasten Crnojević*, Глас Црногорца, XV/1886, бр. 30, 4; бр. 31, 3-4; бр. 32, 2-3.

- Н. Дориомедов, *Када је саграђена Влашка црква*, Зетски гласник, 9/1937, бр. 1-4, 10.
- Р. Драгићевић, *Андрија П. Јовићевић*, Записи, XII/1939, књ. XXI, 190.
- Р. Драгићевић, *Везе Зете - Црне Горе са Јадранским Приморјем*, Записи, VII/1935, књ. XIII, св. 3, 129- 136; св. 4, 193-200; св. 5, 267-273.
- Р. Драгићевић, *Д-р Перо Шоћ: Прилози за културну историју Црне Горе*, Записи, XII/1939, књ. XXI, 254-256.
- Р. Драгићевић, *Жена у „Грбаљском законику“*, Записи, 1929, књ. IV, св. 2, 65-73.
- Р. Драгићевић, *Јован Н. Томић*, Записи, VI/1932, књ. XI, св. 3, 147-150.
- Р. Драгићевић, *П. Шобајић: Никшић - Оногошт, Београд 1938*, Записи, XII/1939, књ. XXI, 125-126.
- Р. Драгићевић, *Списи светога Саве и Стевана Првовенчаног*, Записи, XII/1939, књ. XXI, 319-320.
- Р. Драгићевић, Ст. Станојевић: *Историја српског народа у средњем веку*, Записи, XI/1938, књ. XIX, 382-383.
- Ж. Драговић, *Наставни план и програм за предавање опште историје и географије у Гимназији*, Просвјета, II/1890, 287.
- М. Драговић, *Град Облон и црква на Космачи*, Глас Црногорца, XV/1886, бр. 28, 3-4.
- М. Драговић, *Грамата Иван-бега Црнојевића о грађењу Цетињског манастира*, Глас Црногорца, XXI/1892, бр. 33, 2-3.
- М. Драговић, *Границе црногорске, државне и црквене, које утврди господар црногорски Иван Црнојевић и друге границе по „Крисовуљу“ цетињскоме*, Црногорка, I/1884, бр. 44, 265-267; бр. 45, 374-376; II/1885, бр. 1, 2-3; бр. 2, 9-11.
- М. Драговић, *Два писма Скендер-бега Црнојевића*, Цетињски вјесник, 6/1913, бр. 57, 2-3.
- М. Драговић, *Иван-бегов и Јеринин град*, Глас Црногорца, XV/1886, бр. 33, 2-3.
- М. Драговић, *Натпис у манастиру Врађина*, Глас Црногорца, XV/1886, бр. 27, 4.
- М. Драговић, *С пута*, Глас Црногорца, XVI/1887, бр. 28, 2; бр. 29, 1-5; бр. 32, 1-4; бр. 33, 1-3.
- М. Драговић, *Сеоба Ивана Црнојевића на Цетиње (мала приповјетка из црногорске историје)*, Црногорка, бр. 20, 9-10; бр. 21, 5-6; бр. 22, 6-7; бр. 23, 4-5; бр. 24, 5-6; Зета, I/1885, бр. 1, 4-5; бр. 2, 13-14; бр. 3, 20-21.
- М. Драговић, *Старине црногорске*, Црногорка, I/1884, бр. 42, 256.
- М. Драговић, *Типик на пергаменту из времена краља српскога Стефана Душана*, Глас Црногорца, XV/1886, бр. 43, 3-4.
- М. Драговић, *Зетско приморје у прошлости*, Слободна мисао, 12/1933, бр. 21, 1-2.
- Н. Дучић, *Путописне црте од Нићифора Дучића, Арх. у септембру 1865*, Орлић, 3/1867, 41-55.
- Н. Дучић, *Србуља (Зборник)*, Шематизам православне епархије бокоаторско-дубровачке, 11/1884, 37.
- С. Дучић, *Нешто о Зетској архијепископији*, Зета, календар за 1910. годину, 45-48.

Ђ

- В. Ђелевић, *Манастир Косијерево*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 93, 2.

- И. Ђикановић, *Писмо деспота Бурђа Бранковића*, Бока, велики илустровани календар за годину 1911, Котор, 56-57.
- И. Ђурашковић, *Старинска црква св. Текле и св. Јована на Цеклину*, Просвјета, XI/1900, св. X, 567.
- Б. Ђуровић, *Откривање споменика Божидару Вуковићу, црногорском просвјетару и штампару*, Зета, X/1939, бр. 25, 1.
- Д. Ђуровић, *Пећарски псалтир и Полимска школа*, Записи, VIII/1935, књ. XIII, св. 4, 317-318.
- Б. Ђурђев, *Два дефтера црногорског санџака из времена Скендер бега Црнојевића*, Записи, XIII/1940, књ. XXIII, 26-29.

Е

- Ј. Ердѣљановић, *О имену Ц. Горе*, Слободна мисао, 6/1927, бр. 239, 1-2.
- *Етнографија Црне Горе*, Глас Црногорца, XXVII/1898, бр. 5, 2; бр. 6, 2-3; бр. 10, 2; бр. 16, 2-3; бр. 18, 2-3.

Ж

- М. Живковић, *Свети Сава, српска слава*, Глас Црногорца, XXXV/1906, бр. 2, 1.

З

- Б. Зеџ, *Свети Сава*, Глас Боке, 8/1939, бр. 311, 1.
- И. Зорић, *N. Vanašević: Le cycle de Kosovo et les chansons de geste*, Записи, I/1927, св. 6, 369-373.
- И. Злоковић, *Свети Сава*, Глас Боке, 6/1937, бр. 210, 1.
- М. Злоковић, *Бијела естетско - историјски приказ*, Глас Боке, 5/1936, бр. 189, 3; бр. 190, 3; бр. 191, 3; бр. 192, 3; бр. 193, 4; бр. 194, 3; бр. 195, 3; бр. 196, 3; бр. 197, 3; бр. 198, 2; бр. 199, 2; бр. 200, 2; бр. 202, 2; бр. 203, 2; бр. 204, 2; бр. 205, 2; бр. 206, 2; бр. 207, 4-5.
- М. Злоковић, *Старе цркве у Бијелој*, Зетски гласник, 12/1940, бр. 862, 2.
- *Значајно откриће у Високим Дечанима*, Зетски гласник, 6/1934, бр. 78, 3.

И

- И., *Прошлост Улциња*, Зетски гласник, 11/1939, бр. 804, 2; бр. 805, 2.
- Љ. И., *Милешево*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 45, 1.
- М. П. Иванишевић, *Када је саграђена Влашка црква*, Слободна мисао, 16/1937, бр. 5, 3.
- Р. Ивановић, *Манастир Високи Дечани*, Зета, 3/1932, бр. 3, 5; бр. 4, 1-2; бр. 6, 6; бр. 8, 6; бр. 9, 6; бр. 10, 4.
- М. Ивелић, *Нешто о старој српској вароши Брскову*, Глас Црногорца, год. XV, бр. 38, Цетиње 23. септембар 1886.
- *Из историје Црне Горе*, Глас Црногорца, XXXI/1902, бр. 42, 2-3.
- *Из Јиречкове Историје Срба*, Глас Црногорца, XL/1911, бр. 20, 2-3; бр. 21, 2-4.
- *Из Херцеговине*, Нова Зета, II/1890, 221-225.
- *Инглеz о нашој књижевности*, Глас Црногорца, XXV/1896, бр. 11, 2-3; бр. 12, 2-3.
- *Историја српског народа*, Глас Црногорца, XL/1911, бр. 49, 1.

- *Исторички преглед о правосл. цркви у Бококоторској, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке, 1/1874, 3-7.*

Ј

- *Јевреји на Балкану, Глас Црногорца, XXVIII/1899, бр. 46, 2.*
- *Један интересантан податак о боју Косовском, Глас Црногорца, XXXIX/1910, бр. 42, 3.*
- *Јереј Игњатије Злоковић, Шематизам православне епархије Бококоторске, дубровачке и спичанске за годину 1911, Котор 1911, 31.*
- *А. Јовићевић, Манастир Аранђел, Зетски гласник, VI/1934, бр. 8, 3.*
- *А. Јовићевић, Манастир Бања код Рисна, Зетски гласник, VI/1934, бр. 88, 3.*
- *А. Јовићевић, Манастир Бања на Лиму, Зетски гласник, X/1938, бр. 746, 2; бр. 748, 3. (=Древни српски манастири, Никшић 2011, 12-13)*
- *А. Јовићевић, Манастир Бијела, Зетски гласник, V/1933, бр. 42, 2.*
- *А. Јовићевић, Манастир Брчели, Зетски гласник, V/1933, бр. 57, 4; бр. 58, 2. (=Древни српски манастири, Никшић 2011, 23)*
- *А. Јовићевић, Манастир Врађина, Зетски гласник, V/1933, бр. 64, 2; бр. 65, 2; бр. 66, 2. (=Древни српски манастири, Никшић 2011, 27-32).*
- *А. Јовићевић, Манастир Градиште, Зетски гласник, VIII/1936, бр. 14, 2.*
- *А. Јовићевић, Манастир Добриловина, Просвјета, II/1894, св. XI, 593.*
- *А. Јовићевић, Манастир Добрићево, Зетски гласник, 5/1933, бр. 54, 4; бр. 55, 3; бр. 56, 3. (=Древни српски манастири, Никшић 2011, 51-52)*
- *А. Јовићевић, Манастир Дуљево, Зетски гласник, IX/1937, бр. 19-20, 3.*
- *А. Јовићевић, Бурђеви Ступови код Берана, Зетски гласник, XII/1940, бр. 822, 2; бр. 824, 2. (=Древни српски манастири, Никшић 2011, 69-73)*
- *А. Јовићевић, Манастир Бурђеви Ступови код Новог Пазара, Зетски гласник, V/1933, бр. 90, 2.*
- *А. Јовићевић, Манастир Ждребаник, Зетски гласник, V/1933, бр. 62, 2.*
- *А. Јовићевић, Манастир Жупа Никшићка, Зетски гласник, V/1933, бр. 60, 2.*
- *А. Јовићевић, Манастир Завала, Зетски гласник, V/1933, бр. 40, 2.*
- *А. Јовићевић, Манастир Ком, Зетски гласник, V/1933, бр. 73, 4; бр. 76, 5. (=Древни српски манастири, Никшић 2011, 90-92)*
- *А. Јовићевић, Манастир Косијерево, Зетски гласник, V/1933, бр. 52, 2.*
- *А. Јовићевић, Манастир Прасквица, Зетски гласник, VI/1934, бр. 53, 3.*
- *А. Јовићевић, Манастир Подластва, Зетски гласник, IX/1937, бр. 69-70, 28.*
- *А. Јовићевић, Манастир Режевић, Зетски гласник, X/1938, бр. 776, 2-3.*
- *А. Јовићевић, Манастир Света Тројица, Зетски гласник, V/1933, бр. 91, 2. (=Древни српски манастири, Никшић 2011, 141)*
- *А. Јовићевић, Манастир Сопоћани, Зетски гласник, 12/1940, бр. 820, 2; бр. 821, 2. (=Древни српски манастири, Никшић 2011, 147-151)*
- *А. Јовићевић, Манастир Студеница, Зетски гласник, 5/1933, бр. 82, 2; бр. 83, 2; бр. 84, 2. (=Древни српски манастири, Никшић 2011, 156-164)*
- *А. Јовићевић, Цетињски манастир, Зетски гласник, XI/1939, бр. 795, 2, бр. 796, 2; бр. 797, 2; бр. 798, 2; бр. 799, 2. (=Древни српски манастири, Никшић 2011, 169-178)*

- А. Јовићевић, *Манастирске рушевине на Скадарском језеру*, Зетски гласник, VII/1935, бр. 52, 3.
- А. Јовићевић, *Нешто о манастиру Кому*, Глас Црногорца, XXVII/1898, бр. 38, 2.
- А. Јовићевић, *Опис манастира Мораче*, Просвјета, II/1893, св. II, 84-88; св. III, 132-134; св. IV, 189-192; св. V, 251-254; св. VIII, 425-427; бр. IX, 479-483.
- А. Јовићевић, *Прапратна, престоница зетског кнеза Стевана Војислава*, Глас Црногорца, XLI/1912, бр. 32, 1-2.
- А. Јовићевић, *Прапратна-престоница зетског кнеза Стевана Војислава*, Записи, II/1928, св. 4, 193-198.
- А. Јовићевић, *Св. Јован Владимир у народној успомени*, Записи, I/1927, св.1-6, 321-328.
- Н. Јововић, *Историја и предање, О св. Сави и св. Арсенију*, Слободна мисао, 10/1931, бр. 8, 4.
- *Још о Ђурђу Скендербегу*, Глас Црногорца, XX/1891, бр. 47, 4.

К

- И. Кадовић, *Никишић у прошлости*, Слободна мисао, 12/1933, бр. 4, 2.
- М. Камбалури, *Извјештај Михалака Камбалура о српским црквама у Скадру и околини 12. септембар 1915.*, Историјска грађа, Записи, XII/ 1939, књ. XXI, св., 309-310.
- *Књижевни радови Нићифора Дучића Архимандрита. Књига 9 „Историја српске православне цркве од првијех десетина VII. в. до наших дана“*, Просвјета, II/1894, св. X, 548-549.
- *Књижевност српска и страна, Мирослављево Јеванђеље*, Уставност, I/1906, бр. 16, 3-4.
- П. Ковачевић, *Љуба Јовановић*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, VI и VII/1940, бр. 1-4, 19-23.
- Р. Ковијанић, *Трагом Милоша Белмужевића, славног бокешког војводе*, Глас Боке, 10/1941, бр. 404, 2, 4.
- Р. Космајац, *Нешто о борби на Плочнику, војно-историјски приложак*, Луча, VI/1900, св. IX, 506-513; св. X, 566-575; св. XI и XII, 617-620.
- *Косовске манифестације*, Слободна мисао, 18/1939, бр. 23, 1.
- *Косовска религија*, Слободна мисао, 18/1939, бр. 24, 1-2.
- Л. Костић, *Св. Лука у Гошићу кртолском*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке, 11/1884, 30-31.
- Богдан - Краишник, *О животу и раду Симе Милутиновића Сарајлије*, Луча, VI/1900, св. VI, 268-271.

Л

- *La Zedda e la dinastia dei Balšidi*, Луча, V/1899, св. XI и XII, 506.
- Ј. Липовац, *Култ св. Саве у Боки Которској*, Глас Боке, 5/1936, бр. 163, 1-2; бр. 165, 1-2.
- Ј. Липовац, *Манастир Хиландар*, Глас Боке, 5/1936, бр. 174, 2.
- Ј. Липовац, *Свети Сава*, Глас Боке, 4/1935, бр. 110, 1-2.
- А. Лубурић, *Кричи*, Записи, IV/1930, књ. VI, св. I, 40-42.
- А. Лубурић, *Племице Никишићи*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 1-4, 8.

- А. Лубурић, *Порекло и прошлост становништва у Дробњаку*, Слободна мисао, 7/1928, бр. 302, 3; бр. 303, 3.
- В. П. Лукић, *Скадарска Крајина (историјско-стиолошка скица)*, Зета, X/1939, бр. 6, 4.
- Н. Луковић, *Архиви и библиотеке на Прчању*, Глас Боке, 6/1937, бр. 234, 3.
- Н. Луковић, *Жупска црква на Прчању*, Глас Боке, 6/1937, бр. 211, 2; бр. 215, 3; бр. 216, 3.
- Н. Луковић, *Котор у доба ренесансе*, Глас Боке, III/1934, бр. 75, 4-5; бр. 77, 2-3; бр. 79, 2.
- N. Luković, *Ruševine crkve sv. Tome Apostola na Prčanju*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, III/1936, бр. 2-3, 15-16.
- N. Luković, *Stare crkve na Prčanju*, Глас Боке, 6/1937, бр. 232, 3-4.

Љ

- Ј. Љевава, *Лекције из историје српске књижевности за своје ученике и ученице*, Просвјета, 7/1896, св. VIII, 416-430; св. IX, 475-494.
- *Љетопис*, Старине Црногорске, Црногорка, I/1884, бр. 44, 269.

М

- М., *Кроз прошлост, Св. Сава није спаљен већ се налази у ман. Ждребаонику!*, Слободна мисао, 9/1930, бр. 52, 1.
- М. М., *Историски Едикт (указ) Цара Константина*, Цетињски вјесник, 6/1913, бр. 78, 1-2.
- М. М., *Рас-Будимље*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 83, 4.
- Р. М., *Љуба Јовановић*, Записи, II/1928, књ. II, св. 3, 191-192.
- А. А. Мајков, *Хрватској академичкој младежи* (Писмо г. Мајкова уредништву „Н. Времена“), Глас Црногорца, VII/1877, бр. 2, 2-3; бр. 3, 2-3.
- *Македонски љетопис*, Глас Црногорца, XV/1886, бр. 9, бр.10; бр. 14; бр. 15; бр.16; бр.17; бр.18.
- *Манастир Дечани*, Глас Црногорца, XXXI/1902, бр. 24, 2-3.
- *Манастир Хиландар*, Глас Црногорца, XXIV/1895, бр. 3, 1-2; бр. 4, 2-3; бр. 5, 2-3; бр. 6, 2-3; бр. 7, 2-3; бр. 8, 2-3.
- М. Ђ. Маликовић, *Проналазак надгробне плоче цара Душана, Хисторијски споменици*, Слободна мисао, 12/1933, бр. 31, 4.
- М. Малнерић, *Спиан и Градац*, Зетски гласник, 3/1931, бр. 28, 4, бр. 31, 4.
- Т. Маретић, *Мирослављево јеванђеље*, Глас Црногорца, XXVII/1898, бр. 15, 2-3.
- М. Матовић, *Дукља-Зета-Црна Гора, историјски развитак и формирање*, Зета, XI/1940, бр. 15, 16 и 17, 11.
- М. Матовић, *Поријекло Црногораца*, Зета, VIII/1937, бр. 9, 2-3.
- М. Мијовић, *Замак Јелене Анжујске*, Зетски гласник, 6/1934, бр. 42-43, 7.
- Д. Миковић, *„Испис“ песма кнеза Ђурђа Црнојевића*, Бока, велики илустровани календар за 1912. годину, 70-71.
- Д. Миковић, *Један стари документ из Паитровића*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, III/1936, бр. 2-3, 8-9.
- Д. Миковић, *О српским свецима*, Бока, календар за 1909. годину, XXIX, XXXIII.

- Д. Миковић, *Св. Стеван Штиљановић*, Glasnik Narodnog univerziteta Bokekotorske, II/1935, br. 4-6, 4-5.
- Д. Миковић, *Српски светитељи*, Бока календар за 1910. годину, 65.
- Д. Миковић, *Честица мошти Св. Борђа у манастиру Бањи у Рисну*, Гласник Народног универзитета Бокекоторске, VI и VII/1940, бр. 1-4, 30-31.
- Д. Милаковић, *Кратко географическо – статистическо описаније Боке Которске*, Грлица за годину 1838, 63-90.
- Д. Милаковић, *Кратко географическо – статистическо описаније Дубровачког окружја*, Грлица, календар црногорски за годину 1839, 41-92.
- Ф. Милобар, *За што се први црногорски (дукљански) краљ Михајло дао крунисати од римског папе око 1080. године*, Зета, X/1939, бр. 13-14, 1-5.
- Ф. Милобар, *Значај кнеза Војислава за дукљанску државу*, Зета, VIII/1937, бр. 1, 1
- М. Мијовић, *Замак Јелене Анжујске*, Зетски гласник, 6/1934, бр. 42-43, 7.
- А. Милошевић, *Из прошлости града Котора*, Гласник народног Универзитета Боке Которске, III/1936, бр. 2-3, 3-8.
- А. Милошевић, *Катастик Грбља од године 1430*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, V/1938, бр. 1-4, 20-23.
- М. Милошевић, *Копачички крај - Немањића Рашка, Од Жиче до Сопотана и Звечана*, Зетски гласник, 9/1937, бр. 63-64, 2; бр. 67-68, 2; бр. 69-70, 2; бр. 71-72, 3.
- А. Милошевић, *Печат, грб и барјак (застава) которски*, Глас Боке, 3/1934, бр. 74, 2.
- А. Milošević, *Hercegnovi u Boki Kotorskoj*, Glasnik narodnog Univerziteta Boke Kotorske. IV/1937, br. 1-3, 8-15.
- И. Миљавић, *Dioclea-Подгорица-Миркова варош*, Глас Црногорца, год. XV/1886, бр. 43, 1-3.
- П. Миљанић, *Књижевни приказ Богшишевог новог дјела „Le Statut de Raguse“*, Просвјета, II/1894, св. III, 131-132.
- *Мирослављево јеванђеље*, Глас Црногорца, XL/1911, бр. 40, 2.
- Р. Митриновић, *Зета у средњовековној култури српској*, Слободна мисао, 15/1936, бр. 14-15, 9.
- Ђ. Мрваљевић, *Један непознати родослов*, Записи, II/1928, св. 2, 107-112.
- *Муслимани и ћирилица*, Глас Црногорца, XLII/1913, бр. 25, 2.
- Д. Мустур, *Манастир Бања у Боки Которској*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 85, 2.

Н

- Н., *Љубомир Стојановић: Стари српски родослови и летописи*, Записи, I/1927, књ. I, св. 1, 52-53.
- Н. Н., *На Трсату*, Глас Црногорца, XX/1891, бр. 22, 4.
- Н. Н., *Хрвоје, војвода Сплетски*, Глас Црногорца, XXI/1892, бр. 5, 4.
- С. Н., *Етнографија сјеверне Арбаније и арбанско - црногорски спор*, Глас Црногорца, IX/1880, бр. 42, 2-3.
- *Неколико докумената махом из епохе Црнојевића*, Записи, XII/1939, књ. XXI, 176-183.
- *Нешто из живота св. Арсенија*, Просвјета, 1/1893, св. V, 161-165.
- *Нешто о прошлости и садашњости манастира Жупског*, Глас Црногорца, XVII/1888, бр. 6, 2-3.

- Б. Н. Николић, *Дворац краља Драгутина у Никшићу*, Слободна мисао, 9/1930, бр. 50, 4.
- Б. Н. Николић, *Једна интересантна ископина у Моштаници*, Наше старине, Слободна мисао, 7/1929, бр. 355, 1.
- Б. Н. Николић, *Косовске битке*, Слободна мисао, 10/1931, бр. 26, 3.
- Л. Нинковић, *Опис манастира Добрићева у Херцеговини*, Просвјета, X/1899, св. II и III, 96-97.
- Л. Нинковић, *Опис манастира Косијерева*, Просвјета, X/1899, св. IX и X, 431.
- Л. Нинковић, *Рушевине манастира св. Петра и Павла у Бијовима код Требиња*, Просвјета, XI/1900, св. III. 143-144.
- Л. Нинковић, *Цркве у Љубомиру*, Просвјета, XI/1900, св. I, 45.
- *Никшић у прошлости*, Слободна мисао, 1/1922, бр. 12, 1-2.
- С. Новаковић, *Царица Мара*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 35, 2-3; бр. 36, 2-3; бр. 38, 1-3; бр. 39, 2-3.
- С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV вијека*, Просвјета, II/1893, св. II, 102-103.
- *Новости*, Глас Црногорца, I/1873, бр. 28-29, 5.

О

- *О манастиру Грачаници*, Глас Црногорца, XXIV/1895, бр. 15, 2-3.
- *О посјети цара Душана у Дубровнику*, најстарији Дубровачки хроничари, Глас Црногорца, XXX/1901, бр. 52, 2-3.
- *Од Жиче до Студенице*, Зетски гласник, 12/1940, бр. 828, 2.
- *О св. Јовану Владимиру, исторично књижевна цртица*, Просвјета, 1/1892, 219.
- *О spaљивању моштију св. Save*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, II/1935, бр. 1-3, 4-6.
- *Откриће старих српских новаца*, Глас Црногорца, I/1873, бр. 14, 1-2.
- Т. Ораовац, *Имовина Цетињског манастира, Иван бегово завештање*, Зетски гласник, 8/1936, бр. 33, 2.
- Томо Ораовац, *О вјековној независности Црне Горе*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 1-4, 4-5.

П

- А. П., *Манастир Косијерево и његов значај за национално ослобођење*, Улога наших задужбина у прошлости, Слободна мисао, 16/1937, бр. 19, 4.
- Л. Т. П., *Зета и Љешкопоље*, Црна Гора, VII/1926, бр. 45, 2.
- Ј. С. П., *Јиречекова Историја Срба*, Цетињски вјесник, 4/1911, бр. 46, 3.
- *Пабирци по староме Дубровнику*, Глас Црногорца, XXVIII/1899, бр. 41, 2-3; бр. 42, 2-3; бр. 43, 2-3.
- *Павле Јосиф Шафарик*, Луча, I/1895, св. V, 350-351.
- *Параметар за 1910. годину*, Бока, календар за 1910. годину, XXXI - XXXIII.
- М. Павлиновић, *Из Повјести Црногорске Арбанаске*, Орлић, 1866, 29-36.
- М. Павлиновић, *Црна Гора*, Орлић црногорски, 1867, бр. 3, 62-74.
- Л. Т. Перовић, *Света браћа Кирил и Методије*, Просвјета, VI/1895, св. III, 123-132; св. IV, 185/190; св. V, 241-247; св. VI, 302-308; св. VII, 347-353; св. VIII, 397-403; св. IX, 462-469.
- *500. Годшњица Марка Краљевића*, Глас Црногорца, XXIII/1894, бр. 50, 1.

- Г. Петрановић, *Исторички преглед о правосл. цркви у Бококоторској, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке*, 1/1874, 3-7.
- Г. Петрановић, *Исторички преглед о православној цркви у Бококоторској, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке*, 3/1876, 3-10.
- П. I Петровић, *Кратка историја Црне Горе*, Грлица, календар црногорски за годину 1835, 55-87.
- П. I Петровић- Његош, *Кратка историја Црне Горе*, Записи, VIII/1935, књ. XIII, св. 3, 140-152.
- Р. С. Петровић, *А. В. Соловјев: Уговор о куповини и продаји у Средњовековној Србији*, Записи, 1928, књ. II, св. 4, 199-200.
- *Поводом брошуре Ф. Миклошића „Die Serbischen Dynasten Crnojević“*, Глас Црногорца, XVI/1887, бр. 11, 1-2; бр. 12, 1-3.
- *Прасквица*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 84, 2.
- *Прасквица*, Дуљево, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке, 1/1874, 12.
- *Пред славу*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 28, 2.
- *Предавање о српском народу*, Глас Црногорца, XXXII/1903, бр. 13, 2-3.
- *Прчањски храм ризница дјела наших народних умјетника*, Глас Боке, 3/1934, бр. 84, 1.
- *Повеља, којом српска краљица Јелена утврђује међе и повластице села Затора (између 1278-1308)*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, II/1935, бр. 1-3, 17.
- *Поводом брошуре Ф. Миклошића „Die Serbischen Dynasten Crnojević“*, Глас Црногорца, XVI/1887, бр. 11, 1-2; бр. 12, 1-3.
- Т. К. Поповић, *Професор Јосип Белчић*, Записи, I/1927, књ. I, св. 6, 350-352.
- *Поријекло Сибињин Јанка*, Глас Црногорца, XXX/1901, бр. 16, 2.
- *Порота - српска и енглеска установа*, Глас Црногорца, XXIII/1894, бр. 17, 4.
- *Primas Serbiae*, Глас Црногорца, XXX/1901, бр. 37, 1; бр. 41, 2-3.
- *Прослава хиљадугодишњице св. Методија на Цетињу*, Глас Црногорца, XIV/1885, бр. 13, 2; бр. 14, 2-3; бр. 15, 2-3.
- *Пропаст краљевства Босанског по признатим српским и страним писцима*, Просвјета, II/1894, св. X, 549.

Р

- Ј. Р., *Јелена Анжујска, Краљица Јелена, Жена Уроша Првога*, Глас Црногорца, XLIII/1914, бр. 10, 2.
- *Рад К. Ц. Школске Комисије*, Просвјета, IX/1898, св. IX и X, 568- 578.
- Ф. Радичевић, *Барски Псалтир Вићенца Вуковића*, Просвјета, I/1889, св. IV-V, 132-134.
- Ф. Радичевић, *Ђурађ Страшимировић (Балишић) дарива неке земље манастиру Врањини*, Просвјета, 1/1889, св. X, 337.
- Ф. Радичевић, *Натписи Успенске и Николајевске цркве у манастиру Морачи*, Просвјета, 1/1889, св. XII, 424.
- Ф. Радичевић, *О Врањинском манастиру*, Просвјета, I/1893, св. III, 97.
- Ф. Радичевић, *Осмогласник Ђурђа Црнојевића у манастиру Морачи*, Просвјета, 2/1890, бр. I-II, 33-34.

- Ф. Радичевић, *Печат цркве Подгоричке*, Просвјета, I/1889, св. XI, 360.
- Ф. Радичевић, *Стефан Владислав дарива неке земље манастиру Врањини*, Просвјета, 2/1890, св. XI и XII, 319-320.
- Ф. Радичевић, *Успенски манастир на Кому*, Просвјета, I/1893, св. VI, 209-210.
- Ф. Радичевић, *Читуља чувенијех људи у Словенству. Иван Стјепанович Јастребов*, Просвјета, II/1893, св. IV, 211-212.
- Б. Радовић, *Зета је постала прва српска краљевина*, Зета, 2/1931, бр. 1, 7-8.
- М. Радовић, *Чудотворна икона Богородичина у Пећкој патријаршији*, Записи, I/1927, св. 5, 299-301.
- Р. Радовић, *Брсково*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 38, 2; бр. 41, 2.
- Р. Радовић, *Град војводе Момчила*, Слободна мисао, 9/1930, бр. 1, 6.
- Р. Радовић, *Постанак Пирлitora и гомила у близини њега*, Наши градови, Слободна мисао, 9/1930, бр. 49, 4.
- Н. Радојчић, *Иларион Руварац и Црвена Хрватска*, Записи, XII/1933, св. 1, 31-34.
- И. Радуловић, *Дукља*, Зетски гласник, V/1933, бр. 26, 4.
- И. Радуловић, *Дубровник*, Зетски гласник, 6/1934, бр. 33, 2; бр. 34, 2.
- И. Радуловић, *Зетски кнез Св. Јован Владимир*, Зетски гласник, 10/1938, бр. 31-32, 3.
- И. Радуловић, *Јадранско море*, Зетски гласник, 5/1933, бр. 60, 4.
- И. Радуловић, *Краљ Бодин*, Зетски гласник, 11/1939, бр. 807, 4.
- И. Радуловић, *Манастир св. Николе на Врањини*, Зетски гласник, 11/1939, бр. 783, 2; бр. 784, 2.
- И. Радуловић, *Медун*, Зетски гласник, V/1933, бр. 26, 2.
- И. Радуловић, *Михаило Војислављевић, први српски краљ*, Зетски гласник, 12/1940, бр. 838, 4; бр. 841, 4.
- И. Радуловић, *Подгорица*, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, Подгорица 1930, бр. 1, 52-63.
- И. Радуловић, *Прошлост Бара*, Зетски гласник, 11/1939, бр. 799, 3; бр. 800, 2.
- И. Радуловић, *Прошлост Дукље и Подгорице*, Зета, VI/1935, бр. 26, 3; бр. 27, 2.
- И. Радуловић, *Прошлост Плеваља*, Зетски гласник, 12/1940, бр. 840, 2.
- И. Радуловић, *Раније становништво Скадра и његове околине*, Зетски гласник, 5/1933, бр. 40, 3; бр. 42, 2.
- И. Радуловић, *Старија насеља у околини Подгорице*, Зетски гласник, 8/1936, бр. 97-98, 2.
- И. Радуловић, *Трагови старијих насеља у Зетској Котлини*, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, Подгорица 1931, бр. 2, 63-70.
- *Раско Немањић-Свети Сава*, Зетски гласник, 6/1934, бр. 8, 1.
- П. Рафаиловић, *Которски бискупи у борби за првенство између барског и дубровачког архиепископа*, Бока, велики илустровани календар за годину 1912, 28-34.
- П. Рафаиловић, *Ротец (Rotecium)*, Бока, велики илустровани календар за годину 1911, 21-22.
- П. Рафаиловић, *Ратовање Дубровника са Котором*, Бока, велики илустровани календар за годину 1911, 24-27.
- П. Рафаиловић, *Св. Георгије у Ораховцу*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке за годину 1910, 39-41.

- *Реферат на други дио Српске Историје од М. Ковачевића и Л. Перовића (за III разред основних школа) - донесен на V редовној скупштини Учитељског Удружења Ријечке нахије*, Просвјета, XI/1900, св. VI, 338-344.
- *Реферат на први дио Српске Историје од М. Ковачевића и Л. Перовића за IV разред основних школа/ донесен на VI редовној скупштини учитељског Удружења Ријечке нахије*, Просвјета, XI/1900, св. XI и XII, 642-650.
- *Ријетка културна слава*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 14, 1-3.
- П. А. Ровински, *Ђорђе Стратимировић - О Башићима*, Просвјета, IX/1898, св. VI, 397-400; св. VIII, 448-449.
- П. А. Ровински, *Значај битке косовске*, Просвјета, 1/1889, св. IV и V, 112-116.
- П. А. Ровински, *К чланку „Владике зетске и црногорске“*, Просвјета, I/1893, св. IV, 129-137.
- П. А. Ровински, *Отворено писмо „Гласу Црногорца“ приликом превођења у истоме моје књиге о Црној Гори*, Глас Црногорца, XX/1891, бр. 13, 1-3.
- *Павле А. Ровински D-ri Petrinjeusis-и*, Глас Црногорца, XXIX/1900, бр. 45, 2-3.
- П. А. Ровински, *Смисао и значење теократске владавине у Црној Гори*, Просвјета, 1/1889, св. I-II-III, 48-55.
- П. А. Ровински, *Ст. Новаковић, Први основи словенске књижевности*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 42, 3-4.
- П. А. Ровински, *Стара српска војска. Историјске скице од Стојана Новаковића*, Глас Црногорца, XXIII/1894, бр. 5, 1-2.
- П. А. Ровински, *Црна Гора*, Глас Црногорца, XX/1891, бр. 6, 1-3; бр. 7, 1-3; бр. 8, 1-3; бр. 9, 1-3; бр. 10, 1-3; бр. 11, 1-3; бр. 12, 1-2; бр. 14, 1-3; бр. 15, 1-3; бр. 16, 1-2; бр. 17, 1-2.
- И. Руварац, *Владике зетске и црногорске*, Просвјета, I/1892, св. I, 13-23.
- И. Руварац, *Бешка Горица, Камичци-прилошци за други зетски дом*, Просвјета, II/1893, св. IX, 475-478.
- И. Руварац, *Манастир св. Николе на Врањини у скадарском блату, Камичци-прилошци за други зетски дом*, Просвјета, II/1894, X, 530-540; св. XI, 531-533; св. XII, 647-650.
- И. Руварац, *Морачник, Камичци-прилошци за други зетски дом*, Просвјета, II/1894, св. IX, 479.
- И. Руварац, *Српски манастири у скадарском блату, Камичци-прилошци за други зетски дом*, Просвјета, II/1894, св. VIII, 421-425.
- И. Руварац, *Старчева Горица, Камичци-прилошци за други зетски дом*, Просвјета, II/1894, св. IX, 478-479.

С

- Г. Самарцић, *Пронађен гроб једног српског хумског велможе у селу Хумском код Фоче*, Зетски гласник, 5/1933, бр. 65, 4.
- *Свети Сава*, Зетски гласник, 8/1936, бр. 8, 1.
- *Свети Сава*, Зетски гласник, 13/1941, бр. 867, 1.
- *Свети Сава, Живот и рад*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, II/1935, бр. 1-3, 1-4.
- *Свети Сава у пјесмама*, Луча, I/1895, св. 2, 134.
- *Свечани дани*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 29, 1-4.

- *Свједочанство Фловиуса Блондуса*, Документа о нашој прошлости, Зета, 7/1936, бр. 51, 4.
- *Седмовратна Жича и Студеница*, Глас Црногорца, XXXIII/1904, бр. 40, 2.
- *Series Episcoporum Catharensium, Schematismus seu status personalis et localis Dioecesis Catharensis, Cathari*, 1909, 10-11.
- Јеромонах Никифор (Симоновић), *О цару Константину и царици Јелени*, Просвјета, XI/1900, св. IX, 499-507.
- *Скадар у историји српског народа*, Глас Црногорца, XLI/1912, бр. 49, 3-4.
- *Слава зетскијем господарима Ивану и Ђурђу Црнојевићима!*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 28, 1.
- *Слава Милешева*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 46, 1.
- *Скопље-некад и сада*, Глас Црногорца, XXVI/1897, бр. 5, 1.
- *Спомен- плоча цара Душана*, Зетски гласник, 5/1933, бр. 60, 4.
- *Срби у Хрватској*, Глас Црногорца, XXIX/1900, бр. 14, 2-3; бр. 15, 2-3.
- П. С. Срећковић, *Синови проклете Јерине*, Орлић, Цетиње 1867, 27-38.
- *Српска прошлост*, Глас Црногорца, XX/1891, бр. 35, 2-3.
- *Српски просвјетитељ свети Сава*, Зетски гласник, 12/1940, бр. 815, 1.
- *Српски професори и македонском питању*, Глас Црногорца, XXXIII/1904, бр. 14, 2.
- *Српско име по западним крајевима нашега народа*, Глас Црногорца, XXX/1901, бр. 38, 2-3.
- *Српско име у Далмацији*, Глас Црногорца, XXX/1901, бр. 42, 2-3.
- *Стара Србија*, Глас Црногорца, XXXII/1903, бр. 14, 2-3, бр. 15, 2-3.
- *Стари Гундулићеви*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 26, 2-3.
- *Стари српски споменик у Италији*, Глас Црногорца, XXXI/1902, бр. 34, 2; бр. 35, 2-3.
- *Стефан Немања велики, св. о. Симеон Мироточиви*, Бока календар за 1910. годину, 75.
- *Странци о Црној Гори и Црногорцима, Црногорци*, Записи, XVII/1937, св. 2, 89-92.
- *Стојан Новаковић*, Дан, I/1911, св. 6, 1-4.
- И. Стјепчевић, *Вериге*, Гласник Народног Универзитета Боке Которске, III/1936, бр. 1, 4-6.
- I. Stjepčević, *Glava sv. Tripuna*, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorске, IV/1937, br. 1-3, 28-31.
- И. Стјепчевић, *Катедрала св. Трипуна у Котору*, Зетски гласник, 11/1939, бр. 781, 4; бр. 783, 5; бр. 785, 5; бр. 786, 4.
- I. Stjepčević, *Kotorsko nahodište*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, III/1936, бр. 2-3, 10-11.
- И. Стјепчевић, *Ластва*, Глас Боке, 3/1934, бр. 87, 3; бр. 88, 2; бр. 89, 2; бр. 90, 2; бр. 91, 2; бр. 92, 2; 93, 4.
- Ђ. Стратимировић, *Црква св. Луке у Котору*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке, 1893, 38.
- Ђ. Стратимировић, *Нешто о Балишићима*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке, 1896, 39-41.
- Ђ. Стратимировић, *О цркви св. Николе у Котору*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке, 1893, 38-40.

- Ђ. Стратимировић, *Оснивања Епископије Зетске*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке, 1897, 36-38.
- Ђ. Стратимировић, *Оснивање манастира Прасквице*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке, 1893, 40-43.

Т

- Т., *Историја српске православне цркве*, Глас Црногорца, XXIII/1894, бр. 32, 2; бр. 33, 3.
- Т., *Михољски збор*, Глас Црногорца, XXIII/1894, бр. 29, 2.
- Т., *Никодим Милаш: Стон у средњим вјековима*, Глас Црногорца, год. XLIII, бр. 36, Цетиње 12. јула 1914.
- И. Т. Т.- Д., *Биљешке из Дробњака*, Глас Црногорца, XX/1891, бр. 39, 1-2.
- К. Теодоридес, *Срби и Турци XIV и XV вјека. Историјске студије Стојана Новаковића прегледао Др. Лујо кнез Војновић*, Луча, I/1895, св. VII и VIII, 492-493.
- *Трговина Которана (Бокеља) по мору и суку*, Глас Боке, 4/1935, бр. 110, 2-3.
- *Трново, стара престолница бугарскијех царева и краљева*, Глас Црногораца, VII/1877, бр.38, 1-2.
- *Тристагодишњица спаљења моћи Светога Саве*, Глас Црногорца, XXIII/1894, бр. 17, 1.
- Л. Томановић, *Живе ли Срби или каква друга безимена словенска смјеса на приморју од Неретве до Бојане?*, Црногорка, I/1884, бр. 17, 137-138; бр. 18, 145-147.
- Л. Томановић, *Иванбеговина*, Црна Гора, VII/1926, бр. 6, 1.
- Л. Томановић, *Излет на Врањинску славу*, Нова Зета, I/1889, бр. 5, 175-183.
- Л. Томановић, *Још о Ободској штампарији*, Записи, XI/1932, св. 2, 46-47.
- Л. Томановић, *О Дукљи (Diosclea)*, Нова Зета, , II/1890, бр. 2, 75.
- Л. Томановић, *О Косовској петстогодишњици*, Нова Зета, I/1889, 171-173.
- Л. Томановић, *О Ластову*, Епоха, 1/1930, бр. 6, 2.
- Л. Томановић, *О Ободско - Цетињској штампарији*, Глас Црногорца, XXIX/1900, бр. 26, 2-3.
- Л. Томановић, *О примасу Србије*, Црна Гора, VI/1925, бр. 4, 2.
- Л. Томановић, *О Цетињској штампарији*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 35, 3-4.
- Л. Томановић, *Пад Босне*, Глас Црногорца, XXXI/1902, бр. 25, 1-2.
- Л. Томановић, *Писма с пута, побратиму А. Мародићу*, Нова Зета, III/1891, бр. 3, 96-97.
- Л. Томановић, *Поводом новијех прилога к историји Црне Горе*, Глас Црногорца, XVI/1887, бр. 15, 1-3.
- Л. Томановић, *Primas Serbliae*, Записи I/1927, св. 6, 347-350.
- Л. Томановић, *Срби и Хрвати у прошлости*, Слободна мисао, 9/1930, бр. 40, 1.
- Л. Томановић, *Теодосијеви погледи на друштвено и државно уређење Србије*, Записи, 1931, књ. IX, св. 3, 178-180.
- Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, Глас Црногорца, XXIX/1900, бр. 31, 1-2; бр. 32, 1-2; бр. 33, 2-3; бр. 34, 2-3; бр. 35, 2-3; бр. 36, 2-3; бр. 37, 2-3; бр. 38, 2-3; бр. 39, 2-3.
- Д. Трајковић, *О првој сељачкој држави свих балканских Словена*, Зета, 5/1934, бр. 15, 2-3; бр. 16, 4.

У

- П. У., *Један свечани дан на историској Превлаци*, Зетски гласник, 5/1933, бр. 71, 2.
- *Успомена на Видов-дан*, Црна Гора, VII/1926, бр. 25, 1.

Х

- Х., *Цетињски манастир*, Зетски гласник, 3/1931, бр. 40, 2.
- Х., *Црква св. Срђа и Вакха на Подима*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке за годину 1892, 38-40.
- *Христовуљ краљице Јелене (1245-1276)*, Историјска грађа, Записи, XI/1938, књ. XIX, св. 2, 111.

Ц

- Ц., *Смрт д-ра Лаза Томановића*, Записи, VI/1932, књ. XI, св. 6, 359-360.
- Р. Ц., *Ст. Новаковић - Први основи словенске књижевности међу Балканским Словенима. Легенда о Владимиру и Косари*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 42, 3-4.
- *Цар-Душанов град Серез*, Глас Црногорца, XXXV/1906, бр. 11, 2-3.
- Ј. Цвијић, *Излаз Србије на Адрију*, Глас Црногорца, XLII/1913, бр. 1, 2-3; бр. 2, 2-3.
- *Цркве и основне школе у Србији*, Просвјета, II/1894, св. VI, 332-333.
- *Цркве у Луштици*, Просвјета, IX/1898, св. I, 39-40; св. II, 126-128; св. III, 222-223; св. IV, 293.
- *Цркве у Луштици*, Просвјета, IX/1898, св. IV, 293.
- *Црна Гора пред пријеким судом „Народног Листа“*, Глас Црногорца, XXX/1901, бр. 50, 2.
- *Црна Гора у XVIII вијеку, Стари српски часописи о Црној Гори и Црногорцима*, Записи, XI/1938, књ. XIX, св. 1, 149-154; св. 2, 216-217.
- *Црногорске штампарије у XV вијеку, Фрагмент из културне повијести Црне Горе од С. М. Штедимлије*, Зета, IX/1938, бр. 8, 3.
- М. Црногорчевић, *Манастир Рождества Св. Богородице у Грбљу*, Просвјета, VI/1895, св. VIII, 426-429.
- М. Црногорчевић, *О натпису Богородичне цркве на Бешки*, Глас Црногорца, XXX/1901, бр. 31, 3.
- М. Црногорчевић, *Риза Богородице, цркве у Бијелој*, Просвјета, VII/1896, св. X, 560.
- М. Црногорчевић, *Сушћепан*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке за годину 1894, 41.
- М. Црногорчевић, *Црква св. Николе у Пелинову Грбаљском*, Просвјета, VII/1896, св. I, 33-35.
- Н. Цвјетковић, *Госпођин-дан*, Глас Боке, II/1933, бр. 40, 1.
- *Црнојевићи у Млецима*, Глас Црногорца, XXV/1896, бр. 48, 2-3; бр. 49, 2-3.
- *Црнојевићи и Црна Гора од г. 1479-1528*, Глас Црногорца, XXX/1901, бр. 33, 3.

Ч

- Дезидер Чанки, *Мађарска историја*, Глас Црногорца, XXV/1896, бр. 16, 2; бр. 17, 2.
- *Четиристогодишњица Ободске штампарије (у Црној Гори)*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 9, 1; бр. 18, 2; бр. 22, 1; бр. 23, 1-2; бр. 24, 1-2; бр. 26, 2.
-

Ш

- Ш., *Градачка црква, задужбина краљице Јелене*, Глас Боке, 4/1935, бр. 157, 3.
- Ш., *Слике св. Саве*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, II/1935, бр. 1-3, 6-7.
- М. Шобајић, *Бјелопавлићи*, Црногорка, I/1884, бр. 25, 114-116; бр. 26, 123-124; бр. 27, 131-132.
- М. Шобајић, *Владачки споменици у народној причи по Брдима*, Глас Црногорца, XXVI/1897, бр. 12, 3.
- М. Шобајић, *Опис Оногошта-Никшића од старина до 1887. г.*, Глас Црногорца, XVI/1887, бр. 48, 1-3; 49, 1-3; бр. 50, 1-3; бр. 51, 1-3; XVII/1888, бр. 1, 1-3; бр. 2, 1-3; бр. 4, 1-3; бр. 5, 1-3.
- П. Шобајић, *Властелиновићи*, Записи, IV/1930, књ. VI, св. 6, 340-348.
- П. Шоћ, *Околина Скадарског језера и наша археологија*, Зетски гласник, 9/1937, бр. 57-58, 3; бр. 59-60, 2-3.
- П. Д. Шеровић, *Биљешке*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, V/1938, бр. 1-4, 49.
- П. Д. Шеровић, *Двор Ивана Црнојевића*, Глас Боке 5/1936, бр. 158, 4.
- П. Д. Шеровић, *Један податак о цркви св. Ђорђа у Доњем Ораховцу*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, III/1936, бр. 1, 8.
- П. Д. Шеровић, *Манастир Прасквица*, Глас Боке, 4/1935, бр. 142, 3; бр. 143, 3; бр. 144, 3, бр. 145, 3; бр. 146, 3; бр. 147, 3.
- П. Д. Шеровић, *Натпис са именом краља Твртка на старинској црквици св. Антуна у Тивту*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, V/1938, бр. 1-4, 31-34.
- П. Д. Шеровић, *Некадашња црква „S. Maria de Castello“ у Будви*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, VI- VII/1940, бр. 1-4, 44-45.
- П. Д. Шеровић, *Немањићи и Бока*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, II/1935, бр. 1-3, 7-10.
- П. Д. Шеровић, *О лажној повељи цара Душана кир Датајку Медину*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, V/1938, бр. 1-4, 48-49.
- П. Д. Шеровић, *Паитровске исправе*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, V/1938, бр. 1-4, 50.
- П. Д. Шеровић, *Стари записи и натписи*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, Котор, V/1937, бр.1-3, 51.
- П. Д. Шеровић, *Стари записи и натписи*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, Котор, V/1938, бр. 1-4, 41.
- П. Д. Шеровић, *Стари записи и натписи из цркве св. Луке и капеле св. Спиридона у Котору*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, VI-VII/1940, бр. 1-4, 47-49.
- П. Д. Шеровић, *Црква св. Ђорђа у Доњем Ораховцу*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, II/1935, бр. 4-6, 16-18.
- Н. Шкерковић, *Стара српска државна средишта*, Млада Зета, 1/1929, бр. 2, 48-52.
- С. М. Штедимлија, *Дукљанско краљевство и Душаново царство*, Зета, 7/1936, бр. 18, 3; бр. 19, 4.
- С. Марковић Штедимлија, *Ко је и одакле је био Божидар Вуковић*, Зетски гласник, 11/1939, бр. 784, 2.

- С. М. Штедимлија, *Краљевство и царство*, Зета 7/1936, бр. 32, 1.
- С. М. Штедимлија, *Његош или Свети Сава*, Зета, 6/1935, бр. 1, 11-12.
- С. М. Штедимлија, *Црногорски феудализам*, Зета, VIII/1937, бр. 9, 2.
- С. М. Штедимлија: *Црногорске штампарије у XV вијеку*, Записи, XI/1938, 318.
- К. Шћепански, *Ђирилица и Глагољица*, Глас Црногорца, XXII/1893, бр. 40, 1-3.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

А

–М. Антоновић, *Оснивачка повеља Балше III Балишића манастиру светог Николе на Прасквици*, ССА 5 (2006), 207-227.

Б

- Н. Банашевић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд 1971.
- М. Благојевић, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, Београд 2007.
- Ђ. Бубало, *Средњовековни архив манастира Врањине*, ССА 5 (2006), 243-276.

В

- А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415-1469)*, Београд 1997.
- Византијски извори за историју народа Југославије*, том II, Београд 1959
- Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI, Београд 1986.
- N. Vučković, *Srednjovekovni statut grada Budve*, Budva 1970.

Г

- G. Giuseppe, *La Zedda e la dinastia dei Balsidi: studi storici documentati*, Spalato 1899.
- G. Giuseppe, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zara 1880.
- G. Giuseppe, *Storia documentata della Marinerezza Bocchese*, Ragusa 1889.
- Gesta regum Sclavorum*, 1-I, II, ед. Тибор Живковић, Београд 2009.

Д

- М. Динић, *Из Дубровачког архива I–III*, Београд 1957–1967.
- М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, Београд 1951.
- М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, ЗФФ у Београду III (1955), 69–94.
- Доментијан, *Житвот светог Саве*, превод и коментар Љ. Јухас–Георгијевска, Београд 2001.
- Доментијан, *Живот светог Симеона и светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865.
- М. Драговић, *Крусовољ књаза и господара црногорског Ивана Црнојевића*, Цетиње 1885.
- М. Драговић, *Цетињски летопис*, Летопис Матице српске, књ. 167, св. III, Нови Сад 1891, 1-21.
- Н. Дучић, *Врањина у Зети и хрисовуље на Цетињу*, ГСУД X, св. XXVII (1870), 164-192.
- Н. Дучић, *Крмчија Морачка*, Гласник СУД 8 (1877).
- Н. Дучић, *Старине Хиландарске*, Гласник СУД 56 (1884), 63–77.

Ђ

- Б. Ђурђевић, *Два дефтера Црне Горе из времена Скендер-бега Црнојевића I–II*, Сарајево 1968.
- V. Đurđević–N. Filipović–H. Hadžibegić–M. Mujić–Šabanović, *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Sarajevo 1957.

Е

- Г. Елезовић, *Огледало света или Историја Мехмеда Неширије*, САН, Београд 1957.

З

–*Законик цара Стефана Душана*, Одељење друштвених наука САНУ, књ. I–III, Београд 1975–1997.

–*Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1, 1186–1321., приредили В. Мошин, С. Ћирковић и Д. Синдик, Београд 2011.

И

–*Il Montenegro Da relazioni dei provveditori veneti (1687-1735)*, Roma M. DCCC. XCVI.

–*Il nazionale*, Задар, IV/1865, 21, 83–84; 22, 87–88; IX/1869, 24, 28.

Ј

–В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II. Милутина*, из Старога Сараја, изнесла на свијет Земалска влада за БиХ са 4 снимка, Беч 1890.

–И. Јастребов, *Податци за историју српске цркве*, Београд 1879.

–И. Јастребов, *Препис хрисовуља на Цетињу о манастиру св. Николе на Врањини*, Гласник СУД XLVII, Београд 1879, 219–231.

–К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА, XI, Београд 1892.

–*Један приложак за књижевно-просвјетну историју Црне Горе*, Књижевни лист, Цетиње 1/1900, бр. 7/8, 270–277; бр. 9/10, 308–322; бр. 11, 371–379; бр. 12, 415–417.

К

–Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик IV (1890), 1–11.

–*Кореспонденти изабрани 11. јуна 1842.*, Гласник ДСС 1 (1847), 223–224.

Л

–Giacomo di Pietro Luccari (Jakov Lukarić), *Copioso ristretto de gli annali di Rausa*, 1605.

Љ

–*Летопис попа Дукљанина*, Стара српска књижевност 1, Београд 1988.

–Š. Ljubić, *Listine o одношajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike I–X*, Zagreb 1868–1891.

М

–В. Макушев, *Историјски споменици Јужнога Словенства и околних народа II*, Гласник СУД 14 (1882).

–Fr. Miklosich, *Die Serbischen Dynasten Cernojević*, Wien 1886.

–Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae* 1858.

–К. Митровић, *Повеља деспота Ђорђа, Јована и Ангелине Бранковић манастиру Светог Павла*, ССА 6 (2007), 209–217.

–К. Митровић, *Повеља деспота Ђорђа о прихватању ктиторства над Хиландаром*, Стари српски архив 5 (2006), 229–239.

–С. Мишић–Т. Суботин–Голубовић, *Светоарханђеловска повеља*, Београд 2003.

–А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007.

Н

- Г. Николајевић, *Живот Димитрија Милаковића*, Магазин српско-далматински, 1860, књ. 19, 13-27.
- С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.

С

- А. Соловјев, *Кад је Дечански проглашен за свеца? (Краља Душана повеља лимском манастиру)*, Богословље 4 (1929), 284–298.
- А. Соловјев, *Кончански практик*, ЗРВИ 3 (1955), 83–109.
- А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926.
- А. Соловјев, *Повеља краља Душана о манастиру св. Николе у Врањини*, Прилози КЈИФ 7 (1927), 107–115.
- А. Соловјев–В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936.
- Споменици за средновековната и поновата историја на Македоноја I–IV*, Скопје 1975–1981.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, Београд–Ср. Карловци 1929 (репринт 2006²).
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–2*, Београд – Ср. Карловци 1934 (репринт 2006²).
- Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд–Ср. Карловци 1927.
- Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I–VI*, Београд 1902–1926 (репринт 1980–1988²).
- Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.*, Споменик СКА III (1890).
- Љ. Стојановић, *„Требник” манастира Св. Тројице код Пљеваља*, по препису А. Прљинчевића, Споменик СКА 56 (1922), 22–30.

Ч

- G. Čremošnik, *Kancelarijski i notarski spisi 1278-1301 I*, Beograd 1932.

Ш

- Б. Шекуларац, *Врањинске повеље XIII-XV вијек*, Титоград 1984.
- Б. Шекуларац, *Дукљанско – зетске повеље*, Титоград 1987.
- П. Д. Шеровић, *Повеља о оснивању манастира св. Николе у Прасквици и њени додаци* – Историјски часопис, V, Београд 1955, 323-332.
- Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд-Загреб 1928.

Литература:

А

- Ј. Авакумовић, *Стара српска порота поређена са енглеском поротом*, Глас САН XLIV (1894), 3–36.
- М. Антоновић, *Град и жупа у зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Историјски институт, књ. 39, Београд 2003.
- М. Антоновић, *Област Валоне и Канине под српском влашћу (1343-1417)*, Зборник ФФУБ XVIII (1994), 149–178.
- М. Атлагић – Б. Шекуларац, *Помоћне историјске науке*, Приштина 1997.

Б

- С. Бабовић-Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини 1929-1941*, Подгорица 2002.
- Ф. Баришић, *О измирењу српске и византијске цркве 1375*, ЗРВИ XXI (1982), 159-181.
- П. Бартл, *Албанци од средњег века до данас*, Београд 2001.
- М. Благојевић, *Арбанаси у светлости најстаријих српских извора*, ЗМС за историју 75-76 (2007), 7-22.
- М. Благојевић, *Архиепископ Сава – вожд отачаства*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 101-113.
- М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII), Београд – Смедерево 1992, 67–84.
- М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.
- М. Благојевић, *Немањићи и државност Дукље – Зете – Црне Горе*, ЗМС за историју 83 (2011), 7-24.
- М. Благојевић, *О издаји и невери Вука Бранковића*, ЗМС за историју 79-80 (2009), 7-42.
- М. Благојевић, *Стефан Лазаревић и суверенитет српске државе*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 407-417.
- М. Благојевић, *Територија кнеза Лазара на Косову и Метохији*, Косово и Метохија – прошлост, садашњост и будућност, Београд 2007, 5-18.
- М. Благојевић, *Црне Горе и Црна Гора*, Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања, Подгорица 1999, 57-77.
- М. Благојевић - Дејан Медаковић, *Историја српске државности*, I, Нови Сад 2000.
- Л. Блехова-Челебић, *Хришћанство у Боки 1200-1500, Которски дистрикт*, Подгорица 2006.
- С. Божанић, *Дипломатичка анализа Светостефанске Хрисовуље*, Истраживања, 15 (2004), 63-74.
- С. Божанић, *Ибарско језгро Светостефанског властелинства*, Нови Сад 2006.
- С. Божанић, *»Ратничке дружине« са простора Зете и области Црнојевића у имовинско-правним споровима око земљишта (1445-1492) – паралеле са средњовековном Србијом*, Истраживања 25 (2014), 55-71.
- С. Божанић, *ЧУВАЊЕ ПРОСТОРА: међе, границе и разграничења у српској држави од 13. до 15. века*, Нови Сад 2013.
- И. Божић, *Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку*, Глас САНУ, СССXXXVIII, књ. 3 (1983), 11-116.
- И. Божић, *Dominus Rex Constantinus*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 195-205.

- И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 174-192.
- И. Божић, „*Катуни Црне Горе*“, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 150-155.
- И. Божић, *Которско-млетачки спорови око црквених драгоцености*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 28-36.
- И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 15-27.
- И. Божић, *О положају Зете у држави Немањића*, ИГ 1–2 (1950), 97–121.
- И. Божић, *О пропасти манастира св. Михаила на Превлаци*, Немирно Поморје XV века, 83-91.
- И. Божић, *Свети Сава у предању*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, САНУ, VII-1, Београд 1979, 389-395.
- И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 37-82.
- М. Бошков, *Жанр српског родослова и Русија у XVI века*, Зборник МС за славистику 46-47 (1996), 45-70.
- М. Бошков, *Јелена Бранковић у књижевној традицији*, Зборник МС за књижевност и језик 43/1 (1995), 17-62.
- М. Бошков, *Ка деконструкцији једне легенде: о „владавини“ Јелене Бранковић*, in Мит – Зборник радова, Нови Сад 1996, 325-334.
- М. Бошков, *Теме и вести руских летописа у старој српској књижевности (на фону рукописне историје српских хронографа)*, Зборник МС за славистику 78 (2010), 1-49.
- Ђ. Бошковић, *О неким нашим градитељима и сликарима из првих деценија XIV века*, Старица 9–10 (1958–59), 125–131.
- Ђ. Бубало, *Драговић Марко*, Енциклопедија српске историографије, Београд 1997, 358.
- Ђ. Бубало, *Средњовековне повеље у архиву манастира Савине*, ИЧ 49 (2002), 93-122.

В

- М. Васић, *Архиепископ Данило II, монах и уметник*, Прилози КЈИФ VI, 2, (1926), 231–264.
- А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006.
- Р. Вешовић, *Племя Васојевића*, Сарајево 1935.
- V. Vinaver, *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*, Anali НИД 2 (1953), 125-147.
- И. Воје, *Фрагменти о Брскову*, ИЧ XXIX-XXX (1983), 93-100.
- П. Војиновић, *Напредни недељни лист Зета (1930.1941)*, Библиографски вјесник, Цетиње, 1980/IX-3, 125-158.
- Р. Вујошевић, *Божидар Вуковић Подгоричанин*, Титоград 1981.
- Ј. Вукмановић, *Етнички и културни трагови Срба у сјеверној Албанији*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1999, 231-236.
- Д. Вуксан, *Душан С. Ђукић*, Записи, 1927, св. IV, 256.
- Д. Вуксан, *Преглед итампе у Црној Гори 1834-1934*, Цетиње 1934.

Г

- М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*, ЗФФ у Београду 3 (1957), 95-153.

–В. Grafenauer, *Sklaborhontes* = „*gospodarji Slovanov*“ ali „*slovanski knazi*“?, *Zgodovinski časopis*, št. 1-41 (1955), 202-219.

–Р. М. Грујић, *Православна српска црква*, Београд-Крагујевац 1995.

–Т. Суботин – Голубовић, *Словенски манастири на Светој Гори као књижевни и преписивачки центри*, Трећа казивања о Светој Гори, Београд 2000, 184-205.

Д

–Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских I–III*, Београд 1863, 1864.

–М. Дашић, *Увод у историју са основама помоћних историјских наука*, Титоград 1988.

–М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I–II*, Београд 1955–1962.

–М. Динић, *За хронологију Душанових освајања византинских градова*, ЗРВИ IV (1956), 1-11.

–М. Динић, *Земље Херцег Светога Саве*, Глас СКА СХХХII, Београд 1940.

–М. Динић, *Настанак два наша средњовековна града*, Прилози за КЈИФ ХХХI, св. 3-4 (1965), 195-203.

–М. Динић, *Однос између краљева Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955), 49–81.

–М. Динић, *Српска владарска титула за време Царства*, ЗРВИ V (1958), 9-17.

–М. Ј. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ЈИ, III, 1-4 (1937), 119-146.

–М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932, 3-46.

–Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад 1986.

–Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Београд 1974.

–D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, Istraživanja (1975), 5-47.

–Д. Динић-Кнежевић, *Српска деспотовина од пада Цариграда до опсаде Београда (1453–1456)*, ГФФ у Новом Саду VI (1961), 126–142.

–М. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Zagreb 1900.

–М. Драговић, *Свети Сава није спаљен*, Пожаревац 1930.

–Р. Драгићевић, *Записи – гласник цетињског Историјског друштва (1935-1941)*, XX/1967, књ. XXIV, св. 3, 405-421.

–Р. Драгићевић, *Неколико старих печата*, Старине Црне Горе, I, Цетиње 1963, 67-81.

–Р. Ј. Драгићевић, *Андрија П. Јовићевић, Ин мемориал*, Записи, XII/1939, XXII, 3, 190.

–Р. Ј. Драгићевић, *Јован Н. Томић*, Записи, VI/1932, књ. XI, св. 3, 147-150.

–Н. Дучић, *Бока и Зета*, ГСУД XLII (18759), 153-185.

–Н. Дучић, *Јепископије зетска и дабарска*, ГСУД 57 (1884), 26-103.

–Н. Дучић, *Српско-далматински магазин за годину 1870-71*, Млада Србадија, 1871, бр. 14, 223.

–С. Марјановић – Душанић, *Свети краљ, Култ Стефана Дечанског*, Београд 2007.

Ђ

–М. Маловић-Ђукић, *Пилот у средњем веку*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1991, 207-220.

–Т. Ђукић, *Календари у књижевном раду Црне Горе (Одломак из једне студије)*, Нова Зора, Београд 1925, 44-46.

–Т. Ђукић, *Преглед књижевног рада Црне Горе*, Цетиње 1951.

Е

–*Енциклопедија српске историографије*, приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1997.

–Ј. Ердељановић, *Постанак племена Пипера*, СЕЗ XVII (1911), 323-377.

Ж

–Т. Живковић, *Два питања из времена владавине краља Бодина*, ЗРВИ 42 (2005), 45-59.

–Т. Живковић, *Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века*, ЗРВИ 43 (2006), 451-466.

–Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, Београд 2006.

–Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд 2004.

–М. Живојиновић, *Везе српских монаха и Ватопеда у време оснивања српског манастира Хиландара*, Трећа казивања о Светој Гори, Београд 2000, 15-25.

–М. Живојиновић, *Ктиторска делатност светог Саве*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, САНУ, VII-1, Београд 1979, 15-25.

–М. Живојиновић, *Светогорски дани Данила II*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 75-88.

З

–И. Злоковић, *Дон Нико Луковић*, Споменица дон Ника Луковића, Котор 1980, 141-150.

–М. Злоковић, *Дон Нико Луковић као културни и научни радник*, Споменица дон Ника Луковића, Котор 1980, 151-158.

–И. Злоковић, *Петар Шеровић*, ИЗ (1968), 328.

И

–В. Иванишевић, *Развој хералдике у средњовековној Србији*, ЗРВИ XLI (2004), 213- 234.

–А. Ивић, *Родословне таблице српских династија и властеле*, Нови Сад 1928.

–В. Ивошевић, *Архимандрит Дионисије Миковић*, Котор 1968.

–В. Ивошевић, *Бокељске теме Петра Шеровића*, Бока, 1988, бр. 20, 293-311.

–*Историја Бугарске*, Београд 2008.

–*Именик насељених места у СФРЈ*, Београд 1985.

–*Историја народа Југославије I*, Београд 1953.

–*Историја српског народа I*, Београд 1981.

–*Историја српског народа II*, Београд 1982.

–*Историја Црне Горе I*, Титоград 1967.

–*Историја Црне Горе II-1; II-2*, Титоград 1970.

–*Историјски лексикон Црне Горе*, књ. 1-4, Подгорица 2006.

Ј

–М. Јанковић, *Данило, бањски и хумски епископ*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 83-88.

–М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1986.

–М. Јанковић, *Епископије Српске цркве 1220. године*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, САНУ, VII-1, Београд 1979, 73-83.

–М. Јанковић, *Саборне цркве зетске епископије и митрополије у средњем веку*, ИЧ XXXI (1984), 199-204.

- М. Јанковић, *Зетска митрополија на Превлаци у XV веку*, Сипозијум „780 година Зетске епископије“, Михаљска Превлака- Београд 1999, 93-103.
- К. Јиречек, *Власи и Мавровласи у дубровачким споменицима*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 193–204.
- К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и Балкански кланци*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 71–182.
- К. Јиречек, *Историја Срба I–II*, Београд 1952.
- К. Јиречек, *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 339–385.
- К. Јиречек, *Стањанин*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 419–420.
- К. Јиречек, *Тољен, син кнеза Мирослава Хумског*, Глас 35 (1892), 13–15.
- К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 254–303.
- Г. Јовановић, *Старосрпски језик у два писма Ђурђа Кастриота Дубровчанима*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1991, 179-183.
- Љ. Јовановић, *Стјепан Вукчић Косача*, Београд 1891.
- В. Јововић – Н. Драшковић, *Записи – Историјски записи 1927-2007, библиографија*, Подгорица 2007.
- А. Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, Београд 1926, 357-599.

К

- Ј. Калић, *Дежево у средњем веку*, ЗРВИ XX (1981), 75–83.
- Ј. Калић, *Деспот Стефан Лазаревић и Турци (1421–1427)*, ИЧ 29–30 (1982–3), 7–20.
- Ј. Калић, *Из историје Пријепоља и трговишта у XV веку*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића 4 (1976), 141–151.
- Ј. Калић, *Претече Жиче: крунидбена места српских владара*, ИЧ XLIV (1997), Београд 1998, 77-87.
- Ј. Калић, *Прилог методологији проучавања српског средњовековног друштва*, ИЧ XXXV (1988), 5–21.
- Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970), 22–25.
- Ј. Калић, *Рашко наслеђе у време Данила II*, Архиепископ Данило II и његово доба. Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, Београд 1991, 43–52.
- Ј. Калић, *Српски државни сабори у Расу*, Саопштења XXIX/1997 (1997), 27–33.
- Ј. Калић, *Стари краљев пут*, ЗРВИ XXIII (1984), 95–103.
- Ј. Калић, *Стефан Немања – пут ка Хиландару*, Трећа казивања о Светој Гори, Београд 2000, 30-39.
- Ј. Калић, *„Страх Турски” после Косова*, Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389-1989, Београд 1989, 185–191.
- Ј. Калић, *Трговиште и Рас*, Саопштења XXVI/1994 (1994), 7–11.
- Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Сава Немањић–Свети Сава, Београд 1979, 27–53.
- В. С. Караџић, *Даница 1826, 1827, 1828, 1829, 1834*, Београд 1939.
- В. С. Караџић, *Етнографски списи. О Црној Гори*, Београд 1985.
- В. С. Караџић, *Српске народне пјесме II*, Београд 1985.
- В. С. Караџић, *Српске народне пјесме III*, Београд 1985.
- В. С. Караџић, *Српски рјечник*, Београд 1975.

- Н. Клаић, *Повијест Хрвата у раном средњем вијеку*, Загреб 1975.
- И. Клајн - М. Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад 2010.
- М. Ковачевић, *Црква „S. Maria in Castello“*, *Старинар* 20 (1970), 181-184.
- М. Ковачевић, *Улцињ I*, Београд 1981.
- Љ. Ковачевић-Љ. Јовановић, *Историја српског народа*, св. 1 и 2, Београд 1893-1894.
- Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, Београд 1976.
- В. Кораћ, *Монументална сакрална архитектура у Грбљу*, *Грбаљ кроз вјекове*, Грбаљ 2005, 579-584.
- В. Кораћ – Ј. Ковачевић, *Црква Св. Томе у Прчању у Боки Которској*, ЗРФФ у Београди XI-1 (1970), 107-115.
- Л. М. Костић, *О српском карактеру Боке Которске*, Цирих 1961.
- М. Костић, *Стеван Штиљановић, историјско-хагиографска студија*, Глас СКА, СХ, други разред, књ. 62 (1923), 55-99.
- Б. Кркељић, *Др Никола Шкеровић, In memoriam*, Годишњак Цетињске гимназије, Цетиње 1973, 170.
- П. Крстајић, *Стојан Церовић, живот и дјело*, Никшић 1973.

Л

- Ђ. Б. Лазаревић, *Историја Црне Горе*, Београд 1935.
- В. Латковић, *Симо Матавуљ у Црној Гори*, Скопље 1940.
- Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999.
- Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, редактор С. Мишић, Београд 2010.
- Н. Лемајић, *Породица Белмужевић*, *Истраживања* 13 (1990), 73–80.
- Н. Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, С. Митровица–Источно Сарајево 2006.
- С. Лединек – Мунда – М. Лукетић, *Библиографија: Луче (1895-1900), Књижевног листа (1901-1902) и Дана (1911-1912)*, Цетиње 1979.
- М. Лукетић, *Периодика Боке Которске*, Бока, бр. 15-16, Херцег-Нови 1984, 327-407.
- М. Лукетић, *Периодика Боке Которске 1844-1984.*, Казивања о прошлости, Будва 1988, 149-184.
- М. Лукетић, *Прошlost Црне Горе у публицистици до 1918. године*, Казивања о прошлости, Будва 1988, 70.
- М. Лукетић, *Црногорски књижевни часописи 1871-1891, библиографија*, Цетиње 1978.
- G. di Pietro Luccari (Jakov Lukarić), *Copioso ristretto de gli annali di Rausa*, 1605.

Љ

- Р. Љубинковић, *Хумско епархиско властелинство и црква светог Петра у Бијелом Пољу*, *Старинар* 9–10, 1958–59 (1959), 97–124.

М

- Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титули*, ЗРВИ XII (1970), 61-78.
- Љ. Максимовић, *Србија и идеја универзалног Царства*, ЗРВИ 44 (2007), 371-379.
- Ј. Максимовић, *Мирослављево јеванђеље*, Трећа казивања о Светој Гори, Београд 2000, 170-183.
- Мала енциклопедија Просвета*, књ. II, Београд 1978.
- В. Марковић, *Ктитори, њихове дужности и права*, Прилози КЈИФ 5 (1925), 100–124.

- В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевијековној Србији*, Београд 2002.
- С. М. Штедимлија, *Црногорске штампарије у петнаестом вијеку: фрагменти из културне повијести Црне Горе*, Загреб 1938.
- Д. Мартиновић, *Глас Црногорца (1873-1922) - црногорски лист са најдужим излажењем*, Луча тамом обузета-библиолошки есеји, Цетиње 1995, 378-385.
- Д. Мартиновић, *Грлица 1835-1839 – у свом времену и данас*, Луча тамом обузета, библиолошки есеји, Цетиње 1995, 327-332.
- Д. Мартиновић, *Др Перо Шоћ (поводом 100-годишњице рођења)*, Библиографски вјесник III (1984), бр. 3, 48.
- Д. Мартиновић, *Лазар Т. Перовић (1869-1928)*, Библиографски вјесник 2 (1982), 115-116.
- Д. Мартиновић, *Орлић - црногорски годишњак за 1885-1870, 1885-*, Луча тамом обузета, библиолошки есеји, Цетиње 1995, 333-349.
- Д. Мартиновић, *Андрија П. Јовићевић – живот и рад*, Зборник радова поводом педесетогодишњице смрти Андрије П. Јовићевића, Цетиње 1989, 11-15.
- Д. Мартиновић, *Педагошки часопис Просвјета 1889-1901*, Луча тамом обузета, библиолошки есеји, Цетиње 1995, 408-425.
- Д. Мартиновић, *Љубомир Булатовић-Ибријски*, Портрети, књ. VII, Цетиње 2000, 71-84.
- Д. Мартиновић, *Максим М. Шобајић*, Портрети V, Цетиње 1995, 85-97.
- Д. Мартиновић, *Митар Ивелић*, Портрети, II, Цетиње 1987, 21-32.
- Д. Мартиновић, *Наука о књижи у Црној Гори*, Подгорица 2006.
- Д. Мартиновић, *Нићифор Дучић (1832-1900)*, Портрети II, Цетиње 1987, 33-61.
- Д. Мартиновић, *Петар Шобајић (1891-1957)*, Портрети V, Цетиње 1995, 132-140.
- Д. Мартиновић, *Павел Аполонович Ровински (1831-1916)*, Портрети, Цетиње 1983, 127-141.
- Д. Мартиновић, *Просвјета 1889-1901, библиографија*, Цетиње 1979.
- Д. Мартиновић, *Филип Радичевић (1839-1917)*, Портрети II, Цетиње 1987, 69-90.
- Д. Мартиновић, *Саво П. Вулетић*, Портрети, III, Цетиње 1990, 195-218.
- Д. Мартиновић, *Томо П. Ораовац*, Портрети, III, Цетиње 1990, 59-79.
- Н. С. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори 1493-1945*, Београд 1965.
- Н. С. Мартиновић, *Три Његошева сарадника*, Библиографски вјесник, Цетиње 1963.
- С. Матавуљ, *Биљешке једног писца*, Цетиње 1975.
- М. Матицки, *Библиографија српских алманаха и календара I*, Београд 1986.
- М. Мемич, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Београд 1989.
- Ч. Мијатовић, *Балишићи, генеалогска студија*, Гласник СУД 66 (1886), 147-227.
- Ч. Мијатовић, *Балишићи, скице за историју Зете*, Гласник СУД XLIX (1881), 125-264.
- П. Мијовић - М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд-Улцињ 1975.
- С. Мијусковић, *Statuta civitatis Cathari*, Годишњак Поморског музеја у Котору, III/1955, 7-23.
- Д. Милошевић, *Иконографија светога Саве у средњем веку, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање*, Београд 1979, 279-318.
- М. Милошевић, *Братовштина св. Духа у Котору и њени чланови поморци (XIV-XVI) стољеће*, Годишњак Поморског музеја у Котору, XI/1963, 115.
- М. Милошевић, *Кључни документи о цркви Св. Луке у Котору од краја XII до краја XVIII вијека*, Црква Светог Луке кроз вјекове, Котор 1997, 147-185.

- М. Милошевић, *Которске понуде Венецији за преузимање власти (1396-1420)*, Гласник Цетињских музеја, књ. VI, том VI, Цетиње 1973, 5-21.
- С. Милутиновић, *Историја Црне Горе од искона до новијег времена*, Београд 1835.
- К. Митровић, *Култ св. Трифуна у средњовековном Котору*, Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, Цетиње - Београд 2010, 236-277.
- Н. Митровић, *Младен Црногорчевић (1863-1902), прилог библиографији*, Бока, бр. 24, Херцег-Нови 2004, 369-384.
- Р. Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, Београд 1989.
- Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975.
- С. Мишић, *Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)*, МЗ 7 (2007), 119-125.
- С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995), 51–66.
- С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444–1459)*, Пад српске Деспотовине 1459. године: зборник радова са научног скупа, одржаног 12–14. новембра 2009. године, Београд 2011, 63–85–С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.
- Д. Мошков – М. Злоковић, *Монографија Тиват*, Тиват 1983.

Н

- М. Д. Накић, *Трипе Бућић, которски властелин и дипломата средњевековне Србије*, Историјски гласник, бр. 4, Београд 1954, 3-33.
- Е. Љ. Немировски, *Почеци штампарства у Црној Гори (1492-1496)*, Цетиње 1996.
- Г. Никетић, *Административни речник Краљевине Југославије*, Београд 1932.
- Л. Нинковић, *Сан краља Стефана и зидање Високих Дечана*, Сремски Карловци 1931.
- С. Новаковић, *Наши календари за 1870. годину*, Млада Србадија, бр. 5, год. I, 15. август 1870, Нови Сад, 231.
- С. Новаковић, *Последњи Бранковићи у историји и у народном певању, 1456-1502. III (свршетак)*, ЛМС 148 (1886), 1-70
- С. Новаковић, *Срби и Турци у XIII и XIV веку*, Београд 1933.
- С. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд 1893.

О

- Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1947.
- Г. Острогорски, *Серска област*, Београд 1965.
- Г. Острогорски, *Синајска икона Св. Јована Владимира*, Гласник СНД XIV, 99-106.

П

- М. Павлиновић, *Из повијести црногорско-арбанашке*, Орлић, 1866, 29-36.
- Н. Павковић, *Ердељановић Јован*, Енциклопедија српске историографије, Београд 1997, 379-381.
- И. Пашић, *Манастир св. Архангела Михаила на Превлаци – археолошки слојеви из 13. и са почетка 14. века*, Гласник Српског археолошког друштва, 20 (2004), 171-192.
- Ђ. Пејовић, *Записи, часопис за науку и књижевност, (1927-1941)*, ИЗ XXIV, 391-403.
- Ђ. Пејовић, *Личност и дјело Марка Драговића*, Историјски записи, књ. XXV, св. 3, XXI/1968, 425-453.
- Ђ. Пејовић, *О личности и дјелу П. А.Ровинског 1831-1916*, Историјски записи, књ. XXIV, св. 1, XX/1967, 147-170.

- Л. Т. Перовић, *Руварац и Монтенегрина*, Луча, 1900, бр. 1, 53.
- С. Петковић, *Хиландар*, Београд 2008.
- Ђ. Петровић, *Дубровачке архивске вести о друштвеном положају жена код средњовековних влаха*, ИЧ XXXII (1985), 5–25.
- С. Пириватрић, *О Стефану Првославу, ктитору цркве светог Георгија у Будимљи, Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија*, Беране-Београд 2011, 53-66.
- С. Пириватрић, *Улазак Стефана Душана у Царство*, ЗРВИ XLIV (2007), 381-409.
- Povijest Hrvata, srednji vijek*, kn. 1, Zagreb 2003.
- Povijest Hrvata, od kraja 15 stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*, knj. 2, Zagreb 2005.
- Г. Подскалски, *Средњовековна теолошка књижевност у Бугарској и Србији (865-1459)*, Београд 2010.
- Д. Поповић, *Мошти Светог Симеона*, Трећа казивања о Светој Гори, Београд 2000, 40-59.
- Д. Поповић, *Патријарх Јефрем – један позносредњовековни светитељски култ*, ЗРВИ XLIII (2006), 111-125.
- М. Ст. Поповић, *Мара Бранковић, Жена између хришћанског и исламског културног круга у 15. веку*, Нови Сад 2014.
- Т. К. Поповић, *Херцег – Нови, историјске биљешке 1382-1797*, књ. I, Херцег Нови 1924.
- Предавања д-ра Лазара Томановића о 500 годишњици Гутенберговој на ученом скупу у Мајнцу*, Бранково коло, 1900, бр. 35, 1112.
- М. Прелог, *Историјски портрети и чланци*, Београд 1921.
- М. Прелог, *Повијест Босне: од најстаријих времена до пропасти краљевства*, Сарајево 1912.
- М. Ал. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, Београд 1996.
- М. Ал. Пурковић, *Српски патријарси средњега вијека*, Диселдорф 1976.

Р

- Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332-1391)*, Београд 1993.
- Р. Радић, *Милански едикт*, Београд 2010.
- Р. Радић, *Страх у позној Византији 1180-1453*, I-II, Београд 2000.
- Р. Радић - Р. Петковић, *Средњовековни путовођа*, Београд 2011.
- Ђ. Сп. Радојичић, *Легенда о Владимиру и Косари, њени видови од XI до XIX века*, Крушевац 1967.
- Ђ. Сп. Радојичић, *О штампарији Црнојевића*, Гласник СНД XIX, 11 (1938), 133–172.
- Ђ. Сп. Радојичић, *Хагиолошки прилози о последњим Бранковићима*, ГИД у Новом Саду, свеска 35-38, књига XII (1939), 285-312
- Н. Радојичић, *О историскоме методу Илариона Руварца*, Гласник ИД у Новом Саду, V-2/ (1932), 163-219.
- Н. Радојичић, *О лажној повељи цара Стефана Душана кир Датајку Медину*, Прилози за КИФ 1-2, Београд 193.
- Н. Радојичић, *Свети Сава и автокефалност српске и бугарске цркве*, Глас СКА, CLXXIX, други разред, 91, Београд 1939, 179-258.
- Н. Радојичић, *Теодосијеви погледи на друштвено и државно уређење Србије*, Љубљана 1931.
- В. Радовић, *Ријечи и дјела (Бока на почетку XX вијека)*, Бока, Херцег - Нови, 6-7/1975.

- Ј. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку*, Споменик СКА, ХСV, II разред, бр. 74, Београд 1942.
- И. Радуловић, *О становништву Подгорице*, Гласник географског друштва, XVI (1930), 156-159.
- П. Радусиновић, *Учитель - истакнути истраживач Црне Горе – Огледи*, Билтен Завода за унапређивање школства Ср Црне Горе, Титоград 1964, 126.
- Расправе, чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1835-1885*, Црногорска библиографија, том III, књ. 1, Цетиње 1992.
- Расправе, чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1886-1905*, Црногорска библиографија, том III, књ. 2, Цетиње 1993.
- Расправе, чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1906-1918*, Црногорска библиографија, том III, књ. 3, Цетиње 1993.
- Ј. Ређеп, *Катарина Кантакузина, грофица Цељска*, Београд 2010.
- Ј. Ређеп, *О убиству дукљанског кнеза Владимира*, Убиство владара, студије и огледи, Нови Сад 1998, 311-319.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. VI, Београд 1969.
- Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. III, Нови Сад- Загреб 1969.
- П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, том I, Цетиње-Сремски Карловци- Нови Сад 1993.
- П. Рокаи - З. Ђере - Т. Пал - А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002.
- И. Руварац, *Montenegrina: прилози историји Црне Горе*, Сремски Карловци 1898.
- С. Рудић, *Властела илирског грбовника*, Београд 2006.

С

- Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд–Подгорица–Крагујевац 1996.
- Р. Самарџић, *Писци српске историје*, Београд 2009.
- Серијске публикације 1835-1984*, Црногорска библиографија, том II, књ. 1, Цетиње 1985.
- Д. Синдик, *Две повеље у Хиландару о Ивану Кастриоту и синовима*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1991, 171-178.
- Д. Синдик, *Которски документи из времена краља Стефана Владислава*, Краљ Владислав и Србија XIII века: научни скуп, 15–16. новембар 2000., Београд 2003, 25–30.
- Д. Синдик, *О првом помену Брскова*, ИЧ LVI (2008), 305-309.
- Ј. Скерлић, *Историјски преглед српске штампе 1791-1911*, Београд 1911.
- Ђ. Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи за вријеме пропадања српске државе*, Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време, Минхен 1974, 39-54.
- Ђ. Слијепчевић, *Становништво и етнички односи на подручју Срба и Арбанаса пред пропадање под турску власт и у прво време те власти*, Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време, Минхен 1974, 55-79.
- А. Solovjev, *Trgovina bosanskim robljem do god. 1661*, GZM I (1946), 139-163
- М. Спремић, *Вук Бранковић и Косовска битка*, Прекинут успон, српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 235-260.
- М. Спремић, *Грбаљ и Српска деспотовина (1421-1459)*, Грбаљ кроз вјекове, Грбаљ 2005, 193-213.
- М. Спремић, *Ђурађ Бранковић 1427-1456*, Београд 2006.

- М. Спремић, *Српски деспоти у Угарској*, Срем кроз векове, Слојеви култура Фрушке горе и Срема, Зборник радова, Београд-Беоцин 2007, 45-73.
- М. Спремић, *Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године*, Прекинут успон, 2005, 195-203.
- М. Спремић, *Два податка о Мари Бранковић*, Прекинут успон, српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 345-354.
- М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, Прекинут успон, српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 275-327.
- М. Спремић, *Харач Скендербега*, ЗФФ у Београду, X-1 (1968), 251-258.
- А. Стаматовић, *Историја митрополије црногорско-приморске 1918-2009*, Цетиње 2014.
- С. Станојевић, *Борба о наследство Баошино (1421-1426 год)*, Сремски Карловци, 1902.
- С. Станојевић, *Историја српског народа у средњем веку, Извори и историографија*, књ. 1, Београд 1937.
- С. Станојевић, *Краљ Драгутин*, ГНЧ XLV (1936), 1–18.
- С. Станојевић, *Краљ Милутин*, ГНЧ XLVI (1937), 1–43.
- С. Станојевић, *Краљ Урош*, ГНЧ XLIV (1935), 106–167.
- С. Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II (1263-1326)*, Глас СКА, СЛШ, други разред 77, Београд 1933, 43-78.
- С. Станојевић, *Цар Душан*, Браство, 16, Београд 1921, 3-25.
- И. Стјепчевић - Р. Ковијанић, *Вита Трифунов Которанин, неимар Дечана (По подацима из Државног архива у Котору)*, Историјски записи, год. VIII, књ. XI, бр. 1-2, Цетиње 1955, 95-114.
- М. Strecha, „*Collegium hieronymianum pro croatica gente*“ *Svetojeronimska афера*, Radovi Zavod za hrvatsku povijest, Vol. 28, Zagreb 1995, 158-189.
- Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју*, ИГ 1-2, (1958), 131-148.
- Ј. Сундечић, *Предговор*, Орлић за 1865. годину.
- Ј. Сундечић, *Моја биографија*, Црногорка, 1871, бр. 3, 7.
- Ј. Сундечић, *Моја биографија*, Црногорка, 1871, бр. 7, 25.

Т

- Ј. Тадић, *Промет путника у старом Дубровнику*, Дубровник 1939.
- Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави I–IV*, приредио Р. Михаљчић, Београд 2002.
- Л. Томановић, *Послије Вукова неуспјеха*, Црногорка, 1885, 17, 139.
- Л. Томановић, *Српство и православље послје Бранкове славе*, Отаџбина, 1883, књ. 14, 481-488.
- Л (азар) Т (омановић), *Предговор у Грлици за 1889*, 3.
- Л. Томановић, *Из мојих успомена*, Записи, 1930, књ. VII, св. 1, 35.
- Л. Томановић, *Интегрално југословенство*, Слободна мисао, бр. 1/1930.
- П. Томац, *Косовска битка*, Београд 1968.
- Ј. Томић, *Политички однос Црне Горе према Турској 1512-1684. год.*, Глас СКА LX VII, 1904.
- Г. Томовић, *Ђураш-трећи витез у цара Стјепана*, Бока, 24, Херцег Нови 2004, 105-113.
- Г. Томовић, *Натпис на цркви Светог Луке у Котору из 1195. године*, Црква Светог Луке кроз вјекове, Котор 1997, 23-32.

- Б. Т. Тошић, *Сандаљева удовица Јелена Хранић*, ЗРВИ 41 (2004), 423-439.
–Б. Тошић, *Фрагменти из живота херцега Влатка Косаче*, ИЧ 56 (2008), 153-172.

Ч

- Г. Шремошник, *Правни положај нашег робља у средњем веку*, GZM 2 (1947), 69-73.
–Г. Шремошник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд 1933.

Ћ

- С. Ћирковић, *Албанци у огледалу јужнословенских извора*, Илири и Албанци, САНУ, књ. XXXIX, Београд 1988, 323-339.
–С. Ћирковић, *Дилетанти у развоју српске историографије*, Браћа Руварац у српској историографији и култури, Нови Сад-Сремска Митровица 1997, 21-26.
–С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
–С. Ћирковић, *Православна српска црква у средњовековној српској држави*, Споменица о 750-годишњици аутокефалности, Београд 1969, 35-51.
–С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, Београд 1997.
–С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 2005³.
–С. Ћирковић, *Србија уочи Царства*, Дечани и визанијска уметност средином XIV века, Београд 1985, 3–19.
–С. Ћирковић, *Средњи вијек*, Бар, град под Румијом, Бар 1984, 9-34.
–С. Ћирковић, *Урбанизација као тема српске историје*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII), Београд – Смедерево 1992, 9–20.
–С. Ћирковић – К. Ковачевић Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд–Нови Сад 2002.
–В. Ћоровић, *Света Гора и Хиландар*, Београд 2010.
–В. Ћоровић, *Територијални развој босанске државе*, Глас СКА, CLXVII, други разред. 85, Београд 1935, 5-47.
–Р. Ћук, *Царица Мара*, ИЧ XXV-XXVI (1979), 53-97.

Ф

- Н. Фејић, *Један поглед на ратове Дубровника*, ИЧ LVI (2008), 117-151.
–Б. Ферјанчић, *Албанци у византијским изворима*, Илири и Албанци, САНУ, књ. XXXIX, Београд 1988, 285-302.
–Б. Ферјанчић, *Аутокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, САНУ, VII-1, Београд 1979, 65-72.
–Б. Ферјанчић, *Света Гора Атонска и Латини*, Трећа казивања о Светој Гори, 66-80.
–Н. Филиповић, *Принс Муса и шејх Бедреддин*, Сарајево 1971.
–Б. Храбак, *Никишић до почетка XIX века*, Београд 1997.
–Б. Храбак, *Подгорица до почетка XIX вијека*, Подгорица 2000.
–Б. Храбак, *Привреда Бара у XIV и XV веку*, Средњовековна историја Црне Горе као поље истраживања, Подгорица 1999, 167-197.
–Б. Храбак, *Ширење арбанашких сточара по равницама и словенски ратари средњовековне Албаније*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1991, 85-130.

Ц

- Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и Јужнословенске земље*, књ. 1, Загреб 1922.
- Црногорска библиографија (1886-1905)*, III-2, Цетиње 1993.
- Ј. Чађеновић, *Илија М. Браковић, судија, адвокат, писац (1883-1964)*, Дан, 17-24. март 2007.

Ш

- Б. Шекуларац, *Трагови прошлости Црне Горе*, Цетиње 1994.
- Г. Шкриванић, *Битка на Марици (26. септембар 1371)*, ВИГ 3 (19639, 71-94.
- Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинског*, Историјски записи, год. XII, књ. XVI, бр. 3-4, Подгорица 1959, 37-44.
- Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*, Титоград 1959.
- G. Škrivanić, *Organizacija srednjovekovne vojske u Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, VIГ 1 (1967), 141-168.
- Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957.
- М. Шуица, *Приповести о српско-турским окршајима и „страх од Турака“ 1386. године*, ИЧ 53 (2006), 93-121.
- Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори (1835-1914)*, књижевни историјска монографија, Титоград 1986.
- Р. Шуковић, *Још о псеудонимима у књижевном часопису Луча и Нова Зета*, Библиографски вјесник, Цетиње, VIII/1979, бр. 2, 169-177.
- Р. Шуковић, *О алманаху Грлица, њеним сарадницима и уреднику*, Библиографски вјесник, год. V, Цетиње 1976, бр. 1-2, 1-45.
- Р. Шуковић, *Псеудоними и шифре сарадника књижевног часописа Луча*, Библиографски вјесник, Цетиње, VI/1977, бр. 2-3, 167-181.
- Р. Шуковић, *Црногорски алманаси и календари (1835-1914)*, Цетиње 1980.
- М. Šufflay, *Povijest sjevernih Arbanasa*, Архив за арбанаску старину, језик и етнологију, књ. II, св. 2, Београд 1924, 193-242.
- М. Šufflay, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*, Hrvatska revija, III/1930, br. 1, 67-69.

ИНТЕРНЕТ АДРЕСЕ:

- <http://scc.digital.bkp.nb.rs/collection/hn-periodika>
- <http://scc.digital.bkp.nb.rs/zbirka/novina/>
- <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/>
- <http://www.nbcg-digitalnabibliografija.me/cnbdigitalnabibliografija/>